

આભારદર્શન

ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ ગૂજરાતનાં ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ શહેરોનો ઇતિહાસ લખાવવાની યોજના નક્કી કરી અને તે દિશા તરફની સભાની પ્રગતિના પ્રથમ પગલા તરીકે 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ' બહાર પડ્યું. આ પછી જ્યારે અમને ખબર મળ્યા કે 'ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ'ના વિદ્વાન લેખક શ્રી રતનમણિરાવને ખંભાતના નામદાર નવાબ સાહેબ તરફથી 'ખંભાતનો ઇતિહાસ' તૈયાર કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે ત્યારે અમને લાગ્યું કે સભાએ નક્કી કરેલી યોજનાને પાર પાડવાનું બીજું પગલું લેવાય છે. અમે તરત જ નામદાર નવાબ સાહેબને, તે વખતના દીવાન સાહેબ દી.બ. નર્મદાશંકરભાઈ મારફતે વિનંતિ કરી કે આ ઇતિહાસ તૈયાર થાય ત્યારે તેની પાંચસો નકલ અમારી સભાને તેઓથી તરફથી મળે તો એથી સભાની યોજનાને કિંમતી સહાય અને ધણો વેગ મળશે. તેઓથીએ પોતાના સ્વાભાવિક સૌજન્યથી અમારી એ વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો. એ બદલ અમે સભા તરફથી તેમના અત્યંત ઝણી છીએ.

આ બાબતમાં દી.બ. નર્મદાશંકરભાઈ તરફથી જે સહાનુભૂતિ અને સહાય સભાને મળ્યાં છે તે માટે અમે તેમનો પણ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

આ ઉપરાંત હાલના ઑફિસીએટિંગ દીવાન સાહેબ શ્રી પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ ભટ્ટ સાહેબનો પણ, તેમણે જે રીતે તેમની સહાનુભૂતિ સભા તરફ આણુ રાખી છે તે માટે, આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ તા. ૩૧-૫-૩૫

પ્રાણુલાલ કિરપાસમ દેસાઈ

ગદુલાલ ગોપીલાલ મુવ

ચૈતન્યપ્રસાદ મોતીલાલ દીવાનજી

માનદ મંત્રીઓ - ગૂજરાત સાહિત્ય સભા

પુરોવચન

આ ગ્રંથનો પ્રસ્તાવ આગળથી જ વર્ષ પહેલાં ખંભાતના નામદાર નવાગ સાહેબની ઇચ્છાથી, ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન દી. બ. નર્મદાસંકર દેવસંકર મહેતા ખંભાતના દીવાનપદે હતા ત્યારે, એક ખાસ કમિટી દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો. તેઓએ શ્રી રતનભણિરાવ ભીમરાવ ભેટે, બી.એ. ને, પ્રાચીન સાહિત્યના તેમના અભ્યાસ અને અનુભવને આધારે, આ ગ્રંથના લેખન-કાર્ય માટે પસંદ કર્યા હતા. આ યુવાન વિદ્વાનને હાથે અમદાવાદ શહેરનો એક વિસ્તૃત અને આધારભૂત ગ્રંથ લખાઈને ‘ગૂજરાત સાહિત્ય સભા’ તરફથી બહાર પડ્યો છે. તે પછી એમનો એવો જ મહત્વનો ગ્રંથ આ ‘ખંભાતનો ઇતિહાસ’ ગણાય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ગ્રંથને માટે ઘટતી ચિત્રચોળના તથા ફોટોગ્રાફી વગેરેનું કામ પણ દીવાન બહાદુરે જ ગૂજરાતના જાણીતા કલાકાર શ્રી રવિશંકર મહાસંકર રાવળને સોંપી તેની સાર્થકતામાં વધારો કર્યો છે. એમણે ખંભાતનાં જૂનાં તેમજ નવાં રથળા અને સંગ્રહિત સાહિત્યો જોઈને ઘણા પરિશ્રમથી એમનું કાર્ય યથેચ્છ પાર ઉતાર્યું છે; અને ગ્રંથપ્રકાશનનું સર્વાંગ કાર્ય પણ એમના જ સુપ્રસિદ્ધ કુમાર કાર્યાલયમાં પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું છે.

નામદાર નવાગ સાહેબ આ ગ્રંથની બાબતમાં પ્રથમથી જ બંને રસ લઈને કાર્યકર્તાઓને પ્રોત્સાહન આપતા રહ્યા છે. ગ્રંથના મૂળ ઉત્પાદક દી. બ. નર્મદાસંકરભાઈ ભેટે, દેવયોગે, પદ્માધ્યાતની બીમારીને લઈ સક્રિય ભાગ લઈ શક્યા નહિ, અને પાછળથી તેમની સમર્થ વિચારસરણી તથા આર્થદૃષ્ટિનો સંપૂર્ણ લાભ લઈ શકાયો નહિ, તથાપિ તેમણે આ ગ્રંથ માટે સતત કાળજી અને આકાંક્ષા ધરાવી તેના કાર્યમાં સત્વપ્રેરણા આપ્યા કરી છે તેનું ઋણ આ ગ્રંથ ઉપર અને ગૂજરાતની પ્રજા ઉપર હમેશાં રહેશે.

ખંભાતનો આવો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ ખોતાના સભ્ય તરફથી બહાર પાડી નામદાર નવાગ સાહેબે ખંભાતની પ્રજા માટે એક ગૌરવભર્યું સ્મારક કરી આપીને પરમ ઉપકાર કર્યો છે.

પુરુષોત્તમ ભેગીભાઈ લાદ
આફિશિએટિંગ દીવાન

પૈ સાની પારાશીશી (thermometer)થી જીવનના સોથી ઉત્તમ ભાવેને માપવાની ટેવવાળા, વધિકૃત્તિમાં ગળા સુધી ઢૂંધી ગએલા ગૂજરાતી સમાજને સાહિત્ય માત્રની પરવા જ નહિ જેવી છે, તો સાહિત્યની રસદીન, સફા મનાતી ઇતિહાસની શાખાની પરવા તો ક્યાંથી જ હોય ? અમુક સદીમાં અમુક લોક આવા હતા એવીએવી વાતો પાછળ મગજમારી કરવાથી આપણી કાઠીમાં કેટલી બાજરી ભરાઈ એવું ખોલનારા મળે છે. આ તીક્ષ્ણ જીવનકલ્પના જમાનામાં એવું ખોલનારાને શો જવાળ દેવો એ વિચારવા જેવું છે. આપણે નામ સાથે આપનું નામ શા માટે મૂકીએ છીએ ત્યાંથી શરૂ કરીને મોટા મોટા વિદ્વાનોએ કરેલી ઇતિહાસની મહત્તા માટેની દલીલો જવાબમાં કહી શકાય. પણ પોતાને મુઠ્ઠા-રેસો કહેવડાવવા ઇચ્છતો દરેક દેશ આજે પૈસા કમાવા ઉપરાંત વિદ્યાસંસ્કાર માટે પણ એટલી જ અભિરુચિ બતાવે છે, પૈસા અને વિદ્યાની લગભગ સરખી ઉપાસના કરે છે, એવી મોળા બાળક જેવી દલીલ કરવી એ શું વધારે સાઈ નથી ? માત્ર પૈસાની જ પારાશીશીથી મપાના ભાવો કે કામપણ બીજી ! વસ્તુ પૈસા જેટલી જ ચંચલ અને નાશવંત નથી લાગતી ?

લોકજીવનના વિદ્યાસંસ્કારને પોષે એવું સંભારણું કરવાની અભિલાષા જન્મે—સાહિત્યવૃદ્ધિની અભિલાષા જન્મે—ત્યારે એ લોકસમૂહના જ ઉત્તમ જીવનનો એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. નામદાર ખંભાત નરેશને ખંભાતનો ઐતિહાસિક પ્રબંધ તૈયાર કરાવવાની અભિલાષા થઈ એ ખંભાતનું ગૂજરાતમાં જે સ્થાન છે તે જોતાં આખા ગૂજરાતના વિદ્યાસંસ્કારને માટે એક શુભ પ્રસંગ ગણાય. એ અભિલાષાથી એ નામદારની જિવા પ્રકારની માનસિક અભિરુચી અને સંસ્કારપ્રેમ તો આપોઆપ વ્યક્ત થાય છે. કદાચ આ જાતનો ગ્રંથ તૈયાર કરાવવામાં ગૂજરાતના રાજ્યશીઓમાં એ નામદારે પહેલ કરી એમ પણ કહેવાય.

ખંભાત રાજ્ય તરફથી ઇ.સ. ૧૯૩૩ના ઉત્તરાર્ધમાં આ કાર્ય અને સોંપાયું. એ સંપૂર્ણ કરવામાં સૌથી પહેલો આભાર તો મારે ખંભાતના માછ પ્રધાન દીવાન બહાદુર નર્મદાચંદ્રભાઈનો માનવાનો. એમના જેવા ગૂજરાતના એક મહાવિદ્વાનની સૂચનાઓ અને માર્ગદર્શનને, આ ગ્રંથમાં જે કાંઈ સાડું ગણાય તેનો યશ છે. ગ્રંથ લખવાનું કાર્ય સરળ થઈ પડે એવું માર્ગદર્શન કરવામાં એમણે ધણો શ્રમ લીધો છે અને શિષ્ય પ્રત્યે ગુરુ ગમે એવો સહલાવ મારા પ્રત્યે એઓથીજે રાખ્યો છે. મુંબઈ સરકારનાં ખંભાતને લગતાં દફતરો તપાસવાની સગવડ પણ કાયદેકદર ઔદ્યોગિક-કાર્યમંચને લગીને એઓથીજે કરાવી આપેલી. અહીં હું એઓથીનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

બીજા જે જે સદ્ગુહરોએ આ કાર્યમાં સહાય કરી તેમાં પહેલો આભાર દીવાન બહાદુર કૃષ્ણ-લાલભાઈનો માનવાનો. એઓથીજે મીરાતે અલ્પમદીના પાછલા ભાગનો તરજૂઓ છપાતાં પહેલાં મને જોવા આપેલો. ફારસી ગ્રંથની બાબતમાં એમનું લખાણ એટલે પ્રમાણ જ ગણાય. એમનો હું અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનું છું.

ગૂજરાતનું એકનું એક પુરાતત્ત્વમંદિર તો હવે બધું પડ્યું છે, પરંતુ એના આગ્ર મચાવવાના લાગણી બીના હૃદયે અને જ્ઞાનરૂપે તો એ હજી ખુલ્લું જ છે પડિતજી શ્રી સુખવાવજી, મુનિશ્રી જિનવિજયજી આદિ વિદ્વાનોનું તો કાઈ પણ સકા પડતા મારે શરણ લેવું પડે. એટલે એમનો આભાર કોઈપણ પ્રમગે બૂલાવ નહિ ખલાતની હાઈરિક્લના મુખ્ય અધ્યાપક શ્રી ભોગીવાવ શાહે ખલાતના ગ્રંથોની માહીતી આપી અને પોતાના નખતનો ભોગ આપી ખલાત બનાવ્યું એમનો, અને ખલાતમાં બીજી સગવડ કરવા માટે અધિકારીનર્ગનો આભાર પણ અહીં માનું છું

આ ગ્રંથની ગોઠવણ તથા લખાણની પદ્ધતિ તથા આધારો વગેરે માટે જૂમિકામા દૂકું નિવેચન કર્યું છે પૌરાણિક વિભાગને લગતા સંદિગ્ધ વિષયોની ચર્ચા છેવટે આપેલા પરિશિષ્ટોમા કરી છે એમા અસુરોને લગતા પગિશિષ્ટોમા અસુરો મનુષી ટેટલીક બામતમા પ્રે અનતપ્રસાદેનંતરજી શાસ્ત્રીનું મતવ્ય ગ્રહણ કર્યું છે એ બામત વધુ સમજૂતી જૂમિકામા આપી છે એ પરિશિષ્ટમાના રકદપૂજા મનધેના મતની તથા બીજા ત્રણ પરિશિષ્ટોમા જે મતદર્શન છે તેની, તેમજ પૌરાણિક ભારતવર્ષના નકશાની જોખમદારી મારે માથે છે તે માટેના આધાર યથાગ્યાને આપેના છે, અને આધારગ્રંથોની સમગ્ર યાદી પણ આપેની છે

એમ વખતે ઊંચે શિખરે પહોંચેની પણ જામાનાઓથી શિથિલ થયેની ગૂજરાતની કલાભાવનાને રીતસરનો જીવનરસ શ્રી સંવિશકર રાવજે પાથે કુમાર કાર્યાનપ દ્વારા ગૂજરાતની કલાની એમણે કરેલી સેવા ગૂજરાત ભવિષ્યમા પણ હજી વધારે જોશે એમના જોવાએ આ ગ્રંથનો કલા અને શણગારનો ભાગ થોડો તો માટે તેમનો અને કુમાર કાર્યાનપના શ્રી બચુભાઈ રાવતનો હું અત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું કલાની જામનમા મારી સાથે એ હમેશા સહકાર કરતા આવ્યા છે એમનો હાથ વાચનારને દેખામા વગર નહિ રહે

આ ગ્રંથમા ખામીઓ પણ ઘણી હશે, તેની જોખમદારી મારે માથે છે ખામીઓની માફી તો ધો નહિ, પરંતુ ગૂજરાતથી અગિયારમો માર્દન દૂર રહી ટેટલીક મુરઝેનીઓ વચ્ચે કરેલા કાર્યમા રહેલી ખામીઓ માટે નાચનાર પાસે માફીની યાચના તો કરી શકું

મદ્રાસ

રત્નમણિરાવ લીમરાવ

અનુક્રમણિકા

પુરોવચન	૫. ૫
પ્રસ્તાવના	૫. ૭
અનુક્રમણિકા	૫. ૯
ચિત્રોનો ક્રમ	૫. ૧૩
શુદ્ધિપત્ર	૫. ૧૪
ભૂમિકા	૫. ૧૫

પ્રકરણ પહેલું : સામાન્ય વર્ણન

મહી નદી—સાળરમતી—અહમ્મની નહેર—ભૂમિવિભાગ—ખંભાતનું રણ—ખંભાતનો અખાત—અખાતની બરતી—અખાતનું પૂરાવું—અખાતનો ઇતિહાસ. ૫. ૧ થી ૭

પ્રકરણ બીજું : કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

કુમારિકાક્ષેત્ર—ભારતવર્ષના નવ દ્વીપો—કુમારી દ્વીપ—કુમારિકાક્ષેત્રની છેક પાસેના દ્વીપો—કુમારિકાક્ષેત્ર ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર—ખંભાતનો અખાત એ નદીનું મુખ—મહી નદીની પ્રાચીનતા. . . ૫. ૮ થી ૧૩

પ્રકરણ ત્રીજું : અભિધાન

ખંભાતનાં નામ—ગળની ખંભાતની જગ્યાએ નહોતું—ગંભૂતા ખંભાતનું નામ નથી—ખંભાત પ્રાચીન જૈનતીર્થ નથી—સ્તંભતીર્થ અને રથંભનપુર—રથંભનપુરથી શ્રીપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાત આવી—તામ્રલિપ્ત ગ્રંથાવધી—બીજા નામ—મહીનગર નગરા—સ્તંભતીર્થ સ્તંભતીર્થ અને પુરાણ—સ્તંભતીર્થ. ૫. ૧૪ થી ૨૩

પ્રકરણ ચોથું : પૌરાણિક સમય

પૌરાણિક કથાઓ ગપાદા નથી—ખંભાત અને દેવાસુર સંગ્રામ—તારકાસુર—કાર્તિકેય—ખંભાત પાશુપતોનું એક મુખ્ય રથજ—ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ખંભાત—બ્રાહ્મણ મહાસંસ્થાન—ગુપ્તતીર્થ—શૈબાના ઝગડા—બર્જસે—ખંભાતે કોઈ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી. ૫. ૨૪ થી ૩૧

પ્રકરણ પાંચમું : મધ્યકાલીન હિંદુ સમય—ગૂજરાતનું બંદર

વલ્લભીનો સમય—દસમી સદીમાં આરણ મુસાફરોનું વર્ણન—સોલંકીઓનો સમય—પારસીઓ અને હિંદુઓનું મુસલમાનો સાથે હુલ્લટ—કુમારપાળ અને હેમચંદ્રસુરિ; ખંભાતમાં ઉદયનમંત્રી ખંભાતનો અધિકારી—અગિયારમી સદીના આરણ મુસાફરો—વસ્તુપાલ ખંભાતનો ફંડનાયક—સંજરાલની ખંભાત ઉપર ચઢાઈ—ગૂજરાતના નીકાસૈન્યનું મુખ્ય ચાલું. ૫. ૩૨ થી ૩૬

પ્રકરણ છઠ્ઠું : મુસલમાન સમય—હિંદુસ્તાનનું મહાન બંદર—ચઢતી અને પડતી

મુસલમાન સત્તાની શરૂઆત—દિલ્હીના સુલતાનોના સુબાઓનો સમય, ઉલ્લખખાનની ચઢાઈ—ઝફરખાન અને ખંભાત—ગૂજરાત આખું ખંભાતને નામે ઓળખાય છે—અમદાવાદના સુલતાનોનો સમય—અહમદશાહ સાથે બળવો અને ખંભાત કબજે કર્યું—ખંભાતનું નીકાસૈન્ય દક્ષિણ ઉપર ચઢાઈ કરે છે—બારબોસાએ કરેલું વર્ણન—બહાદુરશાહ અને ખંભાત—હુમાયૂંએ ખંભાત લૂંટવા અને બાળવનો અપેલો દુક્રમ—ખંભાત અને ફિરંગીઓ—ગૂજરાત સક્તનતના અંત સમયની સ્થિતિ—અકબર ખંભાતમાં—ખંભાત મીરજાંના હાથમાં અને બાદશાહી લરકરનો ઘેરો—કલ્યાણરાય—હેલ્લો સુલતાન સુરઝંદર અને ખંભાત. ૫. ૪૦ થી ૫૦

પ્રકરણ સાતમું : મોગલ સમય

મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરનો બળવો—હિંદુસ્તાનનો સફેનશાહ ખમાતના રામના નામથી ચોળખાય છે—જહાંગીર પહેલાંનું ખમાતનું વર્ણન—જહાંગીરે ખમાતમાં કરેલો આનંદ—ખમાતમાં પાડેલા જહાંગીર-શાહી સિક્કા—જહાંગીરને ખમાતમાં મળવા આવેલા પ્રમિદ્ધ પુરુષો—અગ્રેને અને ખમાત—મોગલાધમાં ખમાત—શાહજહાંનો સમય—ઝોરખેળનો સમય—મેન્ટેન્સનોને કરેલું વર્ણન—ટૅવર્નાયરે કરેલું વર્ણન—મોગલાઈની પડતી દગામાં ખમાતની સ્થિતિ. પૃ. ૫૧ થી ૫૬

પ્રકરણ આઠમું : સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

રાજકુટુંબ—વસંતકર્તા નજમુદ્દીકાના સસરા મોમીનખાન હહેલમી—સ્વતંત્ર સરઘાતની સ્થાપના—મરાઠાઓના હુલા—મીર્જાં નંદર નજમુદ્દીવા સુરત અને ખમાતના મુસદ્દી—બહારી અને મોમીનખાન વચ્ચે અણબનાવ—મોમીનખાનને ચૂલરાતની સુબાગીરી મળે છે—મોમીનખાન અમદાવાદ કબજે કરવા તૈયારી કરે છે—અમદાવાદનો ઘેરો—અમદાવાદ લીધું—ખમાતનો બદોબરત—મોમીનખાનને નવો ઈકાબ અને અવસાન—મોમીનખાનનું ચારિત્ર્ય. પૃ. ૬૦ થી ૬૭

પ્રકરણ નવમું : સ્વતંત્ર મસ્થાન—મુફ્તાખીરખાન (મોમીનખાન ખીલ)નું રાજ્ય

મુફ્તાખીરખાનની સુબાગીરી અને અમદાવાદ છોડી ખમાત આવવું—રમીછએ ખમાતમાંથી લીધેલી રકમ—નજમખાનનો વહીવટ અને ખમાતની સ્થિતિ—ખમાત ઉપર પેશ્વાની લડાઈ અને ચોથ—ખમાતનો ઘેરો—વડાઈને બંતે ખમાતની સ્થિતિ—પેશ્વાનો માલુસ બગવતરાવ ખમાતમાં ફેર—૧૭૧૦માં ખમાતની સ્થિતિ—પેશ્વા બિમા કરવા માટે આમપાસના મુલક ઉપર મોમીનખાનની ચડાઈઓ—મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરે છે—અમદાવાદનો ઘેરો અને મોમીનખાનને બાદશાહી માન—પેશ્વા સાથે સલાહ અને ખમાત રહ્યું, અમદાવાદ અને ચોથા છોટલું પડયું—મોમીનખાન પેશ્વાને મળવા પૂને ગય છે—મોમીનખાનને પેશ્વાએ આપેલું માન અને ઇન્ગ્લેંડ ટાપેરેટરોને લખેલો કાગળ—ખમાત આગળ લડાઈ—નાણાંબંદ અને સખ કરવેશ—તળાવ ખમાતને તામે—સાંતિનો દરકો—મોમીનખાન ખીલનું ચારિત્ર્ય. પૃ. ૬૮ થી ૮૨

પ્રકરણ દસમું : સ્વતંત્ર સંસ્થાન

નર્મસ ફોર્સે કરેલું ખમાતનું અને નવાબ સાહેબનું વર્ણન—૧૭૭૫ થી ૧૭૮૦—મુહમમદકુલીખાન નવાબ: ૧૭૮૩ થી ૧૭૮૬—ફતેહઅલીખાન નવાબ ૧૭૮૬—મરાઠાઓનું નરતર—વસાઈના કરાર—વડોદરા સાથે છ ગામ બાબત ઝગડો—નવાબ સાહેબ બદેઅલીખાન: ૧૮૨૩ થી ૧૮૪૧ તથા નવાબસાહેબ હુસેન-યાવરખાન ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૦—બદર માટે થયેલા કરાર: ૧૮૫૩ થી ૧૮૫૬—નવાબસાહેબ હુસેનયાવરખાનનું અવસાન—નવાબસાહેબ નંદરઅલીખાન સાહેબ: ૧૮૮૦ થી ૧૯૧૫—જકાતનાં કરારનાંમાં—હુલ્લ: ૧૮૬૦—સ્વતંત્ર સરઘાત—ઠકરાળ બધ—વહીવટી સુધારા. પૃ. ૮૩ થી ૯૦

પ્રકરણ અગિયારમું : અંગ્રેજી કોઠી

પ્રથમ આગમન—સત્તરમી સદી—ઇન્સ અને બિડવેવ રેસિડેન્ટ—મિ મનરો રેસિડેન્ટ: ૧૭૭૬-૭૭ થી ૧૭૪૨—મિ રીટ અને મિ અરફાન તથા ખીલ—ગર ચાલ્સે મેલેટ: ૧૭૭૪ થી ૮૩—ફોર્બે હાવફોર્ડ—ઉપરનો વખત. પૃ. ૯૧ થી ૯૭

પ્રકરણ બારમું : સ્થાપત્ય

ચૂલરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય અને કલા—ચૂલરાતનું મુસ્લમાન સ્થાપત્ય: મુસલમાન મકાનોની બાંધણી—ખમાતનું સ્થાપત્ય—નગરરચના—શુમા મસ્જિદનું વર્ણન—બાંધણીની ચર્ચા—૧૭૭૫માં શુમા મસ્જિદ

અને બીજા મંકનો—નવાળ સાહેબનો મહેલ—હિંદુ સ્થાપત્ય—પ્રતિમાવિધાન. ... પૃ. ૬૮ થી ૧૦૫

પ્રકરણ તોરમું : વેપાર અને વહાણવટું

ખંભાત વેપાર માટે લાયક મધ્યસ્થ સ્થળ—ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદના પ્રાચીન વહાણવટાનો ઇતિહાસ—દસમી અને અગિયારમી સદીના આરબોના ઉલ્લેખો—બારમી સદી—ચૌદમી સદી—પંદરમી સદી—સોળમી સદી—વનિયા અને રાજિયા—મુખ્ય વિકાસ ઘણાંકર્ષાળી—આખાત—દક્ષીણીનો ધંધો—જમીનમાર્ગનો વેપાર—ધંદરની સ્થિતિ—સત્તરમી સદી—અઢારમી સદી—ઓગણીસમી સદી—ઓગણીસમી સદીનું વહાણવટું અને વેપાર—સમૃદ્ધિનો જગતો સૂર્ય. ... પૃ. ૧૦૬ થી ૧૧૬

પ્રકરણ ચૌદમું : ઉદ્યોગ—ધંધો—રોજગાર

અગ્રીકનો ઉદ્યોગ—અગ્રીકના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ—અગ્રીકને ધડવાની અને પંચવિંશતી રીત—પંચાયતોના વિવાન—બીજા ઉદ્યોગો—કાપડ—મીઠું—પરચુરણ ઉદ્યોગો. ... પૃ. ૧૨૦ થી ૧૩૧

પ્રકરણ પંદરમું : વહીવટ

હિંદુ સમય—મુસલમાન સમય—જમીનમહેસુલ—ન્યાયખાતું—જકાત અને આવક: મુસલમાન સમય—સ્વ. નવાબસાહેબે કરેલા વહીવટી મુદ્દા—મ્યુનિસિપાલિટી—હાલ યજેલા ફેરફાર—ખંભાતના દીવાન—ઈ.સ. ૧૮૮૦ પછી ખંભાતના દીવાન—હાલના દીવાનસાહેબ. ... પૃ. ૧૩૨ થી ૧૩૬

પ્રકરણ સોળમું : સામાજિક વિકાસ—કેળવણી

પ્રાચીન સમાજ—મધ્યકાલિન હિંદુ સમાજ—સમાજની સંસ્કારિતા—ખંભાતી રામ—જૈન વિશ્વમહાસ—જૈન બંદારો—કેળવણી. ... પૃ. ૧૪૦ થી ૧૪૭

પ્રકરણ સત્તરમું : જોવાલાયક સ્થળો

નગરા—બ્રહ્માની મૂર્તિઓ—જયાદિત્ય—કોટેશ્વર—જગવાન શુદ્ધદેવની મૂર્તિ—પૌરાણિક સ્થળો—શહેરની અંદર અને બહારનાં પરચુરણ સ્થળો—જુમાં મરિમદ—એમેઇ કોટી—જગીયા અને તળાવો—કોઠ અને દરવાજા—વડવા—જૈન મંદિરો—બીજા હિંદુમુસલમાન ધર્મો—કાકા કેલા—ખંભાતથી દૂર આવેલાં સ્થળો. ... પૃ. ૧૪૮ થી ૧૫૪

પ્રકરણ અઠારમું : હાલનો સમય અને નવાળ સાહેબ બહાદુરની અલિલાપાઓ

પૃ. ૧૫૪ થી ૧૫૬

પરિશિષ્ટ બ : ખંભાત-રંડબ-સંતંબ અને લાટ દેશ

ખંભાત નામ, રંડબ-સંતંબ અને વૈયાકરણો—ધંધ, ખંભાત અને હિંદની પ્રાંતભાષાઓ—વૈદિક રંડબ—અર્ધવૈદ્યનાં રંડબ—સંતંબ અને લિંગપૂલ—પશ્ચિમ એસિયાના દેશોમાં સંતંબપૂલ અને એનું મૂળ—હિંદમાં સંતંબપૂલ—રંડબ અને શિવલિંગ—શૈવ ધર્મની પ્રાચીનતા—પુરાણો પ્રમાણે લિંગપૂલની ઉત્પત્તિ—પુરાણો પ્રમાણે રંડબ અને શિવ—પાછળની ચચાનો સાર—ખંભાત અને સંતંબપૂલ—સંતંબ-ખંભાત: સિંગાહભવ મૂર્તિ—લાટ દેશ—લાટ રાખ્દની ઉત્પત્તિ—લાટ અને સંતંબ—‘લાટ એટલે સંતંબ’ એ હિંદની બહારનો રાખ્દ. ... પૃ. ૧૫૬ થી ૧૭૪

પરિશિષ્ટ આ : સરસ્વતીનો પ્રવાહ—એની સાથે ખંભાતના અખાતનો સંબંધ

સરસ્વતી નદી: દેવી—હાલની ત્રણ સરસ્વતી—વૈદિક સરસ્વતી—પૌરાણિક સરસ્વતી—વેદકાળ અને સરસ્વતી હવે યથાની પરંપરા વચ્ચેનો થોડો સમય—હિમાલયથી કાઠિયાવાડના કિનારા સુધી

વહેવાનો કાયરો—પ્રભાસ મુધીનો રસ્તો—નદીઓના પટમાં થએલો ફેરફાર—સરસ્વતીનો દક્ષિણનો પ્રવાહ—ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું મુખ—સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ—સરસ્વતી અને ઉત્તર ગુજરાતની નદીઓ—ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ વચ્ચે સરસ્વતીનો પ્રવાહ—ખંભાતનો અખાત—પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ—સરસ્વતીનાં તીર્થો—સરસ્વતીતટના પ્રાચીન આશ્રમો—સરસ્વતીનો દરિયા જેવો પ્રવાહ અને પશ્ચિમ હિંદનું રણ—સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય? ... ૫. ૧૭૫ થી ૧૬૬

પરિશિષ્ટ ઇ : અમુરો અને ગુજરાતનો કિનારો

હેવો અને અમુરો—દાસ ભતિ—દેવાસુર સંગ્રામ—પશ્ચિમ હિંદની નદીઓ અને અમુરો—દેવાસુર સંગ્રામનો કાળનિર્ણય—અમુરો : પશ્ચિમ હિંદનો કિનારો અને સમુદ્ર—અમુરો અને ગુજરાતનો કિનારો—ગુજરાત અને વ્યક્તિગત અમુરો—અમુર સંસ્કૃતિ ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં ગઈ—અમુરો અને શિવપૂન—અમુરો અને રકંઠપૂન—અમુરો અને દેવીપૂન—અમુરો અને બળેર ભતિ ગુજરાતમાં. ... ૫. ૧૬૭ થી ૨૧૬

પરિશિષ્ટ ઉ : ભોગવતી અને પાતાલ—એની સાથે ગુજરાતના કિનારાનો સંબંધ

ખંભાતનું ભોગવતી નામ—પાતાલ—પૌરાણિક પાતાલવર્ણન—પાતાલ પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીની અંદર?—સમપાતાલ—પાતાલ, નાગલોક અને પૌરાણિક ભૂગોળ—પાતાલ, હાટકેશ્વર અને ગુજરાતનો કિનારો—અસલ હાટકેશ્વર ક્યાં?—પાતાલ, હાટકેશ્વર અને ગુજરાતના કિનારાનો સંબંધની પરસ્પરજી વિગતો—પાતાલ, નાગલોક અને સમુદ્ર—ગુજરાતમાં નાનપૂન—ભોગવતી—પાતાલ અને પશ્ચિ—કપસંહાર. ૫. ૨૧૭ થી ૨૩૮

પરિશિષ્ટ ઇ : ખંભાતના રાજવંશની વંશાવળી

૫. ૨૩૬

પરિશિષ્ટ ઈ : ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી

૫. ૨૪૦

પરિશિષ્ટ ઓ

અ સંસ્કૃત લેખો—સાંમનપુરમ્ય લેખ—વડવાની વાવનો લેખ—નગરામાં જ્યાંહિત્યના મંદિરના લેખ—ચ ફારસી લેખો—મસીદના ઉત્તરના બારણા ઉપરનો લેખ—વજુ કરવાના હોજ ઉપરનો લેખ :—જુમા મસ્જિદના ટાંકા ઉપરનો લેખ—જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી મોટી કબર ઉપરનો લેખ—જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી નાની કબરનો લેખ—મંજિરેટ કોટની પૂર્વે આવેલી નાની નંદની (પહેલી) કબર ઉપરનો લેખ—મંજિરેટ કોટની પૂર્વે આવેલી બીજી કબર ઉપરનો લેખ—ત્રણ દરવાજા ઉપરનો નંદનો લેખ—લાલબાગનો લેખ—ઈંદગાદનો લેખ—ક ખંભાત સંસ્થાનની બાદશાહી સનહો : મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે ટીબરી સને ૧૨૧૦માં નજમખાન બહાદુરને આપેલી સનહ—સનહની પૃથે શેરા—મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે ટીબરી સને ૧૨૧૦માં યાવરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનહ—સનહની પૃથે શેરા. ... ૫. ૨૪૧ થી ૨૭૧

પરિશિષ્ટ ઓ : આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

સંસ્કૃત—ગુજરાતી—અંગ્રેજી.

૫. ૨૭૨ થી ૫. ૨૭૬

ચિત્રોનો ક્રમ

નામદાર નવાખ સાહેબ, હિઝ હાઇનેસ, નજમુદ્દીલા, મુગતાઝ-ઉલ-મુલક, મોમીનખાન	
બહાદુર, દિલાવરખાન, નવાખ મિરજાં કુસેનવાવરખાન સાહેબ બહાદુર ત્રિંગી મુખચિત્ર	
નામદાર મહુમ નવાખ સાહેબ ભદરખાનીખાન સાહેબ બહાદુર	૨૪
નામદાર નવાખ સાહેબ મોમીનખાન ત્રીમ (એક પ્રાચીન ચિત્ર ઉપરથી)	૪૮
નારેશ્વર તળાવ, લાલ દરવાઝા અને લાલખાત	૬૪
નામદાર નવાખ સાહેબ મોમીનખાન ખીમ (ધ. સ. ૧૭૮૧માં મિ. ફોર્સે પ્રત્યક્ષ લેખને કરેલું ચિત્ર)	૮૦
ઈ.સ. ૧૭૨૨માં ખંભાત શહેરનો દક્ષિણ બાલુનો દેખાવ ('ફોર્સે એરીએન્ટલ મેમોઈર્સ'માંથી)	૮૪
ઈ.સ. ૧૭૮૧માં દિલ્લખુશ બગીચાનો દેખાવ	૮૮
ખંભાતમાં ઇરિટ ઇન્ડિયા કંપનીની જૂની કોઠી	૯૬
જુમા મસ્જિદ	૧૦૦
જુમા મસ્જિદની અંદરની આરસની કપડો; તે ઉપરના શ્રેષ્ઠ તથા ક્ષેતરણી સહિત	૧૦૪
બંદર પરના દેખાવો	૧૧૬
ખંભાત શહેરના રસ્તાનાં દર્શ્યો	૧૨૦
રાજમહેલનાં દર્શ્યો	૧૨૮
ખંભાતની ન્યાયકોર્ટ અને નવી હાઈકોર્ટ	૧૩૨
માદલા તળાવ, તેની અંદરની ખંડિયેર વાવ તથા દિલખુશ બગીચાવાળી જગ્યા	૧૩૬
વાવર હાઉસ અને નવાખ ભદરખાનીખાન વૉટર વર્ક્સ	૧૪૦
હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજીનો ઉપાશ્રય, સ્થંભન પાર્શ્વનાથનું દહેરાસર તથા સ્થંભન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ	૧૪૪
નગરાના પ્રાચીન અવશેષો	૧૪૮
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું ધામ તથા વડવાની ત્રાવની અંદરનાં અને જવારનાં દર્શ્યો	૧૫૨
ચાકુત ખંડિય	૧૫૬
રહેલ અથવા સિંગોદ્ભવ મૂર્તિ	૧૬૮
પૌરાણિક ભારતવર્ષનો નકશો	૧૭૬
દીવાન સાહેબો અને એડમિનિસ્ટ્રેટર સાહેબો :	
રા. બ. માધવરામ વ્યાસ, મિ. એસ. અમલદાસીખાન, મિ. કે. આર. બમનજી,	
મિ. વી. કે. નામજેશી, મિ. છ. એચ. ગુગલી	૧૮૪
સૈયદએમ. એસ. મીલવી, રા. બ. એ. કે. કુલકર્ણી, મિ. વી. બી. મહેતા, દી. બ. નર્મદા-	
શંકર મહેતા, ખા. બ. એફ. એસ. માસ્ટર	૧૯૨
ખંભાત રાજ્યનો નકશો	૨૪૦
બાદશાહી સનદો	૨૬૮

શુદ્ધિ પત્રક

(નોંધ-કુદનોટ-ની ભૂલ હોય તેા 'નોં' એમ લખ્યું છે)

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫ (નોં)	૨	વસંતના	વસંત
૨૪ (નોં)	૧૨	કાતિકેય	કાર્તિકેય
૨૭ (નોં)	૩	સ્તંભાલ્ય	સ્તંભાલ્ય
" "	૬	મકે છે	મૂકે છે
૩૪	૨	જન	જેન
૧૦૮	૫	વેપરીઓ	વેપારીઓ
૧૦૯	૧૯	રાખાવામાં	રાખવામાં
૧૧૦	૧૮	આવવાથી	આવવાથી
૧૨૧ (નોં)	૩	દેખવેા	દેખાવેા
૧૩૮	૨૧	માવજીભાઈ	ભાડજીભાઈ
૧૬૧	૧૦	બ્રહ્મ	બ્રહ્મ
૧૬૨ (નોં)	૨	સક્રા	સૂક્રા
૧૭૦ (નોં)	૭	અથ	અર્થ
૧૭૦ (નોં)	૭	સ્તંભ	સ્તંભ
૧૭૨ (નોં)	૯	Me Crudlfs	Mc Crindles
૧૭૬	૯	પવનત્વ	પાવનત્વ
૧૭૮ (નોં)	૫	ભંની	ભૂંની
૧૮૧	૫	સોમ યએલા	સોમને યએલા
૧૮૨	૬	પારાણિક	પૌરાણિક
"	૧૫	ગોળાર્થ	ગોળાર્થ
૧૮૨ (નોં)	૧૫	ઠંડાઈહેડે	ઠંડાઈહેડે
૧૬૧ (નોં)	૮	પારિમાત્ર	પારિયાત્ર
૧૬૩	૧૦	પાશ્વિમ	પશ્ચિમ
૨૦૪ (નોં)	૨૩	વેડ્યર્થ	વેડ્યર્થ
૨૦૬ (નોં)	૧૮	પ્રયત્ન કરે છે	પ્રયત્ન કર્યો છે
૨૦૯ (નોં)	૬	ધુ. સે.	ધુ. સં.
" "	૧૩	કંબોડીઆ	કંમ્બોડીઆ
" "	૧૯	ધુ. કે. શાસનકૃત	ડુ. કે. શાસીકૃત
૨૧૧ "	૨૦	નાદેલા	નિદેલા
૨૧૩ "	૬	દાનેવા ધિપ	દાનવાધિપ
" "	૧૭	આખાર	આણીર
" "	૧૮	ચાત્યન્તવસિનઃ	ચાત્યન્તવાસિનઃ
૨૧૪	૬ ને ૭	આવેલી પુનનું	આવેલી દેવીપુનનું

ભૂમિકા

પરસ્તાવના કરતાં કાંઈ વિશેષ કહેવાનું હોય ત્યારે ભૂમિકા વગેરેની જરૂર પડે. ખંભાતનો આ ઐતિહાસિક પ્રબંધ લખવામાં જે કેટલીક આસ ચર્ચાઓ કરી છે તેને માટે અને એમાં લીધેલી આધારસામગ્રી માટે થોડું લખવાની જરૂર છે.

ખંભાતનું સ્થાન યૂજરાતમાં, ભારતવર્ષમાં અને દક્ષિણ એશિયાના આખા સમુદ્રકિનારાં ઉપર, ક્યાં—કેવી મધ્યસ્થ જગ્યાએ આવેલું છે તે અન્યત્ર આપેલા નકશા ઉપરથી જણાશે. આવું સ્થળ ગમે તે નામે, ગમે તે સમયમાં પણ સમૃદ્ધ હોય એમાં નવાઇ નથી. ‘ખંભાત’ નામમાં જે પ્રાચીનતાના લક્ષણારા વાગે છે એવા ખીજા કોઈ પણ પ્રાચીન શહેરના નામમાં લાગ્યે જ વાગતા જણાશે. આપણા સમર્થ યૂજરાતી વિદ્વાનો શ્રી નરસિંહરાવભાઈ, સ્વ. શ્રી તનમુખરામભાઈ અને સ્વ. શ્રી સી. ડી. દલાસે આ શહેરના નામ માટે એવી વિસ્તૃત ચર્ચા આજથી વીસ વરસ પહેલાં કરેલી છે કે એવી ચર્ચા યૂજરાતના કોઈ પણ ગામના નામ માટે થઈ જાણેલી નથી. મને લાગે છે કે આખા હિંદુસ્તાનમાંના કોઈ શહેરના સ્થળ કે અન્ય ઇતિહાસ માટે કદાચ થઈ હોય; પરંતુ કેવળ નામ-અભિધાન—માટે આટલી ચર્ચા જનરૂપમાં નથી. ‘ખંભાત’ નામ માટેની આ ચર્ચાથી, એની આસપાસ ગૂંથાયેલી પૌરાણિક પરંપરાઓ વગેરેથી ખંભાતનું સ્થળ, સામાન્ય રીતે પ્રમાણભૂત ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખો મળે છે તેનાથી ઘણું પ્રાચીન હોય એમ સહજ સમજામ છે.

ખંભાતના નામ અને સ્થળની પ્રાચીનતાની ચર્ચામાં આપણા પ્રાંતના ઘણા પ્રાચીન ઇતિહાસ—સામાજિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક ઇતિહાસ—ની ચર્ચાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ—માંથી હાલની વિશિષ્ટમિશ્રણ વાળી (composite) હિંદુ સંસ્કૃતિ જન્મી એ સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસનાં જાડાં ભોંયરાંમાં આને મળી આવતા છૂટાજવાબા ઉલ્લેખો અને અવશેષોનાં સામાન્ય દીવડાં લઈ પેસવું પડે છે. વળી આ દીવડાંને ક્રમશઃ વાળુથી પવન લાગતાં હોલવાઇ જવાનો સંભવ પણ ખરો. કોઈ દિશાએ પવનનો સંભવ જણાતાં હાથની આડ કરી સંભાળીને ચાલતાં પણ વખતે હોલવાવાનો ડર તો રહે જ. પવનથી ન હોલવાય એવા વીજળીના દીવા આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં જવા માટે હજી મળતા નથી. પ્રકાશની આવી અપૂર્ણતામાં મોઢેન—જે—ડેરાની શોધોને આપણે વીજળીના એક દીવા સાથે સરખાવી શકાએ. પરંતુ એ દીવાની વીજળીનો પ્રવાહ અરખસિત છે કે નાની ‘બેટરી’ની પેઠે ખૂટી પડે એવો છે એ હજી કુશળ ઇજનેરો નક્કી કરી શક્યા નથી; તેમજ ઘણા મોટા અંધકારમાં એક એવો દીવો આપણું દેશી દીવડાંઓ કરતાં સહેજ જ વધુ પ્રકાશ આપી શકે. ગમે તેમ પણ એ દીવાએ એમ બતાવી આપ્યું છે કે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસનાં ભોંયરાંમાં પહેલાંનાં દીવડાંએ આંખી જોએલી કેટલીક વસ્તુઓ ખરી ને કેટલીક ખોટી છે, અને જૂની માન્યતાઓ એક વાર દૂર દૂર નવેસરથી આપણું ભોંયદું તપાસવાની જરૂર છે.

સાહિત્યના આધાર—દીવા—માં ઋગ્વેદસંહિતાના મંત્રોમાં જે ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો છે તે ગણી શકાય. વેદ ધાર્મિક ગ્રંથ છે, એટલે એમાં ઇતિહાસની ખાતર એ ઉલ્લેખો આપેલા નથી.

પરંતુ એમાં ઇતિહાસ સમૂહો નથી એમ ન જ દેહેવાય. જેટલા ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો વેદમાં છે એટલા તો બિલકુલ સાદા સીધા અને સરળ છે. પરંતુ વેદમંત્રોનો કેટલોક ભાગ એટલો બધો પ્રાચીન છે કે એ વખતની પરપરા લુપ્ત થવાથી પાછળના વિવેચકોએ એના અર્થો કરવામાં ઘણી છૂટ લીધી છે. વેદાર્થમાં મના અર્થને માનવો અને કોના અર્થને ન માનવો એ મોટી ગૂચવણ છે. વેદાર્થમાં યારકથી સાચણ સુધીના આપણા વૈદિકો આપણી પરંપરાને વધારે સમજે એ સત્ય છે. યુરોપીય વિદ્વાનો કેટકેટલીક વાર એથી વિરુદ્ધ પરીને તરેહવાર અર્થ કરે તેને કેટલું વજન આપવું તે સવાલ છે. પરંતુ જ્યાં સાદા લખાણમાં અનેક અર્થને અવકાશ રહે ત્યાં જરા વિચાર તો કરવો જ પડે. યુરોપીય વિદ્વાન કોઇ મંત્રનો કંપનામય અર્થ આપે ત્યાં તેને વજન ન ઘટે, પરંતુ જ્યાં આપણા વૈદિકોનો અર્થ એમને પૂર્વીપર સંબંધનો વિરોધી લાગતો હોય ત્યાં એમના મતને આપણે ભલે વજન ન આપીએ તો ખ્યાનમાં તો લેવો પડે. હોય ને મેક્સમુલર વગેરે કરતાં સાચણ ને યાત્રક વેદસમયની વધારે પાસે હતા એમાં શક નથી, પરંતુ ઋગ્વેદના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશોવાળા પ્રાચીનતમ સાદા મંત્રો અને પાછળના કર્મકાંડ તથા તત્ત્વજ્ઞાનની વિપુલતા થયા પછીના મંત્રો વચ્ચે એટલો બધો સમય ગએલો છે કે અર્થ કરવામાં ઘણા અંતરાય નડે આપણા વૈદિક ઉપર પાછળના આ પ્રવાહોની અસર થાય એ સંભવિત છે. યારક આદિ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન વેદાર્થવિવેચકોને પણ વેદના અર્થ કરવામાં મુશ્કેલી જણાઈ હતી. યારક પોતે પોતાની પહેલા કંઈ વેદાર્થ કરનારા યદ્ય ગયા એમ જણાવે છે. ખુદ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં પણ કેટલાક મંત્રો ઘણા પ્રાચીન સમયની વાતો કરે છે. બૃહદ્ આદિ કેટલાક ઋષિઓ ઋગ્વેદના કેટલાક મંત્રોથી જે જાણે ઘણા પ્રાચીન હોય એમ જણાઈ આવે છે. પરોક્ષ, પ્રત્યક્ષ અને આધ્યાત્મિક એમ મંત્રોના પાંડેલા ભાગ જ એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે વેદના કેટલાક મંત્રો પોતાના સમયથી ઘણા પ્રાચીન સમયની વાત વ્યક્ત કરે છે. આના કારણથી કેટલાક મંત્રોના અર્થ બંધાયેલા નથી, લુપ્ત થયા જેવા લાગે છે અને લાખકારના અર્થ ખેંચી કાઢેલા જેવા જણાય છે. આવા મંત્રોના અર્થમાં યુરોપીય વિદ્વાનો obscure કહે છે તે ખરું જ છે.

આટલા માટે જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ વેદાર્થનું ઇતિહાસપુરાણથી સમુપ જૂઠણ કરવાનું કહેલું છે. એમ ક્યાં વગર વેદાર્થનું ખૂન થાય છે. પુરાણો સંજ્ઞા ઘણા મત ધણો વખત ચાલ્યા, પરંતુ પાર્લેટરે યથાર્થ વિવેચનથી એમનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કર્યું. હાલના સ્વરૂપના પુરાણો પહેલા, સૂત-સાહિત્ય-પુરાણો—મૂળ સ્વરૂપમાં હતા અને એમાં પાછળથી આદ્યોએ ચમત્કારિક વાતો ઉમેરી હાવનાં પુરાણો ક્યાં. પાર્લેટર તો પુરાણોને વેદ જેટલા જ જૂના માને છે. પુરાણ પોતે પોતાને વેદથી પહેલાં ચએલા કહે છે. અગ્નિપુરાણ કહે છે કે બ્રહ્માએ પહેલાં પુરાણો ક્યાં અને પછી વેદ ક્યાં. આ બધાનો અર્થ એટલો જ છે કે હિંદુસ્તાનની અગ્નિ પ્રાચીન પરંપરાઓ વેદમંત્રો જેટલી કે તેથી પણ જૂની છે, અને તે પરંપરાઓ વેદમંત્રો ‘વેદ’નું પદ પામ્યા નહિ હોય—કેવળ પ્રાર્થનાઓ હશે—તેથી પણ પહેલાની ચાલી આવતી હશે, અને એ પરંપરાપ્રાપ્ત વાતો સૂતોએ મંત્રલી છે. આમ પુરાણોની કેટલીક પરંપરાઓ વેદ જેટલી કે વેદથી પણ જૂની હશે. જે સ્વરૂપમાં સૂતોએ એમને સંગ્રહી તેમાં ફેરફાર થયા હશે કે નહિ તે જાણવાનું સાધન નથી, પરંતુ સૂતોનું સાહિત્ય લુપ્ત થઇ તે

ઉપરથી હાલના સ્વરૂપનાં પુરાણો થયાં તેમાં તો ધણું ફેરફાર થઈ ગયા તે સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં પણ ધણી ઝીણવટથી તપાસતાં હાલનાં પુરાણોમાંથી પણ એવી પ્રાચીન જાગતો તારવી શકાય છે કે જે વેદાર્થનું સમુપ બુંદણુ કરવામાં કંઈક મદદ પણ કરે છે. પાર્શ્વેરે આ દૃષ્ટિથી પુરાણોને જોયાં તે વખતે મોહન-જો-ઉદેશી શોધ જહાર નહોતી આવી. વેડેલનો હિંદ અને સુમેરિયનોની મહોરછાપો ઉદ્ધવનો પ્રયત્ન એ પછીનો ગણી શકાય. એના તર્ક ખરા હોય તો તો વેદ અને પુરાણોની ઐતિહાસિકતા ઉપર ધણો પ્રકાશ પડે. પરંતુ એ તર્કોને હજી વિદ્વાનો માન્ય કરતા નથી. વેડેલે એ તર્કો એવી રીતે કરેલા છે કે હજી ખીમ ધણું સજળ આધારો મળે તો જ એ માન્ય રાખી શકાય. પરંતુ એમાંથી એટલું તો માનવું પડે તેમ છે કે ઝેસીરિયા વગેરે પશ્ચિમ એશિયાના દેશોને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા અને પંચજ સાથે સંબંધ હતો. આ વસ્તુ આપણા પ્રાચીન સાહિત્યને આધારે વધારે મોક્ષસરીતે સિદ્ધ કરવા પ્રો. અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીએ પ્રયત્ન કર્યો છે. એ વખતે મોહન-જો-ઉદેશી શોધો થયેલી અને એના છુટક અહેવાલ પ્રકટ થયેલા. પરંતુ એ શોધો ઉપર આધારભૂત સવિસ્તર ગ્રંથ જહાર પડ્યો નહોતો. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીના 'હિંદુસ્તાનમાં અસુરો' (Asura in India) એ નામના એક લાંબા નિબંધમાં એમણે અસુર જાતિ અને એમના હિંદુસ્તાન સાથેના સંબંધ—ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદ સાથેના સંબંધ—ની ધણી આધાર અને વિવેચન સાથે ચર્ચા કરી છે. આમાં પોતાના વિષયના સમર્થનના ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઈ કાંઈ વાર કંઈક વાતો વિવાદાત્મક પણ મૂકેલી છે; પરંતુ એમણે આપેલા મૂળ આધારો તે તે મૂળ ગ્રંથોમાં તપાસી જોઈ જતાં એમનું મંતવ્ય આપણને યથાર્થ લાગે ત્યાં મદદ કરવામાં વાંધા નથી.

અસુરો આપણા જેવી માણસની એક જાતિ હતી એ તો હવે ધણી વિદ્વાનોએ માન્ય રાખેલું છે. પાર્શ્વેરથી એસ. વી. વિશ્વનાથ સુધીના આ વિષયના વિદ્વાન લેખકોએ એ વાત માન્ય રાખ્યા છતાં વૈદિક સમયમાં હિંદમાં અસુરો, દાસો અને આર્યો એમ ત્રણ જાતિ જાતિ હતી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું નથી. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ અસુરોને દાસ અને આર્યોથી ભિન્ન જાતિના સિદ્ધ કરી એમની ખાસિયતો, એમની સંસ્કૃતિ અને એ ત્રણે જાતિઓનું હાલના હિંદુઓમાં થયેલું મિશ્રણ, એટલું જાણી ચર્ચા કરી સિદ્ધ કર્યું છે. આવી ચર્ચામાં વાદમસ્ત વાત પણ હોઈ શકે. આપણી ચર્ચામાં અસુરો અને પશ્ચિમ હિંદના કિનારાને લગતા વિષયમાં પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીનું મંતવ્ય મદદ કર્યું છે, છતાં વાદમસ્ત વિષય તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. મૂળ આધાર બની શકે તેટલા જોઈ જોને વળત આપવા લાયક હોય તે જ મદદ કર્યો છે. ત્રિવીનાયકશ્રીની કૌસેજવાળા પ્રો. વિશ્વનાથે એમના *Racial Synthesis in Indian Culture* (Trubner's Oriental Series 1928) ગ્રંથમાં આ વિષયે ઉત્તમ રીતે ચર્ચેલા છતાં અસુરોની વિગત આટલી સ્પષ્ટ કરી નથી. મુદ્રવાય:—ન સમજી શકાય એવી લાપા ભોલનાર—અસુરો, દેવો એટલે નવા આવનાર આર્યો અને મૂળ વતની દાસોથી જાતિએ ભુદા હતા એ વાત સ્પષ્ટ તો પ્રો. બેનરજીએ જ કરી છે. શ્રી જ્યો. પ્રો. બેનરજીએ એમના *Ethical Conception of the Gathas* એ નામના ગ્રંથમાં પારસીઓની ગાથાના આધારે આ વાતનું વધારે સમર્થન કરેલું છે. અહીં એક વાત એ વિચારવાની છે કે 'અદેવ' શબ્દનો અર્થ દેવને—

આર્યોના દેવને—ન માનનાર એવો કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં અસુરો અને દાસો આર્યોના પૂજ્ય દેવોને નહિ માનતા હોય એ ખરૂં છે; પરંતુ પ્રાચીન ઇગનીઓમાં ‘દેવ’ (દેવ) શબ્દનો જે અર્થ કર્યો છે તે બેનાં દેવો એટલે આર્યો એ અર્થ લખ્યો તો ‘અદેવ’નો અર્થ આર્ય નહિ તે, આર્થેતર જાતિઓ એમ કેમ ન લેવાય? વેદમાં આર્ય, દાસ અને અદેવ એમ ત્રણ જાતિઓ કહે છે તે આ વાતને ટેકો આપે છે. પ્રો. મેનરજી શાસ્ત્રીએ આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી નથી. એમણે અસુરોના જુદા દેવોનું વિવેચન કર્યું છે. એમાં દેવીઓ મૂળ અસુર જાતિની એટલું ખામ માનવા જેવું છે અને દેવોનો વિષય વાદગ્રસ્ત છે. આ ઉપરાંત આર્થેતર વર્ણોના દેવો વિશે જે જે ચર્ચાઓ થઈ છે તેમાં શિવપુત્ર મહત્તી પૂજા એ એક મોટા કાણડો છે. એ ઉદ્દેશવાનો ખામ પ્રયત્ન થયેલો જણાયો નથી. એ પ્રયત્ન અહીં સહેજ કરવામાં આવ્યો છે. દક્ષિણ હિંદના દ્રાવિડોના મોટા મમ્મદમાં આ મહાપૂજનનું કેટલું મહત્ત્વ છે તે ઉત્તરના લોકોને લાગ્યે જ ખ્યાલમાં આવે. અસુર મંદૂરિતિનું જુદું વર્ણન કર્યા વગર હવે ભારતની પ્રાચીન મંદૂરિતિનો કોઈ ઇનિદામ મંપૂર્ણ જણાય નહિ.

અગ્રગણ્ય અસુરોને મારવા માટે પુરાણોએ વિષ્ણુના અવતારોની કથના કરેલી છે. એની ઐતિહાસિકતામાં કિતરવાનું આ મ્થા નથી, પરંતુ એ અસુરો પોતે કર્પનાથી ઝબી કરેલી વ્યક્તિઓ નહોતી એમ તો હવે મનાવું આવ્યું છે. એ બધી પરપરામાં ખંખાન આગળ તાગકાસુર મરાયો એ વાત જરા જુદી પડે છે. મોટા પ્રસિદ્ધ અસુરોને મારવાને જેમ વિષ્ણુના અવતાર થયા તેમ આને મારવા માટે શિવપુત્ર કાર્તિકેયનો અવતાર થયો. આપણી ધાર્મિક મંદૂરિતિના ઇતિહાસમાં આ બીના ધણી અગત્યની છે. મોટી વ્યક્તિઓને મારવા માટે આપણામાં ઈશ્વરી અવતાર થવાની જે વાતો યોગ્યએલી છે તે પરસ્પર વિરોધી મંદૂરિતિની જાતિઓનાં, ધર્મ કે બીજા વિરોધના કારણોને લઈને થયેલાં ચિરમરણીય યુદ્ધોનું પૌરાણિક સ્વરૂપ માત્ર છે. ર્કદ-કાર્તિકેયનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ગમે તે હોય, પરંતુ એ આખી યે બીનાને શૈવ મંત્રાધના કોઈ પ્રાચીન સ્વરૂપ સાથે ધણી સમઘ હોય એમ જણાય છે. શૈવ મતની ઉત્પત્તિને હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સાથે ખામ મંબધ છે. મોહન-જો-ડેરોની શોધોએ શૈવ મતના પ્રાચીન સ્વરૂપની વ્યાપકતા અને પ્રાચીનતા બતાવી છે. ગૂજરાતના કિનારા આર્થેતર શૈવો અને દેવીભક્તોનાં મૌથી જૂનાં યાણા હોય, અને ઉત્તરમાં બ્રહ્માવર્તમાં રહેનારા વૈદિક આર્યો સાથે તેમને હમેશની અથડામણ થયા કરતી હોય, એમ પૌરાણિક પરપરાઓ વ્યક્ત કરે છે. આર્ય અને આર્થેતર—અસુર-દાસ—મંદૂરિતિઓનું છેવટનું મિશ્રણ થયું, એમાંથી હાલની હિંદુ મંદૂરિતિનું મૂળ સ્વરૂપ જન્મ્યું, એ નિમિત્તે અનેક અથડામણો અને જાતિઓના ઇમણો થયાં, એ બધામાં સિંધુ અને સરસ્વતીના કિનારા અને મુખપ્રદેશોએ—એટલે કે ગૂજરાત અને કચ્છના કિનારાઓએ, અગત્યનો ભાગ લઈયો છે. આ બધું માથે વિચારનાં, મોહન-જો-ડેરોની શોધ અને વેદપુરાણોની વાતોના ફરી નવી દષ્ટિએ વિચાર કરતા શૈવ સપ્રદાય અને દેવી સંપ્રદાયના ઇતિહાસ તથા એમની પ્રાચીનતાનો પણ ફરી વિચાર કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય તો નવાઈ નથી. આ દિગામાં હજી જે પ્રયત્નો થયા છે તે શરૂઆત માત્ર છે. ખરૂં શું હશે એ તો ધણી લાગા મમયની શોધખોળ પછી નક્કી થઈ શકે. હવેના શોધકને એમાં હજિમથી હિંદ મુધીની મંદૂરિતિની

સામગ્રી ભેગી કરવી પડે. પરંતુ આ દિશાએ નજર કરવાની હવે જરૂર છે એટલું કહેવાનો અહીં માત્ર ઉદ્દેશ છે. આ ગ્રંથમાં જે પરિશિષ્ટો આપેલાં છે તેમાં એ દિશાએ સામાન્ય દષ્ટિ માત્ર કરેલી છે; કોઈ જેવટનું સત્ય કહેવાનો દાવો કરેલો નથી. કોઈને કોઈ નવું કહેવાનું મજા અને એ નિમિત્તે કોઈ નતણવાનું પણ મજા એ ઇરાદાથી પૌરાણિક અને ખ્રીષ્ટ સામગ્રી વાંચનારની આગળ નજર કરેલી છે.

અહીં એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે ઝગ્ગવેદની પ્રાચીનતાની સાથે અથર્વવેદની પ્રાચીનતા અને એના ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉપર દષ્ટિ કરવાની જરૂર છે. આર્યેતર વસોંગો-ખાસ કરીને અસુર જાતિની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઝગ્ગવેદ કરતાં પણ કદાચ અથર્વવેદમાંથી વધારે મળે. અથર્વવેદની વ્યાપકતા ભરતખંડ કરતાં કદાચ ઘણા વિશાળ ક્ષેત્રમાં હોય એમ હવે વિદ્વાનોને જણાયું છે. અથર્વવેદની સંસ્કૃતિને છેક ઍસિરિયા સુધી પણ સંબંધ હોય એમ લોકમાન્ય તિલક જેવા વિદ્વાનને લાગ્યું છે અને એ મત સખળ થતો આવ્યો છે. અથર્વવેદનું રક્ષસ્યુક્ત એ વેદને સર્વથી પહેલો વેદ જણે છે. રક્ષસનું જે પૌરાણિક રૂપ થયું છે તે જોતાં, રક્ષસ, અથર્વવેદ, સૈવ મત એ બધાની ભૌગોલિક વ્યાપકતા વગેરે સવાલો ઘણા વિચાર કરવા જેવા છે. આર્યોના વિજય પહેલાં આ બધી સંસ્કૃતિનું કેન્દ્ર સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા તટ તથા મુખપ્રદેશ હતો. સિંધુ હાલ છે ત્યાં નહિ પણ કચ્છના રણની જગ્યાએ મળતી; અને સરસ્વતી તેની પૂર્વે થઈ દક્ષિણ-પશ્ચિમ સમુદ્રને મળતી; એટલે આ કેન્દ્ર આપણા પ્રાંતનું પ્રાચીન નામ મળે તે હોય, પણ હાલ એની જે હદ મનાય છે તે હદમાં હતું. એટલે એનાં પ્રાચીન સ્થળોની મહત્તા એ દષ્ટિએ વિચારવાની છે.

પુરાણો હાલ જે સ્વરૂપમાં છે તે મૂળ પુરાણો ઉપરથી થયેલાં છે. એમાં ઘણા સુધારાવધારા થયેલા છે, જતાં એમાં પ્રાચીન પરંપરાઓ તરી આવે છે એ આગળ જોઈએ. આવાં પુરાણોમાં આપણા પ્રાંતને લગતો મોટો ભાગ રક્ષપુરાણમાં આવે છે;—જે કે ખીજાં પુરાણો અને મહાભારતમાં પણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. પુરાણોના આ બધા ભાગની પ્રાચીનતા માટે પુરાણનિષ્ણતોએ ચર્ચા કરેલી છે. રક્ષાદિ પુરાણોમાં તેરમી-ચૌદમી સદીઓના યનાવના ઇસારા પણ જણાઈ આવે છે તે ખરૂં છે. પરંતુ એ પુરાણોનો ઇ.સ. ૧૦૩૦માં અલ્ખરૂનીએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે એવા કોઈ પ્રક્ષિપ્ત ભાગો ઘાટ કરતાં હાલના રૂપમાં પણ પુરાણોની પ્રાચીનતા સ્પષ્ટ થાય છે, અને વધારે પ્રાચીન ભાગ એકખીજાની સરખામણીથી નીકળી આવે છે. વરાહમિહિર જેવા ખગોળશાસ્ત્રીના તેમજ રાજયોગેશ્વર જેવા સાહિત્યના ખીજા આધારો આ બધાના સમર્થનમાં કામ લાગે તેવા છે.

આ ગ્રંથમાં જે પૌરાણિક જૂગોળ-ઇતિહાસને લગતો ભાગ અને પરિશિષ્ટો લખ્યાં છે તે વાંચતાં પહેલાં આટલી ચર્ચા ખ્યાનમાં લેવા વિનંતિ છે. વેદના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અને પુરાણોના ઉલ્લેખોને સહેજ નવી દષ્ટિથી જોવાનું મોહેન-જો-ડેરાએ ખતાવ્યું છે. પરિશિષ્ટોમાં જે વિવિધ ચર્ચા છે તે આ દષ્ટિએ મળી તેટલી હકીકત ભેગી કરીને ચમલા છે. એ વિષયો સંદિગ્ધ હોવાથી એમને પરિશિષ્ટમાં મૂક્યા છે. એમાં કહેલાં અનુમાનો અને નિર્ણયો ખરાં હોય કે મોટાં હોય; પણ સત્ય હકીકત ઉપરથી જેવડે અનુમાન કરવાનું અને ભવિષ્યમાં કોઈ નવી વિગત મળે તો

તે માટે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું કામ ખોટું ગણાય નહિ. અને કદાચ એ અનુમાનો યથાર્થ ન હોય કે નિર્ભય ખોટા હોય તોપણ તેને માટે ભેગી કરેલી વિગતો તો મત્ત જ છે.

અહીં ખીજ એ વાતો કહી દેવાની જરૂર છે. એક તો એ કે કેટલાક વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે દેવાસુર મંત્રામ એ માત્ર મનુષ્યજાતિની દેવી અને આસુરી મંપત્તિ વચ્ચેનું યુદ્ધ છે. તત્ત્વ-દષ્ટિના પ્રાધાન્યવાળા આપણા દેશમાં આ બાબતે લોકોનું મન એટલું બધું કબજે કર્યું હતું કે દેવો અને અસુરોના યુદ્ધોનાં કેપડાં યોગ્યતા. આ મતવ્ય હાલની દષ્ટિએ વેદની ઐતિહાસિકતાની અવગણના કરવા બરાબર છે. તત્ત્વજ્ઞાન આપણા દેશના જ્ઞાન-પ્રવાહોમાં એક મુખ્ય પ્રવાહ છે તેની ના નથી; પરંતુ તેથી એ મંતવ્ય સિદ્ધ થતું નથી. આપણા પૂર્વજોમાં તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિ વધવા માઠી એ કરતા પણ ધણી પ્રાચીન આ દેવાસુર સંગ્રામની વાતો છે. એટલે જાણવું એ ઐતિહાસિક વાતોમાંથી આ તત્ત્વદષ્ટિની મંપત્તિઓનો ઉદ્ભવ થયેલો છે. અસુરોના વિષ્વંમ પછી જાતિઓનું જે અપૂર્વ મિશ્રણ થઈ ગયું તેમાં વિજેતા દેવો-આર્યો હોવાથી મનુષ્યના દવકા ભાવેને એમણે તત્ત્વ-દષ્ટિએ આસુરી મંપત્તિ નામ આપ્યું અને સારા ભાવેને પોતાનું નામ આપ્યું. આજે પણ વિજેતા પ્રજાઓમાં એવું ક્યા નથી બનતું? ઉપરનું મંતવ્ય કહેનારા વિદ્વાનો આસુરી ગાયત્રી, પંક્તિ આસુરી, અમુર વ્યૂહ, અમુરારણિ વગેરે શબ્દોનો ખુવાસો કરે તો આપણને વધારે ભણવાનું મળે. મહાદેવાભામુરવ્યમેક્ષ્ વગેરે અમુર શબ્દનો માનવાચક અર્થ તો એટલો પ્રસિદ્ધ છે કે એ વાત જવા દઇએ.

ખીજું, પ્રાચીન કાળમાં ભૂગોળ અને ઇતિહાસની દષ્ટિએ કેટલાક ગૂજરાતને શત્રુ માને છે. ગૂજરાત નામ પ્રાચીન નથી એ ઉપરથી એની ભૂમિ પ્રાચીન નથી અને તેથી એને લગતું બધું મધ્યકાલિન જ ગણાય એમ તો મનાય જ નહિ, અને ગૂજરાતને હિંદમાં કનિષ્ઠ પણ કહેવાય નહિ. ભૂમિવિભાગોના નામ કાળે કરીને કરે એથી કાંઈ ભૂમિના ઇતિહાસની પ્રાચીનતા મટતી નથી. કોઈ કહે છે કે બૌદ્ધો વગેરેના પ્રાચીન માહિત્યમાં ગૂજરાતના કિનારાના થોડા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રાચ આપણા પ્રાનતુ નામનિશાન જડતુ નથી, એટલે કિનારા સિવાય બાકીનું બધું વેરાન હશે. મેટપિટર્મબર્ગનું નામ છેલ્લી લગાઇ વખતે પેટ્રોગ્લિફ પડ્યું તેથી પેટ્રોગ્લિફ નામ પછી જ એનો ઇતિહાસ શરૂ થયો અને યુરોપના શહેરોમાં એ કનિષ્ઠ, એમ કેમ કહેવાય? માણુમનો દાખલો ત્યો. કોઇને નાન-પણમાં બળકો કહેના હોય અને મોટપણમાં ખીજું નામ ફલાણાપ્રસાદ દીકણાલાલ પડ્યું એટલે એ નામથી જ એનું ચરિત્ર શરૂ થયું એમ કહી શકાય ખરું? બંગાળના ગવર્નરનું નામ હોર્ડે રોનાલ્ડશે હતું, હાલ હોર્ડે એટલેન્ડ છે, નાનપણમાં વળી ખીજું ક્વિન્ટી નામ હશે. હવે લવિષ્યના એનું ચરિત્ર લખનાર શું છેવટનું એટલેન્ડ નામ લખને જ વિચાર કરશે? ઍસ્ટ્રિકિય છેવટમાં હોર્ડે ઍકમ્પર્ડ કહેવાયો, એટલે ઍસ્ટ્રિકિય નામથી એના જીવનનો ખરો ભાગ થયો એની ગણના નહિ કરવાની? આ નામવા હમણાંના છે. આ દાખલાની પહેલાના નામોના ઇતિહાસ પણ મળે છે. આપણા દેશમાં પદ્મ માધનેની ઉણપથી પૂર્વ નામોની વિગત જોઇએ તેવી નથી મળતી, એટલે માત્ર ફેર છે. પદ્મ તેથી પૂર્વે દેશને ઇતિહાસ ન હતો કે પ્રાંત કનિષ્ઠ હતો એમ ન કહેવાય. આવી નકારાત્મક દલીલને વધારે આધાર જોઇએ.

આથી જિલ્લું અનુપદેશ, ભૃગુકથા, પ્રભાસ, સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત વગેરે નામે ધણું પ્રાચીન છે. આ નામ કિનારાને લગતાં છે એમ કહીને અંદરનો ભાગ વેરાન હતો કે અપ્રસિદ્ધ હતો એમ પણ કેટલાક કહે છે તે શી રીતે મનાય? કાંઈ દેવી યોગથી સિંધુથી-મગધ સુધીનો પ્રદેશ ખાસ કરીને આપણી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્રરૂપ થઈ પડ્યો,—વેદકાળ પછી પણ તેમ જ ચાલુ રહ્યો. આપણો પ્રદેશ અને કિનારો તે વખતે એટલો જ પ્રસિદ્ધ, છતાં વેપાર જેવા તે વખતે હલકા ગણાતા અસુરોના કાર્યક્ષેત્ર તરીકે મનાવા લાગ્યો. કમનસીમે હાલ જે જે અધુરી નોંધ મળી આવે છે તેના લખનાર પણ ગંગાચમુનાના મધ્યપ્રદેશને ધ્યાનમાં લઈ લખતા અને ધણા લખનાર ત્યાંના રહેવાસી પણ હતા. આપણા પ્રાંત બાહ્ય જનારને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત આપી ફરી સંસ્કાર આપવાનું શાસ્ત્રકારોએ યોજ્યું હતું; એટલે સ્વાભાવિકરીતે જ આપણી બાહ્યના ભાગના ઉત્કલેષો ઓછા આવે. કિનારાનાં નામે તો પ્રાચીન છે એમ બધા કબજા કરે છે. તો કહેવાનું એટલું જ છે કે આપણા પ્રાંતના મુખ્ય વ્યવસાયનું કેન્દ્ર કિનારો જ હતો, એટલે એની જ નોંધ વધારે હોય. માણસના શરીરનું પગથી માથા સુધીનું ઝીણું વર્ણન એની પાસે જ રહેનારો સારી રીતે કરી શકે; પણ જીડતાં વર્ણન અગર દૂર રહેનારાએ કહેલાં વર્ણન, મુખ અથવા ચહેરાનાં વર્ણન હોય, પરંતુ એકલા મુખનું વર્ણન હોય તો બીજા અવયવોના વર્ણનના અભાવથી એ અવયવોનો અભાવ સિદ્ધ કરાય નહિ. એટલે કિનારાના પ્રાચીન ઉત્કલેષો મળે તો અંદરના પ્રદેશના ઉત્કલેષના અભાવથી એ પ્રદેશ વેરાન હતો એમ કહેવાય નહિ. મોહેન-દગો-હરોના શોધકોએ એટલું તો સિદ્ધ કર્યું છે કે ત્યાંના ખોદકામમાંથી છેક છેલ્લા પડમાંથી જે વસ્તુઓ મળી તે ઇ.સ. પૂર્વે ૩૧૫૦ પહેલાંની હતી; અને એવી એક સમાન સંસ્કૃતિનું ક્ષેત્ર સિંધુથી ખંભાતના આખાતની પૂર્વે નર્મદાના મુખ-પ્રદેશ સુધી ગણાય એવાં મિહો મળેલાં છે. આ બધી ચર્ચા અને વેદ-પુરાણોનું હાલનું નવું દૃષ્ટિબિંદુ એ બધું ધ્યાનમાં લઈ ગૂજરાતના કિનારાની પ્રાચીનતા, અસુરોનું સ્થાન, સરસ્વતીનો પ્રવાહ એ બધાની ચર્ચા ઉપર નજર કરવાની જરૂર છે. તે સાથે ખંભાતના સ્થળની પ્રાચીનતા અને આ ભૂમિવિભાગમાં રહેલી એની કેન્દ્રસ્થ મહત્તાનો વિચાર પણ કરવાની જરૂર છે. ખંભાતનું નામ અમુક સદીના ઉત્કલેષોથી પૂર્વે મળતું નથી માટે બીજે કોઈ નામે એને ઇતિહાસ હશે જ નહિ એમ ધારવું તે યોગ્ય નથી.

આ પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ પ્રાચીન સાહિત્યના ઉત્કલેષોથી ઉપજાવવાનો છે. કાંઈ નવું સંબર્ણ પ્રમાણ મળે તો એમાં ફેરફાર પણ કરવો પડે. વચ્ચે એવા મોટા સમયના ગાળા આવી જાય છે કે એવા સમય માટે કાંઈ કહેવાનું મળતું પણ નથી. ગૂજરાતના ઇતિહાસના ફાગળના સમયમાં ખંભાતના સ્થળ માટે કાંઈ કહી શકાય તેવું મળ્યું નથી. મધ્યકાલિન રજપૂત સમયનાં સાધનો તો પ્રસિદ્ધ છે અને તે આપણા પ્રાંતમાં જેવાં અને જેટલાં મળે છે તેવાં બીજા કોઈ પ્રાંતના ઇતિહાસને માટે લાગ્યે જ મળે; જોકે હાલની ઇતિહાસલેખનની વિદ્યા તો એ સાધનોને અપૂર્ણ જ ગણે.

મુસલમાન સમયથી તવારીખોમાં સાલવારીની સચોટતા દીક વળવાઈ છે. એ સમયની હિંદુસ્તાનને લગતી તવારીખોમાં પણ આપણા પ્રાંતને લગતું ઘણું મળે છે. પરંતુ આપણા પ્રાંત માટે

જે ખાસ જુદી તનારીખો લખાઈ છે એટલી જુગી ખીન પ્રાતો માટે ખાસ લખાઈ હોય એમ જાણવામાં નથી એ તનારીખોના ગુણદોષમા ઊતરવાનું આ મ્થળ નથી ગૂજરાતને લગતી ઇતિહાસ તનારીખોનો પતો લાગતો નથી જે મળે છે તેમા તેના લેખકોના અધિકાર પ્રમાણે તેના ઉપર વજન મૂકી શકાય હાથ અદ્દમીરનો અરખીમા લખેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, મીર અમુ તુરાખનો લખેલો ઇતિહાસ વગેરેના તરજૂમા હાથ થયા નથી એ થયા પછી ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયના વધારે વિગતવાળા અહેવાલ મળી શકે મોઝલાઈના પાછલા ભાગથી ખંભાતના રાજ્યની સ્થાપના સુધીના ઇતિહાસ માટે મિરાતે અહમદીની વિગત ઉત્તમ કહી શકાય એ બધા બનાવોમા કર્તાએ પોતે સક્રિય ભાગ લીધેરા એ ગ્રંથની કઈ નકલ કામમા લેવી અગર કઈ નકલ ઉપરથી થએલો તરજૂમા ઉપયોગમા લેવો એ સરાય ખાસ વિચારનાનો છે એના થોડા ભાગના તરજૂમા સર કલાઈવ બેઠલી અને ડૉ. ખડે કરેલા છે તે વિશ્વસનીય નમ્બો ઉપરથી કરેલા છે હાલ સુભાગ્યે દી બ કૃ મો ઝવેરી એ ગ્રંથના ઉત્તમ તરજૂમાની ખોટ પૂરી પાડે છે તે આનંદની વાત છે

ખભાતને લગતી ઇતિહાસ વિગતો મુગાઈ સરકારના દફતરોમા છે એ બધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતની છે એમાથી અગ્રેજ મેળેને લગતી વિગત સિવાય ખભાતના ઇતિહાસને લગતી ખીજી વિગત ભાગ્યે જ મળે તેમ છે અગ્રેજોએ મરાઠા સમયમા રાજકીય પ્રકરણમા જે ભાગ લીધો તે તો ઇતિહાસની જાહેર વાત છે, એટલે એ મનથીના સરકારી દફતરો વિશેષ પ્રકાશ પાડતા નથી

ખભાત રાજ્ય નાનું છે, પરંતુ એનું મહત્વ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ લઘુ છે. ઘણા પ્રાચીન કાળમા ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર તરીકે ખભાતના મ્થળે અગત્યના ભાગ ભજવેલા એ વાત સહિત અને વાદગ્રંથ જાણી બાળ્યે મૂકીએ તોપણ આર્થિક પ્રવૃત્તિની દૃષ્ટિએ હિંદુસ્તાનના એક વખતના મોટામા મોટા બદર તરીકે એનું સ્થાન આખા હિંદના આર્થિક ઇતિહાસમા મોટું છે સ્વતંત્ર સરથાન થયા પછી રાજકીય દૃષ્ટિએ એનું મહત્વ ઓછું નહોતું ઐતિહાસિક મહત્વ હમેશા કદ કદ ધનસંપત્તિ ઉપરથી મપાતું નથી, પરંતુ દેશકાય અને સંસ્થાઓની પરિસ્થિતિની સરખામણી ઉપરથી મપાય છે નિઝામનું રાજ્ય કદમા અને મપત્તિમા હાન આખા હિંદમા સૌથી મોટું છે, પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જે સંસ્થાઓમા અને સમયમા એ રાજ્ય બિજુ થયું તે જ સમય અને સંસ્થાઓમા હિંદમા બીજા ઘણા રાજ્યોની સાથે ખભાતનું રાજ્ય પણ બિજુ થયું નિઝામની ગાદીના સ્થાપકનો દાદો અમુદુલ્લાખાન ફિરોઝ જાંગબહાદુર ગૂજરાતનો સૂબો હતો અને એની કબજા હાન અમદાવાદમા છે તે થોડા જ જાણે છે ગૂજા નિઝામે પોતે પણ થોડો વખત અમદાવાદની નામની સૂબેદારી કરેલી ખભાતની ગાદીના સ્થાપક મોમીનખાન બહાદુરની કબજા પણ અમદાવાદમા છે એ પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા અને એમના પુત્ર મોમીનખાન બીજા પણ ગૂજરાતના સૂબા હતા મોગલ સમ્રાટ તરફથી એકને (નિઝામને) નિઝામ ઉમ્મુલ કુત્બજી બહાદુર આસફજહાનો ઇત્કામ હતો, બીજાને (ખભાતના નવાબને) નઝમુદ્દીયા મુમતાઝ-મુલક મોમીનખાન બહાદુર દિવાનર જાગતો ઇત્કામ હતો મોમીન સામાન્યના સૂબા (પ્રાંત) મા ગૂજરાતની કિંમત દક્ષિણ કરતા વધારે હતી નિઝામ આસફજહાએ હિમરમા મોટા હોવાથી મોમીનખાન કરતા થોડા વર્ષ

પહેલાં માથું ડોળું કરી સ્વતંત્રતા મેળવી હતી એટલો સહેજ ફેર છે. મોખીનખાન પહેલાં અને મોખીનખાન બીજાએ અમદાવાદની ગાદી હાથ કરી ગૂજરાતનું આધિપત્ય, અસ્ત થતી મોગલાઈ વખતે મેળવવામાં આપું થરત્ર બતાવ્યું નથી. પરંતુ દેશ અને કાળમાં, હિંદુસ્તાનમાં બધે કાળ એક હતો, દેશ પ્રાંતે પ્રાંતે જુદો હતો. જે સંજોગોએ નિઝામને દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય હાથ કરવામાં સહાય કરી તે સંજોગોએ મોખીનખાનને ગૂજરાતમાં મોટું રાજ્ય સ્થાપવામાં સહાય ન કરી. ઈ.સ. ૧૭૬૧ની પાણીપતની નાશકારક છેલ્લી લડાઈ પછી હિંદુસ્તાનમાં સત્તાવાળા રાજાઓ અને સરદારોની જે સાતતાલીની રમત ચાલી તેમાં, જે જ્યાં દાવ આવતાં બેઠો હતો તે ત્યાંનો માલિક થઈ પડ્યો. એ પછી પણ પ્રાંતપ્રાંતની રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિએ ધણો લાગ બજવ્યો. ગૂજરાતમાં એક રીતે રાજકીય અને સામાજિક પરિસ્થિતિ દક્ષિણ કરનાં જુદી હતી. મરાઠા સત્તાનું આપું વધતું જતેર તે બંને જગ્યાએ હતું; પરંતુ નાના નાના સ્વતંત્ર રાજાઓ અને કોટારો, કે જેમને તે વખતે સુધીની દરેક સાર્વભૌમ રાજસત્તાઓએ પ્રતિવર્ષ પેશકર્સી લેવા જઈ તલવારની અણીથી વશ રાખેલા અને સત્તાઓ નરમ પડતાં જે પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ લડવા તૈયાર થતા, એવા રાજા-કોટારો, દક્ષિણમાં થોડા હતા. આ વાત મોટા પણ સામાન્ય જમીનદારોને લાગુ પાડવાની નથી; સત્તાવાળા રાજાઓને લાગુ પાડવાની છે. ગૂજરાતમાં એવા રાજાઓ કેટલા હતા એ તો આજે પણ દેખાય છે. અહીં સામાજિક પરિસ્થિતિ પણ દક્ષિણથી જુદી હતી. જેમની આગળ મધ્યકાલિન રજપૂત સમયથી આજ લગી અનેક રાજસત્તાઓ નમેલી એવી મહાજનોથી સુબદ્ધ વેપારી મધ્યમ વર્ગની આશ્રમ (middle class) ગૂજરાતમાં જેટલી વ્યવસ્થિત અને સુઘઠિત હતી તેટલી દક્ષિણમાં નહોતી. આ કારણથી જેટલી સહેલાઈથી મોગલાઈના અસ્ત પછી દક્ષિણમાં મોટું રાજ્ય સ્થપાયું તેટલી સહેલાઈથી ગૂજરાતમાં સ્થપાયું શક્ય નહોતું. આ જ કારણોને લીધે અનેક રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ગૂજરાતમાં પ્રાચીન રાજવંશો જેટલા પ્રમાણમાં છે તેટલા બીજા પ્રાંતોમાં નથી, અને કોઈ સાર્વભૌમ સત્તાએ ગૂજરાતને આપું તદ્દન ખાલસા કર્યું નથી. આ દૃષ્ટિએ જોતાં નિઝામ અને ખંભાતના રાજ્યના રથાપકોનાં મહત્વ સરખાં છતાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં એટલે દેખીતો ભેદ રહ્યો. ઐતિહાસિક સંજોગોની સરખામણીની દૃષ્ટિએ તો ખંભાતનું રાજ્ય નાનું છતાં એનું મહત્વ નિઝામના રાજ્ય કરતાં કોઈક વધારે દેખાય; અને ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક તથા રાજકીય એ બધી દૃષ્ટિએ પ્રાચીન કાળથી આજ સુધીનો ખંભાતનો ઇતિહાસ રસમય અને મહત્વપૂર્ણ ગણી શકાય.

પ્રકરણ પહેલું

સામાન્ય વર્ણન

૬ કમીના પિતા સમુદ્રની છેળાથી ધોવાતો ગૂજરાતનો કિનારો જુઓ. ગૂજરાતના એક નકશા ઉપર દૃષ્ટિ નાંખો. અરબી સમુદ્રની શાખા જેવા ખંભાતના ઉપસમુદ્રને મહી અને સાબરમતી-તેની બે પત્નીઓ-એક સાથે બાણે હાથમાં સુવર્ણ કલશ લઇને મળવા જતી હોય એવું ખંભાતનું સંસ્થાન દેખાય છે.

આ સંસ્થાનની પ્રાચીન સ્વરૂપની ઐતિહાસિક હદ નક્કી કરવી બહુ મુશ્કેલ છે. હાલ તો તેની ઉત્તરે ખેડા જિલ્લાનો માતર તાલુકો, પૂર્વે ભોરસદ અને પેટલાદ તાલુકો, દક્ષિણે મહીસાગર અને ખંભાતનો અખાત, પશ્ચિમે સાબરમતી નદી, એ પ્રમાણે આવેલું છે. એની રાજકીય સરહદ એકસરખી નથી. ખંભાત રાજ્યનાં ગામડાં બાલુના તાલુકામાં અને તે તાલુકાનાં ગામડાં ખંભાતની હદમાં છુટાં વેરાએલાં છે. સરહદ પશ્ચિમે પંદર માઈલ, વાયવ્યમાં અઢાર માઈલ, ઉત્તરે દસ માઈલ અને પૂર્વે બાર માઈલ સુધી ગમ છે.

ખંભાતનું સ્થળ ગૂજરાતની જૂમિમાં એવી જગ્યાએ છે કે એને સૌરાષ્ટ્રમાં ગણવું, કે આનર્ત-ગૂજરાતમાં ગણવું, કે લાટમાં ગણવું એ નક્કી કરવું પણ મુશ્કેલ જ છે. આ ત્રણે દેશની સામાન્ય-રીતે મનાતી હદને અડીને એ સ્થળ એવી રીતે આવી રહેલું છે કે એને ત્રણેમાં ગણી શકાય. એનો વિચાર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનમાં એના પશ્ચિમ ભાગની અને પશ્ચિમ ભાગમાં ખંભાતના અખાતથી સીધા ઉત્તરમાં જતા મારવાડના રણ સુધીના પટાની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં કુદરતે એટલા અને એવા મોટા ફેરફારો કરેલા છે કે એ વિભાગની ખરેખરી પ્રાચીન સ્થિતિ બાણવી એ સમુદ્રમંથન કરવા જેવું છે. એ બાણવા માટેનાં સાધનોનો એવો તો લોપ થઇ ગયો છે કે મોઝસ આધાર અને સાવચેતીથી કરેલા નિર્ણય પણ અનુમાનમાત્ર જ રહેવાના. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ આ બધા વિભાગનું એક વખત કેન્દ્રસ્થાન હતું એમ જણાય છે તેથી એનો વિચાર પણ આગળ કરીશું. એ માટે ખંભાતની દક્ષિણે આવેલો તે જ નામનો અખાત અને ઉત્તર-પશ્ચિમે આવેલી કચ્છના રણ બાલુ વધતી ખંભાતના રણને નામે બાણવીતી મરજૂમિ, તથા સાબરમતી ને મહી એ બે નદીઓ, એટલાંનું સ્થળ વર્ણન કરવું જરૂરનું છે.

મહી નદી

માળવામાંથી નીકળી મહી નદી^૧ ૩૫૦ માઈલ વહીને ખંભાતના અખાતને મળે છે. ખંભાત શહેર મહી નદીના મુખની પાસે જ આવેલું છે. યોગાસામાં આ નદીનું બેર ધણું રહે છે, પણ વહાણ

^૧ વિરત્ત વર્ણન માટે જુઓ, ખેડા ગેઝેટીઅર, પ્ર. ૧૬.

ચલાવવા માટે એ નકામી છે. ખંભાત આગળ મહીના પટ પાચ માઇલ પહોળો છે.^૨ મહીના મુખ સુધીના એટલા પહોળા ભાગને મહીસાગર કહે છે. મહી નદીની આમપાસની જમીન શ્વેત અથવા વાઘાથી ભરેલી છે એથી એના તટ ઘણા ઊંચા છે અને એનું પાણી ખેતી વગેરેમાં કામ લાગવાને બદલે ઉલટું રેતી, માટી વગેરે તાણી જાય છે.

મહી નદીના ઉત્સેખ ઘણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવે છે. એની પ્રાચીનતાનો વિચાર ખંભાતના નામની ચર્ચામાં આગળ કરીશું. એનું મહી નામ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જણીતું છે. મુમયમાન તવારીખોમાં એનું નામ મહેન્દ્રી^૩ આપેલું છે. પુરાણ એના અદાર નામ ગણાવે છે, તેમાં મહી અને તામ્રા^૪ એ નામ ખાસ ગણી શકાય.

સાખરમતી

ખંભાતના રાજ્યની પશ્ચિમ સીમા બનેલી સાખરમતી નદી એ ખંભાતની હદની ખીજ નદી છે. એ મેવાડના હુંગેરામાંથી નીકળી ખંભાતની હદમાં વડગામ પાસે સમુદ્રને મળે છે. આ નદીનો ઉપરનો ભાગ મહીની પેઠે વાઘા—શ્વેતથી ભરેલો છે; પરંતુ ખંભાતની હદમાં વાઘા નથી. બહુ વાઘા હોવાથી એનું ખરૂં સંસ્કૃત નામ શ્વેતમતી છે.^૫ સાખરમતી નામ સાખરમતી ઉપરથી પુરાણકારોએ બનાવી કાઢેલું છે. પ્રાચીન પૌરાણિક સાહિત્યમાં સાખરમતીનું નામ ચંદના જોવામાં આવે છે; પરંતુ મહી જેટલા એના ઉત્સેખો મળતા નથી. મહી અને સાખરમતીના ખંભાતની હદમાં વહેતા પ્રવાહો સિવાય ખંભાત રાજ્યમાં ખીજ એકે નોધવાલાયક નદી નથી. કેટલાક ન્હાના વહેણાઓ છે.

અલગની નહેર

નદીઓનું વર્ણન કરતાં અલગની નહેરને બૂધી શકાય નહિ. ખંભાત રાજ્યના નકશામાં એને નદી કહી છે, પણ તે ખરી રીતે નહેર છે. આ નહેર સાખરમતી નદી રાજ્યની હદમાં પેસે છે તેની ઝહેજ ઉત્તરેથી કાઢીને સીધી દક્ષિણમાં સ્હેજ પૂર્વ તરફ વળાંક વાળીને બનાવવામાં આવી છે, અને ખંભાત શહેરની નજીકમાં અટકે છે. આ નહેર ખંભાત પાસે આવેલા નારેસર નામના તળાવમાં સાખરમતીનું પાણી લાવવા માટે બનાવી છે.^૬ પરંતુ તેમાં ખેડા જિલ્લાના કેટલાક ભાગનું અને ખાસ

૨ આ પટ ખંભાતની પૂર્વ બંદર માધને આવેલા હલેવાલ ગામ મુખી એકસરખો પહોળો છે. ભરતીની અસર હલેવાલથી પણ ૮૫૨ છેડે સુધી યાય છે. પાંચ માઇલનું માપ રેવન્યુ સર્વેયુ છે થોરટન ૪૬ માઇલ અને ૬ સ ૧૭૮૭માં હોવ (Hove) નવ માઇલ કહે છે ખેડા ગેઝેટ પૃ ૩ નો. ૧

૩ અલખનંદીથી માઢી બધા મુસલમાન લેખકો મહેન્દ્રી કહે છે

૪ ૨૬૬ પુરાણ કૌમારિકા ખ. ૧૩-૧૨૫ તામ્રા રસ્યા પયોવાહા પિતૃપ્રીતિપ્રદા શુભા ॥ સસ્યમાલ્યા મહાસિંધુ દાંતિર્દાની પૃથુસ્તુતા ॥ દ્રધુમ્નસ્ય કન્યા ચ ક્ષિતિજન્મા દ્રાવતી ॥ મહીપર્ણા મહીમ્ન્યા ગંગા પશિમવાહિની ॥ નદી રાજનદીવેતિ નામાષ્ટાદશમાલિકમ્ ॥

૫ રાજ્યરોખરકૃત કાવ્યમીમાસા, ૬૬ અને હેમચંદ્રકૃત દ્વાયાશ્વ કાવ્ય વધુ ચર્ચા માટે જુઓ “ગૂર્જરાતનું પાટનગર અમદાવાદ” ખ ૧૬ નંદના નામ પુરાણોમાં આવે છે, જુઓ Wilson's Vishnu Puran II, P. 155 ને પદ્મપુરાણ સાખરમતી માહાત્મ્ય ૬ ખેડા ગેઝેટ પૃ ૬ અને નો ૨ નારેસર ને નારાયણસર લખેયુ છે

કરીને માતર તાલુકાનું વરસાદનું પાણી આવે છે, અને ખેડા જીલ્લાના વરસાદનાં પાણીનાં નિકાલનાં સાધનોમાં અલંબની નહેરને ખાસ ગણવામાં આવે છે.^૭ ખેડા અને અમદાવાદ જીલ્લાના ઢાળ દક્ષિણ તરફ નથી પણ પશ્ચિમ તરફ છે, એટલે ખેડા જીલ્લામાંથી આવતું પાણીનું પૂર ખંભાત રાજ્યનાં દક્ષિણ-પશ્ચિમનાં ગામને હરકત ન કરે તે માટે પશુ અલંબની નહેરનું મહત્વ મોટું છે. અલંબની નહેર સાબરમતીનું પાણી નારેસર તળાવમાં અને ખેતીના કામમાં લેવા માટે બનાવેલી છે. અલંબ નામ શાથી પડ્યું તેનો ખુલાસો થઈ શકતો નથી.^૮

ભૂમિવિભાગ

ખંભાતની ભૂમિના ત્રણ વિભાગ પડે છે. પૂર્વ તરફનો મહીના તટપ્રદેશનો ભાગ ચરૌતરમાં ગણાય છે. તે ફલદ્રુપ અને ઝાડપાનથી સમૃદ્ધ છે. ગામ સારાં અને વસ્તીવાળાં છે અને મુશ્કેલી યગીયા જેવા લાગે છે. બીજો વિભાગ અલંબ કહેવાય છે. તે અલંબની નહેરની આસપાસનો મુશ્કેલી. ત્રીજા વિભાગને 'બહારા' કહે છે. તે રાજ્યની પશ્ચિમ તરફ સાબરમતીના કિનારા તરફ આવેલો છે. તેના ઉત્તર ભાગમાં ઘઉં થાય એવી સારી જમીન છે. દક્ષિણ તરફ વસ્તી આછી છે. આ વિભાગ ચોમાસામાં ઓછાવધતો પાણીથી ભરેલો રહે છે અને આવળ કરવા માટે ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

ખંભાતનું રણ

ખંભાત સંસ્થાન અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે સાબરમતીના મુખથી શરૂ થઈ ૩૫ માઈલ ઉત્તરમાં વધતી મરુભૂમિને 'ખંભાતનું રણ' કહે છે.^{૧૦} ચોમાસામાં મોટા જુવાળ વખતે અને દક્ષિણનો પવન સખત વાતો હોય ત્યારે રણના મોટા ભાગ ઉપર પાણી ફરી વળે છે. રણનો નીચલો ભાગ દરિયાનો

૭ વધુ વિગત માટે જુઓ ખેડા એન્ડ પૂ. ૬ થી ૧૧ અને ખેડા જીલ્લાના વરસાદના પાણીના નિકાલનો નકશો (Drainage Map) પ. ૧૪.

૮ અલંબ અથવા અલિંગની નહેરને માટે એક રીતકથા બાહે છે. એમ કહે છે કે એ વહિવાઈ વચ્ચે વાદ થતાં સાબરમતી-માંથી ચોપાચીની વહાણ ભરી ખંભાત લાવવાની વાત મગવ ઉપર ગદી અને અલંબની નહેર ખોદીને વહાણ ખંભાત આ-ત્યાં. વહાણ લાવવા માટે નહેર ખોદાચ એ બનવાલેય નથી. વહાણ સાબરમતીમાંથી અખાતમાં થઈ આપી શકે. નહેર હોય અને તેમાં નાનાં હોડકાં મારફત રસ્તો ફૂંકો પડે તેથી માલ આવ્યો હોય તો તે બનવાલેગ છે. ખરી વાત તો સાબરમતીનું પાણી ઉપયોગમાં લેવા માટે એ નહેર છે.

૯ અલંબ અથવા અલિંગ નામ વિદેશી હશે એમ મનાય છે. ખંભાતમાં એક મહોલ્લાનું નામ અલિંગ છે. ખંભાતના અખાતને કિનારે જાવનગરની હડમાં અલંબ નામનું ગામ છે. કદાચ અલંબની નહેરને કિનારે પૂર્વે એવું કંઈ ગામ હોય કે એવા ગામ આજળથી નહેર નીકળતી હોય ને એ નામ પડ્યું હોય તે બનવાલેગ છે.

૧૦ વધુ વિગત માટે જુઓ કાઠીઆવાડ એન્ડ પૂ. ૭૦-૮૮; કાઠીઆવાડ સર્વેયર ૪. ૩૪; ઇ.સ. ૧૮૫૪માં એક Dr. Buist આ રણના ઉપલા ભાગમાંથી પસાર થયેલો તેણે તેનું સારું વર્ણન કરેલું છે. 'ગાડાની ઘરડ સિવાય તેમાંથી જવાના બીજા રસ્તા નથી. પાણી સુકાયા પછી એ ઘરડો એવી થઈ જતી કે સો વાર છેડે ગાઢતાં ગાડાં એકબીજાને ડૂબી શકતાં નહિ. ફરી રૂઝમાં પણ ઘાસનાં સુકાયેલાં મૂળાંઆને લીધે ઘરડનો રસ્તો સખત રહેતો. વર્ષમાં મહીના રણ ડર્ગમ અને કાઠવથી ભરેલું (impassable swamp) થઈ રહેતું. ત્યાં પવન બીજકુલ નહિ અને તાપ અસહ્ય હતો.' વીરમગામ વહવાણની રેલવેની સડક આ રણના મધ્યે થઈ જાય છે. જ્યારે ૧૮૫૪માં રણની આ રિયલિ હતી તો આજળ કેમ હશે તેની કલ્પના થઈ શકે.

કચરો અને જળમય (slit)થી જામેલો છે રણનો ઉપયોગ ભાગ નજીકનાં અડકે છે. ચોમામામા તેમાના ગામડા બેટ થઈ જાય છે અને અમદાવાદ સાથેનો પગરખ્તાનો વ્યવહાર બધ થઈ જાય છે. આ રણ પૂર્વે દરિયાની એક ખાડી જૂમિની અદર પોંડેલી અને તે દરિયાઈ કચરાથી પુગઈ ગઈ છે એમ જૂતરવેતાઓનું માનવું છે. એ ખાડીનું તળિયું એના અમલ તળિયાથી આસી દમ શીટ હંચુ આવી ગયું છે. ચોમાસુ ગયા પછી મીઠું અહીંતહીં બાત્રી રહેલું દેખાય છે. ભારે ચોમાસામા નગ સરોવર સાથે રણનું પાણી એક થઈ જઈ સળગ થઈ જાય છે. ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે નગ સરોવરની ઉત્તરે કચ્છના રણને અગ્નિ ખૂણે આવેલો ભાગ નીચો હતો અને કચ્છના રણનો ભાગ દરિયો હતો ત્યારે કચ્છનું રણ, નગ સરોવર અને ખભાતનું રણ મળીને ખાડી સપૂર્ણ થઈ રહેતી, અને ખભાત તથા કચ્છના અખાતને સાધી દેતી. કાઠિઆવાડ બેટ હતો. આગે પશુ ભારે વરસાદ પડે તે વર્ષે કાઠિઆવાડ બેટ થઈ જાય છે. ખભાતની પ્રાચીન ભૌગોલિક સ્થિતિ માટે આ રણનું વર્ણન ઉપયોગી છે એની વિસ્તૃત ચર્ચા 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ' એ નામના જુદા પરિશિષ્ટમા કરીશું.

ખભાતનો અખાત

હાલ અરબી સમુદ્રને એક ફાટો ગણીતો દરિયાનો એક સાકડો નાનો ભાગ ખભાતના અખાતને નામે ઓળખાય છે. ધરતી સનની યૌગ્યતામા ન્યારે ભરતની પ્રસિદ્ધિ વધારે હતી ત્યારે ગ્રીક લેખકો એને ભરતના અખાત તરીકે ઓળખતા ૧૧ આ અખાતને મથાળે ખભાતનું રાજ્ય, પૂર્વે ગૂજરાતનો કિનારો, પશ્ચિમે કાઠિઆવાડનો કિનારો અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે તરફ અખાતની હદ સુરતની લગભગથી મહીના મુખ સુધી અને પશ્ચિમ તરફ ગોપનાથથી સાળરમતીના મુખ સુધી છે. એના મુખ આગળ સુરતથી ગોપનાથ સુધીની પહોળાઈ ૩૦ માઈલ છે અને અંદર ઓછામા ઓછી પહોળાઈ ૧૨ માઈલ છે. લનાઈ કુલ ૮૦ માઈલ છે. આ અખાતનું આખું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી એટલે ખભાતની ભૌતિક ચલતીપડતીમા અખાતે લજવેલા ભાગ પૂરતું એનું વર્ણન માત્ર કરીશું. ૧૨

ગોપનાથ આગળ અખાતનું મુખ છે તે પછી ગૂજરાતનો કિનારો સીધો દક્ષિણ તરફ અને કાઠિઆવાડનો કિનારો વળાક લાઇને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફ જાય છે. આ જગ્યાએ દમણ અને નાકા-બાદની વચ્ચેના ભાગમા પાણીથી ઢકાએલા રેતીના મોટા ઢગલા છે. એ ભાગમાથી વહાણોને લાવવામા ઘણું જોખમ રહેલું છે અને ભોમીઆ વગર અવાતું નથી.

અખાતની ભરતી

ખભાતનો અખાત પ્રાચીન કાળથી ભરતીના જ્વરને માટે જાણીતો છે. પીરમ બેટની ઉત્તરથી તો ભરતી ધણી જ જ્વરમા અને ઝડપમા ધસે છે. મોઝાની છોગ સાત શીટ જાંચી હોય છે અને દૂરથી પહાડ ધસી આવતો હોય એવું લાગે છે. ભરતી એક કલાકમા ૧૦ માઈલની ઝડપથી ચઢે છે. પાણીનો વેગ એટલો

૧૧ જુઓ ટોનેમી પેરિક્લસ વગેરેએ કરેલા હિંદના કિનારાના વર્ણનો

૧૨ ખભાતના અખાતના સપૂર્ણ વિજતવાર વર્ણન માટે જુઓ કાઠિઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ ૩૫થી ૬૦ મુંબાઈ સરકારી ગેઝેટીઅરમા ખભાતના ઇતિહાસવાળા ભાગમાં આ અખાત અને રણ વિશે રહેલું પણું હલેખ નથી એ જરા નવાઇ લાગે તેવું છે ખભાતના ઇતિહાસમા આ જગ્યાના વર્ણનો આવશ્યકતા ફેટલી છે તે આગળ જોઈશું

નેરવાળા હોય છે કે ત્યાં કોરી જમીન હોય ત્યાં ક્ષણમાં પાણી પાણી થઈ રહે છે અને વહાણ ચાલે તેવું પાણી હોય ત્યાં ક્ષણમાં કોરી જમીન થઈ જાય છે. આવી ભરતી અમાસ, પૂનમ અને બીજત્રીજના જુવાળ વખતે આવે છે; આદ્યમના જુવાળ વખતે નથી આવતી. મહી અને સાબરમતીમાં પણ આ ભરતીની અસર ભારે થાય છે. અખાતના મથાળા પાસે થોડા માઈલમાં ભરતીનાં મોઝાં મોઝાં ધુધવાટ સાથે મોટી ભીંત ધસી આવતી હોય તેવાં, અસાધારણ ઝડપથી આવે છે, અને તેને લીધે રેતીના મોટા ઢગ (bore rocks) થઈ જએલા છે. આ ભરતીથી પુરપાટ દોડતો થોડાં પણ બચી શકતો નથી એવું એવું નેર છે. એક ખુસાફરે જ્ય લઈ નાસતો કુતરા તણાઈ ગયાનું વર્ણન કરેલું છે.

અખાતનું પુરાણ

ખંભાતનો અખાત એમાં મળતી નદીઓના જળમળથી કેવી રીતે પુરાય છે એનો ઇતિહાસ રસમય છે. ખંભાત બંદરની અડતીપડતી ઉપર એ બીનાએ ઘણી અસર કરેલી છે. હિંદુસ્તાનની ભૌગોલિક રચનામાં આ અખાત એ એક વિચિત્રતા છે. ખરી રીતે એ એક મોટી નદીનું પહોળું થઈ જએલું મુખ છે, જેની અર્યાં પરિશિષ્ટમાં કરીશું. એના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એમાં જેટલી અને જેવડી નદીઓ મળે છે તેટલી અને તેવડી નદીઓ એટલા વિસ્તારમાં બીજે ક્યાંય ભાગ્યે જ પડતી હશે. આ ઘટના અખાતનું સ્વરૂપ ફેરવવામાં મુખ્ય કારણજૂત બનેલી છે.^{૧૩}

અખાતના આટલા નાના વિસ્તારમાં ગૂંજવતમાંથી સાબરમતી, મહી, દાદર, નર્મદા અને તાપી પોતપોતાની સહચરી નદીઓ સાથે આવીને મળે છે. કાઠીઆવાડમાંથી સુખાભાદર, કાલુભાર, ઉતાવળા અને શેત્રુંજી પોતાનાં પાણીને જથ્થો લઈ મળે છે. આ નદીઓ જે પ્રદેશોમાં ઘટ્ટને આવે છે તેનો કુલ વિસ્તાર ૮૩,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે અને એમાં સરેરાશ વરસાદ ૩૬ ઈંચ પડે છે. એક ઈંચ વરસાદે એમાંથી ૭૧,૦૬,૮૮,૨૨,૩૩૧ ટન પાણી ભેગું થાય છે. એટલે ૩૬ ઈંચ મોસમનો પૂરો વરસાદ પડે તો ૨,૫૫,૮૪,૭૬,૦૩,૬૨૦ ટન પાણી અખાતમાં આવે. અતિવાહના વરસમાં શું થાય તેની કલ્પના કરી લેવાની. એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વી ઉપર વરસતા પાણીમાંથી ૬ નદીઓ મારફતે દરિયામાં જાય છે અને બાકીનું શોષાઈ જાય છે. જો આ બધા આંકડા અને હિસાબ ખરા હોય તો ઉપરની નદીઓના પ્રદેશમાં મોસમનો સામાન્ય વરસાદ પડે તો પણ ૮૩૦ ચોરસ માઈલ વિસ્તારનું અને ૧૦૦ શીટ ઊંડું એટલે ખંભાતના અખાતના ત્રીજા ભાગ જેવડું સરાવર ભરાઈ રહે.

ઈન્નેરોએ કરેલા અખતરાથી સમજાય છે કે એક શેર પાણીમાં = ૪૫ જેટલો કાદવોના કચરો (silt) આવે છે. એ રીતે ખંભાતના અખાતમાં દર ચોમાસે ૮૫,૨૮,૨૫,૩૪,૬૪૦ ટન પાણી આવે અને સાથે તે ૩૮,૩૭,૭૧,૪૦૫ ટન કાદવ લાવે. એટલે વધુ મથુની કરતાં જલુાય છે કે આ કચરાનો ૧૦ શીટ ઊંચો ૩૬ ચોરસ માઈલ જેવડો ટાપુ બની રહે. ખંભાતના અખાતનું ક્ષેત્રફળ ૨૪૫૦ ચોરસ માઈલ છે, અને જોટ વખતે તે ૨૦ વામ જિડા છે. એટલે જેટલો કાદવ આવે

^{૧૩} ભરતીનું આ મોટું મોઝું bore અખાતમાં સંકડી જખામાંથી એકાએક ઘટે છે. ખંભાતથી ૧૧ માઈલ bore rocks આગળથી આ ભરતી શરૂ થાય છે. પૂર્વે નંમવા અને પશ્ચિમે ધોલરાની નીચે bore નથી. વરાણાની મોસમમાં દિવસે આવે છે અને બીજી મોસમમાં રાત્રે આવે છે.

છે તે બધા જો ત્યા જ દરે તો એક હજાર વર્ષમા આખો ચે અખાત પુરાઈ જાય. પરંતુ હિંદી મહાસાગરના મોર્નના જોરને લીધે ફક્ત સેંકડે એક લાગ જોટલો કચરો રહી આખીનો તણાઈ જાય છે. એટલો કચરો રહેતા પણ એક લાખ વર્ષમા અખાત પુરાઈ જાય એવી ગણતરી છે. આ કચરાને લીધે અખાતમા ફેટલાક ટાપુઓ એવા મોટા બધાયા છે કે બહુ મોટી ભરતીમા જ પાણીથી ઢકાય.

આ જળમગના ભરાવાથી અખાતનો મથાગનો લાગ ધીમેધીમે પુરાયો છે અને નદીઓના પટ જોયા આવતા ગયા છે. અખાતના ખીજા કિનારાઓને શી અસર થઈ છે તે આ લેખનો વિષય નથી, પરંતુ એમા વડાનોમા મતભેદ છે. ભરતીનું જોર અને નદીઓના સખત પ્રવાહ આ જળમગને ખેંચી જવામા અગત્યનો લાગ લગવે છે. કહેવાય છે કે આ કાદવ છેક લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ સુધી જઈ દરે છે અને સિંધુ, ગંગા વગેરે નદીઓના મુખ પાસે નહેરોવાળી બૂમિ (delta) થઈ છે તેવી બૂમિ અહીં બધાતી નથી. પૂર્વકિનારે જમીન બધાય છે તો પશ્ચિમ કિનારે ધોવાય છે. આ કારણથી છેવ્વા ૧૬૦૦ વર્ષથી અખાત સમઘી જે હેવાસ મળે છે તે જોતા તેમા બહુ મોટા ફેરફાર થયા નથી એમ મનાય છે. પરંતુ નાના ફેરફારો અવશ્ય થયા છે. કિનારા આગળ અને નદીઓના મુખ આગળ નવી જમીન બધાય છે અને જૂની ધોવાઈ જાય છે.

અખાતનો ઇતિહાસ

૧૬૦૦ વર્ષથી આ અખાતના હેવાસ વિદેશી મુસાફરોએ કરેલા જોવામા આવે છે. ગ્રીક લેખક ટોલેમીના વર્ણન ઉપરથી ખરે ખ્યાલ આવતો નથી. ઉપરું એના ઉપરથી અખાત હતો જ નહિ એમ એક બગીચ વિદ્વાન પ્રતિપાદન કરે છે. તેની વિગત પરિશિષ્ટમા તપાસીશું. તે પછી પેગિલસનો લેખક અખાતનું સારું વર્ણન કરે છે. એમા ખલાતને લગતું ખામ ન હોવાથી અહીં વિગત ઉપયોગની નથી. પરંતુ એ સમયે પણ અખાતમા વહાણ મહેલાઈથી લાવી શકાતા નહિ, અને અખાતના મુખ આગળ સરકારી ભોમીઆ હોડીઓ લઈ વેપારી વગેરેના વહાણોને દોરીને લાવતા. પેરિલ્સમા અખાતને મથાળે મઠી નંદીનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ ખલાત માટે એનું વર્ણન ગોટાળાભર્યું છે દમમી સદીમા અરબી મુસાફર માર્સુદી અખાતના કિનારા શહેરો અને ગામોથી ભરત્યક, અને લીસા ઝાડ તથા ખેતરોમા મોર પોષટ કલ્પોલ કરી ગ્રેહતા એવું વર્ણન કરે છે. ૧૬૨મી સદીમા આવેનો બારમેસા નામનો મુસાફર પણ અખાતના કિનારાનું સારું વર્ણન કરે છે. પરંતુ એણે લખેલા ગામોના નામનો અજ્ઞે પત્તો લાગતો નથી. ભરતીનું વર્ણન તો બધા એકસરખું જ કરે છે. ઑગુલની નામનો મુસાફર લખે છે કે મઠી નદીના મુખ આગળ પણ લાય ઘણો છે. ભરતી નરમ હોય કે ઓટ હોય તો ઘોડા ઉપર નદી તરી શકાય. મોટી ભરતી (bore) આવે તો બચી શકાય નહિ. હાથી પણ એમા તણાઈ જાય છે. કપડાં પહેરીને જાય તો કપડા નીકળી જાય છે. ઘોડે મેસીને પણ કપડા માથે મૂકીને ફેટલાક જાય છે ઇ.સ. ૧૮૧૦ સુધી ભરતી વખતે મોટા વહાણો છેક સુધી આવી શકતા. ઓટ વખતે વચ્ચે થોડી નહેરો સિવાય જમીન કોરી થઈ જતી. આ વખતે ધોલેરા બદર વધ્યું, પણ લાદરનો પ્રવાહ બદલાવાથી જળમગ ભરાયો ઇ.સ. ૧૮૨૦મા હૅમિન્ટન લખે છે કે અખાત પુરાતો જાય છે એમ લોક માનતા, પણ ભરતીનો વેગ તેવો ને તેવો હતો ગગવા ઉપર થઈને વહાણ જાય તો ઊંધું જ પડતું.

ખંભાતની પૂર્વે છ માઇલ જમીન ટ્રેરી પડતી, પણ પગરસ્તે ભોમીઆ વગર જઇ શકાતું નહિ. તેનું કારણ ભરતી-bore-ની ખીક અને વીયર (quick-sand)ની ખીક હતું. ખંભાતની નજીક ઘણું વહાણ ભાંગી જતાં. આ વખતે ભેંગા ચએલા કચરાને સારી ઝાતમાં ભરતીમાં તણાવી દેવા માટે નહેરા કરી નિકાલની વ્યવસ્થા દરબારતરફથી થતી. ઇ.સ. ૧૮૨૦થી એ વ્યવસ્થા બંધ પડી અને રેતી ભેંગી ચવાથી ભરતીના મારો કિનારા પાસે રહેજ એછો થયો. ભરતી (bore)નું ભેર પણ કોઇવાર મહી બાણ અને કોઇવાર સાબરમતી બાણ રહેતું. ઇ.સ. ૧૮૨૨માં કર્નલ ટોડને ઘોઘાથી ખંભાત આવતું હતું તે જળમાર્ગે ન આવી શકાયું અને થોડા દિવસ રાહ ભેઈ રહ્યારસ્તે આવતું પડ્યું એવી એ બાણ અખાતની સ્થિતિ હતી. ઇ.સ. ૧૮૫૪માં ખંભાત આગળ પાણીના પટ મહી અને સાબરમતીના પ્રવાહના ભેરથી વારંવાર બદલાતા તેથી વહાણોને લંગર કરવા માટે મુશ્કેલી રહેતી. ઇ.સ. ૧૮૫૮માં અખાતમાં રેતીના પટ જમી ગએલા હતા અને ભરતી વખતે વહાણોને તુકસાન થતું. ૧૮૬૭માં બંદરની દશા બહુ ખસબ હતી. હોડી બે માઇલ છેટે જીભી રહી શકતી અને માલ કાદવમાં ત્યાં સુધી લઈ જવો પડતો. આ કારણથી ઇ.સ. ૧૮૬૮માં ખેડાના કલેક્ટરે ખંભાતથી પૂર્વે ત્રણ માઇલ છેટે રાલજ ગામ આગળ ખીણું બંદર ખોલવા સરકારની પરવાનગી માંગેલી, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. ૧૮૭૦માં કર્નલ કમિશનર અને કલેક્ટરે સૂચવ્યું કે ખંભાત દરબાર જે આવકબચક જકાત (transit duties) લે છે તે બંધ કરીને કાદવમાં ગાડાં જાય એવો કક્કો બે માઇલ સુધી બંધાવવો. પરંતુ પાછળથી દરબારના કહેવાથી એ હુકમ પાછો ખેંચી લેવાયો. ઇ. સ. ૧૮૮૧માં ખંભાત બંદર એ ખરી રીતે બંદર નહોતું. વહાણ કાદવને છેડે બે માઇલ છેટે જીભાં રહેતાં. એ કાદવમાં ગાડાં દિવસમાં એક કે બહુ તો બે વાર જઈ શકતાં. કાદવના એટલા પટને પણ ન્યારે મોટો જીવાળ ધૂવે છે ત્યારે ગાડાં જઇ શકતાં નથી.

આ રીતે ખંભાતના અખાતનો અને મુખ્યત્વે કરીને ખંભાત શહેર પાસેના તેના મથાળાનો ક્ષતિહાસ છે, બંદરની ભૌતિક પ્રગતિ હિપર આ અખાતની વખતોવખતની સ્થિતિએ ઘણી અસર કરી છે અને ખંભાતની ચડતીપડતી એના હિપર હમેશાં અવલંબી રહેલી છે. ચાલુ સદીમાં એમાં થએલા ફેરફારનો વિચાર આગળ કરીશું, તેમજ અખાતની પ્રાચીનતાનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

પ્રકરણ બીજું

કુમારિકાક્ષેત્ર અને પૌરાણિક ભૂગોળ

કુમારિકાક્ષેત્ર

ખંભાત અને એની આમપામના, એકમત પ્રમાણે માત અને બીજા મત પ્રમાણે ચીઢ, કોશના મ્યગને કુમારિકાક્ષેત્ર કહે છે ૨૬પુરાણના કૌમાગ્નિ અથવા કુમાગ્નિકા ખડમા એ પ્રમાણે લખ્યું છે, અને મહારકદ પુરાણના માહેશ્વર ખડના અનાતરખડનું નામ કુમારિખખડ એ ઉપગ્રથી પડ્યું છે પરંતુ એ પુરાણમા કુમારિખખડ અને ક્ષેત્રનો વિગતાર રૂપ નથી ખરી રીતે વર્ણનની વિગત ક્ષેત્ર હોવાનું બ્યખા કરે છે, બ્યારે પૌરાણિક પ્રણાલિકા પ્રમાણે આપેની ભૂગોળની વિગતમા ખડ લખે છે એટલે આ બાબત રૂપ કરનાનું ઉપગ્રિયત થાય છે

ભારતવર્ષના નવ દ્વીપો

પુરાણો સામાન્ય રીતે પૃથ્વીના ભાગ દ્વીપો અને વર્ષોમા પાડે છે તેમા આપણને ફક્ત ભારતવર્ષ માથે જ સમઢ છે આ ભારતવર્ષના નવ ભાગ પાડવામા આવ્યા છે^૧ બીજા ટ્રેલાક પુરાણોની પેઠે ૨૦પુરાણોના આ કુમારિખખડ પછી નવ ભાગ પાડે છે,^૨ અને એ નવ ખડમા એક ખડ અગર દ્વીપનું નામ કુમાગ્નિ અગર કુમાગી ખડ અગર દ્વીપ લખે છે આ પૌરાણિક વર્ણનની વિગતમા ઊતરતા પહેલા એટલું ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનું છે કે ભારતવર્ષ એ હાલનો ત્રિકોણાકૃતિ હિંદુસ્તાન માન નથી હાનનો હિંદુસ્તાન તો માત્ર એ ભારતવર્ષના નવ ખડમાનો એક ભરતખડ છે એટલે ભારતવર્ષની મર્યાદા હાન ધારીએ તે કરતા ઘણી વિશાળ છે ભારતવર્ષના નવ ખડ અગર દ્વીપોના નામ આ પ્રમાણે છે ઇશ્વદ્વીપ, કરોશ્માન, તામ્રપર્ણી, ગભસ્તિમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાધર્વ, વારુણ એ આ દ્વીપ અને નવમો રહેો તેનું નામ ન લખતા સાગરસવૃત એટલે મમુદ્રથી નીંગાએલો દ્વીપ એમ ઘણાખરા પુરાણો લખે છે એટલે કે નવમો દ્વીપ એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે એનું નામ લખવું પુરાણકારીએ ઉચિત નથી ધાર્યું પરંતુ એ જ સમઢના વધારે ઓછમ ભોગોનિ વિગત લખનારા

૧ ભુએ વિષ્ણુપુરા. ભારતસ્યાસ્ય વર્ષસ્ય નવમેદાગ્રિયામય । ઇન્દ્રદ્વીપ કરોશ્માન તામ્રપર્ણો ગમસ્તિમાન ॥૧॥
નાગદ્વીપસ્તથા સૌમ્યા મન્ધર્વ સ્ત્વઢ વારુણ । અયતુ નવમસ્તેષા દ્વીપ સાગરસવૃત ॥૨॥ યોજનાના સહજ તુ દ્વીપોડય દક્ષિણોત્તરાદ । પૂર્વેકિરાતા યસ્મિન્તે પશ્ચિમે યવના સ્થિતા ॥૩॥ વાદ્યના ક્ષત્રિયા વૈદ્યા મન્યે શ્વેતાશ્ચ મગદા ॥ આ પ્રમાણે નામ વગરના સાગરસવૃત દ્વીપનું વર્ણન અને એમાની ચાતુર્વેલી ન્યવરપા એને ભરત ખડ બ્યખા કરે છે

૨ ૨૬ પુ કૌ ખ અધ્યાય ૩૯ શ્લો ૬૯ એમા નવમો દ્વીપ 'કુમારિકા એમ લખ્યું છે એની મર્યાદા આપતા શ્લો ૧૧૩મા લખે છે ૨ પારિયાસ્ય ચૈવાર્વાકિ રાહ કૌમારિક સ્મૃતમ્ ॥ આમ એ ખડની મર્યાદા બીજા પુરાણોથી ભુદી લખે છે

એ ખંડનું નામ આપે છે, અને તે કુમારી દ્વીપ અગર કુમારી ખંડ. આ નામ કવિ રાજશેખર^૩ અને ભાસ્કરાચાર્ય^૪ આપે છે. બાકીનાં નામોમાં કાંઈ ફેર નથી. એટલે બધાં પુરાણોમાં ફક્ત સ્કંદપુરાણ અને કુમારિકા ખંડ જુદો લખવાનો હોવાથી કે ગમે તે કારણથી કુમારિકા ખંડ કે દ્વીપ નામ આપે છે અને ઉપરના બે લેખકો પણ એ નામ આપે છે. એટલે સાગરસંવૃત ખંડ તે કુમારિકા ખંડ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

કુમારી દ્વીપ

હિંદુસ્તાનની પૌરાણિક ભૂગોળ લખનારાઓ આ કુમારિકા ખંડ અગર સાગરસંવૃત દ્વીપ એ ભારત-વર્ષીય હાલનો ભરતખંડ એમ સમજાણુ મને છે.^૫ દરેક પુરાણ આ નવે ખંડનાં નામ માત્ર આપી અંતર્ગત વિગત તો માત્ર નવમા કુમારી દ્વીપની જ આપે છે. રાજશેખરે આપેલી એ ખંડની વિગત એને હાલનો ભરતખંડ સિદ્ધ કરવામાં ટોકો આપે છે.^૬ આ બાબતમાં ફક્ત સ્કંદપુરાણાંતર્ગત કુમારિકા ખંડ જુદો પડે છે; અને કુમારિકા ખંડ આખો કુમારિકાક્ષેત્ર અથવા ખંભાતના સ્થળના વર્ણનમાં લખવાનો હોવાથી બીજા પુરાણોથી એને જુદું પડવું પડે છે. એટલે સ્કંદપુરાણ પારિવાર પર્વતની પશ્ચિમના ભાગને જ કુમારિકા દ્વીપ ગણે છે. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ એ કુમારીકા ક્ષેત્ર છે એ માન્ય રાખીએ તો પણ પુરાણોનો કુમારિકા ખંડ એ તો ભારતવર્ષીય ભરતખંડ આખો જ છે એ સિદ્ધ થએલી વાત છે. એટલે કુમારિકા ક્ષેત્રના સ્થળની પરંપરાને અવળી સમજી પુરાણોના કુમારી દ્વીપને તેની જગ્યાએ એટલે પશ્ચિમ હિંદ તરીકે મનાવવાનો સ્કંદપુરાણના લેખકનો પ્રયત્ન છે.^૭ એટલે એ આખી યે પરંપરાનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે કુમારી દ્વીપ એટલે ભરતખંડમાં ખંભાતનું સ્થળ કુમારિકા ક્ષેત્ર કહેવાયું અને અુખ્ય દેશના નામનું ક્ષેત્ર કહેવાડાવવા પૂરતું તે સમયના હિંદુસ્તાનની

૩ રાજશેખરકૃત ફાલ્ગુનીમાંસા પૃ. ૬૨. તન્નેદં ભારતં વર્ષમસ્ય ચ નવમેદાઃ । તે પછી ઇન્દ્રાદિ કમથી આઠ દ્વીપો ગણાવી કુમારીદ્વીપધ્યાયં નવમઃ એમ સ્પષ્ટ લખે છે. અને વધારામાં હમરે છે કે ભદ્ર ચ કુમારી દ્વીપે-વિષ્ણુદ્વ પારિવારકથ છુત્તિમાનુકર્ષવર્તતઃ । મહેન્દ્રસામલયાઃ સસૈતે કુલપર્વતાઃ ॥ કુમારી દ્વીપનો આ ઉલ્લેખ અને એમાંના ચાન કુલ પર્વતો એ હિંદુસ્તાનના પર્વતો છે તે, કુમારી દ્વીપ એટલે એકઠો ગુજરાત રાજ્યુતાનાનહિ પણ આખો ભરતખંડ ન્યકત્ર કરે છે.

૪ Wilson's Vishnu Purana II p. 110-112 Note એ ગ્રંથમાં પૌરાણિક ભૂગોળ માટે ભાસ્કરાચાર્યનો મત આપેલો છે.

૫ વધુ વિગત માટે કર્નિકામકૃત પ્રાચીન હિંદની ભૂગોળની પાછળ કુરેન્દ્રનાથ મજુમદારે આપેલું પરિચય ૧.

૬ ભુએ ઉપરની નોંધ ૩.

૭ સ્કં. પુ. કૈ. ખં. અધ્યાય ૩૬. સિંહલદ્વીપના રાજાકપલદેવના પુત્ર ભરતના પુત્ર રાતશૂંચને આઠ પુત્ર અને એક કુમારિકા પુત્રી એમ નવ સંતાનો હતાં. કુમારિકાનું સુખ બકરીનું હતું. પૂર્વાવતારમાં એક બકરીનું સગીર મહીસાગર સંગમમાં પડેલું પણ સુખ ભળામાં ભરાઈ રહેલું તેથી બકરી પોતાનું સુખ રહેવા દઈ કુમારિકા થઈ. આવાતનું જ્ઞાન થતાં બકરીનું સુખ ભળામાંથી કાઢી મહીનાં જવનાં નાંખતાં કુમારિકા સર્વેશ્વરને થઈ અને મહી સંગમભૂમિમાં શિવના આરાધનમાં સમય ન્યતીત કરવા આવીને રહી. વામલ ભર્તા રાજાએ ભારતના નવ ખંડ પાડી આઠ પુત્રોને નામ પ્રમાણે અને કુમારિકાને કુમારી દ્વીપ આપી. એ આઠ પુત્રોને નવનવ પુત્રો થતાં તેમની કૌણ કુમારિકાએ નવે ખંડના અગર ભાગ પાડી સર્વને વહેંચ્યા. એ ભતની કથા એ અધ્યાયમાં છે.

ભૂગોળમાં એનું મહત્વ અને કેન્દ્ર્યપણું હતું

કુમારિકા ક્ષેત્રની છેક પાસેના દ્વીપો-કુમારિકા ક્ષેત્ર ભારતવર્ષનું કેન્દ્ર

આ કુમારીદ્વીપ અગર ભરતખંડની આમપામ ઉપર ગણાવેલા આઠ ખંડ આવેલા છે પૂર્વથી એનો અનુક્રમ ઐન્દ્રદીપથી શરૂ થાય છે આખા તામરપર્ણદીપ એ સિંહવદીપ છે એ સ્પષ્ટ છે. ઐન્દ્રદીપ એ બ્રહ્મદેશ અને ગાધર્વ એ ગાધાર અને કાનુન નદીનો પ્રદેશ છે એમ સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીએ સપ્રમાણુ સિદ્ધ કર્યું છે. એટલે ક્રમથી કરેશ્વરમાન એ મવાયાના દ્વીપો આવે છે. ગાધર્વને પૌરાણિક ભૂગોળ લેખમાં ઉત્તરમાં મૂકે છે એટલે દક્ષિણના તામરપર્ણ મિંહવદીપ અને ગાધર્વની વચ્ચે અનુક્રમે નૈર્ઋત્યમા ગભસ્તિમાન, પશ્ચિમમાં નાગદીપ અને વાયવ્યમાં સામ્યદીપ આવે છે આપણે ગૂજરાત પ્રાંત એક મત^{૧૦} પ્રમાણે હિંદની પશ્ચિમમાં અને બીજા મત પ્રમાણે નૈઋત્યમાં હોવાથી એની ભૂગોળ સાથે ગભસ્તિમાન અને નાગદીપને નિકટનોસમઘ છે, અને ખબ્બાતનું સ્થળ ગૂજરાતમાં એની જગ્યાએ આવેલું છે કે એક વખત આ બધા ભાગનું કેન્દ્ર થઈ શકે ગભસ્તિમાન અને નાગદીપને થ્રીયુત સુરેન્દ્રનાથ મજમુદાર હિંદી મહાભાગરમાં આવેલા લક્ષદ્વીપ-માવદ્વીપ અને કચ્છ કાઠિયાવાડ ધારે છે.^{૧૧} પરંતુ પૌરાણિક માન્યતા પ્રમાણે આ એ દ્વીપોનો ગૂજરાતનો કિનારો અને સમ પાતાલની કંઠપનાને પણ સમઘ છે, અને એ વિષય જરા લાંબો હોવાથી પરિશિષ્ટમાં ચર્ચાશુ અહીં તો એટલું જ જોવાનું છે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડનું જ નામ પુરાણ સમયમાં કુમારી દ્વીપ હતું, અને દ્વીપના એક મોટી ઉપયોગી કેન્દ્ર્ય ત્રિભાગને એનું જ નાનું નામ કુમારિકા ક્ષેત્ર એવું મળ્યું છે. રૂદ્રપુરાણ આખા કુમારીદ્વીપ અગર ખંડને પારિધાત્ર પર્વતની પશ્ચિમે એટલે હાનના ગૂજરાત રજપુતાનાની સરહદમાં લાવી મૂકે છે તે જો કે ખરૂં નથી, છતાં આખા કુમારી દ્વીપનું આ કુમારિકા ક્ષેત્ર-સ્તભતીર્યનું સ્થળ ઉપયોગી કેન્દ્ર હતું એ વાતને ટેકા આપે છે. ભરતખંડનો બહારની દુનિયા સાથે, અને આખા ભારતનાં અને બીજા દ્વીપોનો ભરતખંડ સાથે, દરિયાઈ બ્યન્હાર એના આ કેન્દ્ર્ય બંદર મારફતે જ હતો.^{૧૨} આ સ્થળનું આલું મધ્યમ્યપણું જોડેના નકશા ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે, અને ટાઈ પણ મ્યગની ભૌગોલિક યોગ્યાયોગ્યતા એના વ્યાવહારિક વિકાસમાં કેટલી સહાયબૂત થાય છે તે પણ સમજશે

૮ રૂદ્રપુરાણની કુમારિકાની ઉપર જણાવેલી લક્ષીકતને બીજા કોઈ પુરાણનો ટેકો નથી ખલાતના સ્થળનું ઉપયોગીપણું અને કુમારિકા ક્ષેત્રનું દ્વીપ સાથે નામનું મજાપણુ સાબિત કરવાનો પ્રયત્ન છે અપભ્રંશ રાત્રને રૂદ્રપુરાણ જોઈ ધારે છે તેને પણ આધાર નથી ભુજો પૌરાણિક કથાકોષ ૩-૩૬૧

■ એમણે સરોષિણી કનિમહામૃત પ્રાચીન ભૂગોળનું પારિસિદ્ધ ૧

૧૦ પુરાણમાં આપેલી દિશાઓ જલુ ચોક્કસ નથી તથા પુરાણના લેખકના રહેઠાણ પરત્વે દિશાના ભેદ પડે છે

૧૧ ભુજો કે મજમુદારે સરોષિણી કનિગકામની પ્રાચીન ભૂગોળનું પારિસિદ્ધ ૧ આખા ઐન્દ્ર અને ગાધર્વનો નિર્ણય સ્પષ્ટ કરેલો ■ નાગ અને ગભસ્તિમાન માર્દે સંદિગ્ધ લખેલું છે એ વિશે પાતાન અને ભોગવતીના પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીયું

૧૨ આ ઉપયોગિતાના સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નવમી સદીના અંતથી મળે છે તે પૂર્વે પરપરા પ્રાપ્ત કથાઓ અને અનુમાન ઉપર આધાર રાખવા પડે એનું કારણ એ સમય પૂર્વે ખલાતનું જાણણુ સરચાન તરીકેનું મહત્વ અને એનું આપામાં એકાદ એક નખત થઈ ગયેનું હતર છે ઇતિહાસના પ્રકરણમાં એની ચર્ચા કરીયું

ખંભાતનો અખાત એ નદીનું મુખ

આ સાથે એક બીજી મહત્વની વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. વહાણ ચાલી શકે એવી મોટી નદી-ઓના કિનારાઓ ઉપર અને એમના મુખપ્રદેશ ઉપર હમેશાં મહાન સંસ્કૃતિઓ વિકસી છે. જગતના ઇતિહાસમાં એવા ઘણા દાખલા બનેલા છે.^{૧૩} નાઇલ, યુફ્રેટીસ તીગ્રીસ, સિંધુ આદિ નદીઓનાં મુખ અને તટ પ્રદેશો મોટી સંસ્કૃતિઓને જન્મ આપ્યા છે. ભૂસ્તર અને ભૂગોળવેત્તાઓ એકમત છે કે આ નદીઓના પ્રવાહ તેમના હાલના સ્વરૂપમાં છે તેવા પ્રાચીનકાલમાં નહોતા. હિંદુસ્તાનમાં તો નદીઓએ પ્રવાહ ખાસ બદલેલા છે.^{૧૪} સિંધુ પહેલાં કચ્છના રણમાં (સમુદ્રમાં) મળતી હતી.^{૧૫} સરસ્વતીના દુકલા થઇને આખો પ્રવાહ જ જોડી ગયો છે, જૂસ્તરવેતાનું એમ પણ માનવું છે કે કચ્છ અને ખંભાતના અખાતો એ માત્ર એવી કોઈ વિશાલ નદીનાં માત્ર પહોળાં થઇ ગયેલાં મુખ છે, અને સિંધુનાં મુખ કચ્છના રણની જગ્યાએ આવેલા સમુદ્રમાં હતાં તો ખંભાતનો અખાત એ સરસ્વતીનું એક મુખ હોય એમ માનવાને કારણ છે. આ આખો વિષય રસમય હોવાથી એક જુદા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

નદીના આવા પહોળા થઈ ગયેલા મુખથી બનેલા અખાતને આજે મહી નર્મદા આદિ નદી-ઓ મળે છે. પૌરાણિક સમયમાં એનો મોટો પહોળો ફાંટો ઉત્તરમાં સાબરમતી નદીની બાજુમાં થઈ કચ્છના રણ તરફ જતો હતો. બે હજાર વર્ષ પૂર્વે એ ફાંટો ખંભાત અને કચ્છના અખાતને નળ સરોવર મારફત જોડી દેતો હતો અને કાઠીઆવાડ બેટ હતો.^{૧૬} પરંતુ તેથી પણ પહેલાંના સમયમાં એ બાજુની ભૂગોળમાં એથી પણ જરા ફેર હતો. દરિયાના આ ફાંટા અને એના સર-સ્વતી અને સિંધુનાં મુખ સાથેના સંબંધથી ગૂંજરાતના આ બધા કિનારાનો વહાણ દારા સંબંધ હિંદુસ્તાનના મધ્ય ભાગ સાથે છેક કુર્ષેત્ર સુધી અને પંજાબના ઉત્તર ભાગ સુધી હતો.^{૧૭} ખીજું પૌરાણિક ભૂગોળ પ્રમાણે પશ્ચિમ-દક્ષિણ સમુદ્રને ખરેખરો મહાર્ણવ કહેતા.^{૧૮} એટલે તે સમયના હિંદુસ્તાનનો બહારની દુનિયા સાથે સંબંધ અરબી સમુદ્રનાં બારાં મારફતે હતો; અને ઉપર જોયું તેમ સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ કચ્છના રણના પુરોગામી સમુદ્રથી શરૂ થઈ ખંભાતના અખાત

૧૩ Sir John Marshall: Mohenjo-Daro and the Indus Civilization. P. 93-94. ખાસ કરીને ૬૨, પૂર્વે બે હજાર વર્ષ પેટલા પ્રાચીન સમયમાં તો કોંકના ઇતિહાસમાં અને સંસ્કૃતિઓના વિકાસમાં નદીઓએ જ મુખ્ય ભાગ ભજવેલા છે. સિંધુ અને એની સહચરીઓને દક્ષિણ એશિયામાં સૌથી પહોળા પ્રવાહ ગણવામાં આવે છે. નદીઓની સરસ્વતીની ગણના આ લેખકે કરતા નથી એ આશ્ચર્યની વાત છે.

૧૪ જુઓ એ જ પ્રકારે ૧૬ અને અન્યથા દાસકૃત India & Jambu Island.

૧૫ Imperial Gazetteer I; Gates of India By Sir Thomas Holdich પૃ ૨૭ અને ૧૪૪. કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ વગેરે કંબો કેસ આપે છે.

૧૬ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ. ૭૮ અમદાવાદ ગેઝેટીઅર પૃ. ૧૧-૧૭ છેક ૧૮૨૭માં એક સેપક લખે છે કે વરસાદ વધારે પડે ત્યારે કચ્છના અખાતનું પાણી નળ સરોવરમાં થઇ ખંભાતના અખાતમાં આવતું.

૧૭ એની ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં થશે. નકશામાં આ બતાવવા ચલ કર્ષે છે.

૧૮ બુદ્ધ સંહિતા ર્મવિભાગ અ. ૧૪.

સુધી હતા તેથી ખંભાતનું રચણ હમેશા તે સમયની જનમસ્ફુતિ અને વેપારનું કેન્દ્ર રહે તેમાં નવાઈ નથી.

આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ગયા પ્રકરણમાં ખંભાતની અને મહી નદીની જે પ્રાચીનતા વિચારી, તેનાથી પણ ખંભાતને વધારે પ્રાચીન સમયમાં મૂકી શકે. પરંતુ એટલી બધી પ્રાચીનતાની આખત કાંઈક સંદિગ્ધ હોવાથી એનો વિચાર પરિશિષ્ટમાં જ કરીશું. એટલે ખંભાતની આસપાસના રચણની પ્રાચીનતાના ખીન્ન પૌરાણિક ઉલ્લેખ હોય તે તપાસી આ પ્રકરણ પૂર્વ કરીએ.

મહી નદીની પ્રાચીનતા

મહી નદીનું નામ ટોલેમી આદિ ગ્રીક લેખકો લખે છે. ખંભાતના અખાતને મથાળે મહી નદીનું મુખ છે એમ પણ લખે છે.^{૧૬} માર્કડેય પુરાણમાં પણ એનું નામ છે.^{૨૦} શિવપુરાણ કહે છે કે મહીના મુખ આગળ એક કાતરમાં શિવે અધકાસુરને માર્યો હતો.^{૨૧} મહાભારતમાં માહેય^{૨૨} નામનો જનપદ લખેલો છે. એને મહીના દક્ષિણ કાશાના દેગ નરીકે વાયુપુરાણ ગણાવે છે.^{૨૩} મહાભારતમાં મહીના ઉત્તર તટને મહુત્તર નામનો જનપદ કલ્પે છે.^{૨૪} વરાહમિહિરે (૭મી સદી) પણ મહી તટનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૨૫} આ ઉપરથી સમજાશે કે મહી નદીના બંને કિનારા ધણા પ્રાચીનકાળથી વસ્તીવાળા હતા. મહાપુરાણે તો આખો એક આંતર્ગત ખડ મહીમાગરના માહાત્મ્ય તરીકે લખ્યો છે. વાયુપુરાણ સર્વથી જૂનું પુરાણ મનાય છે.^{૨૬} એટલે આ બધા ઉલ્લેખો માથે વાયુપુરાણની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતા મહીનો તટપ્રદેશ અને ખંભાતનું મથાળ ઇસ્વીસનની શરૂઆત પહેલાં સમૃદ્ધ હતું એમ નક્કી થઈ શકે છે. રકંદ તથા શિવપુરાણ પ્રમાણે મહીના મુખ આગળ તારક કે અંધક નામના અસુરો મરાયા હતા એ સ્વીકારીએ તો, અને એ ખીના, અને દેવાસુર અંધામની વાતો પુરાણોના કેવળ ગપાટા નથી પરંતુ ધણા જ પ્રાચીન સમયની બહુ દંતકથાઓથી ભિન્નિત થએલી ઐતિહાસિક પરંપરા છે એ હાલની શોધોથી લગભગ સિદ્ધ થએલી વાત^{૨૭} સ્વીકારીએ તો, ખંભાતનું રચણ અને ગૃજરાતનો કિનારો કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની લગભગ સમીપ જ પહોંચે. પરંતુ આ ધણી વાદઅસ્ત હકીકતને અહીં ન ચર્ચતા પૌરાણિક ઇતિહાસના પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચીશું.

૧૬ Mc Crindles' Ptolemy, મુરેન્દ્રનાથ મત્રસુદાર સંપાદિત ૫ ૩૮ River Mophis એટલે મહી Periples એને Mais લખે છે

૨૦ માર્કડેય પુરાણ ૧ અ ૫૭ De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૧ શિવપુરાણ ૧ અ ૩૮ ૪૩ De's Geo. Dic. of Ancient India.

૨૨ Wilson's Vishnu Purana II 169 Topographical lists from Mahabharata

૨૩ વાયુપુરાણ-II ૪૫ De's Geo. Dic. of ancient India અને ઉપરના વિષ્ણુપુરાણની ૫ ૧૬૬ની નોંધ

૨૪ ઉપરના વિષ્ણુપુરાણ ૫ ૧૭૦ (Topographical lists from the Mahabharata)

૨૫ બૃહત્સાહિતા, ૧૬-૩૨ ગ્રહભક્તિ અધ્યાય કેટલાક ન્યૌતિપીઓની ગણી શુભ વરાહમિહિરનો સમય ધ સ ની શરૂઆતમાં થાય છે

૨૬ જુઓ ડ. કે. શાસ્ત્રીકૃત પુરાણવિવેચન (શુ વ સો.)

૨૭ પુરાણની વાતો કેવળ ગપાટા નથી એ વાત સમગ્રમાત્ર કલકત્તા હાઇકોર્ટના જજ અને પુરાણોના એક સમર્થ અભ્યાસી મિ પાઈટરે પોતાના Ancient Indian Historical Tradition નામના ક્રંપમાં વિસ્તૃત ચર્ચા સાથે સિદ્ધ કરી છે

ખંભાતના અખાતના કિનારાના લાટ દેશનું વર્ણન કરતાં નર્મદાના મુખની દક્ષિણે કમેની (Kamane) નામનું સ્થળ ટોલેમી લખે છે,^{૨૮} (ઈ. સ. ૧ીજી સદી) પેરીપ્લસમાં કમેની (Kammoni) નામનું ગામ આપેલું છે. ૨૯ કેટલાક એ એને એક જ સ્થળ ગણે છે અને કેટલાક ભુલ્લું ગણે છે. ૩૦ બન્ને ઉલ્લેખોનાં વર્ણન ઉપરથી તેમનાં સ્થળ હાલનાં ખંભાતની જગ્યાએ આવતાં નથી. પરંતુ આ ગ્રીક લેખકોના સ્થળનિર્ણય તાદ્દન ચોક્કસ માનવા જેવા નથી. ૩૧ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકામાં ખંભાત વિશે લખનાર ટોલેમીના કમેની (Kamane) ને ખંભાત જ માને છે. ૩૨ એ અનુમાન ખરૂં લાગે છે. છતાં એ લેખકે એમ માનવા માટે કંઈ પણ પુરાવો કે આધાર આપ્યો નથી.

૨૮ Mc. Crindles Ptolemy-P. 38-39.

૨૯ Periplus of the Erythrean Sea (Oxford) P. 99 અને નોંધ ૨.

૩૦ ભુઓ ડિપ્ટેમિ ગેઝેટીઅર વો. ૧. ભા. ૧. પૃ. ૫૩૬. આમાં એકને કોમ ગણે છે અને બીજાને કામલેન અથવા કામરેન કહે છે. મેકક્રીન્ડલ પેરિપ્લસના આધારે લખે છે કે કમેનીને નર્મદાની ઉત્તરે મુકવામાં ટોલેમી ભૂલ છે, અને કદાચ ટોલેમી અને પૌરપ્લસનાં નામો ભુલ્લું હોય. પેરિપ્લસના કમેનીનું સ્થળ મુરત જેટલે દક્ષિણે છે તે આવે છે. જરી રીતે આ બન્નેનાં વર્ણન ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવાં છે. મેકક્રીન્ડલની ચેકા ખરી લાગે છે. ક્રોમ અને કામરેન કિનારાથી છેટાં અંદર આવેલાં છે, અને નામના પહેલા અક્ષરના મળતાપણથી એ નામ બેસાડવા માટે વધારે આધાર લેઈએ. ટોલેમી પેરિપ્લસ કરતાં સ્થળનિર્ણયમાં અચોક્કસ છતાં કમેનીને નર્મદાના મુખની ઉત્તરે મૂકવામાં એ સાચો હોય એમ એન્સાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકાના લેખથી સમભય છે; અને એમ હોય તો ટોલેમીના કમેનીથી ખંભાત દિશ્વેષ થાય.

૩૧ ટોલેમીએ ભતે આ કિનારો લેધેલો નથી એવો મત છે. ભુઓ મુરેન્ડ્રાથ મજમુદાર શાસ્ત્રીની ટોલેમી ઉપર પ્રસ્તાવના. ૩૨ એ લેખક Kamane ને જલ્લે Kamenes લખે છે. એટલે એણે મૂળ ગ્રીક નકલ ઉપરથી એમ ખાતરી કરી હોય એમ સંભવે છે. Enc. Bri. 13th. Ed, Vol. V.

પ્રકરણ ત્રીજું

અભિધાન

અભાતનાં નામ

કોઈ સ્થળના નામ ઉપરથી જ જોતા તે નામ પડવાના કારણ માટે ચર્ચાને સ્થાન રહેતું નથી પ્રમુદ્ધ સ્થળને માટે દૂકા ચર્ચાથી ખુતાસો થઈ જાય છે અભાતને માટે એવું નથી એ એના ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા છે, એટલે અભાત નામ પડવાનું કારણ અને અભાત શહેરના બીજા નામ વગેરે મળી ખાસ નામ-અભિધાન માટે જ એક આખું પ્રકરણ અને એક પરિશિષ્ટ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે અભાત નામ વિશે ગૂજરાતના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોમાં એક વખત એટલી લાખી ચર્ચા થએલી છે કે એવી ચર્ચા બીજા કેઈ ભૌગોલિક સ્થળના નામ માત્ર ઉપર લાગ્યે જ થએલી જોવામા આવે આપણી ઐતિહાસિક પરંપરાની એવી રીત છે કે કોઈપણ સ્થળની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરના માટે એના ચાર યુગના ચાર જુદા નામ આપી એને પૌરાણિક ઓપ ચઢાવે પરંતુ અભાતે એવા યુગાતરની પ્રાચીનતાનો બાહ્ય આડબર કયાં વગર ચાર કરતા વધારે નામ ધારણ કરેલા છે એના અભાત-અભાષત, રતલતીર્થ, ત્રમાતલી-તામ્રલિખ, મહીનગર, ભોગવતી, પાપવતી, મ્હાંતી એ પ્રમાણે સાત નામ છે એટલે મુખ્ય નામ અભાત અને બીજા નામોનો સવિસ્તર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે

અભાતના આ નામોમા રતલતીર્થ એ સપ્તમાણુ ઋષી અને લેખોમા વપરાતું નામ છે, તામ્ર લિખ અને મહીનગર એ પૌરાણિક જણાય છે, અને બાકીના લોકની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલા છે એનો વિચાર કરતા પહેલા હાલના ઇતિહાસલેખકોએ કેટલાક નામ ભ્રમથી દાખલ કરેના છે તેને માટે દૂકામા વિવેચન કરવું પડે તેમ છે.

ગજની અભાતની જગ્યાએ નહોતું

રાસમાગાને આધારે અભાત ગેઝેટીઅરના લેખક^૧ કહે છે કે વચબીના સમયમા મહી નદીના મુખ ઉપર ગજની નામનું નગર હતું અને વનબી રાજ્યનું એ મારૂ બહર ગણાતું કર્નલ ટૉડ લખે છે કે ગજની કે ગજની અભાતથી ત્રણ માઈલ છેટે હતું અને અભાતના જૂના નામોમા એ નામ પણ હોવાતું વનબીપુર સાથે એ પણ લૂટાય ત્યારે ત્યાંનું રાજકુટુંબ ગજનીમા આવી રહેતું હતું આપા ગવળે મુસલમાનો પાસેથી એ જતી લીધું ઈ સ ૮૧૦ સુધી અભાતનું નામ ગજની હતું આપા

^૧ વસત સ ૧૬૬૬ જી અને જુલિયનકાંસ ઇસ ૧૬૧૫ના અષ્ટમા સાક્ષર શ્રી નરાસહરાવલા, ૨૫ શ્રી તનમુખરામલાઇ અને શ્રી સી કી દલાલ વચ્ચે લાગી ચર્ચા ચાલી હતી

^૨ મુંબાઇ ગેઝેટીઅર વો ૬ પૂ ૨૧૩ નો ૨

રાવજે પોતાના ભત્રીજાને એનો અધિકારી નીમ્યો હતો.^૩

આ કથન નિરાધાર અને બ્રમ્હલક છે. મહીના મુખ આગળ ત્રણ માઈલને છે તે બહીરું નગર કત નગર છે એમ સિદ્ધ થયેલું છે. ગળની નામનું નગર એટલામાં હતું અને ખંભાતનું જ એ પ્રાચીન નામ હતું એમ કોઇ સ્ત્રમાણ લેખ કે ગ્રંથમાં જડતું નથી. ખંભાતનાં જે જે નામ લેખ અને ગ્રંથોમાં તથા લોકકથાઓમાં જડે છે તેમાં પણ ગળની નામ નથી. કર્નલ ટૉડ આધાર સાથે લખ્યું નથી. વલ્લભીના લેખમાં ગળની નામ આવે તે ઉપરથી તે ખંભાતની જગ્યાએ હતું અને ખંભાતનું જ જૂનું નામ હતું એમ સિદ્ધ થતું નથી. વલ્લભીના જ લેખમાં ખંભાતને રથજે પ્રસિદ્ધ નગરક-નગરા હતું એની ચર્ચા આગળ કરીશું. એટલે ગળની કે ગળની એ હાલનું ગાળના ગામ હોય એમ સુપ્રયુક્ત લાગે છે. એ ગામ મહીના મુખ ઉપર જ છે. મહી નદીનો પ્રવાહ મહીસાગરને નામે પહોંચે ચાય છે તે જગ્યા ઉપર દહેવાણથી થોડે છેટે એ ગામ આવેલું છે, અને ખંભાતથી પૂર્વે આશરે વીસ માઈલ છેટે છે.

ગંભૂતા ખંભાતનું નામ નથી

બીજાને એવો જ બ્રમ્ ગંભૂતા નામ માટે ચાલે છે. ગંભૂતા^૪ એ ખંભાતનું પ્રાચીન નામ નથી એ નિર્વિવાદ છે. વનરાજના સમયના શીલગુણસૂત્રિના આચાર્ય સૂત્રની ટીકામાં ગંભૂતામાં આવવાથી ઉચ્ચાર સાદરપથી આ જૂલ ડૉ. બ્યુલર આદિએ કરેલી જણાય છે. ગંભૂતાના ઉલ્લેખ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બેત્રણ વખત આવે છે. એમાં ગંભૂતા પથક એ વાદ્યક પથકની સન્નિધ્યમાં છે, અને એની પાસે કલ્હરી ગામનો પણ ઉલ્લેખ છે. આ વાદ્યક પથક તે હાલનું વડીઆર એટલે બુદ્ધચરાજ પાસેનો ભાગ; અને કાલ્હરી ગામને હાલ કાલડી કહે છે તે પણ ત્યાં જ આવેલું છે. એટલે ગંભૂતા પાટણ જિલ્લામાં હોવાનું સિદ્ધ થાય છે અને તે હાલનું મોઢેરાની પાસે આવેલું ગાંબૂ ગામ છે. હાલ પણ એને કર્મો કહી શકાય એવું મોટું એ છે. એટલે પૂર્વે પથક એટલે તાલુકો અને તેનું તે મુખ્ય નગર હશે એ સિદ્ધ વાત છે. ખંભાત સાથે એને કાંઈ સંબંધ નથી.

ખંભાત પ્રાચીન જૈન તીર્થ નથી

હવે ખંભાતના રથલતીર્થ એ સંસ્કૃત નામ ઉપરથી એને સ્તંભનકપુર અથવા સ્તંભનપુર નામનું પ્રાચીન જૈન તીર્થ કહેવામાં આવે છે એ બ્રમ્નો ખુલાસો થવાની પણ જરૂર છે. ખંભાતનાં હાલ

૩ ટૉડ રાજસ્થાન, એસ.કે લાહોરી સંપાદિત અપ્પેલિ, વો. ૧, પૃ. ૨૦૨-૩ અને ૪, પૃ. ૩૨૧. ચિ. સં. ૧૬૭૦ના ચેતના વસંતના માસિકના અંકમાં ખંભાત વિશેની ચર્ચામાં મેંધમાં આ ઉત્તરો આપેલા છે. તેમજ તેમાં વધુ જાણાનું છે કે શ્રી કેવલત લાંડારર ઇ.સ. ૮૧૦માં ખંભાતનું નામ ગળની હતું એમ લખે છે. શ્રી કેવલતની આ માન્યતા માટે કાંઈ પ્રમાણ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. ખંભાતના હાલના રથજી ત્રણ માઈલ છેટે ગળની હતું એમ લખવામાં તો ગળની અને નગરા વચ્ચે થોડાંજો ઊંઘો કરેલા જણાય છે.

૪ બ્રૉમ્સે ગેઝેટીઅર, વો. ૧, ભા. ૧, ગૂલડાવનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૩. અહીં ગંભૂતા એ ખંભાતનું જૂનું નામ છે એમ નિર્ણય પૂર્વક લખ્યું છે છતાં કારણ કે આધાર આપ્યો નથી. એટલે પાછળના લેખકએ એને પ્રમાણ ખાતેલું છે. વસંત પત્રની ચર્ચામાં શ્રી તનુશુભરામભણે ગંભૂતા નામ ખંભાતનું હોય નહિ એમ લખ્યું છે; પરંતુ ગંભૂતા કયું ગામ તેના નિર્ણય કરેલા નથી.

શ્રી સ્તબન પાર્શ્વનાથનું મંદિર છે અને તે કારણથી જૈનોનું એ તીર્થ ગણાય છે. એટલે સ્તંભતીર્થ અને સ્તબન પાર્શ્વનાથનું તીર્થ એ બે શબ્દસાદૃશ્યથી એ જૈન તીર્થ ઉપરથી જ ખંભાતનું નામ પડ્યું હશે એમ આજ સુધી લખાએલા લગભગ બધા ઇતિહાસમાં જણાવેલું છે.^૫ પરંતુ આ વાત અને સ્પષ્ટ કરવાની ખાસ અગત્ય છે કે સ્તંભતીર્થ અને સ્તબન પાર્શ્વનાથનો સમય બહુ પ્રાચીન નથી. એ સમય પાછળથી થયેલો છે. સ્તંભતીર્થ નામ સ્તબન પાર્શ્વનાથની ખંભાતમાં સ્થાપના કરી તે પૂર્વે ઘણા કાળથી વપરાતું હતું. જે સ્તબનપુર નગરમાંથી સ્તબન પાર્શ્વનાથને ખંભાતમાં લાવી સ્થાપન કરવામાં આવ્યા હતા તે નગર અને સ્તંભતીર્થ-ખંભાત એ બે કેનડા જુદા જ શહેરો છે.^૧ એટલે સ્તંભતીર્થ-ખંભાત પ્રાચીન જૈન તીર્થ નથી.

સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર

ખંભાત નામ કે જેનું સંસ્કૃત રૂપ પાઠગથી સ્તંભતીર્થ થયું છે તેનો જૂનો ઉચ્ચેષ ગંગાધરે રચેલા 'પ્રવાસકૃત્ય'માં આવે છે. એ ત્રય વિ. સ. ૧૧૬૩માં રચાયેલ છે. ખંભાત કે ખંભાત નામ આર્ય મુસાફરો છેક ઈ.સ. ૯૧૫થી વાપરે છે. સ્તબનપુર અથવા સ્તંભનકપુરનો ઉચ્ચેષ અભયદેવસૂરિએ વિ. સ. ૧૧૩૧માં કર્યો છે પાદનિષ્ઠાચાર્યના સમયમાં નાગાર્જુને પારાનું સ્તંભન કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો તે પ્રસંગમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ લઇ આકાશમાં જતા રોડી નદીને કિનારે લાવી સ્થાપી અને પ્રતિષ્ઠાનપુરના સાતવાહન રાજાની પદ્મિનીરાણી ચત્રલેખાને હાથે રસ-વિધાન કરાવતા તે સ્થળે પારો સ્તંભો લા સ્તંભનપુર નામનું નગર પ્રમિલ્લ થયું. સમય જતાં નગર અપ્રસિદ્ધ થયું અને મૂર્તિ વદનમાત્ર બહાર રહી બાકીની ભૂમિમાં દટાઈ ગઇ. વિ. સં. ૧૦૮૮ થી ૧૧૩૫ની વચ્ચે શ્રી અભયદેવસૂરિને તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા તેમણે 'જ્યતિહુઅણ્' સ્તોત્રથી સ્તંભન કરતા મૂર્તિ આપોઆપ બહાર આવી અને સ્તબનપુર ફરી વચ્ચે આ સમયથી તે વસ્તુપાલ

૫ ખંભાત મેઝેરીઅરમાં ૨૬૬ પુરાણની વાનને ટેકા આપી સ્તબન પાર્શ્વનાથનો ઉચ્ચેષ કરેલો નથી, પણ સામાન્ય રીતે જૈનો સ્તબન પાર્શ્વનાથના તીર્થ ઉપરથી સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યું એમ માને છે એક જૈન લેખકે શ્રી સ્તબન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ રોડી નદીને કિનારેથી શ્રી અભયદેવસૂરિએ લાવી ખંભાતમાં સ્થાપી એમ લખ્યું છે તે પણ ખૂબ છે શ્રી સૂરિએ એ પ્રતિભા રોડીને તીરે તે જ નામનું શહેર ફરી વસાવી સ્થાપેલી, જેની ચર્ચા આગળ કરી છે

૧ વસત પત્રમાં શ્રી નરસિંહરાવલાઇ અને શ્રી તનનુખરામલાઇ વચ્ચે જે ચર્ચા આરેલી તેમાં સ્તંભનપુર અને સ્તંભતીર્થ-ખંભાત એ બે ન રી. ભુદે કે એમ લખી ચર્ચાને અંતે શ્રી નરસિંહરાવલાઇને લાગેલું, પરંતુ સ્તબનપુરનો સ્થળનિર્ણય તે સમયે થયેલો નહિ શ્રી તનનુખરામલાઇએ સ્તબનપુર રોડી નદીને તીરે હતું તેના ઉલ્લેખો નોંધેલા, પરંતુ એ નગર, સ્તબ તીર્થ અને સ્તંભતીર્થ વેલાકુલ એ ત્રણે એક શહેર લિલિલિલિ સમયે ખસતા ખસતા વસેલા એવી મતલબનું લખાણ કરેલું છે, અને સ્તંભનપુરને તદ્દન લિલિ નગર ગણેલું નથી આચાર્યે વલ્લભજીએ પોતે સંપાદિત કરેલી 'ઇતિહાસી'માં પ્રસ્તાવનામાં સ્તંભનપુર તે ખંભાતના હોઇ શકે એવા સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે, પરંતુ એ સ્થળ કયું તે ખતાનું નથી, એટલે એમને સ્તંભતીર્થના પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં સ્તંભનપુરના પ્રાકૃત સ્વરૂપનો 'લ' આવેલો જોઇએ એમ લાગ્યાથી સંદિગ્ધ અનુમાન કર્યું હશે સ્તબનપુરના 'ન'માં પ્રાકૃત રૂપમાં 'લ' થવા જોઇએ તે સ્તંભતીર્થના પ્રાકૃત રૂપમાં નથી આવતા એ અગત્યની વાત જ એ બે નગરોને લિલિ ગણવા માટે પૂરતી કે 'સ્ત' તો બંને નામમાં આવેલમ છે, અને પ્રાકૃતમાં એનો વિકલ્પે સ્ અને ઘ થાય છે એ આખી ચર્ચા ખંભાતના અભિધાનપ્રકરણ માટે ઉપયોગી છે એટલે પરિશિષ્ટમાં કરીશું

તેજપાલના સમય (તિરમી સદી) સુધી આ સ્તંભનપુર શેઢી નદીને કિનારે જુદું નગર હતું અને એને ખંભાત સાથે સંબંધ નહોતો. ૭ વસ્તુપાલના ગિરનારના લેખમાં સ્થંભતીર્થ વેલાકુલ અને સ્તંભનપુર એ જુદાં સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં છે. શેઢી નદીના ઉપરના સ્તંભનપુર અને સ્તંભતીર્થનાં પ્રાકૃત નામો જુદાં આપેલાં છે. સ્તંભનપુરને ‘યંભણપુર’ અને સ્તંભતીર્થને ‘ખંભનયરી’ કહે છે. ૮ સ્તંભનપાર્શ્વનાથને પણ ‘યામણા પારસનાથ’ કહે છે. આ સ્તંભનપુર અથવા યંભણપુર તે શેઢી નદીને કિનારે હાલ ભરખાવશેષ દશામાં દાસરાથી થોડે દૂર આવેલું છે, અને આજે પણ તેને યામણા કહે છે. અઢારમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી એ ઠાક દશામાં હતું. ૯

સ્તંભનપુરથી શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ ખંભાત આવી

આ સ્તંભનપુરમાંથી શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા ક્યારે સ્તંભતીર્થમાં આવી તે વિચારવાની ખાસ જરૂર છે. વિક્રમની પંદરમી સદીની શરૂઆત પહેલાંના ગ્રંથમાં આ સ્તંભનપુરને ખંભાતથી ભિન્ન ગણવામાં આવતું. તે પછીના ગ્રંથોમાં ખંભાત માટે સ્તંભતીર્થ અને સ્તંભનપુર એમ એ નામ વપરાવા માંડ્યાં. પ્રમંથચિંતામણિના કર્તા મેરુતુંચાર્યે શ્રી સ્તંભનાથચરિત્ર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. એ ગ્રંથ હાલ અપ્રસિદ્ધ અને અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં આચાર્ય લખે છે કે સં. ૧૩૬૮ વર્ષે હદં ન ચિંદં ધી સ્તંભતીર્થે સમાયાત ॥ વિ. સં. ૧૩૬૮ (ઈ. સ. ૧૩૧૨-૧૩) આ યિંબસ્તંભન પાર્શ્વનાથના યિંબને-સ્તંભતીર્થ (ખંભાત) લાવ્યા. ૧૦ એ જ આચાર્યે પોતાના પ્રમંથચિંતામણિ ગ્રંથમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથનું ધામ શેઢી નદીને કિનારે સ્તંભનપુરમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. એટલે સ્તંભનપુર

૭ જુઓ પ્રમંથચિંતામણિ; ગમચંદ્ર દીવાનાથ સંપાદિત પૃ. ૩૧૦-૧૧ - ‘સેવીતદિન્યાસ્તટે’ જગેરે. વીરેકપદ, ખંભાળ આદિતિ: પૃ. ૪૪. પાર્શ્વનાથ કવિ: શ્રી પાર્શ્વનાથની ત્રણ પ્રતિમાઓ હતી તેમાંની ત્રીજી સ્તંભનપુરમાં: તૃતીયા ચંમનપુરમિ પત્તા સેવીતદ જરંપલાસવગે ॥ એ રીતે શેઢીને ઠીકે પહોંચના બન પારેમો ઉલ્લેખ છે. પ્રમાવકચરિત્રમ્-અભયદેવપ્રમંથમાં મ્હો. ૧૪૨, ૧૪૪ અને ૧૫૦ જુઓ: . . . સ્તંભન પ્રામે સેટિકા તટિની તટે ॥ જગેરે. પ્રભા. ચરિત્ર ચૌમી સદીનું છે. ગ્રામ રાખ્ઠ ઉપરથી સ્તંભનપુર તે સમયે જુદું ‘ગાદું’ નગર હતું નહિ હોય. પ્રવંચ ચતુર્વિંશતિ સેવી નદીતીરે પાર્શ્વદેવો રસ: સ્તંભિત: । સ્તંભનકં ગામ તત્તીર્થે પ્રપચે । સ્તંભનપુરં નામ પુરં ન ॥ એમ સ્તંભનક અને સ્તંભનપુર એ ઉલ્લેખ તીર્થ અને પુરને બેદીની છે. તે સ્તંભતીર્થ-ખંભાતને ભિન્ન સ્થિત કરે છે.

૮ યંભણપુર એ પ્રાકૃત નામને આધાર પાળ્ય આપ્યો. ખંભનયરી એ ખંભાતને માટે પ્રાકૃત પ્રયોગ છે તે માટે જુઓ સમરાસાહુ, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય, બડોદરા ઓરિએન્ટલ સીરીઝ.

૯ દાસરા તાલુકામાં આવેલું યામણા ગામ એ જ સ્તંભનપુર છે. એ શેઢીને કિનારે છે અને યાદું પ્રાચીન છે. ત્યાં પહારા-ખામરાનું બન પણ હતું. આ વાતનું નૈનાચાર્યે ઇતિહાસ તત્ત્વજ્ઞ શ્રી કચ્છાલુચિન્મયજીએ પણ પદ્મારા સમર્થન કરેલું છે. યામણા ગામના ઉલ્લેખ મોરારી અહમદીમાં આવે છે. અઢારમી સદીના એક સુધી ત્યાં ‘ગાન્ધારી પાણું’ હતું.

૧૦ જુઓ પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ મા. ૨; જુનિશ્રી ચિન્નવિજયલ સંપાદિત-ગિરનારલેખ વં. ૩૮એ ને તે ઉપરની નોંધ. શ્રી નિખવિજયજીએ પાટલ બંદારમાં ઉપરોક્ત ગ્રંથ લેખ આ ખાતી કરેલી છે. યામણા-યામણા. એ યંભણપુરનું હાલનું સુખાતી રૂપ છે; અને એ સ્તંભનકનું પ્રાકૃત રૂપ છે. અભયદેવ સ્ત્રિએ ‘જયતિહુઅલુ’ આદિ રાખેલી એ સ્તંભન સ્થંભ ॥ તેમાં પાર્શ્વનાથને ‘યંભણ પુરદિવ્ય’ એટલે સ્તંભનપુરસ્થિત એમ લખેલું છે.

અને રતભતીર્થ એ ઉચ્ચાસાદસ્થી બન્ને સિત્ત નગરોને એક ધારવાની પાઠગના દતિહાસલેખકોએ બ્રૂન કરી હશે ૧૧ આ ઉપરથી ખજાત ઈ.સ. ૧૩૧૨-૧૩ એટલે અધ્યાઉદ્દીન ખીનજના લક્ષ્મી ગૂજરાત મર કર્યું તે અગામી શી રતભત પાર્શ્વનાથનું ધામ બન્યું તે પૂર્વે નહોતું

તાત્રલિપ્ત ત્રયાવતી

ખજાતને ખીન નગરોના નામો માથે એમની દેરાના જે જે પ્રયત્નો થયા છે તેની ચર્ચા કરી હશે ખજાતના ખીન ઐતિહાસિક અને પરંપરાગત નામ છે અને તે ખરેખરા ખજાતના જ નામ છે તેનો વિચાર કરીએ વિદ્વાનોએ જેમ ઉપરના નામો ખજાતના ન હોવા છતાં તેને ખજાતના ગણના પ્રયત્ન કર્યો તેમ કેટલાક નામ ખરેખર ખજાતના હોવા છતાં તેને માટે શકા ઉઠાવી છે, અને તેમને હતકથા કહી દગી કાઢ્યા છે તેવું એક નામ તે ત્રયાવતી અગર ત્રયાવતી

ખજાત એજેગીઅરના ત્રયાવતી નામ તાપાના કોટની હતકથાને બધે બેસાડવા માટે થોડુંક હશે એમ કહી ડૉ બ્યુનરનો મત ટાકે છે ૧૨ એ નામ જૈન કે બ્રાહ્મણ ત્રયોમા લખેલું નથી એમ લખે છે શ્રી તનુસુપારામબાધ એ નામ વિશ્વમનીય નથી એમ લખે છે એક લેખક રતભાવતી અને ત્રયાવતી સરખું આની તેના ઉપરથી તાત્રલિપ્ત ત્રય અને તેનું અનુદ્ધ ત્રય કરી ત્રયાવતી કે તાત્રવતી કર્યું હશે એમ માને છે

ખજાતનું ત્રયાવતી નામ ખરૂં જ છે. એ સંસ્કૃત તાત્રલિપ્તનું બ્રહ્મ રૂપ થયેલું છે. સિંહાસન-બત્રીશી અને પચદશ છત્રપ્રમથ પ્રમાણે એ નામ વિક્રમ રામના વખતનું છે એમ મનાય એ પ્રબોધોની રચના ગમે ત્યારે થઈ હોય, પણ એમાં વાતોના રૂપમાં નોંધાએલી પરંપરા અર્વાચીન નથી ગર્ભ સેનની વાતને નિક્કમાદિત્થની ઐતિહાસિક વ્યક્તિ માથે સખધ હોય કે ન હોય, પણ નિક્કમના નામનું સાહચર્ય એ પરંપરાને ઈ.સ.ની ૭ઠ્ઠી સદીની પૂર્વે તો મૂકે જ ૧૩ આ બે ઉલ્લેખો ઉપરાંત પ્રો. અનંત પ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રી પૂર્વના તામ્રપુક બદરની પેઠે પશ્ચિમમાં ખજાતના અખાત ઉપરના તામ્રપુક બદરનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૧૪ આપણે એની ચર્ચા પૌરાણિક પ્રકરણના પરિશિષ્ટમાં કરીશું ગૂજરાતી જૈન વાતો અને પ્રાચીન રાસાઓમાં 'તામ્રનિતિ' તાત્રલિપ્ત બદર દક્ષિણ દિશામાં ૧૫ હોવાનો ઉલ્લેખ કરે છે એ ગૂજરાતના જૈન લેખકો પૂર્વમાં રહેલા તાત્રલિપ્તનો જોડેખ નહિ પણ તે વખતના ગૂજરાતની

૧૧ નિબલર્વર્થલિપ્ત વસ્તુગાલ ચરિત્રમાં વસ્તુપાત્ર રતભતીર્થના સખને લઈ રત બનકમાં પ્રાર્શ્વનાથને જમવા લાયક નથી પણ તે બિના સિંધ થાય

૧૨ ખજાત એજેગીઅર, મુ. બર્મ-પૂ. ૨૧૨ અને ગોધ

૧૩ લુએબેર સંપાદિત Indische Studien vol. XV p. 252 એમાં સિંહાસનદ્વાનિશ્ચિત્ત વિશે લખતા સામરમની અને મહો નદીઓની વચ્ચે તાત્રલિપ્તનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

૧૪ અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રીનું Asur in India આ નિબંધમાં શાસ્ત્રીએ સરકૂતિની પેઠે ભૌગોલિક નામે પછાદિદના પશ્ચિમોત્તર ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણ ગયા છે એવા અર્થનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો છે પૌરાણિક ઇતિહાસના પરિશિષ્ટમાં એની ૬ થી ચર્ચા ખજાતના રચનને અને ગૂજરાતના કિનારાને લગતી હશે તેટલી કરીશું

૧૫ આ ઉલ્લેખ રા. ભીમજી મારેકે છપાવેલા પ્રાચીન જૈન રાસાઓની વાતેઆ આવે

દક્ષિણે આવેલા આપણા તામ્રલિપિ ખંભાતના જ ઉલ્લેખ કરે છે. ગ્રામીન પ્રાકૃત ચૂર્ણી ગ્રંથોમાં 'મહમદ દીવ પદ્મ' વગેરે ગૂજરાતનાં બંદરો ભેગું તામ્રલિપિનો ઉલ્લેખ કરે છે અને જૈન સૂત્રોમાં 'જલપટ્ટણ મહમદ તામ્રલિપિ માદ' ઇત્યાદિ શબ્દોથી ભરૂચના સાન્નિધ્યથી ખંભાત વ્યક્ત થાય છે. ભરૂચ દીવ અને પદ્માસ-પ્રભાસના સહચર્યથી પણ ખંભાત જ ઉદ્દિષ્ટ છે.^{૧૬}

હવે એથી વધારે સપ્રમાણ પુરાવો જોઈએ. શ્રી ગિનાપ્રભસૂરિના પ્રમાવકવરિત્ર (સં. ૧૩૩૪)ના શ્રી હેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધમાં આ ખાખત સ્પષ્ટ પુરાવો મળે છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સ્તંભતીર્થ—ખંભાતમાં દીક્ષા લીધી હતી એ તો જાણીતું છે. કેટલીક વિદ્યા ભરૂચા છતાં એમને વધુ જ્ઞાનની ધુમ્મિયા થવાથી કાશ્મીરવાસિની દેવીની (સરસ્વતીની) આરાધના કરવા ધાર્યું. એ વખતે પોતે ખંભાતમાં હતા. પ્રબંધકાર લખે છે કે એ માટે શ્રી સૂરિએ તામ્રલિપિમાંથી પ્રસ્થાન કરી બહાર આવેલા રૈવતાવતાર—નેત્રિનાથના સ્થળમાં ઉતારો કર્યો. ત્યાં રાત્રે જ દેવી પ્રસન્ન થઈ અને સૂરિને કાશ્મીર ન જવું પડ્યું. તેમજ સૂરિના ચરિત્રમાં પૂર્વના તામ્રલિપિ કે પૂર્વમાં કોઈ સ્થળે જવા માટે કે બંગાળ જવા માટે ઉલ્લેખ નથી. આ પ્રસંગમાં એ પ્રબંધમાં શ્લોક ૩૨માં સૂરિ ખંભાતમાં હતા તે માટે સ્તંભતીર્થ શબ્દ વાપર્યો છે. અને ઘુરત શ્લોક ૪૧માં ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરવા માટે તામ્રલિપિ શબ્દ વાપર્યો છે.^{૧૭} એટલે ખંભાતનું તામ્રલિપિ નામ તે સમયે જાણીતું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. ૨૬૬-પુરાણ કૌમારિકાખંડ ઉપરાંત નાગરખંડમાં તારકાસુરના ઉલ્લેખો છે. તેમાં ૨૬૪મા અધ્યાયમાં તેનું નિવાસસ્થાન તામ્રવતીમાં છે એમ સ્પષ્ટ લખેલું છે. કૌમારિકાખંડમાં તો સ્તંભતીર્થ નામ જ છે. આ તામ્રલિપિ નામ કેટલું ગ્રામીન છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી. એ વિષય સંદિગ્ધ હોવાથી સમયનિર્ણયની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

ખીજા નામ

ખંભાતનાં ખીજાં નામોમાં જૈન લેખકો ભોગવતી, લીલાવતી અને કર્ણવતી લખે છે. એમાં ભોગવતી અથવા ભોગાવતી નામ જૈન અને ખીજા લેખકો પણ જણાવે છે. કર્નલ ટૉડ કર્ણવતીને બદલે અમરાવતી લખે છે; અને બાધવતી (વાધવતી), પાપવતી એ બે નામ નવાં હોય છે. આ બાધવતી કદાચ ભોગવતીનું બ્રહ્મ રૂપ કૃત્ય હોય. ભોગવતી સિવાય આ નામો માટે પરંપરાનો કાંઈપણ આધાર

૧૬ આ ચૂર્ણી ગ્રંથો પણ ગ્રામીન છે. કેટલાક તો નવમી સદીના કહેવાય છે અને પણ અપ્રસિદ્ધ છે. આ ચૂર્ણી ગ્રંથોના ઉલ્લેખો મને 'ધીર નિર્વાણ સંપત ઔર જૈન કાલગણના'—નાગરી પ્રચારિણી પરિકા—ના લેખક મુનિમહારાજ શ્રી કદ્યાણ-વિનયજીએ લખી જણાવ્યા છે.

૧૭ પ્રમાવકવરિત્ર: (નિર્લેખકાગર) પૃ. ૨૬૮. આમાં જોગદિવ (હેમચંદ્રનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ)ને શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ માગી લે છે અને દીક્ષા માટે ખંભાત લાવે છે: તમાદાય સ્તંભતીર્થે જગ્મુ: શ્રી પાર્થ મંદિરે ॥ ૩૨ ॥ આ પાર્થ મંદિર ખીજું છે. સ્તંભન પાર્થનાયનું નહિ. પછી જોગદિવને દીક્ષા આપી જોગચંદ્ર નામ આપ્યાની વાત લખે છે. પછી ખંભાતથી ઊપરી કાશ્મીર લાવવા જવાની વાત આવે છે:—પ્રસ્થાનં તામ્રલિપ્યા: સ બ્રહ્મદિશો પરિવ્યવહત્ ॥ ૪૧ ॥ તે પછી વાચાદેવી પ્રસન્ન થઈ અને સૂરિ સિદ્ધસારસ્વત થયા એવું વર્ણન છે. ખંભાતની સામી જાણીએ આવેલા કાપી તીર્થના લેખમાં એક જ શ્લોકમાં ખંભાતનાં ત્રેતાનીર્થ અને વાઘવતી નામ આપેલાં છે. એ શ્લોક લેખોના પરિશિષ્ટમાં પાછળ આપેલો છે.

મળતો નથી. કર્ણાવતી નામ કર્ણુદેવ રામના દૂકા નિવાસને લીધે પશ્ચ હોય કે અમરાવતીને બદલે બૂવથી ઉમેરાયુ હોય એનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. પરંતુ કર્ણાવતી એ અમદાવાદ પામેના આશા-વળનું કર્ણુદેવે ફેરવેલું નામ છે એ વાત સિદ્ધ થયેલી છે, એટલે કર્ણાવતી ખખાતનું નામ બૂવથી જ મનાયેલું છે અને તે અમરાવતી^{૧૯}ને બદલે લખાયુ લાગે છે. અમરાવતી નામ ખખાતની તે સમયની શાહાને લઇને હોતુ જોઇએ. પાપવતી નામ માટે કાંઇ ખુલાસો મળતો નથી બહોળા વેપારને લીધે વેપારીઓ અમત્યાદિ પાપ સામાન્યરીતે કરે એવી માન્યતાને લીધે વેપારથી વિમુખ રહેના લોકોએ એ નામ આપ્યુ હોય એમ સભવે ખખાતના અખાતમા પાપિકે^{૧૯} (Papike) નામનું સ્થળ ગ્રીક લેખકો ઈ.ગ.ની બીજી સદીમા લખે છે. એના વર્ણન ઉપરથી ટીકાકારો એને ગોપનાથ કહે છે. આ સિવાય 'પાપ' શબ્દનો સમાવેશ કરનાર કોઈ નામ ગૂજરાતની ભૂગોળમા જડતું નથી. આ 'પાપિકે' ગોપનાથ જ હોય એવું જોકે ચોક્કસ મિદ્ધ થયુ નથી, પરંતુ વર્ણન ઉપરથી તેને ખખાતને મધ્યે લવાય એમ નથી. કદાચ અખાતને કિનારે ખખાત માથે ઘોઘાની પેટે નિકટનો વ્યાવહારિક મબ્ધ ધરાવતું કોઇ બંદર હોય. લીવાવતી નામ માટે પણ જૈન કવિના લખાણુ મિવાય બીજી હકીકત મળતી નથી દૂકામા આ બધા નામો માટે નિર્ણય થઇ શકે એવા આધાર મળતા નથી. અને એ નામોવાળા ગામ ખખાતની આસપાસ ખખાત સાથે કોઈ જાતનો સુબધ ધરાવતા ગામો હોઇ પાઠગથી તેમના નામો ખખાતને લગાડાયા હોય એમ પણ મનાય. આમા એક ભોગવતી નામ એવું છે કે જેને માટે પગપરાનું અન્વેષણ કરવામા અનુમાનને અવકાશ છે.^{૨૦} પરંતુ એ સદિગ્ધ વિષય હોવાથી ધૌગણિક ભૂગોળના પ્રકરણના પશ્ચિમમાં એની ચર્ચા કરીશું.

મહીનગર નગર

હવે મહીનગર અને સ્તંભતીર્થ એ બે નામનો વિચાર કરવાનો રહ્યો. મહીનગર નામ રક્ષપુરાણના કુમારિકાખંડમા^{૨૧} ધણીવાર આવે છે. એ નગર નારદમુનિએ વસાવ્યુ એમ લખે છે. અને નગર શબ્દ લગાડેલા શહેરો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેમને એકલું 'નગર' કહેવાના દાખલા ઘણા મળે છે એટલે મહીનગર લોગમા એકલું 'નગર' કે 'નગરકે' એ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યુ એમ જણાય છે. એ શહેર

૧૮ અમરાવતી પાપવતી, અને બાવવતી નામ કર્ણવ દોડે પોવાના Western India નામના પુસ્તકમા આપેલા છે તતકલા સિવાય તે માટે કોઈ આધાર નથી બાવવતી નામ મનાય નહિ એવું લાગે છે, એટલે દોડે ભોગવતીનું બાવવતી સમજ લખ્યુ હોય

૧૯ The Periplus of the Erythraean Sea (Oxford) p 98 અને ઝુલ્હાઈ ગેઝેટીઅર I ભા. ૧, પૃ ૫૪૪

૨૦ જુઓ અપભ્રંશકૃત ભરતબાહુભવિ રાસ 'ઈન્દુ અનુપમ ગામ, જેહના બહુ છે નામ, તજાવતી પિલ્લ કહિયે, ખખ નગર પિલ્લ લહિયે ભોગવતી પિલ્લ હોય, નગર લીવાવતી એય, કર્ણવતી પિલ્લ બધુ, ગદ્યગદ્ય મદિર વખાણુ' આનંદ કાવ્યમહેદિપિમાથી

જા. અખ્યાયોમા છે ૪૮ અને ૪૯મા ખાસ ૩ ૪૯મા નારદજીએ વસાવ્યુ એવું લખ્યુ છે તીર્થ તરીકે મહીસાગર સંગમ અને સુત્રતીર્થ અને નગર તરીકે મહીનગર અને સ્તંભતીર્થ વાર વાર આવે છે કે! ખડમાં તામ્રપિત્ત કે તામ્રવતી નામ પણ નામરખડમા છે

હાલના નગરા ગામની જગ્યાએ હતું. નગરા ગામમાંથી જ્યાંદિલના મંદિરમાંથી વસ્તુપાલના સમયના એ લેખ એ મંદિરનો છલ્લોદાર કરાવ્યાના મળ્યા છે. એમાં શ્રી નારદમુનિ વિનિવસિત શ્રી નગરક મહાસ્થાને। એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. એટલે રંદધુરાણના નારદમુનિએ વસાવેલા મહીનગર સાથે એ મળી રહે છે. આ નગરકનો ઉલ્લેખ વલ્લભીના તાત્રપત્ર^{૨૨}માં મળે છે અને વસ્તુપાલના સમયમાં તે તે વર્ણુ પ્રાચીન મનાતું તે ઉપરથી ઈ.સ.ની સાતમી સદીમાં સારી રિયતિમાં હતું એમ માનવાને કારણ છે. આ સમયમાં ગૂર્જરાતના કાંકા ઉપર બૌદ્ધ મતનું કાંઈક જોર દાખલ થયું હોય એમ લાગે છે. નગરા ગામમાંથી જોડેલી પુદ્ગનાથની^{૨૩} મૂર્તિ ઉપરથી તથા એ કિનારા ઉપર ૭ થી આઠમી સદી સુધી બૌદ્ધ સંપ્રદાયના માણસોની મોટી વસ્તી હતી એવા ચીની^{૨૪} અને આરબ^{૨૫} મુસાફરાનાં વર્ણનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે નગરાને સ્થળે મહીનગર-તાત્રલિપ્ત-સ્તંભતીર્થ જે કહો તે-નામનું નગર ઇ.સ.ની છઠી સદી પહેલાં પ્રસિદ્ધ હતું. હવે પાણિનિના વ્યાકરણમાં આપેલા ગણ-પાઠમાં મહીનગર નામનું એક શહેર શ્રી વૈદ્ય જણાવે છે^{૨૬} અને હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કે અર્વાચીન ભૂગોળમાં શોધ કરતાં તે નામનું બીજું કોઈ સ્થળ જડતું નથી.^{૨૭} તે પછી રંદધુરાણે ૨૫૯ ઉલ્લેખ કરેલું નારદમુનિનું વસાવેલું મહીનગર એ જ હોય એમાં શંકા કરવા જેવું નથી. આ ઉલ્લેખોને સત્ય માની આગળ ચાલીએ તો ખંભાતનું સ્થળ અને નગરક મહાસ્થાન એક પાણિનિના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઇ.સ. પૂર્વે આઠમી સદીનું) ન માનીએ તો પાણુ પાતંગલ મહાસાગરના સમય જેટલું પ્રાચીન (ઈ.સ. પૂર્વે બીજી સદીનું) માનવામાં વાંધો નથી. પરિશિષ્ટોમાં આ વિગતની વિશેષ ચર્ચા કરીશું.

૨૨ જુઓ Epi. Indica vol. XVII p. 109. યુવસેન પહેલાના સમયનું તાત્રપત્ર એમાં નગરકના રહેવાસી બ્રાહ્મણને જમીન આપ્યાની વાત છે. સંપાદક આ નગરક નાગરાનું બૂળ સ્થાન વડનગર હશે એવી કલ્પના કરે છે. પત્રમાં જે ગામની જમીન આપી તેની વિગત છે, પણ નગરક સંબંધી માત્ર વાત જ છે અને સંપાદકને વડનગર હોવાની ખાતરી નથી. આટલું કહેવું છે. વલ્લભીના બીજા પત્રોમાં વડનગર માટે આનંદપુરને બુદ્ધિ ઉલ્લેખ છે. એટલે નારદે વસાવેલા બ્રાહ્મણોના મહારવાન આ ખંભાતના નગરકમાંથી જ બ્રાહ્મણ બોલાવી જમીન આપેલી. વડનગર વસાવેને આપું પડે. વધુ ચર્ચા અગળ.

૨૩ નગરા ગામમાં એક ટેકરા ઉપરથી આ મૂર્તિ જડી છે. મૂર્તિ સિકંકા વરસથી સોલણ વગર પડેલી હોવાથી વસારે વધારે લાગેલા છે, એટલે એના મહત્વને ચોક્કસ સમય નહીં કરવો યુક્તિય છે. છતાં એ ચર્ચા અને બીજું વર્ણન લેવાલાયક રચનાના પ્રકરણમાં કરીશું.

૨૪ Watters Yuan Chwang II. p. 241, 245 થી 248.

૨૫ બૌદ્ધોએ ગેરેટીયર વો. ૧, ભા. ૧, પૃ. ૫૩૧. અસ હંકોરીનું વર્ણન. યોપાના કિનારા આગળ પણ એવી મૂર્તિ જોડી. વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ મતાનુયાયીઓ હતા. આ અને બીજી ટેકલીક ચર્ચા માટે બુચો આ લેખકને પ્રધાન ૧૬૮૮ આપાદ-શ્રાવણના અંકમાં આવેલા 'પુરાણ ખંભાત'ના લેખ.

૨૬ C. V. Vaidya:—History of Sanskrit Literature: Vedic Period, Sec. IV, p. 93-94, એમાં પાણિનિનાં સૂત્રો ઉપરથી નગરોની યાદી આપેલી છે તેમાં પાણિનિ IV 2-97 સુબ્ધ.

૨૭ નંદલાલ ડે, કર્નિગદામ તથા બીજા જે જે ક્રોધે પ્રાચીન ભૂગોળ માટે લખ્યા છે, અગર તે પ્રાચીન ભૂગોળના દોરેથી જેવા ક્રોધે ઉપર ટીકાઓ થઈ છે તે એવાં વેડું નગર બીજું મળતું નથી. તેમજ હાલનાં ગામોની તપાસ કરતાં પણ તેનું સ્થળ નથી. મહીના કાંઠા અને મહી યુગપ્રદેશને લાગ પડેલા પ્રાચીન છે અને વાણપુરાણમાં માટેય દેસથી ભળીને છે. એટલે રંદધુરાણના મહીનગરને પ્રાચીન માનવનું કારણ છે.

સ્તબતીર્થ

હવે સ્તબતીર્થ નામનો વિચાર કરીએ સ્તબતીર્થ એ ખંભાતનું સપ્રભાણ સમૃદ્ધ ગ્રથો અને લેખોમા આપણું નામ છે હંમચદ્રના પ્રાકૃત વ્યાકરણમા સ્ત નો ધ અને સ વિકલ્પો થાય છે એમ આદેશ કરેલો છે એટલે સ્તબતીર્થ ખલાઈત્ય થયુ, તેનું ખભાયત થયુ ખલાયત કે ખભાઈત નામ મુસ-ન-માન ઇતિહાસકારોએ વાપરેલું છે એનું દૂક ગૂજરાતી રૂપ ખભાત થયુ ૨૮ બીજો મત એવો છે કે સ્તબતીર્થ ઉપરથી ખભાઈત્ય થઈ ખભાત થયુ છે સ્તબ અને સ્તંભ એ પર્વાય શબ્દો છે ૨૯ કુમાર કાર્તિકેયે ખભાતના મથગમા તારકાસુર દેવને મારી ત્યા વિજયસ્તંભ રોપ્યો અને સ્તંભેશ્વર શિવલિંગનું સ્થાપન કર્યું એટલે એ સ્થળનું નામ સ્તબતીર્થ થયુ એમ પુરાણુકાર કહે છે ૩૦ સ્તબનો અર્થ સ્તંભ છે ખરો સ્તંભ એ નામનો અર્થવેદનો એ દેવ પણ છે સ્તબના સ્વ ઉપરથી પ્રાકૃતમા જ થાય એ વધારે પ્રામાણિક હોના છતાં એ વેદિક શબ્દ અપ્રયુક્ત થવાથી, અને શિવના પર્વાય તરીકે એ શબ્દ ન વપરાવાથી, અને વધારામા હેમચંદ્રે વિષ્ણુ યોગ્ય વ્યાકરણી છાપ મારી સ્ત ના સ નો પ્રયોગ બનાવી એક ઘાએ બે કકડા કરી સ્તમનો સાક્ષાત જ રામ થયો એમ નિહાનો માટે સુનમ કરી આપવાથી, સ્તબતીર્થ નામ જ સપ્રભાણ મનાય છે પરંતુ સ્તબતીર્થ એ સમૃદ્ધ નામ સપ્રભાણ ગ્રથોમા જડે છે તેથી પૂર્વે ખભાયત એ પ્રાકૃત નામ લગભગ બે સદીઓ જૂનું વપરાશમા હતું ૩૧ તો ખભાતના સ્થળની અને નામની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં સ્તબ ઉપરથી જ સાક્ષાત ખમ શબ્દ નીકળ્યો હોય અને હેમચદ્રના મમથમા એ પ્રયોગ પ્રુથ થઈ તેના પર્વાય સ્તંભ ઉપરથી વિષ્ણુ યોગ્ય ખુલાસો કરવો પડ્યો હોય, પરંતુ સ્તંભ શબ્દ ઉપરથી જ સ્તબતીર્થ નામ પડ્યું હોય એમ માનનાને બીજો વાધો આવે છે એ સક્ષિપ્તમા જોઈએની નિસ્તૃત અર્થો પરિશિષ્ટમા કરીશું

સ્તબતીર્થ અને પુરાણ

ખભાયત નામ સ્તબતીર્થ શબ્દ પહેલા ઘણા કાગથી વપરાતું હતું પુરાણુકાર સ્તબતીર્થનું એક જો કારણ આપે છે તે ઉપર જોયું પરંતુ એ જ પુરાણુકાર કુમારના વિજયસ્તંભનું કારણ આપી તે પછીના એક અધ્યાયના લખે છે કે બ્રહ્માના દરબારમા બધા તીર્થ ભેગા થયા હતા ત્યા મહીમાગર સાગમતીર્થે ગર્વ કર્યો તેથી એને શાપ મળ્યો કે એ તીર્થ ગ્રુથ થશે પરંતુ કાર્તિકેયની વક્રીનાતથી શાપનું નિનારણ થયુ અને એણે સ્તંભ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી એ સ્તબતીર્થ નામથી નિખ્યાત થશે ૩૨

૨૮ જુઓ સ ૧૯૧૬ ૭૦મા થએલી શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને શ્રી તનજીભાઈભાઈ વચ્ચેની ચર્ચા અને મુંબાઈ ગેઝેટીઅર વો ૧ ભા ૧માં પરિશિષ્ટમાં આપણ યુસાફરેલું જણાવ

૨૯ જુઓ ખભાત ગેઝેટીઅર ડો બ્યુવરનો અવ મેઈનિયર વિવિધસ પાતાના કાલમા રફલ અને સ્તંભમાં માત્ર સ્વરભેદ Phonetic difference ગણે છે

૩૦ રફલપુરા, કોમ રિકો ઍક અધ્યાય ૩૫

૩૧ સ્તબતીર્થ નામ ઈસ ૧૧૭૭થી જડે છે ભ્યારે ખભાયત નામ ઈસ ૬૧૫માં વપરાતું જડે છે

૩૨ રફલપુરા, કોમ રિકોબ ઍ પટમો અધ્યાય ૩૫મામા વિશ્વચરનીની વાત છે ભ્યારે પટમામાં ગર્વની વાત છે બંને સ્તંભ ૨૭૯ ઉપરથી છે

આમ રક્ષપુરાણના કૌમારિકા ખંડના લેખકે સ્તંભતીર્થ નામ પડ્યાનાં એ કારણો એકબીજા સાથે સંબંધ વગરનાં આપ્યાં છે. એ સિદ્ધ કરે છે કે પુરાણના એ ભાગના લેખકને, ખંભાયત નામ એ સમયે વપરાતું હતું તેથી તેનું કારણ જાણવા પ્રાચીન પરંપરાઓનો આધાર લેવા છતાં ખરું કારણ જડતું નથી, અને તેથી એ કારણ આપવાં પડ્યાં છે.

કંભતીર્થ

આ બધો વિચાર કરતાં, ખંભાત-ખંભાયત એ નામ ખંભાત શહેરનાં મહીનગર અને તામ્રલિપ્ત નામની સાથે પ્રાચીનકાળથી ચાલતું હતું, અને એ નામ સાક્ષાત રક્ષતીર્થ ઉપરથી જ નીકળ્યું છે. આ શહેર અને તીર્થ એ બે એક જ મોટા નગરના અડોઅડ વિભાગ હોય જુદાંજુદાં સ્થળ હતાં- એક રામુદ્રની છેક તીરે અને બીજું તેને અડીને પાસે. રક્ષ^{૩૩} એ વૈદિક દેવ છે અને એનો અર્ક શિવનું જ્યોતિર્ભય લિંગ એવો થાય છે. ઘણા જ પ્રાચીનકાળથી ગુજરાતનો આ-કિનારા-શૈવ-મતોનું ખાસ સ્થાન હતું અને લિંગપૂજનો આ કિનારા ઉપર સ્મારક થયો એમ માનવાને કારણ છે. ^{૩૪} રક્ષનો સ્તંભાકાર શિવલિંગમાં અધ્યારોપ થયો છે અને એને પુરાણો અને શૈવાગમો લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને નામે પાછળથી જાણવા લાગ્યા. ^{૩૫} અને આવા પ્રકારના લિંગના માહાત્મ્યને ક્ષીણે રક્ષ-તીર્થ ઉપરથી ખંભાયત નામ પડ્યું છે, જેને આપણે ખંભાત એવા ટૂંકા નામથી આજે બોલીએ છીએ. આ પ્રકરણને લગતા પરિશિષ્ટમાં રક્ષના શિવલિંગમાં થએલા અધ્યારોપ બાબત અને બીજી અભિધાનને લગતી કેટલીક ચર્ચા કરીશું.

૧

૩૩ રક્ષ શબ્દ અગ્રેદમાં સર્વભક્ત પચાસ તરીકે આવે છે. અથર્વવેદ કાંડ ૧૦-૭માં સર્વથી મોટા દેવ તરીકે આવે છે. એ વિશે વધુ ચર્ચા પછી થશે.

૩૪ પ્રાચીનકાળની ઉત્પત્તિ નર્મદકિનારે કાશ્યપગૌડણ-કરારાવણ-માં થઈ એમ સિદ્ધ થયું છે. લિંગપૂજ અને એ મત ગુજરાતના આખા કિનારા ઉપર અને અંદર ઘણી થે સદીઓથી ભરમાં હતો. લિંગપૂજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ ગમેત્યાં થઈ હોય પણ એની હાલના સ્વરૂપમાં જે પૂજ થાય છે તેની સરખાત હિંદુતાનમાં ગુજરાતના કિનારે થઈ તેની ચર્ચા પરિશિષ્ટમાં થશે. ^{૩૫} જુઓ ડ. કે. રાસ્ત્રીનો શૈવ મૂર્તિના ઇતિહાસ અને ગોપીનાથ રાવની Elements of Hindu Iconography. આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

પ્રકરણ ચે

પૌરાણિક સં

પૌરાણિક કથાઓ અપાઠ નથી

૧ જરાતનાં પાટનગર અણહિવવાડ પાટણ અને =
જેવા શહેરને પૌરાણિક પરંપરા નથી. પરંતુ
પ્રભામને પૌરાણિક પરંપરા છે, એ આપણા ?
છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિ ઉપગત કાર્મિક તીર્થના કારણથી, કાર્મિક
માનીતા સ્થાપના કારણથી મોટે ભાગે પરંપરા બધામને :
ગપગોળા નથી. એ પરંપરાગત કથાઓમાંથી બ્રાહ્મણોએ અં
અને અમત્કારિક વર્ણનો જાળવીને તારવી કાઢીએ તો એન
છે એમ હવે સપ્રમાણ સિદ્ધ થયું છે.^૧ આવી પરંપરાઓ છે
જે અને ક્રેટલાક લુપ્ત થએલા મૂળ પુરાણોમાંથી કાર્મિક વધપટ .

અંબાત અને રેવાસુર સંઘાત

અંબાતના સ્થળની પૌરાણિક કથાઓને માટે મહારકદ
ભરેલો છે. એમાં કાર્તિકેયે કરેલા તારકાસુરના વધથી^૨ માંડી
સસ્થાન કેવી રીતે થયું એની કથાઓ તીર્થોના માહાત્મ્યો સાથે .
સત્ય બીના નહીં કરવી અને કાસનિર્ણય કરવા એ સમુદ્રમં
બનેલી અનેક બીનાઓ અને ક્રેટલીક સંબંધ વગરની બીનાએ
બધી હકીકતોમાં તારકાસુરનો વધ એ માંથી પ્રાચીન એતિ

૧ આ જાનત પાઈટરની Ancient Indian Historical Tradition
અનલમસાઈ યેનરજની Asura In Indiaમાં થણી વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી 'The
ciphered' એ ગ્રંથમાં સિંધમાંથી જોડેલી મહોરો ઉઠેલા ચત્ર કથો છે પરં
નથી પાઈટરની રોમિ કિંદી વિશ્વનોએ સ્વીકારી છે

૨ રકદ મહાપુરાણ, કૌમારિકા ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫

૩ તારકાસુરની કથા જમ્બુવાણ સંસ્કૃતિક અ. ૩૬, મહાભારત શાંત્યર્પણ અખ
પૌરાણિક કથાકાવ્યમાં તથા તારકાસુર આપેલા છે, એમાં એક તો નકલો છે એ
વજાગના પુત્ર આ તારકાસુરને મત્સ્ય પુરાણને આધારે ત્રીજી તારક કહે છે
કહેવું સુરકે છે આપણ તારક અને ત્રિપુરના તારકની કથાઓમાં ફેર હોવાથી
પર્વમાં કહેવો તારક ગણ્યો છે તો શાંત્ય પર્વમાં તો સરસ્વતીને તીરે યજ્ઞેલો તાર
એ બને તારકો એક કે બુદ્ધ એ ખરેખર સિદ્ધ કરતું બહુ સુરકે છે છતાં એક
સામુદ્રી બુદ્ધ માનીએ તોપણ જેને માટે કાલ કેયનો અવનાર થયો એ ખરેખર

નામદાર મર્દમ નવાજ સાહેબ
 મુઠીલા, મુમવાજ-કેવ-મુલક, મોખીનખાન બદાફર
 વાજ મિરજાં બદરખલીખાન સાહેબ બદાફર

નામદાર ભરુજી નવાજ સાહેબ
 હિંદી હાદબેસ નગરમુદ્રીલા, મુમનાજ-હિલ-મુલ્ક, મોમીનખાન બદાહર
 દિલાવરજંગ નવાજ મિરગાં બાફરઅલીખાન સાહેબ બહાદુર

અને તેમની સાથે યજ્ઞેશ્વરી દેવોનાં યુદ્ધો એ અસુર અને આર્યજાતિઓ વચ્ચે યજ્ઞેશ્વરી યુદ્ધો છે. આજસુધી અસુરોને વિકરાળ અને દૂર પ્રાણીઓ ગણવામાં આવતા અને મનુષ્યો કરતાં વિચિત્ર શક્તિવાળા ગણવામાં આવતા એ માન્યતા હવે વધુ શોધને લીધે ઓછી થઈ છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોતાં અસુરો કલ્પનાગ્રામ્ય ગણાતા તેમ હવે ગણાતું નથી. અસુરો એ આપણા જેવી મનુષ્યની એક જાતિ હતી એ સિદ્ધ થયું છે.^૪ દેવોને નામે આર્યજાતિઓ એમની સાથે લડી છે. એ બધી ચર્ચા અને અસુરોનો મૂળરાતના કિનારા સાથે સંબંધ જુદા પરિણામમાં ચર્ચાશું. અહીં એટલું જ કહેવાનું કે અસુર જાતિની લડાઈએ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને તારકાસુરની લડાઈ પણ એવી અનેક લડાઈઓનો એક ભાગ છે. પુરાણોએ સાચવેલી પરંપરા એમ કહે છે કે એ લડાઈ અને તારકાસુરનો વધ ખંભાતની જૂમિ ઉપર થયો છે.^૫

તારકાસુરને મારવા માટે કાર્તિકેયનો અવતાર થયો એમ ઘણાં પુરાણો કહે છે.^૬ એ બનાવ મહીસાસુર સંગમ આગળ ખંભાતની જગ્યાએ બન્યો એમ રક્ષપુરાણનો કૌમારિકા ખંડ કહે છે. ખીજાં પુરાણોથી પણ એ બનાવ સરસ્વતી નદીના તટપ્રદેશમાં બન્યો છે એટલું તો સમગ્ર જ છે; અને સરસ્વતીના પ્રવાહને ખંભાતના અખાત સાથે સંબંધ છે^૭ એ સ્વીકારીએ તો ખંભાતને રથજો કે આસપાસ એ યુદ્ધ થયું હશે એમ માનવામાં વાંધો નથી.

તારકાસુર

કેટલાંક દૈત્યકુલોનો દેવોને હાથે સંહાર થઈ ગયા પછી કમ્પપ ગ્રામપતિને ત્યાં દિતિએ વેર લેવા માટે ખાસ માગણી કરવાથી વજ્રાંગ નામના દૈત્યનો જન્મ થયો. વજ્રાંગને વરાંગી નામની સ્ત્રી હતી. વજ્રાંગ બીજા દૈત્યો જેવા લડાચક્ર પ્રકૃતિનો નહોતો. છતાં દેવો તરફથી છોદ્રે એની સામે ઘણી હરકતો ઊભી કરી હતી. વજ્રાંગ અને વરાંગીનો પુત્ર તારક.^૮ એણે પારિવાત પર્વત ઉપર તપ કરી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી એણે વરદાન મેળવ્યું હતું કે નાના બાળક^૯ સિવાય કોઈ એને

યુદ્ધ ઐતિહાસિક ગણાય છે. એમાં પણ મથ સાધેલા તારક માટે મતભેદ છે. પરંતુ દૈત્યો એ આર્યોની વિરુદ્ધના માણસો જ છે તે નહીં થયા પછી આ તારકાસુર એ ભતિના એકા ઐતિહાસિક પુરૂષ થઈ ગયો એમ માનવાને હરકત નથી. શ્રીકૃષ્ણ અમરનાથ દાસ એમના India & Jambu Island નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૮૨માં તારકને સ્ત્રીના ગણ્યો છે. પારિવાત પર્વતના રાતપુરામાં તેને ગણ્યો છે, છતાં એમને આર્યાવર્ત બ્રહ્મદેવમાં લાગવાથી (૧) તારકને સ્ત્રીનો માન્યો છે.

૪ જુઓ પાઈટર, અનંતપ્રસાદ જોનસનાં ઉપર લખેલાં પુસ્તકો. વિશ્વનાથ આયરનું Racial Synthesis in India; મોખીનાથરાવ Ele. of Hindu Iconography. આ બધાના મતમાં જે યોગ્ય ફેર છે તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૫ રક્ષપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૩૨ અને ૩૫.

૬ જુઓ ઉપર નોંધ ૩.

૭ આ બાબતની વિવરણ ચર્ચા કરવા માટે જુદું પરિણામ છે.

૮ મત્સ્યપુરાણ (પૌ.ક.ક.૬૮); રક્ષપુરાણ સ. ખંડ, અ. ૩૬; રક્ષપુરાણ કૌ. ખંડ, અ. ૧૪-૧૫. રક્ષપુરાણ કહે છે કે વજ્રાંગ ધર્માત્મા હતો. માતાના કહેવાથી છોદ્રે બાંધેલા બાળ્યો. બ્રહ્માએ જોડાણની એને તપશ્ચી ચિત્ત શુદ્ધ કરવા કહ્યું. તે વખતે એની સ્ત્રી વરાંગીને છોદ્રે નડવાથી એણે વજ્રાંગ પાસે તારક પુત્રને માંગ્યો.

૯ રક્ષપુરાણ સાળ દિવસની ઉંમર કહે છે એ અચકચ લાગે છે. બીજા આધારોથી નાની ઉંમર એટલું જ ખાતર લાગે છે.

મારી શકે નહિ આલુ બળ નપાદન કર્યા પછી દૈત્યોએ એને પોતાનો રાજ બનાવ્યો. એની ગળધાની મહીસાગર સગમ ઉપર હતી. એક વખતના યુદ્ધમા તો એણે ધર્મદિ દેવોને હરાવ્યા તથા ૩૬ કર્યા અને એમના અધિકાર દૈત્યોને મોખ્યા ૧૦ અને નર્મદા કિનારાના માહિય દેશના અધિપતિ મહિયાસુરની, કાવનેમિ, નિમિ, જલ, કુજલ, કુજર, મયન, શુભ વગેરે અસુર નેતાઓની સહાય હતી ૧૧ એક વખત તો વિષ્ણુએ યુક્તિ કરી પકડાએલા દેવોને છોડાવ્યા. કથા કહે છે કે દેવો એને ન છૂટી શક્યા ત્યારે ફરી બ્રહ્મા પાસે ગયા અને એમની પાસેથી ભણ્યુ કે શંકરને પુત્ર કાર્તિકેય એને મારશે. શકરની અને કાર્તિકેયની પ્રાર્થના દેવોએ કરી અને દેવોની સેનાનુ આધિપત્ય રકદે લીધુ એ વખતે રકદની ઉમર ઘણી નાની હતી. દેવો અને દાનવો વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયુ. શિવભક્તને મારવાનુ રકદને ઠીક લાગ્યુ નહિ, પરંતુ દેવકાર્ય કરવાનુ હતુ એટલે પોતાની શક્તિથી છેવટે તારકને માર્યો જે જગ્યાએ દેવોનો વિજય થયો તે જગ્યાએ વિજયસ્તંભ રાખી ત્યાં શિવ લિંગની સ્થાપના કરી એનુ નામ કુમારેશ આપ્યુ ૧૨ એ સ્તંભ રાખ્યો તે સ્તંભતીર્થ એમ પુરાણ કથાનો એક મત છે તે તો આગળ જોઈ ગયા

આ કથામા ઐતિહાસિક સત્ય છે. વૈદિક સમયના મોટા અસુર કુલોનો નાશ થયા છતાં, અસુરોનો જન્મ થોડો વધી ગયો છતાં છતાંજવાયા અસુરનેતાઓના મોટા યાત્રા ભારતવર્ષમા હતા અને અને ગૂજરાતનો કિનારો અસુર કુલોથી ભરેલો હતો. ૧૩ આ કારણને લીધે જ સૌરાષ્ટ્રદિ દેશોમા જવાની ધર્મશાસ્ત્રની મનાઈ હતી, અને સરસ્વતી વિનશ્ચ તીર્થ મૂક્યા પછી અદકમ યજ્ઞ ગર્ધ એ કથનનુ કારણ પણ નિશાદ રાષ્ટ્રોમાથી વહેવાનુ હતુ ૧૪ તેથી એણુ પુરાણોએ મનાવ્યુ હતુ બ્રહ્માવર્તનો ભાગ આર્યોની સત્તામા આવી ગયો હતો. તારકાસુરની સત્તા એ સમયે પારિયાત્ર પર્વતની લગભગથી ગૂજરાતના કિનારા સુધી હતી એમ માની શકાય મહિયાસુર આદિ એના મિત્રો અગર ખડિયા હતા. એમનો વસવાટ પણ ગૂજરાત સાથે સમઘ ધરાવે છે. ખલાતનુ તારાપુર એના નામ ઉપરથી છે

૧૦ રકદપુરાણમા યુદ્ધનુ વર્ણન અને આ કથા આખી આ ૧૫ થી ૩૫ સુધી છે તેમા કુમારેશ્વર પાત્રી ભય છે તારકનુ ને હિન્દુ ઇસનનુ ને ચમત્, કુમેરનુ ને જલાસુરનુ વિષ્ણુ ને કાવનેમિનુ યુદ્ધ તેમા કાવનેમિનુ મરણ, જલાસુરથી હારી વિષ્ણુનું નાસવ, ઇન્દ્રે જલાસુરને તે પછી મારવો અને તારકને હાથે હિન્દુ હારણુ વગેરે કથા છે તારકે અમરત્ય માગ્યુ હતુ પણ તે જન્મધારીને અશક્ય હોવાથી સ્વાત વર્ષનો છોકરો મારે એણુ વરદાન માગ્યાથી બ્રહ્મદેવે આપ્યુ હતુ દેવોઠે પકડાયા પછી પદ્મપુરાણ કહે છે કે પીલ દેવોને રાખી હિન્દને માણુ યુદ્ધથી કુતરા ગધેડાના ચિહ્ન કરી છોડી મૂક્યા

૧૧ પૌરાણિક કથાએ બ્રહ્માભાઈ દેરાસરી

૧૨ રકદપુરાણ કૌ. ખંડ, આ ૩૪ સ્તોત્રેશ્વર અને કુમારનાય યુદ્ધ લાગે છે આ ૩૫મા સ્તોત્રેશ્વર વિજયસ્તંભ ઉપર વિંમ બનાવીને રચાયા આ ૩૬મા પ્રવિજ્ઞા પૂરી થઈ મારે પ્રવિજ્ઞેશ્વર રચાયાનુ પણ લાગે છે એ પત્રેશ્વર પત્રમશીની પોળવાગ જણાય છે સ્તોત્રેશ્વર બોરીમા પાકા આગળ છે સ્તોત્રેશ્વરને લીધે સ્તંભતીર્થ-ખલાત કહેવાયુ સ્તંભને માટે આ ૩૫, સ્તો ૬ ૧૦ સ્તંભ સુવર્ણનો હતો રકદપુરાણે આરખડમા આ ૨૦મા તારકને નમુચીનો પુત્ર કહે છે તે બૂંત છે આ ૨૮મા યુદ્ધ મગધયુદ્ધમા વચ્ચે થયુ અને દેવો આગ્રેશીમા હતા, નાર ઈ પાતાવથી આપ્યા એમ કહે છે સ્તો ૫૪

૧૩ એની ચર્ચા પરિશિષ્ટમા આગળ કરીયુ અસુરોના છુટા કુદનો Individual Asura Chiefs હિંદમા થયા હતા

૧૪ મહાભારત, રામયણ સારવ્યોપાખ્યાન

એમ દત્તકથા છે. ત્યાં દૈત્યનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે.

કાર્તિકેય

દેવોએ એટલે આર્યોએ રક્ષકને સેનાપતિ બનાવી તારકની સામે લશ્કર મોકલ્યું. રક્ષકના કુલ વિશે ચર્ચા આગળ કરીશું. રક્ષકના સેનાધિપતિપણાનો અને એની છેક નાની ઉમરનો અર્થ એટલો જ છે કે અનાત કુલના અને આર્ષેતર જાતિના કોઈ બ્રાહ્મકને આગળ કરી શકિતથી આર્યોએ તારકાસુરને હત્યો. ૧૫

રક્ષકપુરાણ, ભૃગુએ નારદને પવિત્ર જૂમિ બતાવતાં મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભ નામનું તીર્થ છે તે પવિત્ર જૂમિ છે એમ કહી ખંભાતના સ્થળને ભૃગુ અને નારદ બેટાં પ્રાચીન મૂક્યા પ્રચલન કરે છે. ૧૧ ભૃગુ અને નારદને નામે પુરાણકારોએ એવું ઘણું પ્રાચીન ઇરાવેલું છે. પરંતુ ખંભાતનું સ્થળ તારકાસુરની હકીકતથી પ્રાચીન તો હરે છે જ અને વેદકાળના છેવટના ભાગમાં તારકાસુરનું યુદ્ધ થયું હોય એમ માની શકાય.

ખંભાત પાશુપતોનું એક શુભ સ્થળ

તારકાસુરની વાત પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ ઘણા સંક્રાંતિ સુધી અંધકારમાં જ છે. પરંતુ પુરાણની કથાઓનું તારતમ્ય જોવા જતાં એ જૂમિ પાશુપત શેવોનું ધામ થયું હોય એમ જણાય છે, અને એ અરસામાં ઉત્તરમાંથી વૈદિક બ્રાહ્મણોને ત્યાં લાવી વસાવવાના પ્રયત્નો થયા હોય એમ લાગે છે. રક્ષકપુરાણ કૌમારિકા ખંડમાં આપેલી, ઈદ્રુમ્ન રાજની પોતાની કીર્તિ ચિરંજીવ મુનિ અને પ્રાણીઓ પાસે જઈ સાંભળવાની ઇચ્છા ૧૭ અને એમાં થયેલી નિરાશા એ જ પુરાણના નાગર ખંડમાં જુદી રીતે આપેલી છે. નાગર ખંડમાં ઈદ્રુમ્નદિ બર્તુમ્ન પાસે આવે છે. ૧૮ એ જ ભર્તુમ્ન પૂર્વાવતારમાં યાગવલ્ક્ય મુનિ હતા અને તે પાશુપત દીક્ષા લઈ ભર્તુમ્ન થયા એમ કૌમારિકા ખંડ કહે છે. ૧૯ બંનેમાં હિંમત અને પાશુપત ધર્મની મહત્તા વધારનાર

૧૫ ભુઓ ૨૬. પુ. ૩૬૨ખંડ-અ. ૨૬, સ્તો. ૭૬ 'કુમારો મેડપ્રત્યાઘ ભવદ્મિથ કર્યં કૃતઃ ॥ એમ કહી ઇન્દ્રે કરેલાં કૃષ્ કર્મો અને વર્જાંગ સાથે કરેલું કપલ વગેરે ગણે છે. નાના બાળકને આગળ પરી સ્તવનાની આ યુક્તિ હેય ?

૧૧ ૨૬. પુ. કો. ખંડ, અ. ૩-સ્તો. ૨૨ થી ૨૭. સંજાતસ્તત્ર દેવેમ્મહીસાગરસંગમઃ ॥ સ્તંભાસ્યં તત્રતીર્થં ત્રિપુ લોકેષુ વિદ્યુતમ્ ॥

૧૭ ૨૬. પુ.-કો. ખંડ, અ. ૭ થી ૧૩. આમાં ખંભાતના સેત્રમાં આવેલા ઈદ્રુમ્નને જોઈને મહિમા કહેતાં લંબાણથી આ વર્ણન કરેલું છે ઈદ્રુમ્નને જોઈને હાલ પતો નથી.

૧૮ ૨૬ પુ.-નાગર ખંડ, અ. ૨૭૧. આમાં ઈદ્રુમ્નને ભર્તુમ્ન ને ચમત્કારપુરમાં હતો તેની પાસે મોકલે છે. એ હાટકેશ્વર માહાત્મ્યને લગતું છે. ન્યારે કો. ખંડ એને મહીસાગર ઉપર મોકલે છે અને ઈદ્રુમ્નને જોઈ નહીને કિનારે છે એમ કહે છે. નાગર ખંડ કૌપિયપુરનું નામ પણ લખે છે. વિદ્યાના એને બીજે અંક છે. એ કાલી કેમ ન હોય ? એ જ અધ્યાયમાં નાગર ખંડમાં ઈદ્રુમ્નને જોઈને માહાત્મ્ય કહેતાં કૌપિયપુર સ્તો. ૩૬માં એ પુરને આનર્ન દેશમાં કહ્યું છે. તે પછી તેને કશ્કાપાદ સંસ્વાનું ; દક્ષિણનું કેમ કહેલું ? આનર્ન દેશ તો એક જ છે. ઈદ્રુમ્નને જોઈને ખંભાતમાં કલાંછો તે વડનગરમાં કયા ? આથી ચમત્કારપુર અને હાટકેશ્વરને લાંબા વડનગર આસપાસ નહિ એમ જણાય છે. આ ચર્ચા પાલાલ ને ભોગવનીના પરિશિષ્ટમાં કરીશું. ૧૯ ૨૬. પુ.-કો. ખંડ, અ. ૧૩. આમાં મોઘીઆનું અપમાન આગ્રવલ્ક્યે કર્યું તેથી સાપથી ભર્તુમ્ન નામ ધારણ કરી બીજા

ભર્તૃયજ્ઞ નામના ઠાઠ ઐતિહાસિક મહાપુરુષનું વર્ણન છે અને ધણા વેદિક બ્રાહ્મણોને શૈવ મતના કરનારા એણે ભાગ લીધો હોય એમ જણાય છે ૨૦ નારદને હાથે ઉત્તરના કનાપ ગ્રામના બ્રાહ્મણો મહીસાગર મગમ ઉપર આવી પવે છે અને મહીનગર એક મોટું બ્રાહ્મણ સ્થાન બને છે. આ સ્થાનને સૌરાષ્ટ્રના ધર્મવર્મા નામના રાજાએ જમીન આપી એમ પુરાણ કહે છે કેટલાક નિદાનો આ વસવાટને મૂળરાજ સોલકીએ ઉત્તરમાંથી ઐદિય બ્રાહ્મણો લાવીને વસાવ્યા તેની સાથે મેળવે છે ૨૧ પરંતુ મહીનગરનું બ્રાહ્મણ સ્થાન મૂળરાજ સોલકી કરતા પ્રાચીન જણાય છે વનભીના શીવાદિત્ય પહેલાનું બિરુદ ધર્માદિત્ય હતું ૨૨ એ સિવાય સૌરાષ્ટ્રના ધર્માદિત્ય કે ધર્મવર્મા નામનો કોઈ રાજા થયો નથી અને વનભીના તાત્રપત્રના નગર ના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાનું લખ્યું છે તે આ નારદનું વસાવેલું નગર મહાસ્થાન અથવા મહીનગર છે એ આગળ જોઈ ગયા, એને બ્રાહ્મણ સ્થાન વનભીના સમયમાં અથવા હોય એમ જણાય છે

ઐતરેય બ્રાહ્મણ અને ખલાત

તારકાસુર અને આ બ્રાહ્મણ સ્થાનની રચેના લામા અધ્યક્ષ સમય સમયના ગાગાના એક વિચિત્ર વાત પુરાણનાર મહીસાગરમગમ સાથે જોડે છે ઈતરાના પુત્ર ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપર વિશ્વ પ્રસન્ન થાય ૨૩ એ કથા મહાપુરાણે લખાણથી આપી છે ૨૩ ઐતરેય બ્રાહ્મણની કથા નિગપુરાણમાં ટુંકાણમાં છે, પરંતુ આ બનાવ મહીસાગર મગમ ઉપર બન્યો એ મહાપુરાણના લખાણનું તાત્પર્ય છે આ કથા આ ગ્રંથમાં કેવી રીતે જોડે છે તે સ્પષ્ટ થતું નથી ઐતરેય બ્રાહ્મણ એ ઐતરેય આરણ્યક અને બ્રાહ્મણ જેના નામથી પ્રસિદ્ધ છે એ જ વ્યક્તિ છે કે કેમ તે પણ સ્પષ્ટ નથી પણ એક રીતે જોતા પુરાણકારનો પ્રયત્ન એક વ્યક્તિ ગણવાનો જણાય છે કદાચ ઐતરેય બ્રાહ્મણનું નામ મહીદાસ ૨૪ હતું એટલે એના જેવા પરમરાની મહાપુરુષને મહી નદીના નામસાદર્યથી એ ગ્રંથો લાવવાનું પુરાણકારે સંયુક્તક ધાર્યું હોય પરંતુ જો એ વાત ખરી હોય તો મહીમાગરનું ગ્રંથ ઐતરેય બ્રાહ્મણ જેટલું પ્રાચીન સમ્રાજ્ય સિદ્ધ થાય, પરંતુ એ બાબત સમગ્ર આધાર મળતા નથી

બ્રાહ્મણ મહાસ્થાન

ઉપર કહ્યું તેવું બ્રાહ્મણ સ્થાન ખલાતના ગ્રંથ ઉપર વર્માનામાં નારદ અને કપિલ એ બે

મહાપુરાણ સહીતના ઈર્ષે ઉપર આજી પ્રાકૃત ઈર્ષ કોઈ એક વસ્તુ છે. જો ૬૮ શી ૧૦૦માં વિગતવાર સવાઈ આપેલો છે આ લઘુકૌશાલ્યાર્થે મન એમ અહાં સ્પષ્ટ થાય છે

૨૦ ૨ માનકર એમના નાગરોપરિવાસ લેખમાં આ ભર્તૃયજ્ઞને નાગર શ્રાતિની ચુનવરના પ્રથમ મનાર કમો છે એ સ્વપના સમયમાં થયાનું મને છે એનું જીલું નામ પ્રભાવ ત કહે છે પૃ ૧૩૪ અને ૧૪૫

૨૧ Born Gaz VI Cambay, P ૨૧૪

૨૨ Born Gaz I Part I P ૭૦

૨૩ ૨૬ પુ-કો ખડ અ ૪૨ મુકુશી નામના બ્રાહ્મણે ઈતરાથી વએતો પુત્ર વાસુદેવ એના ઉપર પ્રસન્ન થયા તે ૨૬ વાસુદેવ કહેવાય છે તેને લીધે ખલાતમાં વડા વાસુદેવની પોત છે એમાં એ મૂર્તિ છે

૨૪ Vedic Index Macdonell II

મુનિઓએ અગ્ર ભાગ સીધો હતો એમ સમજાય છે.^{૨૫} ‘કપિલ’ અને ‘નારદી’ બ્રાહ્મણોએ ભાગમાં છે એમ કહેવાય છે. આ નામ એ બ્રાહ્મણો મૂળરૂપે ઉત્તરમાંથી બ્રાહ્મણો બોધાતીને વસાવ્યા તે કરતાં વધારે જૂના વખતમાં આવીને વસેલા એમ ખતાવી આપે છે. નારદ અને કપિલ એ અસહ્ય ઋષિઓનાં જ નામ ગણવાં કે એ નામના બીજા પુરુષો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પુરાણકાર તો અસહ્ય ઋષિઓ જ કહે છે. ભાર્ગવ બ્રાહ્મણે અસહ્ય ભૂમકુલમાંથી ઉતરેલા હોય તો આ બે બ્રાહ્મણ કુલો પ્રાચીન ઋષિઓ ઉપરથી જિતરેલાં ન હોય એમ માનવાને કારણ નથી. ધર્મવર્મા રાજા જે વસંતી કુલનો માનીએ તો એ કુલના બ્રાહ્મણોને એણે વસવા માટે મુલક આપ્યો એમ મનાય. કલાપકામથી જે બ્રાહ્મણો નારદ લાવ્યા તે ઉત્તરમાંથી આવેલા છે. આ કલાપકામના બ્રાહ્મણો ઔદિન્ય કોશિકિયા હોય એમ લાગે છે.^{૨૬} વસંતીના સમયમાં મહીસાગર સંગમ ઉપર એ બધા બ્રાહ્મણોએ પોતાના કુલના સ્થાપકો ઉપરથી નામ રાખી વસવાટ કર્યો એમ સમજાય છે.

૧૫ તીર્થ

આ પૌરાણિક સમયમાં ખંભાતના રથળ ઉપર આવેલા નગરનું એક વખત દરેક વર્ષ હોય એમ કોઈકથા ઉપરથી સમજાય છે. એ દરેક વસંતીના સમયની લગભગમાં અગર તેથી પહેલાં થયું હોય એમ લાગે છે. ર્કદપુરાણ સ્તંભતીર્થને ગુપ્ત તીર્થ કહે છે અને જલદેવની સભામાં એ તીર્થે રાસ એટલે ગર્વ કર્યો તેથી ગુપ્ત થઈ જવાનો શાપ એને મળ્યો એમ કથા છે. આ કથા એમ ખતાવે છે કે એ તીર્થની પ્રાચીન પરંપરા ગુપ્ત થઈ ગઈ છે અને પુરાણ છેવટના રૂપમાં લખાયાં ત્યારે તીર્થનું માહાત્મ્ય બહુ હતું નહિ. કલિયુગમાં અગ્રક તીર્થ ગુપ્ત થશે એવા ભવિષ્યવાણી બીજા દાખલા પણ છે. એક દંતકથા ઉપરથી દરેક વર્ષે થયું હોય એમ સમજાય છે.^{૨૭} અને વસંતીના સમયમાં ફરી વસેલું શહેર માત્ર વસંતીપુર લૂંટનારાઓએ લૂંટેલું.

૧૬ શૈવોના ઇગડા

આગળ જોયું તેમ ખંભાતનું રથળ પ્રાચીન કાળથી બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપત સંપ્રદાયના મુખ્ય કેન્દ્ર જેવું હતું. ર્કદપુરાણનો માહેશ્વર ખંડ એના અવાંતર ખંડો સાથે શૈવ મતોનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે લખાયેલો છે. એના અવતિ અને રેવાખંડ, કૌમારિકાખંડ, પ્રભાસખંડ અને નાગરખંડ એટલા તો મુખ્યત્વે કરીને શૈવ મતોના અચાર માટે જ છે. આ ખંડો ખંભાતના અખાતતી આસપાસના મુલકમાં શૈવ મતોનું જોર વ્યક્ત કરે છે. એ મતોનું સ્થાપન ઇણું પ્રાચીન હોવા છતાં સર્વમાન્ય મત પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદીથી એની શરૂઆત કહી શકાય. એટલે ગૂજરાતમાં ક્ષત્રપ અને વસંતીના સમયમાં ખંભાત બ્રાહ્મણ સંસ્થાન અને પાશુપતોનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને વાંધો નથી.^{૨૮}

૨૫ ર્કદ. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૬ કપિલના બ્રાહ્મણે કપિલ બ્રાહ્મણે કહેવાય છે અને તે કાળી (ખંભાતની સામી ખાલુ)માં છે. નારદી બ્રાહ્મણો પણ છે.

૨૬ કલિ સામગ લટ સિંહાસન બરીરીમાં વિક્રમ સભના વખતમાં રંબલાત્રીનું દરેક વર્ષ અને ખંભાત વરસુ એમ લખે છે.

૨૭ પદ્મપુરાણ સાત્રમની માહાત્મ્યમાં જોયેલ તીર્થો ગુપ્ત થયાનું લખે છે.

૨૮ ર્કદ. પુ.-કૌ. ખંડ, અ. ૧૩૦૧. પ્રભાસ સ્તંભ, આખાનું હાટદેશ સ્તંભ અને ખંભાત ગુપ્ત કે કુમારિકા સ્તંભ અને નરના

બદર તરીકે ખલાતના ઉલ્લેખો વવણીના અત પછી જોવામાં આવે છે એટલે એ પહેલાના સૈકાઓમાં ભર્ય અને પ્રભાસનો વેપાર વધારે પ્રકાશમાં હોવાથી ખલાતનો વેપાર ઓછો હશે પરંતુ એ સમયમાં એ બ્રાહ્મણ સરથાન હતું, શેવાનું બહુ જોર હતું અને જૈન વગેરે મત સાથે એ સમયમાં બહુ ઝગડા પણ થતા હશે એ બધું પુરાણમાં આપેલા જૈનના રથમાં આવેલા દૈત્યોના વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે ૨૮

બર્મર

આ પૌરાણિક સમયમાં ખલાતના રથમાં બર્મર જાતિના લોક આવ્યા અને ક્રમે કરીને એમણે કાશિવાડમાં જઈ બાબરીઆવાડનો મુલક હાથ કરી એને પોતાનું નામ આપ્યું આ જાતિના એક નેતા બર્મરિકને ભીમના પુત્ર ઘટોતકચનો પુત્ર કરાની ખલાતના રથમાં ઉપર એની પ્રવૃત્તિનું પુરાણકાર વર્ણન કરે છે. ૨૯ આ બર્મરિકને પાડવો સાથે સમઘ હશે કે કેમ એ તો કહી શકાતું નથી. એ જાતિને પ્રાચીનતાનું રથ આપવા માટે એ પ્રસંગ ચોક્કસ હોય ૩૦ એ જાતિના લોકનું એક વખતે ગૂજરાતમાં ધણું જોર હતું અને સિદ્ધરાજના વખતમાં એ જાત નરમ પડી ૩૧

ખલાતે કોઈ જ્ઞાતિને નામ આપ્યું નથી

પુરાણમાં ખલાતના રથજને જે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને પુરાણની હકીકતોને હાથ જે નથી દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે છે, એ મધુ સાથે વિચારતા ખલાતનું રથ મધુ પ્રાચીન છે એટલું તો મિલ થાય છે. એ રથ એક પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સરથાન છે એટલું પણ સિદ્ધ થાય છે. એમ છતાં પણ ખલાતે ગૂજરાતની એક જ્ઞાતિને પોતાનું નામ આપ્યું નથી એ એક વિચિત્ર ઘટના છે ગૂજરાતની ઘણીબી જ્ઞાતિઓના નામો પ્રાચીન રથોમાં ઉપરથી પડેલા છે. કેટલીક વિશિષ્ટ જ્ઞાતિઓના

કિનારે પાશુપતાચાર્યની બ્રમ્હિ એટલે લગભગ આખો ગૂજરાત પાશુપત મતના જોરવાળો હશે

૨૮ ૨૬ પુ-કૌ ખઠ અ ૬૭ 'બર્મરિકની સારે મત્રવિરૂદ્ધ કથીય કરે ૩' તતથનુચેયમેષ વ્રાસો ક્ષપણકોડ્દમુત ॥

મુઢી નમો મયૂરાણા પિચ્છધારી મહામત ॥ પ્રોવાચેદ વચ્ચનં હાહા કષ્ટમતીવ મો ॥ અહિંસા પરમો ધર્મસ્ત્વમિર્જ્વાલયતે દુત ॥ હૃયમાને યતો વહ્ની મુક્તમ જીવવધો મહાન્ ॥ વગેરે ૪૧ ૩૪ થી ૩૮ આ મપણકના રથમાં પલાશી દૈત્ય આવે છે એમ લખે છે ભુચો પાઈટર Ancient Indian His Traditions. P ૬૬ આમાં જૈન અને બૌદ્ધોને અમુરો કહી દેવાનું સત્રામ કંપી ઇલિહાસને પૌરાણિક રથ આપ્યું છે આ પ્રસંગ નમંદા પાસે કરો છે

૨૯ ૨૬ પુ-કૌ ખઠ અ ૬૦ થી ૬૩ એની ચર્ચા આગળ કરીશું

૩૦ Enc of R & E Vol VI Hinduism W Crooke લખે છે કે આસામમાં હિર બ કચારી રાજાઓ (Kachari Kings of Hiramba)ને ઇસ ૧૭૬૦માં હિંદુ ધર્મમાં લીધા અને એમનું પેઢીનામું મહાસારતના બીમને લગાવ્યું આ હિર બ કે હિંડિ બ એ જ એને હિંડિ બ વન જે ગૂજરાતમાં ગણાય છે તે સાથે સમઘ હોઈ બર્મરિકને પણ ભીમ અને હિંડિબાના પુત્ર ઘટોતકચનો પુત્ર કરો છે ઘટોતકચ પ્રાચ્યોર્ગિયપુરથી કન્યા લાવ્યો હતો, એટલે આસામથી તો આ ૫૨૫૨ આસામ પહોંચી હશે ૧ અહીંઆ બર્મરિકની કથા જળીઆકાકાની સાથે જોડે છે એ આગળ જોઇશું

૩૧ આ બર્મર જાતિના લોકોના મુખ્ય પુરુષ હોય એ કાડિયાવાડમાં બાનરિયા કહેવાય છે તે હશે એની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું સિદ્ધરાજે બર્મર-આબરો છલેા હતો

સ્થળ જેવાં કે મોઢેરા, વડનગર, શ્રીમાળ વગેરેના તો ચાર યુગના ચાર જુદાં નામ કથાઓમાં આપેલાં છે. ખંભાતનાં ઘણાં નામ છે છતાં તે ચાર યુગનાં ચાર જુદાં એમ કોઈ કહેતું નથી. ગૂજરાતની ઘણીખરી યાત્રિકોનાં નામ ઉત્તર ગૂજરાત અને દક્ષિણ રાજપૂતાનામાં આવેલાં સ્થળો ઉપરથી પડેલાં છે. ભરૂચ, સોમનાથ પટણ અને ખંભાત એ ગૂજરાતનાં પ્રાચીન બંદરો છતાં ફક્ત સોમનાથના સોમપુરા બ્રાહ્મણો સિવાય કાંઠાનાં સ્થળોએ યાત્રિકોને નામ આપ્યાં નથી.

આ ઉપરથી કોઈ કહેશે કે કાંઠાનાં સ્થળો ઉપરનાં દેશસ્થ સ્થળો કરતાં જૂનાં ન હોય. પરંતુ એમ ધારવાને કાંઈ દારણ નથી. ગૂજરાત કાઠિયાવાડના બંદરના ભાગ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધ જાતિઓથી વસેલા ન હોય એમ માનવાને કારણ છે. પરંતુ સમુદ્રકિનારાના ભાગ પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી સુધરેલી જાતિઓથી વસેલા હતા અને પશ્ચિમના દરિયાપારના દેશો સાથે તેમનો સંબંધ હતો. જેમજેમ કિનારાનાં સ્થળોમાં દેશી પરદેશીઓ વેપારને માટે વધતા ગયા તેમતેમ તીર્થ માહાત્મ્યો અને બ્રાહ્મણ સંસ્થાનો ઊભા થતાં ગયાં. હિંદુ સંસ્કૃતિ ધાર્મિક વ્યાખ્યાનાં સંકુચિત અને શ્રુંખલાબદ્ધ થતી ગઈ અને એનાં કેન્દ્ર ઉત્તરમાં થતાં ગયાં. સરસ્વતી નદી જે પ્રાચીન મોટામાં મોટા ઋષિઓનું રહેઠાણ હતી તે આખી થે નષ્ટ થઈ; એટલે એના પ્રવાહનો નીચલો ભાગ જે ગૂજરાતમાં થઈને સમુદ્રમાં પડતો હતો તેની ઉપરનાં પવિત્ર સ્થળો છિન્નિજ થઈ હુમ્મ થયાં અને કેટલાંક બીજાં સ્થળોમાં મળી ગયાં. ગૂજરાતનો કિનારો ધાર્મિક આર્યો માટે પાપરૂપ મનાવા માંડ્યો. આવાં અનેક કારણોને લીધે, પ્રાચીન ઋષિઓ અને વૈદિક સમયના બીજા ઐતિહાસિક પુરુષો તથા શ્રીકૃષ્ણ જેવાથી પાવન થએલા ગૂજરાતના કિનારાએ સોમનાથના અપવાદ સિવાય એકે યાત્રિકો—ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ યાત્રિકો નામ આપ્યું નથી. ઉત્તર ગૂજરાતનાં સ્થળોએ જે નામ આપેલાં છે તે ઘણાં પ્રાચીન કહી શકાય તેમ નથી. કદાચ મુસલમાનોના આવ્યા પહેલાંના શક હજીરના વિમલોને લીધે થએલાં જાતિઓનાં ભ્રમણ પછી એ નામો ઉત્પન્ન થયાં હોય. ખંભાતનું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હાલની સ્થળ ઉપરથી થએલી યાત્રિકો કરતાં વધારે પ્રાચીન હોય એમ સમજાય છે. એ સંસ્થાન નાશ પામ્યું એટલે બ્રાહ્મણોને મન શુભ ક્ષેત્ર ધર્મ ગયું. નગરાના લેખોમાં એને નગરક મહાસ્થાન કહ્યું છે એ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. એ મહાસ્થાન તે વલ્લીના લેખવાળું નગરક એમ કબૂલ કરીએ તો વલ્લીના નાંશ પછી ખંભાતનો પૌરાણિક ઇતિહાસ બંધ થાય છે એમ માની શકાય.

મકરણ પાંચમું

મધ્યકાલીન હિંદુ સમય

ગૂજરાતનું બંદર

વલભીના સમય

વલભીના સમયમા ખલાતનુ નામ આવતુ નથી, પણ એ સ્થળે નગરક મહારથાન હતુ એ જ્ઞેષ્ઠ ગયા. ખલાતની પૂર્વે આવેલો લાગ વલભીને તામે હતો.^૧ એટલે એ સમયમા ખલાત ની ભૂમિ ઉપર વલભીપુરના રાજાઓની સત્તા હતી. વલભીના સમયથી ખલાતનો ઇતિહાસ પૌરાણિક અધિકારમાથી નીકળે છે અને મધ્યકાલીન હિંદુ સમય શરૂ થાય છે. વલભી રાજ્યના નાશ પછી સોલંકી રાજ્ય આવતા સુધી ગૂજરાતમા એક મોટી સત્તા રહેતી નથી. ડેરડેર નાના રાજ્યોમા દેશ વહેંચાઈ ગયેલો હતો. એ ગાળામા ગૂજરાતના ઇતિહાસમા ગૂજરાતના રાજા ગણાતા આવડાઓની સત્તા ફક્ત ઉત્તર ગૂજરાતમા જ હતી.^૨

દસમી સદીમાં આરબ મુસાફરોનું વર્ણન

એ અરસામા ખલાતના નામનો પહેલો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ નજરે પડે છે દસમી સદીની શરૂઆતમા આરબ મુસાફરો ખલાતને સારા બંદર તરીકે વર્ણવે છે.^૩ એટલે તે અગાઉ એ બંદરને આબાદ થતા ધણો વખત લાગ્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે. આરબ મુસાફરો કહે છે કે એ વખતે ખલાત ઉપર માનકીરના બલહાર રાજાઓનો અમલ હતો અને રાજા તરફથી એક ખાલાણુ વહીવટ કરતો. મુસ્લિમ, તીમીમ અને નાઇબ કરતા પણ પહોળા અખાત ઉપર આથે ખલાત વસેલુ હતુ એ અખાતમા ભરતીનુ જ્વેર એટલુ હતુ કે એટલ વખતે જમીન દેખાતી, અને પડેલી નહેરોમા પણ પાણી એાછુ રહેતુ. અખાતને મને ઝિનારે લીધા ખેતરો, બગીચા, શહેરો, ગામડા, તાડ વગેરેના ઝાડ વગેરેથી બધુ ભરેલુ દેખાતુ, અને મોર પોપટ વગેરે પક્ષીઓ એની રમણીયતામા ઉમેરો કરતા ખલાતના જોડા વખણાતા, અને અમલદારો મુસવમાનો તથા ખીમ પરદેશીઓ માથે મારી રીતે વર્તતા.^૪

૧ વલભીને તામે હાવના ખેડા જિલ્લાનો લાગ હશે એમ જણાય. ■ ભરૂચમા એ વખતે મૂર્સર રાજ્ય હતુ અને ઉત્તર ગૂજરાત તથા કાઠિયાવાડનો કેટલોક લાગ વીભને તામે હતો આ ઉપરથી ખલાતનો સુલક વલભીમા હતો એ ચોક્કસ થઈ શકે જુઓ બોમ્બે ગેઝે ૧-લાગ ૧-૫ ૮૨

૨ ચાવડાઓનુ રાજ્ય વડોદરાની બહાર લાગ્યે જ વધુ છે એમનુ ગૂજરાતના રાજાઓ તરીકેનુ મકરૂવ પાગલુ વસાવ્યુ તેથી વધુ ખાટલના રાજાઓ તરીકે સોવડીઓ જ ગૂજરાતના ખરા રાજાઓ હતા

૩ અલ આગુની બોમ્બે ગેઝે ૧-લા ૧-૫ ૫૧૪ એ મુસાફર ખલાલ હી સ ૩૦૩, ઈ.સ. ૯૧૩ ૧૪મા આવેલો

૪ એ જ ૫ ૫૧૪ જુઓ અલ ઇસ્તખરીનું વર્ણન Elliot I P 27 & ૩૦ એમા કામકાલથી ખલાત ચાર દિવસનો રસ્તો કહે છે અને ખલાલથી મુસાજારા (સોપાગ ૧) નાર વિસનો રસ્તો કહે છે ગેઝેટીઅરનો લેખક કામકાલને અણ્ઠિશ્રવાડ

આરબ સુસાદ્રો આ બલહાર રાજ્યોને હિંદના સૌથી મોટા રાજ્યો કહેતા. એ વસ્ત્રલ મિરદ વાળા માત્યખેટના રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો હતા.^૫ એમની એક શાખા ગૂજરાતમાં સત્તા જમાવી લાટ દેશ અને તેની ઉપરના થોડા ભાગ સુધીનો મુલક તાબે કરી બેઠી હતી. ખંભાત એના રાજ્યની ઉત્તર દર ઉપર ગણાતું.^૬

આ મધ્યકાલીન હિંદુ સમયનો ઇતિહાસ એટલે મુખ્યત્વે કરીને ખંભાતની બંદર અને વેપારી પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કહી શકાય.

સોલંકીઓનો સમય

ઈ.સ. ૯૪૨થી અણહિલવાડનું નાનું રાજ્ય ચાવડાઓના હાથમાંથી ગય છે અને સોલંકીની સત્તા જામે છે. સોલંકીની સત્તામાં પાટણની સાથેસાથે ખંભાતની પણ ચકતી થાય છે. એ અરસામાં ખંભાત હિંદુસ્તાનનાં સૌથી મોટાં બંદરોમાં ગણાતું. અસલથી એ સૈવ તીર્થ તો હતું જ. વલભી અને રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં ત્યાં બૌદ્ધોનું જોર હોય એમ પણ ત્યાંથી તીકજેથી બુદ્ધદેવની મૂર્તિ અને બીજા આરખોના ઉલ્લેખોથી સ્પષ્ટ થાય છે.^૭ આ બે ધર્મોની જમાવટ અને વેપારનું કેન્દ્ર એથી

કહે છે, પણ એમ માનવાને આધાર નથી. ઈ.પૂ. ટોકલ પછી કામડાલ લખે છે પણ તે ૧૧ મહાક દૂર લખે છે તે બહુ જલ્દાય છે. કામડાલ સિંધમાં ટોઈ સ્થળ હોય એમ સમજાય છે, પણ તે કયું તે નહીં થતું નથી.

૫ બલહાર રાજ્યોને સર હેનરી ઇક્વીઅટ જોરે ભૂના લેખકો વલભીના રાજ્યો માને છે અને મનજીરને માલખેટ નહિ પણ ટોલિમીનું મીનગર (મીનનગર) માને છે. આ ખરું નથી. ખર્મા વર્ણન માનજીર હસિલ હેરાખાદના મુલકમાં આવેલું માલખેટ નગર છે એમ સિદ્ધ કરે છે. એ નગરમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યો એક સમયે ઘણા બળવાન હતા. એમને 'વલ્લભ' અથવા શ્રી વલ્લભ એવું બિરુદ હતું. શાંવે અમેલિયર્વ ખાસ શ્રીવલ્લભ કહેવાતા હતા. માલખેટના રાજ મુવ પહેલાંએ (ઈ.સ. ૭૬૫) ગોવિંદ ચોલને ગૂજરાતના સ્વર્ણ રાજ બનાવ્યો. જોકે રાષ્ટ્રકૂટોની મૂળ માટીની આલુ લપે હતી. ગોવિંદ ચોલનું સમસનપન ખંભાતની સામી ખાલુએ કાલીમાં મળેલું છે. આ રાજની સામે સ્વર્ણ વગેરે રાજ્યો થયેલા. એણે લાટ દેશ પાતાને કબજે કરેલો. આ રાષ્ટ્રકૂટો એટલા માટે લોરેથર કહેવાતા. આમાં કહેલો સ્વર્ણ રાજ કયો તે જણાતું નથી. ગેરેટીઅરના લેખક એના નામને સ્વર્ણતીર્થ ખંભાત સાથે જોડે છે અને ખંભાત નામ પડવામાં એ રાજ કારણભૂત હોય એમ અનુમાન કરે છે. પરંતુ એ વાતને બીજા ટોઈ આધાર નથી. કંઠાય સ્વર્ણતીર્થ વચ્ચેના નામ પછી ટોઈ સ્વર્ણ નાવકડા કક્ષિરના હાથમાં આવ્યું હોય અને સ્વર્ણતીર્થના રાજ માટે સ્વર્ણ નામ એને અપાયું હોય, અથવા સ્વર્ણ એ સ્વર્ણ નામ હોય. આવા દાખલો બીજો છે. આશા બીલ ઉપરથી આશાવલ નામ નથી પડ્યું, પણ આશાપત્રોના બીલ સમયે આશા બીલ કહેવાતા. એથી જ કહેવું અને અલમદરાહ વચ્ચે ગલ્લ સંદીઆથી વધારે અંતર હતાં બંને વખતે આશાપત્રોના નામ આવે છે. રાષ્ટ્રકૂટોની ગમ્ભીરની સાખાના તાખામાં ખંભાત હતું એટલે આરોના મૂળ માટીના અલખેટના વલ્લભો—બલહારને તામે હતું એમ લખે છે. ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો માટે ભુજો ધોળાને ગે.૩. ૧-૨૫.૧-૫. ૧૨૩.

૬ અવ હરિતપુરી. ઇ.સ. ૧-૨૭. ૫થારામાં ભુજો ઈ.પૂ. ટોકલ. Elliot L. ૩૮૩-૭. કામડાલ અથવા કામડાલને હિંદની સરહદ ઉપર એટલે સિંધ અને ગૂજરાતની દર ઉપર કહે છે. ખંભાત અને કામડાલ વચ્ચે રણ કહે છે. એટલે આહિલવાડ સાથે બરોખર બંધ ન બેસે. ખંભાતનું રણ ગણીએ તોપણ પાટણથી ખંભાત આવકને એ સ્ત્રોત નહોતો. એટલે કામડાલ સિંધમાં કે કચ્છમાં હોય. એ વર્ણનમાં 'ખંભાતથી સેતુર (સિલ્લ બંદર) મુખી બલહારના કિનારાનો મુલક છે અને ગામથી ભરચક છે. આ વર્ણન ઉપરથી એ વખતે સિંધના કિનારા અને મુંબઈ—વેપલ સુધીમાં વચ્ચે ખંભાત જતુ મહત્વનું મનરય.

૭ બુદ્ધદેવની મૂર્તિનું વર્ણન આરબ આવશે. ખંભાતમાં બૌદ્ધો હતા ને માટેના આરબ ઉલ્લેખ માટે ભુજો ધોળાને ગે.૩. ૧. ૫૧.૧-૫. ૧૩૧

આટપોઈ જૈન વાણિયાજેવી જન્મસિદ્ધ વેપારી કોમ ત્યા આવી વસે એમા નવાઇ નથી. ચાતુક્યોના સમયમા જન ધર્મને સારામા સારૂ ઉત્તેજન મળ્યુ, એટલે જૈન વેપારી કોમે એ સમયમા ખલાતને બહુ સમૃદ્ધ બનાવ્યુ મોટા મોટા જૈન ગ્રામાદો ત્યા બધાયા. મહાન જૈનાચાર્ય કલિકાવસર્વદા હેમચ્દ્ર-સરિએ દીક્ષા ખલાતમા લીધી^૮ અને ખલાતની બહાર આવેલા રૈવતાન્તાર નેમીનાથના મદિરમા એમને સરસ્વતી પ્રસન્ન થઇ.^૯ સોલકીઓની સત્તાના મોટા ભાગમા મહી સુધીનો તમ ગૂજરાતનો ભાગ પાટણની સત્તા નીચે હતો. લાટમા પાટણના રાજાઓના સામંતો મહાજેશ્વરો તરીકે અમલ કરતા.^{૧૦} એટલે એ બનેની સરહદ ઉપર આવેલુ અને દરિયાકિનારા તથા સમુદ્રના વેપાર ઉપર સત્તાવાળુ ખલાત બહાર પાટણના રાજાઓના એક મુખ્ય અધિકારી કે દંડનાયકનુ મુખ્ય સ્થાન ગણાતુ, અને ખલાતના અધિકારીના હાથમા અનર્ગળ ધન ઉપગત લાટ અને સૌરાષ્ટ્રના લશ્કરી નાકાઓની ખરેખરી ચાવી રહેતી. સૌરાષ્ટ્રમા જવાનો ખરો રતો પેટવાદ પાસે થઇને જતો અને ખલાતની હદ ઉપર આવેલુ બાહુલોદ-ભોળાદ-કાઠિયાવાડનું નાકુ હતું^{૧૧} આ બધાના સાનિધ્યથી ખલાતનુ રાજકીય મહત્વ એ સમયના ગૂજરાતમા ધણુ જ હતું વધાગમા ગૂજરાતના રાજાઓનુ નૌકાસૈન્ય ખલાત અને ઘોઘામા રહેતુ કાઠિયાવાડનો કિનારો સોમનાથની પશ્ચિમ હદ સુધી ગૂજરાતને તાબે હોવા છતા અંદરનો ભાગ પાટણની મત્તાને પૂરેપૂરો નમ્યો નહોતો,^{૧૨} એટલે ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનુ મુખ્ય થાણુ દીવ કે ગ્રમાસ થઈ શકે તેમ હતુ નહિ, ખલાત જ એને માટે યોગ્ય હતું^{૧૩}

પારસીઓ અને હિંદુઓનું સુસલમાનો સાથે હુલ્લહ

વેપારને લીધે ખલાતમા અનેક દેશના અને અનેક ધર્મોના લોક વસતા હતા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમા ત્યા એક ધાર્મિક હુલ્લહ થયુ કેટલાક મુમયમાનો ત્યા મરિજદ બાધીને રહેતા હતા. પારસીઓ પણ ત્યા સારી સખ્યામા હતા. આ બે કોમને માર્ક કારણથી ઝગડો થયો પારસી ઓએ હિંદુઓને ચલાવ્યા અને સુસલમાનો સાથે લડાઈ થઇ. એમા એશી મુમયમાનો માર્યા ગયા,

૮ પ્રભાવક ચરિત્ર—હેમચ્દ્ર પ્રમથ

૯ એ જ

૧૦ પાટણના રાજ્યના દંડનાયક અને મહાજેશ્વરો કુમારપાળના અમલ સુધી વધે પાટણની સત્તા નમળી પડના લાગે મહાજેશ્વર રવનાથ ધવા મયતો વરતપાળના અમલમા એનુ વર્ણન કરીયુ

૧૧ કાઠિયાવાડમા જવાનો વંદવાલુ-વીરમગાગવાળો રતો પહેલા બહુ વપરાતો નહિ છેકે સુસલમાન સમયના અત સુધી પેટવા-કાઠિયાવાડનુ નાકુ બા-તુ સોમનાથની ચાવાએ જતા લેમિ ઉપર ચુકડા વેરો બાહુલોદ-હાલનું ભોળાદ-આગળ લેવાતો એ ગામ હાલ સાબરમતી ખલાતની સરહદ પાસે દરિયાને મળે છે ત્યાથી થોડા માઈલ છેડે છે ત્યાં દાણો આરો આને ખા- બનાવવામા આવે છે

૧૨ સો નમળી મહત્તમ. બેજગના સમય સુધી કાઠિયાવાડ પૂરે પૂરે ગૂજરાતના રાજાઓની સત્તા નીચે આવ્યો નહોતો બનાગડના રાજા છતાંયા છતા રવનાથ થઈ જતા પરતુ કિનારો હમેશા ગૂજરાતના રાજાને તામે રહ્યો છે એ માટે કનૈ ન વૌટસનને ઇન્ડિયન એન્ટીકવેરીમા કાઠિયાવાડના કિનારોને લખતો લેખ જુવો

૧૩ આ બાળનુ આગળ ચર્ચાઈયુ વરતુથામે નૌકાસૈન્ય ખલાતમા રહી વા- રાની વાન પણ આગળ આવશે

મસ્જિદને નુકસાન થયું અને એનો મિનારો તૂટી ગયો. ખતીબઅલી નામનો એક માણસ આ સમાચાર કહેવા પાટણ ગયો, પણ અમલદારોએ કંઈ દાદ આપી નહિ. એક વખત રાજ બહાર જતો હતો ત્યારે જાડ પાછળ ભરાઈ રહી ખતીબઅલીએ રાજનો હાથી બેઠો અને બહાર આવી વિનંતિ કરી ફરીઆદ કરી તથા હિંદી ભાષામાં કવિતામાં (જૂજરાતી?) એક અરજ આપી. રાજએ ખતીબઅલીને શહેરમાં રહેવા બંદોબસ્ત કર્યો, અને પોતે ત્રણ દિવસ જનાનામાંથી બહાર નહિ આવે માટે મંત્રીએ વહીવટ કરેલા એમ કહી સાંદણી પર બેસી એક રાત અને એક દિવસમાં ખંભાત પહોંચે અને વેપારીનો પહેરવેશ પહેરી શહેરમાં પેડા. ત્યાં તપાસ કરતાં એને ખતીબઅલીનું કહેવું સાચું લાગ્યું, એટલે નિશાની ખાતર દરિયાના પાણીનો ઘડો ભરી પાટણ આવ્યો અને દરબાર ભરી ન્યાય આપવા ખેડો. ખતીબઅલીએ દરબારમાં ફરીઆદ કરી અને અમલદારોએ બચાવ કર્યો. રાજએ પોતાની જાતે ખાત્રી કરી ખતીબઅલીની ફરીઆદ ખરી છે એમ કહ્યું અને ખંભાત જઈ આવ્યાની નિશાનીમાં દરિયાનું પાણી ખતાવ્યું. એ પછી એણે મુસલમાનોને મસ્જિદ ફરી બાંધવા માટે પૈસા આપ્યા અને બીજા કેમોના બખ્ષે આગેવાનેને બોલાવી સળ કરી. દર્મના કારણ માટે પ્રજામાં લદાઈ ન થાય અને પ્રજા સુખશાંતિમાં રહે એ જોવાની રાજની ફરજ છે એમ સિદ્ધરાજે જાહેર કર્યું. એ મસ્જિદ અને મિનારો ગાળવાના રાજની ચદાઈ વખતે પાછાં નાશ પામ્યાં તે સૈયદ શરફ તમીને ફરી બંધાવ્યાં.^{૧૪}

કુમારપાળ અને હેમચંદ્રસૂરિ ખંભાતમાં ઉદયતમંત્રી ખંભાતનો અધિકારી

સિદ્ધરાજના વખતમાં પાછલા ભાગમાં ખંભાતમાં ઉદયતમંત્રી અધિકાર ઉપર હતો. કુમારપાળને પકડવા ભાગે સિદ્ધરાજનું સૈન્ય ફરતું હતું ત્યારે નાસતો નાસતો એ ખંભાતમાં આવી હેમચંદ્રાર્ચને શરણે ગયો અને સૂરિએ એ રાજ થશે એવું ભવિષ્ય કહ્યું. હેમચંદ્રસૂરિ તે વખતે ખંભાતમાં સાગલ વસહિકામાં રહેતા હતા. સિદ્ધરાજનું સૈન્ય આવ્યું ત્યારે સૂરિએ કુમારપાળને ભોંયરામાં સંતાડી ઉપર હસ્તલિખિત ગ્રંથો ભરી બચાવ્યો હતો. સૂરિના કહેવાથી ઉદયતમંત્રીએ પણ કુમારપાળને આશ્રય આપ્યો. ખંભાતથી મધ્ય રાત્રીએ નીકળી કુમારપાળ વદપદ્મપુર-વડોદરા ગયો.^{૧૫} આ બનાવના સંભારણા તરીકે કુમારપાળે રાજ થયા પછી સાગલ વસહિકાને છડ્યો દ્વાર કર્યો.^{૧૬}

અગીઆરમી સદીના આરંભ સુસ્થાફરે

અગીઆરમી સદીના આરંભ મુસાફરોમાં અલગરનીનું નામ ખાસ ચોક્કસ લેખક તરીકે ગણી શકાય. એ ખંભાતને દાંડા ઉપરના એક મુખ્ય શહેર તરીકે ગણે છે.^{૧૭} અલ હિદ્રીસી (ઈ.સ. ૧૧૦૦)

^{૧૪} ભાગી ઉત્તર હિકાયત, -મુદ્રમ્મદ હિંદી; -Illiot II, 162; -મુદ્રમ્મદ હિંદી શમ્સુદ્દીન અલતમશના વખતમાં થઈ ગયો. એ અને ખંભાત ગયો હતો ત્યારે આ વાત તેણે સંસ્મરણી. એ હેખકે સિદ્ધરાજનાં મોટા રાજ તરીકે અને ન્યાયી તરીકે ઘણાં વખાણ કરેલાં છે. વૃદ્ધી મસ્જિદ ફરી બાંધવા ત્યારે એક લાખ બાગેલા આપ્યા એમ લખે છે. એ કયા સિદ્ધ તે સમજતું નથી. સર હેન્રી હાંલીઅટ 'ખાલા' કહે છે તે સમજાય તેવું નથી.

^{૧૫} બોમ્બે ગેઝ. ૧-ભા. ૧-૫ ૧૮૩. ૧૬ એ જ. પૃ. ૧૬૦.

^{૧૭} Sachan's Al Baruni. I. ૨૦૩.

ખંભાનને ગૂજરાતનું સાઈ શહેર કહે છે અને નૌકાસૈન્યનું નાણીનું યાણ હતું એમ વર્ણન કરે છે. એના સમયમા ખંભાત દિગ્યાથી ત્રણ માર્દલ દૂર હતુ, હવાપાણી મારા હતા અને કિંલો સારી રીતે બાધેલો હતો અને તેથી આગીઆથી રક્ષણ થતું.^{૧૮} ખંભાતના અધિકારી કીમ (મકગણ)ના દીપ પામેથી ખંડણી લેતા.^{૧૯} ખંભાતમા ઘઉં અને ચોખા સારા થતા અને એના વનનીઓ મૂર્તિ-પૂજક હતા.^{૨૦}

વસ્તુપાલ ખંભાતનો હંડનાયક

ઈ.સ. ૧૨૪૧મા બીમદેવ બીખના રાજ્ય વખતે લવણપ્રસાદ અને એના પુત્ર વીરધવસના મંત્રીઓ તરીકે વસ્તુપાલ અને તેજપાલ-એમના નામ ગૂજરાતના ઇતિહાસમા નાણીના છે તેમની નીમણૂક ખંભાત બંદરના અધિકારી તરીકે થઈ.^{૨૧} આ અમલ ખંભાતની ખરેખરી નહોતજલાવીનો હતો બીમદેવ બીખના સમયમા પાટણની રાજ્યસત્તા નવળી પડવાથી મહાશ્વરે સ્વતંત્ર થયા હતા.^{૨૨} એ વખતે લવણપ્રસાદ અને વીરધવસનો પાટણની ગાદીને ખરેખરે ટેકો હતો. લાટના સ્વતંત્ર થએલા મહાશ્વરે ખંભાત લઈ લીધેલું તે વીરધવસે પાણુ લીધુ.^{૨૩} અને વસ્તુપાલને ત્યાંના અધિકારી નીમી લોકની પ્રીતિ સપાદન કરી. ખંભાતની પ્રગએ વસ્તુપાલને ધણુ માન આપ્યુ અને પોતાની જગ્યા સભાળી લેવા એ ખંભાત શહેરમા પેઠો ત્યારે લોકમા ઉત્સવ જેવું થઈ રહ્યું. એ વખતે ખંભાત હિંદુસ્તાનમા એક મોટું બંદર ગણાતુ અને દીપાન્તરના વહાણો ત્યા આવતા. વસ્તુપાલે ખંભાતની સમૃદ્ધિ વધારવા ધણી ચીવટ રાખી. એણે દરેક ધર્મ પાળતા વેપારીઓને કોષ્ટ નતના બેદલાવ વગર રક્ષણ આપ્યુ. દરેક કામનો માણુમ મંત્રીને પોતાના ધર્મનો અને કામનો માનતો એવી રીતે એણે પ્રમારજન કર્યું હતું.^{૨૪} જેન ધર્મ તો એનો કુવધર્મ હતો, પરંતુ એણે હિંદુ ધર્મના

૧૮ Elliot I 84 85

૧૯ એ જ પૃ ૧૭ Rashid din from Al Baruni આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મકગણના આધિપા ખંભાત સુધી આવતા, અને ખંભાતનું નૌકાસૈન્ય મકગણ સુધી જઈ ખંડણી થપુલ કરતુ

૨૦ Elliot I 85 સર હેની ઈસીઅટ મૂર્તિમૂળક એટલે બેદલ એવો અર્થ કરે છે અમલ હાંડીરીના વખતમા ખંભાત ખંડાર (માન્યજે)ના હાથમા નહોતુ એમ એ ૨૫૫ લખે છે

૨૧ બૌદ્ધજે ગેઝે ૬ Cambay પૃ ૨૧૫

૨૨ જુઓ બૌદ્ધજે ગેઝે ૧-ભા. ૧-પૃ ૧૬૬ વધુમા સોમેશ્વરદેવની પ્રતિગોમુદ્રી અને જાલચક્રસંસ્કૃત વસતવિલાસની પ્રસ્તાવના

૨૩ વસતવિલાસ, ગાયકવાડ એડીએન્ટલ સીરીઝ, પૃ ૫

૨૪ વસતવિલાસ સર્વ ૪થો વસતવિલાસ કાન્ય વસ્તુપાલનું સમકાલીન છે, એટલે એમાં લખેલી વાતો વિશ્વસનીય કહી શકાય વસતવિલાસ, હમીરમહમદન નાટક, વસ્તુપાલચરિત્ર અને રાસો, પ્રતિગોમુદ્રી આદિ ગ્રંથો વસ્તુપાલ વિશે લખે છે તેમા વસ્તુપાલ ચરિત્ર અને રાસો સિવાય બીજા સમકાલીન છે વસ્તુપાલના હકપરના વખાણુ બાબુએ રાખતા એ ગ્રંથો ત્યાં એકમન થાય ત્યાં ઐતિહાસિક સત્યરહેતુ છે ખંભાતનો વહીવટ વસ્તુપાલે સારી રીતે કરેના હોવાથી દરેકમા એવિરે વિસ્તૃત વર્ણન છે પ્રખ્યાત ચિનામણિ વોરે પાંડના ગ્રંથો કરતા ઉપરના ગ્રંથો વસ્તુપાલ તેજપાલ આદે વડારે કામના છે બૌદ્ધજે ગેઝેડીઅરના લેખક એમાથી એકલી પ્રતિગોમુદ્રીનો જ આચાર છે કે જ્યારે વસતવિલાસ કેટલીક બાબતોમા વડારે એકસ જ કુવાક ત્ર્યોક લાકવા લેવા છે —ફતલ શાટગૂપાલ મુખી મૂર્તિવિમૂષણમ્ । સ્તમ્ભમ્તીર્થમિતિચાતમાસ્તેડતીન્દ્ર પુરંપુરમ્ ॥ ✖ ✖ ✖

સ્થાન પાછળ પૈસા ખર્ચ્યાના દાખલા પણ છે. ૨૫ પહેલાંના અધિકારીઓએ કરેલી અવ્યવસ્થા તેણે દૂર કરી. ૨૬

શંખ રાજની ખંભાત ઉપર ચઢાઇ

ખંભાતના ઇતિહાસનો આવો સુવર્ણ સમય પણ છેક હરકત વગરનો ન ગયો. લાટાધિપતિને પાટણની સત્તા નીચે પાછું ગયેલું ખંભાત સાલતું હતું. એ પાછું જીતી લેવા ભર્યનો રાજ સંત્રામ-સિંહ અથવા શંખ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ૨૭ એ જ વખતે ખંભાતના એક સાદીક નામના વેપારીને કેઈ કારણથી વસ્તુપાલ સાથે અણખનાવ હતો. એ વેપારી કાંઈ અધિકારીને માન આપતો નહિ અને વસ્તુપાલનું પણ એણે અપમાન કર્યું હતું તેથી વસ્તુપાલે એને સીધો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાદીકને શંખ રાજ સાથે મૈત્રી હતી, એટલે શંખને ખંભાત ઉપર ચડી આવવામાં બે કાર્ય થતાં હતાં. ૨૮ જે વખતે રાણા વીરધવજ દક્ષિણના સિંહણ રાજ સાથે મુદ્દમાં રોકાયો હતો તે વખતે

નાનાદ્વીપાન્તરાયાત સાંયાત્રિકવિનિમિત્તે : । માણ્ડકૃતેર્યદાકિર્ણ ક્રીડાશૈલિરિવપ્રિયઃ ॥ x x x ધીરધવલસ્યોર્વો ધવલસ્ય નિદેશતઃ । તરુરં વસ્તુપાલસ્તુ ચિરકાલ મપાલયત્ ॥ આ કાવ્ય વસ્તુપાલના મરણ પછી ઘોઠા જ વખતમાં લખાયેલું છે.

૨૫ વસ્તુપાલે જન્મદિવસ બંદર (સર્વેનું) સમરાખું તેનો લેખ હાલ ખંભાતમાં છે. વડુ માટે આચાર્ય વક્રલજકૃત કાવિ. ૨૬ ક્રીડાશૈલી પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૦-૩૧.

૨૬ વસંતવિલાસ, પ્રસ્તાવના સી.ડી. ૧૯૩૩ લખેલી, પૃ. ૧.

૨૭ શંખની ખંભાત ઉપરની ચઢાઈનું વર્ણન ક્રીતિકૌમુદી સર્ગ ૫, વસંતવિલાસ સર્ગ ૫, હમીરમહમદનં નાટક, વસ્તુપાલ ચરિત્ર પ્રસ્તાવ ૪માં વિસ્તારથી છે. શંખ રાજ ભર્યનો હતો એમ આગળના નક્કર અંશ કહે છે. વસ્તુપાલચરિત્ર તેને વડુય બંદરનો કહે છે જે ખરું નથી. આચાર્ય વક્રલજકૃત પોતાની ક્રીતિકૌમુદીના ભાષાંતરમાં એને ભાવનગર પાસેના વડવનો રાજ કહે છે. આગળના સમકાલીન ગ્રંથો શિવાયના ખીલ ગ્રંથો ખંભાતના સદીક કે સાદીકની સાથે વસ્તુપાલને કંઈએ ધર્યા અને ભર્યના શંખ રાજને એણે ઘોઠાઓએ એમ કહે છે. શંખના આપનું નામ સિંધુરાજ છે તેથી કેટલાક કહે છે તેમ તેને સિંધ સાથે સંબંધ નથી; તેમજ ભાવનગરના વડવા સાથે પણ સંબંધ નથી. વસંતવિલાસ આદિ ભર્યનો જ રાજ કહે છે તે ખરું છે. સાદીકની વાત વસંતવિલાસ કે હમીરમહમદનંમાં નથી. એ સમકાલીન ગ્રંથોમાં ન હોવાથી સાદીકની વાત ખરી માનવી કે નહિ તે રીકા છે. પણ ખીલ ગ્રંથો એ વાત સાથે શંખની વાતને મેળવે છે, એટલે સાદીક એક સામાન્ય વેપારી અને શંખ રાજ, એટલે સમકાલીન લેખકોએ સાદીકને મક્કલ જ આપમાં રાંખની જ વાત લખી દોષ એમ સંભવે છે; અને વડવનો રાજ એટલે ભાવનગરનો તકિ પણ વડો. એટલે વટકૂષ એટલે બંદરનો લાવડો બારલૂ કરતો હકાનો ભાગ. સાદીકની ભાગવત બંદર ઉપર બહુ દુરો એમ એ ઉપાધી સમાવ્ય છે અને ખંભાત ખસે વડવાની ગાલ છે તે આ વડો કે વડુય બંદર છે. એ જગ્યાએ પ્રાચીન ખંભાતનો ઠંઠો હોવો જોઈએ. શંખને માટે હમીરમહમદનંમાં શ્રી સી.ડી. દલાલની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૫ નુએ. નવાઈએ લાગે છે કે શ્રી દલાલ પણ પ્રબંધકોષ અને વસ્તુપાલ ચરિત્રમાં સાદીક અને શંખની બાળવર્ગમાં વડવનું નામ છે તેને ભાવનગરનો વડો કહે છે અને તેને માટે આધાર નથી. તેજાલનો પુત્ર લાવણસિંહ વિ. સં. ૧૨૬૬માં ભર્યનો ઠંઠાચક્ર હતો, એટલે શંખનું મુદ્દ તે પહેલાં થયું હોવું જોઈએ અને તે ખરી ભર્ય તેજાલનો પુત્રના હાથમાં આવેલું હશે.

૨૮ ઉપર જણાવ્યા મુજબ શંખ અને સાદીકની બાળવર્ગમાં ઉપર જણાવ્યા ગ્રંથોમાં વિરોધ હોવાથી કેઈ સાદીકની વાત ખોટી ગણે છે અને કેટલાક બે શંખ અગર શંખ અને સાદીકને સંબંધ નહિ એમ મન આપે છે. બહુ સરખાવાના ઉપરનો અલ લખ્યો છે, અને સાદીક વેપારી હોવાથી સમકાલીન ગ્રંથકારીએ એનું નામ ન લખ્યું એ અનુમાન કીક લાગે છે.

મારવાડ તરફથી પણ ચઢાઈ આવ્યાનું સાલળી તકનો લાલ લઈ શખ ખભાત ઉપર ચઢ્યો^{૨૯} અને વસ્તુપાલને સદેશો કહાવ્યો કે જો એ ખભાતનો કળને મોખી દેશે તો વીરધવલે તો એને સામાન્ય મત્રીપદ આપ્યું છે, પણ શખ તો આખો મુલક આપરો, અને ખંભાતનો સુખો વસ્તુપાલને ખનાવશે. એણે વધારામાં કહાવ્યું કે જો લક્ષ્મું જ હોય તો પહેલેથી નામી જ, કારણ કે ક્ષત્રી આગળ વાણિયો નાસી જાય એમાં જરા પણ શરમ નથી. ૩૦ વસ્તુપાલે આ સદેશોનો ઘટતો ઉત્તર વાળ્યો. એણે વાણિયાએ લઠાઈમાં ક્ષત્રી રાજને માર્યાનો દાખવ્યો આપી કહ્યું કે હું પણ મુઢના વેપારમાં કુશળ વાણિયો છું. હું શત્રુના માથા રૂપી માલ તવવાર રૂપી ત્રાજવાથી તોળી લઉં છું અને શત્રુઓને સ્વર્ગરૂપી કિંમત આપુ છું^{૩૧} આ જવાબથી જને વચ્ચે ખભાતની નજીકમાં લઠાઈ થઈ એમાં પરિણામે વસ્તુપાલનો વિજય થયો. સાદીક વેપારીને પણ વસ્તુપાલે હરાવ્યો અને ખંભાત-બદરના^{૩૨} એ બળવાન વેપારીનો મદ ઉતરી ગયો.

એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીના મોજદીન સુવનાનની મા ખભાત ચક્રને મઢે હજ કરવા જતી હતી ત્યારે વસ્તુપાલે યુક્તિ કરી એનું વડાણ આચિયા પામે લૂટાવ્યું. ત્યારે એ ફરિયાદ વસ્તુપાલ પાસે આવી ત્યારે એણે કાંઈ જણતો ન હોય એમ અમલદારોને ધમકાવી બંધી માલમતા પાછી અપાવી, અને સુવતાનની માનો સારો આદરસત્કાર કરી મઢકેથી પાછા આવતા પોતાની મહે-માનગીરી કબૂલ રાખવા વિનંતિ કરી. સુવતાનની મા પાછા વળતા ખભાત જીતવા અને વસ્તુપાલે એવી ઉત્તમ મહેમાનગીરી કરી કે સુવતાનની મા આગ્રહપૂર્વક એને દિલ્હી લઈ ગઈ અને બંધી વાત સુલતાનને જાહેર કરી વસ્તુપાલને મોટું માન અપાવ્યું. આ તકનો લાભ લઈ વસ્તુપાલે દિલ્હીના સુલતાન સાથે ગૂજરાતના રાજને લાભદાયક સલાહ કરાવી^{૩૩}

ગૂજરાતના નૈઃકાસન્યનું મુખ્ય થાણું

ખભાતના વહીવટદારોમાં વસ્તુપાલનું નામ અગ્રસ્થાને આવે છે. એના વખતમાં ખભાતની સમૃદ્ધિ સંપૂર્ણ કલામાં હતી. સુરતની ચઢતી થતા પહેલાં મહાનું એ દાર હતું. ખખાતનો મથાળાનો ભાગ પુરાવાની શરૂઆત તે વખતે થઈ હોય એમ જણાતું નથી; એટલે ચાતુક્ય સમયમાં, વાયેલા સમયમાં અને એ પછીના મુમલમાન અમલના બચ્સો વરમમાં ખંભાત હિંદુસ્તાનમાં સર્વથી

૨૯ વસતવિલાસ ૫

૩૦ આ વર્ણન રસિક રીતે વસતવિલાસ સર્ગ ૫ માં આપ્યું છે

૩૧ વસતવિલાસ સર્ગ ૫

૩૨ દરેક ગ્રંથમાં ત્રણ અલ્પ પામ્યો એમ લખ્યું છે, પણ સાદીક માટે તેની સમૃદ્ધિ વસ્તુપાલના દાખમાં આવી એમ વર્ણન છે વીરધવલનું સિંહણ સાચનું મુઢવિ રા ૧૨૮૮માં થયું એમ લેખપદની નામના વેળા કેમ લખવા એ બાબતના ગ્રંથમાં એ મુનેઠ ના લેખના ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે તે પછી શખ લક્ષ્મી ખભાત ઉપર ચઢ્યો અને ૧૨૬૬માં લક્ષ્મ વસ્તુપાલના પુત્રના હાથ નીચે હતું એટલે ૧૨૮૮ અને ૧૨૬૬ની વચ્ચે રા એ ખભાત ઉપર ચઢાઈ કરી

૩૩ ચતુર્વિંશતિ પ્રમથ આ વાત વળતે નથી મુન્તાન કુતુબુદ્દીનના વખતની વાત હશે વસ્તુપાલે સલાહ કરવા ચત્ર કર્મે હશે મોજદીન તે શાહજીન યોરીનું નામ છે સુઈમુદીન

શ્રેષ્ઠ બંદર ગણાતું હતું. હમ્મીરમદમદનમાં એક વાત એવી આવી છે કે રદી અને કાદી નામના માણસો બગદાદના ખલીફ પાસેથી વજ્જદીન નામના માણસની સરદારી નીચે વહાણો લઈ આવે છે. આ સમાચાર સાંભળી વસ્તુપાલ ગૂજરાતનું નૌકાસૈન્ય એની સામે મોકલે છે અને એ સૈન્ય વજ્જદીન વગેરેને કેદ કરી ખંભાત લઈ આવે છે. ગૂજરાતનો એક શુભચર બગદાદ જઈ આવ્યાની વાત પણ આવે છે. આ વાત એટલું ખાસ સૂચન કરે છે કે ખંભાત ગૂજરાતના મહારાજ્યનું મુખ્ય નૌકાસૈન્યનું થાણું હતું અને વસ્તુપાલ તેજપાલના વહીવટ દરમ્યાન દરિયાપારના પરદેશો સાથે પાટણના રાજ્યતંત્રને સંબંધ હતો અને એનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખંભાત હતું. ૩૪

આ હિંદુ સમયના અંતમાં મુસાફર માર્કોપોલો ખંભાતને હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમનું મોટું રાજ્ય કહે છે. ગૂજરાત અને ખંભાતનાં રાજ્યો જુદાં લખે છે. ખંભાતના મોટા વેપારનું વર્ણન કરે છે. ૩૫ આ અરસામાં ગૂજરાતને 'ખંભાતનું રાજ્ય' એ નામ મળ્યું હોય એમ જણાય છે, અને એ નામ પરદેશીઓમાં ઘણી સદીઓ સુધી ચાલુ રહે છે. માર્કો પોલોનો સમકાલીન મેરીને સેનુટો લખે છે કે હિંદનાં એ મોટાં બંદરોમાંનું એક ખંભાત હતું. ૩૬

૩૪ હમ્મીરમદમદન: અવસિંકસુરિ.—અંક ૪ અને ૫.

૩૫ Travels of Marco Polo: Marsden's Translation. P. 307-8. માર્કો પોલો ખંભાત અને ગૂજરાતનાં રાજ્ય જુદાં ગણે છે એના વર્ણન ઉપરથી એ કાઠિયાવાડના દીપકપત્રે ગૂજરાત કહેતા જણાય છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના સમયમાં કાંઈક વાળા થએલું કાઠિયાવાડ આ વખતે એટલે વાયેલાની સત્તા વખતે પાટણથી સ્વતંત્ર થએલું, એટલે પરદેશી મુસાફર એને જુદું રાજ્ય માને. ખંભાત અને ગૂજરાતના રાજ્યની ભાષામાં પણ કાંઈક ફેર હોય એમ એના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે. કદાચ કાઠિયાવાડના હાથાર અને કચ્છ જાણના લોકોના સંસર્ગમાં એ આખો હરો. ગૂજરાતના ચાંચિયા જખરા હતા એમ એ કહે છે એ ઉપરથી કચ્છ-કાઠિયાવાડ હોવાનું શિલ્પ થાય છે. ખંભાતના રાજ્યના ચાંચિયાનો ઉલ્લેખ નથી.

૩૬ Yules Marco Polo. II. 332. quoted in 'Cambay'. Bom. Gaz. VI. P. 216. N. 2.

પ્રકરણ છઠ્ઠું

મુસલમાન સમય

હિંદુસ્તાનનું મહાન બંદર—ચટતી અને પડતી

મુસલમાન સત્તાની શરૂઆત

ઈ. સ. ૧૨૯૭થી ગૂજરાતમા હિંદુ સત્તાનો અંત આવે છે. દિલ્હીના સુબતાન અયાઢિદીનનો સેનાપતિ ઉયુઘખાન ગૂજરાત સર કરી લે છે અને પાટણનો છેલ્લો હિંદુ રાજ દક્ષિણમા નાસી જાય છે અયુઢિદીનવાડ પાટણ લઇને ઉયુઘખાન ખલાત આવે છે. એ વખતથી આરસો ને ત્રીસ વરસનો મુસલમાન બાદશાહોનો સમય શરૂ થાય છે. આ લાંબા સમયના ખલાતના દત્તિ-હાસના ત્રણ મુખ્ય ભાગ પાડે છે. પહેલો દિલ્હીના સુબતાનોના સુબાઓનો સમય, પછી અમદાવાદના સ્વતંત્ર બાદશાહોનો સમય, અને છેલ્લો મોગલ સામ્રાજ્યનો સમય. ખલાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન થતા પહેલા મુસલમાન સમયના આ પ્રભાણે ત્રણ ભાગ પડેલા છે. એમા પહેલો ભાગ સમૃદ્ધિનો પણ શાંતિ વગરનો, બીજો સમૃદ્ધિ, શાંતિ અને જહોજલાલીનો અને ત્રીજો સુરત બંદરની ચટતીને લીધે ખલાતની પડતીનો.

દિલ્હીના સુબતાનોના સુબાઓનો સમય, ઉયુઘખાનની ચટાઈ

સુબતાન અયાઢિદીનના સેનાપતિ ઉયુઘખાને ખલાત તાબે કરીને ત્યા વહીવટદાર નીમ્યો, અને ત્યાંથી સોમનાથના મંદિરનો નાશ કરવા મયો.^૧ એની સાથે આવેલા નસરતખાને ખલાતના વેપારીઓ કે જે એ વખતે ઘણા ધનવાન હતા તેમની પામેથી જવાહીર અને બીજી કિંમતી વસ્તુઓ દડ તરીકે લીધી. પાછળથી સુબતાન અયાઢિદીનના માનીતા થઇ પડનાર મલીક કાપુર હમ્મર દીનારીનો બેરો નસરતખાનને ખલાતમા થયો. એ ઘણો સ્વરૂપવાન હતો અને અયાઢિદીને એને મલીક નામખ બનાવ્યો.^૨ આ પછી ઇ. સ. ૧૩૨૫ સુધી મુહમ્મદ તઘલકની બાદશાહી સુધી કોઇ ખામ બનાવ બનેનો નથી. મુહમ્મદ તઘલકના વખતમા ગૂજરાતમા બળવો થયો એમા હિંદુ અને મુસલમાન અમીરો તથા જમીનદારોએ ભાગ લીધો.^૩ આ બળવો શમાવવા બાદશાહ પોતે ઇ. સ.

૧ Taziat ul Amsar, of Wassaf, Illot. III. 43 આમાં લેખક કહે છે કે Kambayat was the most celebrated of the cities of Hind in population and wealth ખલાતના મકાનો સુરત, સહિસાદર્થ મનોહર અને હવા સારી હતી આ લશ્કરે ખલાતને સથારે એકાએક ઘેરો ઘાવ્યો અને ચટતીના લોક આશ્ચર્યથી ગભરાઇમા પડ્યા રેશમી કાપડ, સેતુરૂપ, જવાહીર વગેરે ઘણી લૂટ મળી અમીર ખુરાશની તારીએ અયાઢિદીનના લખ્યુ છે કે પાટણ છલ્યા પછી ઉયુઘખાને ખલાત છની લીધી જુઓ Illot III 74

૨ તારીએ કીરોત્રશાહી, ઝીઆઢિદીન બરની ફૂત-Illot III 163

૩ બાંબે ગેઝે ૧-ભા ૧-૫૨૩૦

૧૩૪૭માં પાટણ આવ્યો, અને ત્યાંથી ભરૂચ પાસે નર્મદાકિનારે પગલ નાખ્યો. આ વખતે ખંભાત અને ભરૂચની મહેસુલ ધણી વરસથી ચઢી ગયેલી હતી તે બાદશાહનાં માલુસોએ સખ્ત રીતે વસુલ કરી^૪ અને ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ બેટના મોખમજી ગોઠવેને હરાવ્યો. આટલી વ્યવસ્થા કરીને બાદશાહ દક્ષિણમાં દેવગઢ ગયો. પણ એટલામાં મલીક તુઘાન જેને તાઘી નામથી ઓળખવામાં આવે છે એણે બળાવો કર્યો, પાટણના બાદશાહી સુબા મુઈઝુદીનને કેદ કર્યો, ખંભાત લૂંટ્યું, અને ભરૂચને ઘેરો ઘાસ્યો. બાદશાહને આ સમાચાર મળતાં દેવગઢથી લશ્કર મોકલ્યું અને પોતે પણ ભરૂચ તરફ ધસ્યો. સુલતાનના આવવાની ખબર સાંભળી તાઘી ખંભાત આવ્યો. મુહમ્મદ તઘલકે આ ઉપરથી બે હજાર ઘોડેસવારના લશ્કરને મલીક યુસુફ બઘડાની સરદારી નીચે ખંભાત ઉપર મોકલ્યું. ખંભાત પાસે લારે લઢાઈ થઈ એમાં બાદશાહી લશ્કર હાર્યું અને ભરૂચ બાજુ નાહું. એ ખબર સાંભળી સુલતાન પોતે ખંભાત તરફ આવ્યો અને તાઘીને એ સમાચાર મળતાં ખંભાત છોડી આશાવળ (અમદાવાદ) ગયો.^૫

ઝફરખાન અને ખંભાત

આ બનાવ પછી સુલતાન મુહમ્મદ તઘલક બીજાના સમયમાં ઝફરખાન સુબાના અમલ સુધીમાં ખંભાતના ઇતિહાસને લગતો કાંઈ બનાવ બન્યો નથી. એ વખતે (ઇ.સ. ૧૩૬૧) ફરહત ઉલ મુલ્ક રાસ્તીખાન ગૂજરાતનો સુબો હતો. એના અમલથી લોક ધણું કંટાળી ગયા હતા. ત્યારે ઝફરખાનની ગૂજરાતની સુબેદારી ઉપર નીમણૂક થઈ ત્યારે રાસ્તીખાન પાસેથી હોદ્દો સંભાળી લેવા એ આવતો હતો, ત્યાં નાગેર મુકામે ખંભાતના અગ્રેસર વેપારીઓનું મંડળ એને રાસ્તીખાનના જીમ્મે બાબત ફરિયાદ કરવા આવ્યું. ઝફરખાને વેપારીઓની ફરિયાદ ધ્યાનમાં લેવા વચન આપ્યું. રાસ્તીખાનના લશ્કરને પાટણ પાસે કબોઈ ગામ પાસે હરાવી ઝફરખાન બીન વજીલમુલ્ક ખંભાત આવ્યો અને વેપારીઓને સંતોષ આપ્યો.^૬ હોદ્દા ઉપર રહેલા સુબાની વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરવા ખંભાતના વેપારીઓ નવા નીમાએલા સુબા પાસે ગયે એ ખંભાતના વેપારી મહાજનનું એ સમયમાં મોહું મહત્વ બતાવે છે અને ગૂજરાતનાં ગદાં શહેરોમાં ખંભાતની મહત્તા પણ બ્યક્ત કરે છે.

ગૂજરાત આખું ખંભાતને નામે ઓળખાય છે

તઝીયતુલ અમરાતનો લેખક ઇ.સ. (૧૩૦૦-૧૩૨૮) એ સમયમાં લખે છે કે 'ગૂજરાત કે જે ખંભાતનું રાજ્ય કહેવાય છે તેમાં સિતેર હજાર ગામ છે. ગામમાં અને શહેરો બધું સમૃદ્ધ અને મોજમજાદના રચાન રૂપ છે.' એણે ગૂજરાતનું લાખું અને ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે અને તે ખંભાતને

૪ તારીખે શીરોઝનાહી:—Hliot III. 256-57.

૫ તારીખે શીરોઝનાહી:—Hliot III. 258-260. ઇ.સ. ૧૩૮૭માં સુલતાન શીરોઝનાહે સાહબલ નસીરુદીન મુહમ્મદનાહને ગાદી આપી ત્યારે ગૂજરાતના સુબા સિફદરખાનને ખંભાતના અમીર હુશરી—Mufarrih—એ બીન અમીરો સાથે મળી બગેરો કરી મારી નાખ્યો એવા સમાચાર બાદશાહને બન્યા હતા. જુઓ તારીખે સુબાતકચાહી Hliot IV. ૨6. ચદયા બીન અહેમદ ની.

૬ Mirat-i-Sikandari:—Bayley's Tr. P. 74.

નામે કર્યું છે^૭ એ અને બીજા ઉપેયોગી ખલાત એ ગમથે ગૂજરાતમાં પહેલું અને આખા હિંદમાં થોડા મોગમાં મોગ શહેરોમાં ગણાતું ગેમ સમગ્રય છે આ સમયમાં ખલાતની મોગી જુમાં મગિન્દ બધાર્ધ^૮ એનું વિગતવાર વર્ણન આગળ કરીશું ઈમ ૧૩૪૫માં ઈમન મુદ્દા નામનો મુસાફર ચીન જતા ખલાત આ યો હતો એ કહે છે કે ખલાતમાં સુદર મગિન્દો હતી અને પરદેશી વેપારીઓના મોટા ભાગ મુમનમાન હતા એમણે તે બાધી હતી શહેર પથુ ઘણું સુદર હતું^૯

અહમદાવાદના સુલતાનોનો સમય

ઝંઝરખાન બીન વજીનમુક પાછળથી મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી પાટણમાં ગૂજરાતની ગાદીએ બેસે છે અને ત્યારથી ગૂજરાત સ્વતંત્ર મુસનમાન બાદશાહોની સત્તા નીચે આવે છે એનો પૈત્ર અહમદશાહ પાંચથી ખલાતના રસ્તા ઉપર આવેના આશાનની અગ્રેઅક અમદાવાદ શહેર વસાવે છે એ વખતથી ખલાત અમદાવાદની સલ્તનતનું મોટું બદર થાય છે મુઝફ્ફરશાહ અને અહમદશાહથી માંડીને બહાદુરશાહ સુધીના ગૂજરાતના સુલતાનોએ દેશને સમૃદ્ધ બનાવવા અને વેપાર વધારવા ઘણું કર્યું છે અહમદશાહ, મહમદશાહ બેગડો, અને બહાદુરશાહે દરિયાર્ધ વેપાર તથા નૌકામૈન્ય ઉપર ખાસ ધ્યાન આપ્યું આમ એકદરે અમદાવાદની સલ્તનતના વખતમાં ગૂજરાત આખા પૂર્વના દેશોમાં દરિયાર્ધ વેપારમાં પથુ અગ્રેસર હતું ખલાતના અખાનનો મથાળાનો ભાગ પુરાવા માળ્યો હતો અને મોટા વહાણોને માટે ખલાત નમમુ થતા થોધા ખર્ચ બદર હતું, છતાં પથુ એ સમયની સઘળી નૌકામથતિનું મુખ્ય કેન્દ્ર ખલાત જ હતું ગૂજરાત ચોરાસી બદરનો વાવટો કહેવાતું અને એ વાવટો ખલાતમાં ફરખતો

અહમદશાહ સામે બળવો અને ખલાત કેમજો કર્યું

મુઝફ્ફરશાહનો પુત્ર અને અહમદીય વંશનો સ્થાપક અહમદશાહ નાની વયે ગાદીએ આવ્યો કે તરતજ એના પીનરાર્ધ શીરોઝખાનના પુત્ર મોહુદે બળવો કર્યો હવણુદસ, પ્રયાગદાસ અને કેટલાક મુસલમાન અમીરોને સાથે લઈ એણે ખલાત કેમજો કર્યું સુનતાન અહમદશાહ પાટણથી ખલાત આવવા નીમળ્યો અને એ ખબર સાંભળી બળવાખોરો ભરખ જતા રહ્યા^{૧૦} આ અરસામાં અમદાવાદ પાસેના અરખેજના પ્રસિદ્ધ સત પુરુષ શેખ અહમદ ખટુ મજબક્કા ચાત્રાએ જવા નીકળ્યા હતા તે ખલાત આવેના^{૧૧}

ખલાતનું નૌકામૈન્ય દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરે છે

ઈસ ૧૪૩૧માં એવા સમાચાર આવ્યા કે દક્ષિણનાં સુનતાન અહમદશાહ બાહ્યલીના એક અમીર

૭ Tazjyat ul Amsar of Wassaf P 43 (III of III)

૮ Bom Gaz VI Cambay P 216 V 3 એ મરજદ ફાસ ૧૩૦૮મ બધાર્ધ

૯ એ જ પૃ ૨૧૧ ગેઝેટીઅરનો લેખક જાણે છે કે એ વખતે ખલાતમાં શેખ અલી દેલ્લી નામનો મુસલમાન હતો એ વેપારીઓ અને દરિયાર્ધ મુસાફરોના ભવિષ્ય એતો અને લેખિતો એના ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો લેખ પા એનો સારો બદરો વાળા જુઓ ગેઝેટીઅરની ને ૬ પ

૧૦ Mirat i Sikandari Bayley P 89

૧૧ એ જ પૃ ૬૧ નો ૧

મલીક ઉતુગરે માહીમ અને મુંગાર્ધ જે ગૂજરાતને તાબે હતાં તે લઇ લીધાં. આ સાંભળી સુલતાને દીવ, ઘોઘા અને ખંભાતથી લગભગ સાતઝો વહાણોનો કાફલો તૈયાર કરી મુખત્રીસ ઉત્કલની સરદારી નીચે માહીમ મોકલ્યો. આ કાફલો વિજય કરી ઘણી માલમતા લૂંટી પાછો આવ્યો અને માલ સુલતાનને નજર કર્યો.^{૧૨} એક વખત સુલતાન મહમુદશાહ બેગડાના સમયમાં મલખારના ચાંચિયા ગૂજરાતનાં બંદરોને હરકત કરતા. એ સમાચાર સુલતાનને સુસ્તકાપ્તાદ (જૂનાગઢ)થી અમદાવાદ આવતાં મળ્યા. આ સાંભળી સુલતાન ઘોઘા થઈ ખંભાત આવ્યો અને નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરી પોતે તેમાં જઈ ચાંચિયાઓને મારી હાંપ્યા.^{૧૩} ફરીથી ત્યારે સુલતાન જૂનાગઢ હતો તેનો લાલ લઇ અમદાવાદમાં શાહજાદા અહમદખાને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતું ધાય છે ત્યારે પશુ સુલતાન ઘોઘે થઈ ખંભાત આવે છે અને એ સમાચાર અમદાવાદ જતાં બળવો શમી જાય છે.

આ અરસામાં દક્ષિણનો બહાદુર ગીલાણી ડાબોલ બંદરે બળવો કરે છે. એણે ગૂજરાતના બંદરો વ્યાગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી. ગૂજરાતનાં બંદરોને નડવાનું કારણ એ હતું કે મલીક ઉતુગર દક્ષિણથી નાસી ખંભાત આવ્યો હતો એની પુત્રીનું બહાદુર ગીલાણીએ માર્યું હતું અને મલીક તેની ના પાડી હતી. આમાં મલીકના વડીલને ગીલાણીએ મારી નંખાવ્યો. પરંતુ મલીકની પુત્રીને ગીલાણીના હાથમાંથી ખંભાતના લોકોએ મદદ કરી છોડાવી. આનું વેર વાળવા ગીલાણીએ ગૂજરાતનાં બંદરો વ્યાગળ ચાંચિયાવૃત્તિ શરૂ કરી જતાં આવતાં વહાણોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો. કેટલાક વખત સુધી આ ત્રાસ એવો આવ્યો કે કોઈ વહાણ ગૂજરાતનાં બંદરે લાગ્યે જ આવી શકતું અને પરિણામે સોપારી ન આવવાથી ગૂજરાતીઓને પાનમાં ધાણા ખાવા પડ્યા.^{૧૪}

બારબોસાએ કરેલું વર્ણન

જેમ સિદ્દરાજ જયસિંહનો સમય ગૂજરાતના ક્રિતદાસના હિંદુ સમયમાં સુવર્ણનો સમય ગણાય છે તેમ સુસલમાન અમલમાં સુલતાન મહમુદ બેગડાનો રાજ્યકાળ સુવર્ણનો સમય ગણાય છે. પદશમી સદીના અંતમાં અને સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા પરદેશી મુસાફરો ખંભાતનાં વખાણુ હિંદુસ્તાનના પહેલી પંકિતના શહેર તરીકે મુકત ફી કરે છે. એ બધું ખંભાતના વેપારને લગતું છે અને તેનું વર્ણન યોગ્ય રથએ થશે. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં આવેલા મુસાફર બારબોસા લખે છે કે^{૧૫} ખંભાતના અખાતમાં ‘ગંદારી’ (Guendari) નદીમાં પેસતાં ખંભાતનું મહાન શહેર આવેલું છે.^{૧૬} એ શહેર ઘણું સુંદર છે અને એમાં હિંદુ (Gentiles) અને સુસલમાન

૧૨ એ જ પૃ. ૧૧૬-૧૧૭.

૧૩ એ જ પૃ. ૧૬૬. આમાં મીરાને સિદ્દરા સુલતાને ચાંચિયા સામે કાફલો મોકલ્યો એમ લખે છે. ત્યારે તબક્કે અકબરી સુલતાન પોતે નૌકાસૈન્ય સાથે ગયો એમ લખે છે. સિદ્દરા કરતાં તબક્કે અકબરી વખતે વિશ્વસનીય હોજારો એનો મન લીધો છે. તારીખે ફિરિશ્તા ચાંચિયા વક્તસાડ તરફના હતા એમ લખે છે. જુલ તબક્કા અને સિદ્દરા બન્ને અલખારના લખે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૨૧૮-૧૬.

૧૫ Stanley's Barbosa P. 64-66

૧૬ બારબોસાએ ખંભાતના અખાતમાં કેટલાક રથોનું કરેલું વર્ણન એનાં લખેલાં નામ હાલ ખંધ બેસતાં નથી. મહી નદીને

(Moors) અનેની સારી વસ્તી છે. ઘર પથ્થરના અને ઇંટચુનાના ધોળેલા છે. ઘણા ઉંચા, મોટા, બારીઓવાળા અને સ્પેઈનની માફક નળીઆના છાપરાવાળા છે. એ શહેર ફગદુપ અને સમૃદ્ધ મુલકમાં આવેલું છે એમાં રત્તા અને યોગાન ધણું સારા છે. એના હિંદુ અને મુસલમાન વેપારીઓ ઘણા ધનવાન છે. લોકો કપડા અને ઘરેણાના શોખીન છે. આ શહેરના વતનીઓ વર્ણુ ગોરા છે. જે લોકો બહારના દેસાવરોના વતની છે તે તો ઘણા જ ગોરા અને ઉત્તમ કપડા પહેરનારા છે. લોકોમાં સુગંધી વસ્તુઓ વાપરવાનો શોખ ધણો છે. પુરુષ અને સ્ત્રીઓ માથામાં મોગરા વગેરેના ફુલ સારી રીતે વાપરે છે.^{૧૭} ત્યાં ગવેયા ઘણા છે અને ઘણી જાતના વાંદા મળે છે બાદ અને ધોડાની ગાડીઓ બારીઓવાળી તથા રેશમી તકીઆ તથા ગોદડા મૂકી 'કેબિન'ની પેઠે શણગારેલી જોનામાં આવે છે.^{૧૮} એમાં એટલા માણસો પોતે દેખાયા વગર બહારનું બધું જોઈ શકે છે હિંદુઓ માસાહાર કરતા નથી બાગબગીચામાં જઈ આનંદ કરે છે. વરચેમાં નામનો મુસાફર ખભાતને ધણુ જ ઉત્તમ શહેર કહે છે અને એને કોટ છે એમ લખે છે.^{૧૯} નિકાલો ડી કોન્ડી નામનો મુસાફર બાર માઈલના ઘેરાવાવાળું મોટું શહેર એમ લખે છે.^{૨૦}

મહમુદ બેગડાના મરણ પછી હિંદી મહાસાગરમાં ફિરંગીઓની મત્તા વધે છે. મૂળજાતના સુલતાન બહાદુરશાહને હુમાયુ સાથે અણબનાવ થયો અને પરિણામે જે સુદ્ધ થયું તેમાં એની હાર થઈ એ વખતે મૂળજાત પાણુ લેવા ફિરંગીઓએ એને મદદ કરી અને બદલામાં મૂળજાતના કેટલાક બદરોમાં એમની સત્તા જમી દબણુ, દીન, વસાઈ વગેરે એમના તાબામાં આવવાથી કાઠાનો વેપાર સહીસલામત રહ્યો નહિ આથી કરીને ખભાતના વેપારને ઘણું નુકામન થવા માડ્યું બહાદુરશાહને પાછળથી પોતાની ભૂલ જણાઈ

બહાદુરશાહ અને ખભાત

બહાદુરશાહના અમલ દરમ્યાન એણે ખાનિ આઝમ તાજખાનને ખભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીમ્યો હતો એણે બધી ફરિયાદો દૂર કરી વ્યવસ્થા કરી.^{૨૧} સુવત્તાન બહાદુરશાહ પોતે રાજગાદી આપાનેરમાં હોવા છતાં વારંવાર ખભાત આવતો. અને આપાનેર તથા અમદાવાદથી કાઠીઆવાડમાં

બહલે ગદારી નહીં લખે છે તેનું કારણ પણ સમજ્યું નથી

^{૧૭} આ વર્ણન મૂળજાતના માથામાં લેણી વપરાતી હતી એમ સૂચવે છે ।

^{૧૮} આ વર્ણન હાલ વપરાય ॥ તેમાં 'સિદ્ધચાન'—શીઘરામ—ને માટે હોય એમ સમજાય ॥

^{૧૯} Travels of Ludovica De Vertherma P ૧૦૬ ૧૦૭ આ મુસાફર ખભાત ને સિંધુ નદીના મુખ પાસે આવેલું ॥ એમ કહે છે ખલાનના અખાનની ભરતી માટે પણ લખે છે શહેરને માટે 'Most excellent city' એમ લખે છે
^{૨૦} Bom Gaz VI Cambay P ૨૧૭

^{૨૧} Mirat i Sikandari, Bayley P ૩૩૬ આ વાજખાન લે મહમુદ બેગડાને અમીર નહિ સિકંદરી એને તાજખાન વહર કહે છે તારીખે અલ્લી આઝીમખાન કહે છે (ઈકામ તરીકે) સીકંદરી ખલાતનો મુગ્રો બન્યો એમ કહે ॥ ત્યારે તખકાતે અડબરી લખે છે કે ખલાતમાં અન્યવસ્થાની ફરિયાદો આવવાથી બહાદુરશાહે એને નીમ્યો ॥ આ ગ્રંથોમાં તખકાત જ વધારે વિશ્વસનીય છે સર કલાર્ક ઇંગ્લિશ આ તાજખાનને તાજખાન નરપાલી કહે છે કે જેણે અમદાવાદમાં તાજખુર આજાદ કર્યું આ બાબત સીકા છે, પરંતુ આ તાજખાનનો હોદ્દો પણ મોટો હતો

દીવ બંદરરે જ્યાં માટે તે ખંભાત તથા થોલા ચઢીને જ જતો. દીવ અને ખંભાત વચ્ચે વધારેમાં વધારે વહાણમાં મુસાફરી કરનાર મૂજરાતના બાદશાહોમાં એ એક જ હતો.^{૨૩} તાજમાન પછી તારીખે બહાદુરશાહીનો કર્તા ખંભાત બદરનો દરોગો નીભાયો હતો.^{૨૪} જ્યારે બહાદુરશાહ હુમાયૂંના લશ્કરથી હારીને નાસતો ખંભાત આવી ત્યાંથી દીવ ગયો હતો ત્યારે હુમાયૂં પોતે પણ એની પૂંઠ પકડી ખંભાત આવ્યો અને સહેરની બહાર પડાવ નાખ્યો.^{૨૫}

હુમાયૂંએ ખંભાત છૂંટવા અને બાળવાનો આપેલો હુકમ

આ વખતે હુમાયૂં પાસે લશ્કર થોડું હતું. મલીક અહમદ લાડ અને રૂકન દાઉદ નામના બહાદુરશાહના આમીરોએ, કોળી લોકો ઉપર પોતાની લાગવગ હોવાથી, હુમાયૂંના થોડા લશ્કર ઉપર રાત્રે એકાએક હુમલો કરી મારી હઠાવવાના ઇરાદાથી કોળી અને ગવાર લોકોની એક ટોળી જીતી કરી. આ વાતની એક ડોશીને ખબર હતી. અને એનો છોકરો હુમાયૂંના લશ્કરમાં પકડાએલો હોવાથી તેને છોડવાની શરતે આ હકીકત ડોશીએ બાદશાહને ખાસ મળીને કહી. તે એ બાતમી ખેાટી હોય તો બંનેને મારી નાખવાં એમ હતું. ડોશીએ કહેલી રાત્રે પરાક્રમે પાંચ વાગ્યે ૧૦૦૦ કોળી અને ગવારો લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યા. ગવારો છૂંટવામાં પડ્યા. એમાં સાહી અંદસંચય (લાયબ્રેરી)નાં કેટલાંક ઉત્તમ અને અલબ્ય પુસ્તક પણ છૂંટાઇ ગયાં. બાતમી પહેલેથી મળેલી હોવાથી મોગલ સીપાઇઓ પણ ગાફિલ નહોતા. તેથી આખરે ભીલો હાથો અને નાકા. આ બનાવથી હુમાયૂંને એટલો ક્રોધ થયો કે એણે ખંભાત છૂંટવાનો અને બાળવાનો હુકમ આપ્યો.^{૨૬}

ખંભાત અને ફિરંગીઓ

આ બનાવ પછી બહાદુરશાહ મૂજરાત પાછું જતી લે છે, પણ પોર્ટુગીઝ-ફિરંગીઓનું નેર વધવાથી ફિનારાનાં બંદરોનો વેપાર એમના હાથમાં જતો રહે છે. ધીમેધીમે ખંભાતનો આફ્રિકાનાં બંદરો, ઇરાનનાં બંદરો અને દક્ષિણ હિંદનાં બંદરો સાથેનો વેપાર આછો થતો ચાલ્યો.^{૨૭} ઇ.સ. ૧૫૧૨ની લગભગમાં ખંભાતના રાજાનો એલચી ફિરંગી સરકાર આગળ ગોવા ગએલો તેને પાછો વાળી બેટ

૨૨ મહમુદ એઝાના વખતથી નોકાસે-મનું સુખ થાણું દીવ બન્યું હતું. ખંભાત એની નીચે ગણાતું. નોકાસેનાધિપતિ First Lord of Admiralty મલીક અયાઝ મુવતાની દીવમાં રહેતો.

૨૩ Mirati Sikandar-i-Bayley, P. 338-9; 347

૨૪ Mirati-i-Sikandari, Bayley, P. 341. આ આજ્ઞાનું નામ મળતું નથી. તારીખે બહાદુરશાહીનો પતો નથી. એ અમલવાદની ધીકોટ અવિધી સુલહિઅખતો અરિબના સ્થાપક અમીર સુલહિઅખતો પાંચ થયો હતો, એમ સિકંદરી આગળ કહે છે. એ પોતે જ ખંભાતનો દરોગો હતો એમ લખે છે. તેના ઉતારો સિકંદરીના લેખકે લીધો છે.

૨૫ Mirati-i-Sikandari. Bayley, P. 392.

૨૬ અબુલકાસમ અઝ્ઝરતમ I (Tr. by Beveridge) પૃ. ૩૦૬-૧૦. આ લઘાઈ ખંભાત સહેરની બહાર થઈ તેથી બાદશાહને ક્રોધ ખંભાત ઉપર હતો. હુમાયૂં વિદાયલાલે રોળીન હતો. લાયબ્રેરી જિંદ ઉપર સાથે ફેરવેલો. આ છૂંટમાં તેમનામાની અસિમત પણ છૂંટાઈ ગઈ હતી. પણ તે પાછળથી જડી હતી એમ કેટલાકનું માનવું છે. આમાં જે ગવાર નામની ભત છે તેને ખંભાત સહેરની બહારના ગવારના ભાગના લખ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે.

૨૭ Bom. Gaz. VI. Cambay, P. 217.

સાથે ગોવાના ગવર્નરે ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગા (Tristao De Ga)નામના પોતાના એવચીને ખભાત મોકલ્યો. ૨૮ આ માણસ છેક ઈમ ૧૫૩૩ ૩૪ સુધી પણ ખંભાતમાં જ રહેતો અને દીવમાં કિલ્લો ગાધવા બહાદુરશાહની પરવાનગી માંગેલી તુનો ડી કુના ગવર્નર હતો ત્યારે ખભાતમાં રહી બહાદુરશાહને દીવ બંદરે એને મળવા માટે જવા ટ્રીસ્ટાઓ ડી ગાએ ખટપટમાં ભાગ લીધો હતો એમ જણાય છે. ૨૯ ઈમ ૧૫૩૧માં ફિરગીઓએ ખભાત સર કરવા હરહો કર્યો. દીવ બંદરમાં મિથો બાધવાની તેમની ઇચ્છા પ્રબળ બની હતી. ૩૦ ૧૫૩૪માં પોર્ટુગીઝોએ કાઢવા આવ્યા અને દમણના કિનારે ભિતર્યા બહાદુરશાહ પણ સલાહ કરવા તૈયાર હતો. ખભાતથી જતું અને ખભાત આવતું દરેક વહાણ વસાઇ બંદરે ફિરગીઓને જકાત આપ્યા વગર ન જાય એવી શરત ફિરગીઓએ કરાવી લીધી. ખભાતમાં અગર એના તાબાના બંદરોમાં લઘાઈ માટેનું વહાણ ન બાધી શકાય એવી કલમ પણ એ સલાહમાં દાખલ થઈ એ રીતે ફિરગીઓનો પગ મૂજરાતમાં મજબૂત થયો. ૩૦ બહાદુરશાહના મરણ પછી મુહમ્મદ ઝમાન મીરઝા જે હુમાયૂં પાસેથી નાસીને આવ્યો હતો તેના હાથમાં ખભાત થોડો વખત રહ્યું અને તુનો ડી કુના ફિરગી ગવર્નરે એને મદદ કરી હતી. ૩૧ ઈસ ૧૫૩૮ની લગભગમાં ફિરગી કેપ્ટન ડોમ જેઆઓ ડી કાસ્ટ્રો (Dom Joao De Castro)એ ખંભાત લૂટ્યું અને બાળ્યું એ હુમનામાં એના ફક્ત બાવીસ માણસ ધાપન થયા હતા. ૩૨ ખભાત બંદરમાંથી કોઇએ કોઇ વિરોધ કર્યો હોય એમ જણાતું નહોતું કહે છે કે ખભાત એ વખતે હિંદમાં સર્વથી ધનવાન શહેર હોવાથી લૂટ એટલી બધી ભેગી થઈ હતી કે ફિરગી એના વહાણોને તે લઇ જવી મુશ્કેલ થઈ પડી. ખભાતના લણા લોકો પણ માર્યા ગયા હતા. ઈસ ૧૫૪૬માં ગોવાથી ત્રીસ વહાણોનો કાર્કો ખભાતના અખાતના બંદરે લૂટવા આવેલો. પરંતુ ગંધાર અને ઘોષા સુધી લૂટ કરી શક્યો. ખભાત બચી જવા પામ્યું. ૩૩

સુનતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ખભાતની જોડાજનાની સપૂર્ણ રહી લગભગ દરેક પરદેશી મૂજરાતને ખભાત અગર ખભાતનું રાજ્ય કહીને ઉદ્દેશતો એ તો અગળ જોયું. મૂજરાતના બાદશાહ તરીકે સુનતાન મહમુદ બેગડો ધણો પ્રસિદ્ધ હતો એને લીધે ખભાત અગ્રેજ સાહિત્યમાં પણ અમર થયેલું છે.

૨૮ Portuguese in India Dancers I 250

૨૯ એ જ પૃ ૪૦૫

૩૦ એ જ પૃ ૪૦૬ બહાદુરશાહનું હતાવળીઆપણુ અને બાદશાહ હુમાયૂં સારે કરેનું વકાતુંવેર એ આ પકતીના કારણે હતી. સોળમી સદીના બીજા પાઠમાં ફિરગીઓના આખા કારકીલોનો ત્રીજો ભાગ ખભાત તાબાના બંદરોની સાથે લકષમાં વપરાતો. (એ જ પૃ ૪૧૦)

૩૧ એ જ પૃ ૪૨૧

૩૨ Bom Gaz VI P 217 આ હકીકત ગેઝેટીઅરના લેખકે આપી છે અને તેને મા' આવા Prim Rot des Indes Vita de Joao Castro જેનેદા આપેલા છે બીજા કથામાં આ હકીકત નથી.

૩૩ Portuguese in India I 476

**'The Prince of Cambay's daily food
Is asp, and basilisk and toad.'**

એ લોટીએ કપિ રોમુઅલ બટલરના Hudibras નામના કાવ્યમાં ગૂજરાતને ખંભાત નામથી ઉદ્દેશીને લખાએલી છે. ૩૪ બહાદુરશાહના મરણ પછી ગૂજરાતમાં ત્રણ નામના બાદશાહો થયા. એમના અમલમાં ગૂજરાત સાથે ખંભાતની પણ પડતી થઇ. ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ હવે પુરાવા માડયો હતો અને મોટાં વહાણો ઘોઘા સુધી આવી ચડતાં હતાં. અકબર બાદશાહે ગૂજરાત છત્યું ત્યાં સુધી ગૂજરાત દેશ અમીરોએ વહેંચી લીધો અને બાદશાહી નામની રહી. ખંભાત એ વખતે સૈયદ મુબારક યુખારીના ભાગમાં આવ્યું. ૩૫ આ ચાલીસ વર્ષના ગાળામાં ગૂજરાતમાં એટલી અવ્યવસ્થા હતી કે એના જિલ્લાઓ જે જે અમીરો સત્તામાં આવતા તે પોતાની જાગીર

ગૂજરાત સુલતાનના અંત સમયની સ્થિતિ

તરીકે વહેંચી લેતા. ઇ.સ. ૧૫૬૦માં હઝરત સૈયદ મુબારક યુખારી લઢાઈમાં દેવગોઠ પામ્યા એટલે ખંભાતનો મુલક ગૂજરાતના મુખ્ય અમીર ઇતિમાદખાન ગૂજરાતીના હાથમાં આવ્યો. ૩૬ ઇતિમાદખાનને ચંગીઝખાન અને બીજા હબસી અમીરો સાથે લઢાઈ ચાલ્યા કરતી હતી. એના પરિણામે ઇતિમાદખાન સુલતાન મુઝફ્ફરને લઇને મોડાસે નાસી ગયો; અને સાબરમતીને ઉત્તરને ભાગ શેરખાન કુલાદીએ અને દક્ષિણને ભાગ ચંગીઝખાને વહેંચી લીધો. આ વહેંચણીમાં ખંભાતનો મુલક ચંગીઝખાનના હાથમાં આવ્યો. ૩૭ આ વિજયની ખુસાલીમાં ચંગીઝખાને ખંભાત બીજલીખાન હબસીને આપ્યું. પરંતુ થોડા સમય પછી લડચથી પોતાની મા વિજયની મુબારકબાદી આપવા આવી એટલે બીજલીખાન પાસેથી ભઇ લઇને પોતાની માતાને જાગીરમાં આપ્યું. ૩૮ આનું વેર બીજલીખાને સખ્ત રીતે વાળ્યું. ચંગીઝખાનને કષ્ટથી કતલ કર્યો. ૩૯ આ વખતે ગૂજરાતમાં હબસીઓની સત્તા વધી ગઇ. હબસીઓએ ખંભાત વગેરે ઇતિમાદખાનને પાછાં આપ્યાં પણ ખરી સત્તા એમની જ હતી. ૪૦

અકબર ખંભાતમાં

ઇ.સ. ૧૫૭૩થી ખંભાત મહાન અકબર બાદશાહની સત્તામાં આવ્યું. પરંતુ એ સત્તા થોડાં વરસ

૩૪ Butler's Hudibras Part II Canto I

૩૫ મિરાને સિફત્તી યુ. ભા. પૃ. ૩૬૮.

૩૬ Bom. Gaz. VI P. 218.

૩૭ મિરાને સિફત્તી યુ. ભા. પૃ. ૪૩૧ અને ૪૩૭

૩૮ એ જ પૃ. ૪૩૮.

૩૯ એ જ પૃ. ૪૩૬. બીજલીખાને ચંગીઝખાનને અમદાવાદમાં બદના કિલ્લાની આગળના મેદાનમાં 'પૈમાન' (પોતા)ની રમત રમવા બોલાવ્યા, અને ભુઝારખાન હબસીને સાથેને મેદાનમાં ફરહન ઉત્ખુલકની અરિજદ આગળ કતલ કર્યો. આ બનાવ ઇ.સ. ૧૫૭૨માં બન્યો.

૪૦ મિરાને સિફત્તી યુ. ભા. પૃ. ૪૪૦.

નવાબ સાહેબ મોમીનખાન ત્રીલ
(એક પ્રાચીન ચિત્ર દર્શાવે)

મુસલમાન સમય

પરાજય થયો એ બધી વાતને ખંભાત સાથે સંબંધ નથી. ૪૪

કથાણુરાય

ગુજરાતના છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરે અને એના પુત્રે પણ અકબરના સુબાઓને વીસ વર્ષ સુધી જપ્તવા દીધા નથી. અમદાવાદથી રાહબુદીન અહમદખાન અને એતમાદખાનના લશ્કરને મુઝફ્ફરે હરાવી પાટણ કાઢવા હતા. ૪૫ થોડા વખત માટે ગુજરાત મુઝફ્ફરને તાબે આવ્યું હોય એમ જણાયું. સુલતાને પોતાના પક્ષના સરદારોને ખિતાબો પણ આપ્યા. ૪૬ એવામાં ખંભાતમાં કથાણુરાય નામનો વાણિયો જે બહુ જોશવર હતો એના નોકર સૈયદ દોઘતે સુલતાનને લખ્યું કે એણે ૪૦૦૦ સ્વામી ભેગા કર્યા છે. એણે ખંભાત બંદરમાંથી ઘણા પૈસા પણ ભેગા કર્યા હતા. સૈયદ દોઘતની વફાદારી જોઈ મુઝફ્ફરે તેને રસતમખાનનો ઇફ્તાખ અને ઘોડો તથા પોરાક મોકલ્યા, અને કહેવડાવ્યું કે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે તેને બોલાવીશું. ૪૭

૪૪ મિત્રો સિફદરી યુ. ભા. પૃ. ૪૫૫-૫૬; અહમદી પૃ. ૧૧૫-૧૧૬; જોતી II P. ૮67.

૪૫ મિત્રો અહમદી યુ. ભા. પૃ. ૧. ૧૪૮

૪૬ મિત્રો સિફદરી યુ. ભા. ૪૧૧-૧૨

૪૭ મિત્રો સિફદરી યુ. ભા. પૃ. ૪૬૨. આ કથાણુરાય ફણૂં વેળાખતમાં કાંઈક ગોઠવ્યો લાગે છે. કથાણુરાય નામનો એક ઐતિહાસિક પુરૂષ ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઘણો ગણાયે છે. મુબાઈ ગેઝેટીઅરમાં ખંભાત ઉપર લખનાર (પૃ. ૨૧૧) કુટુંબમાં કથાણુરાય નામના આણંવને આણંવ સમયમાં ધમેસો પારી એ સમયમાં ધમેસો પારસીઓના હુકમ સાથે ભેટતા લાગે છે. કથાણુરાયને પારસીઓ સાથે જગડો થયો હતો કે જેમને માટે કાંઈ આધાર ગળ્યો નથી, ગેઝેટીઅરના લેખકે જોખમે ગવર્નમેન્ટ સિલેકશનના સેમક કર્નલ દોર્બર્સનનો આધાર લઈ લખ્યું છે. દોર્બર્સને તત્કાલિન આવીએ નથી. આજ બંનકુલિ નાંખી છે. એમાં લખ્યું છે કે વેપારની હરીફાઈમાંથી લડાઈ થઈ પારસીઓએ હિંદુઓને ખારી કાઢવા અને ખંભાત કબજે કર્યું. એમાં કથાણુરાય નામનો ફોલાક વાણિયો નાસી સુરત ગયો ને જવરાનના વેપારમાં કમાઈ કાઢી એની ફોન લઈ પારસીઓને ખારી હઠાવી ખંભાત કબજે કરી રાહોમાં ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી. પારસીઓના છેલ્લા રાહો ઉપર કથાણુરાયે બીજી રાહો વસાવ્યું અને વેપારીઓને સાવી વસાવ્યા, એમ લખ્યું છે. આ વાત આપણે ચમારી છે. ગેઝેટીઅરના લેખકે આના ઉપર શંકા કરે છે કે કુરતને બદલે સોરઠ હોય તો આ વાત બંધ બેસે, કારણ સુરત આણંવ સમયમાં આખાક નહોતું. ખરી રીતે આ શંકાને સ્થાપ નથી. કથાણુરાય આણંવ સમયમાં થઈ ગયોતે ફોન ગળ્યોમાં આધાર નથી, જ્યારે અકબરના સમયમાં યથાના આધાર આનેક છે અને એ સમયે સુરત જઈ કમાઈ આણંવ પહોંચે. એટલે ફોનની ઇતિહાસમાં આવતો આ કથાણુરાય જ ખંભાતનો કથાણુરાય છે. મિત્રો સિફદરીના ઉલ્લેખ ઉપર આપ્યો છે. જે કથાણુરાયનો નોકર આદરે સત્તાવાળો હતો તે પોતે ઉપરનું વર્ણન કર્યું છે તેવા હોવાની શંકા નથી. એના નોકરે અકબરની વિરૂદ્ધ લાગ બખ્ષેલ, પણ એનું પોતાનું કાંઈ આવડું નથી. મિત્રો અહમદી (પૃ. ૧૪૮) એને ફણૂં કહે છે. પણ અવનુલેખનવારીખત બૈનૈની એને ખંભાતનો વનની કહે છે અને સિફદરીના કર્યા તેનો સમકાલીન હતો એટલે એ વાત સત્ય લાગે છે. બૈનૈની એને 'બકાશ' એટલે વાણિયો કહે છે. તે ઉપલી રીતકાને બંધ બેસે છે. ખીલ શ્રેય નાત લખતા નથી. વળી જોતી (અવનુલેખનવારીખ પૃ. ૨૪૬ થા. ૨) લખે છે કે પાસાક તરફથી મુગીઓના સમિ સુલતાન ખવાબનાં વક્રણ હોદાવવની સલાહ કરવા માટે લશ્કર સાથે અસદખાન સાથે કથાણુરાય તે ખંભાતનો વનની હતો તેને મોકલ્યો હતો. આ ઉલ્લેખમાં કથાણુરાયનો સુરત ગયોનો સંબંધ ઉપલી આપ્યા. વિકાને રેક આખોનો મળે છે. આ બધા ઉલ્લેખોથી કથાણુરાય અકબરના પક્ષના અને ખંભાતમાં રાતા પરાવનો હતો એમ સમભય છે. તેનો નોકર એની જોરહાટીમાં વિરૂદ્ધ ગયો હતો. કથાણુરાયનું ઘર હાલ પણ ખંભાતમાં બનાવવામાં આવે છે.

છેડો સુલતાન મુઝફ્ફર અને ખંભાત

આ વખતે અમદાવાદમાં બાદશાહી સુબો સુપ્રસિદ્ધ કવિવર અબ્દુર્રહિમ ખાનખાનાન (તે બહેરામ ખાનખાનાનનો પુત્ર) હતો એણે સુલતાનને અમદાવાદથી હરાની નસાડ્યો. સુલતાન નાસતો નાસતો ખંભાત આવ્યો. ત્યાં એની આસપાસ ૧૧૦૦થી ૧૨૦૦ સવાર ભેગા થઈ ગયા આ મહાચાર સાલળી ખાનખાનાન ખંભાત તરફ આવવા ઉપડ્યો એણે ભરૂચ આગળ પડાવ નાખી રહેલા નૌરંગખાનને પણ બારેજ ગ્રામ આગળ પોતાને આવી મળવા લખ્યું મિકદરીનો લેખક નૌરંગખાનના લશ્કર સાથે હતો આ બે લશ્કર ભેગા થઈ ખંભાત ઉપર ચઢી આવે છે એની ખબર જ્યારે મુઝફ્ફરને પડી ત્યારે તે એકાએક વડોદરે જઈ ત્યાંથી રાજપીપળાના જંગલ તરફ નાસી ગયો. ૪૮ આ સમય દરમ્યાન એક વખત ઇલાહિમહુસેન મિરજાનો પુત્ર મુઝફ્ફરહુસેન મીરજા જે પોતાની મા ગુલરૂખ બેગમ સાથે દક્ષિણમાં નાસી ગયો હતો તે બળવો ઉઠાવી પેશવાદ સુધી આવ્યો હતો અને એની પાછળ બાદશાહી લશ્કર પડતા ખંભાત આવવા નીકળ્યો, અને આફરાહનના અમલદાર સૈયદ હાસમે તેની સામે ન ટકવાથી ખંભાત ચહેરમાં ભરાઈ કિલ્લેમાંથી કરી આ ખબર પાછળમાં રાજા ટોડરમલ જે જૂનારાતની જમેબંધી નક્કી કરવા આવ્યો હતો તેને મળતા તે તાપડ તોળ લશ્કર લઈ આવ્યો. આ સમાચાર સાલળી મુઝફ્ફરહુસેન મીરજા કારીઆવાડ નાસી ગયો. ૪૯

સુલતાન મુઝફ્ફર ગજપીપળાથી પાછો ભરૂચ આવ્યો અને ત્યાંથી ખંભાત આવ્યો. ખંભાત માં એણે મોકલે પાસેથી ધણુ નાણુ ભેગું કર્યું અને લગભગ ૬૫થી વધારે માણસનું લશ્કર જીલ્લું કર્યું ૫૦ આ સમાચાર મીરજાખાનને મળતા તે અમદાવાદથી નીકળ્યો, અને માળવાના સરદારો જે વડોદરે અને ભરૂચ હતા તેમને પણ બોલાવ્યા આ સાલળી સુલતાન પાછો નાસી વડોદરે ગયો. મીરજાખાન તેની પાછળ પડ્યો અને સુલતાનનો નોકર જે ખંભાત સામવી તથા હતો તેની સામે ઢુકડી મોકલી ૫૧ સુલતાન રખડતો રખડતો કારીઆવાડમાં ગયો અને આખરે આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. એણે પોતે જીવ્યો ત્યાં સુધી અકબરના અમલદારોને શાનિમાં રહેવા દીધા નહિ ખંભાત ધણી વાર એની નાસભાગનું મધ્ય કેન્દ્ર બન્યું

એ ઈસ ૧૫૮૨-૮૩માં થયો આ માલવાની તથા દીકરા બહાદુર પોતાના અલમચરિતમાં દૂર કરી દે છે એ ૨૫૫ લખે છે કે અકબરના વખતમાં કમ્બાણ્યા ખલાતનો સુત્રદી હતો એણે મારી બચાવવા કરી અને ધણુ પોષા ને નેપારીઓ બહારથી આવી ખલાતમાં વસ્યા આ ઉલ્લેખ આવતા પ્રકરણમાં કરીશું

૪૮ મિરાતે સિદ્ધી ગુ ભા પૃ ૪૬૭

૪૯ મિરાતે અહમદી ગુ ભા ૧ પૃ ૧૩૩, મનુષ્યેશ્વરવારીખ, બૌદ્ધ II 256

૫૦ અહમદી ગુ ભા ૧ ૧૫૩ મનુષ્યેશ્વરવારીખ II ૩૪૧ લખે છે કે ત્રેલ લાખ રૂપીઆ ખલાતની તીજરીમાંથી લીધા'

૫૧ મનુષ્યેશ્વરવારીખ II ૩૪૪ સુલતાન મુઝફ્ફર ત્યાંથી છીર વગેરે બાલુ ચાઈરખડો કારીઆવાડ ગયો. સુલતાનને એક એક રથોથી બીજે રથોએથી રખડપડા કરી છે ૨ નવારીઓના વર્દનમાં ધણી કુચાલુ ઉભી થયેલી છે અને રથોનો કમ નક્કી કરેલો મુદ્દલ છે

પ્રકરણ સાતમું

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતમાં ગૂજરાત અને ખંભાત અકબરના રાજ્ય વખતે આવ્યાં એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય. પરંતુ અકબરના આખા ચે અમલમાં એ પ્રતિભાસંપન્ન મહાપુરુષની કાઠી રાજનીતિનો લાભ ગૂજરાતે અને ખંભાતે લીધો નથી. છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે અને એના પુત્ર બહાદુરે છેક જહાંગીરના સમયની શરૂઆત સુધી બળવો ઉઠાવ્યા કયો હતો. મુઝફ્ફરના હલ્લાઓને લીધે ભરૂચથી અમદાવાદ સુધીના મુલકે તો અકબરના અમલની શાંતિ દોડી જ નથી. એમાં મીરઝાઓએ પણ ઉમેરો કર્યો હતો. આ આખા પ્રદેશની વચ્ચે ખંભાત આવેલું હોવાથી અને એ સમયનું નાણું તથા વેપારનું કેન્દ્ર હોવાથી ખંભાતે સૌથી વધારે અશાંતિ અનુભવી હતી. અકબરે ખંભાત બંદરની મહેસુલમાંથી શાહજહા સલીમ (જહાંગીર)ને દર વર્ષે એક લાખ રૂપિયા આપવાનો હુકમ કર્યો હતો.^૧ એ ઉપરથી સમજાશે કે આટલી લઘાલઘા અને લૂટો થવા છતાં ખંભાત એ વખતે સમૃદ્ધ હતું. એની વાર્ષિક આવક એ વખતે પાંચ લાખ રૂપિયા ગણાતી હતી.^૨

મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરનો બળવો

સત્તરમી સદીની શરૂઆતથી—જહાંગીરના સમયથી ગૂજરાતમાં શાંતિ અને મોગલશાહના કાંઈક ન્યાયી અમલના લાભ દેખાવા માંડે છે. થોડો વખત તો સુલતાન મુઝફ્ફરના પુત્ર બહાદુરે બળવો કરી ખંભાત કબ્જો કરી ચૌદ દિવસ સુધી પોતાના હાથમાં રાખ્યું^૩ અને ખંભાતથી અમદાવાદ વચ્ચેનો રસ્તો વેપારીઓની આવજા માટે ભયભરો કરી મૂક્યો.^૪ આખરે મોગલશાહના ચઢતા સૂર સાથે ગૂજરાત સંતતનનો આ છેલ્લો તારો અસ્ત પાડ્યો.

હિંદુસ્તાનનો શહેનશાહ ખંભાતના રાજાના નામથી ઓળખાય છે

આ વખતે અંગ્રેજોએ વેપાર માટે ગૂજરાતમાં આવવા પ્રયત્ન કરવા માંડેલો. શરૂઆતમાં અંગ્રેજો ખંભાત આવવા નીકળેલા તેમને ફિરંગીઓએ પકડ્યા અને ગોવા લઈ ગયા. તે વખતે ઇંગ્લેન્ડમાં ઇસીઆએચ રાણી રાજ્ય કરતી હતી. એણે એ વેપારીઓને અકબર બાદશાહ ઉપર કાગળ લખી આપેલો તેમાં અકબરને ખંભાતના રાજા તરીકે ઓળખ્યો હતો. પશ્ચિમના મુલકોમાં આખા હિંદુ-

૧ ત્રિસતે અહમદી, ગુ. ભા. ૧. ૧૮૭.

૨ Ain-i-Akbari, Gladwin: 516. (1898 Calcutta Ed.) અકબરી ૨૦૧૪૦૬૬ દાખની ઉપર ખંભાત બંદરની લખે છે. તેને ગેઝેટીયરનો હેખક ૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા કહે છે. ત્રિસતે અહમદી ચાર લાખ કહે છે.

૩ William Finch: in Early Travels in India, P. 173. Foster. Oxford. દિવ વખે છેક બહાદુરે ભાઈચાંશે અને કાપતાનું પુરોષણ (Proclaiming liberty and laws of good fellowship) બહાર કઢ્યું.

૪ એ જ પૃ. ૧૭૩ અને પૃ. ૧૭૩. દિવ આગળ લખતાં ખંભાતનું વર્ણન કરે છે. બુર્જો એ જ પૃ. ૧૭૮.

સ્તાનને આમ ખભાતને નામે ઝોગખે એ વેપાર અને સમૃદ્ધિના ખભાતની અસાધારણ સમૃદ્ધિ સિદ્ધ કરે છે અને તે અમયના હિંદુસ્તાનના એનું અગ્રમથાન બતાવી આપે છે. ૫ હાવ મુબાર્ક છે તેમ એ સમયે હિંદુસ્તાનનું એ દાર હતું ખભાતની આ જાતની પ્રસિદ્ધિને નિધાતા અમદાવાદનો મુલતાન મહમુદ બેગડો હતો એ સમયે અમદાવાદ ૩મી લગન અગર બર્લિનનું ખભાત વિવરપુત્ર અગર હૈમ્મર્ગ હતું મોગલોઈના વર્ષો જેમજેમ વધ્યા તથા તેમતેમ એ સ્થાન સુરત પેટું ગયું

જહાંગીર પહેલાંનું ખભાતનું વર્ણન

મુઆઝર ફિન્ચ (Finch) લખે છે કે ખભાત જવાનો રસ્તો (અમદાવાદથી) રેતીથી ભરેલો, ઝાડીવાળો અને ચોર તથા લૂટારૂના ઉપદ્રવ વાળો છે ખભાત દરિયાકિનારે છે અને એની આસપાસ ઇંટોની મોની દીવાન-કોટ છે ઘર જોયા અને સુદર છે એક દરવાજાથી બીજા દરવાજા સુધી રસ્તા સીધા અને પથ્થર જડેલા છે બજાર વિશાળ છે શહેરના વાદરા એટલા બધા છે કે છાપરા ઉપર ફૂદીફૂદીને નળીઆ ભાગી ધણુ તોફાન કરે છે અને લોખને વગાડે છે શહેરની દક્ષિણે એક સુદર બાગ છે અને એમાં ચોક્કસને માટે મોટો મિનારો છે શહેરની ઉત્તરે કેટલાક તળાવો છે આ શહેર ગૂંજરાતનું બજાર છે અને તેમાં ફિરંગીઓનું જોર બહુ છે અખાતમાં ભરતીનું જોર ભયંકર છે તે સાથે આશિયા પણ ધણુ છે ૬ એ જ અરસામાં અબુલફઝલ લખે છે કે ખભાત અને ઘોઘા મોટાબદરહતા ખભાતથી નાના મજવાઓમાં ઘોઘા લાની માલ મોટા વહાણોમાં ચઢાવનામાં આવતો ૭ ઈસ ૧૫૮૩ની લગભગમાં વેનીસના મુસાફર સીઝર ફ્રેડ્રિકે લખ્યું છે કે ખભાત સુદર શહેર હતું એનો વેપાર એટલો મોટો હતો કે જો એણે તે નજરે ન જોયો હોત તો માનનામાં ન આવત એ મુસાફર ખભાત આવ્યો તે દરમ્યાન એક મોટો દુકાન પડ્યો હતો એમ એ લખે છે લોકો પોતાના છોરા ફિરંગી લોખને જસાત રૂપિયામાં વેચી દેતા ૮

ઈસ ૧૬૧૮ના ડિસેમ્બર મહીનામાં જ્યારે મુકર્મખાન ગૂંજરાતનો મુખે હતો ત્યારે આગ્રાથી માળવામાં યદને અમદાવાદ જતા બાદશાહ જહાંગીરની સવારી ખભાત આવી પેટલાદ યદને આવતા બાદશાહને ગાઝામાં એમનાનું મન થયું, પણ ધૂળ બહુ જીડવાથી એ ગાઉ ખેસી ખભાત સુધી ઘોડે ખેસવાનું પમદ કર્યું ૯ અહીં જહાંગીરે પોતાના આતમચરિત્રમાં ખભાત સમગ્રી જૂની

૫ Bom Gaz VI 218 જુઓ વસત રજત મકોતસવ અકમા 'ગૂંજરાતનું વહાણવદ્ એ નામનો લેખ

૬ જુઓ પાછળ મોખ ૪

૭ Gladwin's Ain-i-Akbari p 352 આગને અકબરીનું ખભાતનું વર્ણન દર્શુ જ છે એના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે ખભાત મોટું શહેર અને બંર હોવા છતાં વહાણોની વધારે અવજાવર ઘોઘા બદરે હતી અને ખભાતનું ખડે બદર ઘોઘા જ હતું

૮ Bom Gaz VI 218 & Note 7 જેઝીમીઅરનો લેખક લખે છે કે આ દુકાનનો ઉદ્દેશ બીજા મર્ક મુખમાં મળેલો નથી પણ જુનાગઢના એક ઉલ્લેખથી આ દુકાન ઈસ ૧૫ ન્યા પડ્યો હતો એમ પારે છે

૯ વર્તુલ જહાંગીરી I 415 Tr by Rogers & Beveridge

દંતકથાઓ લખેલી છે.^{૧૦} એ પછી જહાંગીર લખે છે કે ખંભાત જૂનું બંદર છે અને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટું બંદર ગણાય છે. એ પછી ખંભાતના અખાતનું વર્ણન આપે છે.

જહાંગીરે ખંભાતમાં કરેલા આનંદ

જહાંગીરે ખંભાતમાં દસ દિવસ આનંદમાં ગાળ્યા. એ વખતે ફિરંગીઓનાં ઘણું વઢાણ માલ ઉતારવા તથા નવો માલ ચઢાવવા આવેલાં હતાં. એ લોકે બાદશાહને પોતાનો માત્ર ગોદવીને બતાવ્યો. ખીન્ને દિવસે બાદશાહ જાતે 'ઘરાબ'માં બેસી^{૧૧} દરિયાની સફરે એકાદ ગાઉ સુધી ગયા. સાંધી પાછા વળી ચિત્તાઓ લઈને હરણના શિકારે ગયા. નારંગસર તળાવની સફર પણ કરી.^{૧૨} સાંધી પાછા વળતાં શહેરની વચ્ચે યઘ સવારી પસાર યઘ લારે રસ્તામાં પાંચ હજાર રૂપિયા વેચાં. ગૂજરાતના સુલતાનોના વખતમાં બંદરની જગત લારે હતી તે જહાંગીરે ઘટાડીને ચાલીસે એક લાગ જેટલી કરી.^{૧૩}

ખંભાતમાં પાડેલા જહાંગીરશાહી સિલ્લા

આ વખતે જહાંગીરે હુકમ આપ્યો કે સામાન્ય મંડોર કરતાં બેવડા વજનના સોનાના સિલ્લા પાડવા. આ સોનાના સિલ્લા ઉપર એક બાણુ 'જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭' (૧૬૧૮), અને બીજી બાણુ 'રાત્યારોહણના બારમા વર્ષમાં ખંભાતમાં પાડ્યો' એ પ્રભાણેની છાપ પાડી. ચાંદીના સિલ્લા ઉપર એક બાણુ 'સિલ્લા જહાંગીરશાહી ૧૦૨૭' અને એની આસપાસ ગોળાકારમાં 'વિજયી જહાંગીર બાદશાહે પાડ્યો', અને બીજી બાણુ 'રાત્યારોહણના બારમા વર્ષમાં ખંભાતમાં પાડ્યો' એમ છાપી, એની આસપાસ ગોળાકારમાં 'ત્યારે દક્ષિણનો વિજય મેળવી ચાંદુધી ગૂજરાત આવ્યા ત્યારે' એવી છાપ પાડી. જહાંગીર કહે છે કે પહેલાં દૂકા ચાંખાના પડતા હતા તે પોતે સોનાના પાડ્યા.^{૧૪}

જહાંગીરને ખંભાતમાં મળેલા અપેક્ષા મશિખ પુરુષો

એ વખતે ખંભાત બંદરનો મુતસદ્દી અખાતખાન હતો.^{૧૫} એણે બાદશાહને નજરાણું ધર્યું અને

૧૦ આ દંતકથાઓ ત્રંબાવની અને ખંભાવની નદયો તથા ખંભાતનું બંદર ધણેજુ તેને લગતી છે, જે અગાઉ લખી ગયા હોય. એ જ પૃ. ૪૧૫-૧૬.

૧૧ ઘરાબ એ રેશી વઢાણની એક જાત છે જેને અંગ્રેજીમાં *grab* કહે છે. અંગ્રેજી શબ્દ રેશી ઘરાબ ઉપરથી નીકળેલો છે.

આ વઢાણ મલબાર બાણુનું મલવામાં આવે છે. ભુએ વસંત રત્ન મહોત્સવ અંકમાં ગૂજરાતના વઢાણવડાનોઆ લેખકનો લેખ.

૧૨ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા. I. P. 417. આમાં મૂળમાં 'તાલ વારંગ' એવા શબ્દો છે. એને ભાષાંતરકાર તારંગસર લખે છે અને એ તારંગસર તળાવ હશે એમ પારે છે, અને નીચે નોંધમાં જણી કરવા કરે છે કે જહાંગીરને દરિયાના વરંગ એટલે મોર્લ નેપાની ધટ્ટા હતી તેથી એમ લખ્યું હશે. ભાષાંતરકારની આ કલ્પના અર્થહીન છે. તાલનો રાષ્ટ્ર અર્થ તળાવ છે. દરિયા નેપાનો ઉચ્ચેમ જુરો કરેલો છે.

૧૩ એ જ પૃ. ૪૧૭. અહીં જહાંગીર ખીન્ બંદરોની જગતોનું વર્ણન કરે છે અને ગૂજરાતના મુકનાનોના વખતમાં બંદરની આજક કેટલી વધી હશે તે બતાવે છે.

૧૪ એ જ પૃ. ૪૧૮.

૧૫ એ જ પૃ. ૪૧૮. જહાંગીરના સમયમાં આવેલા અંગ્રેજ મુસાફરો એ વખતે ખંભાતનો મુખ્ય સુરક્ષાખાન હતો એમ લખે છે. (ભુએ *British Beginnings in Western India*, Rawlinson, Oxford: p. 42 અને *Early Tra-*

એની મનસખ જાતીકી ૩૦૦૦ અને ૬૦૦ ઘોડેસવારની થઈ. એક દિવસે બાદશાહે તુરબખત નામના હાથી ઉપર બેસી એને ઘોડાની પાછળ ફેડાવ્યો. આ દસ દિવસ દરમિયાન એક દિવસ જહાંગીર બાદશાહે ખલાતના વેપારીઓ અને કારીગરોને બોલાવી દગ્ગાર લરી દરેકને તેના દગ્ગાન પ્રમાણે પોશાક અને ઇનામ વહેંચ્યા. આ દિવસોમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સત શાહઆલમ માહેબના વશજ સૈયદ મુહમ્મદ સાહેબ સજ્જાદ (Sahib Sajjada), આલીઅરના પ્રસિદ્ધ સત મુહમ્મદ ઘાસ સાહેબના પુત્ર અને અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં જેમનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો છે તે વજીહીન અનવી સાહેબના પુત્ર શેખ હૈદર અને અમદાવાદના બીજા નામાકિત પુરથો અમદાવાદથી ખલાત બાદ શાહનો આદરસત્કાર કરવા આવ્યા. તા ૨૦મી ડિસેમ્બર ૧૬૧૮ને રોજ બાદશાહી સવારી ખલાતથી અમદાવાદ જવા ઊપડી જહાંગીર લખે છે કે ખલાતનો કેટલ અકબરના વખતમાં ઈંટચુનોનો મુત્સદ્દી કદ્યાલુરાયે ૧૧ બાપ્યો હતો અને એણે વ્યવસ્થા કર્યાથી ઘણા વેપારીઓ ખલાતમાં આવી વસ્યા હતા ૧૭ એમ દહેવાય છે > જહાંગીરે ખલાતમાં સમુદ્ગતિ આપેલા મુલતાન અહમદના બાગમાં ઉનારો કર્યો હતો ૧૮

અધેજો અને ખલાત

અંત્રેજો ગૂજરાતમાં વેપાર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે આગળ જોયું ફિંગીઓની દુશ્મનાવટને લીધે ઘણા વર્ષ એ કાવ્યા નહિ જહાંગીરના સમયમાં સર ટોમસ રો ઈંગ્લંડના રાજા જેમ્સના એલચી તરીકે આવ્યો. ઘણો પ્રયત્ન કર્યા પછી બાદશાહી મવારી અમદાવાદમાં હતી ત્યારે હિંદુ રતાનમાં છૂટથી વેપાર કરવા અંત્રેજોને પરવાનગી મળી સર ટોમસ રોએ કામ માટે ખલાત જવાનું નક્કી કરેલું, પણ તે કામ પતી જવાથી ખલાત આવી શક્યો નહિ ૧૯ આ વખતે મુગેદારી મુકર્મખાનની નહોતી, પણ શાહજહા-શાહજહા ખુર્મની હતી અને વહીવટ દરજહાના ભાઈ અસફખાનો હતો. ખલાત અમાનતખાના તામામાં જ હતું અને અસફખાનો એ સમો થતો હતો ૨૦

vels in India William Hawkins in 1608 13 (Oxford P 63) આ મુકર્મખાન આખા ગૂજરાતનો મોઢો મુગો હતો એટલે ખલાતનો એમ પરેશીઓએ ખાની લીધું હતું

૧૬ ઇ.સ. જહાંગીરી લા. ૧ પૃ ૪૧૭ આ જહાંગીરના પોતાનો કોબે કદ્યાલુરાયને અકબરના સમયમાં ઘણા પુરવાર કરે છે મિરાતે અહમદી ઝુ લા પૃ ૧૫૭માં આ કદ્યાલુરાયને મુલતાન મુકર્મકેર કાઠીઆવાડમાં નાસે ૥ ત્યારે જે લશાપઓ થાય ૥ તેમાં એક વખત વચ્ચે પહંપાલુ લખે છે અકબરનો એ મોટો અમનવાર ૧૮૧૫ છે

૧૭ જહાંગીરની સવારી ખલાતમાં દસ દિવસ રહી એ મોટો ઐતિહાસિક બનાવ હોવા છતાં મુમાઈગેઝીઅરના લેખ એના ઉપર ધ્યાન નથી આપ્યું એ નવાઈ નેહું ૥

૧૮ આ હકીકત રામ મિરાતે અહમદી ઝુ લા ૧ પૃ ૧૬૭માં જણાવેલી છે મુલતાન અહમ નો નાગ સમુદ્રને કાંઠે આવેલો હતો એમ અહમદી લખે છે હાલ એ બાગનું નામનિયાન નથી

૧૯ મુગો સર ટોમસ રોનો મુલ ટોમસ ફોર્સ ઉપર લખેલો પત્ર Journal Embassy of Sir Tomas Roe Sir William Foster, Oxford, P 418

૨૦ એ ૧૫ ૧૨૮ અને મોઢ સર ટોમસ રોની મોરોમખ ખલાતના ઘણા ઉલ્લેખો છે જે વેપાર અને ફિરગીઓ સબખીના હોઈ અને મખના નહી

એમ ટોમસ રોનાં લખાણો ઉપરથી સમજાય છે. મુકર્રમખાન અગ્રિને તરફ સદ્લાપ રાખતો નહોતો. સર ટોમસ રોના આલ્યા પછી રાજ્ય સાથે સારો સંબંધ થયો અને સુરતમાં વડી કોઠી કરી ખંભાત અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ શાખાઓ કરવાનું નક્કી થયું. એક વખત સ્પેઈનનો એલચી જહાંગીરની સવારી અમદાવાદ હતી ત્યારે ખંભાત આવ્યાનું, અને સર ટોમસ રોની ખટપટને લીધે એને બાદશાહની મુલાકાત ન મળ્યાનું સર ટોમસ લખે છે.^{૨૧} અગ્રિજ કોઠીની હકીકત વધારે જુદા પ્રકરણમાં કહીશું.

મોગલાઈમાં ખંભાત

જહાંગીરના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષમાં જે થોડી મુશ્કેલી ખંભાતે અનુભવી તે પછી એક આખી સદી સુધી ખંભાતમાં કોઈ ખાસ દુઃખનો પ્રસંગ બન્યો નથી. એનો વેપાર શાંતિથી ચાલ્યા કયો છે. દરિયાઈ વેપાર દિવસેદિવસે ઓછો થયો તેનાં કારણો કુદરતી હતાં. અખાતનો ઉપરનો ભાગ વધારે પુરાતો ગયો. રાજપુતાનામાં અશાંતિને લીધે ઉત્તર દિશ સાથેનો ખંભાતથી અમદાવાદ યાત્રા જતો રસ્તો નકામો થયો. દક્ષિણમાં સતત ચાલ્યા કરતી લગાઇઓને લીધે બાદશાહી મુકામ દક્ષિણ અને ખાનદેશમાં વધારે થવા લાગ્યો. આ બધાં કારણોથી સુરત ધોળેધીમે વધતું ગયું. આમ છતાં પણ ઈ.સ. ૧૬૦૮માં ખંભાતનો વેપાર દિશમાં સૌથી વધારે હતો. ફિરંગી લોકોનાં બસો વહાણુ બારામાં પડી રહેતાં. વલદા (ડચ) લોકોએ ઈ.સ. ૧૬૧૭માં કોઠી કરી.^{૨૨} ઈ.સ. ૧૬૧૩માં અંગ્રેજોને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની છૂટ મળી. ઈ.સ. ૧૬૧૬ સુધીમાં એમણે સારી જમાવટ કરી^{૨૩} ખંભાતમાંથી ફિરંગીઓ (પોર્ટુગીઝ)નું જોર ઓછું કર્યું.^{૨૪} મોગલાઈનો આ શાંતિનો સમય એકદરે ખંભાતમાં પણ સારો પસાર થયો. આ સમયમાં પરદેશી મુસાફરોનાં ખંભાતનાં વર્ણન મળી આવે છે.

શાહજહાંનો સમય

શાહજહાંના સમયમાં જીવીસિમા મુળા શૈયરતખાનના અમલમાં ખંભાતમાં અલી અકબર નામનો મોટો વેપારી હતો. એનો બગદાદ-બસરા સાથે મોટો વેપાર હતો. એણે કેટલાક ઉત્તમ અરબી ઘોડા ખંભાત લાવી બાદશાહને મોકલાવ્યા. એક લાલે વેળહા (અમૂલ્ય મણિ) નામનો રૂપિયા પંદર હજારની કિંમતનો ઘોડો ધણે પસંદ આવ્યો. આથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે અલી અકબરને મનસબ બાંધી આપી ખંભાતનો મુખ્ય અમલદાર નીચ્યો.^{૨૫} આ અલી અકબરને પાછળથી દોષએ મારી નાખ્યો તેથી ખંભાતના મુતસદ્દી તરીકે મુઈઝ ઉલ્મુલ્કની બીજવાર નીમણુક થઈ.^{૨૬} એ લગભગ નવ

૨૧ એ જ પૃ. ૪૫૪. કહે છે કે એલચી સ્પેઈનથી રોષિા નહિ પણ દમણથી આવ્યો હતો.

૨૨ ડી લા વાલે લખે છે કે કચ લેણીએ ખંભાતમાં ૧૬૦૪માં કોઠી કરેલી અને ૧૬૦૭માં બંધ પઠ. Boni. Gaz. VI Cambay, P. 219, N. 3.

૨૩ Boni. Gaz. VI Cambay, P. 219.

૨૪ Embassy of Sir Tomas Roe, P. 290. પોર્ટુગીઝોએ લકાઈ કરેલી અને એક અંગ્રેજ દોકરને મારેલો. આ બાબત દરિયાઈ અમદાવાદથી મિ. જાહન સર ટોમસ રોને કવી હતી અને મુળાએ છટકાલ મોકલી ફિરંગીઓને રાહર બંદાર કાઢ્યા હતા. ગેઝેટીઅરનો લેખક આ બનાવને અંગ્રેજોએ પોર્ટુગીઝોને કહાવી મુકાબ્યા એવા સામાન્ય અર્થનો ગણે છે.

૨૫ મિરાતે અલમદી ગ્રં. ભા. ૧. પૃ. ૨૨૮-૨૬.

૨૬ એ જ પૃ. ૨૩૦. બીજા વાર નીમણુક થઈ એ બનાવે છે કે અલી અકબર પહેલાં મુઈઝ ઉલ્મુલ્ક મુતસદ્દી હશે.

વર્ષ સત્તા ઉપર રહ્યો અને તે પછી એનો લાઈ અબ્દુલ લતીફ એ જગ્યા ઉપર આવ્યો. ૨૭ ત્યારે શાહજહા સામે એના પુત્રોએ બગવો કર્યો ત્યારે શાહજહા મુરાદનક્ષ અમદાવાદમાં હતો એણે શરારો પામેથી પૈસા ભેગા કર્યા તે પાઠ આપવાનું કરારનામું કરી આપ્યું તેમજ ખલાતની ઉપજનાથી દોઢ લાખ રૂપિયા આપવાનું કરાંડું હતું. ૨૮

ઔરંગઝેબનો સમય

ઔરંગઝેબ ગૂજરાતનો સુબો હતો ત્યારે એને ખલાત આવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. કે નહિ તેનો જાણે નહોતો. નથી ઔરંગઝેબ બાદશાહ થયો ત્યારે એનું ચિત્ત દક્ષિણના રાજ્યો જીતી લેવામાં હોવાથી ગૂજરાત કે ખલાતને લગતા મોખા બનાવો બન્યા નથી. એક વખત ડાંગવાળોનો જુનમ વધી પડ્યો અને ખલાત બદરની એરી દશા યદ્ કે ત્યાના ઘણા વેપારીઓ પોતાના રહેઠાણ છોડી બીજા જગ્યા લાગ્યા અને ખરીદી તથા વેચાણ દૂરના શહેરો કે ન્યાંઓની અવ્યવસ્થા અને ઝોટો ત્રામ હતો ત્યાં જઈ કરવા લાગ્યા આ સમાચાર ઉપરથી બાદશાહે ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે એક લાણુ ફરમાન બહાર પાડી ઉપરની બીના માટે ખાસ કલમ તેમાં નાખી ૨૯ હી સ ૧૦૮૩ પછી પાત્રીસમાં સુબા મુહમ્મદ અમીનખાનના અમનમાં નડિયાદ તાબાના ઘોડનાબનો વહીવટ ખલાતના મુત્સદ્દાને પાચમેાડી મનસમથી સોંપનામાં આવ્યો. બીજા વર્ષે મુત્સદ્દી લતીફની બદલી કરી ખલાતની મુત્સદ્દીગીરી અને ખલાત ચોરાશીની ફાજદારી મુહમ્મદ હાશમ નામના માણસને આપવા બાદશાહી ફરમાન આપ્યું ૩૦ આ બનાવ પછી સાડગ્રીસમાં સુબા કારતબખાન સુબા અતખાનના અમનમાં ખલાતના મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમહેગનું નામ આવે છે. ખલાતના મુત્સદ્દીઓના નામનો અતુકમ મળી શકતો નથી. ખરીદીની જગ્યાએ મહેસુલ લેવાનું બાદશાહી ફરમાન આપનાથી ખલાત બદરની આનંદમાં ઘટાડો થયો અને મુત્સદ્દી મુહમ્મદ કાજિમહેગે બાદશાહને અરજ કરી કે ખાસ કરીને મોખા બદરે જતા માલનું મહેસુલ બદરમાં લેવાનો રિવાજ ખલાત બદર આપનાદ થયું ત્યારનો આપ્યો આવે છે ત્યારે હાલમાં ત્યાંના ખરીદી યામ ત્યાં મહેસુલ લેવાનું કરનાથી મહેસુલમાં ધણો મોખાગો થાય છે માટે અસલનો રિવાજ ચાલુ કરના માટે નિનતિ કરી હતી ૩૧

૨૭ એ જ પૃ ૨૪૨ મુજબ ઉત્કલ હી સ ૧૦૫૦માં નીમાયો અને આ કલમ લતીફ ૧૦૬૬માં નીમાયો

૨૮ એ જ પૃ ૨૪૬ ખાદીખાન મનુખજીદખાનમાં (Mhut VII 238) લખે છે કે ઔરંગઝેબની સામે ધવા માટે દારા શિવજીએ લશ્કર પૈસા વગેરે ગૂજરાતમાંથી ભેંચી કહ્યું તે વખતે તેના નીમવા માટે સોએ મુરત લાય અને ખલાત તાબે કર્યા હતા

૨૯ મિરાતે અહમદી મુ જા ૧ પૃ ૨૭૨ જાડીસમાં મુખા મહોબખાન ઉપર આ ફરમાન આવેલું છે અને બાદશાહી ફરમાનમાં લખામાં ફરમાન લખી ગયા છે

૩૦ મિરાતે અહમદી મુ જા ૧ પૃ ૨૬૯-૩૦૦ ઘોડનાબનો મુત્સદ્દી લતીફનો દીકરો હતો અને તે બદલાવાથી લતીફ ખલાતમાં હતો તેને તેની જગ્યા મળી એમ આ લખાણ ઉપરથી સમજાય. () લતીફની બદલી બાદશાહે ખલાત બદરની હકીકત જાણીને કરી એમ લખે છે શી હકીકત ઉપરથી જ થી કરી તે લખ્યું નથી મુહમ્મદ હાશમને ૧૦૮૪ ૮૫માં ખલાતની મુત્સદ્દી પીરી મળી

૩૧ મિરાતે અહમદી મુ જા ૧ ૩૧૩ ૫૪ આ બાબત શો નિર્ણય હજુમાંથી આવ્યો તે સ્પષ્ટ થતું નથી

અમદાવાદના સુબાના હીરાન ઉપર એક હુકમ એવો પણ આવ્યો હતો કે સમુદ્રકંઠે રહેલા લશ્કરને માટે ખંભાત બંદરે એક લાખ મણ અનાજ મોકલવું. પરંતુ આ લશ્કર કેટલું અને થાણું ક્યાં, તથા લશ્કર દરિયાઈ કે ખુરશીનું તે સ્પષ્ટ થતું નથી.^{૩૨} આ વખતે ખંભાતના મુત્સદ્દીના જીવનની દરિયાદો સુબા મુહમ્મદ આજમશાહ ઉપર જવાથી એણે અરજીઓ બાદશાહને મોકલી આપી. એ ઉપરથી હુકમ આવ્યો કે ખીજપુરની ફાજદારી ઉપરથી હિતારી નાખેલા આજ અબ્દુલ હમીદખાને ખંભાત બંદરની મુત્સદ્દીગીરી આપવી. આ હુકમ આવતાં પહેલાં સુબા શાહજાદા આજમખાને એતમાદખાને મુત્સદ્દીની જગ્યા આપી હતી અને એ નિમણૂક બાદશાહે કાયમ રાખી.^{૩૩}

મૅન્ડેલ્સલોએ કરેલું વર્ણન

મોગલ શાસનના અરસામાં મૅન્ડેલ્સલો નામનો જર્મન મુસાફર મૂજરાતમાં આવેલો. એણે મૂજરાતનાં શહેરોનું સાફ વર્ણન કર્યું છે. ઈ.સ. ૧૬૩૮ના ઑક્ટોબર મહિનાની તા. ૨૧મીએ અમદાવાદથી એ થોડો વખત ખંભાત આવ્યો હતો.^{૩૪} આ વખતે મોગલ સત્તા જામેલી હોવા છતાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધીનો રસ્તો ચોર તથા વંદારના લય વાળો હતો અને મૅન્ડેલ્સલો આઠ હથીઆરબંધ ચોરીઆતની સાથે આવ્યો હતો. આજ ચોરીઆત આઠ રૂપિયામાં અમદાવાદથી ખંભાત સુધી મૂકી જતા. ખંભાતમાં એને વહંદા અને અંગ્રેજોનો એક વાણિયો દલાલ મળ્યો. એ એને શહેરમાં લઈ ગયો. એ દલાલને પોર્ટુગીઝ લાપા આપડતી હતી. મૅન્ડેલ્સલો ખંભાતના રસ્તા અને ઘરનું ઉપર આવી ગયેલા મુસાફરોની પેઠે વર્ણન કરે છે, શહેર સુરત કરતાં ઘણું મોટું હતું.^{૩૫} અહીંના વેપારીઓ મોટા ભાગે હિંદુ હતા અને અચીન (સુમાત્રા), દીવ, ગોવા, મક્કા, દરિયન વગેરે દેશો સાથે મોટો વેપાર કરતા. દલાલ મૅન્ડેલ્સલોને શહેરની બહાર લઈ ગયો ત્યાં લગભગ પંદર બગીચા નેપા. આ બધા બગીચા લોકોપયોગી હતા. એમાં દરિયાકિનારે આવેલા એક બાગનાં તો એ હદપાર વખાણુ કરે છે.^{૩૬} એ વખતે ખંભાતમાં એક સતી થયેલી એનું વર્ણન પણ એણે કરેલું છે.^{૩૭} એ વખતે મીરઝાબેગ નામના એક મોટા વેપારીને મૅન્ડેલ્સલો મળવા જાય છે અને સામસામી ભેટો આપે છે. આ પ્રસંગ ઉપર પોતાની નિત્યનોંધમાં એ મુસાફર હિંદી લોકોના વિવેકનાં મુક્તા કંઠે વખાણુ કરે છે.^{૩૮} ઈ.સ. ૧૬૬૬માં આવેલો થેવેનો નામનો મુસાફર ખંભાતના કોટનું

૩૨ એ નં પૃ. ૩૭૦. ખંભાત આજળ મોગલ લશ્કરનો ઉત્કેષ આ સમયમાં આ પહેલો છે. એનું કારણ તવારીખકારે સ્પષ્ટ લખ્યું નથી. આ બનાવ આઝીસમા સુબા શાહજાદા મુહમ્મદ આજમશાહના વખતનો છે.

૩૩ એ નં પૃ. ૩૭૨.

૩૪ Mandelslo's Travels in Western India: Commissariat, Chap. V P. 47.

૩૫ એ નં પૃ. ૪૧. Baldacus નામનો મુસાફર ૧૬૮૦માં આવેલો તે પણ ખંભાત સુરત કરતાં મોટું એમ લખે છે. (Bom. Gaz. VI. 219. N. 5.) એલ્ડલ્સલી સુરતથી ખંભાતને જમણું કહે છે.

૩૬ એ નં પૃ. ૪૨. લંબાણની ખાતર એ વર્ણન એકી કીડું છે; ઉપયોગી નથી.

૩૭ એ નં પૃ. ૪૩-૪૪. મૅન્ડેલ્સલો સતી એવા ગણેલો અને સતીએ અલંકાર કાઢી વહેંચાવી વખતે એક અલંકાર એના ઉપર નાખેલો તે એ જર્મન મુસાફરે સાચવી રાખેલો હતો.

૩૮ એ નં પૃ. ૪૫. મુસાફર મૅન્ડેલ્સલો આટલું વર્ણન કરે છે, પણ ખંભાતનો કોટ પથ્થરનો હતો એમ લખે છે એ બાત છે.

વર્ણન કરે છે. કોટ ચાર વામ જમીનો હતો, શહેરની બહાર ઘણા સુંદર બગીચા હતા, એમ આ મુસાફર પણ સાક્ષી પૂરે છે.

ટૅવર્નીઅરે કરેલું વર્ણન

ટૅવર્નીઅર નામના મુસાફરે પણ એ જ અરસામાં હિંદુસ્તાનનું સાઈ વર્ણન કરેલું છે એ લખે છે કે અમદાવાદ જવા માટે લશ્કરથી ખલાત આવીને જવાનો રસ્તો સહેલો છે, છતાં તે સહી સલામત ન હોવાથી વડોદરા થઈને જવું ઠીક પડે છે. ખલાતના કોટથી દરિયો દોઢ માઈલ જેટલે દૂર જતો રહ્યો હતો અને મોટા વહાણો નવ માઈલથી નજીક આવી શકતા નહિ. ખલાતની નજીક સરખેળના જેવી સારી ગળી પાકતી પોર્ટુગીઝ લોકો ખલાતમા વધારે પ્રમાણમા હતા ત્યારે વેપાર અને વહાણો તથા મુસાફરોની અવરજવર હતી એ લોકો દરિયાકાંઠે મોટા મકાનો બાંધ્યા હતા અને ટૅવર્નીઅર આવ્યો ત્યારે બધું પડતર રહી પડી ગયું હતું (૧૬૬૨-૬૬).^{૩૯} ખંભાતથી ત્રણ કાસ દૂર એક દેવગમા નમ્ર મૂર્તિઓ હતી એનું વર્ણન ટૅવર્નીઅર લખાણથી કરે છે. ૪૦ એ પછી તુરંત આવેલો મુસાફર (૧૬૭૦) બ્રાગિલ્લી ખલાતના કોટ અને બાર દરવાજાનું વર્ણન કરે છે અને શહેર સુરત કરતા બેવડું હતું એમ લખે છે. દરવાજા રોજ રાત્રે બંધ થતા. રસ્તા ધણી સારા હતા વચમા ત્રણ મોટા બજારો હતા. પદર મોટા બગીચા અને ચાર તળાવો હતા, તેમા આખું વર્ષ પાણી મહેલુ. ઘર કાંઈક ઊંટા અને કાંઈક પથ્થરના બાંધેલા હતા. આ ઘર ઇંગ્લંડમા નજીવા ગણાય પણ હિંદમા સારામા સારા ગણાય તેવા હતાં.^{૪૧} સત્તરમી સદીના અંતમા આવેલો ઇટાલીઅન મુસાફર જેમેલી કેરેરી (Jemelli Careri) લખે છે કે ખંભાતની પુરાણી જહોજહાલી ઓછી થઈ ગઈ હતી છતાં એ મોટું અને ધનવાન શહેર હતું.^{૪૨}

ઝૌર્ગરેબ બાદશાહના મરણ પછી અઢારમી સદીની શરૂઆતથી દેશમાની અવ્યવસ્થા, દિલ્હી ની સત્તાની નિર્બળતા અને મરાઠાઓની ચઢાઇઓથી થતી પાપમાલીને લીધે મૂળરાતના શહેરોની પડતી થવા માંડે છે. એની અસર ખલાતને પણ થાય છે. અંગ્રેજો સિવાય બીજા પરદેશીઓ પોતાની કોઠીઓ કાઢી નાખે છે. દરિયાઈ વેપારનું કેન્દ્ર ખંભાતમાંથી ઓછું થઈ સુરતમા થયું હતું તે બંને હવે પડતી અનુભવે છે અને એમને ભોગે મુબાઈ વધે છે

એની પહેલા અને પછી આવેલા મુસાફરો કોટ ઈલ્યુનાનો હોવા એમ ૨૫૫ લખે છે અને તે ખરું છે

૩૬ Tavermer's Travels P 54

૪૦ એ જ પૃ ૫૪ આ મંદિર કેનુ અને કયા તે સમજી શકાય નથી મૂર્તિ Apollo જેવી હતી એમ લખે છે આ મંદિરમા ઘરડી વેશ્યઓ પૈસા કમાઈ નાની છોકરીઓ ખરીદી તેમને નાનગાન શીખવી અગ્નીઆર બાર વરસની યાથ ત્યારે લાવતી, અને મંદિરને અર્પણ કરતી જેથી તેમનું નસીબ મુધારે' આ બિચિત્ર વાન શાને લાગુ પડે છે અને મૂળનામા આપ મંદિર ક્યા હતું તે કાંઈ સમજી શકાય નથી ■ દેવગરની જેનુ મૂળરાતમા કાંઈ હશે ?

૪૧ Bom Gaz VI P 219 20

૪૨ એ જ પૃ ૨૨૦ આ મુસાફર ખલાતની પડતીનું કારણ અખાત પુરાણો તે અને પોર્ટુગીઝનો અમલ ગણે તે એમ માને છે આમા પહેલું કારણ ખરું પણ બીજું ખોટું છે પોર્ટુગીઝોએ કદી અલ ત કમળે કરેલું નથી

ગઝાલની પડતી દરમ્યાન ખંભાતની સ્થિતિ

ઔરંગઝેબના મરણ બાદ એકાદ દસકા પછી ખંભાતના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે એટલે એ બાબત નવા પ્રકરણમાં જ જોઈ શકે. અહીં તો અદારમી સદીની શરૂઆતના પહેલા બે દસકા વિશે ટૂંકમાં જોઈ શકાયું છે. ઔરંગઝેબના મરણ પછી શાહજહાં શાહઆલમ બહાદુર શાહ દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. એના અમલમાં જૂજરાતના ચાલીસમા સુબા ગાઝીઉદ્દીન બહાદુર ફિરોઝખાનની સુબાગીરીમાં ખંભાતના મુત્સદ્દી અમાનતખાનની બદલી થઈ અને એતમાદખાનને એ જગ્યા મળી. ૪૩ એ એક વરસ રહ્યા પછી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને એ જગ્યા મળી. ૪૪ આ અમલદાર શહેરમાં એક મહેલ બંધાવ્યો હતો અને એના કાટમાળનાં નાણાં વેપારીઓને ઓછાં આપી કેટલોક લાકડાસામાન બંદરની કચેરીમાં સરકારી હતો તે ઉઠાવ્યો હતો. આ બધું તથા આરસની શિલાઓ અમદાવાદ મોકલી હતી તે સ્થંભઅખંડુલ વહાબે રોકી હતી એવા સમાચાર ખંભાતના હલકારાએ બાદશાહને લખ્યા તેથી સૈયદ હસનઉલ્લાખાનને બાદશાહની હજુરમાં પકડી લાવવાનો હુકમ થયો. ૪૫ તે પછી ફરખશીઅર બાદશાહના સભ્યમાં તેતાલીસમા સુબા દાઉદખાન પનીના અમલમાં આ હસનુલ્લાખાનને બદલવામાં આવ્યો એમ સમજાય છે; અને એની જગ્યા સૈયદ અકીલખાનને આપવામાં આવી. ૪૬ આ સૈયદ અકીલખાનનો દારભાર મિરાતે અહમદીના કતોના પિતા કરતા હતો, એટલે અહમદીકાર અને એના પિતાએ ખંભાતનો કારભાર કર્યો છે. એમને એક વખત ખંભાત છોડવું પડેલું ત્યારે પ્રજા તરફથી એમને બહુ માન મળેલું એવા તે લોકપ્રિય હતા.

આ સમય દરમ્યાન ખંભાત ઉપર રજપુતો અને કોળી લોકોની લૂંટ પડતી. વેપારરોજગાર પડી લાંગવા આવ્યા હતા. સોમનાથ પાટણના ચાંચિયા પણ બહુ નુકસાન કરતા. શહેરના કોટ સુધી ધાડ પડતી. કોઈવાર શહેરની અંદર પણ લૂંટ થતી. ઈ.સ. ૧૭૧૬માં ખંભાત અમદાવાદ વચ્ચેનો પહેપાર એ દારણુથી બંધ થઈ ગયો હતો. તે વખતે ખંભાત અને મુરતનો મુત્સદ્દી હૈદર કુલીખાન જે ખંભાતનો વહીવટ પોતાનો માણસ રાખીને કરતો તેણે વીસ હજારનું લસ્કર મોકલેલું પણ તે લસ્કર કાંઈ કરી શક્યું નહિ. બે મહિના રહી ચાકેલું લસ્કર મુરત પાછું ગયું. ૪૭ અદારમી સદીની પહેલી વીશી બેસતાં ખંભાત સંસ્થાનના સ્વતંત્ર નવાબના કુલનો ઉદય આદિ કિર્તિજમાં દેખાવા માંડે છે અને ખંભાતનો ઇતિહાસ નવું સ્વરૂપ લે છે.

૪૩ મિરાતે અહમદી યુ. બી. ૧. પૂ. ૪૦૫, આ એતમાદખાન ઔરંગઝેબ બાદશાહના છેલ્લા વખતમાં આવી મળેલો તે જ બીલે તે અહમદીકારે ૨૫૪ કર્યું નથી.

૪૪ એ જ પૂ. ૪૦૮. આ ફેરારીનું કારણ આપ્યું નથી.

૪૫ એ જ પૂ. ૪૧૦. આ મહેલ ખંભાતમાં બાંધ્યો કે અમદાવાદમાં એ રખડ નથી. હતાં સામાન અમદાવાદ મોકલવાનું લખ્યું છે અને અહમદીકાર 'શહેર' શબ્દ એકલો કલા અમદાવાદને માટે જ વાપરે છે, તે ઉપરથી હસનુલ્લાખાન અમદાવાદનો હતો એમ સમજાય છે. એ ખંભાતનો મુત્સદ્દી તો ફક્ત નીમજોડો.

૪૬ મિરાતે અહમદી પૂ. ૪૨૪. હસનુલ્લાખાનને બાદશાહની હજુરમાં જોડાવ્યાનું આગળ આવ્યા છતાં એનો અમલ લગભગ જણાય છે, એનું કારણ મુઝાફિનીમાં લખી ખટપટ હતી. અને નવા બાદશાહનો અમલ થયો હતો તે હોયું જોઈએ.

૪૭ Bom. Gaz. VI. P. 220.

વર્ણન કરે છે મેટ ચાર વામ ગિયો હતો, શહેરની બહાર ઘણા મુંદર
મુસાફર પણ સાદી પૂરે છે

૧૫ મે

૧૫ મેનીચરે કચેલુ વર્ણન

૧૫ મેનીચર નામના મુસાફરે પણ એ જ ચારસામા હિંદુસ્તાનનું સારું વર્ણ
છે કે અમદાવાદ જવા માટે ભરૂચથી ખલાત આવીને જવાનો રસ્તો સહે
સલામત ન હોવાથી વડોદરા થઈને જવું ઠીક પડે છે ખલાતના કોમ્પી દાં
દૂર જતો રહ્યા હતા અને મોટા વહાણો નવ માઈલથી નજીક આવી શ
નજીક સરખેજના જેવી સારી ગળા પાડતી પોર્ટુગીઝ લોકો ખલાતમા વધારે
વેપાર અને વહાણો તથા મુસાફરોની આવરજવર હતી એ લોકો દરિયાકાંઠે
હતા અને ૧૫ મેનીચર આ યો ત્યારે બધું પડતર રહી પડી ગયું હતું (૧૬૬૨-
૧૭) માસ દૂર એક દેવગામા નમ્ર મૂર્તિઓ હતી એનું વર્ણન ૧૫ મેનીચર લખ્યા
પછી તુરત આવેલો મુસાફર (૧૬૭૦) ઓગિલ્બી ખલાતના મેટ અને બાર
૭ અને શહેર ચુરત કરતાં બેમડું હતું એમ લખે છે દરવાજા રોજ રાત્રે
સારા હતા વચમા ગળા મોગા બગરો હતા પદર મોગા બગીચા અને ચા
આખું વર્ષ પાણી મહેતું ધર કાઢક છોટા અને કાઢક પથ્થરના બાધેલા હત
નજીવા ગણાય પણ હિંદમા સારામા સારા ગણાય તેવા હતા ૪૧ સત્તરમી સદ
ઈસાલીખન મુસાફર જેમેરી કેરેરી (Jemelli Careri) લખે છે કે ખલાતની
ઓછી થઈ ગઈ હતી છતાં એ મોટું અને ધનવાન શહેર હતું ૪૨

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મરણ પછી અઢારમી સદીની શરૂઆતથી દેશમા
ની સત્તાની નિર્બળતા અને મરાઠાઓની ચઢાઈઓથી થતી પાપખાલીને લીધે
પડતી થવા માંડે છે એની અસર ખલાતને પણ થાય છે અંગ્રેજો સિવા
પોતાની કોમીઓ કાઠી નાખે છે દરિયાઈ વેપારનું કેન્દ્ર ખલાતમાંથી ઓ
હતું તે બંને હવે પત્તી અનુભવે છે અને એમને ભોગે મુબાઈ વધે છે

એની પહેલા અને પછી આવેલા મુસાફરો કોટ ફિટચુવાનો હતો એમ ૨૫૦૮ લખે ૩ અને તે ખ
૩૬ Tavernier's Travels P 54

૪૦ એ ૪ પૃ ૫૪ આ મંદિર કોત્રુ અને કયા તે સમજી શકાતું નથી મૂર્તિ Apollo જેવી
મંદિરમા ધરડી વેરમાઓ પૈસા કમાઈ નાની છોકરીઓ ખરીદી તેમને નાચગાન શીખવી અગીચ
લાવતી અને મંદિરને અર્પણ કરતી જેથી તેમનું નરીય મુધારે ૧ આ વિચિત્ર વાગ સાને લાગુ પ
મંદિર કયા હતું તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી શુ દેવગામી જેવું ચૂલતપાત કાઈ હશે ?

૪૧ Bom Gaz VI P 219 20

૪૨ એ ૪ પૃ ૨૨૦ આ મુસાફર ખલાતની પડતીનું કારણ અખાત પુરાયો તે અને પોર્ટુગીઝ
માને છે વ્યામા પહેલું કારણ અર પલ્ બીનું બો છે પોર્ટુગીઝોએ કદી ખલ ત ક ન બે કરેલું નથી

પ્રકરણ આઠમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

રાજકુટુંબ

ખ ભાતના સ્વતંત્ર રાજવંશના વંશકર્તા મિરઝા બહર નજમુદ્દોલાના વડવાએ મૂળ ધરિનના વતની, શિયા સંપ્રદાયના અને ત્યાના નજમ-ઈ-શની કુટુંબના હતા. ધરિનના શાહ ઈસ્માઈલ સફવીના સાત પ્રધાનોમાંના એકને (ઈ.સ. ૧૫૦૦) એમનું પેદીનામું જઈ મળે છે. ઈ.સ. ૧૭૨૭થી ૧૭૩૦માં મુબારિઝ ઉલ-મુલ્ક સરખુલદખાનની સુબાગીરીમાં જરીબ સ્થિતિમાં એ મૂળરાત આવ્યા અને સુબાએ એમને પેટલાદનો વહીવટ સોંપ્યો.^૧ એ અરસામાં મિરઝા બહરનુ લગ્ન (ઈ.સ. ૧૭૨૫) ધરિનના દહેલમી રાજાઓના વંશજ મોમીનખાન દહેલમીની પુત્રી સાથે થયું; એટલે માતા અને પિતા બંને બાળુથી ખંભાતનું રાજકુટુંબ ધરિનના પ્રસિદ્ધ ખાનદાનમાંથી જોતરી આવેલું છે.

વંશકર્તા નજમુદ્દોલાના સસરા મોમીનખાન દહેલમી

મુબા મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્કની લાગવગથી મિરઝા બહરને મૂળરાતની બક્ષીગીરી મળી હતી. એમના સસરા મોમીનખાન દહેલમીને એ જ અગીરની લાગવગથી ઈ.સ. ૧૭૧૪માં સુરત અને ખંભાતની મુત્સદ્દીગીરી અને વડોદરા, ભરૂચ, ધોળકા, પેટલાદ અને નરિયાદનો વહીવટ મળ્યાં હતાં. આ બધી જગ્યાએ મોમીનખાન દહેલમી પ્રતિનિધિઓ મૂકી પોતે સુરત રહેતા. ઈ.સ. ૧૭૧૫-૧૬માં મૂળરાતની મુબેદારી મહારાજ અજિતસિંહને મળવાથી મોમીનખાનની જગ્યા ગઈ હતી, પણ ત્રણ જ વરસમાં એમણે એ પાછી મેળવેલી અને તે વખતે મરાઠાઓના હુમલાઓએ કચેલી અવ્યવસ્થાને લાભ લઈ એક વખત સ્વતંત્ર થવાનું પણ ધારેલું. અજિતસિંહના અદલાયા પછી ફરી એકવાર મોમીનખાને સત્તા પ્રાપ્તિ હતી; પણ ઈ.સ. ૧૭૨૨માં આસફ જહા નિઝામુલમુલ્કની સુબાગીરી વખતે સુરતના મુત્સદ્દીની જગ્યા ફરી હાથ કરી. આ વખતે મોમીનખાને પીલાણ ગાયકવાડનો સુરત ઉપરનો હત્યો પાછો કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં ફતેહ ન મળી. એટલામાં મુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક ફરી સત્તામાં આવતા મોમીનખાનને દીવાનગીરી મળી. એ વખતે મૂળરાતની દીવાનગીરી ઉપરાંત ખંભાતનો વહીવટ મોમીનખાને બે વરસ પોતાને હાથ રાખ્યો, અને એ જ અરસામાં (૧૭૨૫) મિરઝા બહર સાથે પોતાની પુત્રીને લગ્નસંબંધ કર્યો.^૨

^૧ Bom. Gaz. VI Cambay P. 221-222

^૨ એ જ પૃ ૨૨૨, નોટ ૧ મીરાતે અહમદી પણ લખે છે કે મોમીનખાને સુરતના અમલ દરમ્યાન પીલાણ સાથે લડાઈ કરી તેમાં પીલાણનો વિજય થયો. ત્યારે એમને સુબાના દીવાનની જગ્યા મળી ત્યારે સુરતની જગ્યા ફરતમઅલીખાનને મળી. આ વખતે મુબારિઝ ઉલ-મુલ્કની સુબાગીરીમાં ફરતમઅલીખાનને લાઈ મુબઅલખાન નામનું મુબો હતો, ત્યારે પણ દીવાની મોમીનખાનની હતી અહમદીના લખાણ ઉપરથી સમજાય છે કે મુબારિઝ ઉલ-મુલ્ક સાથે સંબંધ ઠીક હોવા છતાં મોમીનખાને તેના ઔરંગઝેબ મહારાજ અજિતસિંહ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો (અ જા ૬ મો. ૪ ફૂત)

સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપના

મોગલાઈના હક્કો દિવસોમાં દિલ્હીની સત્તાની મૂળરાતમાં ધીમેધીમે એવી ષડ્ઢી થતી ગઈ ? ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન કયા વર્ષમાં થયું તે નક્કી થતું નથી. પરંતુ ઈ.સ. ૧૭૨૫માં મોમીનખાન દહેલમીનો સંબંધ મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા સાથે થયો, અને એમને મૂળરાતની દીવાની તથા ખંભાત અને સુરતની સુલ્તદીગીરી મળી તે વખતે ખંભાત ઉપર તેમણે ખાસ નજર રાખી હતી એમ જણાય છે. મોમીનખાનનું મરણ ખંભાતમાં ઈ.સ. ૧૭૨૮માં થયું^૩ અને એ વખતે મિરઝાં જાફર બક્ષીગીરી ઉપર હોવાથી ખંભાતનો વહીવટ પણ એમના હાથમાં આવ્યો. એટલે ૧૭૨૦થી ૧૭૩૦ સુધીમાં ખંભાતના સ્વતંત્ર સંસ્થાનની સ્થાપનાનો પાયો નખાવા પ્રયત્ન ચાલુ હતા અને ૧૭૩૦ લગભગમાં એ પાયો નખાઈ ગયો એમ ખાતી શકાય.

મરાઠાઓના હક્કો

મોમીનખાન દહેલમીના સ્વર્ગવાસ પછી બે વરસ સુધી પેટલાદ નજમુદ્દૌલાના તાબામાં રહ્યું. એ અરસામાં (૧૭૩૦) પેશ્વા બાજુરાવ પહેલાના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ ખંભાતની ત્રણ લાખ રૂપિયાની ચોથની માગણી કરી. ત્રણ વર્ષ પછી મરાઠાઓએ ફરીથી પચ્ચ માગણી કરેલી. આ માગણીએને લીધે પ્રજાને એટલો ત્રાસ વેઠવો પડેલો કે ખંભાતમાંથી ઘણા શરારો અને વેપારીઓ દુકાનો બંધ કરીને જતા રહ્યા અને વેપારને ઘણું તુકસાન થયું.^૪ અહમદીનો લેખક લખે છે કે ખંડેરાવનો પુત્ર ત્ર્યંકરાવ જે સાબરમતીને કાંઠે લશ્કર લઈ પડ્યો હતો તેને મરાઠાઓ અને રસ્તમઅલીખાન (સુરતવાળો) વચ્ચેની લડાઈમાં રસ્તમઅલી મરાઠાની ખબર પડી, એટલે સાબરમતી આગળથી ઊપડી તેણે ખંભાતને ઘેરા લાલ્યો. એવામાં મરાઠાઓમાં માંહોમાંહે કજ્જો થયો તેમાં ત્ર્યંકરાવ મરાયો અને લશ્કર વીખરાઈ ગયું. આ બનાવથી ખંભાત બચી ગયું.^૫

મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલા સુરત અને ખંભાતના સુલ્તદી

ઈ.સ. ૧૭૩૦માં મિરઝાં જાફર નજમુદ્દૌલાને સુબા સાથે કાંઈ ગેરસમજ થવાથી દિલ્હી જતું પડ્યું. ત્યાં તેમને સારો આદરસતકાર થયો અને નવા સુબા મહારાજ અબોસિંગ સાથે મૂળરાત પાછા આવી સુબારિઝ-ઉલ-મુલ્ક સાથે સમાધાન કરાવવામાં એમણે સુબાને સારી મદદ કરી. મૂળરાતની બક્ષીગીરી અને ખંભાતનો વહીવટ એ કારણથી એમને મળ્યો હતો, અને ખંભાતની દેખરેખ એમણે પોતાના પિત્રાઈ ભાઈ શિદાઉદ્દીનખાનને સોંપી અને પેટલાદ પોતે કબજે રાખ્યું. એટલામાં સુબા સાથે વાંધા પડવાથી પેટલાદ છોડવું પડ્યું. ઈ.સ. ૧૭૩૩માં મુલ્કાં મુહમ્મદઅલીના બખેડાને લીધે મિરઝાં જાફરને સુરત જવાનો હુકમ આવ્યો^૬ અને ખંભાતનો વહીવટ તેજબેગખાનને સોંપવામાં

૩ Bom. Gaz. VI P. 222. મોંધમાં લખેલું કે 'મિલેકસન'ના લેખક રાખર્ટસન ઈ.સ. ૧૭૨૬માં મરણ થયે છે. કહે છે કે ૧૮૧૨ સુધી કબરનો લેખ નેવામાં આવ્યો હતો.

૪ Bom. Gaz. VI P. 222.

૫ અહમદી. મુ. ભા. (૧. મો. ૩.)

૬ Bom. Gaz. VI P. 222.

સાથેનો સંબંધ તો વધારે બગડ્યો, પણ શેરખાન બાબી સાથેનો પણ થોડો બગડ્યો ખરો. રતનસિંહ બંડારીએ પેટલાદ, નડિયાદ અને અરહર માતર પરગણાંનો વહીવટ મોમીનખાન પાસેથી લઇ લઇને શેરખાન બાબીને આપવા દરાવ્યું. આ વાતની મોમીનખાનને ખબર પડવાથી સામાં થવા માટે પેટલાદનો બચાવ કરવા તેણે તૈયારી કરી અને ખંભાતમાં રહી રાહ જોવા માંડી. રતનસિંહે લશ્કર લઇ શેરખાનને મદદ કરવા માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કર્યું.^{૧૫}

મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી મળે છે

એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૩૭માં) મહારાજ અભેસિંગ સુબાનું માન દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબારમાં ગોઠું થયું.^{૧૬} બંડારીથી અમદાવાદના વેપારીઓ ત્રસી ગયા હતા. વેપારરોજગાર અટકી ગયા હતા અને બાદશાહની હજૂરમાં ફરીઆદો ગઇ હતી. મોમીનખાને પણ બંડારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો લખી. એમાં બંડારી પોતાને પાયમાલ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને એમ કરવામાં શેરખાન બાબીને હોળીનું નાળિયેર બનાવતો હતો એમ લખ્યું હતું. અમીર-હિંગરા જે મહારાજ ઉપર વિદ્વાસ રાખતો હતો તેને હવે મહારાજ અભેસિંગ સાથે અણુમનાવ થયો હતો. એણે મોમીનખાનને ગૂજરાતની સુબાગીરી લેવા જણાવ્યું અને મોમીનખાને હા પાડી. એ ઉપરથી બાદશાહી દરબારથી મોમીનખાન 'નજુદ્દાલા મોમીનખાન બહાદુર ફિરોઝજંગ' એ ખિતાબથી ગૂજરાતના પૈમા સુબા નિભાયા. (ઈ.સ. ૧૭૩૭) અને બંડારીને કાઢી સુબેદારીનો હોદ્દો સંભાળી લેવાની હુકિત-ઓમાં ગંધાયા.^{૧૭}

મોમીનખાન અમદાવાદ કબજે કરવા તૈયારી કરે છે

ખરી રીતે અહીંથી મોમીનખાનની કારકીર્દિ એકલા ખંભાતને લગતી જ નહિ પણ આખા ગૂજરાતના ઇતિહાસને લગતી થાય છે.^{૧૮} બાદશાહી દરબાર જે આવ્યું હતું તે મોમીનખાને એકદમ બહાર પાડ્યું નહિ. એમનો વિચાર માસ્તાડીએને ગબરાટમાં નાખવાનો હતો. પહેલાં વડનગરના

એડ્રીઅરના સુબરાતના ઇતિહાસમાં લકાઈ માટે રખેટ ન લખનાં ખંભાત જવાની ફરજ પડી એમ લખ્યું છે. અહમદી લખે છે કે મોમીનખાનના તૈયારી રંગોળના લશ્કરમાં લંગાલ પડ્યું, પણ આખરે સલાહ થઈ કહેણે આ વખતે રંગોળની મહેમાનગીરી કરવાને મોમીનખાને ડાંબ કરી, પણ લકાઈ અટકી નહિ. એડ્રીઅરનો શ્રુ. ઇતિહાસનો લેખક આ વખતે મોમીનખાને સ્વતંત્ર થવા થત કથાં એમ લખે છે. એ ઉપરથી ઈ.સ. ૧૭૩૬ સુધી પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ હોય.

^{૧૫} મિરાને અહમદી. શ્રુ. ભા. (ફ. મો.) Bom. Gaz. VI. 223 8 I. I. 318.

^{૧૬} Bom. Gaz. I. I. P. 318.

^{૧૭} Bom. Gaz. I. Part I. P. 318. એડ્રીઅરમાં આ હકીકત દૂકામાં આપી છે. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમાંથી લીધું છે. અહીં શ્રુ. ના ઇતિહાસનું એડ્રીઅર અને લાચ દમાં આપેલું ખંભાતનું એડ્રીઅર 'ફિરોઝ જંગ'નો ઇતિહાસ લખે છે અહમદીમાં 'દિલાવર જંગ' લખ્યું છે. દિલાવર જંગનો ઇતિહાસ પાછળથી મળે છે, તેથી પહેલાં ફિરોઝ જંગનો ખર્ચો કરો એમ જણાય છે.

^{૧૮} મોમીનખાનની અને એ પછી મોમીનખાન બીબની ઘણી વિગતો આખા ગૂજરાતને લગતી છે. પરંતુ આ ઇતિહાસ ખંભાત સંસ્થાન સાથે ખંભાતના રાજકુટુંબનો પણ છે, એટલે મોમીનખાનની ખંભાત બહારની પ્રશ્નિતું વર્ણન અસ્થાન નથી. એકે ખંભાતને લગતું ચિત્રાવધી અને બીનું બહુ દૂકામાં આપ્યું છે.

આવ્યો. એ વખતે મિરઝા બહરને કિમતી પોશાક અને એક હાથણી ભેટ મળ્યા. ૭ આ વખતે મિરઝા બહરના હાથમાં ખંભાત સ્વતંત્ર જેવું હતું એમ ગણાય. ૮

ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે અણબનાવ

મહારાજા અબેસિંહે મૂજરાતની સુબેદારી પોતાના પ્રતિનિધિ રતનસિંહ ભંડારીની મારફતે ચલાવી. ભંડારીને અને મોમીનખાનને બનાવ રહ્યો નહોતો. ભંડારીનો કારભાર પ્રજામાં પણ અત્રિય થઈ પડ્યો હતો. મોમીનખાને ભંડારીના હુકમોનો અનાદર કરવા માડ્યો. ૯ વડોદરા જઈ મરાઠાઓને હાકી કાઢવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે મોમીનખાને એ શહેર મરાઠાઓના હાથમાં જવા દીધું. ઈ.સ. ૧૭૩૫માં મુખાને વહેમ પડ્યો કે મોમીનખાન વીરમગામનો કબજો અપાવવા માટે સોરાળખાનને મદદ કરે છે. એથી ભંડારીએ એને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભંડારી અને મોમીનખાન વચ્ચે સંબંધ એટલો બગડી ગયો કે મોમીનખાનને પોતાને ભંડારી મારી નખાવશે એવો વહેમ પડવાથી ખંભાત ચાલ્યા જવું પડ્યું. ૧૦ આ વખતે અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ શેઠ ખુશાલચંદને ભંડારી સાથે અણબનાવ થવાથી તે પણ ખંભાત આવીને રહ્યા, અને ત્યાંથી જુનાગઢ ગયા. ૧૧ ઈ.સ. ૧૭૩૪માં વડોદરા ઉપર પીલાજીના ભાઈ મહાદેજ ગાયકવાડે ત્યાંના ફોજદાર શેરખાન બાપીની ગેરહાજરીમાં ચડાઈ કરી. એ વખતે શેરખાનને મદદ કરવા મોમીનખાન ઉપર હુકમ આવ્યો. મોમીનખાનના આવતા પહેલાં શેરખાનનું લશ્કર હાર્ણ્ય અને મોમીનખાનને લશ્વું ડહાપણુભરેલું ન લાગવાથી તેણે ખંભાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. ૧૨ ભંડારી સાથેના અણબનાવમાં આ એક વધારે કારણ ઉમેરાયું. બીજે વર્ષે દામાજી ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ રંગોજીને કંતાજી જે મૂજરાતમાં હતો તેની સાથે લડાઈ થઈ. એમાં કંતાજી આજુદ પાસે માર્યો ગયો. મોમીનખાન રંગોજીની સામે થવા પેટલાદ સુધી આવેલા તેમને ખંભાત પાછા જવું પડ્યું અને રંગોજી સાથે સલાહ થઈ તેમાં મહી નદીની ઉત્તરના પ્રદેશની ચોથ આપવાનું કલુલાયું. ૧૩ એ પછી બીજે વર્ષે (ઈ.સ. ૧૭૨૬) રંગોજી ધોળકા વગેરે લૂટી આગળ વધતો હતો તેને વીરમગામ પાસે ભંડારીએ હરાવ્યો અને ત્યાંથી એ કપડવણુજ તરફ નાઠો. આ વખતે રતનસિંહ ભંડારીએ મોમીનખાનની મદદ માટે કહેવડાવ્યું, પણ તેણે વિલંબ કર્યો. ૧૪ આ કારણોથી મોમીનખાનનો ભંડારી

૭ અહમદી શ. ભા (ફ. મે.) અહમદીશર સુરતની મુસ્લિમીશી મળી એમ લખે છે એંગ્રીઅરનો લેખક ખજાન તેમ અખતખાનને સોંપાયુ એમ લખે છે પણ અહમદી તેમજેમખાન લખે છે અને એ ખ. શાગે જી

૮ Bom Gaz VI P. 222

૯ એ નં ૫ ૨૨૩

૧૦ Bom Gaz. VI P. 223 & Bom Gaz. I Part I P. 316 His of Guj આખા ભંડારીએ મોમીનખાનને પકડવાનો વિચાર કર્યો હતો એમ લખ્યું છે

૧૧ મિરાતે અહમદી શ. ભા (ફ. મે.) અને Bom Gaz I I P 313 His Guj આ અમદાવાદના નગરશેઠ હતા

૧૨ Bom Gaz. I I 315

૧૩ એ નં ૫ ૩૧૧

૧૪ એ નં ૫ ૩૧૭ Bom. Gaz. VI P. 223 મિરાતે અહમદી, શ. ભા (ફ. મે.) અહમદી આ વણે આપારમધી માં સહેજ ફેર છે ખંભાત આમન લાઈ પએલી અને મોમીનખાનને શહેરમાં આડ્યા જવું પડેલું તે ખાં જણાય છે

સાથેનો સંબંધ તો વધારે જગડ્યો, પણ શેરખાન બાળી સાથેનો પણ થોડો જગડ્યો ખરો. રતનસિંહ બંડારીએ પેટલાદ, નડિયાદ અને અરહર માતર પડગણુનો વહીવટ મોમીનખાન પાસેથી લઇ લઇને શેરખાન બાળીને આપવા દરાવ્યું. આ વાતની મોમીનખાનને ખબર પડવાથી સામા થવા માટે પેટલાદનો બચાવ કરવા તેણે તૈયારી કરી અને ખંભાતમાં રહી રાહ જોવા માંડી. રતનસિંહે લશ્કર લઇ શેરખાનને મદદ કરવા માટે ખંભાત જવાનું નક્કી કર્યું.^{૧૫}

મોમીનખાનને ગુજરાતની સુબાગીરી મળે છે

એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૩૭માં) મહારાજ અભેસિંગ સુબાનું માન દિલ્હીમાં બાદશાહી દરબારમાં જોડું થયું.^{૧૬} બંડારીથી અમદાવાદના વેપારીઓ ત્રાસી ગયા હતા. વેપારરોજગાર અટકી ગયા હતા અને બાદશાહની દબારમાં ફરીઆદો ગઇ હતી. મોમીનખાને પણ બંડારી વિરૂદ્ધ ફરીઆદો લખી. એમાં બંડારી પોતાને પાયમાલ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો અને એમ કરવામાં શેરખાન બાળીને હોળીનું નાણિયેર બનાવતો હતો એમ લખ્યું હતું. અમીર-ઉમરા જે મહારાજ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો હતો તેને હવે મહારાજ અભેસિંગ સાથે અણબનાવ થયો હતો. એણે મોમીનખાનને ગુજરાતની સુબાગીરી લેવા જણાવ્યું અને મોમીનખાને હા પાડી. એ ઉપરથી બાદશાહી દરબારથી મોમીનખાન 'નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન બક્ષાદુર ફિરોઝનગર' એ ખિતાબથી ગુજરાતના પૃથ્વી સુબા નિમાયા. (ઈ.સ. ૧૭૩૭) અને બંડારીને કાઠી સુબેદારીનો હોદ્દો સંભાળી લેવાની મુક્તિ-ઓમાં ગંધાયા.^{૧૭}

મોમીનખાન અમદાવાદ કબજે કરવા તૈયારી કરે છે

ખરી રીતે અહીંથી મોમીનખાનની કારકીર્દિ એકલા ખંભાતને લગતી જ નહિ પણ આખા ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી થાય છે.^{૧૮} બાદશાહી દરબાર જે આવ્યું હતું તે મોમીનખાને એકદમ બહાર પાડ્યું નહિ. એમનો વિચાર મારવાડીઓને ગજરાટમાં નાખવાનો હતો. પહેલાં વડનગરના

ગેઝેટીઅરના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લશાઈ માટે રખત ન લખતાં ખંભાત જવાની રેખા પરી એમ લખ્યું છે. અહમદી લખે છે કે મોમીનખાનની તૈયારીથી રંગેજીના લશ્કરમાં લંગાણ પડ્યું, પણ આખરે સલાહ થઈ કહેછેકે આ વખતે રંગેજીની મદદમાનગીરી કરવાને મોમીનખાને ડાળ કર્યો, પણ લશાઈ અટકી નહિ. ગેઝેટીઅરના યુ. ઇતિહાસને લેખકે આ વખતે મોમીનખાને સ્વતંત્ર થવા યત્ન કર્યો એમ લખે છે. એ ઉપરથી ઈ.સ. ૧૭૩૬ મુખી પણ પૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ હોય.

૧૫ ગિરાને અહમદી. યુ. લા. (ફ. મો.) Bom. Gaz. VI. 223. 8 I. I. 318.

૧૬ Bom. Gaz. I. I. P. 318.

૧૭ Bom. Gaz. I. Part I. P. 318. ગેઝેટીઅરમાં આ હકીકત દુકામાં આપી છે. ઉપરનું વર્ણન અહમદીમાંથી લીધું છે. અહીં યુ. ના ઇતિહાસનું ગેઝેટીઅર અને લાગ ૬માં આપેલું ખંભાતનું ગેઝેટીઅર 'ફિરોઝ નગર'નો ઉલ્લેખ લખે છે. અહમદીમાં 'દિલાવર નગર' લખ્યું છે. દિલાવર નગરનો ઉલ્લેખ પાછળથી મળે છે, તેથી પહેલાં ફિરોઝ નગરનો અગ્રેમ કરો એમ જણાય છે.

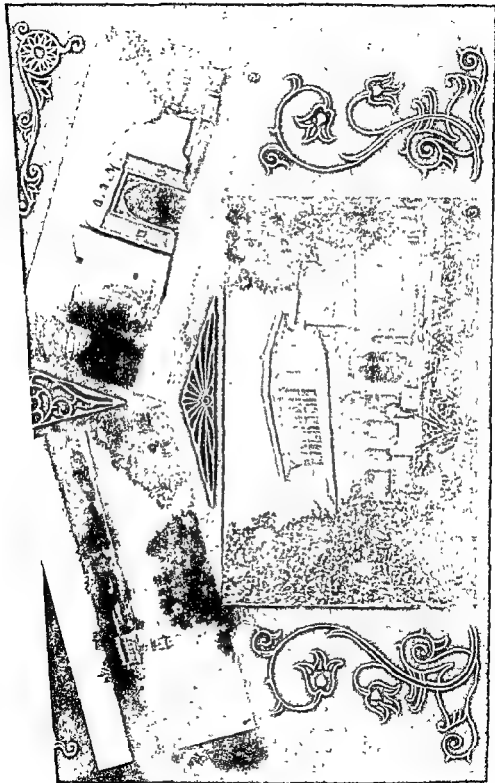
૧૮ મોમીનખાનની અને એ પછી મોમીનખાન બીજાની ઘણી વિગતો આખા ગુજરાતને લગતી છે. પરંતુ આ ઇતિહાસ ખંભાત સંસ્થાન સાથે ખંભાતના રાજકુટુંબનો પણ છે, એટલે મોમીનખાનની ખંભાત બહારની પ્રવૃત્તિનું વર્ણન અસ્થાને નથી. તેકે ખંભાતને લગતું વિગતરથી અને બીજું બહુ દુકામાં આપ્યું છે.

ફોજદાર જવામદખાનને પાટણ નીમવાનું વચન આપી
સુખાના નાયબ પદારખાનને કાઢ્યો અને ફરમાનની
મોકલી આપી શેરખાન બાબી નિવૃત્ત થઈ વાઙારી
વાદોને કબજે લઈ બહારીને કાઢવા પ્રયત્ન કરવા મ
લસ્કર સાથે હતો તેને મળવા બોલાવ્યો, અને બહારી
બદલામાં અમદાવાદ શહેર અને હવેલી પરગણા, તથા
તમામ આવકમાં અરધો ભાગ માગ્યો જે મોમીનખાને
તરફથી જૂજરાતના સુખાના પદનું ફરમાન મળ્યું છે એ
એણે મહારાજને આ બધી હકીકત લખી અને મોમીન
આવે ત્યાં સુધી આગળ વધવું નહિ દિલ્હીથી મહારાજ :
કે અને ત્યાં સુધી મોમીનખાનની સામા થવું અને શહેર
સાબળી મોમીનખાને લસ્કર તૈયાર કર્વું પોતાના કાકા
નીમ્યો, બાઈના છોકરા મુહમ્મદ મોમીનને બક્ષી, અને મુ
નીમી જવામદખાનને લસ્કર લઈ આવી મળવા લખ્યું ૧૯

અમદાવાદનો ઘેરો :

આ બધું લસ્કર તૈયાર કરી મોમીનખાને ખલાતમાંથી ની
પગલ નાખ્યો મોમીનખાનના તોપખાનામાં બે તોપો સાદ
તેવી હતી એ તોપો મહારાજએ પોતાને માટે સુરતથી ખ
અને મોમીનખાને તેને હથિરી મદદ સમજી કબજે કરી મદ
રગોણ સાથે જે કરાર થયા હતા તે પાકા કરવા પોતાના
કામ કરે તેવા અમલદાર) વજીરામને રગોણના વિશ્વાસુ માફ
મોકલ્યા એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે બહારી ઉપર મહારા
મહારાજની સુબાગીરી ફરીથી બહાલ રાખી છે તે સાથે મો
ખા બી કાગળ આવ્યો કે સર્જેજેને વશ થઈ જાહેરમાં ગમે
રાખી અમદાવાદને મારવાડીઓના હાથમાંથી છોડાવવું આ ઉપ
સોણને જઈ ત્યાંથી ખેડા આવી વરસાદને લીધે ત્યાં મહિનોઓ

૧૯ મિરાતે અહમદી ૩ ભા (કે મો ૪) અને Bom Gaz I L Has G.
હાલકારના હેબક મોમીનખાને રગોણ સાથે કરેલી સલાહ અને મદદના બદલાને રૂ
૩૫ માને છે અને એ જૂના મોમીનખાને ન કરી હોત તે જૂજરાતમાં મોગલ સત્તાને
એકદમ સત્તામાં ન આવત આ બાબત અર્થ આગળ કરીશુ આ બાબતમાં મોમીનખા
ને અહમદીમાં અર્પણ છે તેમાં મતદારો સાથે સમય પ્રમાણે વર્તવા લખેનું છે ઉપરના જન
થી પણ સહેજ આકાઅવળા મોહરેલા લાગે છે જે રંગીનર સાથે મેળવીને અહાં આપ્યા

(१) नारेश्वर तलाव (२) लाडल दरवाजा (३) लाडल भवन

દરમ્યાન બાદશાહ પાસે ખેંલાત પાછા જવા માટે મોમીનખાન ઉપર ખાસ હુકમ કઢાવ્યો. પણ ફરી અમીર-ઉલ-ઉમરાની સલાહને માન આપી મોમીનખાને નિશ્ચય કાયમ રાખ્યો અને ખેડેથી કૂચ કરી અમદાવાદ બહાર કાંઠરિયા તળાવ ઉપર જઈ પડાવ નાખ્યો. બંડારીના ત્રાસથી અમદાવાદ દંટાળી ગયું હતું. આ ચડાઈના સમાચાર સાંભળી જે વેપારીઓ માલ લઈ શહેરમાંથી નીકળ્યા તેમને મોમીનખાને દશાંસ જકાત લઈ સહીસલામત ન્યાં જવું હતું ત્યાં પહોંચાડ્યા, અને મારવાડીઓનું ઘેરાએહું લશ્કર બહાર નીકળી ખેતરોના પાક લૂંટતું હતું તેનો બંદોબસ્ત કરી લૂંટનારાઓને પકડ્યા. એવામાં બાદશાહ તરફથી બીજું ફરમાન આવ્યું અને એમાં મહારાજાને સુખાના પદ ઉપર કાયમ કર્યાનું તથા બંડારીને બદલે કામચલાઉ અલયકરણ પટાવતને નીમ્યાનું લખ્યું હતું. બાદશાહી હુકમ જોઈ મોમીનખાને કહેવડાવ્યું કે પોતે હુકમને તાબે થશે, પણ હુકમ મુજબ બંડારી પણ શહેર છોડે ત્યારે પોતે જશે. એ અરસામાં મોમીનખાનને સુરત અને જુનાગઢથી મદદ આવી પહોંચી.^{૨૦} આ વખતે શહેરમાં તંગી પડવાથી બંડારીના કેટલાક મારવાડી લશ્કરીઓ શહેર બહાર નીકળી મોમીનખાનને મળ્યા. ફરીથી બાદશાહી ફરમાનનો અમલ કરવાનું મોમીનખાનને કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે બંડારી કિલ્લો છોડે તથા શહેરમાંથી નાસેલા માણસો પાછા આવી વસે અને શાંતિ થાય કે તુરત પોતે ખંલાત જશે.

અમદાવાદ લીધું

આ વખતે દામાજી લશ્કર લઇને મોમીનખાનને આવી મળ્યો. આ ખબર બંડારીને મળતાં એણે દામાજીને કહેવડાવ્યું કે મોમીનખાનનો પક્ષ છોડો તો ખંલાત-અમદાવાદ સુદ્ધા આપા મૂજરાતમાં ચારધી ભાગ આપું. આ હકીકત દામાજીએ મોમીનખાનને કહી ત્યારે વખત વિચારી મોમીનખાને અમદાવાદના હવેલી પરગણાનાં કેટલાંક ગ્રામ અને વીરમગ્રામ પરગણું સ્વતંત્ર દામાજીને આપવા કહ્યું અને દામાજીનું સમાધાન કર્યું.^{૨૧} હવે બહારના લશ્કરે ઘેરા મળ્યાત કયો. મોમીનખાને બંડારીને સમજાવી શહેર સોંપી દેવા અહમદીના કતોને એકવાર મોકલ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. મરાઠાઓને લીધે અમદાવાદ શહેરને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું કે તેમની મદદ લીધા માટે મોમીનખાનને પોતાને પસ્તાવો થયો,^{૨૨} અને અંદરથી પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે મરાઠાઓને બનતાં સુધી શહેરમાં ન પેસવા દેવા. બંડારીને ત્યારે લાગ્યું કે હવે વધુ વખત ટકારો નહિ ત્યારે યાદીને વાહનની સગવડ અને એક લાખ રૂપિયા સાથે આખરબેર નીકળી જવાની ચરતે શહેરનો કબજો સોંપ્યો. મોમીનખાને મૂજરાતના પાટનગરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમાચાર બાદશાહને પહોંચ્યા ત્યારે મોમીનખાનની

૨૦ મિરાતે અહમદી. યુ. ભા. (કુ. મો. જ.) આ હકીકત દુકાળાં ગેઝીટીઅરના મૂજરાતના ઇતિહાસમાં (Vol. I. Part I.)માં અપિલ્લી છે. અમદાવાદ પાસેની લઘાઈ અને જીલ્લો બહાર વાતો જેમાં ખંલાતને કાંઈ સંબંધ નથી તેમજ મોમીનખાનના ચરિત્રને ખાસ કામગીરી નથી તેથી ભેરડી દીધી છે.

૨૧ મિરાતે અહમદી યુ. ભા. (કુ. મો. જ.)

૨૨ Bom. Gaz. I. Pt I. P. ૩૨૦. અહમદીકર લખે છે કે દામાજીએ પોતે પોતાના લશ્કરીઓને તોફાન કરતાં વાર્તાંકીતા.

મનસખા વધારો કરી ઘણા વખાણ કર્યા અને આ કામ તો એ જ કરે એમ જાહેર કર્યું ૨૩

ખલાતનો બરોબરત

આ લડાઈ દરમ્યાન ખલાતનો વહીવટ નજમખાન જે પોતાનો જમાઈ થતો હતો તેને સોંપ્યો હતો ૨૪ અમદાવાદ કબજે કર્યા પછી પોતે સુબાનું કામકાજ ચલાવવા માંડ્યું શાંતિ અને સહી સલામતીની ખાત્રી પડવાથી નારી ગએલા લોકો સહેરમાં આવી વસવા લાગ્યા ૨૫ મોમીનખાને હવે બહાર નીકળી પેશકશી બિધરાવવા નક્કી કર્યું બાદશાહે મોમીનખાનના ભત્રીજા દ્વિમતઅલીખાનને સોરઠની ફોજદારી આપી મોમીનખાને અમદાવાદનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપેલો હતો એટલે ઘણી બાબતોમાં રોજ સાથે અચડામણ થયા કરતી (ઈસ ૧૭૩૮) આ અરસામાં મોમીનખાનના બીજા ભત્રીજા મુહમ્મદ મોમીનખાન બક્ષીને નજરઅલીખાનનો ઇત્કાબ મળ્યો ૨૬ સુબાગીરીની જળગને લીધે મોમીનખાનનું મુખ્ય રહેઠાણ અમદાવાદમાં હતું, પણ ઈસ ૧૭૪૧માં ખલાત બદરની આવકમાં ઘટાડો થયાના સમાચાર આવ્યા એટલે મોમીનખાને બે મહિના ખલાત જઈ બદરના દરોગાની બદલી કરી એ જગ્યા ઉપર ઇસ્માઈલ મહમ્મદને મૂક્યો અને વેપારીઓ સાથે સંબંધોથી વર્તન કરવા તાકીદ આપી ૨૭

મોમીનખાનને નવો ઇત્કાબ અને અવસાન

આ બધા વહીવટ અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ બાદશાહે મોમીનખાનની મનસખા વધારો કરી તે ૬૦૦૦ જાતીકી અને ૬૦૦૦ સવારોની કરી એક શિરપેચ, કલગી, કેટલુક કાપડ, એક હાથી અને 'માહી મરાતીબ'નું નિશાન, ૨૮ તથા નજમુદ્દૌલા મોમીનખાન દિલાવર જગમહાદુરનો ઇત્કાબ આપ્યો ૨૯ આ વખતે ખલાતથી નજરઅલીખાન અને વજીરામ પેશ્વારે સખ્ત લડાઈઓ કરી આસપાસના કોળી કોરો પાસેથી પેશકશી વસૂલ કરી ૩૦ હવે મોમીનખાનની તબિયત બગડી હતી ઈસ ૧૭૪૩માં અમદાવાદમાં મોમીનખાનનો સ્વર્ગાસ થયો ૩૧ ફત્તમઅલીખાનના મકબરામાં

૨૩ અહમદી શુ બા (ફૂ મો જ)

૨૪ Bom Gaz VI 223

૨૫ Bom Gaz I Part I P 320

૨૬ એ જ પૃ ૩૨૨

૨૭ એ જ પૃ ૩૨૩ અને ત્રિસેત અહમદી શુ બા (ફૂ મો જ) અહમદી લખે છે કે ખલાતમાં બે મહિના થયા હતા એકેગીઅરે માત્ર ખલાત જવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે મરાઠા સાથેની રોજની અવગણના અને પેશકશી તથા સુબાગીરીના કામને લીધે મોમીનખાનથી ખલાત વધારે રહેવાનું નહિ

૨૮ Bom Gaz I Part I P 325 'Order of Mahi Maratib' માહી મરાતીબ એ દોષ ઉપર માંડીના આકારના નિશાનવાળો વાપર્યો છે

૨૯ એ જ પૃ ૩૨૫

૩૦ એ જ પૃ ૩૨૫

૩૧ Bom Gaz I Part I P 526 ત્રિસેત અહમદી લખે છે કે હી સ ૧૧૧૧માં મોહરમ માસની તા ૭મીએ દિવસ ઈશ્યા પછી દોઢ પહોરે અરણ્ય થયું ફત્તમઅલીખાનના રોજના દરનકિયા થઈ એ પછી એ જ લખે છે આ ફત્તમ-

એમની કબર કરવામાં આવી, જે હાલ અમદાવાદમાં મિરજાપુરમાં રસ્તા ઉપર છે.

મોગીનખાનનું આદિચય

ઇતિહાસના વાંચનારાઓએ કોઈ જાતના કોમી કે બીજા પૂર્વગ્રહ (prejudice)ના પૂરમાં તથાનાં પહેલાં એટલું સમજવું જોઈએ કે દરેક રાજ વંશમાં સારા ખોટા વખત આવે છે. પરંતુ તે દરેક રાજવંશનો મૂળ વંશકર્તા અસાધારણ યુદ્ધ અને કાર્યશક્તિ તથા રાજ તરીકે પોતાની સંપૂર્ણ જોખમદારીની સમજણ સિવાય થતો નથી. જમતના ઇતિહાસના દરેક રાજવંશની હકીકત જોઈશું તો તેના મૂળ પુરુષ અથવા સ્થાપકમાં આ ગુણો હશે. મોગીનખાનની કારકિર્દી ઉપર સામાન્ય રીતે વિસ્તારથી જોતાં તે એક સામાન્ય માણસમાંથી ધીમેધીમે છેક મૂજરાતના સુબા (Mogul Viceroy)ના પદ સુધી ચડે છે. આ વખતે દિલ્હીની સત્તા નબળી પડેલી હોવાથી સુબાના પદની મુશ્કેલીઓનો પાર નથી અને દરેક સુબાને પોતાનો રસ્તો પોતાની મેળે બાદશાહી મદદની આશા વગર કરી લેવો પડે છે. મોગીનખાન એ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી કેવી કુનેહથી પાર જીતે છે તે જોયું. અસાધારણ હિંમત અને કાર્યકુશળતા વગર એ બંને નહિ. તે સાથે અમદાવાદના ઘેરા વખતના અને ખંભાતના વહીવટના જે ઉલ્લેખો આવે છે તે જોતાં પ્રજા ઉપર મોગીનખાનને કેટલી પ્રીતિ હતી તે સ્પષ્ટ થાય છે. બંદોબસ્ત અને વેપારવૃદ્ધિની તેની કાળજી પણ સ્પષ્ટ છે. અમદાવાદની ખરાબી થતી જોઈ મોગીનખાનને ઘણું લાગી આવે છે. અમદાવાદમાં એક વખત હલકા સિક્કા પડવા લાગ્યા હતા તે કાળજીથી સુધરાવ્યા. અહમદીકાર મોગીનખાન મરીબોની વારે ચઢવાનું પણ લખે છે. મૂજરાતની આવકનો અરધો ભાગ મરાઠાઓને આપ્યો એ જૂલ માટે મોગીનખાનને લાગતું હતું. એ ખરેખર જૂલ હતી કે સંજોગોને વશ થઈ મરાઠાઓ સાથે કામ લેવાનું દિલ્હીનું ફરમાન હતું કે સંજોગો જોતાં દિલ્હી તરફની મદદનો અસંભવ દેખી એ સિવાય બીજો રસ્તો નહોતો એ બધું આજે પોણા બસો વર્ષ પછી આજની દૃષ્ટિએ તપાસવું તે હીક નથી. તે વખતે આપણે હોમ્સે તો શું કરીએ તે જોવાનું છે. ટૂંકામાં મોગીનખાનમાં વંશકર્તાના બધા ગુણ હતા અને તેથી જ ખંભાતનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થપાયું.

અલીખાન તે સુરતવાસી કે બીજો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. હાલ મોગીનખાનની હરમક મિરજાપુરમાં શેઠ બંબાલાલ સારા-લાઈના બંગલાની હદમાં રસ્તા ઉપર છે.

પ્રકરણ નવમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

મુક્તાખીરખાન-મોમીનખાન બીલા-નું રાજ્ય

જમુદૌલા મોમીનખાનના મરણ પછી એમની બેગમને વહેમ પડ્યો કે દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાન મળીને એની જાગીર પકડી લેશે આ કારણથી એણે રજોજીતુ મક્કા માગ્યું^૧ એ દરમ્યાન દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાનને કામચલાઉ મૂજરાતની મુમાગીરીનો હોદ્દો મંજૂર થયો બાદશાહી દરમ્યાન આગ્યુ અને જણ્યા તે વખતે અમદાવાદમાં હતા વાગ્ વગાડતા અને જણ્ય એક હાથી ઉપર બેસી દરમ્યાન લઈ શહેરમાં પેશ^૨ એવામાં આણ્દરામ નામનો માણસ જેનું મોમીનખાને અપમાન કર્યું હતું તે રજોજી પાસે ગયો અને દિદાઉદ્દીનખાન અને મોમીનખાનને મારી નાખવા માટે એને યદ્યવ્યો^૩ રજોજીએ આ કાર્ય માધવા માટે એ બંનેને જમવા બોલાવ્યા, પણ મારવાની હિંમત ચાલી નહિ એ પછી દિદાઉદ્દીનખાનને ખલાત જવું પડ્યું હવે રજોજીએ મુક્તાખીરખાનને મારી નાખવા નિશ્ચય કર્યો એ કાગ્યુથી એણે વજેરામ અને કાયમકુલીખાનને મેળવી લીધા મુક્તાખીરખાનને આ વાતની ખબર પડી તેથી દરે રીતની સામગ્રી રાખવા માડી રજોજીએ બે વખત એ પ્રમાણે પ્રયત્ન કર્યો પણ ફાવ્યો નહિ આ વખતે શેરખાન બાબીએ ખલાતના કેટલાક મામલો લૂટવા માડ્યા રજોજી પોતાના માણસ રામજીને બોલાવી લગાઈ માટે તૈયાર થયો મુક્તાખીરખાને ખલાતથી દિદાઉદ્દીનખાનને બોલાવ્યો શેરખાને રજોજીને મદદ કરવાનું છોડી દીધું રજોજી હવે ગલસયો અને રત્નો રહ્યા નહિ, એટલે આણ્દરામ રામને સોંપી દીધો અને બોરસદ તથા વિરમગામ પણ સોંપ્યું આ રીતે દિદાઉદ્દીનખાન અને મુક્તાખીરખાનની સત્તા મૂજરાતમાં થોડો વખત નિષ્કટક થઈ^૪ આ વખતે ખલાત મદરને દરોગો ફરિમાઈલ મુહમ્મદખાન જે નગમુદૌલા મોમીનખાનના વખતથી વહીવટ કરતો હતો તે ગુજરી ગયો^૫ એ પછી લોખંધિય હતો એના મરણથી ધણી વેપારીઓ દિનગીર થયા^૬

૧ Bom Gaz Vol I Part I P 326

૨ મિરાતે અહમદી શુ લા (ફ મો ૪)

૩ Bom Gaz. Vol I P I P 326

૪ એ જ પૃ ૩૨૬ મિરાતે અહમદી શુ લા (ફ મો ૪) Bom Gaz ના ખલાતના ભાગમાં (Vol VI) આ રીત આપી નથી ઉપર જે આણ્દરામ આવે છે તેને પાછળથી દિદાઉદ્દીનખાન મારી નાખે છે

૫ મિરાતે અહમદી શુ લા (ફ મો ૪) ફરિમાઈલ મુહમ્મદખાન મિરાતે અહમદીના લેખકનો લાઈ પતો હતો એની લોકપ્રિયતાનું વર્ણન અહમદીમાં કર્યું છે

૬ ધરમાઈલ મહમ્મદ ખાનનો દરોગો હતો બદરનો દરોગો એટલે collector of customs સુલ્તનીથી એનું કામ મુલ્કીના હાથમાં રાખવામાં આવ્યું છે દરોગાના હાથમાં બદરની આવકલેવકની આવ સત્તા.

મુશ્તાખીરખાનની સુબાગીરી અને અમદાવાદ છોડી ખંભાત આવવું

એ જ વર્ષ (૧૭૪૩)ના પાછલા ભાગમાં બાદશાહે ખબર પડી કે જુનાગઢનો અબ્દુલ અઝીઝખાન^૭ નામનો માણસ ખોટી રીતે સુબો થઈને બેઠો છે. તેથી બાદશાહે મુશ્તાખીરખાન ઉપર ફરમાન મોકલ્યું અને એને મૂજરાતનો સત્તાવનગો સુબો નીમ્યો. એ પહેલાં મુશ્તાખીરખાન અને ફિદા-ઉદ્દીનખાનને પોતાના લશ્કરીઓના પગાર ચઢી ગયેલા હતા તેથી તેમની સ્થિતિ કફોડી થતાં જવાંમર્દખાન બાબીએ શહેર (અમદાવાદ)નો કબજો લીધેલો તેથી તે બંને વચ્ચે અણબનાવ થયેલો. ત્યારે બાદશાહી ફરમાન મુશ્તાખીરખાનને સુબાગીરી માટેનું આવ્યું ત્યારે એણે જવાંમર્દખાનને નાથજ સુબો બનાવવા કહ્યું. આ વખતે જવાંમર્દખાન એટલો સત્તાવાળો હતો કે મુશ્તાખીરખાનથી એની સામે લડી શકાય તેમ હતું નહિ. આ ખટપટમાં છેવટે જવાંમર્દખાને મુશ્તાખીરખાનના ધરને ઘેરા લાલ્યો અને મુશ્તાખીરખાનને નીકળીને ખંભાત નાસી જઈ રંગોળને મળવું પડ્યું.^૮

રંગોળએ ખંભાતમાંથી લીધેલી વકમ

ઈ.સ. ૧૭૪૪માં મરાઠાઓએ અમદાવાદમાં પોતાની ગએલી સત્તા પાછી લેવા નિશ્ચય કર્યો અને લશ્કર મોકલ્યું. એ વખતે રંગોળ પેટલાદ હતો. ફિદાઉદ્દીનખાને રંગોળને મુશ્તાખીરખાનને મદદ કરવા કહ્યું. રંગોળ પાસે પૈસા નહોતા. તેથી બંને જથ્થુ મુશ્તાખીરખાન પાસે ખંભાત ગયા. રંગોળને એક લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. મુશ્તાખીરખાને બહુ મહેનતે ૮૦,૦૦૦ રૂપિયા ઉભા કર્યા, અને રંગોળના નાથબંને ભાગનો વહીવટ કરવા રજા આપી. રંગોળએ બાકીના વીસ હજાર મળ્યા પછી મદદ કરવા જથ્થાવ્યું તેથી ફિદાઉદ્દીનખાન નિરાશ થઈને દહેવાણુ જઈને રહ્યો.^૯ મુશ્તાખીરખાનને આ રીતે પાંચ વર્ષ ખંભાતમાં રહેવું પડ્યું. તે દરમ્યાન વારંવાર અમદાવાદ લઈ સુબાગીરીનો હોદ્દો સંભાળવા વિચાર કર્યા પણ તેમાં સફળતા મળી નહિ.^{૧૦}

નજમખાનનો વહીવટ અને ખંભાતની સ્થિતિ

આ બધા વખત દરમ્યાન (ઈ.સ. ૧૭૩૭થી ૧૭૪૮) અગિયાર વર્ષ સુધી નજમખાને ખંભાતનો રાજવહીવટ સંભાળ્યો હતો. સમયની સામાન્ય આશાંતિને લીધે જોકે વેપાર ઓછો થતો હતો છતાં પણ નજમખાનના વહીવટમાં ખંભાતની સ્થિતિ સારી થઈ હતી. મોઝીનખાન પહેલાનાં છેવટનાં વર્ષોમાં બંકર અને શહેરને કાંઈ હરકત આવી નહોતી. તે પછી ખંભાત ઉપર મરાઠાઓની માગણી-

^૭ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

^૮ Bom. Gaz. I. I. P. 327.

^૯ એ જ ૫. ૩૨૭ Bom. Gaz. VI. ખંભાતના જ્ઞાંતરો લેખક કુલની અંગ્રેજીની કાચરીના આધારે લખે છે કે રંગોળએ આ મસલત ઉપરાંત ખંભાતના માયકકાહના ભાગના અરધા રૂપિયા માગ્યા (શ. ૮૦,૦૦૦) અને મુશ્તાખીરખાને ના પાડી તેથી ૨૦,૦૦૦નું લશ્કર લઈ ખંભાત ઉપર ચડી આવ્યો. તેથી તેની માગણી મુજબ રૂપિયા આપવા પડ્યા. આ વખતે અંગ્રેજ દોઢીનાં માણસોએ નવાબને મદદ કરી. આના વેરખં મરાઠાઓએ નવાબનાં એ માણસ બહાર આવ્યાં તેમનાં નાક કાપી લીધાં. Bom. Gaz. VI. 223. Note 3.

^{૧૦} Bom. Gaz. VI. P. 224.

ઓનો બોલો ભારે પડવા છતાં શહેર ઉપર હુમલો થયો નહોતો અને આસપાસનો મુલક મરાઠાઓની રીત પ્રમાણે તારાજ પથ્રુ થયો નહોતો. અકબર બાદશાહના વખતના પરાં આબાદ હતા અને ખીન્ન ગામોમાં પથ્રુ કરીમરો સારી સ્થિતિમાં હતા છતાં આખા દેશના સળેગોને લીધે આવક ઘટીને રૂ. ૪૦૦૦૦૦ની યર્ધ હતી.^{૧૧} હવે અમદાવાદ લેનામાં સફળતા ન મળવાથી મુફતાખીરખાને ખલાતમાં રવતત્ર થવાની ઈચ્છા કરી અને તે પાર પાડવા માટે નજમખાનને મારી નખાવ્યો, અને બાદશાહે એ બાબત ખબર આપી મોમીનખાનનો ઈરકાબ જે બાદશાહ તરફથી મળ્યો હતો તે ધારણ કરી ખલાતની મુત્સદ્દીગીરી લીધી અને બાદશાહે એ વાતને મજૂરી આપી.^{૧૨} અને તુરફીન મુહમ્મદખાન મોમીનખાન બહાદુરનો ઈરકાબ આપ્યો.^{૧૩} નજમખાનના મરણના સમાચાર સાંભળી ફિદાઉદ્દીનખાન તેના કુટુંબને આશ્વાસન આપવાના બહાને ખલાત આવ્યો, પથ્રુ એને અદર આવવાની પરવાનગી મળી નહિ તેથી એને પાછા જવું પડ્યું.^{૧૪}

ખલાત ઉપર પેશ્વાની લડાઈ અને ચોથ

આ વખતે મોમીનખાનની^{૧૫} સત્તા માત્ર ખલાત ઉપર જ હતી અને બહાર એમનું પદ ખલાતના મુત્સદ્દી તરીકે ગણાતું. ગાયકવાડના પ્રતિનિધિ સાથે મોમીનખાનને હવે અણબનાવ થયો હતો. પેશ્વા અને ગાયકવાડે યૂગરાતની વહેંચણી કરી લીધી હતી તેમાં ખલાત પેશ્વાના હિસ્સામાં હતું. રઘુનાથરાવે પોતાના નાયબ તરીકે શ્રીપતરાવને નીમ્યો હતો. ચોથ બિધરાવતો રઘુનાથરાવ ધોળકેથી તારાપુર અને ત્યાંથી ખલાત આવ્યો, અને વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા આપવા મોમીનખાનને ફરજ પાડી.^{૧૬} આ વખતે પેશ્વાનો સરદાર પાંડુરંગ પંડિત ચોથ બિધરાવવા આવેલો તે ખલાત આવ્યો.

૧૧ એ જ પૃ ૨૨૪-૨૨૫ જોર્જસનને આધારે લેખક લખે છે કે દાક્ષા ઉપર કર નાખનાર નજમખાન ખલાતનો પહેલો જ મુગો હતો. એક ગાડે ચાર આના ૩૩ હતા. વેપારીઓ મુઝિશી તે કર ઉઠાવવા લાગ્યા, તેથી વજન ઉપર કર નાખી પાચ મંડે ત્રણ પાઈ કર નાખ્યો.

૧૨ Bom Gaz I LP 330 31 નજમખાન મોમીનખાન પહેલાનો જમાઈ થતો હતો અને ખલાતનો વહીવટ સમર્થિતી કરતો હતો. છતાં એને મારી નાખવાનો અર્થ સમભય તેવો નથી. ગેઝેટીઅરના ઉપરના ઉલ્લેખમાં 'મરી થયો' એમ લખ્યું છે પણ ખલાત ગેઝેટીઅરમાં જોર દઈ મારી નાખવામાં આવ્યો એમ લખ્યું ૩૩ બાદશાહે ખબર આપવી પડી એ સૂચવે ૩૨ કે ખલાત રવતત્ર થયા છતાં બાદશાહની પરવાનગી જરૂરી ગણાતી નજમખાનને બાદશાહે નીમ્યો હોય તો તેને પોતે ન ઉઠાડી શકે તેથી મારી નખાવ્યો કે બીજા કારણથી તે રવાદ નથી.

૧૩ Bom Gaz VI P 225

૧૪ એ જ, પૃ ૨૨૫ અને Bom Gaz I LP 331 આ ઉપરથી ફિદાઉદ્દીનખાન સાથે પણ મુફતાખીરખાનને અણ બનાવ થયો સમભય ૩૩ ફિદાઉદ્દીન ખલાત ઉપર ચડી આવ્યો એમ સમભય છે. આ બધું એટલે નજમખાન અને ફિદાઉદ્દીન ખાન બંનેની ખલાત લઈને રવતત્ર થવાની દાનત હતી એમ પણ અંકત થાય છે.

૧૫ મુફતાખીરખાન નામના પણ ચૂંટાતાના મુખા હોવાથી અને મોમીનખાનનો ઈરકાબ ધારણ કર્યાથી હવે પછી તેમને મોમીન ખાન (ખીન્ન) કહીશું.

૧૬ Bom Gaz I I 337 અને ગિરાતે અહમદી યુ લા. (કૃ મો ૪) અહીં અહમદીમાં લખ્યું છે કે ખલાતના હિંદ અને મુસલમાન વેપારીઓએ રઘુનાથરાવને મળી મોમીનખાન વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરી અને રઘુનાથરાવે મોમીનખાનને

(૧૭૫૨). મોમીનખાને બચાવનાં સાધન તૈયાર કર્યાં, પણ લડાઈ ચતાં પહેલાં સલાહ થઈ. મોમીનખાને ઘાસદાણુના રૂપિયા સાત હજાર તથા ચાર તોપો તેને આપી, અને ફકરદૌલા સુખાના નેક બેગખાન નામના માણસને નાની ટુકડી આપી એની સાથે જવા નીચો. ૧૭

ખંભાતનો ઘેરો

ઇ.સ. ૧૭૫૩માં ચોમાસું આવતાં ખંભાતના કોટના કેટલાક લાગ પડી ગયા. આ વાતની ખબર અમદાવાદમાં પેશ્વાના સુબા શ્રીપતરાવને પડી એટલે એણે સારાઈ લેવા ખંભાત ઉપર હલ્લો લઈ જવા નક્કી કર્યું. તેથી પોતાના વકીલને ખંભાતની રિયતિ અને લસ્કરના સિપાઇઓની સંખ્યા વગેરેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એ વકીલ સર્વોદરરાવ જોગીનો વેશ લઈ ખંભાત આવ્યો. અને બધી તપાસ કરી શ્રીપતરાવને ખબર આપી. શ્રીપતરાવે હવે મોમીનખાનને વહેમ ન પડે તેમ તૈયારી કરી. એક મોટા રથ જરકશી અને બીજાં મૂલ્યવાન અલંકારો જડીને તૈયાર કર્યો અને તે રથને રઘુનાથરાવ માટે પેટલાદ સુધી પહોંચાડવાને બહાને આવલાઓની^{૧૮} ટુકડી લઈ સાથે આવ્યો. પેટલાદમાં તે આવીને જિતયો તે વખતે મોમીનખાનનો પેશકાર વજીરામ પૂનેથી ખંભાત આવતાં જિતરેલો તે શ્રીપતરાવને મળવા ગયો. વાતચીત ઉપરથી શ્રીપતરાવનો ધરિદો ખબર પડતાં ખાનગી રીતે એણે બધી વાત મોમીનખાનને લખી મોકલી અને કાસદ રાતોરાત ખંભાત પહોંચ્યો. મોમીનખાન પાસે માણસ થોડાં હતાં છતાં, તાબડોલ કિસ્સો સમરાવી બચાવની તૈયારી કરવા માંડી. બાદશાહી જમાદાર મુહમ્મદ રશીદખેન જેને થોડા વખત ઉપર બરતરફ કર્યો હતો તેને પાછો બોલાવ્યો. શ્રીપતરાવે હવે રાત્રે એકાએક જઈને ખંભાત ઉપર હલ્લો કરવા ધાર્યું. પણ રાતના વખતે એનો ભોમિયો જગ્યા ભૂલ્યો. એનું કારણ એ હતું કે વકીલના કહેવા મુજબ ન્યાં ન્યાં કોટનાં બાકાંમાંથી શહેરમાં પેસવાની જગ્યા ભોમિયાએ જોએલી તે બધી મોમીનખાને ઝપાટાબંધ પુરાવી નાખી હતી. એટલે ન્યાં પોલાણ ધારેલું ત્યાં સખ્ત બચાવ અને બંદોબસ્ત દેખ્યો. છેવટે ગવારાને દરવાજે^{૧૯} બરાબર બંદોબસ્ત ન દેખતાં ત્યાં આવલાઓને ચડાવ્યા. દરવાજાના છાપરા ઉપર ત્રણચાર માણસોને આ વાતની ખબર પડતાં તેમણે બંદૂક ફોડી. ઝપાઝપી શરૂ થઈ. આ સંભળી મોમીનખાન પોતે ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ઉપર ચડેલા આવલાઓને મારીને નીચે પાડ્યા. બીજે દિવસે પણ આ લડાઈ ચાલુ રહી.^{૨૦} એમાં મરાઠાઓએ હાર ખાઈ ધણું સહન કર્યું. મરાઠાઓ આ રાતના હલ્લા માટે આખી રાત ચાલીને આવ્યા હતા તે હવે આંકી ગયા

વેપારીઓને ન સતાવવા માટે કહ્યું. પેશ્વા અને ગાયકવાડની પહેચણીની સલાહ માટે જુઓ બરોડા ગેઝેટ I. ૧૫૪. મોમીનખાને પેશ્વા સાથે સંબંધ પસંદ કર્યો એમ અહમદી લખે છે.

૧૭ એ જ પૃ. ૩૩૫ અને ત્રિ. અહમદી એ જ.

૧૮ દક્ષિણમાં આવલ ગાય ■ ત્યાંના લોકો મરાઠો લસ્કરમાં લડવાનો ધંધો કરતા અને તે આવલ કહેવાતા.

૧૯ મિત્રો અહમદી શ્રી. ભા. (કૃ. મો. ઝ.) આ ગવારાને દરવાજે હાલમાં ખંભાતનાં કેટલાંક સારામાં સારાં મકાનો છે અહમદીકાર લખે છે તે ઉપરની લડાઈ વખતે ત્યાં તદ્દન અફસિસ રખાવનાં થઈ હતાં અને તે તદ્દન ખાલી હતાં.

૨૦ અહમદીનો લેખક કહે છે કે આ લડાઈ એણે પોતે નવરેભજર જોએલી જુઓ અહમદી શ્રી. ભા. (કૃ. મો. ઝ.)

હતા, તેથી આરામ અને શૌચાદિમાં રોકાયા. આ દરમિયાન મોમીનખાને અહમદીના લેખક અલી-મુહમ્મદખાનને શ્રીપતરાવને એક કાગળ લખી જાતે મળવા કહ્યું, એટલે અલીમુહમ્મદખાન શ્રીપતરાવને જઈ મળ્યા. શ્રીપતરાવે કહ્યું કે રઘુનાથરાવનો કાગળ એવો આવ્યો છે કે મોમીનખાન ખંભાત છોડી દે અને તેને એને બદલે બીજી જગ્યા મળશે. એ વાત કબૂલ હોય તો ઘેરો ઉઠાવી લઈએ.^{૨૧} મોમીનખાને આ વાત કબૂલ ન કરી, એટલે લડાઈ પાછી ચાલુ થઈ. રાત્રે મરાઠાઓએ તોપો માટે લોકડાના માંચડા ખંભાતની દીવાલ સામે કરવા માંડ્યા. આમ આ લડાઈ અઠવાડીયા સુધી વધારે ચાલી. હવે શ્રીપતરાવને લાગ્યું કે આમ લડાઈનો અંત નહિ આવે. તેથી એણે બીજો હલકો રસ્તો લીધો. એણે પોતાનાં માણસો છુટાં મૂકીને ખંભાત ચોપાંશીનાં ગામ લૂંટાવવા માંડ્યાં.^{૨૨} આમ કરવામાં શ્રીપતરાવે મોમીનખાન ઉપર ધારી અસર કરી. ગામ લૂંટાતાં મોમીનખાનથી જોઈ શકાયાં નહિ, અને એમ થવાથી ખંભાત શહેર સિવાય પોતાની કાંઈ સત્તા પણ રહી જોઈ નહિ. તેથી છેવટે અહમદીના કર્તા અલીમુહમ્મદખાન, પોતાના પેશકાર વન્દેરામ અને ઉઝમતુલ્લાને શ્રીપતરાવ પાસે વાટાઘાટ કરવા મોકલ્યા. (તા. ૧લી મોહરમ, હી. સં. ૧૧૬૭) છેવટે ગયે વર્ષે રઘુનાથરાવે લીધેલા તે કરતાં રૂ. ૭૦૦૦) વધારે તેણે ધાસઢાણના લીધા. ગંગાધર પંડિતને મોમીનખાન પાસે લઈ ગયા. બધી વાત સમાધાની ઉપર આવી અને મરાઠા લશ્કર પાછું વળ્યું.^{૨૩}

લડાઈને અંતે ખંભાતની સ્થિતિ

મરાઠાઓના લોક અને જીવનને લીધે ખંભાત અને એની આસપાસના મુલકની બહુ ખરાબી થઈ. ખંભાતનાં અગિયાર પરાં લગભગ નાશ પામ્યાં. મોમીનખાનને આ વખતે ઘણી તાણ પડી. સાઠ હજાર રૂપિયા શ્રીપતરાવ લઈ ગયો. બાકી રહેલું થોડું પેશાના સામાન્ય ભાગ તરીકે ગયું અને થોડું, કોઈ મરાઠાએ હવે ખંભાતમાંથી કે આસપાસથી મહેસુલ જીધરાવવી નહિ એવી શરતે પેશાને ભેટ તરીકે આપવામાં પૂર્ણ થયું. સાથેસાથે મોમીનખાનને લાગ્યું કે મરાઠાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો કામનો નથી, એટલે ખંભાતના બચાવની અને લડાઈ ચાલુ તો દહર ત્રીલવાની તૈયારી ચાલુ રાખી. તીજેરી ખાલી થઈ ગએલી હોવાથી આ હેતુ પાર પાડવા માટે પૈસા મેળા કરવા મોમીનખાનને બહુ મહેનત અને ત્રાસ પડ્યાં. આથી જોડે નાણાંની રકમ જીભી તો થઈ પણ

૨૧ આ વિગત ખંભાત ગેઝેટીયર કે બીજે જણાવી નથી ક્રમ લડાઈ અઠવાડિયું ચાલી એટલું જ ગેઝેટીયર લખે ॥ અહમદી આ વર્ણનમાં વધારે વિશ્લેષણીય છે

૨૨ Bom Gaz VI Cambay P. 226 આગા ગામ લૂંટાયાનું લખે ॥ બ્યારે આ કમદી લખે છે કે ખંભાત ચોપાંશીનાં ગામોમાં જામખી અને મહેસુલ વસલ કરવા પોતાનાં માણસો મોકલ્યાં આ બંને કદમકત ભેગી ખરી લાગે ॥ મહેસુલ લેવા માણસો મોકલ્યાં હશે, પણ તેમણે ભેગી લૂંટ પણ ચલાવી હશે

૨૩ Bom Gaz. VI 226 આ કદમકત અહમદીમાં વિસ્તારથી છે મિરાતે અહમદી આ અરસામા મોમીનખાનના પેશકાર ધરમચંદુ નામ આપે છે વન્દેરામને બકાર કરતું પહું તેથી આ બીજો પેશકાર હોવો જોઈએ ધરમચંદુનો કોઈ કારણસર દંડ થતાં એણે આપવાત કરેલો એમ વર્ણન છે

દેશને અને વેપારને પણ પ્રમાણમાં ખર્ચું પડ્યું. ૨૪

પેશ્વાનો માણસ ભગવંતરાવ ખંભાતમાં કેદ

ભીળે વર્ષે (૧૭૫૪) ખંભાતનો પેશકાર (દીવાન) વજીરામ શ્રીપતરાવના જુલમની ફરિયાદ કરવા પૂતે પેશ્વાના દરબારમાં ગયો હતો. તેવામાં પેશ્વાએ બંદરોની જકાતનો ભાગ લેવા પોતાના નાયબ તરીકે ભગવંતરાવને નીમ્યો. મોમીનખાને ઓછી આવક અને વધારે ખર્ચ બતાવ્યું હતું, તેથી ભગવંતરાવે ખંભાત લઈ લેવા પેશ્વાને ક્ષમાવ્યું અને પેશ્વાએ એને ખંભાત જવા પરવાનગી આપી. આ વાતની ખબર ખાનગી રીતે વજીરામને મળી અને એણે મોમીનખાનને સમાચાર દહેવડાવ્યા. હવે ત્યારે ભગવંતરાવ ખંભાત નજીક આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને માન આપી પાલખી, ઘોડો વગેરે આપી અકબરપુરામાં ઉતારો આપ્યો. ભગવંતરાવનો ધરાદો ખાનગી રીતે પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનો હતો. તેથી એણે અમદાવાદથી જર્વામદખાન બાબીના નવરા પડેલા આરમોને ખંભાત બોલાવ્યા. એ બાબતનો કાગળ નસીબ સંજોગે મોમીનખાનના હાથમાં આવ્યો, એટલે મોમીનખાને પોતાના દારભારીની સલાહ લઈ ભગવંતરાવના ઘરને ઘેરા લાવ્યો, એને પકડ્યો અને કેદ કર્યો; બંદરની જકાતમાં હવે કોઇનો ભાગ રહ્યો નથી એમ દહ્યું અને ખંભાતનો કેદ મજબૂત કર્યો. બાલાશરાવ પેશ્વાને આ ખબર પડતાં એણે જંજીસરના ફોજદારને તથા વીરમગામ, મહમૂડાબાદ, હોર્ધ અને ધંધુકાના ફોજદારોને ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ભગવંતરાવને છોડાવવાના તાકીદના હુકમો મોકલ્યા. બાર હજારના લશ્કરે ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી અને યુદ્ધ શરૂ થયું. ૨૫ આ બંને વચ્ચે સલાહ કરાવવા કેટલાક વચ્ચે પડ્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. હવે ધોંડુ હરિ સાથે ખીજી લશ્કર આવ્યું અને સલાહની જરૂર પડે તો કામ લાગે એમ ધારીને અહમદીના કર્તા અલીમુદ્દમખાનને પણ સાથે લીધો. ૨૬ જેવટે અલીમુદ્દમખાનની મસલતથી સલાહ થઈ અને મોમીનખાનને કાંઈ નુકસાન ન થાય એવી ગોઠવણ થઈ. ૨૭

ભગવંતરાવના છૂટ્યા પછી એને માટે જામીન થયેલા પૂતે ચાલ્યા ગયા, એટલે ખંભાત તાબાનો એક કિલ્લો નાપાડ ગામમાં હતો ત્યાં રહી પેશ્વાનો ચડી ગએસો ભાગ વસૂલ કરવા માટે ભગવંતરાવે ખંભાત તાબાનાં ગામ ઉપર હુલ્લા કરવા માંડ્યા, અને એમ કરીને પોતાને કેદ કરેસો તેનું વેર વાળવા માંડ્યું. ૨૮ સદાશિવ દમોદર અમદાવાદમાં લશ્કર લખી આવ્યો હતો. તેણે શ્રીપતરાવને

૨૪ Bom. Gaz. VI. 226.

૨૫ મિરાતે અહમદી ડુ. ભા. (ફ. મો. ડ.) મુંબઈ ગેઝેટીઅરનો મૂબરાતનો ઉત્તિહાસ પૃ. ૩૩૮ અને ખંભાત ગેઝેટીઅર (Bom. Gaz, VI.) પૃ. ૨૨૬-૨૭માં ભગવંતરાવે અમદાવાદ સહીમ જ્યાદારને ખંભાત લશ્કર મોકલવા લખ્યું અને એ કાગળ પકડાયો એમ લખ્યું છે. અહમદી વ્યાર મહિના લડાઈ ચાલી એમ લખે છે. ગેઝેટીઅર ત્રણ મહિના લખે છે.

૨૬ અલીમુદ્દમખાનની લાગવગ મોગલ દરબાર, મરાઠા અને મોમીનખાન પાસે ઘણી હતી. એ એક પ્રદ્ધિમાન અને ન્યાયી પુરુષ ગણાતો. લેખક પોતે ધોંડુ હરિની સત્તે આવ્યો હતો એમ એ પોતે જ લખે છે.

૨૭ Bom. Gaz. I. I. P. 338.

૨૮ મિરાતે અહમદી ડુ. ભા. (ફ. મો. ડ.) Bom. Gaz. I. I. P. 339 અહમદી આ બનાવને હી. સં. ૧૧૬૬ આપે છે.

ભગવંતરાવને મદદ કરવા કહ્યું. એણે તુકોણને નાની ટુકડી સાથે મોકલ્યો. સાથે શંભુરામ વગેરે પણ હતા. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડી હતી તેથી લશ્કર તૈયાર કરેલું હતું. આ લડાઈ કેટલોક વખત ચાલ્યા કરી. બંને બાજુની વખતોવખત નાનીનાની છતો થતી. એવામાં રઘુનાથરાવનો કાગળ શ્રીપતરાવને પાછા આવવા માટેનો આવ્યો. એટલે એ પૂતે ગયો. અહમદીના કર્તાનો ભાઈ કારામઅલી ખંભાતથી અમદાવાદ આવી ગુજરી ગયો, એટલે અહમદીકાર સલાહમાં ભાગ લઈ શક્યો નહિ. શંભુરામ અને મુહમ્મદ લાલે વચ્ચે પડી પ્રયત્ન કર્યો. શ્રીપતના ગયા પછી ભગવંતરાવે એ માસ તો લડાઈ ચાલુ રાખી હતી. બંને પક્ષ થાકી મુલેહ માટે ઇતેમ્મર હતા. છેવટે સલાહ થઈ. તેમાં લડાઈ દરમ્યાન જે કુરળ તથા ભાગની રકમ મોમીનખાને લીધી હોય તે આપવી ફરી. એ રીતે રૂપિયા દસ હજાર મોમીનખાને આપવાના ફરાવ્યા. મોમીનખાન પાસે એ વખતે રોકડ ન હોવાથી તુકોણ ટટો પતાવવાની ઈચ્છાથી ભગીન થયો. ભગવંતરાવ ખંભાત પોતાના પ્રતિનિધિ મૂકી નાપાક ગયો. ૨૯

૧૭૫૦માં ખંભાતની સ્થિતિ

આ અરસામાં ટીફીન્સલેર નામનો પાદરી (૧૭૫૦માં) ખંભાત આવેલો તેણે શહેરનું વર્ણન કરેલું છે. એ લખે છે કે એ વખતે ખંભાતમાં દામાણ નામના મરાઠાનું અને મોગલનું સેનું રાજ્ય હતું. મોગલ (મોમીનખાન) દિલ્હીના બાદશાહને કાંઈ પણ ખંડણી આપતો નહિ, કારણ કે મરાઠાઓની ચોથ અને કોળીઓની લૂંટમાંથી લાભે જ કાંઈ પોતાને માટે અને લશ્કરને માટે બચતું. શહેર પહેલાંની સ્થિતિ કરતાં ઘણું ખરાબ હાલતમાં હતું, છતાં પણ ઘણું મોટું જીજ્ઞાસુ હતું અને એની આસપાસનો કોટ ઘેરાવામાં જરૂરન માર્મલ કરતાં વધારે લાંબો હતો. રસ્તા સાંકડા અને ગંદા હતા તથા બગર નાનું અને સામાન્ય હતું. ઘણું બિચા પણ જૂનાં ઘર હવડ દશામાં હતાં અને પડવાની તૈયારીમાં હોય એવાં લાગતાં. ખંભાતમાં જેવા જેવી ત્રણ જ જગ્યા હતી. એક નવાબનો મહેલ, બીજી મુંદર જુમા મસ્જિદ, અને ત્રીજી અંગ્રેજ કોડી. ઉત્તરમાં શહેરકોટથી અડોઅડ પડે હતું અને એની આસપાસ પણ કોટ તથા દરવાજો હતો; પણ તે હવડ દશામાં હતું અને અંદર વસ્તી નહોતી. ધણીખરી વસ્તી હિંદુઓની હતી. બસો પારસી હતા અને બાકીના મુસલમાન હતા. ૩૦

પૈસા બિઝા કરવા માટે આસપાસના સુલક ઉપર મોમીનખાનની અડાઇઓ

ભગવંતરાવ સાથેની લડાઈ પછી મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ પડી. લશ્કરનો પગાર ચડી ગયો હતો અને તેને લીધે લશ્કરમાં અશાંતિ ફેલાવાનો સંભવ હતો, એટલે આસપાસના મુલકમાં ફરીને પેશકશી બિઘરાવી રકમ બિબી કર્યા સિવાય બીજે રસ્તા નહોતો. મોમીનખાને એક ટુકડી મોકલી લોબડી તાબેના ગામે ઉપર છાપે મારી લૂંટ મેળવીને લશ્કરને વહેંચણી કરી આપી. તે પછી ઈ.સ. ૧૭૫૫માં ઘોઘા ઉપર સવારી કરી. એ બંદર પહેલાં ખંભાતના તાબાનું ગણાતું,

૨૬ મિરાતે અહમદી ઝુ ભા. (૩ મો ૪)

અને શજીરામને પોતાની સાથે રાખ્યો. શજીરામ ડોહોડે જઈ કોળીઓની મદદ લઈ આવ્યો. ૩૪ એ બધા લશ્કરે કોટના ગાબડામાંથી શહેરમાં પેસી દરવાજા ઉધારી નાખ્યા. કોળીઓએ રિવાજ મુજબ છૂટ ચલાવી મોમીનખાને શહેરમાં પ્રવેશ કરી કબજે લીધો. હાથોહાથની લડાઈ થઈ તેમાં મરાઠાઓ હાર્યા ને નાસી ગયા. આ લડાઈમાં મોમીનખાનને ઇડરના રાજાની મદદ પણ મળી હતી. બાદશાહને દિલ્હી જતારે મોમીનખાને ઘોઘા લીધાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેણે મોમીનખાનને એક તલવાર ભેટ મોકલેલી અને અમદાવાદ સર કર્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે ઘણા વખાણ કર્યા. ઈસ ૧૭૫૬ના અક્ટોબરની ૧૭મી તારીખે અમદાવાદનો કબજો લઈ ૩૫ શજીરામને પોતાનો નાયબ નીમ્યો. આ બનાવ પછી જવામદખાન બાબી અને મરાઠાઓ તરફથી સદાશિવ દામોદર મળી ગયા. એમણે પેશ્વાને મદદ માટે લખ્યું અને બંને જણા ખભાત તરફ ગયા. એમનો વિચાર ખભાતના ચોર્યાશી પરગણા ઉપર હસ્તો કરવાનો હતો. મોમીનખાનને આ વાતની ખબર પડતા શજીરામ, મુહમ્મદ લાન રોહીના અને રશીદમેગને ડુંડી આપી મોઝ્યા એમની સાથે પાછા વળતા ખભાતથી દારૂગોગો પણ મગાવ્યો. શજીરામે જવામદખાન અને મરાઠાઓની પહેલા ખભાત પહોંચી ત્યાંના એ હજારના લશ્કરને સાથે લઈ બહાર આવી જવામદખાન સાથે લડાઈ કરી, એમાં એ લોકો હાર્યા અને શજીરામ દારૂગોગો લઈ અમદાવાદ ગયો. ૩૬

અમદાવાદનો ઘેરા અને મોમીનખાનને બાદશાહી માન

મોમીનખાને અમદાવાદ કબજે કર્યાના સમાચાર પૂને પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાં ઘણા કોષ વ્યાપે પેશ્વાનો સરદાર સદાશિવ રામચંદ્ર લશ્કર લાંબે આવ્યો. તેની સાથે દામાજી અને ખડેરાવ ગાયકવાડ પણ આવ્યા. મોમીનખાને શજીરામની મદદથી ભારે બચાવ શરૂ કર્યો, પણ પૈસાની તગી પડવાથી લશ્કરનો પગાર ચડ્યો અને અસાતિ થઈ આ મોટી લડાઈનું વર્ણન કરવાનું અહીં સ્થાન નથી. ઘેરા ચાલુ હતો તે દરમિયાન મોમીનખાન ઉપર મનસખનો વધારો કરી ‘બહાદુર’નો દરજ્જો આપતું બાદશાહી દરમ્યાન આવ્યું અને ચાલતે ઘેરે મોમીનખાને ખાનપુર દરવાજા બહાર નીકળી દારૂગોગો દરમ્યાન લીધું. ૩૭

પેશ્વા સાથે સલાહ અને ખભાત રહ્યું, અમદાવાદ અને ઘોઘા ઇંડોડું પડ્યું

મોમીનખાન અને પેશ્વા વચ્ચે સમાધાન કરાવવા લકનૌના નનાબ મુજીફદાલાના કહેવાથી અયોધ્યાના

૩૩ અહમદી લખે છે કે શજીરામે દારૂગોગો અને બાણ ઉપરાંત એ લોકોનો ઘોડેસવારનો આઠ આના અને ખાદાનો એ આના રોજ કરાવ્યો. હતો એ લોકો હી ૧૧૭૦ના મોહરખતી ૧૨મી તારીખે આવ્યા.

૩૪ Bom Gaz I I P 340 મિરાતે અહમદી લખે છે કે શજીરામે આસ્તેતેકીયા દરવાજા બહાર આવેલા નયનપુરમાંથી હાથેએ બેસાડી મોમીનખાનનો અમદાવાદમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. અમદાવાદમાં રાજદ્વારી ફેરફાર થયું વાર થઈ ગયા તેથી લોકો હસેહસે ઘોળ કર્યા (રાજ આસપાસ રૂપિયા હોવાથી આવી દેવા તે). બાનસાહે અહમદી કરવા કારણભા લખ્યું હતું કે બાદશાહી મદદ લાભ થઈ શકે તેમ નથી માટે પોતાના જોર ઉપર કરવું જોઈએ અને ખિતામોથી રાણે એ કામ થતું હશે તો તે મળશે.

૩૬ મિરાતે અહમદી જી લા (ફૂ મો જ) Bom Gaz I I 340 Baroda Gaz 459 60

૩૭ એ જ , એ જ પૂ ૩૪૧ અહમદી લખે છે કે આ દરમ્યાન લાખનાર જોષિદાસ ગાંધીને મરાઠાઓએ પકડ્યો. મોમીનખાનની આજ્ઞા વાત સિવાય આ લડાઈની વખત ખભાતને લગતી ન હોવાથી જોડી દીધી છે.

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

સુખા હસનકુલી ખાનખ્તાફુર જે મહે જતા હતા તે શાહનૂર નામ ધાગણુ કરી ફરીરનો વેશ લઈ વચ્ચે પડ્યા. શાહનૂરે, મોમીનખાન અમદાવાદ સોંપે તો ખંભાત અને ઘોઘા મરાઠાના ભાગ વગર સ્વતંત્ર મોમીનખાનને રાખવા દેવાં અને લશ્કરના ખર્ચ માટે લાખ રૂપિયા રોકડા આપવા એવી શરતે સલાહ કરવાનું પેશા પાસે કબૂલ કરાવ્યું, અને સદાશિવ રામચંદ્ર ઉપર કાગળ લખાવ્યો. સદાશિવને આ શરતો પસંદ ન પડી પણ શાહનૂરે મોમીનખાન દુરત અમદાવાદ સોંપે એ શરતે મધું કબૂલ કરાવ્યું અને મોમીનખાનને સમજવવા શહેરમાં ગયા. મોમીનખાને આ શરતોમાં પેટલાદનાં કેટલાંક ગામો વધારામાં માગ્યાં અને મરાઠાઓએ એ વાતની ના પાડી. ૨૮ એથી કંટાળી શાહનૂર આત્યા ગયા. હવે ઘેરાએલાં માણસોની દશા પણ ખરાબ હતી. મોમીનખાને મીરઝાં મુહમ્મદઝમાન શાહનંદો જે ખંભાત હતો તેને લખી નાણાં ગમે તેમ કરીને મોકલવા જણાવ્યું. શાહનંદોએ પોતાના વહીવટથી પ્રજાને સુખી કરી હતી તેથી જીલમથી પૈસા ભેગા કરી નામ બગાડવા ના પાડી અને એ કામ ખીજને સોંપવા કહ્યું. એથી એ કામ મુહમ્મદ ઝમાનખાનને સોંપાયું અને એણે પાર ઉતાર્યું. અમદાવાદના ઘેરા દરમ્યાન અનાજ દાણા વગેરે વારંવાર ખંભાતથી આવતાં, ૨૯ આમ કરવાથી પણ બહુ નબળું નહિ અને મોમીનખાનને સલાહ કરવી પડી. મોમીનખાને લાખ રૂપિયા લઈ ખંભાત હતું તેમ રહેવા ઈર્ષ, એટલે પેશાનો ભાગ કબૂલ રાખી, વધારામાં વાર્ષિક દસ હજાર રૂપિયા ખંડણીના કબૂલી સલાહ કરી. ઘોઘા ઉપરનો હક છોડી ઈર્ષ શંકુરામને મરાઠાઓને સોંપી દેવાનું પણ કબૂલ કર્યું. વળી સલીમ જમાદાર પાસેથી લીધેલા રૂપિયા ૩૫૦૦૦ની અશરદી-ઓના રૂપિયા પેલા એક લાખમાંથી કાપી લેવા એમ પણ કબૂલ્યું. આવી ખરાબ સલાહ કરી ઈ. સ. ૧૭૫૮ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૨૭મી તારીખે અમદાવાદ મરાઠાઓને સોંપી મોમીનખાન ખંભાત ગયા. ૪૦ લશ્કરના પગાર હજી એડવા રહ્યા હતા. કુલ પાંચ લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી. આથી મોમીનખાને ખંભાતની બહાર પડ્યવ નાંખી સામાન શહેરમાં મોકલ્યો, અને કેટલાક સરદારોને પક્ષમાં લઈ રાત્રે લશ્કરને ઊંઘતું મૂકી શહેરમાં ગવારાના દરવાજેથી પેદા. આમ ન કરે તો બહારનું અને અંદરનું લશ્કર મળી જવાનો ભય હતો. છિવટ ઘણી મહેનતે મોમીનખાને પગાર પતાવ્યા. હવે પેશદાર મજલાહ પૂને ભાગની વાટાઘાટ કરી આવ્યો અને ગંગારનાન કરવા નિવૃત્ત થઇને રત્ન માગી તે મોમીનખાને ન આપી. આથી તે અમદાવાદ ગયો. પરંતુ ત્યાંથી તેને ખંભાત ખોલાવવામાં આવ્યો, અને સાંજે ઘેર જતાં કોઈ દુશ્મનની ટોળાએ તેને ખારી નાંખ્યો. ૪૧ ગ્રાફ-

૩૮ Bom. Gaz. I. I. ૩૪૪ મિસિલે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો.)

૩૯ મિસિલે અહમદી ગુ. ભા. (ફ. મો.)

૪૦ Bom. Gaz. I. I. ૩૪૨, મિસિલે અહમદી. ગુ. ભા. (ફ. મો.) અહમદી લખેલ કે આમલવાદ કાગળ માટે નજમુ-દ્દોલા મોમીનખાનના (મોમીનખાનના પિતા)ને સંબંધ વિચારી લખાઈ ગાયકવાડ વચ્ચે પડ્યા હતા. મિત્ર ન થઈ દોન તો કદાચ એવી પણ સખત શરતો થાન.

૪૧ મેટ્રીઅર લખે છે કે મોમીનખાને ચારી નંખાવ્યો. અહમદી હિજ ગ્રજબ કમળ આપે છે, પણ મોમીનખાનને લાખ હતો એમ કહેવાય છે એનું લખાણ કરે છે. ખંભાત મેટ્રીઅર (Bom. VI.)ને લેખક ખંભાતમાં પેશાના ભાગનું મળતો નથી, અને શરતોને ચારી ગણે છે તેનું કારણ અજબનું નથી.

સૌ સૌના દરજ્જા પ્રમાણે આપ્યું. રક્ષનાથરાવને ઘોડો, કઠી ને કાપડ આપ્યું અને બે માસ પૂનામાં ગાળ્યા. નીકળતી વખતે પેશ્વાએ મોમીનખાનને વિદાયગીરી તરીકે એક હાથી, પોરાક અને બીજાઓને પાઘડી દુપટ્ટા આપ્યા. ૪૮ તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાનની સવારી પાછી મુંબાઇ આવી અને તે વખતે પણ તોપોનું માન મળ્યું. ૪૯ મોમીનખાને ગમે તે ઇચ્છાથી પૂરે જઇ આવવા ધાર્યું હશે પરંતુ પેશ્વાની મુલાકાતથી બેના સંસ્થામાં ખાસ ફેર ન પડ્યો અને નવું કરારનામું થયું તેમાં જૂની શરતો જ કાયમ રહી. ૫૦ મુંબાઇમાં પાછા વળતાં મોમીનખાને ઇંગ્લેન્ડમાં 'કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ'ને એક કાગળ લખ્યો. એનો જવાબ ડાયરેક્ટરો તરફથી ઘણો સારો આવ્યો. આ કાગળ મોમીનખાને દરેક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કે દેશી રાજાને બતાવવા માટે સંઘરી મૂક્યો હતો. ૫૧ ઇ.સ. ૧૭૬૦ના નવ્યુઆરીની ૭મી તારીખે સક્સેસ (Success) નામના વહાણમાં બેસી મોમીનખાનની સવારી સુરત આવી. ૫૨ સુરતમાં ફરીથી અંગ્રેજો તરફથી આદરસતકાર થયો, અને કેપ્ટને એક ઘોડો અને શિરધાવ મોમીનખાનને ભેટ આપ્યાં. ૫૩ સુરતથી હાથી ઉપર સવારી ખંભાત આવી.

ખંભાત આગળ લડાઇ

હવે મોમીનખાને પેશ્વાના માણસ ગણેશ આપાછ સાથે ઘણી મહેનતે મૈત્રી કરી એવી કુનેહથી કામ પાર પાડ્યું કે ખંભાતમાંથી પેશ્વાનો માણસ નીકળી જાય અને બીજા હક્ક પણ ન રહે. ફક્ત વાર્ષિક રૂ. ૮૪,૦૦૦ પેશ્વાને મોમીનખાન આપે. આ વખતે (ઇ.સ. ૧૭૬૧) મરાઠાઓએ અહમદશાહ અબદલીને હાથે સખત હાર ખાધાથી દિલ્હીની ગાદીમાં બેર આવ્યું અને સુબા-ઉદૌલાની મહોરનું ફરમાન મરાઠાઓને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટેનું મોમીનખાન ઉપર આવ્યું. બાદશાહી લક્કર મોમીનખાનની મહે માળવાને રસ્તે આવે છે અને મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરવા નીકળે છે એવી વાત ચાલી. મોમીનખાન અને લક્ષ્મણ નવાબો સાથે મળી ગયા અને બેએ મધ જંબુસર છતી લીધું. આથી પેશ્વાના ત્યાંના અમલદાર આપાછ ગણેશ ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી. અહમદશાહ અબદલી હિંદુસ્તાન છોડી ગયાના સમાચારથી મરાઠાઓમાં પાછું બેર આવ્યું હતું. ગૂજરાતના સમાચાર સાંભળી પેશ્વાએ સદાસિંહ રામચંદ્રને મોકલ્યો હતો.

૪૮ મિરાતે અહમદી રૂ. ભા. (ક. મો. ૩.)

૪૬ Bom. Govt. Records P.D.D. 33. P. 783.

૫૦ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 227.

૫૧ એ જ ૫. ૨૨૭-૮. આ કાગળ અને ડાયરેક્ટરોના જવાબની અસલ પ્રત કે નકલ માટે મુંબાઈ ગવર્નમેન્ટ રેકૉર્ડ ઓફિસમાં ઘણી તપાસ કરી, પણ પત્તો લાગ્યો નથી.

૫૨ Bom. Govt. Records. P. D. D. 34. P. 16. ખંભાત એપ્રિલ ૨૨૮ લખે છે કે મુંબાઈથી મોમીનખાને જમીનમાં મુસાફરી કરી અને ૧૭૫૯ના વર્ષના અંત પહેલાં ખંભાત પહોંચ્યા. આ જૂલ છે. સરકારી કાચરીઓ પ્રમાણે ૧૭૬૦ના બેનવારીમાં મુંબાઈથી નીકળ્યા અને સુરત મુઘી વહાણમાં આવી ત્યાંથી જમીનમાં લીધા. મિરાતે અહમદી પણ ગરવ મુઘી વહાણમાં આવ્યાનું લખે છે.

૫૩ Bom. Govt. Re. 5 I. B. P. 14 P. 59 સુરતના કેપ્ટને મુંબાઈ લખેલું. (કાચરી ૫-૩-૧૭૬૦) કે ખંભાતના નવાબ કંપનીના કામમાં સારો રસ છે એ માટે આ ભેટ મંજૂર કરવી.

અલી નામનો ખંભાતનો મોટો વેપારી જે મોમીનખાન પહેલાને અને નજમખાનને વગર બ્યાજે પૈસા ધીરતો તથા બંદરની જકાતમાંથી વસુલ કરતો તે પણ મોમીનખાનનો કર લાગવાથી ખંભાત છોડી નાસી ગયો અને બોલાવવા છતાં આવ્યો નહિ. મુહમ્મદ હાશમ પણ એ જ પ્રમાણે બહાર જતો રહ્યો. ૪૨ એ પછી એકવાર મોમીનખાને પેશાને ખંડણી ન આપવાથી સદાશિવ રામચંદ્ર દામાજી સાથે ખંભાતની બહાર દરિયા બાજુ આવી પકડવ નાંખ્યો અને મોમીનખાને બચાવ કર્યો. છેવટે સદાશિવે વીસ હજાર રૂપિયા પેશકારીના લીધા અને ઘેરા ઉઠાવ્યો. ૪૩

મોમીનખાન પેશાને મળવા પૂને જાય છે

હવે પેશાના માણસ સૈયદ હસનની સલાહથી મોમીનખાને સુરતના અંગ્રેજ કોડીના કંપન સાથે મૈત્રી કરી. એ મૈત્રી ખંભાતની ફેક્ટરીના કંપન મિ. અર્સ્કીન મારફતે ધૃ. ૪૪ મોમીનખાનને પેશાને મળવા પૂને જવાની ઇચ્છા હતી. પણ જમીનમાર્ગ સહીસલામત ન લાગવાથી દરિયા રસ્તે મુંબાઈ થઈને જવાની સગવડ કરી આપવા માટે મુંબાઈની કોડીના ગવર્નરની રજા મંગાવી હતી તે આવી. ઇ. સ. ૧૭૫૬માં વહાણ મારફતે સવારી ખંભાતથી ઊપડી સુરત આવી. સુરતના કંપન રોબર્ટસને મોમીનખાનનો સારો સત્કાર કર્યો અને બગીચામાં ઉતારો આપ્યો. ત્યાંથી ડ્રેક (Drake) નામના વહાણમાં તા. ૧૭મી એપ્રિલ ૧૭૫૬ને રોજ મોમીનખાનની સવારી મુંબાઈ જતરી અને ત્યાં જતરતાં કિનારા ઉપર તોપોનું માન મળ્યું. ૪૫ ગવર્નર મિ. બોરશીઅરે (Bourchier) પણ સારો સત્કાર કર્યો. મુંબાઈમાં મોમીનખાને ચારેક મહિના ગાળ્યા હોય એમ સમજાય છે. આ વખતે ખંભાતનો વહીવટ દિદાઉદીનખાનના પુત્ર મુહમ્મદઅમન અને મુલાબરાય પેશકારને સોંપ્યો હતો. ૪૬

મોમીનખાનને પેશાએ આપેલું માન અને ઈલ્લંડ હાયદરેકંદરને લાગેલો કામળ

મુંબાઈથી તા. ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૭૫૬ને રોજ મોમીનખાને પૂને જવા પ્રયાણ કર્યું. ૪૭ પેશાએ પૂનામાં મોમીનખાનનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. એક ટુકડી પાંકુરંગ વગેરેની સાથે સામે લેવા મોકલી. દરવાજે પેશાના કાકાનો દીકરો સદાશિવરાવ લેવા આવ્યો. પેશાએ ઘણું માન આપી મોમીનખાનને ઉતારે મોકલી એક હજાર રૂપિયા મહેમાનગીરી ખાતર આપ્યા. તે પછી મોમીનખાનને ઉતારે સામા મળવા (Return visit) માટે બાલાજીરાવ પેશા, રઘુનાથરાવ અને વિશ્વાસરાવ વગેરેને લઈને ગયા. મોમીનખાને પણ ઘણો સત્કાર કર્યો અને કિંમતી કાપડના તાકા, રૂપેરી સાજ સાથે બે ઝડપી ઘોડા, રત્નજડિત કંડી વગેરે પેશાને ભેટ આપ્યું. બીજા સાથે આવેલાઓને પણ

૪૨ મિસતે અહમદી (ફૂ. મે. ડ.)

૪૩ એ જ.

૪૪ એ જ અને Bom. Gaz. I. I. 343

૪૫ Bom. Govt. Records. P. D. D. 32 P. 274. તોપોના માનનું અહમદી પત્ર લખે છે. ખંભાત ગેઝેટીઅરમાં આ વર્ણન નહિ એકું આપ્યું છે. મુંબાઈમાં ચાર મહિના રહ્યાનું પત્ર સરકારી રેકૉર્ડ ઉપરથી સમજાય

૪૬ મિસતે અહમદી. યુ. ભા. (ફૂ. મે. ડ.)

૪૭ Bom Govt. Records. P.D.D. 33 P. 530

સૌ સૌના દરજ્જા પ્રમાણે આપ્યું. રઘુનાથરાવને ઘોડો, કઠી ને કાપડ આપ્યું અને બે માસ પૂનામાં ગાળ્યા. નીકળતી વખતે પેશ્વાએ મોમીનખાનને વિદાયગીરી તરીકે એક હાથી, પોરાક અને બીજાઓને પાંચડી દુપટા આપ્યા. ૪૮ તા. ૧૪મી ડિસેમ્બર ૧૭૫૯ને રોજ મોમીનખાનની સવારી પાછી મુંબાઇ આવી અને તે વખતે પણ તોપોનું માન મળ્યું. ૪૯ મોમીનખાને ગમે તે ઈજાથી પૂતે જઇ આવવા ધાર્યું હશે પરંતુ પેશ્વાની મુલાકાતથી બેના સંઘર્ષમાં ખાસ ફેર ન પડ્યો અને નવું કસરનામું થયું તેમાં જૂની શરતો જ કાયમ રહી. ૫૦ મુંબાઇમાં પાછા વળતાં મોમીનખાને ઇંગ્લંડમાં 'કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સ'ને એક કાગળ લખ્યો. એનો જવાબ ડાયરેક્ટરો તરફથી ઘણો સારો આવ્યો. આ કાગળ મોમીનખાને દરેક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કે દેશી રાજને બતાવવા માટે સંવરી મૂક્યો હતો. ૫૧ ઇ.સ. ૧૭૬૦ના જાન્યુઆરીની ૭મી તારીખે સક્સેસ (Success) નામના વહાણમાં બેસી મોમીનખાનની સવારી સુરત આવી. ૫૨ સુરતમાં ફરીથી અંગ્રેજો તરફથી આદરસાદકાર થયો, અને કંપનને એક ઘોડો અને શિરપાવ મોમીનખાનને ભેટ આપ્યાં. ૫૩ સુરતથી હાથી ઉપર સવારી ખંભાત આવી.

ખંભાત આગળ લડાઇ

હવે મોમીનખાને પેશ્વાના માથુસ ગણેશ આપાજી સાથે ઘણી મહેનતે મૈત્રી કરી એવી કુનેહથી કામ પાર પાડ્યું કે ખંભાતમાંથી પેશ્વાનો માથુસ નીકળી જાય અને બીજા હથ્થ પણ ન રહે. ફક્ત વાર્ષિક રૂ. ૮૪,૦૦૦ પેશ્વાને મોમીનખાન આપે. આ વખતે (ઇ.સ. ૧૭૬૧) મરાઠાઓએ અહમદશાહ અબદલીને હાથે સખત હાર ખાધાથી હિંદીની શાદીમાં જોર આવ્યું અને સુળ-છઘૌલાની મહોરનું ફરમાન મરાઠાઓને ગૂજરાતમાંથી હાંકી કાઢવા માટેનું મોમીનખાન ઉપર આવ્યું. બાદશાહી લડકર મોમીનખાનની મદદ માગવાને રસ્તે આવે છે અને મોમીનખાન અમદાવાદ સર કરવા નીકળે છે એવી વાત ચાલી. મોમીનખાન અને ભરૂચના નવાબો સાથે મળી ગયા અને બેએ યુદ્ધ જંબુસર જીતી લીધું. આથી પેશ્વાના ત્યાંના અમલદાર આપાજી ગણેશ ખંભાત ઉપર ચડાઇ કરવા તૈયારી કરી. અહમદશાહ અબદલી હિંદુસ્તાન છોડી ગયાના સમયારથી મરાઠાઓમાં પાછું જોર આવ્યું હતું. ગૂજરાતના સમયાર સાંભળી પેશ્વાએ સદાશિવ રામચંદ્રને મોકલ્યો હતો.

૪૮ મિરાતે અહમદી ડી. જી. (કે. એ. ડી.)

૪૯ Bom. Govt. Records P.D.D. 33. P. 783.

૫૦ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 227.

૫૧ એ જ પૃ. ૨૨૭-૮. આ કાગળ અને ડાયરેક્ટરોના જવાબની અસલ પ્રત કે તકલિ માટે મુંબાઈ ગવર્નમેન્ટ રેકૉર્ડ ઓફિસમાં ઘણી તપાસ કરી, પણ પતો લાગ્યો નથી.

૫૨ Bom. Govt. Records. P. D. D. 34. P. 16. ખંભાત ગેઝેટીઅર (પૃ. ૨૨૮) લખે છે કે મુંબાઇથી મોમીનખાને જમીનમાં મુસાફરી કરી અને ૧૭૫૯ના વર્ષના અંત પહેલાં ખંભાત પહોંચ્યા. આ જૂલ છે. સરકારી કાયદાઓ પ્રમાણે ૧૭૬૦ના જાન્યુઆરીમાં મુંબાઈથી નીકળ્યા અને સુરત મુખી વહાણમાં આવી ત્યાંથી જમીનમાં છોડ્યા. મિરાતે અહમદી પણ ગરત મુખી વહાણમાં આવ્યાનું લખે છે.

૫૩ Bom. Govt. Re. 5 J. B. P. 14 P. 59 સુરતના કંપનને મુંબાઇ લખેલું. (કાયદો ૧-૩-૧૭૬૦) કે ખંભાતના નવાબ કંપનીના કામમાં સારો રસ છે તે માટે આ ભેટ મળી ગયી.

દાખાજી ગાયકવાડે પણ એને મદદ મોકલી આ લોકોએ બેગા ચર્ચ ખભાત ચોર્ણાશી પરચણાના ગામ લૂંટી મુબક તારાજ કર્યો લડાઈ ચર્ચ તેમા મોમીનખાનની દાર ચર્ચ બાદશાહી લશ્કર આવવાની આશામા મોમીનખાનને ઠગાવુ પડ્યુ આખરે સનાહ કરી પડી દરાવે ની રૂ ૮૪,૦૦૦ની ખર્ચણીમા બે વર્ષથી જે રકમ બાકી હતી તે મોમીનખાને ભરી આપી ૫૪

નાણાંબીડ અને સખત કચેરા

આ બધા કારણોથી મોમીનખાનને પાછી નાણાની મખત બીડ પડી બે વરમ સુધી મરાઠાઓ સાથેનો સંબંધ સારો રહ્યો નાણાની તમી દૂર કરવા દીવાન આગા રશીદખેગની અવળી સનાહથી મોમીનખાને ખલાતની પ્રજા ઉપર ધર દીઠ કર નાખ્યો આ નાણા બિલા કરવામા પ્રજાને ઘણો ત્રાસ પડ્યો અને અરધુ ખભાત ખાવી ચર્ચ ગયુ, તથા ઘણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો સુરત બાળુ અગ્રેનેના રક્ષણમા ચાલ્યા બધા આટલી મુશ્કેલીથી ફક્ત બે લાખ રૂપિયા મગી શક્યા એવામા આગા રશીદ ખેગ ઉપર પૈસા ખાધાનો મોમીનખાનને વહેમ પડ્યો તેથી એને ટેદ કર્યો ટેદમાથી છૂટતા સુરત નાસી જવાની કોશિશ કરતા પંડાવાથી તેને મારી નાખવામા આ-યો ૫૫ ઈસ ૧૭૬૬મા કોગી અને કાઠીઓનો ત્રાસ ખલાતને અને ગામડાઓને બહુ ન-યો એથી ખલાત તાનાના ગામ ન લૂંટ તો રાજ્યની હદમા ચર્ચ તેમને જવા દેવા અને દર વરસે ચાર હજાર રૂપિયા મગીએને આપવા એમ મોમીનખાને કબૂલ કર્યું દાખાજીશવના મરણ પછી પેશ્વાનો ભાગ અરધો હતો તે કમી ચર્ચ ચોથો થયો

તળાખ ખલાતને તાબે

આ વખતે (ઈસ ૧૭૭૧) અગ્રેનેએ કોગી આચિયાઓ પાસેથી તળાખનો મિસ્ત્રો અને બંદર છૂટી લીધા હતા તે મોમીનખાને રૂ ૭૫,૦૦૦મા વેચાતા લીધા એમા એવી શરત હતી કે કપની સરકાર તરફથી મોમીનખાન રાખે અને કપનીની રજા વગર કોઈને આરે નહિ કપનીની મરજી હોય ત્યારે લશ્કર માટે વાપરી શકે મોમીનખાને બે વર્ષ સુધી તળાખ ખલાત તાબે રાખ્યુ અને કપનીના મહેલાથી ભાવનગરના રાજાને આપી દીધુ ૫૧

શાંતિનો દસકો

ઈસ ૧૭૭૨થી દસ વર્ષ મોમીનખાનના નાયબ તરીકે ખલાતનો વહીવટ મિરઝા તેમનના હાથમા રહ્યો ખલાતની પડતી જતી હાલત અને અનેક લજાખોને લીધે પડેલી અસાધારણ નાણાબીડ પછી આ વહીવટ કાષ્ટક વ્યવસ્થા અને શાંતિનો હતો એ અરસામા શાહનવા ખાનજહાનનુ મરણ નીપળ્યુ ઈસ ૧૭૮૨મા મિરઝા તેમનને કેદ કર્યો હતો પણ પાછળથી છોડી મુક્યો ૫૭ આ શાંતિના દસકામા મોમીનખાને મૂજરાતને લગતી મરાઠાઓની રાજખટપટમા ભાગ લીધો દાખાજી ગાયકવાડને

૫૪ Bom Gaz VI 228 મિરાતે અહમદી શુ ભા (ફ્રી મો)

૫૫ એ ન પૂ ૨૨૮ મેજેગીઅર ઘણા ભારે ભુવજ થયાનુ લખે છે મિરાતે અહમદી માગ ૬૨ દીઠ વેરો નાખ્યાનુ લખે છે

૫૬ એ ન પૂ ૨૨૮-૯ અને મોટ ૧

૫૭ એ ન પૂ ૨૨૯

નામદાર નવાબસાહેબ મોમીનખાન બીગ
(ક.ચ. ૧૭૮૧માં ફોર્સે પ્રત્યક્ષ જોઈને કરેલું ચિત્ર)

ચાર છોકરા હતા. મોટા સયાજીરાવમાં બહુ સામર્થ્ય ન હોવાથી પેથાએ બીજા ગોવિંદરાવનો પક્ષ ખેંચ્યો. છેક નાના ક્ષેત્રસિંહરાવે પોતે સયાજીરાવના નામથી તરીકે રહી મોટાભાઈનો પક્ષ તાણ્યો. મોમીનખાને પણ ક્ષેત્રસિંહના પક્ષમાં રહેવાનું ઠીક ધાર્યું તેથી પેથા સાથે સંબંધ બગડ્યો. આ બાબતમાં પેથાની હાર યથા અને જ્યારે રઘુનાથરાવ પેથા હાર ખાઈને ખંભાત બાબુ આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને ખંભાતમાં ન પેસવા દીધો તેથી એ ભાવનગર યાદને મુંબાઈ ગયો. ૫૮ ઈ.સ. ૧૭૭૪માં અંગ્રેજોની મદદથી મોમીનખાને પોતાનું અપમાન કરેલું તેનું વેર વાળવા તે ખંભાત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ સેનાપતિને કહ્યું કે મોમીનખાનનું શહેર પડાવી દે. અંગ્રેજોને એટલું બહુ કરવાનું કાંઈ ખાસ કારણ દેખાયું નહિ, અને મરાઠાઓની સામે ગૂંજરાતમાં બીજી સત્તા હોય તો સાફ એમ પણ ધાર્યું. ખંભાતના રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેલેટ રઘુનાથરાવને મોમીનખાન ઉપરનું વેર બૂલી જતા અને એને ભેટ વગેરેથી સંતોષવા સલાહ આપી. થોડા વખત પછી અંગ્રેજોની રાજનીતિ બદલાઈ અને ક્ષેત્રસિંહ સાથેનો વિરોધ છોડી દીધો. અંગ્રેજોની લાગવગ ઊતરી ગયા પછી મોમીનખાને ક્ષેત્રસિંહ સાથે ફરી સલાહ કરીને ગોવિંદરાવ સામેની એની લડતમાં મદદ કરી (ઈ.સ. ૧૭૭૭). એ અરસામાં ક્ષેત્રસિંહે મોમીનખાનને કાઠીઓના હુમલા અટકાવવા કહ્યું અને મોમીનખાને કાઠીઓને સાબરમતીથી પૂર્વે આવતા અટકાવ્યા, જેના બદલામાં મોમીનખાનને ૬,૦૦૦ની આવકનાં ૭ ગામ મળ્યાં. આ કરાર છતાં મોમીનખાને કાઠીઓ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. પણ મરાઠાઓ સાથેનો મોમીનખાનનો સંબંધ ખબર પડતાં કાઠીઓએ ખંભાતનાં ગામડાં લૂંટ્યાં. એટલે મોમીનખાનને એમની સાથેનો સંબંધ છોડી દઈ સાબરમતીના પૂર્વ કિનારે ૧૫૦૦ પામદળ અને ૫૦૦ સવાર રાખવા પડ્યા. આ લશ્કરનો ખર્ચ પહેલાં મહેલી ગામડાંની આવક કરતાં વધારે થવાથી ક્ષેત્રસિંહ પાસેથી બીજા ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા લીધા. એમાં ૬,૦૦૦ ક્ષેત્રસિંહ પાસેથી, ૧૦,૦૦૦ પેથા પાસેથી અને ૨૫,૦૦ માતર તાલુકાની આવકમાંથી લેવાના હતા. ઈ.સ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજોએ અમદાવાદ જીતા પછી ક્ષેત્રસિંહને પેથાનો મહી નદીની ઉત્તરનો ભાગ મળ્યો. એટલે એણે ખંભાતની ખંડણી છોડી દીધી. આમાં અંગ્રેજોનો હાથ હોવાથી બદલામાં મોમીનખાને અંગ્રેજોને ખંભાતના બંદરજકાતના દરવાજાનો હક્ક સોંપ્યો. આ દરવાજાનો હક્ક ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાછો મળ્યો. એ પછી સાલબાઈના કરારનામામાં પેથાનો ભાગ ફરી નંખાયો. ઈ.સ. ૧૭૮૨માં મિરજાં તેમન દીવાનના ગયા પછી કૃતબી ખાનુમ નામની એક સુંદર સ્ત્રીની લાગવગ મોમીનખાન ઉપર ઘણી હતી. ૫૯ એની સલાહથી પણ કરવેરાનો ત્રાસ વધેલો. પણ એની સત્તા બહુ રહી નહિ. ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાંત્રીસ વર્ષનું લાંબું રાજ્ય કરી મોમીનખાન અવસાન પામ્યા. ૬૦ આ વખતે ખંભાત શહેરની સ્થિતિ સારી નહોતી. લોક પાસે કરવેરાના પૈસા પણ નહોતા. અંગ્રેજ કાઠીના દલાલ સિવાય કોઈનું મોટું ધર નહોતું.

૫૮ Bom. Gaz. VI. P. 230.

૫૬ એ જ પૃ. ૨૩૦-૩૧ કૃતબી ખાનુમ મોમીનખાન કેલબીના કુટુંબની હતી. એની વિગત ચાટે ભુજો એ જ પૃ. ૨૩૦ નોટ ૩.

૧૦ એ જ પૃ. ૨૩૧ અને નોટ ૧.

ચાર છોકરા હતા. મોટા સયાજીરાવમાં બહુ સામર્થ્ય ન હોવાથી પેશ્વાએ બીજા ગોવિંદરાવનો પક્ષ ખેંચ્યો. છોક નાના ક્ષત્રેહસિંહરાવે પોતે સયાજીરાવના નાયબ તરીકે રહી મોટાભાઈનો પક્ષ તાણ્યો. મોમીનખાને પણ ક્ષત્રેહસિંહના પક્ષમાં રહેવાનું કીક ધાવું તેથી પેશ્વા સાથે સંબંધ બગડ્યો. આ બાબતમાં પેશ્વાની હાર મ્હા અને ન્યારે રઘુનાથરાવ પેશ્વા હાર ખાઈને ખંભાત બાજુ આવ્યો ત્યારે મોમીનખાને એને ખંભાતમાં ન પેસવા દીધો તેથી એ લાવનગર ચાલે મુંબાઈ ગયો. ૧૮ ઈ.સ. ૧૭૭૪માં અંગ્રેજોની મદદથી મોમીનખાને પોતાનું અપમાન કરેલું તેનું વેર વાળવા તે ખંભાત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ સેનાપતિને કહ્યું કે મોમીનખાનનું સહેર પડાવી લ્યો. અંગ્રેજોને એટલું બહુ કરવાનું કાંઈ ખાસ કારણ દેખાયું નહિ, અને મરાઠાઓની સામે જૂનરાતમાં બીજી સત્તા હોય તો સાફ એમ પણ ધાર્યું. ખંભાતના રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેસેટ રઘુનાથરાવને મોમીનખાન ઉપરનું વેર બૂલી જવા અને એને એટ વગેરેથી સંતોષવા સલાહ આપી. થોડા વખત પછી અંગ્રેજની રાજનીતિ બદલાઈ અને ક્ષત્રેહસિંહ સાથેનો વિરોધ છોડી દીધો. અંગ્રેજોની લાગવગ ઊતરી ગયા પછી મોમીનખાને ક્ષત્રેહસિંહ સાથે ફરી સલાહ કરીને ગોવિંદરાવ સામેની એની લડતમાં મદદ ફરી (ઈ.સ. ૧૭૭૭). એ અરસામાં ક્ષત્રેહસિંહે મોમીનખાનને કાઠીઓના હુમલા અટકાવવા કહ્યું અને મોમીનખાને કાઠીઓને સાબરમતીથી પૂર્વે આવતા અટકાવ્યા, જેના બદલામાં મોમીનખાનને ૬,૦૦૦ની આવકનાં છ ગામ મળ્યાં. આ કરાર છતાં મોમીનખાને કાઠીઓ સાથે પણ સંબંધ રાખ્યો હતો. પણ મરાઠાઓ સાથેનો મોમીનખાનનો સંબંધ બળર પડતાં કાઠીઓએ ખંભાતનાં ગામમાં હુટ્યાં. એટલે મોમીનખાનને એમની સાથેનો સંબંધ છોડી દઈ સાબરમતીના પૂર્વે કિનારે ૧૫૦૦ પાયદળ અને ૫૦૦ સવાર રાખવા પડ્યા. આ લશ્કરનો ખર્ચ પહેલાં મળેલી ગામમાંની આવક કરતાં વધારે ચવાથી ક્ષત્રેહસિંહ પાસેથી બીજા ૨૦,૦૦૦ રૂપિયા લીધા. એમાં ૬,૦૦૦ ક્ષત્રેહસિંહ પાસેથી, ૧૦,૦૦૦ પેશ્વા પાસેથી અને ૨૫,૦૦ માતર તાલુકાની આવકમાંથી લેવાના હતા. ઈ.સ. ૧૭૮૦માં અંગ્રેજોએ અમદાવાદ છુટા પછી ક્ષત્રેહસિંહને પેશ્વાનો મહી નદીની ઉત્તરનો ભાગ મળ્યો એટલે એણે ખંભાતની ખંડણી છોડી દીધી. આમાં અંગ્રેજોનો હાથ હોવાથી બદલામાં મોમીનખાને અંગ્રેજોને ખંભાતના બંદરજાતના દરવાજાનો હક્ક સોંપ્યો. આ દરવાજાનો હક્ક ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાછો મળ્યો. એ પછી સાલબાઈના કરારનામાં પેશ્વાનો ભાગ ફરી નંખાયો. ઈ.સ. ૧૭૮૨માં મિરઝાં તેમન દીવાનના ગયા પછી કુતબી ખાનુમ નામની એક સુંદર સ્ત્રીની લાગવગ મોમીનખાન ઉપર ઘણી હતી. ૧૮ એની સલાહથી પણ કરવેરાનો ત્રાસ વધેલો. પણ એની સત્તા બહુ રહી નહિ. ઈ.સ. ૧૭૮૩માં પાંત્રીસ વર્ષનું લાંબું રાજ્ય કરી મોમીનખાન અવસાન પામ્યા. ૧૦ આ વખતે ખંભાત સહેરની સ્થિતિ સારી નહોતી. લોક પાસે કરવેરાના પૈસા પણ નહોતા. અંગ્રેજ કાઠીના દલાલ સિવાય કોઈનું મોટું ધર નહોતું.

૫૮ Bom. Gaz. VI. P. 230.

૧૬ એન પૂ. ૨૩૦-૩૧ કુતબી ખાનુમ મોમીનખાન કેલબાઈના કુટુંબની હતી. એની વિગત માટે જુઓ એન પૂ. ૨૩૦ નોટ ૩.

૧૦ એન પૂ. ૨૩૧ અને નોટ ૧.

મોમીનખાન બીલતું ચારિત્ર્ય

મોમીનખાન બીલતું ખલાતનું રાજ્ય લાખી મુદત સુધી કર્યું એ વખતે પણ દેશના સન્નેગો એમના પિતાના સમય કરતા સારા નહોતા કદાચ વધારે ખરાબ મન્નેગો હશે દિલ્હીની નામની અને આશ્વાસન આપવા જેટલી સત્તા પણ રહી નહોતી પાણીપતની છેલ્લી લડાઈ પહેલાં મરાઠાઓનું મહારાજ્ય હિંદમાં સર્વોપર હતું અટકથી કટક સુધીના વિશાળ મહારાજ્યના માલિકો સાથે ખલાત સંસ્થાનના નવાબને વારંવાર અયકામણના આવડું પડતું એવા કમોગીના સમયમાં મોમીનખાનને જે ટકર ઝીતી છે, અમદાવાદ શહેર મરાઠાઓના હાથમાંથી એક વાર પડાવી લીધું છે અને બીજા જે જે પરાક્રમોના વર્ણન અગાઉ જોઈ ગયા તે બધા કર્યા છે, એ બધું સાથે જોતા મોમીનખાનની હિંમત, બહાદુરી અને રાજદ્વારી કુનેહ માટે માન ઉપજતા વગર રહે નહિ કરવેરા નાખી નાણાં ઊભા કરવા માટે એક કરતા વધારે વાર જુનમ થયા હશે એની તા કહેવાય તેમ નથી, પરંતુ જે સન્નેગોમાં એવા ઉપાય લેવા પડેલા તે જોતા એવે વખતે પ્રાપ્ત પણ રાજસત્તા શુ કરે તે હાનની વીસમી સદીની સમાનતાવાદની દૃષ્ટિથી ન જોતા બસો વર્ષ પહેલાની દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર છે મરાઠાઓએ પોતે પણ લડાઈઓના ખર્ચના બોખને પહોંચી વળવા પૈસા કેવી રીતે ઊભા કર્યા છે તે મૂજરાતના ઇતિહાસમાં અભણ નથી જતા પણ આમાં રશિયેન જોવાની સનાહ ન લેવાઈ હોત તો પ્રજા પર કરવેરા માટે જુનમ ન ચાત એમ મોમીનખાનનું આખું ચરિત્ર જોતા સમજાય છે મૂજરાતના એક બાજુના એક નાના સંસ્થાનના રાજા હોવા છતાં આખા દેશના તે સમયના રાજપ્રકરણમાં ભાગ લેવા તે કાંઈ પણ સત્ત્વ અને પ્રતિભા વગર તો ન જ અને મોમીનખાન બીલતું એમના પિતા જેટલા ઉત્તમ ગુણ નહોતા, પણ હિંમત અને કુનેહ તો એટલા જ હતા એટલું કહી વગર ચાલે તેમ નથી

જેમ્સ ફોર્બ્સ લખે છે કે એ પોતે ખલાત આવ્યો ત્યારે નવાબ સાહેબની ઉંમર આશરે પચાસ વર્ષની હશે ચહેરા સારો હતો ને બાધો મધ્યમ કદનો હતો ફોર્બ્સ કહે છે કે મોમીનખાનમાં કાર્યશક્તિ એટલી બધી હતી કે જો એટલા જ પ્રમાણમાં હૃદયના બીજા ઉદાર ગુણો હોય તો એ સામ્રાજ્યની ગાદીને શોભાવી શકે ૧૧ નવાબ સાહેબનો વિવેક આખા હિંદુસ્તાનમાં જાણીતો હતો એમ ફોર્બ્સનું વર્ણન વાચતા જણાય છે ૧૨ એણે નવાબ સાહેબનું ચિત્ર પણ દોરેનું છે ૧૩

૧૧ Forbes Oriental Memoirs I ૩૨૫ ૨૬ માં આ વર્ન વિસ્તારથી કર્યું છે

૧૨ એ જ વા. II ૧૭૨

૧૩ આ ચિત્ર એટીએન્ટ મેગેઝિનની અસલ આવૃત્તિમાં ખલાતના બીજા દૃશ્યો સાથે મળી આવે છે

પ્રકરણ દસમું

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

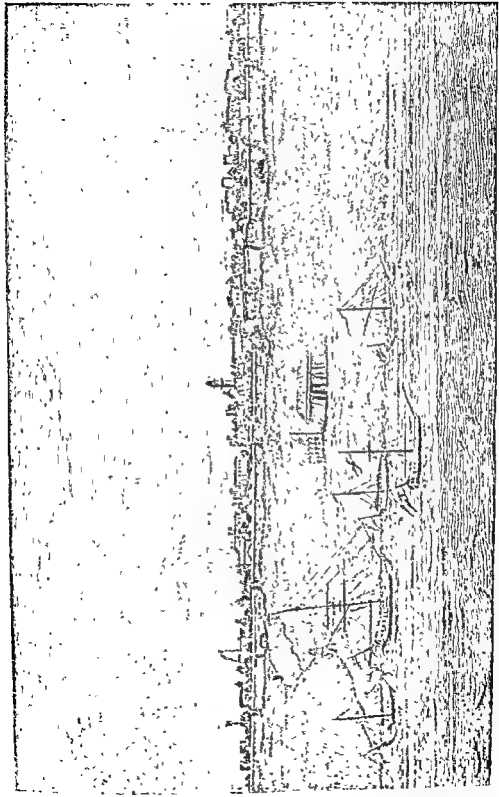
જેમ્સ ફોર્બેસે કરેલું ખંભાતનું અને નવાબ સાહેબનું વર્ણન. ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૦

મો મીનખાન ખીખના રાજ્યના અંતભાગમાં સુરતથી વહાણને રસ્તે જોમ્સ ફોર્બેસે નામને અંગ્રેજ ખંભાત આવેલો. એણે ખંભાતનું સાઈ વર્ણન કર્યું છે અને રસમય ચિત્રો દોરેલાં છે. એ વખતે ખંભાતમાં બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ સર ચાર્લ્સ મેલેટ હતો. રઘુનાથરાવ (રાધોબા) હાર ખાધને ખંભાત આવેલો તથા નવાબે એને ન આવવા દીધો, અને થોડા વખત પછી ફરી આવ્યો ત્યારે નવાબે કરેલું અપમાન એ જૂલો ગયો નહોતો, એ ઉલ્લેખ અગાઉ આવી ગયો. રાધોબા ખંભાતમાં બીજી વાર આવ્યો ત્યારે ફોર્બેસે પણ તેની સાથે હતો. એણે રાધોબા અને મોમીનખાનની રીતભાતનું સાઈ વર્ણન કરેલું છે. તે રસમય છે.

ખંભાતના અખાતમાં આવતાં ખંભાત પાસે વીચર (Quick-sands) છે અને તેનું નેખમ ઠેવું છે તેનું તથા મોટા વહાણમાંથી નાનામાં બેસી ખંભાત નજીક આવવું પડે છે તેનું વર્ણન તેણે કરેલું છે. ફોર્બેસે કહે છે કે પાણી ઊતરી જતાં કાદવમાં અસંખ્ય રંગબેરંગી નાની માછલીઓ માલૂમ પડે છે. ખંભાતથી દોઢ માઇલ છેડે રાધોબા અને અંગ્રેજો હોડીમાંથી ઊતર્યા અને તંબૂઓમાં રહ્યા. નવાબે રાધોબાને સાઈ માન આપ્યું અને આંદી સોનાના સિક્કાની રોકડ મેટ આપી, તથા બે અરબી ધોડા, એક હાથી, કિનખાખ, શાલ, મલમલ વગેરે ધણું આપ્યું. નવાબે રાધોબા તરફ ધણો ભાવ બતાવી વિવેક એવો બતાવ્યો કે પહેલાં કરેલું અપમાન ભણે જૂલાવવા મંત્ર કર્યો હોય. એથી ઊલટું રાધોબાની વર્તણૂક પહેલાંનું અપમાન જૂલી ન ગયો હોય એવી હતી. રાધોબાએ આવેલા દરેકને પાનખીકું અને અતરંગુલાખ આપ્યાં. એ પછી બધી છાવણી નારંગસર તળાવ ઉપર આવી પડી. નવાખ તરફથી વખતોવખત મોગલ રીતનાં ખાણાના પચાસ થાળ આવતા. ફોર્બેસેના વર્ણન ઉપરથી રાધોબા દિલખુશ બાગના મકાનમાં ઊતર્યો હોય એમ જણાય છે. ફોર્બેસે લખે છે કે ઊંચા મોગલ ખાનદાનને લાષક જે સખ્યતા મોમીનખાને બતાવી તેને હિસાબે રાધોબાની વર્તણૂક જંગલી જેવી હતી અને જે અંગ્રેજ જુદરથ સાથે હતા તેઓ એ ખાલણ મહારાજાનિરાજથી ધણા કટાણી ગયા. સુરત અને ખંભાતના નવાબે એ વિચિત્ર રીતભાત સામે જાહેરમાં ટીકા કરી.^૧ ફોર્બેસે લખે છે કે પૂર્વના દેશોના ઇતિહાસમાં એક વખત પ્રસિદ્ધ, અને ટોલેમીના 'કેમેનીસ' (camenes)ના સ્થળ ઉપર વસેલું ખંભાત તે હાલ તદ્દન બદલાયેલું છે. એની સુંદરતા ગરીબાઈ સાથે મળી ગઈ છે અને ધણા ભાગ દવડ થઈ ગયા છે. રસ્તા ઉબળાવે દેખાય છે. મસ્જિદો અને

^૧ James Forbes : Oriental Memoirs Vol. I Chap. XVI (Richard Bontley-1834 Edition).

^૨ એ જ પ. ૩૧૮.

કી.સ. ૧૭૭૨માં ખંભાત સહિરનો દક્ષિણ ભાગનો દેખાવ
(ફોલ્ડે આરીઝીન-૮૭ મેમોરયે નંબર ૨ પાનું ૧૭)

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

દાસ એ સાંભળી નાસી ગયો અને નવાબને રૂ. ૧૫,૦૦૦ ફતેહસિંહરાવને આપવાની ફરજ પડી. આ સિવાય મુહમ્મદ કુલીખાનના રાજ્યનો સમય શાંતિનો હતો અને વહીવટ સારો હતો. ૭ વર્ષના રાજ્ય પછી ઇ.સ. ૧૭૮૯માં મુહમ્મદ કુલીખાનનું અવસાન થયું.^૬

ફતેહઅલીખાન નવાબ, ૧૭૮૬

મુહમ્મદ કુલીખાનને ત્રણ પુત્ર હતા: ફતેહઅલીખાન બંદેઅલીખાન અને યાવરઅલીખાન. પિતાના અવસાન પછી બેઠા પુત્ર ફતેહઅલીખાનને ગાદી મળી. વડોદરામાં ફતેહસિંહરાવ ગાયકવાડને અને મેમીનખાનને સંબંધ હતો તે અગાઉ જોઇ ગયા. ફતેહસિંહરાવના મરણ પછી એના ભાઇ માનાજીરાવ ગાદીએ આવ્યા. એ માનાજીરાવે ગાદીએ આવ્યા પછી તરત જ, ફતેહસિંહરાવે કાઠીએના હુમલા સામે રક્ષણ માટે રાખેલા ખંભાતના લશ્કરના ખર્ચ પેટે ૭ ગામ આપેલાં તે પાછાં માગ્યાં. ફતેહઅલીખાને એ વાતની ના પાડી. છેવટે સમાધાન એવી રીતે થયું કે વડોદરા દરબાર કાઠીઓ સામેના રક્ષણના ખર્ચના જે વધારાના દસ હજાર રૂપિયા આપે છે તે બંધ કરવા અને ૭ ગામ ખંભાત દરબારને તાબે રહે. આ વખતે નવાબ સાહેબે દિલ્હીના બાદશાહને મોટી ભેટો મોકલી આપી. તેના બદલામાં દિલ્હીથી ખંભાતના નવાબને વંચપરંપરાનો 'નજમુદ્દીલા, મુમતાઝ-ઉલ-મુદક, મેમીનખાન બહાદુર દિલાવરજાન'નો માનવંતો ઇફ્તાજ આપ્યો અને હજારો મનસખ આપી ખંભાતના નવાબ તરીકેનું પદ બહેર કયું.^{૧૦}

મરાઠાઓનું નડતર

ફતેહઅલીખાન નવાબ સાહેબના રાજ્યનાં શરૂઆતનાં વર્ષોમાં મરાઠાઓ સાથે વાંધા પડ્યા કર્યાં. ઇ.સ. ૧૭૯૨માં ૭ ગામ મોટેનો ઝઘડો ફરી ઊઠ્યો અને વડોદરા દરબારે એ ગામ ખાલસા કર્યાં; ઇ.સ. ૧૭૯૮માં વખત પછી પાછાં આપ્યાં. ઇ.સ. ૧૭૯૯ના અરસામાં પેશ્વાનો સરદાર આતમારામ ભાઈ ખંભાત રાજ્યની હદમાં પેઢા, પશુ એને ૩૦,૦૦૦ રૂપિયા મળવાથી પાછો ગયો. ઇ.સ. ૧૮૦૦માં આર્ચુદરાવ ગાયકવાડના સરદાર બાલાજી આપાજીએ કાઠિયાવાડની ચડેલી પેશકશી બિઘરાવવાને બહાને ખંભાત આગળથી પસાર થતાં ખંભાતના નવાબ પાસેથી રૂપિયા ૫૦,૦૦૦ લીધા.^{૧૧}

વસાહતના ઠંડકર

આ વખતે ખંભાતનો વેપાર સારો નહોતો. અંગ્રેજોને ખંભાતમાં કોઈ રાખવામાં પોસાણ નહોતું એ વાત આગળ ચર્ચા છે.^{૧૨} એ અરસામાં કડીમાં રહેલા મહારાજાને પોતાના કાકાના છોકરા આર્ચુદરાવ પાસેથી વડોદરા લઈ લેવા ધાર્યું. વડોદરા દરબારે મુંબાઈ સરકારની મદદ માગવાથી મુંબાઈથી ઇ.સ. ૧૮૦૨માં મેજર વૉકરની સરદારી નીચે લશ્કર આવ્યું અને ખંભાત ગિતર્યું. એ

^૬ એ. પ. ૨૩૧.

^{૧૦} Bom. Gaz. VI. P. ૨૩૧.

^{૧૧} એ. પ. ૨૩૨.

^{૧૨} અંગ્રેજ કાઠીના બુદ્ધ પ્રકરણમાં.

લરકર સાથે મુંબાઇનો એ વખતનો ગવર્નર મિ. ડંકન પણ હતો. એણે ગાયકવાડના પ્રધાન રાવજી આપાજી સાથે ખંભાતમાં મસલત કરી. એ વખતે જે કરાર થયા તેમાં ખંભાતના હક્કમાં કંઈ ફેરફાર થયા નહિ; પરંતુ એ ૧૮ વર્ષના આખર મહિનાની આખર તારીખે જે વસાઈની મુયેહ થઈ તેમાં પેશ્વાના ખંભાતને લગતા બધા હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા. ૧૩

વડોદરા સાથે છ ગામ બાબત સંઘર્ષ

ઇ. સ. ૧૮૦૬માં આપાજી આપાજીએ કાઠીઓને વશ કર્યા, એટલે કાઠીઓને માટે ખંભાત દરબારે સાબરમતીને કાંઠે જે કિલ્લા વગેરે બચાવનાં સાધનો ગિર્લા કરેલાં તે નકામાં ગયાં. આથી ગાયકવાડના મહીકાંઠાના સરદાર બાપુ કાશીને ટુકમ આવ્યો કે ખંભાતને આપેલાં છ ગામ હવે ખાલમા કરી લેવા. એજ વખતે બાપુ કાશીએ ખંભાત તાબાનાં બીજાં ઘણાં ગામમાથી પણ પૈસા ઊધરાવવાના મુચરકા લખાવી લેવા માંડ્યા. આથી ખંભાત દરબારે મુબાઇ સરકારને લખાણ કર્યું અને વડોદરાના રેસિડેન્ટ મેજર વૉડરે એણે સમાધાન કર્યું કે ખંભાત દરબાર વડોદરા દરબારનું વ્યાજબી લેણું આપી દે. ૧૪ અને વડોદરા દરબારે એમણે લીધેલાં ખંભાતના ગામોના મુચરકા પાછા આપી દેવા. એ પછી અંગ્રેજીની સત્તા ગૂજરાતમાં વધતી જવાથી ટંટા બપેડા ઓછા થવા લાગ્યા અને કોઈપણ સંઘર્ષની બાબતમાં મુબાઈ સરકાર વચ્ચે પડવાથી તેનો તુરત નિકાલ થઈ જવા લાગ્યો. એટલે ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશોએ ગૂજરાતનો સંપૂર્ણ કબજો લીધો ત્યાંસુધી કોઈ જાણવા જેવો રાજદ્વારી બનાવ ખંભાતને લગતો બન્યો નથી. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બ્રિટિશ સત્તા ગૂજરાતમાં વ્યવસ્થિત રીતે જમી મઠ, એટલે ખંભાતમાં જુદો રેસિડેન્ટ રાખવા બંધ કર્યો અને ખેડાના કલેક્ટરને ખંભાત રાજ્યનો પોલિટિકલ એજન્ટ દરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૩માં નવાબ કતેહઅલીખાનનું અવસાન થયું. ૧૫

નવાબ સાહેબ બંદેઅલીખાન ૧૮૨૩-૧૮૪૧ તથા નવાબ સાહેબ હુસેનયાવરખાન ૧૮૪૧-૧૮૬૦

નવાબ કતેહઅલીખાનને પુત્ર નહોતો, એટલે એમના ભાઈ બંદેઅલીખાન ગાદીએ આવ્યા. એમના અઢાર વર્ષના અમલ દરમ્યાન કોઈ ખાસ જાણવા જેવો બનાવ બન્યો નથી. ખંભાતમાં શાંતિ રહી હતી. ઇ. સ. ૧૮૪૧ના માર્ચની ૧૫મી તારીખે નવાબ બંદેઅલીખાન બેહસ્તનશીન થયા. એમને પણ પુત્ર નહોતો એટલે ગાદી એમના ભાઈ યાવરઅલીખાનને મળી. પરંતુ એમણે ગાદીનો હક્ક પોતાના શાહજાદા હુસેનયાવરખાનને આપી દીધો. ૧૬

૧૩ Aitchison's Treaties VII 58 59 પહેલાં ચોથ અમદાવાદ લેવાની મદદ બદલ ગાયકવાડને અપાની તે પેશ્વાને આપવા લાગેલી તે ૧૮૦૨માં બ્રિટિશને મળી ૧૮૦૭ સુધી દરબારે એનોઈબરો રાખેલા તે પૂરા થયા અને ચોથ બંધીના રૂપમાં ફરી ગઈ.

૧૪ Bom Gaz VI P. 232 ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪માં નાપાહ દરખા માટે બ્રિટિશ સાથે કરારનાશુ થયું તેમાં ખંભાતના પહીવટદાર તરીકે નવાબનાથ રૌય નામના માણસનું નામ આવે છે. કરાર દરમ્યાન તરફથી નવાબનાથે કરેલા

૧૫ Bom. Gaz. VI P. 232.

૧૬ એ જ.

બંદર માટે થએલા કરાર ૧૮૫૩-૧૮૫૬

વસાહતા કરારમાં પેશના હક્ક બ્રિટિશ સરકારને મળ્યા. તેમાં સામાન્ય ચોથ ઉપરાંત બંદરની અને જમીનમાર્ગની જકાતનું ખર્ચ બાદ જતાં દરબાર સાહેબ અને બ્રિટિશનો અરધો ભાગ હતો. ૧૭ ઇ.સ. ૧૮૫૩માં ખંભાત દરબારે બ્રિટિશની માફક મીઠાની જકાત નાખવાનું અને રાન્ત્યની હદમાં રહેલા મીઠાના અગર બંધ કરવાનું કબ્જા કર્યું. આ કરારથી બ્રિટિશ સરકારે જમીનમાર્ગની જકાતનો પોતાનો ભાગ છોડી દીધો. મીઠાની જકાતમાં દરબારનો અરધો ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો. ૧૮ દરિયાઈ જકાતમાં પણ સુધારો કરવાનું દરબાર સાહેબને મૂલ્યવામાં આવ્યું. એ વખતે દરેક વસ્તુ ઉપર જકાત જુદાંજુદાં નામથી લેવામાં આવતી અને જુદીજુદી વસ્તુઓ ઉપર જે જે બંદરેથી તે આવતી તે તે બંદરની જુદાજુદા દરથી લેવાતી. કોઇવાર વેપારીની નાતજાત ઉપરથી પણ જકાત નક્કી થતી. આ સુધારો નક્કી કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારના જે અમલદારો અને થોડા ખંભાત દરબારના અમલદારોની કમિટી નીમવામાં આવી. દરેક વસ્તુ માટે અમુક ટકા જકાતનો દર નક્કી કરવો એ તે કમિટીનું મુખ્ય કામ હતું. ૧૯ ખંભાત થઇને જતા આવતા માલની રાહદારીના નિયમો નક્કી થયા અને બ્રિટિશ બંદરોએ જતો માલ કે ત્યાંથી આવતો માલ તેમજ રાન્ત્યની વપરાશનો માલ એટલા માટે ફેર કરવામાં આવ્યો.

નવામ સાહેબ હુસેનયાવરખાનનું અવસાન

૪૦ સ. ૧૮૬૨માં મહારાણી વિક્ટોરિયાની ઇચ્છાથી વાઇસરૉય લૉર્ડ ક્રિંગે ખંભાતના નવામ સાહેબને શરકારી સનદ મોકલી. એ સનદથી ખંભાત રાન્ત્યનું સંપૂર્ણ ખાન કાયમ રાખી મુસલમાન શરેહ પ્રમાણે વારસ ન હોય ત્યારે દત્તક લેવાનો હક્ક કબ્જા રાખ્યો. ૨૦ ઇ.સ. ૧૮૮૦ના એપ્રિલમાં લાંબું રાન્ત્ય કરી નવામ સાહેબ હુસેનયાવરખાન જિજ્ઞાસુ થયા. એમને સાત સાહજાદા હતા. (૧) જનાબે જાહરઅલીખાન સાહેબ, (૨) નજુમખાન સાહેબ, (૩) નુરહીન મુહમ્મદ સાહેબ, (૪) બાકર-અલીખાન સાહેબ, (૫) અદ્દઅલીખાન સાહેબ, (૬) અલીયાવરખાન સાહેબ અને (૭) ફતેહઅલીખાન સાહેબ. એમાં પહેલા ત્રણ સગા ભાઇઓ હતા, બાકીના ઓરમાન હતા. ફતેહઅલીખાન સાહેબ એમના પિતાની હયાતીમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. વડા સાહજાદા જાહરઅલીખાન સાહેબને ગાદી મળી. નવામ હુસેનયાવરખાન સાહેબ ધણી માયાણુ, પરાપકારી અને ઉદાર હતા. દરેક ધર્મ પાળનારાઓને સમાન દૃષ્ટિથી જોતા અને ન્યાયી હતા. ૨૧

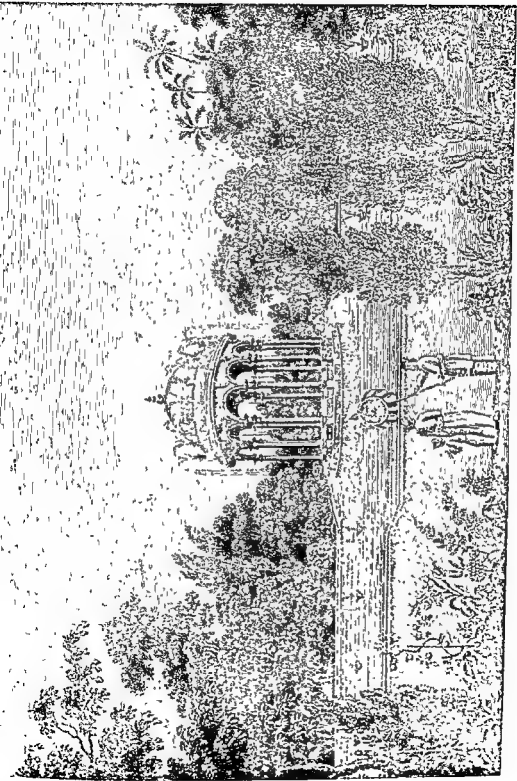
૧૭ Aitchison's Treaties VII. 59. આઠ આના ખર્ચના દરબાર કાપી લે; પછી અરધો ભાગ એટલે ખરી રીતે એકો ભાગ. જુઓ પૃ. ૧૭.

૧૮ એ જ પૃ. ૫૬.

૧૯ એ જ પૃ. ૫૬ અને ૬૬-૭૭

૨૦ એ જ પૃ. ૭૭-૭૮

૨૧ ખંભાતનો ઇતિહાસ-નુમલખા "મંચરામ" પદ્મના કૃત. એમાં ચારે ભાઇઓનાં નામ આપ્યાં છે. લેખક લખે છે કે નવામ સાહેબ હુસેનયાવરખાનની કબ્ર ઉપર માનવોએ ચડે છે અને નારિયેળ તથા થોડા થડે છે. પૃ. ૫૫. ત્રહીન મુહમ્મદખાન વા. ૨૫મી એપ્રિલ ૧૮૬૫ના રોજ અને નજુમખાન સાહેબ તા. ૨૦મી એપ્રિલ ૧૮૬૮ના રોજ એ બેદસ્તન થયા.

ઇ. રૂ. ૧૬૮૧મી દિવ્યુસ ભગવાનો દેખાવ
(૧૦૫ આરીઆન્ડ્ર મોર્સે)

સ્વતંત્ર સંસ્થાન

લાડના વહીવટમાં બહુ અવ્યવસ્થા જણાઈ, તેથી રામરાવને નાલાયક દરબી હિંદી સરકારે ખાસ અમલદાર વહીવટ કરવા માટે નીમ્યા અને એ અમલદારની સહાય તથા નવાબ સાહેબની સંમતિથી રાજતંત્રમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૯૪માં એ અમલદારને પાછા બોલાવી લઈને વહીવટ પાછો દરબારને સોંપ્યો; ૨૬ અને મુંબાઈના ગવર્નર લોર્ડ હર્સિસનો ખરીતો આવેલો તે મુજબ અવસ્થા કરવા કબજાત આપાઈ. ૨૭

દંડશાળ બંધ

ઈ. સ. ૧૯૦૧માં ખંભાતમાં રાજ્યનું પોતાનું રૂપાનાણું ચાલતું હતું તે બંધ થયું. રાજ્યની દંડશાળ ૫૦ વર્ષ સુધી બંધ કરવી અને હિંદી સરકારની મંજૂરી વગર ઉધાડવી નહિ એમ કયું. ખંભાતના રૂપિયા ક્રિટિશ સરકારે ૧૨૯ રૂપિયાના ૧૦૦ મુંબાઈનરા એ દરથી બદલી આપ્યા. ૨૮ ઇ. સ. ૧૯૦૨માં તા. ૨૦મી જૂને ખંભાત દરબારે બાંએ બરોડા ઍન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે સાથે કરાર કર્યા ૨૯ અને રા. ૧૨,૦૦,૦૦૦ના ખર્ચે તારાપુરથી ખંભાત સુધી રેલવે નાખી આણંદથી પેટલાદની રેલવેને બેઠી દીધી. એ અરસામાં પ્રખ્યાત છપનો દુકાળ પડવાથી ખંભાતની વસ્તી ૧૬ ટકા ઘટી ગઈ. ૩૦

વહીવટી સુધારા

નવાબ સાહેબ જાદરઅલીખાન સાહેબના રાજ્યમાં વહીવટમાં અગત્યના સુધારા થયા. ઘણાં ખર્ચા ખાતાઓમાં ક્રિટિશ બિલ્ડલાઓ જેવો વહીવટ દાખલ થયો. પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરી નિશાનો કાઢી અને ઍંગ્રેજી કેળવણી માટે ઍન્ડ્રોસ વર્નોનમુલર નિશાળ પણ કાઢી. ખંભાતમાં પાણી ખાઈ લેવાથી મીઠા પાણીની મોટી ટાંકી યંત્રજન્યથી ચાલતી કરાવીને પ્રજાને સુખ આપ્યું. પુરુષો અને સ્ત્રીઓને માટે દવાખાનાં પણ બંધાવ્યાં.

નવાબ જાદરઅલીખાન સાહેબ ઘણા દયાળુ રાજ્યકર્તા હતા. હિંદુ મુસલમાન પ્રત્યે એમને સરખી લાગણી હતી. બે હિંદુના અને બે મુસલમાનના તહેવારોએ સવારી ચડતી. હિંદુના તહેવારની સવારી વખતે નવાબ સાહેબને પ્રજા તરફથી બહુ માન મળતું અને આખા શહેરમાં રસ્તાઓમાં લોકો તોરણ બાંધતા તથા ફૂલહારથી નવાબ સાહેબને વધાવતા. નવાબ સાહેબ પ્રજાનાં સુખ-દુઃખથી જાતે માહિતગાર થવા માટે સાદા પોષાકમાં નગરચર્ચા કરવા પણ જતા અને કોઈ વાર છપે વેશે ગામડાંમાં જઈને પણ ગરીબ પ્રજાનાં દુઃખ જાણી તે દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા. એમ કહેવાય છે કે નવાબ જાદરઅલીખાન સાહેબને નાનાં બાળકો ઉપર ઘણો ભાવ હતો. બગીચામાં કે બહાર ફરવા જાય ત્યારે નાનાં છોકરાને બોલાવીને રમતો રમાડતા. કોઈકેઈ વાર નિશાળોમાં

૨૧ એ જ પૃ. ૧૦-૧૧. આ અમલદારો મિ. કેનેથી અને રા. કેસવલાલ હીરાલાલ (અમલદારનાં નામો) હતા.

૨૦ એ જ પૃ. ૬૨.

૨૮ એ જ પૃ. ૧૧.

૨૬ એ જ પૃ. ૧૧.

૩૦ Enc. Britanica, Vol. V. Cambay.

જાળ બાળકોને મીઠાઈ વહેંચતા. ૧૯૧૧ના દિલ્હી દરબારમાંથી આવ્યા બાદ એઓ સાહેબે એક વખત બધી શાળાઓનાં બાળકોને જમાડ્યાં હતાં. બાળકો એમની પાસે વિના સંકોચે આવી શકતાં અને કોઈ એમને રોકે તો તે માણસ ઉપર નવાબ સાહેબ નારાજ થતા. પ્રજાનો એમના ઉપર ઘણો જ પ્રેમ હતો અને પ્રજા એમને રાજા હોવા છતાં એક પવિત્ર સાધુ પુરુષ જેવા ગણતી. એમનો સ્વભાવ ઘણો શાંત અને રહેણીકરણી ઘણી જ સારી હતી. ઇ.સ. ૧૯૧૫માં ૨૧મી જાન્યુઆરીને રોજ ૬૭ વર્ષની ઉંમરે એ બેહસ્તનશીન થયા. એમના રાજ્યના પાછલા સમયમાં ખંભાત શહેર પણ સુધરતું ગયું અને સારાં શોભાયમાન શહેરોની પંક્તિમાં આવ્યું.

પ્રકરણ અગિયારમું

અંગ્રેજ કાઠી

પ્રથમ આગમન

હિંદુસ્તાનમાં મોગલ મહારાજ્યના નાશ પછી એથી પણ મોટું અને બળવાન સામ્રાજ્ય સ્થાપનાર હિંદુસ્તાનથી પાંચ હજાર માઇલ છેટે રહેનાર વેપારી પ્રાંતને શરૂઆતમાં ખચર પણ નહોતી કે મરી, કરિયાલું અને કાપડના વેપારમાંથી મોટું મહારાજ્ય મળશે. ઇ.સ. ૧૫૮૩માં અંગ્રેજોને, ૩૫ વર્ષેરે લોકોને હિંદુસ્તાનના વેપારમાંથી થયું કમાતા જોઈને હિંદ સાથે વેપાર કરવાની ઇચ્છા તીવ્ર થઈ. એ વખતની ઈંગ્લેન્ડની રાણી ઇલિઝાબેથ પાસેથી હિંદના સુપ્રાંત અકબર ઉપર એક ૧૪ મેગથી એક સાહસિક ટુકડી પૂર્વ તરફ નીકળી પડી. પોર્ટુગીઝોની જેટલે એ લોકો પૂર્વના મૂર્તિપૂજકોને ઈશુ ખ્રિસ્તનો ધર્મ સમજાવવા તરવાર લઈને નહોતા આવ્યા. ૩૫ લોકોની પેઠે એમને પોતાની સરકારનો પૂરો ટેકો પણ નહોતો. અંગ્રેજો કેવળ સાહસથી પ્રેરાઈ વેપાર અર્થે જ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. ‘ખંભાત’ના રહેનશાહ^૧ ઉપર પોતાના રાજ્યકર્તાનો કાગળ લઈ ‘ખંભાત’ના મહારાજ સાથે વેપાર કરી કમાવાના શુદ્ધ હિંદુ સિવાય એમને બીજી કંઈ ઇચ્છા નહોતી. એમાંથી એમને મહારાજ સાંપડ્યું. એ તો ખેતર ખેડવા જતાં મોટા ધનઝંડાર હાથ લાગે એના જેવું નથી? અંગ્રેજોનું હિંદનું સામ્રાજ્ય એ જગતના ઇતિહાસની એક નવાઈ; નસીબમાં ન માનનારાને નસીબની વિચિત્રતાનો એક અદ્ભુત દાખલો.

સોળમી સદીના અંત ભાગમાં આવેલી પહેલી ટુકડી ‘ખંભાત’ના રાજ સાથે વેપાર સંબંધ કરવામાં સફળ ન થઈ. એ પછી હિંદ આવવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ રહ્યા. અકબરના દરબારમાં રહેલા જેસુઈટ પાદરીઓએ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ દરબારમાં ખટપટ કરવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું. સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં (૧૬૦૭)માં હોંડી-સને એક કાફલો સુરત બંદર જવાના રસ્તે આદેશથી મોકલ્યો. લાંબી અને કંટાળાજનકી સફર કરી કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તે ચઢીને એક વરસે કાફલો એડન પાસેના સોડ્રા બેઈમાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક હિંદુ ગુજરાતી વેપારીઓની સલાહથી ૨ એમાંનું વિતાવ્યા પછી હિંદ તરફ જવાનું નક્કી કર્યું અને કેટલેક મહિને સુરત આવ્યા. એ વખતે જહાંગીરના રાજ્યમાં મુસ્લિમાન અમલવાદો સુખો હતા. અંગ્રેજો એને સુરત અને ખંભાતનો સુખો કહે છે. અંગ્રેજોને

^૧ British Beginnings in India:—Rowlinson: P. 28. ‘Elizabeth-by grace of god etc. To the most invincible and most mightie Prince lord Zelabdim Echebar king of Cambay. Invisible Emperor etc.’ એ પ્રભાવે કાગળની શરૂઆત છે.

૨ એ જ પ. ૪૦. ગુજારી હિંદનો દોરમજ સોડ્રા વર્ષે જગ્યાઓએ સ્થાયી થઈ રહેલા હતા એના બીજા પુરાવા પણ મળે છે. સોડ્રાના ગુજારીઓએ ખાસ કરીને બદાચ્કલીઓએ ચોખાસમાં હિંદ ન જવા સમજી આપી.

એની માથે બનાવ નહોતો. ૩ ખભાતમાં રહેતા પોર્ટુગીઝોએ પણ અગ્રેજોને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ૪ મ ૧૬૧૩ની લગભગમાં અગ્રેજોએ સુરતમાં મી ઝાપી, અને ૬ સ. ૧૬૧૫થી ૧૮ સુધીમાં ખભાત, ભડચ, વડોદરા, અમદાવાદ, અને આગ્રામાં પણ સાખાઓ ઠાંટી. ૫ આ ખભાતની કોદી છેવટ સુધી, સુરતની મી મુબાઈની સાખા બન્યા પછી પણ, સુરતની સાખા જ રહી.

સત્તરમી સદી

૬ મ ૧૬૧૭-૧૮માં ઉગ્રહના રાજના એવી તરીકે મર ટોમસ દેા સુરત આ યો એણે અગ્રેજ વેપારીઓના વેપારના હક માટે જલ્દાગીરના દરબારમાં મારો પ્રયત્ન કર્યો. સુરત, ખંભાત ધોધા, સિંધ અને બંગાળમાં વચર દરમતે વેપાર કરવા માટે અગ્રેજોએ માગણી કરી. મત્તરમી મીમાં આ રીતે સુરતની સાખા તરીકે ખભાતમાં અગ્રેજ કોદી થયા છતાં છેક ૬ સ ૧૭૨૦માં, ખંભાત મરથાન અત્રત્ર થવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં સુધી અગ્રેજ મીને લગતી હકીકતમાં મધ ખામ નવાનૂની નોંધાયેલી નથી. લગભગ આ એક સદી અગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં કાંઈ ભામ લીધેલો ન હોવાથી અને કેવળ વેપાર ઉપર જ ખ્યાન આપવાથી વેપારીઓના કાગળોમાં વેપાર ધોધા અને માન તથા વડાણુની આવકનવકના ખભાતને લગતા ઉલ્લેખો માત્ર મળે છે. આના ઉલ્લેખો આ એક સદીનો સમય દરમ્યાન થયા છે પરંતુ મીનીના હતિદામ મારે એથી મધ ખામ જાણવાનું મળતું નથી. ચિત્રાજી વગેરેની લુટ વખતે અગ્રેજ મીના માણ્ગોએ જે ભાગ મત્તરમી સદીમાં લીધેલો તે પણ સુરતના હતિદામને લગતો હોઈ ખંભાત માટે કાંઈ ખામ જાણવા જેવું બન્યું નથી. કોદીના વેપારની હકીકત પણ સુરતની સાખા હોવાને લીધે સુરતની હકીકતમાં મમાઈ જાય છે. ૬ સ ૧૬૩૩માં સુરતની મીને પ્રમુખ હોપકીન્સન ગયો અને એની જગ્યાએ મેથોલ્ડ (Methwold) આવ્યો. આ માણ્ગમ કાલો અને હોશિયાર હતો. ફેક્ટરી શાંતિથી વેપાર કરી શકે તેથી એણે પોર્ટુગીઝો માથે મવાદ કરી અને પોર્ટુગીઝોના સુમાને મજબૂત ગોવા પણ જઈ આવ્યો. મિ. મેથોલ્ડને સુન બંદર ઇંગ્લિંડ દ્વારા કંપનીના મથક તરીકે ઠીક ન લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. એણે કંપનીને સુરતનું મુખ્ય મથક બંદરનીને અમદાવાદ લાવવા વચ્ચું હતું અને અમદાવાદના જર તરીકે ખંભાત અને ધોધા રાખવા સૂચનું હતું. ૭ પરંતુ એ વખતે ઇંગ્લેંડમાં માર્શન પહેલો

૩ મે ૧૫ ૧૨ વિવિધ દેશોના લોકોએ જે ખભાત બંદર એવા લખ્યો.

૪ મે ૧૫ ૪૩

૧ East India Beginnings in W India Rawlinson P 101

For an Oxford P 320

અને આ દરમિયાન જે પલ કંપનીને લોકો

ખંભાતમાં મોકલ્યા હતા તે વેપારીઓને કોદીને માથે મવાદ કરી

કાળમાં વધે તે માથે મવાદ કરી તેમજ ૫ ૧૬૦૫ પછી એ

માથે મવાદ કરી તેમજ ૫ ૧૬૦૫ પછી એ

The East India Company 1661

માથે મવાદ કરી તેમજ ૫ ૧૬૦૫ પછી એ

11 'Travel' P 63

of Sir Thomas Roe

માથે મવાદ કરી

૧ ખંભાત તથા ભાવ

૬ મ ૧૬૧૬

૫ ૬ ૧૬૧૬

૬ ૬ ૧૬૧૬

૭ ૭ ૧૬૧૬

૮ ૮ ૧૬૧૬

કંપની સાથે ખટખટ થનાથી એ હેતુ પાર પડ્યો નહિ. અને ખંભાત સુરતના હાથ નીચે રહ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦થી ૧૭૦૦ની વચ્ચેમાં તો ફેક્ટરી હતી કે નહિ તે શંકા છે.^૧

ન્સ અને બોડવેલ રેસિડેન્ટ

અમદારમી સદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષોમાં પણ ખાસ નોંધવા લાયક કાંઈ બન્યું નથી. આ વખતે ખીજા સુરેપીય હરીફોની કોઠીઓ ખંભાતમાં રહી નહોતી. એટલે પરદેશીઓમાં અંગ્રેજો એકલા જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ સદીમાં પણ એકંદરે ખંભાતની અંગ્રેજ કોઠીના ઇતિહાસ સુરતની કોઠીના ઇતિહાસમાં જ સમાયેલ છે. અને જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે સુરતની રાજનીતીઓમાંથી અને સુરતે મુંબાઈના ગવર્નરને લખેલા કાગળો, ખરીતાઓ અને મુસદ્દાઓમાંથી તારવી કાઢવા પડે છે. સુરત અને ખંભાત બંને કોઠીઓને નખળી પડતી મોગલાઈના સુબાઓ કનકતા, જમીન માગે મરાઠાઓ લૂંટતા કે ચોથ ઊધરાવતા, અને દરિયા માગે રજપુત અને કોળી ચાંચિયાઓ લૂંટ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૨૭માં રેસિડેન્ટ મિ. વેયાર્ડ (Wyard) પાસેથી મુસલમાન સુબાએ પૈસા કઢાવેલા તેથી ઘણું ખમવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં એકખીજા સાથે લડતા મરાઠા લશ્કરથી વ્યાખું ખંભાત શહેર ડરી ઊઠ્યું હતું.^૭ પીલાજીએ ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ગામડાંના લોક ખંભાત શહેરમાં આવીને ભરાયા. એણે એમની પાસેથી રૂ. પાંચ લાખ માગ્યા અને ન આપ્યા ત્યારે ગામ બાળ્યાં. તે પછી કંતાજી આવ્યા. એણે કર ઊધરાવવાનો હક માગી પીલાજી કોઠીદે તો વીસ હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યું, અને પીલાજીએ ન માનવાથી લડાઈ થઈ. એમાં પીલાજીની હાર થઈ. પછી કંતાજીએ ખંભાત પાસેથી (૧૧૦૦૦૦) રૂપિયા માગ્યા. એમાં અંગ્રેજ કોઠીને લાગે રૂ. ૫૦૦૦)નો ફાળો આપ્યો. એ વખતના રેસિડેન્ટ મિ. ડેનીઅલ ઇન્સે મરાઠાઓને ઘણું સમજાવ્યા કે છૂટથી વેપાર કરવા માટે અને કાંઈ મહેસુલ ન આપવા માટે શાકું રાજાએ અંગ્રેજોને પરવાનો આપેલો છે. આ સાંભળી મરાઠાઓ હર્યા. છેવટે પહેલા હમ્મા દરીફે અંગ્રેજોએ રૂ. ૫૦૦) આપ્યા. એ પછી મરાઠાને જતું પડ્યું એટલે બાકીના દંડમાંથી બચી ગયા. એ પછી અમદાવાદના સુબા હામીદખાનના માથુસો ખંભાત પાસે મહેસુલ ઊધરાવવા આવ્યા, અને શહેર ઉપર ૩૫૦૦૦) રૂપિયાનો કર નાખ્યો, જેમાં રૂ. ૧૦૦૦) રેસિડેન્ટે આપવાના હતા. આ લોકો એક વખત પાછા ગયા અને ખીજા વખતે એમને અંગ્રેજોને ન સત્તાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. રેસિડેન્ટ મિ. ઇન્સ લખે છે કે એ લોકો ફક્ત બસો માથુસ લઈ આવેલા હતા અને મને એની કાંઈ ખીક હતી નહિ. રેસિડેન્ટે ન માનવાથી સુબાએ અંગ્રેજોની વખારો ઉપર તાગાં મારી દીધાં. મિ. ઇન્સ લખે છે કે આ લોકોને માત્ર દારૂની બે પેટીઓ આપીને એણે વશ કર્યાં. આ બાબત માટે સુરતના રેસિડેન્ટ સાથે મિ. ઇન્સને રમૂજ પત્રવ્યવહાર થયેલો.^૮ આ મિ. ઇન્સને ઇ. સ. ૧૭૩૪-૩૫માં બદલવામાં આવ્યો અને મિ. એચ. બીડ્વેલ

1 Bom. Gaz. VI. Cambay P. 220 Note 7. એંગ્રેજીઓને વેપાર એકાધરવાના 'Commerce'ના અપારે આ રોકા કરે છે. કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી એ આ વાતને દેકા આપે છે.

૭ પીલાજી માયકવાડ અને કંતાજી કરમ Bom. Gaz. VI. 221.

૮ એ જ. પ. ૨૨૧.

૯ Bom. Govt. Records P. D. D. 8.

એની સાથે બનાવ નહોતો. ૩ ખંભાતમાં રહેલા પોર્ટુગીઝોએ પણ અંગ્રેજોને નડવામાં બાકી ન રાખ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૩ની લગભગમાં અંગ્રેજોએ સુરતમાં કોટી સ્થાપી, અને ઇ. સ. ૧૬૧૫થી ૧૮ સુધીમાં ખંભાત, લાર્ય, વડોદરા, અમદાવાદ, અને આગ્રામાં પણ શાખાઓ કાઢી. ૪ આ ખંભાતની કોટી છેવટ સુધી, સુરતની કોટી મુબઈની શાખા બન્યા પછી પણ, સુરતની શાખા જ રહી.

સત્તરમી સદી

ઇ. સ. ૧૬૧૭-૧૮માં ઇંગ્લંડના રાજાના એલચી તરીકે સર ટોમસ રૉ સુરત આવ્યો. એણે અંગ્રેજ વેપારીઓના વેપારના હક માટે જહાંગીરના દરબારમાં સારો પ્રયત્ન કર્યો. સુરત, ખંભાત ધોધા, સિંધ અને બંગાળમાં વગર હરકતે વેપાર કરવા માટે અંગ્રેજોએ માગણી કરી. મત્તરમી સદીમાં આ રીતે સુરતની શાખા તરીકે ખંભાતમાં અંગ્રેજ કોટી થવા છતાં છેક ઇ. સ. ૧૭૨૦માં, ખંભાત મંરથાન સ્વતંત્ર થવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ કોટીને લગતી હકીકતમાં કાંઈ ખાસ નવાજૂતી નોંધાયેલી નથી. લગભગ આ એક સદી અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાનના રાજકારણમાં કાંઈ ભાગ લીધેલો ન હોવાથી અને કેવળ વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપવાથી વેપારીઓના કાગળોમાં વેપાર ધંધો અને માલ તથા વહાણની આવકજવકના ખંભાતને લગતા ઉલ્લેખો માત્ર મળે છે. આવા ઉલ્લેખો આ એક સદીનો સમય દરમ્યાન ધણા છે. પરંતુ કોટીના ઇતિહાસ માટે એથી કાંઈ ખાસ જાણવાનું મળતું નથી. શિવાજી વગેરેની લૂંટ વખતે અંગ્રેજ કોટીના માણસોએ જે ભાગ સત્તરમી સદીમાં લીધેલો તે પણ સુરતના ઇતિહાસને લગતો હોઈ ખંભાત માટે કાંઈ ખાસ જાણવા જેવું બન્યું નથી. કોટીના વેપારની હકીકત પણ સુરતની શાખા હોવાને લીધે સુરતની હકીકતમાં સમાઈ જાય છે. ઇ. સ. ૧૬૩૩માં સુરતની કોટીના પ્રમુખ હોપકાન્સન ગયો અને એની જગ્યાએ મેથોલ્ડ (Methwold) આવ્યો. આ માણસ ડાહ્યો અને હોશિયાર હતો. ફેક્ટરી શાંતિથી વેપાર કરી શકે તેથી એણે પોર્ટુગીઝો સાથે સલાહ કરી અને પોર્ટુગીઝના સુબાને મળવા ગોવા પણ જઈ આવ્યો. મિ. મેથોલ્ડને સુરત બંદર ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મથક તરીકે ઠીક ન લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. એણે કંપનીને સુરતનું મુખ્ય મથક બદલીને અમદાવાદ લાવવા લખ્યું હતું અને અમદાવાદના બંદર તરીકે ખંભાત અને ધોધા રાખવા સૂચવ્યું હતું. ૫ પરંતુ એ વખતે ઇંગ્લંડમાં ચાર્લ્સ પહેલાને

૩ એ જ પૃ ૪૨ વિલિયમ રૉડીન્સ લખે છે કે ખંભાત બંદર એના હાથ નીચે હતું Early Travels. P 63

૪ એ જ પૃ ૭૩

૫ British Beginnings in W. India Rawlinson P. 101 જુઓ Embassy of Sir Thomas Roe. Foster: Oxford P. 320 આમાં સર ટોમસ રૉ પણ કંપનીને લખે છે કે જગાળામાં ફેક્ટરી કાઢવાની રાજકેવાને બંને અમદાવાદ એકત્રી ૪ એક વહાણ લઈ કાઢે એટલે માલ આપી શકે અને એની પાસે આવેલું ખંભાત તથા લાર્ય કાપડ કામના વગેરે ધણા માલ આપી શકે તેમ છે પૃ ૪૮૦માં પણ એવું ખંભાતમાં ફેક્ટરી માટે ઇ. સ. ૧૬૧૬ સુધી પ્રયત્ન ચાલુ હતો એટલે તે પહેલાં ફેક્ટરી નહોતી P. 29-30 ખંભાતની અંગ્રેજ કોટીને લગતા સામાન્ય ઉલ્લેખો માટે જુઓ The English Factories 1616-1623 William Foster Oxford એમાં ઘણા ઉલ્લેખો છે પૃ ૩૦૬માં સુરત, ખંભાત, ધોધા, સિંધ અને જગાળા વેપારની ઇટને લગતા જહાંગીરના હુકમનો ઉલ્લેખ છે

કંપની સાથે ખટપટ થવાથી એ હેતુ પાર પડ્યો નહિ. અને ખંભાત સુરતના હાથ નીચે રહ્યું. ઇ. સ. ૧૬૬૦થી ૧૭૦૦ની વચમાં તો ફેક્ટરી હતી કે નહિ તે શંકા છે.^૧

ઇન્ડિયન અને બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ

અહારમી સદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષોમાં પણ ખાસ મોંઘવા લાગક કાંઇ બન્યું નથી. આ વખતે બીજા યુરોપીય હરીફોની કોહીઓ ખંભાતમાં રહી નહોતી. એટલે પરદેશીઓમાં અંગ્રેજો એકલા જ હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ સદીમાં પણ એકદરે ખંભાતની અંગ્રેજ કોહીનો ઇતિહાસ સુરતની કોહીના ઇતિહાસમાં જ સમાવશે છે. અને જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે સુરતની રાજનીશીઓમાંથી અને સુરતે ખુલાખના ગવર્નરને લખેલા કાગળો, ખરીતાઓ અને મુસદ્દાઓમાંથી તારવી કાઢવા પડે છે. સુરત અને ખંભાત બંને કોહીઓને નબળી પડતી મેગલાઈન સુબાઓ કનડતા. જમીન માગે મરાઠાઓ લૂંટતા કે ચોથ બિઠરાવતા, અને દરિયા માગે રજપુત અને કોળી ચાંચિયાઓ લૂંટ કરતા. ઇ. સ. ૧૭૨૭માં રેસિડેન્ટ મિ. વેયાર્ડ (Wyard) પાસેથી મુસલમાન સુબાએ પૈસા કઢાવેલા તેથી ધણું ખમવું પડેલું. ઇ. સ. ૧૭૨૫માં એકબીજા સાથે લડતા મરાઠા લશ્કરથી આખું ખંભાત શહેર ડરી બેઠું હતું.^૨ પીલાણએ ખંભાત ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ગામડાંના લોક ખંભાત શહેરમાં આવીને ભરાયા. એણે એમની પાસેથી રૂ. પાંચ લાખ માગ્યા અને ન આપ્યા ત્યારે ગામ બાળ્યાં. તે પછી કંતાણ આવ્યો. એણે કર બિઠરાવવાનો હક માગી પીલાણ છોડી દે તો વીસ હજાર રૂપિયા આપવા કહ્યું, અને પીલાણએ ન માનવાથી લગાઈ યર્ષ. એમાં પીલાણની હાર થઈ. પછી કંતાણએ ખંભાત પાસેથી ૧૧૦૦૦૦) રૂપિયા માગ્યા. એમાં અંગ્રેજ કોહીને ભાગે રૂ. ૫૦૦૦)નેા ફાળો આપ્યો. એ વખતના રેસિડેન્ટ મિ. ડેનીઅલ ઇન્ડિયન મરાઠાઓને ધણું સમજાવ્યા કે છૂટથી વેપાર કરવા માટે અને કાંઈ મહેસુલ ન આપવા માટે શાહુ રાજાએ અંગ્રેજોને પરવાનો આપેલા છે. આ સંબંધી મરાઠાઓ હરયા. છેવટે પહેલા હજારીકે અંગ્રેજોએ રૂ. ૫૦૦) આપ્યા. એ પછી મરાઠાને જરૂર પડ્યું એટલે બાકીના ફંડમાંથી બચી ગયા. એ પછી અમદાવાદના સુબા હામીદખાનના માથુસો ખંભાત પાસે મહેસુલ બિઠરાવવા આવ્યા, અને શહેર ઉપર ૩૫૦૦૦) રૂપિયાનો કર નાખ્યો, જેમાં રૂ. ૧૦૦૦) રેસિડેન્ટે આપવાના હતા. આ લોકો એક વખત પાછા ગયા અને બીજી વખતે એમને અંગ્રેજોને ન સતાવવા માટે કહેવામાં આવ્યું. રેસિડેન્ટ મિ. ઇન્ડિયન લખે છે કે એ લોકો ફક્ત બેસો માથુસ લઈ આવેલા હતા અને બને એની કાંઈ બીક હતી નહિ. રેસિડેન્ટે ન માનવાથી સુબાએ અંગ્રેજોની વખારો ઉપર તળાં મારી દીધાં. મિ. ઇન્ડિયન લખે છે કે આ લોકોને માત્ર દારૂની બે પેટીઓ આપીને એણે વશ કર્યાં. આ બાબત માટે સુરતના રેસિડેન્ટ સાથે મિ. ઇન્ડિયન રમૂજ પત્રવ્યવહાર થયેલા.^૩ આ મિ. ઇન્ડિયને ઇ. સ. ૧૭૩૪-૩૫માં બદલવામાં આવ્યો અને મિ. એચ. બીડ્ગેલ

^૧ Bom. Gaz. VI. Cambay P. 220 Note 7. ગ્રેગ્રીઅરને લેખક મેકલરસનના 'Commerce'ના આધારે આ શંકા કરે છે. કાંઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી એ આ વાતને ટેકો આપે છે.

^૨ પીલાણ ગાયકવાડ અને કંતાણ કાગળ Bom. Gaz. VI. 221.

^૩ એ જ. પ. ૨૨૧.

^૪ Bom. Govt. Records P. D. D. 8.

(Bidwell) નામના માણસને ખલાતના રેસિડેન્ટ તરીકે મોકલ્યો. એણે આવીને મીઠા નામના એક માણસને કંપનીનો દલાવ નીચે. મિ ઇન્સે છેક ઈ. સ ૧૭૩૫ના એપ્રિલમાં હોદ્દો છોડ્યો. મિ. ઇન્સેનો સ્વભાવ જરા ઠેકાણે નહોતો એમ સમજાય છે.^{૧૦} ઈ. સ. ૧૭૩૫ના ઓક્ટોબરમાં મિ. બીડવેલ લખે છે કે ગનીમની^{૧૧} અદર અંદર લડાઇ થવાથી અમદાવાદ અને ખલાત વચ્ચેનો વેપાર બધ થઈ ગયો હતો. પરંતુ નવેમ્બરની આખરે મરાઠાઓ પાછા જવાથી વેપાર પાડો શરૂ થયો હતો મિ બીડવેલ રેસિડેન્ટના વખતમાં વેપાર અને માવની આવક બવક, ખરીદ વગેરેના ઉચ્ચે ખાસ આવે છે. ખલાતનો રેસિડેન્ટ માલ ખરીદી એના નાણા આપવા માટે સુરતની કોઠી ઉપર હુડી લખી તે હુડી ખલાતમાં વેચી નાણા ભલા કરતો. એક વખત તકરારને લીધે સુરત વાળાએ એની હુડી સ્વીકારી નહિ એટલે બીજી વખતે ખરીદ માટે મિ. બીડવેલે લખી દીધું કે હુડી ન સ્વીકારવાથી ખરાબ લાગે છે. અને હુડી મળતી નથી તેથી નાણા મળતા નથી દલાવને પણ ધણી વાર માલના નાણા પહેલેથી થોડા આપવા પડતા. ધણી વાર નમૂના પ્રમાણે માલ ન નીકળવાના લખાણો પણ આપેલા છે મિ. બીડવેલને મિ. ઇન્સ સાથે તકરાર ચાલેલી અને મિ ઇન્સે ટોણુ બેગુ કરી મિ. બીડવેલને કોઠીમાંથી બહાર કાઢવા પ્રયત્ન કરેલો. આખરે ૧૭૩૬માં મિ બીડવેલથી કટાણી મુબાઈમાં વણકરોને લાવીને વમાવવા માટે સુરતની કોઠી વાળાઓએ મુબાઈ લખ્યું અને બમન પટેલ નામના પારસીએ એ કામ માથે લીધું.

મિ. મનરો રેસિડેન્ટ ૧૭૩૬-૩૭થી ૧૭૪૨

આખરે ઇ. સ ૧૭૩૭માં મિ. બીડવેલને છૂટા થવાનો હુકમ મળ્યો અને તેમનો હોદ્દો સભાળી લેવા મિ જૉન મનરોને મોકલ્યો.^{૧૨} એમ કહેવામાં છે કે મિ. બીડવેલને કદાવવા માટે મિ ઇન્સે જે પ્રયત્નો કરેલા તેમાં એક પ્રયત્ન ખલાતના નવાબને સમજાવી મુબાઈ મિ. બીડવેલ વિરુદ્ધ વખાવેલું અને તેને પરિણામે મિ. બીડવેલને પાછો બોલવી લીધેલો.^{૧૩} ઈ. સ. ૧૭૩૭માં મરાઠાના દબાણને લીધે મેમીનખાનને નાણાની જરૂર પડવાથી કુચ રકમનો થોડો ભાગ રેસિડેન્ટ મિ. હોડગિસ (Hodges) પાસે માગેલો ને રેસિડેન્ટે તેને બેટ આપી ઉઠાવેલો. એક વખત નવાબે ત્રીસથી ચાલીસ હજાર રૂપિયાનો રેશમી માવ વગેરે ખરીદ કરવાની ઇચ્છા નાણા વસૂલ કરવાના ધરાદારથી બતાવેલી. પરંતુ રેસિડેન્ટ એ પણ ઉઠાવ્યું હતું પરંતુ નાણા આપવામાંથી હમેશા બચાવું નહિ અને વખતે કંઈ આપવું પણ પડતું ^{૧૪} ઈ. સ ૧૭૪૧ ખલાતના નવાબે ગળીની નિકાશ બધ કરી અને સુરતના રેસિડેન્ટ

^{૧૦} Bom Gaz VI P 221 'eccentric resident'

^{૧૧} મારાઠાઓ માટે તિરસ્કારનો શબ્દ અગ્રેજ કામગીરી મરાઠાઓને માટે થણી વાર વાપરેલો

^{૧૨} Bom Govt. Records P D D 9 અને P D D 10

મિ બીડવેલની તાણતાણમાં કબાળિ હુકસાન ગયું હતું (P 224)

^{૧૩} Bom Gaz VI P 224

^{૧૪} એ જ પૃ ૨૨૪ મિ બીડવેલ પછી મિ મનરો નિમાયા હતા એમ કહે છે હતા ૧૭૩૭માં આર્થોર્ડાઈસ રેસિડેન્ટ કંચાથી આવ્યા તે સમયે જ તે મિ મનરોના આવતા મુખી કામચલાઉ

છે ગ્રેજ
વિલ્સનની

મિ. લેમ્બર્ટનેના ક્રેલોક માલ પોતાના હુકમનો રેસિડેન્ટે અનાદર કરવાના કારણથી જમ ક્યો હતો. આ બનાવનો અર્થ એમ લેવાયો કે અંગ્રેજોના વેપારના છુટાપણાનો ખંભાત સરકારે ભંગ ક્યો. આથી ખંભાતનાં વહાણ પકડવા માટે કેટલાંક અંગ્રેજ વહાણ (ધરાય grabs) મોકલવામાં આવ્યાં. આથી સુરત સમાધાન થયું. ઇ. સ. ૧૭૪૩માં પણ એક વખત એવું બન્યું હતું ત્યારે વહાણ પકડવાની યુક્તિ સફળ નીવડી હતી.^{૧૫}

ઈ.સ. ૧૭૩૭ના ફેબ્રુઆરીની ૭મી તારીખે મિ. મનરોનું વહાણ ખંભાત નજીક આવ્યું પણ ભરતીના કારણસર પૂનમ આવતાં સુધી વહાણ બારમાં ન આવી શકવાથી એને દરિયામાં રહેવું પડ્યું. એણે આવીને મિ. બીડવેલ અને દલાલની તકરારની ખરી વાત લખી, અને સુરતવાળાએ મિ. બીડવેલની હુડી ન સ્વીકારી તેથી ખંભાતમાં કંપનીની આખર ક્વી બગડી હતી તે વાત પણ મુંબાઇ લખી. આ વખતે મોમીનખાનને પૈસાની ઘણી તાણ હતી. કારણકે અમદાવાદ છતી લેવા મોમીનખાનને તૈયારી કરવાની હતી. કંપની દલાલ પાસે અને દલાલ નવાખ પાસે લેણી નીકળતી રકમ એ કારણસર માગી શકતા નહોતા.^{૧૬} આ અરસામાં કંપનીએ ખંભાતમાંથી ખરીદેલા માલ નમૂના ગ્રમાણે નહોતો એવી તકરાર ભીડી. એથી એ બાબત અંગ્રેજ અને દેશી કાપડના વેપારીઓની એક કમિટી તપાસ માટે નીમાઈ હતી.^{૧૭}

મિ. સ્ક્રીટ અને મિ. અસ્કીન અને બીજા

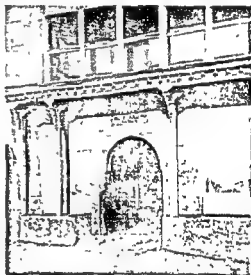
મિ. મનરો પછી મિ. સીલ (Seale) અને મિ. ચાર્લ્સ ક્રોમેલીન (Crommelin)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે આવે છે અને તે પછી મિ. સ્ટ્રીટ (Street)નું નામ રેસિડેન્ટ તરીકે માલૂમ પડે છે. એ વખતે મુંબાઇથી સુરત અને ખંભાત માલ ચડાવનારાઓને મુંબાઇના ગવર્નરે કહ્યું કે નવાખના જકાતખાતામાં જકાત આપી માલ ન ઊતરાવવો પણ કંપનીની વખારોમાં સીધા લઇ જવો. ખંભાતના રેસિડેન્ટોમાં એ પછી આવેલા મિ. અસ્કીનનું નામ જાણીતું છે. એના વખતમાં મોમીનખાન સુરતથી મુંબાઇ યઈ પૂને ગયા એ વર્ણન આગળ આવી ગયું છે. ઇ.સ. ૧૭૫૪માં સુરતની કોડી-વાળાઓ તરફથી ખંભાતમાં ફેક્ટરી માટે મકાનની ખરીદી અને તે મકાનની મરામત માટે મુંબાઈ લખાણ આવ્યું. કોડીના મકાનની કિંમત રૂપિયા એક હજાર હતી અને એની મરામતમાં પણ રૂપિયા એક હજાર થયા. એથી મુંબાઇ સરકારને ઘણી નવાઇ લાગી.^{૧૮} એ પછી વિલિયમ બોઇ અને વિલિયમ રેઇક્સ (Raykes); ટોર્લેસ્સ (Torleesse) એટલા રેસિડેન્ટ આવી ગયા. એમના વખતમાં ખાસ નોંધવા લાયક બનાવ બન્યો નથી.

^{૧૫} Bom. Gaz. VI. P. ૩૩૩.

^{૧૬} Bom. Govt. Rec. P. D. D. ૧૦.

^{૧૭} એ જ. પૃ. ૨૮૮. આમાં કાપડની ઘણી ભંતોનાં નામ આપેલાં છે જેમાંનાં કેટલાંકને હાલ શું કહે છે તે સમજવું નથી. સરકારી દાનમાં આ બાબત લખ્યું વર્લેન કરેલું છે એ તે વખતની ચંપા પતવવાની રીત ઉપર ચારે પ્રકાર નાખે છે. કાપડની ભંતોની યાદી દલાલના પ્રસરણથી આપીયું.

^{૧૮} Bom. Govt. Rec. P. D. D. ૧૩.

ખંભાતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની ભૂતી કેડી
(૧) કેડીનો જાહારનો દેખાવ; (૨) કેડીના ચોક-
માંથી ઉપર જવાની સીડી; (૩) કેડીનો દરવાજો.

અંગ્રેજી કોઠી

વસાહતના કરારથી ખંભાતના પેશ્વાના હક અંગ્રેજોને મળ્યા. મિ. હૉલ્ફર્ડના લાંબા નિવાસ દરમ્યાન નવાબ અને કંપની વચ્ચે નાનીનાની તકરારો ચાલ્યા કરી. એક વખત કંપનીના રક્ષણ નીચે રહેતા વલ્લુકરોને આપવાની જગત માટે તકરાર બિડી. ૨૪ બીજી વખત મિ. હૉલ્ફર્ડનો ખાગ નવાબને હસ્તકર્તા લાગ્યો તેની તકરાર બિડી અને મુંબાઇના ગવર્નર મિ. હૉલ્ફર્ડના કૃત્યને વખોડ્યું હતું. આ બધી તકરારો જતે સમજાવી સમાધાન કરવા માટે નવાબે આગા મુહમ્મદને મુંબાઇ મોકલ્યો. મુંબાઇના ગવર્નરને રેસિડેન્ટ મૂકેલા આરોપો ખોટા છે એમ લાગ્યું અને રેસિડેન્ટ ઉપર હુકમ આવ્યો કે દરબાર સાથે સમાધાનીથી વર્તવું અને શાંતિ રાખવી. વધારામાં એમ પણ જણાવ્યું કે મિ. હૉલ્ફર્ડના કાગળો હિંદત દતા બ્યારે નવાબ સાહેબના કાગળો વિવેકસર હતા. ૨૫ વલ્લુકરોની ખાબતમાં નવાબ સાહેબ અને મિ. હૉલ્ફર્ડને જે ઝઘડો થયો હતો તે માટે પણ લાંબો પત્રવ્યવહાર મુંબાઇ સાથે ચાલેલો હતો, અને ગવર્નરે નવાબ સાહેબને શાંતિનો કાગળ લખીને જણાવ્યું કે કાપક, દાણા વગેરેની ખરીદમાં કંપનીને નવાબ સાહેબ તરફથી સહાય મળશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. નવાબ સાહેબે તો ગવર્નરને લખી દીધું હતું કે કંપની સાથે સારો સંબંધ હોવાના કારણે મિ. હૉલ્ફર્ડ સાથે એ સારી રીતે વર્તે છે, માટે મિ. હૉલ્ફર્ડે દરબારની પ્રજાને લગતા કામમાં વચ્ચે પડવું નહિ. ૨૬ આ બધી તકરારોની તપાસ કરવા મુંબાઇ સરકારે મિ. પ્રેન્ડરગેસ્ટ (Prendergast) અને મિ. ફ્રિન્ચ (Frinch) એ એ જણની કમિટી નીમી હતી.

ઉવદનો વખત

મિ. હૉલ્ફર્ડ પછી (૧૮૦૩) જૉન રિમથ, જ્યૉન કારસેલીસ (Carsselis) (૧૮૦૫)નાં નામ રેસિડેન્ટ તરીકે મળે છે. અઢારમી સદીના અંતમાં અને ઓગણીસમીની શરૂઆતમાં ખંભાતની કોઠીની સ્થિતિ છેક ખરાબ થઇ હતી. ૧૭૯૭ના ઓગસ્ટમાં લખાણ આવેલું કે ખંભાતની કોઠીમાં કમાણી નથી અને ખરચ ભારે પડે છે. મુંબાઇ સરકાર દલાલ મારફતે કામ થઇ શકે એવા મતની હતી. ૨૭ પરંતુ એ અરસામાં એવા બનાવ બન્યા કે કંપનીને બીજાં મોટાં કાર્યોમાં ધ્યાન આપવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં બૂજરાતનો આખો કબજો મળવાથી રેસિડેન્ટની જગ્યા કાઢી નાખીને ખેડાના કલેક્ટરને રાજદારી કામ માટે એ જગ્યા સોંપવામાં આવી. કોઠી તો સુરતની બંધ થઇ એટલે ખંભાતની પણ બંધ થઇ.

ખંભાતની અંગ્રેજી કોઠીનું મકાન આજે સારી હાલતમાં છે. એનું વર્ણન જોવાલાયક સ્થળોના વર્ણનમાં કરીશું.

૨૪ Bom. Govt. Record આ દસ્તાવેજમાં કંપનીના રક્ષણ નીચેના વલ્લુકરોની લાંબી નાચાવળાચો આપેલી છે.

૨૫ એ જ તા. ૩૦-૭-૧૮૦૧નો મુંબાઇનો કાગળ. આ કાગળ મુંબાઇના ગવર્નર મિ. ડંકને સહી કરેલો છે. મિ. હૉલ્ફર્ડે ખુલ્લા દરબાર વચ્ચે અવિરત વાપરી ન લોલાય તેવી લાખા વાપરેલી.

૨૬ એ જ મિ. હૉલ્ફર્ડે અને નવાબ સાહેબને મુંબાઇ સરકારે પત્રવ્યવહાર થયો લખ્યો છે. હૉલ્ફર્ડે વલ્લુકરોને દરબાર કે કરે છે એ વાત વારંવાર જણાવે છે.

૨૭ Bom. Gaz. VI. P. 232.

પ્રકરણ બારમું

સ્થાપત્ય

ગૂજરાતનું હિંદુ સ્થાપત્ય અને કલા

અભાતનો! રાજકીય અને સામાજિક ઇતિહાસ જેમ ગૂજરાતના મમત્ર ઇતિહાસથી જુદો પાડી શકાય તેવો નથી છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતાઓ છે, તેમ ખંભાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ પણ ગૂજરાતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસનું અંગ હોવા છતાં એની સ્થાનિક વિશેષતા છે. હિંદુસ્તાનના સ્થાપત્યના ઇતિહાસના દરેક અધ્યાસીને એટલી વાત તો ખાસ વિદિત છે કે મધ્ય-કાલીન હિંદુ મમત્રમાં બાંધકામ અને કારીગરીની બાબતમાં ગૂજરાતે પોતાનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ બતાવ્યું હતું. કુદરતની અપરિમિત સમૃદ્ધિને ગૂજરાતના કારીગરોએ પથ્થરમાં ચિરંજીવ કરી હતી. રાગ અને ગ્રમ બંનેએ ગૂજરાતમાં સ્થાપત્યના એવાં તો મનોહર સંભારણાં મૂકેલાં છે કે મુરોપીય કલાવિવેચકો ગૂજરાતીઓને સ્વભાવસિદ્ધ બાંધકામના શૌખીનો કહી ગયા છે.^૧ અનેક અસ્માની-મુલતાની અને અનેક કુદરતી કોપમાંથી બનેલાં ગૂજરાતી સ્થાપત્યનાં અને કલાનાં ભક્ષાવશેષ ખંડેરો આજે પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધિ અને બાંધકામનો કુદરતી રસ સાબિત કરવા માટે ઊભાં છે. મોઢેશ અને મોમનાથના ખંડેરો અને રત્નમાળા ઊભેલા થોડા થાંભલા એ મકાનોની ભવ્યતા આજે પણ મિદ્ધ કરે છે. પાલિતાણા જેવું મંદિરોનું નગર આજે પણ જોનારને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરે છે. દેલવાડાના જૈન દેવાલયો આજે પણ પરદેશી મુસાફરોની રોજનીશીમાં પહેલું સ્થાન મેળવે છે. કાળની ગતિથી આજે અમંજ્ય મકાનો આજે નાશ પામ્યા છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં જોના અનેક ઉદ્દેશો આવે છે તે ઉપરથી અને કાલના અવશેષો ઉપરથી તેમની કલ્પના કરતાં દેશની સમૃદ્ધિની કલ્પના આપોઆપ આવી જાય છે.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય

હિંદુ સમય પૂરો થતાં મુસલમાન સમય શરૂ થાય છે. મુસલમાન ધર્મની કડક સાદાઈમાં સ્થાપત્ય ઉપર અસર થયા વગર રહે નહિ. સજીવ વસ્તુઓની આકૃતિ કરવી એ ઇસ્લામમાં પાપ ગણાતું હોવાથી મનોહર પ્રતિમાઓની વિપુલતાવાળું હિંદુ મંદિર સલામત રહી શકે નહિ. તેમજ નવા રાજ-કર્તાઓનો ધર્મ જુદો હોવાથી એવી વિપુલતાથી ટેવાએલા કારીગરો ધાર્મિક મકાનોમાં કડક સાદાઈ પણ કેવી રીતે લાવી શકે. મુસલમાનોએ દેશ જતી લીધો હતો પણ મકાનો બાંધનારા કારીગરો બધા હિંદુ હતા, અને વંશપરંપરાથી અલંકારની વિપુલતાવાળું સ્થાપત્ય તૈયાર કરવામાં ટેવાએલા હતા. કદંબ હૃદયની કડકાઈને મૌન્ય જતી શકે છે એ વાત ગૂજરાતના કારીગરોએ મુસલમાન

^૧ Fergusson: Gujaratis are essentially a building race.

રાજ્યસત્તાની નીચે કામ કરી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. હિંદુ મંદિરોની અલંકારોથી ભરચક મકાન બાંધવાની રીતમાં મુસલમાનોએ કાંઈક સાદાઈ આણી. સાથે મુસલમાનોની તદ્દન સાદી બાંધકામની રીતમાં હિંદુ કારીગરોએ અલંકાર ઉમેર્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે અલંકાર માપસર નભિવાનું કારીગરો શીખ્યા. સાદાઈની સાથે મળી ગયેલા અલંકારો ઊલટા વધારે શોભવા લાગ્યા. મૂર્તિઓને બદલે કુદરતની વનસ્પતિની સંપત્તિના અલંકારો વાપરીને કારીગરોએ નવા રાજકર્તાઓનાં મન જીતી લીધાં.

મુસલમાન મકાનોની બાંધણી

નકશા-planingમાં પણ પ્રાચીન પરંપરાગત હિંદુ રીત ખાસ બદલાઈ નહિ. હિંદુ મંદિર છૂટક વ્યક્તિઓ દેવદર્શન કરી શકે એ ભાવના ઉપર બંધાયેલાં હોય છે. એટલે એ મંદિરો બહુ મોટાં હોતાં નથી. જે મંદિરો વિશાળ બાંધવામાં આવે છે ત્યાં પણ દેવના ગર્ભગૃહની પાસે તેા થોડાં ગદ્યાંગાંકંઠાં માણસો જ જઈ શકે એવી વ્યવસ્થા હોય છે. ગર્ભગૃહ એવું ઊંડાણમાં અને અંધારામાં હોય છે કે દીવા વગર દેવદર્શન થઈ શકે નહિ. મુસલમાન ધર્મે વ્યક્તિ કરતાં સમૂહની પ્રાર્થનાની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. આખો સમૂહ હૃદયપ્રાર્થના એકીસાથે કરી શકે એવી બાંધણીને જ એમાં સ્થાન છે. ગૂજરાતના હિંદુ કારીગરો આ અગત્યની વાત સમજી ગયા અને પ્રાચીન હિંદુ મંદિરોની બાંધણીને મુસલમાન મસ્જિદોને ફાવે એવી રીતે બદલી નાખી. સોળ થાંભલાના અષ્ટકોણ મંડપને મસ્જિદમાં કાયમ રાખ્યા. પરંતુ મસ્જિદનું કદ વધારવા માટે એની અનેક હારમાસા બનાવી. આમ બાંધણીને એના મૌલિક તત્ત્વોમાં કાયમ રાખવાથી મકાનની વિશાળતાને અનુકૂળ બનાવવા માટે થોડા ફેરફાર કરવા પડ્યા. થાંભલાને વધારે ઊંચા સળંગ બનાવવાને બદલે એક મોટા થાંભલાના એવા ભાગ છર્પો કે બાંધણી મનોહર લાગે અને કુશળ આંખ જ તે પારખી શકે. તોરણો શોભા માટે કાયમ રાખ્યાં. ખીજા અનેક અલંકારો ભીંતની અંતરી, ગોખ, મહેરાખ, મીંચર વગેરે જગ્યાઓમાં છૂટથી વપરાયા. હિંદુ બાંધણીમાં કમાન નહોતી તે ઉમેરી એ મોટામાં મોટા ફેરફાર થયો. શરૂઆતની મસ્જિદોમાં મીનારા દેખાવ પૂરતા નામના કરતા તે ધીમેધીમે શિશ્પીની કારીગરી બતાવવાનું મુખ્ય સાધન બની ગયા. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય થોડા ફેરફાર સાથે એના મૌલિક તત્ત્વોમાં હિંદુ રહ્યું એ એની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.^૨

ખંભાતનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્ય કલાના આવા શૈખીન દેશનું ખંભાત એ સૌથી માનીતું બંદર હતું. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં હિંદુ સમયમાં સોલંકી-ચાલુક્ય સમય સ્થાપત્યને માટે સૌથી સમૃદ્ધ ગણાય છે, અને

૨ ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે જુઓ: Hope and Fergusson: Ahmedabad Architecture. P. 21-59-77. E.B. Havell. A Hand Book of Indian Art. P. 70, 150; Indian Architecture P. 69. Fergusson: His. of Indian & Eastern Architecture, 229. વધુ અર અને ચર્ચા માટે જુઓ આ લેખકના 'ગૂજરાતનું પાદનગર'ના સ્થાપત્યનાં પ્રકરણો. અમદાવાદની ચર્ચા બંધાવને લાગુ પડે છે.

મુસનમાન સમયમા અમદાવાદના સુનતાનેનો સમય સૌથી વધારે મમ્મદ ગણાય છે આ બને સમયમા ગૂજરાતને અને હિંદુસ્તાનનુ મુખ્ય બદર ખલાત હતું એ વખતના એશિયાના વેપારનુ એ કેન્દ્ર હતુ એના હિંદુ અને મુસલમાન રાજકર્તાઓ બધામના ખામ રોખીન હતા એના શ્રીમતો પણ એ ખામતમા રાજકર્તાઓથી કાઠી રીતે બિતરે તેમ નહોતા દેલનાડાના મદિરો ગગને બધા વેના નથી જતા રાજઓએ બધાવેના મદિરથી વધારે સુદર અને મનોહર છે અમદાવાદની સુદરમા સુદર મસ્જિદો રાજાશ્રયથી બધાઈ નથી ખલાતની મુખ્ય મસ્જિદ-ખલાતના સ્થાપત્યનો અલ્લામર-પણ ખલાતના એક શ્રીમતે બધાની છે એ ગૂજરાતની સમૃદ્ધિ ગૌરવ અને સ્થાપત્ય તથા હાના રોખનો મૂર્તિમત દાખલો છે

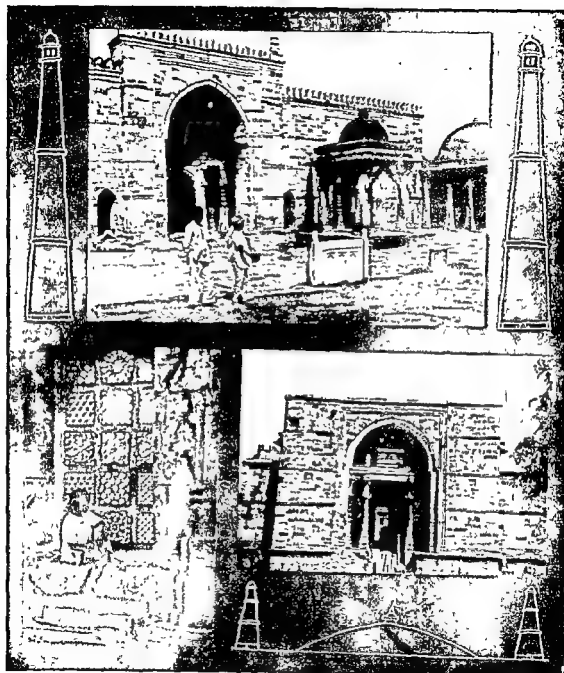
નગરરચના

ખલાત શહેરના અનેક અવતાર થઈ ગયા એ તો આપણે જ્યાં પ્રવરણોમા જોયુ નગરાની જગ્યાએ આવેના શહેરની રચના કેની હશે અને ત્યાં કેના મનાનો હશે એ જાણવા માટે તો હાલ મ્તપના સિવાય કાઈ માધન રહ્યું નથી હાનનુ શહેર હિંદુ સમયના પાછના ભાગમા વચ્ચે હશે અને એ જ જગ્યાએ એના મકાનોના અને અન્યતરો થઈ ગયા હશે હાનમા ખલાત શહેરની અસન બાધણી અમદાવાદની માફક મગ હિંદુ નગરરચનાના સિદ્ધાત પ્રમાણે થએની છે એ રચના જેટલે અશે અમદાવાદે જાગની રાખી છે તેને અશે ખલાતે જાગની નથી એટલે એનુ અસન મરૂપ આજે જાણુ મુસ્લેન છે દરનારગઢ માણેઓક ત્રણ દરનામ નગરે જગ્યાઓની મિતિ અમદાવાદની બધણી સાથે કાઈક મગ છે ખલાત મતન સરસાન ચતા પહેના ગૂજરાતની રાજ ધાનીનુ શહેર નહોતુ એટલે રાજગલની પાસે રાજકટમની મસ્જિદ અને શહેરની વચ્ચે જુમા મસ્જિદ હોય એવી રચના નથી એમ્લો ફેર છે પોગો અને રમ્તાઓ તથા ધરાની રચના ઉત્તર ગુજરાતના શહેરોને મળતી છે

જુમામસ્જિદનુ વર્ણન

ખલાતના દરિયા તરફના કોની પાસે રાજગલની બાજુમા નિશાળ જુમામસ્જિદ છે આ મસ્જિદ ગૂજરાતની સર્વથી જૂની મસ્જિદોમાની એક ગણાય છે ત્રણ દરનામથી દક્ષિણ તરફ જતા મસ્જિદ નો ઉત્તરનો ભાગ નજરે પડે છે, અને એ જોતા એના સૌંદર્ય અને લવ્યતાનો પૂરો ખ્યાન આવતો નથી એની લવ્યતાનો ખરો ખ્યાન અદરથી અને દક્ષિણ બાજુથી આવે છે આ મસ્જિદ ગૂજરાત ની બીજી ઉત્તમ મસ્જિદોની પેઠે રાતા રેતીઆ પથ્થર sand-stoneની બાધેની છે

આ મસ્જિદ પૂર્વપશ્ચિમ ૨૧૨ ફીટ લાંબી છે અને ઉત્તરદક્ષિણ ૨૫૨ ફીટ પહોળી છે એમા દક્ષિણ તરફ રાત્ને છે તેના ૫૫ ફીટ મમાઈ જાય છે મસ્જિદનો અંતરનો પ્રાર્થનાનો ખડ ૦ રથી ૧૮૮ ફીટ લાંબો અને ૫૦ ફીટ પહોળો છે એની સામેનો ચોખ્ખો ૧૩૪ ફીટ લાંબો અને ૧૧૮ ફીટ પહોળો છે એની આસપાસની પડાળાઓ ૫૩મે ૨૮ ફીટ પહોળી અને આગના ભાગમા ૦૦ ફીટ પહોળી છે પ્રાર્થનાખડમા ૧૫ ફીટ ઊંચા ૧૦૦ ચાલલા છે એ ચાલના ૨૬ની બે હારમા ગોઠવેના છે અને પાઠની દીવાનથી એ હાર ૨૧ અને ૪૨ ફીટ છેગી છે આ ચાલનાઓની

(૧) જુરમા મહિમદ ગંદરથી (૨) મહિમદની ગંદરની એક તપ્પી
(૩) જુરમા મહિમદનો પૂર્વ તરફનો દરવાજો—ખંડિયેર સ્થિતિમાં

ગોદવલુ એવી રીતે કરેલી છે કે ચૌદ ચોરસ પડે છે, અને એના ઉપર ખૂણા કાપીને અષ્ટકોણ કરી હિંદુ રીત પ્રમાણે ધૂમટ બનાવેલા છે. આગળના ત્રણ મોટા દરવાજાની અંદર હતે જામીન સર્વ જમીન જમીન મુકેલી છે. વચ્ચે દરવાજાને બે શીટ આગળ લાવી ચાલીસ ફીટ જમીન કરેલા છે. અને તેને બે છેડે નાના બે મીનારા છે. આ પ્રમાણે આગલો ભાગ અને ત્રણ દરવાજા એવી રીતે જમીન લીધા છે કે પાછળના ધૂમટ દેખાય નહિ. અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે આ મસ્જિદમાં પણ મલુકખાનું (સ્ત્રીઓને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા) છે. પણ અમદાવાદમાં એક જ બાજુ હોય છે ત્યારે ખંભાતમાં બે બાજુ છે. બાંધણી અમદાવાદની માફક અધિકા યાંત્રણ ઉપર કરેલી છે અને જામીન કરેલી છે. એ જામીન આજે સારી હાલતમાં નથી. પડાળાઓમાં ૨૧ ધૂમટની હાર છે અને દરેક ધૂમટવાળા ભાગમાં એકએક બારી છે. ચૌકની વચ્ચે વલુ કરવા માટે પાણીનો હોજ છે. મસ્જિદની પશ્ચિમ તરફની ભીતમાં ત્રણ દરવાજાની સામે ત્રણ મહેરાબ અથવા કિબલા છે, અને એ અર્ધ ગોળાકાર છે, અને મથાબે કમાન છે. મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદી કમાનોના ઘાટની છે. આ મહેરાબ અમદાવાદની મસ્જિદોના મહેરાબના જેવા કારીગરીવાળા નથી પણ સાદા છે. મહેરાબની પાછળ ભીતમાં ટેકા કરેલા છે. જે ધૂમટની નીચેની ભીતમાં મહેરાબ નથી, તેમાં બારીઓ છે પણ તે સારી હાલતમાં નથી. ખીંચર આઠ પગચિયનો, અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં છે એવો બનાવેલો છે, અને ઓરંગઝેબના વખતમાં ખીંચરની જગ્યાએ ઘડાડવામાં આવી તે અસર અમદાવાદની પેઠે ખંભાતમાં થઇ હોય એમ લાગતું નથી. ખીંચર મુસ્લા અગર ખતીબને માટે છે.

આ મસ્જિદની દક્ષિણે અડોઅડ મોટો રોજને આવેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ અને પહોળાઈ ૪૯ ફીટ છે. એનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર દક્ષિણે છે. વચ્ચે ૩૯ ફીટ વ્યાસનો મોટો ધૂમટ છે. એની દક્ષિણના દરવાજામાં અને મસ્જિદની દક્ષિણના દ્વારમાં પડખે થઇને ઉપર જવા માટે દાદર છે. ધૂમટ પડી ગએલો છે અને એની મરામત કરવાને કાંઈ પગલાં લેવાયાં લાગતાં નથી. ધૂમટની નીચે પડાળા જેવું કરેલું છે. પશ્ચિમ બાજુ રોજને લગતી ખાનગી મસ્જિદ છે અને એનો સંબંધ મુખ્ય મસ્જિદના મોટા ખંડ સાથે અને દક્ષિણ તરફના મલુકખાના સાથે છે. વચ્ચે બંધાવનારની પોતાની અને એની સ્ત્રીની કબરો છે. આ રોજમાં થઇને પણ મસ્જિદમાં જઈ શકાય છે. કબરો આરસની અને સુંદર કારીગરીવાળા છે અને એના ઉપર લેખ છે. એમાં રિવાજ પ્રમાણે કુરાનુસારીશનાં વાક્યો છે. લેખમાં બાંધનારનું નામ પણ લખેલું છે. અનેક વિશેષણો લગાડ્યા પછી કહે છે કે અરબસ્તાન અને ઈરાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા હમર બીન અહમદ કાઝરી-જેને ઝેરઅલ મલીકનો ઇસ્કાબ છે—એ પુથવાર સફરમાં સની નવમી તારીખે હી. સં.—૭૩૪ (ઈ.સ. ૧૩૩૩ તા. ૨૧ ઑક્ટોબર)ને રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યો. બીજી કબર ઉપર બીજી ફાતમાનું નામ છે એના ઉપર તા. ૧૧ શવાલ હી. સં. ૭૮૩ (૩૦ ડિસેમ્બર ૧૩૮૧)ની તારીખ છે.

મસ્જિદની પૂર્વ તરફ દ્વાર ઉપર નાનો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. મસ્જિદ મુહમ્મદશાહ બીન તખતખશાહના રાજ્યમાં તા. ૧૮ મહેરમ હી. સં. ૭૨૫ (૫ જાન્યુઆરી ૧૩૨૫)ને રોજ મુહમ્મદ અલખુતમારીએ ખાનગી ગિરકતમાંથી બંધાવી છે. બીજા એક લેખમાં સુલતાન ફિરોઝ (તખલક?)

ગોદવલ્લુ એવી રીતે કરેલી છે કે ચૌદ ચોરસ પડે છે, અને એના ઉપર ખૂણા કાપીને અષ્ટકોણ કરી હિંદુ રીત પ્રમાણે ધૂમટ બનાવેલા છે. આગળના ત્રણ મોટા દરવાજાની અંદર છત ઊંચી લઈ જઈ જળા મૂકેલી છે. વચ્ચે દરવાજાને બે શીટ આગળ લાવી ચાલીસ શીટ ઊંચો કરેલો છે. અને તેને બે છેડે નાના બે મીનારા છે. આ પ્રમાણે આચરો ભાગ અને ત્રણે દરવાજા એવી રીતે ઊંચા લીધા છે કે પાછળના ધૂમટ દેખાય નહિ. અમદાવાદની મસ્જિદોની પેઠે આ મસ્જિદમાં પણ મધુકખાનું (સ્ત્રીઓને પ્રાર્થના કરવાની જગ્યા) છે. પણ અમદાવાદમાં એક જ બાલુહોય છે જ્યારે ખંભાતમાં બે બાલુ છે. બાંધણી અમદાવાદની માફક અરધિયા ચાંલસા ઉપર કરેલી છે અને જળા કરેલી છે. એ જળા આજે સારી હાલતમાં નથી. પડાળોઓમાં ૨૧ ધૂમટની હાર છે અને દરેક ધૂમટવાળા ભાગમાં એકએક બારી છે. ચૌકની વચ્ચે વલુ કરવા માટે પાણીનો હોજ છે. મસ્જિદની પશ્ચિમ તરફની ભોંતમાં ત્રણે દરવાજાની સામે ત્રણ મહેરાય અથવા કિયમ્ત્રા છે, અને એ અર્ધ ગોળાકાર છે, અને મથાણે કમાન છે. મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદી કમાનોના ધાટની છે. આ મહેરાય અમદાવાદની મસ્જિદોના મહેરાયના જેવા કારીગરીવાળા નથી પણ સાદા છે. મહેરાયની પાછળ ભોંતમાં ટેકા કરેલા છે. જે ધૂમટની નીચેની ભોંતમાં મહેરાય નથી, તેમાં બારીઓ છે પણ તે સારી હાલતમાં નથી. મીંચર આઠ પગથિયાનો, અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં છે એવો બનાવેલો છે, અને ચૌરંગજેખના વખતમાં મીંચરની ઊંચાઈ ઘટાડવામાં આવી તે અસર અમદાવાદની પેઠે ખંભાતમાં થઈ હોય એમ લાગતું નથી. મીંચર મુસ્લા અગર ખતીબને માટે છે.

આ મસ્જિદની દક્ષિણે અગ્રેઅડ મોટા રોજને આવેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ અને પહોળાઈ ૪૬ શીટ છે. એનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર દક્ષિણે છે. વચ્ચે ૩૬ શીટ વ્યાસનો મોટો ધૂમટ છે. એની દક્ષિણના દરવાજામાં અને મસ્જિદની દક્ષિણના દ્વારમાં પડખે થઈને ઉપર જવા માટે દાદર છે. ધૂમટ પડી ગએલો છે અને એની મરામત કરવાને કાંઈ પગલાં લેવામાં લાગતાં નથી. ધૂમટની નીચે પડાળો જેવું કરેલું છે. પશ્ચિમ બાલુ રોજને લગતી ખાનગી મસ્જિદ છે અને એનો સંબંધ મુખ્ય મસ્જિદના મોટા ખંડ સાથે અને દક્ષિણ તરફના મધુકખાના સાથે છે. વચ્ચે બંધાવનારની પોતાની અને એની સ્ત્રીની કબરો છે. આ રોજમાં થઈને પણ મસ્જિદમાં જઈ શકાય છે. કબરો આરસની અને સુંદર કારીગરીવાળા છે અને એના ઉપર લેખ છે. એમાં રિવાજ પ્રમાણે કુરાનુશીદનાં વાક્યો છે. લેખમાં બાંધનારનું નામ પણ લખેલું છે. અનેક વિશેષણો લગાડ્યા પછી કહે છે કે અરબસ્તાન અને ઈરાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા ઉમર ખીન અહમદ કાઝરીની-જેને ઝેરઅલ મલીકનો ઈસ્લામ છે—એ બુધવાર સફરમાસની નવમી તારીખે હી. સં.—૭૩૪ (ઈ.સ. ૧૩૩૩ તા. ૨૧ ઑક્ટોબર)ને રોજ સર્ગવાસ પામ્યો. બીજી કબર ઉપર બીજી ફાતમાનું નામ છે એના ઉપર તા. ૧૧ રાજવાલ હી. સં. ૭૮૩ (૩૦ ડિસેમ્બર ૧૩૮૧)ની તારીખ છે.

મસ્જિદની પૂર્વ તરફ દ્વાર ઉપર નાનો હિંદુ ઘાટનો મંડપ છે. મસ્જિદ મુહમ્મદશાહ ખીન તથા અમદાવાદના રાજ્યમાં તા. ૧૮ મહેરમ હી. સં. ૭૨૫ (૫ જાન્યુઆરી ૧૩૨૫)ને રોજ મુહમ્મદ અલખુતમારીએ ખાનગી મિલકતમાંથી બંધાવી છે. બીજા એક લેખમાં સુલતાન શિરાઝ (તથાલક?)

ના વખતમાં ઝંઝરખાન ગરતુરી નામના મિસ્ત્રીએ બાધી એમ પણ લખ્યું છે

ખલાતમાં ફેટલીક કબરો ઉપર અલ કાઝરી કબર જેવી છે એક તો ઇખ્તીયાર ઉદ્દૌલા નામના ખનનગીની ઇ સ ૭૧૬ હી સ જમાદલ આખર માસની ૧૭મી તારીખનો છે (૧ સપ્ટેમ્બર ૧૩૧૬) શહેરથી માધલ પશ્ચિમે અહમદ અલ હાજમ કુરેશીના પુત્ર અબ્દુસ્સલામના પુત્ર ઇસીના પુત્ર મુહમ્મદના પુત્ર સૈયદ અહમદના પુત્ર હાજી મુસુફની કબર છે હી સ ૮૧૪ (ઇ સ ૧૪૧૧) છે બીજી કબર ફકરદૌલા વહીન અબુબકર ખીન હસનની છે હી સ ૮૧૮ (ઇ સ. ૧૪૧૫) છે ૩

બાધણીની થર્ચ

આ મસ્જિદ ઇ સ ૧૩૩૫માં બાધાઈ એમ એની ઉપરના લેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે રોજની અદરની મુખ્ય કબર ઉપર ઇ સ ૧૩૩૩નું વર્ષ છે આ મસ્જિદ હાલ છે એ જ ઘાટની એ અખતે બાધાઈ હશે કે કેમ તે કહેવું મુશ્કેલ છે મસ્જિદની સાદાઈ જોતા અમદાનાદમાં પદરમી સદીની શરૂઆતમાં બાધાએલી મસ્જિદોમાં અને આમાં બહુ ફેર નથી લાગતો એમ છતાં પણ અમદાવાદની જૂનામાં જૂની મસ્જિદો કરતાં આ ખલાતની જુમામસ્જિદ એક સૈમ જૂની છે એટલે એ મસ્જિદની બાધણી અમદાવાદની સર્વથી જૂની મસ્જિદો સાથે સરખાવતાં અને એનાથી એક સૈકા જૂની એ વાત ધ્યાનમાં લેતા એટલી બધી જૂની હોય એમ માની શકાતું નથી ઇ ૧૩૨૫ એટલે હિંદુ સત્તા પૂરી થયા પછી થોડાજ વખતમાં આ મસ્જિદ બાધાએલી છે એ વખતે હિંદુ સ્થાપત્ય એની ઊંચામાં ઊંચી રિથિતિમાં હવું એટલે એને માટે કોઇ પણ ભારે મકાન બાધવું મુશ્કેલ તો નહોતું પરંતુ જે જાતની મસ્જિદો અમદાનાદમાં બાદશાહી સ્થપાયા પછી ફેટલે વડે દેખાય છે, તે જાતની મસ્જિદ ખલાતમાં એક સૈકા પહેલાં એટલા જૂના સમયમાં બાધાય એમાં શકા પડે છે પરંતુ બાધણી જોતા જેમ એ વખતે આ મસ્જિદ બાધાઈ હોય નહિ એમ લાગે છે તેમ એની અદરના લેખની તારીખથી એથી વિરુદ્ધ માનવાને પણ પ્રમાણ નથી ફક્ત ગૂજરાતમાં મુસલમાન સ્થાપત્યની પ્રગતિ જે રીતે થઈ છે તેના વિચાર કરતાં એટલી શકા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે લેખની તારીખ પ્રમાણે એ વખતે મસ્જિદ બાધાઈ છે એમ માનીએ તો તે વખતના હિંદુ કારીગરોને નકશો બનાવી આપનારા ખાસ બહારથી આવેલા હોવા જોઈએ મસ્જિદ તો એ વખતે બાધાઈ એમ માની લઈએ તો પણ જોડેના દક્ષિણ તરફ આવેલો રોજો તો પાછળથી બાધાયો હશે એમ જ માનવું પડે રોજની બાધણી ને એના ઘૂમટનું કદ જોતાં ચૌદમી સદીમાં એ બાધણી થવી અશક્ય છે ગૂજરાતના સુલતાનોના પણ પાછના લાગમાં સુલતાન બહાદુરશાહના વખતથી એવા બુનદ ઘૂમટો ગૂજરાતમાં બાધાવા લાગ્યા એટલે કબરો ચૌદમી સદીની શરૂઆતની હોય પણ મસ્જિદ અને રોજો તો પાછળથી કોઇએ બાધ્યા હોય એમ લાગે છે અને બાધાયા પછીના અનેક સૈમઓમાં તેની મરામત થયા કરેલી છે એમ અષ્ટ દેખાય છે આ મસ્જિદ હિંદુ મસ્જિદો

૩ Arc Survey of W India VI Burgess P ૨૪૯ નક્ષત્ર અરનીચ મીડાના ફેરથી બહુ ફેર પડે છે તેની નામ સ્પષ્ટ થવું નથી એમ લાગે છે

ફેરવી નાખીને બનાવેલી છે, એવો એકમત કેટલાક લેખકો કહે છે. આમ ધારવાને આધાર નથી. લેખમાં કહેલા વર્ષમાં મસ્જિદ બંધાઈ હોય તો એ વખતે મુસલમાન સત્તા તુરતમાં જ આવેલી હતી. મસ્જિદની રચના પણ એક સૈફ પછી શંકાએથી મસ્જિદો જેવી છે. તો એટલા વહેલા સમયમાં મસ્જિદ હિંદુ કે જૈન મંદિરને ફેરવી નાખીને કેવી રીતે થઈ હશે તે કલ્પનામાં આવી શકતું નથી. હિંદુ મંદિરોના પથ્થરો અને ધાંભલાઓ વગેરે કાટમાલ વાપર્યો હશે એમાં શંકા નથી. એ વખતે ઉત્તુખખાનના લશ્કરે એક વખત તો મંદિરોનો ખંસ કરેલો હતો. પરંતુ ખુદ ઉત્તુખખાનના દરબારમાં જૈનોનું જોર સાફ હતું. તો આખું જૈન મંદિર ફેરવાઈને મસ્જિદ તે વખતમાં બની જાય એ માનવા જેવી વાત નથી.^૪ હિંદુ મંદિરોના અવશેષો લઈને મુસલમાન વેપારીએ મસ્જિદ બાંધી એ જ વાત સંપ્રતિક એવે માનવા જેવી છે. મસ્જિદ રાજસૂતાએ નથી બાંધી, રાજસૂતા એ વખતે મૂળરાતમાં તદ્દન નવી જ આવેલી હતી એ પણ બૂલવા જેવું નથી. એકંદરે મસ્જિદની બાંધણી કબરની તારીખ કરતાં એક સૈફ પાછળની જણાય છે.

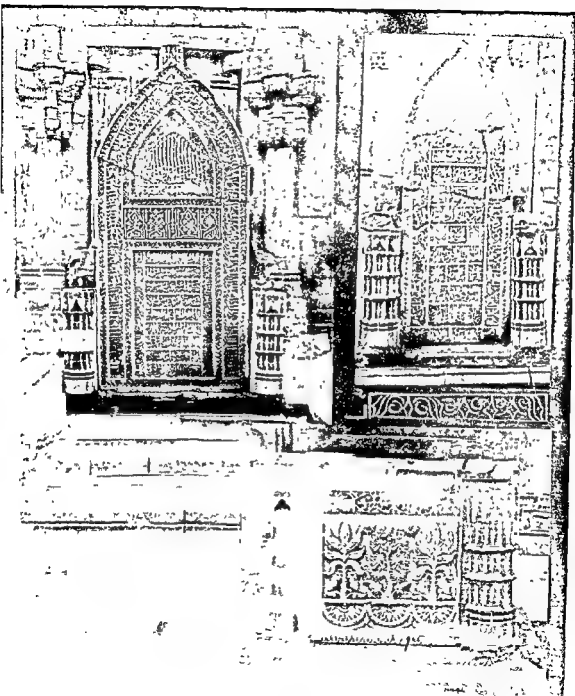
૧૭૭૫માં જુમામસ્જિદ અને બીજાં મકાનો

છેક મોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગ સુધી આ મસ્જિદ સારી દશામાં નહોતી. એના ધણા ભાગ પડી ગયા હતા. પરંતુ હાલ એની સારી મરામત થતી રહી છે અને ખંભાતનું એ મુખ્ય જોવા લાયક સ્થાન ઠીક શકાય. જેમ્સ ફોર્સે (૧૭૭૫)માં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે, એ કહે છે કે આ એક હિંદુ મંદિર હતું. એમાં મૂર્તિઓ જમીનમાં નાખેલી છે. આ માન્યતાની ચર્ચા ઉપર કરી છે એટલે ફરી લખવાની જરૂર નથી. ફોર્સે જ્યાં પોતે તપાસ કરીને લખે છે ત્યાં ખરૂં લખે છે પણ બીજાનું સાંભળીને લખે છે ત્યાં ભ્રમ પેદા કરે છે એવું એની પછી પોણી સદી પછી આવેલો ધીગજ કહે છે. ઉપરની વાતની પેઠે ફોર્સે બીજી વાત એ કહે છે કે મસ્જિદની દક્ષિણે એક મીનારા હતો અને બીજે વીજળાથી પડી ગયો. આ હકીકત પણ ભ્રમભૂલક છે. ફોર્સે આગળ લખે છે કે ખંભાતનાં પરાંમાં કેટલાક સુંદર રોજા છે જેમાં કારીગરી એટલી તો ઉત્તમ છે કે એના બાંધનાર કારીગરોને નકશી કરવા માટે જેટલો પથ્થર કાતરીને રેતી કાઢી તેની બારો-બાર સોનું આપવામાં આવેલું. આ રોજાઓ ક્યાં હશે તેનો આજે પતો લાગતો નથી.^૫

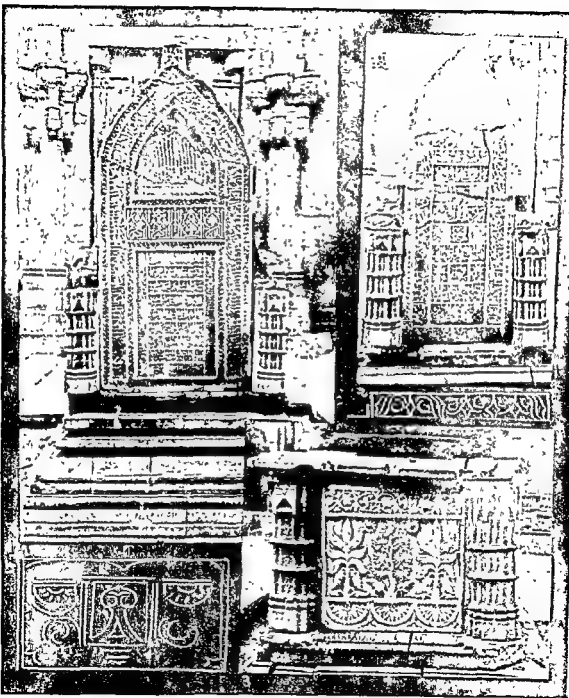
નવાબ સાહેબનો મહેલ

નવાબ સાહેબનો મહેલ એ બીજું ઉત્તમ મકાન ખંભાતમાં ગણી શકાય. જુમામસ્જિદની બાજુમાં દરબારગદનાં મકાનોમાં રાજમહેલ આવેલો છે. ગદમાં જુલ્લુદાં મકાનોનો સમાવેશ છે. એમાં દરબાર ભરવાનો જે ભાગ છે તે જગ્યા અને સુંદર છે. એનો ઉદાવ મોગણ ધાટોનો છે, અને એની

^૪ આ મસ્જિદમાં એક અપરમો ધાંભલો નાગવી વિપિના અરપણ તેજવાગો અને ગર્દભ સાપની મૂર્તિ કોતરેલો વર્ણવે છે. એને મંદિરમાં વાપરતાં વધેલો ધાંભલો છે એમ કહેવામાં આવે છે આ ભ્રમ છે. આ ધાંભલોને મસ્જિદ સાથે સંબંધ નથી. ખહારથી આવેલો જણાય છે. હિંદુ સમયના અંત ભાગનો લાગે છે.

શુભા મસ્જિદની અંદરની આસપાસની કમરો; તે પરના લેખ તથા કોતરણી સહિત

ગુરુમા મસ્જિદની ચાંદરની આરસાની કળશૈ; તે પરના લેખ તથા કોતરણી સહિત

છે. તેમાં એક અખંડ છે અને બીજી ખંડિત છે. આ બંને મૂર્તિઓ કલાના સુંદર નમૂના છે, અને એમના મુખ ઉપરના ભાવ તથા આલંકારોની શુદ્ધિ મનોહર છે. બ્રહ્માના મંદિરમાં શિવ ગણેશ વગેરે બધી મૂર્તિઓ ઉત્તમ છે. નગરામાં જ્યાંદિવ્યની મૂર્તિ પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. બ્રહ્મા અને સૂર્યની આ મૂર્તિઓ આખી મનુષ્યામૂર્તિ જેટલી ઊંચી છે. સૂર્યની મૂર્તિ મોઢરાની મૂર્તિઓ જેટલી ભાવવાહી નથી. ખંભાતમાં વડા વાસુદેવની પોળમાં વિષ્ણુની મૂર્તિ છે તે પણ એ જ સમયની છે પણ તે નાની છે. શિવ મંદિરો આ પ્રાચીન પાશુપતોના સ્થાનમાં છે અને સાદાં ને રસ વગરનાં છે. એમાં સૂર્ય, પાર્વતી વગેરેની બીજી સારી મૂર્તિઓ અદ્દોતદ્દો પડેલી મળે છે.

ઝાગણીસમી સદીના અંતમાં અને વીસમી સદીમાં જે મકાનો બનેલાં છે તે પશ્ચિમની ઢબનાં છે; અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તદ્દન નકામાં છે. બીજે બધે બન્યું છે એમ ખંભાતમાં પણ એવાં મકાનો નથી પશ્ચિમના સ્થાપત્યના નિયમ પ્રમાણે કે નથી આપણા દેશી નિયમ પ્રમાણે. એટલે આજ સદી સ્થાપત્યને માટે તો મુબારક જેવાં મોટાં શહેરોમાં ગણુત્રીમાં લઈ શકાય.

પ્રકરણ ત્રેરમું

વેપાર અને વહાણવટું

ખભાત વેપાર માટે લાયક મધ્યસ્થ સ્થળ

ખભાતની વેપારનો ઇતિહાસ એના મ્યજના ઇતિહાસ જેટલો જ રમખ છે. ખભાતનું સ્થળ એશિયાના નકશામાં એની રીતે આવેલું છે કે ઘણા દેશથી આવતા જતા માનનું એ મધ્યસ્થ મન્દ્ર થઈ શકે. પ્રાચીન સમયમાં ત્યારે યુરોપના કેપ્ટાન્-દેશો જગતી હતા અને અમેરિકા યુરોપના થોકોને જડશે પણ નહોતો ત્યારે હિંદુસ્તાનની મિથિ વેપારઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં કેવી સર્વોપરી હતી એ હવે ઇતિહાસના નાચનારને અમનપ્યુ નથી યુરોપના થોડા કપામ થુ તે સમજતા નહોતા ત્યારે હિંદુસ્તાન સારામાં માઝ કાપડ બનાવી પગદેગોને પૂરૂ પાડતું હતું એ હિંદુસ્તાનમાં પશ્ચિમમાં આવેશે. ગૂજરાતનો નાનો પ્રાન વેપારી જુદિમાં સર્વોપરી હતો છેક કહેવાતા પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી લક્ષ્ય, સોપારા, પ્રભામ ને ખભાત હિંદુસ્તાનના મોળા બદરો હતા તેમાં ખખાત હિંદના મર્વથી મોટા બદરોમાં ગણાતું, અને પાઠજથી પહેલી પકિતનું ગણાતું સુરત મદર પણ ગૂજરાતનું જ બદર હતું કે નકત્તા, મદ્રામ વગેરે મોટા બદરો આજે હિંદુસ્તાનમાં છે જતા વેપાર અને નાણાપટા માટે તો જેમ મુખ્યજ નર્વોપરી ગણાય છે તેમ મધ્ય પ્રાચીન કાળમાં તામ્રવિશ્વ વગેરે બદરો હતા ખભાત જ મુખ્ય ગણાતું મોળામાં મદીના આન ભાગમાં ખભાતના અખાતનો મથાગાનો ભાગ પુરાતો ગયો તેમતેમ ધીમે ધીમે ખભાતની જાહોજનાની ઘટતી ગઈ અને આર્થિક પડતી આવી ઉત્તર હિંદ સાથે ખભાતનો વેપારી સમય છેક મત્તરમાં સદી સુધી જમીન રસ્તે હતો ત્યારે અખાત જેવું તે મુજબ સરસ્વતી નદીનો ખખાત પામેથી વાસ્તીર સુધી જતો પ્રનાહ અને સિન્ધુ આદિ કન્થના નળુમાં પડતી નદી એના પળમમાં થઈને આવતા પ્રનાહ ખખાત અને ગૂજરાતના બીજા બદરોને ઉત્તર હિંદના મુખ્ય મથક સાથે સહેનાઇથી જોડતા એક બાણુ દક્ષિણમાં થઈને જના પ્રહદેશ વગેરે દેશો અને બીજા બાણુ પશ્ચિમમાં રાતો સમુદ્ર અને ઇરાની અખાતની આમપામના દેશો એ બવામાં ખખાતનું સ્થળ એવું મધ્યસ્થ છે કે એની એ ભૌગોલિક મિથિતિ એના વેપાર અને વહાણવટાની પ્રગતિમાં ઘણી સહાય કરતી.

ખખાતના વેપારનો ઇતિહાસ એટલે હિંદના પ્રાચીન વહાણવટાનો ઇતિહાસ

આ રીતે ખખાત અગર એ જગ્યાએ જે નામથી નગર હશે તેણે ઘણા પ્રાચીન કાળથી સારો વેપાર ખીનવ્યો હશે એમાં શકા નથી પરંતુ એ જાણનાના માધનના અભાવે અ્યારથી ખખાતના મ્પટ ઉદ્દેશ્ય મળે છે ત્યાથી વેપાર સખવી નિમત લખશુ બીજા એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ખખાત એ પ્રસિદ્ધ બદર હોઈ એનો વેપાર મોટે ભાગે દરિયા માર્ગનો છે અને જે વેપાર જમીન

માર્ગનો છે તે પણ પરદેશ જતા કે આવતા માટે સમુદ્ર સાથે સંબંધ ધરાવતો જ છે. એટલે ખંભાતના વેપારનો ઇતિહાસ ઘણે અંશે ખંભાતના વહાણવટાનો ઇતિહાસ છે. એમ કહેવાય છે કે મુંબાઈ, કલકત્તા વગેરે દ્વારનાં મોટાં બંદરોનાં નામનિશાન નહેતાં ત્યારે હિંદુસ્તાનના વહાણવાના કેન્દ્ર ત્રેવા ખંભાત બંદરમાં બીજાં કોઈપણ બંદર કરતાં વધારે પરદેશીઓ આવ્યા હતા.^૨

દસ અને અગિયારમી સદીના આરંભના ઉલ્લેખો

ખંભાતના વેપારના ઉલ્લેખો દસમી સદીની શરૂઆતથી આરંભનાં વર્ણનોથી શરૂ થાય છે. એ વખતે ખંભાતની પેદાશમાં કેરી, નારિયેળ, લીંબુ, ચોખા અને જથાબંધ મધ એટલું ગણાતું. ખંભાતમાં ચામડાનો વેપાર પણ મોટો હતો, અને એનાં ચંપલ તથા બેંગા પરદેશમાં જતા.^૩ ઘણા વેપારી ધરાન અને અરબસ્તાનના હતા અને પોતાના ધર્મ મુજેથી પાળતા હતા. આ વખતે દરિયામાં 'બરા-રિજ' નામના ચાંચિયા લોકોનો ત્રાસ ઘણો હતો, અને એ લોકો 'બરિયા' નામના વહાણમાં આવતા. આ લોકો હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાથી માંડી ધરાની અખાત અને સોડાટ્રા સુધી લૂંટ ચલાવતા.^૪ અગિયારમી સદીમાં આ ચાંચિયાઓનો ત્રાસ ઘણો હતો છતાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો સારો ચાલતો અને ગૂજરાતના વેપારનું એ કેન્દ્ર હતું. આસપાસથી કપાસ, કાપડ, મુંઠ વગેરે ત્યાં આવતું. ઉત્તર હિંદમાં મુલતાનથી પણ માલ આવતો અને તે પગરસ્તે અગર કિનારે સધાને વહાણમાં આવતો. માળવાથી ખાંડ આવતી. ખંભાતનો માલ પશ્ચિમમાં ધરાન, અરબસ્તાન અને આફ્રિકામાં સોડલા બંદરે જતો અને પૂર્વમાં હિંદના કિનારાનાં બંદરો, કોરોમાંડલ કિનારો, અને 'જંક' નામના વહાણમાં છેક ચીન સુધી માલ જતો.

બારમી સદી

બારમી સદીમાં ખંભાતથી ધઉં ચોખા, ગળી, સરકડ,^૫ એ મુખ્ય નિકાશ હતી. જગતના દરેક દેશની

૨ નુમેા વસંત રામભટ્ટાસવર્મા આપેલો આ લેખકનો 'ગુજરાતનું વહાણવટું' એ નામનો લેખ.

૩ Bom. Gaz. VI. P. 187-88. અને ઇંગ્લેન્ડ દોક્ટ્રિન-ઈલીઅટ. I. ૩૪-૩૮ નારિયેળ વગેરે ખંભાતમાં તે વખતે ઘઉં હશે એ આપે નવાઈ લાગે એવું છે. ઉપરની પેદાશ ખંભાતમાં થતી કે કેશના અંદરના ભાગમાંથી ત્યાં આવતી તે સ્પષ્ટ નથી. ઇંગ્લેન્ડ હોય વધારામાં કંદે જ કે બધી વસ્તી કિંદુબોલી છતાં બહુ મુસલમાન હતા અને બચ્ચાલી વડી એ જ રાજ કરતા હોય એમ હતું આ વાત મળવા જેવી લાગતી નથી. કારણ પછીનાં વર્ષોના હિંદી રાજ્યો તરફથી દરેક ધર્મવાળાને સમાન ન્યાય મળતો એવાં મળે છે. અબ્દુલ અહીં થતાં નથી એમ લાગે છે.

૪ Bom. Gaz. VI. P. 188. કાંઠિયાવાહન કિનારાના ચાંચિયા પ્રસિદ્ધ હતા. કચ્છના પણ ઘણા બળવાન હતા. રજપૂત, મેર, અને બટ નામના ચાંચિયા સામાન્ય અચરિત્ત નામથી ઓળખાતા. કચ્છમાં બટની વસ્તી હતી અને એ વખતમાં કચ્છનો રાજા જર્જાધિપ કહેવાતો. એ લોકોના વહાણના કાફલા એટલા બળવાન હતા કે મુદ્રેડીસ અને બસરા સુધી લૂંટ કરવા જતા ત્યારે બચ્ચાલી ખીલાસ્તની ગાદીને પોતાનું જાનું એર ચાંચિયાને હંફાવવામાં વાપરતું પડતું. બરિયા નામનું વહાણ તે ચૂરણની 'બેડો' હોય એમ લાગે છે. 'બેડો પાર' એ કહેવતમાં વપરાય છે. બેડો પ્રાકૃત વહાણના નામ 'બેમડો' એ ઉપરથી બેચડો બેચડો, બેડો, એમ બન્યું થઈ શક્ય છે.

૫ Elliot I. 85 આમાં નેતા Rattan સજ્જ વાપર્યો છે. ગેઝેટીઅરનો લેખક Indian cane લખે છે. ખાણ જતાવવા માટે વપરાતું હોય એમ લાગે છે. અહીં સરકડ સજ્જ કીક લાગ્યો છે.

વસ્તુઓ ખંભાતમાં મળતી અને ખંભાત મારફતે જતી ને આવતી. ચાચિયાનું જોર હતું. પરંતુ છેક ખંભાત લગી તેઓ હરકત કરી ચક્રતા નહિ, અને ખંભાત બંદરની અંદર તો વેપારીઓની સલામતી હતી. અલ ધૂરીસી લખે છે કે આ સલામતી તે વખતની સરકારે મળ્યુંત કિલ્લો ખંભાતમાં બાંધ્યો હતો તેથી હતી.^૧ આ વખત અલ્ફ્રિડ્સલ્વાડ પાટણના બળવાન રાજાઓનો હતો અને જૈનોનું જોર ખંભાતમાં વધવા માડ્યું હતું. પરદેશી વેપારીઓ ઉપરાંત મોટે ભાગે વેપાર જૈનોના હાથમાં હતો. તેરમી સદીમાં મેરીનો સંતુડો (Marino Sanuto) નામનો મુમાફર લખે છે કે ખંભાત હિંદના સૌથી મોટા બંદરોમાંનું એક ગણાતું. ગળાનો મોટો વેપાર અને નિકાસ પણ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થતાં. કાપડ ઘણા દેશોવર નિકાસ થતું. બારીક કાપડ પણ ખંભાત બંદરથી ચડતું. કપાસ અને ચામડા પણ ઘણા મોટા જથ્થામાં ચડતા. માર્કોપોલો લખે છે કે (૧૨૬૦)માં ગૂજરાતમાં એ વખતે ચામડાને વેપાર હતો. કાચા ચામડા, બકરા, બળદ, ઝેંમ અને બીજાં ઘણા જનાવરના અરબસ્તાન બાજુ ચડતા. ચામડા કેળવીને એના ચંપલ અને જોડા જનાવરના હુન્નર પણ મોટા પ્રમાણમાં હતા અને રંગબેરંગી અને સોનેરી ભાતીગળ ચટાઇઓ ચામડાની બનતી. સોનુંરૂપું, ત્રાંબુ, જમત, મજાં વગેરે રાતા સમુદ્રના બંદરોથી ખંભાતમાં આવાત થતું; અને ધરિની અખાતનાં બંદરોથી ઘોડાની ઘણી મોટી આમત થતી હતી. પારસી અને મુસલમાન વેપારીઓ પણ સારા પ્રમાણમાં હતા અને પાટણના રાજાઓ તરફથી દરેકને સરખો ન્યાય મળે એ આગળ જોઇ ગયા છીએ. વહાણવટું હિંદુઓના હાથમાં પણ સારા પ્રમાણમાં હતું. ખારવા ટંકેલ વગેરે મોટે ભાગે રજપુત અને કોળી લોકો હતા. આ સદીમાં ખંભાતમાં વસ્તુપાલ તેજપાવનો વહીવટ થઈ ગયો હતો. અને ગૂજરાતના નીકાસેન્યનું કેન્દ્ર ખંભાત હતું એ આગળ જોઈ ગયા. આ વીર વાણિયાઓએ ખંભાતમાં ૧૬ી ગૂજરાતની બ્યવસ્થા કરેલી છતાં અરબી સમુદ્રમાં ચાચિયાનું જોર ઓછું થયેલું જણાયું નથી. માર્કોપોલો લખે છે કે કચ્છ અને સોમનાથના ચાચિયા એ વખતે પણ જોરમાં હતા અને એ વખતમાં દરિયાના બીથી જબ્બર લૂંટાઈ ગણાતા. વસ્તુપાલના મહામાત્યપદના સમયમાં એનો પુત્ર જ્યેત્સિંહ ખંભાતમાં ગરાશીનો ધંધો કરતો હતો એમ સમજાય છે.^૭

ચૌદમી સદી

ચૌદમી સદીમાં ખંભાતના વેપાર સંબંધી બહુ ઉલ્લેખો મળતા નથી. એ સદી હિંદુ સમય પૂરો થયા પછી અને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહી અમલવાદમાં સ્થપાઇ તે પહેલાના દિવસોના સુસતનોનાં

^૧ Elliot I 84 આમાં Government of India એ કિલ્લો બાંધ્યો કે એમ લખે છે જેટ્ટીબરનો લેખક અલ્ફ્રિડ્સલ્વાડના રાજાએ એમ મોઢમ લખે કે સિંધ સિવાયના ભાગ આર.જો. હિંદ એ નામથી જોવાયતા અને ગૂજરાત સાથે એમનો પરિચય વધારે હોવાથી અને હિંદનું એ દ્વાર હોવાથી એને પણ હિંદ કહેતા એટલે ગૂજરાતને મટે જ આ રાજ વાપરેયો કે નોક ઇસીયટ્ટે એ વખતે કહેલું નથી ઇતીસા 'કના' 'Kana' નામની વસ્તુ નિકાસ થવાનું લખે છે

૭ x x x મહં જયવંસિંહ મં. ૧૨૭૬ સ્તંભતીર્થ મુદ્રાગ્રાપારાન્ વ્યાપૃવંતિસતિ ॥ અહાં મુદ્રા-ગ્રાપારાન્ એનો અર્થ નાણાવટીનો ધંધો કે સરકારી અધિકારી લોકો મહોર જાપ કે ટંકશાનનો અધિપતિ તે માટે મનકો છે, કેટલાક વિદ્વાનો ઉપર મુજબનો અર્થ કરે છે જુઓ સ. વૈ. ૧૬૭૦ 'વસતી'માં આવેલી અર્થ

સુખાઓના અમલની હતી. એટલે રાજ્યક્રાંતિની કાંઈક અવ્યવસ્થા અને રાજકર્તાઓની અંગત દેખ-રેખનો અભાવ હોવાથી એ સદીમાં બહુ વેપારીઓ પરદેશથી આવ્યા ન પણ હોય. આપણા દેશી સોફોને તો ધાર્મિક બાબતો સિવાય બીજું નોંધવાની ટેવ ઝાઝી હોવાથી દેશી ગ્રંથોમાંથી બીજી બાબતના ઉલ્લેખોની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. એમ છતાં પણ ખંભાત શહેરનો વેપાર એ સદીમાં પ્રમાણમાં સારો ચાલતો હશે એમાં તો શંકા નથી. અલાહિદીન ખીલજીના સુખા ઉત્તુધખાનના સમયમાં શત્રું-જય તીર્થનો છોડા ઉદ્ધાર કરનાર સમરસિંહ (સમરાચાહ) મેટો વેપારી હતો અને એની દેવગિરિ (દેવગઢ) અને ખંભાતની શાખાઓના કાર્યકર્તાઓ એના ભાઈઓ હતા. સમરસિંહનો વેપાર એવો મેટો હતો કે ઉત્તુધખાનની એના ઉપર ખાસ મદદરખાની હતી અને શત્રુંજયના ઉદ્ધાર માટે ખાસ કરમાન આપ્યું હતું.^૮ પરદેશીઓના ઉલ્લેખમાં ઇ. સ. ૧૩૪૫માં આરબ ઇબ્ન બટ્ટાનો ઉલ્લેખ માત્ર મળે છે; અને એ પણ એ સદીમાં ખંભાત સમૃદ્ધ હતું એમ સાફી પૂરે છે. યુરોપ અને એશિયાની વચ્ચેના રાતા સમુદ્રનો રસ્તો ચાલુ હતો એમ એ જણાવે છે, અને રાતા સમુદ્રનાં બંદરોનો ખંભાત સાથેના વેપાર જાણીતો છે.

પંદરમી સદી

પંદરમી સદીમાં આવેલા મુસાફરો ખંભાતમાં પોખરાજ, ગોમેદ, મુચંધી તેલો, લાખ, ગળી, હરડા, બહેડાં, આંબળાં, રેશમી માત્ર અને કાગળનો ધંધો સારો ચાલતો હતો એમ લખે છે. આ સદીમાં અમદાવાદના સુલતાનો નૌકાસૈન્ય માટે પણ ખ્યાન સાફ આપતા અને લગભગ પાંચ વખત ખંભાતે નૌકાસુદ્ધમાં ભાગ લેવાયો છે તે જોઈ ગયા. આમાં એક વખત ઇ. સ. ૧૪૩૦માં અહમદશાહ બાહાણી સામે કારલો મોકલેલો તે માત્ર રાજકીય બાબત હતી. બીજી ચાર વખત ચાંચિયાઓને વશ કરવા માટે કાકલા ગએલા.^૯ આ સદીમાં મૂળરાતના સુલતાનોએ ખંભાતને આબાદ રાખાવા-માં બહુ કાળજી રાખેલી. સોળમી સદીમાં જોકે ખંભાતના વેપારના ઉલ્લેખો બીજી દરેક સદી કરતાં વધારે મળે છે અને તેને લીધે બીજી કાંઈ સદી કરતાં એ સદીમાં ખંભાત વધારે સમૃદ્ધ હશે એમ કોઈ ધારી શે. પરંતુ ખરી રીતે તેરથી પંદરમી સદી એ ખંભાતના વેપારને માટે ખરેખરો સુવર્ણ-નો સમય હતો. અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાના સમય જેવી શાંતિ અને આબાદી મૂળરાતે કદી દીઠી નથી, અને એ સમય જેટલો વેપાર સોળમી સદીના બીજા પાંચથી પોર્ટુગીઝો જોરમાં

^૮ જુઓ નાલિનંદનોદ્ધાર પ્રત્યેક: શ્રીકલ્પ સરિ વિરચિત. પ્રસ્તાવ. ૪. શ્લોક. ૩૫૩-૫૪. ખંભાતની પેટીનો કાર્યકર્તા સાહણ હતો. આ ૪ પ્રત્યેકમાં આગળ લખે છે કે સાહણ ખંભાતથી રંધ લઈ સમરસિંહને મળવા શત્રુંજય તરફ જતો હતો તેમાં મંત્રી-ધર પાતાક, સાંગલ, રંધપતિ લાલા, સિંહલદ, વરદુપાલના વંશનો વિજય શેઠ, મદન, મોહકાક, રત્નસિંહ પગેરે ખંભાતના અગ્રગણ્ય શાવજી આન્યા હતા. શ્લોક. ૩૬૩-૩૬૭.

^૯ ઇ. સ. ૧૪૭૫માં મલખારી ચાંચિયા સામે; ૧૪૮૦માં જગત બેટકાઈકા ચાંચિયા સામે; ૧૪૮૨માં વલસાદના ચાંચિયા સામે; બાકી મહાકુટુબન સામે. એથેનોસિયસ નાકાટ્રીન. (૧૪૧૮-૭૪) લખે છે કે ચાંચિયા સુલતાન નહોતા તેમ ખિસ્તી પણ નહોતા. પંચમની માંત્રએની પૂજનારા અને કાંઈકરને ન જાણનારા હતા. એટલે ૧૬૬૬ હતા. (Bom. Gaz. VI. P. 189. N. 5).

આવ્યા પછી રહે એ મનાય એવું નથી એટલે સોળમી સદી કે જેનો હેતુ આગળ વર્ણવીય તેમા પોર્ટુગીઝોના હાથમા દિગ્વિદ્ય મત્તા ગયા છતાં બ્યારે ખલાત ધણ મમ્બદ સહેર માત્રમ પડે છે તો એની એથી પણ વધારે સમૃદ્ધિ પદરમી સદીમા હોની જોઇએ પદરમી સદીમા જ અમદાવાદ ૩મી લડનનું ખલાત લીવરપુષ જેવું જદર હતું પેદરમી સદીમા જ યુરોપ અને એશિયાના દેશોમા હિંદુસ્તાન આપુ ખલાતને નામે ઓળખાતું ઉત્તર હિંદમા મુમનમાન મત્તા એ વખતે જમી ગમેની હતી સુરતની શરૂઆત પણ એ સદીમા થઈ નહોતી એ વખતે ખલાત મહાનું કાગ ગણાતું એ સદી વીત્યા પછી તો એ મ્યાન સુરતે થઈ લીધું હતું

સોળમી સદી

સોળમી સદીના પહેલા પાદમા ગૂજરાતના સુનતાન બહાદુરશાહના અમનમા ખલાતની જાહેજનારી તો સારી હતી ગૂજરાતનું નૌકામૈન્ય બગવાન અને વિજયી નીડડયુ હતું છતાં એ બાદશાહના છેતના વર્ષોમા પોર્ટુગીઝોની સત્તા ઘણી વધી ગઈ હતી પોર્ટુગીઝોને લીધે ખલાતનો વેપાર વધ્યો હરો ક કેમ એ એક સવાન છે પરંતુ એ લોકોએ ગૂજરાતના મદરોને ઘણો ત્રાસ આપ્યો છે એમની અન જવર વધવાને લીધે સોળમી સદીથી આપણને ખલાત તથા બીજા જદરોના વેપારના ઉલ્લેખો ઘણા મળે છે ઇ સ ૧૫૩૭થી હિંદના પશ્ચિમ પ્રિનારના મસુદના એ લોકો નિયામક જેવા બની ગયા હતા ખલાતનો વેપાર ઘટે અને તે આમપાસના થોડા નાના મુનદનુ માન મદર બની જઈ હિંદુ સ્તાનનો વેપાર દીવ દમણ વગેરે એમના જદરો મા ફતે થાય એમા એમનો ખરો મ્વાર્થ હતો

વનિયા અને રાનિયા

ઈ. ૧૫૮૦થી પોર્ટુગીઝ રપેઈનની સત્તામા અવવાથી એમની સત્તા નરમ પડી ત્યારથી ખલાતનો વેપાર વધવા માડ્યો એ પહેલા ખલાત અગર ગૂજરાતના બીજા જદરોથી ઊપડતા વહાણોને પોર્ટુ ગીઝોનો પરનાનો મેળવવો પડતો ને ખલાત આવતા વહાણોને પણ એમને સતોરવા પડતા એ સત્તાનો એક દાખવો સારો મળેનો છે કારીના વતની અને ખલાતના મોટા વેપારી એ વખતે વનિયા અને રાનિયા નામના જૈન લાઇએ હતા એમનો વેપાર ઘણો મોટો હતો અને ગોવાના ફિગી ગવર્નર ઉપર એમની લાગવગ ઘણી ભારે હતી એક વખતે પોર્ટુગીઝોએ એક ચાચિયાનું વહાણ પકડ્યું અને પકડાએનાઓને મારી નાખવા હુકમ આપ્યો એ દિવસે જૈનોના પશુમણ્ય હતા ચાચિયાઓને એ વાત યાદ આનનાથી વનિયા અને રાનિયા શેડના ધર્મના ખાસ દિવસો છે એ યાદ ફિગી સત્તાવાજાઓને આપી, અને પોતાના મિત્ર જેવા રોહિયાના ધાર્મિક પરીને દિવસે દિવસ ન કરવી એમ લાગ્યાથી ચાચિયાને એમણે છોડી મૂક્યા ૧૦ આ વાત એમણે બતાવી આપે છે ગૂજરાતના વેપારીઓ દરેક સત્તા સાથે સારાસારી રાખતા હતા

સોળમી સદીના પાછલા ભાગમા સિંધમ્મ દેશનું જદર પણ વધતું જતું હોવાથી મુવતાન પગલ અને ઉત્તર હિંદના કેટલાક ભાગનો માલ જે ખલાત મારફતે ચડતો અને આવતો તે દેશ મારફતે ચાનવા

હાંચે. ૧૧ એ જ અરસામાં ખંભાતના અખાતનો ઉપરનો ભાગ પુરાતો જતો હોવાથી મોટાં વહાણો ઘેઘે જીલાં રહેતાં અને ત્યાંથી નાનાં વહાણોમાં માલ ભરીને લાવવો પડતો. બંદરની સમીક્ષિને આ એક મોટી હરકત નહીં હતી. એથી ચુસ્ત વધતું ગયું અને ખંભાતનો વેપાર એ પછીની સદીથી ઓછો થતો ચાલ્યો.

સોળમી સદીમાં ખંભાતમાં પાટણુ અમદાવાદ અને ચાંપાનેરથી માલ આવતો. શરૂઆતમાં તો દિલ્હી અને કાહોરથી પણ માલ આવતો. હિંદુસ્તાન અને જૂજરાતનાં બંદરો જેવાં કે, ઘેઘા, દીવ, દેબલ, (સિંધ), કાલીકટ, કોચીન, સીશેન, ચિનાઓંગ, માતાંબાન, તેનાસરીમ, મલાકા, અને પશ્ચિમમાં હોરમઝ, શહેર, એડન, જેડા, મેગેડોકસા, મલિદા અને મોંબાસા, વગેરે બંદરોથી પણ ખંભાતમાં માલ આવતો. પોર્ટુગીઝોની સત્તાના વખતમાં ખંભાતથી હિંદુસ્તાનના બંદરોએ જતો માલ દીવ દમણ ને ગાવે જતો, અને ધરાની અખાત બાજુ જતો માલ હોરમઝ જતો. ૧૨ બારમોસા લખે છે કે ખંભાતના વેપારીઓ મોંબાસામાં ઘર કરીને રહેતા હતા અને ખંભાતનાં વહાણોમાં પોતનો માલ આવતો તે સોફાલા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં બસો માછલથી છેડે અને કેપ ઓફ ગુડ હોપ સુધી જતો. આ વેપારીઓ ખંભાતનો રંગીન માલ આફ્રિકાના બંદરના લોકોને આપી બેખ્યા વગર સોનું બદલામાં લેતા અને એમાં સો ટકા ઉપર નફો કરતા. મોંબાસામાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવતા. ૧૩ કહે છે કે ધરાની અખાતના હોરમઝ બંદરની આવક ખંભાત સાથેના વેપાર ઉપર જ આધાર રાખતી. ૧૪ એડનને ખંભાત સાથે મોટો વેપાર હતો. એમાં કાપડ, તેળના, ઔપો, જવાહીર, મોતી, સુતર, રૂ વગેરે આવતું; અને પારો, હરમજ, ગુલાબજલ વગેરે જતું. બારમોસા લખે છે કે ‘ખંભાતનાં વહાણો એટલાં બધાં ને એવડાં મોટાં આવે છે અને એટલો બધો જગ્યાગંધી માલ લાવે છે કે એની કિંમતનો વિચાર કરતાં ગલરામણ ઘઈ ગય.’ ૧૫ પેશુમાં ખંભાતનું કાપડ અને રેશમી પટોળાં બહુ જતાં.

૧૧ Bom. Gaz. VI. P. 190. Note. 1.

૧૨ એ જ પૃ. ૧૬૦.

૧૩ Stanley's Barbosa P. 12.

૧૪ Bom. Gaz. VI. P. 190 Note 3 નિમ્ને અકમતી ચૂજરાત સતતવના સભ્યનાં ચૂજરાતનાં બંદરો ગણાવના હોરમઝ (હરમુજ) બંદરને ચૂજરાતને ખંદણી આપતું બંદર કહે છે. ચૂજરાત ચોથસી બંદરનો વાવરો કહેવાતું એમાં બહારનાં ઘણાં બંદરોને ગણવેલાં છે. હરમુજ બંદરનું નામ નૂનાનૈન રાસામાં પણ આવે છે. એ બંદરમાં પહેલાં આપણા લોકોની વસી સારી હતી. Stanley's Barbosa P. 4, 5, 9, 13, 15, 16, 17માં આફ્રિકા કાંઠાના ખંભાત સાથે વેપારના ઉલ્લેખો છે. સોફાલામાં હિંદુ ચુસ્તબાન રહેતા અને રેશમી રંગબેરંગી કાપડ આપી મોટા બજારમાં હાથીદાંત લગ્નને એક હરવેટના પાંચ ૭ ડુપુડેટ લઈ ખંભાતમાં લેવતા. ખંભાતથી મલુકા આવતા (આટ્રાકના ?) મર્ચાંટ શહેરમાં પણ હિંદુ અને મુસલમાનો રહી ખંભાત સાથે વેપાર કરતા. ઝાંઝીબારના લોકો સારાં કપડાં મોંબાસાના ખંભાતી વેપારીઓ પાસેથી ખરીદતા. (સામાન્ય ચૂજરાતી માટે આ સળે લાગે છે). રામા ચમુક્રમ્મ મેગેડોકરનો શહેરમાં ખંભાતનો માલ વહાણમાં એડન વડેને આવતો. એ જ કિનારે બારમી નામના શહેરમાં ખંભાતનાં ઘણાં વહાણો આવી હાથીદાંત અને સોનું લઈ જાય છે.

૧૫ Stanley's Barbosa P. 27-28. Dinfar ને Xcher નામનાં શહેરો માટે પણ (પૃ. ૩૦-૩૧) એ જ મુસાફર લખે છે.

ખજૂર વગેરે અરબસ્તાન અને ઈરાનથી આવતા. ૨૧ મુસાફરોએ તેમના અને સુગંધી પદાર્થોની લાખી નામાવલી મોટયુક્ત, પેશુ, બાદા, તીમોર, બોર્નીઓ, સુમાત્રા, જાવા, મીયેન, મલયા અને કોચીન-ચીન વગેરેથી આવ્યાની આપેલી છે. આમા ખંભાતથી નિકાસ થતી ઘણી વસ્તુઓ પણ આયાત તરીકે ગણી છે. એટલે મોટા બંદર તરીકે જે વસ્તુઓ દેશાવર જતી તે જ વસ્તુઓ દેશાવરની સારી કે સખ્તી હોય તે ખંભાતમા પણ આવતી એમ સમજાય છે. ઘોડા અને હાથીદાંતની આયાત ખાખન આગળ જોઈ ગયા. કાચખાની દાલ અને કોડી માલદ્વીપથી અને રંગમા વપગતી કબૂતરની હગાગ આફ્રિકાથી આવતી. પેશુ ને માર્તાખાનથી લાખ અને જાવાથી કરતુરી આવતી. આફ્રિકા, મોકોદ્રા, અને માય દ્વીપથી અંબર આવતું. દાકથી બારીક મલમલ, યુરોપ બાજુથી રાતા સમુદ્રમા ધઈ ને મખમલ અને ગરમ કાપડ આવતું. ૨૭ સોગમી સદીના પૂર્વાર્ધમા આ પ્રમાણે ખંભાતનો વેપાર ચાલતો હતો. એ સદીના અંતમા આગળ વર્ણવ્યા એ કારણોથી વેપાર જરા નરમ પડ્યો. એ આછા ધણેવા વેપારની યાદી પણ સીઝર ફ્રેડરિકે આપેલી છે અને એમા કાપડ અને અકીકનો સામાન એ મુખ્ય છે બીજા માલની લાખી યાદી અહીં ફરી લખવાની જરૂર નથી.

હલાલીનો ધંધો

ખંભાતનો વેપારીવર્ગ પરદેશી અને વતની એમ બંને જાતનો હતો. પરદેશીઓમા આરબો, બીજા મુસલમાનો, પોર્ટુગીઝો અને યુરોપિયનો હતા વતનીઓમા વસપરપરાથી ઘર કરી રહેલા મુસલમાનો અને હિંદુઓ હતા હિંદુસ્તાનના બંદરોમા કોચીન, કાલીકટ અને કાબોલમા ખંભાતના હિંદુ વેપારીઓ સારા ધરમા ને જુદા લતાઓમા રહેતા તથા પોતાના દેશના રિવાજ પાળતા. પરદેશમા હોરમઝ બદરે, આફ્રિકામા મોબામા અને મેર્સીદામા ધણા હિંદુ વેપારી હતા. આ હિંદુ વેપારીઓ માટે યુરોપીય મુસાફરોમા બે મત છે. માર્કોપોલો, જોરડેનસ અને ફ્રેડરિક, હિંદુ વેપારીઓ અને હલાલીને ધણા વિશ્વાસપાત્ર અને સારા તથા હોસિયાર કહે છે જ્યારે બારબોમા અને ડી ક્રીટો ધણા ખરાબ, કંજૂસ અને છેતરનાર કહે છે. હેરોનીમો લખે છે કે એવેકઝેન્ડ્રીઆ ને કાસકસના મુસલમાન વેપારીઓ ખંભાતમા હતા અને તુર્ક (ટર્કીના રહેવાસી) લોકો તેા ધણા જ હતા. ૮ હલાલ વગર કાંઈ કામ થતુ નહિ અને પરદેશના લોકો તેા હલાલ વગર કાંઈ પણ ધંધો કરી શકતા નહિ દરેક ચીજની આપણે માટે

ના કમોદના યોગ્ય દક્ષિણ માટે ખંભાતથી જતા આવે આ પ્રમાણે થાય છે

૨૧ માયાફળ (Gallies)ને માટે બારબોસા લખે કે મહા બાજુથી એ વસ્તુ ખંભાત આપતી અને ખંભાતથી જવા અને ચીન જતી તથા હિંદોખ આગળ લખેલું વધુ સિદ્ધ કરે છે કે અરબસ્તાનથી જવા અને ચીન સીપાવહાણ જવા છતાં વેપાર ના મોટા મલકને લઈને ખંભાત ધઈને જતા 'From Cambay distributed to China'

૨૭ મખમલ વેનીસથી આવતી હતી અને તે ગુજરાતમા જલુ વખણાતી (Bom Gaz VI Note 5 P 192)

૨૮ Bom Gaz VI P 193 Note 3-6 Gordanus describes the Gujarati Hindu traders of Kalicut as the best merchants in the world and most truthful મહેપિપોલો અને સીઝર ફ્રેડરિકે એ મનને મને છે અને લખે છે કે એ લોખ કાંઈને છેતરતા નથી અને છેતરતા પણ નથી બારબોસા એનાથી ઉપજુ કહે છે અને વળન, નાણું, તેમજ આલ જાવામા છેતરપટ્ટી ચાલતી એમ લખે છે ડી ૧૦ ગુજરાતના વાણિયા ખિસ્તીઓને તેા ખાસ છેતરતા અને 'Must be desc...' the lost tri... લખે છે

દલાલ હતા. અંગ્રેજો પોતાના કામકાજ માટે ખાસ જુદા દલાલ રાખતા અને વખત જતાં ખીમ હરીદી કમી થતાં અંગ્રેજોનો દલાલ ખંભાતમાં સર્વથી મોટો દલાલ કહેવાતો. પરદેશીઓ પહેલવહેલા ગૂજરાતમાં આવ્યા પણ એમનાથી આ પ્રાંતમાં પગલાર થવાયું નહિ. મદ્રાસ અને બંગાળમાં એમણે વેપાર ઉપરાંત મજબૂત થાણાં સ્થાપ્યાં એ બતાવી આપે છે કે ગૂજરાતના વેપારીઓએ એમને બહુ પ્રવેશ કરવા દીધો નહોતો અને ધંધા પૂરતા તો એ આ પ્રાંતમાં દાખ્યા નહોતા. ગૂજરાતના વેપારમાં દલાલની સત્તાની જે પ્રથા પડેલી છે તે પરદેશીઓને બહુ ન પેસવા દેવામાં એક કારણભૂત યદ્ય છે એમ મનાય.^{૨૯} સીઝર ફેડરિક ખંભાતમાં આવા દલાલનું ઉત્તમ વર્ણન કરે છે: “ખંભાત જિતમાં પછી વેપારીએ એક સારો દલાલ શોધવો પડે છે. એ લોક હિંદુ હોય છે અને આખરદાર હોય છે. એમના હાથ નીચે પંદરથી વીસ ગુમાસ્તા હોય છે. વેપારી વહાણ ઉપરથી જિતરીને તુરત પોતાના માલની યાદી દલાલના હાથમાં સૂકી દે છે. ધરગથ્ય ફેટલોક સામાન પોતાની સાથે લાવવો પડે છે, કારણ આ દેશમાં ધર ખાસી (ફરનીચર વગરનાં) આપવાનો રિવાજ છે. દલાલ ખાટલા, ગોળા-ખાટલાં, વગેરેની સગવડ કરી રાખે છે. વેપારી આગમ્ય સે તે દરમ્યાન દલાલ એનો માલ વહાણમાંથી જિતરાવી ઘેર લાવે છે. વેપારીને બજારના રીતરિવાજ કે લાગતી કાંઈ સમજ હોતી નથી. દલાલ વેચવાની વસ્તુઓના બજારના ચાલુ ભાવ અને જે ખરીદી કરવી હોય તેના પથ્ય ભાવની યાદી આપી જાય છે. પછી દલાલ વેપારી જેમ કહે તેમ તેનો માલ વેચી કે ખરીદી આપે છે. જકાત વગેરે પથ્ય-દલાલ ચૂકવી આપી વસૂલ કરે છે. દલાલ વગર જાતે કરવા ધાર્યું હોય તો ગમે તેટલો વખત થાભો પથ્ય કાંઈ કામ થતું નથી.”^{૩૦}

જમીન માર્ગોનો વેપાર

જમીન માર્ગે આ સદીમાં અમદાવાદ મારફતે ધણો માલ આવતો. સિંધમાં નગરકંદા અંદર હોવા છતાં રાધનપુરને રસ્તે ત્યાંથી ખંભાત માલ આવતો. લાહોર, દિલ્હી ને આગ્રાથી પણ અમદાવાદ ધર્ધ માલ આવતો. અમદાવાદથી દર આડવાડિએ બસો ગાડાંનો કાફલો સાથે નીકળતો. કારણ રસ્તામાં રજગુત અને ડાળાઓનો ભો ધણો હતો. સાથે ચોક્કિયાત લેવા પડતા અને જમીન તરીકે ભાટ પણ સાથે રહેતા. તે કાફલાને હરકત આવે તો ભાટ ગણુ કરતા.

બંદરની સ્થિતિ

આ બંધી વેપારની જાહેજલાલીના સમયમાં ખંભાત બંદરનું પોતાનું બાઈ બહુ કામમાં આવતું નહિ. ખંભાતના અખાતમાં વહાણ ચઢાવવામાં ધણું બેખમ હતું અને દેશી ભોમિયા વગર અંદર આવતું નહિ. દૂર દેશાવરોથી ખંભાત આવતો માલ અને ખંભાતથી દૂર દેશાવરોમાં જતો માલ ગાંધાર (ભરૂચ અને ખંભાતની વચ્ચે), ધોધા કે દીવથી ચઢાવવો ને ઉતારવો પડતો. ખંભાતના બારામાં

^{૨૯} અંગ્રેજ દલાલની વિગત અંગ્રેજ કોલીના જુદા પ્રકરણમાં કરી છે. અંગ્રેજ, હવ, પાટુંગીઝ નૅચ વગેરે ગૂજરાતને બંદરે ખીમ પ્રેનામાં અંદરના વેપારમાં વધારે દાખ્યા તેનું એક કારણ દર્શાવેલી સત્તા હતું.

^{૩૦} Bom. Gaz. VI. P. 193-4 (Cambay) Note. 7.

આ માલ 'તદ્વરી' નામના નાના ખજાઓમાં ભરીને લાવવા પડતો.^{૩૧} સોળમી સદીની શરૂઆતમાં કોઈ કોઈ વાર સામાન્ય મોટા કદના વહાણ ખખાતના મથાળા સુધી આવતા, પણ જેમજેમ વર્ષો વધતા ગયા તેમતેમ એ ભાગ છેક નકામો થતો ગયો. તે એટલે સુધી કે મહિનામાં બે વખત પૂનમ અને અમાસને દિવસે જ મોટી ભરતીને વખતે નાના વહાણો પણ આવી શકતા. ફિરંગીઓની સત્તા આ સદીના પાછા ભાગમાં વધી ત્યારે ખંભાત બંદરને આગ્રિયાથી અચાનક પોર્ટુગીઝોની મદદ લેવી પડતી અને ખંભાતમાં બાદશાહી નીકળે-ય રહેતું બધ પડ્યું હતું.^{૩૨}

સત્તરમી સદી

સત્તરમી સદી શરૂ થાય તે પહેલાં તે સુરતની ચડતી શરૂ થઈ ગઈ હતી આ વખતે ખખાત બંદરને સુરત બંદરના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યું હતું છતાં પણ એનો વેપાર હિંદના કોઈ પણ બંદર કરતાં ભાગ્યે જ ઊતરતો કહી શકાય.^{૩૩} આગ્રેજ અને વહાણોએ પણ સુરતની કોડીઓને મુખ્ય સ્થાન ગણવાથી ખખાતનું મહત્ત્વ ધણુ ઓછું થયું. આ સદીમાં ખખાતની મુખ્ય નિકાશ કપાસ અને કાપડ રજા સુરત વધવા છતાં ઈરાની ખખાત સુધી પશ્ચિમમાં અને જાવા ને અમીન (સુમાત્રા) સુધી પૂર્વમાં ખંભાતના વહાણ રીધા જતા. હવે ખખાત બાદશાહી સુબાઓના રીધા હાથ નીચે તો નહિ પણ સુરતના મુસ્લિમોના હાથ નીચેના નામન મુલગદીઓના વહીવટમાં હતું. વેપાર એકંદરે મોટો કહી શકાય છતાં ધસારો આવું જ હતો.

અઠારમી સદી

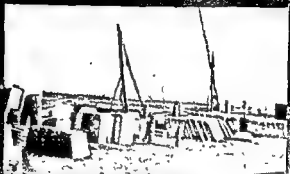
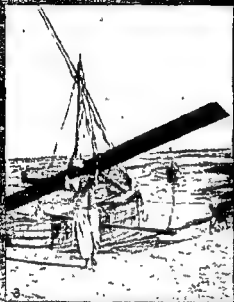
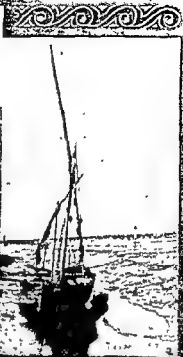
અઠારમી સદીની શરૂઆતથી મૂળસ્થાનમાં અધાધૂનીની શરૂઆત થવા માંડી. છતાં પણ શરૂઆતના વર્ષો ખખાતના વેપાર માટે મોટા ગયા નહોતા. અનેક બંદરોથી અનેક વસ્તુઓ આવતી અને જતી એ તો હવે બધ પડી ગયું હતું. છતાં અકીકની વસ્તુઓ, દાણા, કાપડ, રેશમી કાપડ, જરીભરતનું કામ, એ તો ખખાતમાં ધણુ સારું ચાલતું હતું જરીભરતના કામમાં તો ખંભાત એ વખતે હિંદમાં અને કદાચ આખી દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું.^{૩૪} એ સદીની અધવચમાં અકીકનો સામાન, દાંધી-

૩૧ એ જ પૃ ૧૬૪ તકવરી khavari એ નામ આપને અકીકનો આવેલું છે એ નામનું સૂળ બહતું નથી તરી ઉપરથી તો નહિ હોય !

૩૨ પોર્ટુગીઝો અને ખખાતના મૌકાસે-મનું જર્નલ આગમ કહી ગયા છીએ ખખાત બંદર (harbour)ની વધુ વિગત માટે જુઓ Bom Gaz VI P. 194

૩૩ પાછોડાં લેવેલ ઘણે છેકે (૧૬-૧-૧૬૧૧) સુરત વધતું જતું છતાં ગોવાથી બીજી પંક્તિએ ખખાત સિવાય હિંદનું કોઈ બંદર ગણતું નહિ દર વર્ષે 'ખખાતી કાશ્વો' એ નામે જસોથી ગણેસો વહાણ ગોવા બંદરે આવતા અને હિંદના વહાણ પોર્ટુગલ જતા ત્યારે જેલો આનંદ થતો એલો આનંદ ગેલગ્ય ખખાતના વહાણ આવવાથી કતો ખખાતથી હોખક, માંડ, ફટકડી, અને 'જગતમાં સારા ગણાતા' એવા મદદ, ચાખા, કરિયાણુ, ઘી, તેડ, સુરંધી પદાર્થો, કાણુ, ખાંડ, મરી, મધ, મીણ, અરીણ, ચંદવા, સુદર ખાટલા, અલેચા, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, ઈપની જડીત વસ્તુઓ, સોનુંરૂપ અને જવાહીરની વસ્તુઓ, કાચબાની દાંતડી પેટીઓ, લાકડકામ વગેરે વધુ આવતું (Bom Gaz. 195 No 1)

૩૪ જરીભરત અને કિનખાલ મુતનના ખાલ ઉત્તમ ગણાતાં પરંતુ સુરતની ચડતી પડેલા એ સ્થાન અમદાવાનું હતું ખખાત તળમાં એ કામ ફક્ત ઘણું-ઉત્તમ ચતુ કે નહિ તેનો રખત હિંદને જ નથી પરંતુ અમદાવા નો માથા દેશાવર જવા ખખાત આવતલ

બંદર પરના દેખાવો

(૧) ખંભાતનો બાંધેલો ટકો; (૨) ખંભાતની ખાડી; (૩) વડાણ પરનો સામાન (૪) વડાણ ખાતે આવેલો માલ; (૫) મનુષ્યો દેશવેના વેનમાં માલ ચલાવે છે; (૬) ટકા પર લિટરેલી ફની માંસુડીઓ અને ગોરાકન.

સંતો સામાન, અને કાપડ એ મુખ્ય નિકાસ હતી. સદીના આખરના ભાગમાં વણાટકામ ઓછું થયું હતું અને એકંદરે ધંધા પડી ગયા હતા, છતાં બહુ રંગીન કાપડ મોટા પ્રમાણમાં આફ્રિકા જતું. નીલું અને તમાકુ પણ નિકાસ થતાં. ગળીનો વેપાર બંધ થયો હતો, કારણકે એમાં ભેગ ઘણો થતો હતો. આ સદીમાં દરબારી નોકસૈન્ય હશે એમ સમજાય છે. રાખર્ટ અરફીન લખે છે (ખંભાતથી) ૩૪. ૪. ૧૮૫૭માં નવાબનું નોકા સૈન્ય વિરુદ્ધ ધરાદાથી ઊપડ્યું છે. (Govt. Rec.)

મોગણીસમી સદી

મોગણીસમી સદીમાં ખંભાતનો વેપાર ઘણો ઓછો થઈ ગયો હતો. ઘી, નારિયેળ, અડીકનો સામાન, ખાસ, કપાસિયા, સૂતર, સૂકો મેવો રંજ, દાણા, કરિયાણું, હાથીદાંત અને તેનો સામાન, મહુડાં, દીવાસળી, ધાતુઓ, ગોળ, તેલ, તેલીબીયાં, કાપડ, મીઠું, રેશમ, સાબુ પથ્થર, ખાંડ, ઈમારતી કાંકરું, તમાકુ અને લાકડાના ચૂડા એટલી વસ્તુઓની આવકબચક થઈ હતી. ૩૫ ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ ના વર્ષમાં કુલ આયાત રૂ. ૧૩૧૭૨૯૦ની અને કુલ નિકાસ રૂ. ૯૦૦૧૭૦ના માલની થઈ હતી. આમાં મોટે ભાગે ખંભાતમાં વપરાતી ચીજોનો સમાવેશ થાય છે. બહારનો વેપાર પહેલાં સાથે સરખાવતાં, નહિ જેવો થઈ ગયો હતો. આમાં કાપડના આંકડા જાણવા જેવા છે. ૪. સ. ૧૮૩૬-૪૦માં કાપડની આયાત રૂ. ૧૫૬૫૦ની; નિકાસ રૂ. ૧૫૮૨૭૦ની; ઈ. સ. ૧૮૭૪-૭૫માં આયાત રૂ. ૭૧૨૦ અને નિકાસ રૂ. ૧૩૨૨૭૦ની; અને ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮માં આયાત રૂ. ૧૮૧૨૩૦ની અને નિકાસ રૂ. ૧૯૧૦ની થઈ હતી. આ આંકડા એકલા ખંભાતની નહિ પણ આખા દેશની કાપડ પરત્વે ઘણી શોકજનક સ્થિતિ વ્યક્ત કરે છે. મોગણીસમી સદીના છેલ્લા પાદમાં આયાત કેટલી વધી અને નિકાસ કેટલી ઓછી થઈ ગઈ એ પરદેશી કાપડ કેટલું વધુ પ્રમાણમાં આવ્યું એ ખતાવે છે. ખંભાતને પરદેશીઓ ‘કુનિયાનું વસ્ત્ર’ કહેતા. એની સ્થિતિ એકથી દોઢ સેકામાં એવી થઈ કે એને પોતાને માટે વસ્ત્ર પરદેશથી લાવવાનો વખત આવ્યો. આની શરૂઆત ૪. સ. ૧૮૨૦માં અમદાવાદમાં ડૉ. ગીલ્ડર નામના માણસે વિલાયતી સૂતર લાવીને કરી હતી. અને ઘણાં વર્ષો સુધી ગૂજરાતમાં વિલાયતી કાપડ અને સૂતર “દાકતરી” સૂતર અને કાપડ તરીકે ઓળખાતું. ૩૬

મોગણીસમી સદીનું વહાણવટું અને વેપાર

૪. સ. ૧૮૭૮માં ખંભાત બંદરમાં નાનાંમોટાં મળી કુલ ૫૬૬ વહાણ આવેલાં, અને એનું કુલ વજન આખા વર્ષનું દસ હજાર ટન થાય. તેમાં ૬૧ કચ્છી આવ્યાં, ૫૮ કાશિયાવાડી આવ્યાં, ૨૫ પોર્ટુગીઝ બંદરોથી આવ્યાં, ૨૪૮ ગૂજરાતનાં બીજાં બંદરોથી આવ્યાં, ૧૩૪ મુંબાઈથી આવ્યાં અને ૪૦ કોંકણથી આવ્યાં. ૩૭ નવાબની વાત એ છે કે આમાં હિંદ બહારનું એકે બંદર તો નથી પણ

૩૫ Bom. Gaz. VI. P. 196. ખંભાતની આયાતનિકાસનો એક કોષ મેગ્સિટરના લેખકે ઈ. સ. ૧૮૩૬-૪૦, ૧૮૭૪-૭૫, અને ૧૮૭૭-૭૮ના વર્ષોના અધિષ્ટાએ એ હિસાબી ઉપ લખેલી ચીજોની આયાત અને નિકાસની વધપાટ જણાવે.

૩૬ મુએ ‘ગૂજરાતનું પાદનગર અમદાવાદ’ વેપારદોષા પ્રકરણ. મોગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગના આયાતનિકાસના આંકડા માટે મુએ W. India By. A. Mackey P. P. 235-4૦.

૩૭ Bom. Gaz. VI. P. 197. એ પ્રમાણે કુલ ૫૧૩ વહાણ ખંભાતથી ઉપ જણાવેલાં બંદરોએ ગયાં.

હિંદના કિનારાનાં પણ કોંકણથી દક્ષિણનાં અને પૂર્વ કિનારાનાં બંદરો પણ નથી. એટલેકે ખંભાતનું વહાણવટું જે એક વખત આખા એશિયામાં સર્વોપરી હતું તે ઓગણીસમી સદીમાં છેક નજીકના બંદરો પૂરતું આવી ગયું હતું. જે વહાણો ખંભાતના બારામાં આવતા તે ‘બતેલા’ જાતના હતા છ ટન વજનનાં વહાણો ખંભાતના બારામાં મામાન્ય ભરતી વખતે સહેલાઈથી આવી શકતા ગઈ મદીના છેલ્લા પાદમાં અને આ સદીના (૧૬મી) મુળાઈથી ઉત્તર ગુજરાતમાં આવતા અને જતા બ્રિટિશ લશ્કરને ખંભાત બેઠરવું પડતું. મુળાઈથી આવતા લશ્કરને સુરત મોટું થાણું છતાં ઉત્તર ગુજરાતમાં જવા માટે ખંભાત જ વધારે ફાવતું. ઈ સ ૧૮૬૪માં મુળાઈથી અમદાવાદ સુધીની રેલ્વે પૂરી થઈ ત્યાં સુધી લશ્કરી આવજા માટે ખંભાત બંદરનો ઉપયોગ થયા કરતો. ક્ષીર લખે છે કે (ગઈ સદીનો પૂર્વાર્ધ) સારી મોસમમાં વચાસથી સાઠ ‘બતેલા’ અને ‘પરાવ’ જાતના વહાણ ખંભાતમાં આવતા, અને એ વખતે એટલે રેલ્વે થતા પહેલાં લગભગ ૩૦ ‘બતેલા’ ખંભાતનાં વેપારીઓની માલિકીનાં હતાં ૩૦ રેલ્વે થયા પછી એકલા હિંદના કિનારાનું તો નહિ, પણ સુએઝથી ચીન સુધીના દરિયાઈ મહામાર્ગનું મધ્યસ્થ કેન્દ્ર જેવું ખંભાત એકાએક એકલું આટલું અને ખૂણામાં પડી ગયું દરિયાઈ માર્ગનો જ ઉપયોગ કર્યો ચવાથી ગૂજરાતના બધા બંદરોની સ્થિતિ ખરાબ થઈ ગઈ હતી ખંભાતને દરિયો દૂર જવાથી ખાસ ખરાબ સંજોગો બેલા થયા હતા તેથી એની સ્થિતિ પણ બગડી એમ છતાં પણ અનાદિ કાળનું મમૃદ્દ હોય એવું ભરૂચ ને સોપારા, તથા હિંદનું મોટામાં મોટું બંદર સુરત કે જેમાં અંગ્રેજોએ પહેલી કાઠી કરી હતી, એ બ્રિટિશ હંદના બંદર આજ-કાલના મુળાઈને લીધે છેક બધું જેવા થઈ ગયા એવું તો ખંભાતનું ન થયું. કારણકે ખંભાત નાનું પણ સ્વતંત્ર દેશીરાજ્ય હતું અને એના રાજ્યકર્તાઓને પોતાના બંદરને સમૃદ્ધ થવું જોવાની અભિલાષા હતી તેમજ આવકનું પણ સાધન હતું. ઈ સ ૧૮૭૮માં ગૂજરાતમાં ડુકાગીને લીધે અનાજની મોટી વ્યાપાર ખંભાત મારફતે થઈ હતી અને ખાલી વહાણ સરતે તુરે તમાકુ અને કપાસ લઈ ગયા હતા અમદાવાદની પહેલી કાપડ સુતરની મીલ (૧૮૫૬) કાઠનાર રાવબહાદુર રણઝોડવાન છોટાલાલે-જેમનો પ્રથમ વિચાર અમલમાં આવ્યો હોત તો આખા હિંદમાં પ્રથમ મીલ કરવાનું માન પ્રાપ્ત કરત (૧૮૪૬-૪૮)—અમદાવાદમાં પહેલી શાહપુરમાં મીલ કરી ત્યારે એના સાથે અને એન્જન ખંભાતમાં દરિયા માર્ગે લેવામાં હતા અને અમદાવાદ સુધી મુળાઈથી સીધી ટ્રેન ન હોવાથી ગાંધીમાં ધાલી પુરાણે જમીન માર્ગે અમદાવાદ લઈ ગયા હતા. ૩૯

બીજાં બે બંદરો રેલ્વે અમદાવાદ સાથે જોડાઈ (૧૮૬૪) ત્યાં સુધી મુળાઈ અને ખંભાત તથા કિનારાનાં બંદરો વચ્ચે વહાણો ઉપરાંત નાની આગબોટો પણ ચાલતી હતી. સુરતવાળા નમ્મર વાનજી ખેસ્તનજી વઝીલ ઈ સ ૧૮૫૨થી ૧૮૬૫ સુધી મુળાઈ, સુરત, ખંભાત અને ધોધાની વચ્ચે ચલાવતા હતા. આ આગબોટ એમણે મુળાઈથી ખરીદ કરી હતી અને તેનું નામ ‘લવજી પ્રેમીની’

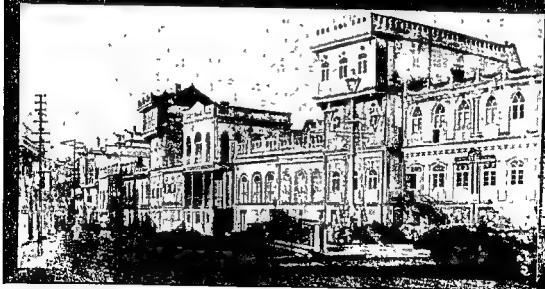
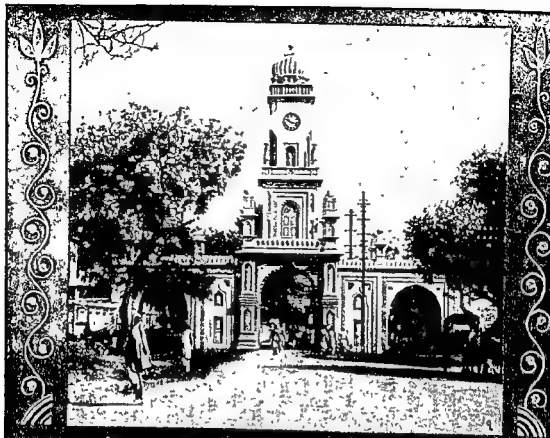
હતું. રેલ્વે થયા પછી નાનાં વહાણોમાં આવતા સાધારણ માલ સિવાય બીજા જથ્થાબંધ માલ અને માણસોની આવળ માટે ખંભાતનું બારું લગભગ બંધ જોવું થઈ ગયું. ૪૦

સમૃદ્ધિનો ઊગતો સૂર્ય

આવી, એક વખતના પ્રથમ પંક્તિના સમૃદ્ધ બંદરની રસમય હકીકત છે. પ્રત્યેક મુજરાતીને એ ગર્વની વસ્તુ છે. છિન્ન થએલું વૃક્ષ પણ વધે છે અને ફાળુ થએલો ચંદ્રમા પણ વધે છે એ કુદરતી ન્યાય સર્વત્ર લાગુ પડે છે. ખંભાત બંદરની આવી સ્થિતિમાંથી એની સમૃદ્ધિના સૂર્યનો ઉદય થવાનાં સુલાખી તેજનાં ચિહ્ન ક્ષિતિજ ઉપર માલુમ પડે છે. હાલના નામદાર નવાબસાહેબની એક રત્નત્થ અભિલાષા આ પ્રાચીન બંદરને ફરી સમૃદ્ધ કરવાની છે. એ બાબત યથાસ્થાને વર્ણન કરીશું. ૪૧

૪૦ પારસી પ્રકાશ ક. સ. ૧૮૬૬ ટા. ૨ છ આર્યભાષ્યો

૪૧ આ પ્રકરણમાં ગેજેટીઅર ઉપરના આગવું પ્રકરણોમાં જે જે ખરેશી સુસાધરોના ઉલ્લેખો આવ્યા છે તેમના વેપાર-સંબંધી ઉલ્લેખોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

ખંભાત શહેરના સરતાનાં દર્શનો

(૧) ત્રણ દરવાજા અને ઘાટ; (૨) વહોરવાડ.

પહેલાંના પ્રમાણમાં નહિ જેવું કહી શકાય.

અકીકનો ઉદ્યોગ

અકીકના સામાનનો ઉદ્યોગ એ ઘણા જૂના કાળથી આજ સુધી ખંભાતના મુખ્ય ઉદ્યોગ તરીકે ચાલુ રહ્યો છે. એનો ઇતિહાસ સમય છે. એટલે એને સવિસ્તર વર્ણવવાની જરૂર છે. આ સામાન 'ખંભાતના કિંમતી પથ્થરો' ને નામે ઓળખાય છે. એના મુખ્ય બે લાગ છે. એક તો ખંભાતની આસપાસ ૧૨૦ માઈલ ફરતા ડુંગરાઓની ખાણોમાંથી નીકળી આવતો પથ્થર અને બીજો દેશવરોથી ખંભાતમાં આવીને ઘડવામાં લેવાતો પથ્થર. ગૂજરાતમાંથી નીકળતા પથ્થરોમાં મુખ્ય ધાર નામનો પથ્થર ખાણમાંથી નીકળે છે. એને સાદું કરી ઘડવા પછી અકીક કહે છે. ભરૂચથી ચૌદ માઈલ ઉપર નર્મદા કિનારે રાજપીપળા રાજ્યની હદમાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. નર્મદા કિનારે બાબા થેરી અગર બાબા અબાસની ટેકરી છે ત્યાંથી આ પથ્થર નીકળે છે. રાણેશીએ લખેલો અકીકનો ડુંગર તે આ હશે એમ મનાય છે.^૨

અકીકના ઉદ્યોગનો ઇતિહાસ

કેટલાક લેખકોનું એમ માનવું છે કે પ્રાચીન સમયમાં રોમન લોકો મુર્રાઈન (Murrhine) પથ્થરનાં પ્યાલા ઘણા પસંદ કરતા, તે ખંભાતના લીલા પથ્થરના પ્યાલા હતા. કહે છે કે એવા એક પ્યાલાની કિંમત સમ્રાટ નીરોએ ૫૮૧૨૫ પૌંડ (એ વખતે ૩૦૦ ટેલન્ટસ અને ૫૮૧૨૫૦ રૂપિયા) આપી હતી. કેટલાકનું માનવું એમ છે કે રાણેશીએ સાર્ડોનીક્સ મોન્સ (Sardonix Mons)નું નામ લખેલું છે તે રાજપીપળાની અકીકની ખાણો માટે છે.^૩ એની વિરુદ્ધ એમ પણ મનાય છે કે રાણેશી (ઇ. સ. ૧૫૦) પછી પેરીપ્લસનો લેખક (ઇ. સ. ૨૪૭) કહે છે કે એના વખતમાં ભરૂચમાં આ પથ્થરો દક્ષિણમાં 'પ્લીથાન' (Plithan) પૈક્યુ (પ્રતિજ્ઞાન)થી આવતા હતા, એટલે સાર્ડોનીક્સ રાજપીપળાને બદલે દૂરની કોઈ જગ્યા હશે.^૪ લેસન એને વૈદુર્ય કહે છે અને તે ખડું લાગે છે.

૨ Bom. Gaz. VI. 198-99.

૩ એ જ પૃ. ૨૦૫ અને નોટ ૨. ઈ. સ. ૭૭માં પ્લીની લખે છે કે અકીકના પથ્થરમાં ઘણા ચુલ્ક છે. એનાથી પીંછી કીટરે છે. એનો રૂબાવ આખને ધલો સારો લાગે છે અને મોંમાં રાખીએ તો તુષ ઝીપે છે. એમાં વહી, વન વગેરેના તરેહવાર કેખલો વળે પડે છે. ઈ. પૂર્વે ૪૮૪માં કુરેટીય ઇતિહાસનો પિતા હીરોડોટસ લખે છે કે હિંદુસ્તાનથી આવતા અકીકની વીંટીએ ખતમી હતી. બેબીલોનમાં એ વીંટીએ ફેરફાર જાહેરતા.

૪ આ પથ્થરો ગમે તેથી આવતા અને ગમે તેમ આવતા. તેને ખાટે પરેશી લેખકોના મન ફક્ત માર્ગદર્શક તરીકે લેવાના છે. એમાં લખાણ કોઈ બાર સંભલેલી બાબત ઉપરથી હોય છે. ખાસ કરીને રાણેશીમાં લખાણ અને જોડને કરેલાં નથી બીજું. એ સમયમાં ભરૂચ ખંદર તરીકે વધારે બાણીનું હતું એટલે ખંભાતને જાહેર ભરૂચનું નામ જણાય છે. પેંડેલનું નામ પણ મોટા શહેર તરીકે જ આવેલું જણાય છે. અકીકની ખાણો વિષે અને સાનપુકાના ઘણા લાગમાં પહેલાં નીકળતી હોય એમ માનવાનું કારણ છે એટલે લેસન એને વૈદુર્ય કહે છે અને પશ્ચિમ હિંદનો વર્ગદારી ગોડલે મુખીનો ભાગ એ નામે ઓળખાતો તે ખડું લાગે છે. ખરી રીતે મહાભારતમાં આપેલાં રથો. પ્રમાણે વિષ્ણુ પર્વનંતે નર્મદાની નજીકનો ભાગ એટલે રાજપીપળાનો ભાગ જ વૈદુર્ય પર્વત ગડુનો અને વૈદુર્યગિરિ નીકળવાથી એ નામ પડ્યું હતું. એટલે આ જગ્યાનો અર્થ એટલો જ કે ગૂજરાતની સરહદ ઉપરના પર્વતોમાંથી આ પથ્થરો નીકળતા અને ભરૂચ કે ખંભાત કે ખંભાતની જગ્યાએ જે ખંદર આવતા

આમ અફ્રીકના ઉદ્યોગના ઉત્ક્રેષ્ણો ધણી જૂના મમયના મળતા છતાં અને તે જૂનાતના દિનારાના ખંદરને લગતા છતાં ખંભાતનું નામ એ ઉદ્યોગ માટે કાંઈક પાછળથી જેવામાં આવે છે. દસ અને અગિયારમી મદીમાં આવેલા અરબ મુસાફરો ખંભાતમાં આ ઉદ્યોગનો ઉત્ક્રેષ્ણ કરતા નથી. તેરમી સદીમાં માર્કોપોલો પણ ખંભાતમાં અફ્રીકના ખામ ઉદ્યોગનો ઉત્ક્રેષ્ણ કરતો નથી તેમજ આફ્રિકાના ખીર્ત ખંદરોના ઉત્ક્રેષ્ણોમાં પણ જૂનાત સાથેનો મંબધ દર્શાવતાં એ ઉદ્યોગ મંબંધી કાંઈ લખતો નથી. પંદરમી મદીના મુસાફરો ખંભાતમાં અફ્રીકનું કામ યાચ છે એમ સામાન્ય ઉત્ક્રેષ્ણ માત્ર કરે છે પણ મુખ્ય ધંધા તરીકે લખના નથી. મોળમી સદીની શરૂઆતમાં અફ્રીકનો ધંધો ખંભાતમાં જોરમાં આવ્યો એમ આ લેખકોના ઉત્ક્રેષ્ણો અને એમના મૌનનો વિચાર કરીએ તો જણાય. ઈ. સ. ૧૫૦૩-૮માં વરથેમા ખંભાતથી સિતેર માઈલ છેટે એક અફ્રીકનો પર્વત અને સો માઈલ છેટે એક હીરાનો પર્વત છે એમ લખે છે. ખંભાતના અફ્રીકના કારીગરોમાં એક દત્ત કથા છે તે પ્રમાણે આ મમયમાં એટ હજમીએ (અંબ્રીસીનીઅન) રાજપીપળામાં નાદોદમાં એક અફ્રીકનું કારખાનું ઉઘાડ્યું હતું; અને ત્યાં એનું મરણ થયું. તેની કબર બાબા ધોરના નામથી ઓળખાય છે. પહેલા મુમલમાનોએ અફ્રીકનું કામ શરૂ કરેલું પણ પછી તુરત કણબીઓ શીખી ગયા અને કેટલાક વખત પછી નાદોદથી ભર્ય આવીને વસ્યા; અને ભર્યથી ખંભાત આવ્યા ઈ. સ. ૧૫૧૪માં પોર્ટુગીઝ મુસાફર બાર્થોલોમાયુસ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના બંદરોમાં ખંભાતના અફ્રીકના મણકા વગેરે સામાનનો મોટો વેપાર હોવાનું જણાવે છે. આ મુસાફર દરેક જાતના પથ્થરનું ખંભાતમાં ઘણું ઉત્તમ કામ થતું હતું એમ લખે છે. આમ છતાં પણ આ સામાન રાજપીપળામાં સિંબોદરા કે નિર્મોદરા ગામમાં તૈયાર થઈ ખંભાત આવતો અને તળ ખંભાતમાં બહુ કારીગરો એ વખતે નહોતા વચ્ચા એમ એના લખાણ ઉપરથી મમલમ છે, પરંતુ સિંબોદરામાં અફ્રીકના ઘાટ ધડીને ખંભાત લાવતા અને ત્યાંથી ખજિમના દેશમાં ચકાવતા. પોર્ટુગીઝ લોકોએ અફ્રીકની નિકાશ ધણી વધારી હતી. સોળમી સદીના એક ઉત્ક્રેષ્ણમાં અફ્રીકના પથ્થરને 'બાબા ધોર' નામ આપેલું છે. પોર્ટુ ગીઝોની સત્તા વખતે ગોવામાં ધણી અફ્રીકના કારીગરો ખંભાતના વતની હતા, અને ત્યાં પોતાના

હરો ત્યાંથી મુરોપ આદિ દેશોમાં જતા સફા નીરોએ કે કિંમત આપી તે જોતા તે કલામ મરમજિનીકમને બાદો હોય એમ સમજાય છે દક્ષિણ છેક પોર્ટુગીઝ મુખીના પ્રદેશનું બલ ભરવ હતું એ વાત પણ નોંધ લેવી છે અને કે મંડો બહોળો વેપાર અને મજ સગવડ ત્યાં દૂર છતાં પણ માલ આવે એ વાત સિદ્ધ થાય છે ગોવાથી અને કૃષ્ણા નદીના પ્રદેશમાં પણ અફ્રીક નીકળવાનું કહે છે ત્યાં એના સામાન જનતા એમ પણ જણાય છે પરંતુ એ કુજર ખંભાતમાં મોટા પ્રમાણમાં ભર્યો હતો અને લાભો વખત આવ્યો બીજો હાલ નામનિશાન નથી

૫ ખંભાતમાં હિંદ કારીગરો આવે પણ આ સીદી વેપારીને સહારે છે અને આવડ સુદ પૂનમે એના ચોરસ જીવે છે અને એની કબરને કૂલ વગેરે નકલ છે બાબા ધોરની કબર દૂર હોવાથી એમનો તળો જોઈ જાણનામ કર્યો છે મુબાઈ મુખી પણ આ કારીગરો એ પીરને અને છે કંટે છે કે કબર તરીકે કરતા એમણે અફ્રીકનો પથો નિર્મોદરા ગામમાં કરવા માડ્યો અને પેસાદાર થયા એજીગમનો લેખક લખે છે કે બાબા ધોરની જગ્યા આગળ આ દત્તકથા કોઈ જાણતું નથી અને એમને અફ્રીક ના ઉદ્યોગ સાથે સળધ હરો કે કેમ તે પણ કોઈ જાણતું નથી

જુદા મોહકા બાંધીને રહેતા. એ પછી દરેક મુસાફરો ખંભાતમાં વર્ષનમાં અકીકના ઉદ્યોગનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. ટેવરનીઅર ખંભાતમાં અકીકના ખાલા બનતા એમ લખે છે.^૧

આ હકીકત ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અકીકના ઘાટ ઘડવાનો ઉદ્યોગ ખંભાત તળમાં ન હોય પણ એની આસપાસના મુલકમાં અને ખાસ કરીને રાજવીપણાના લિબોદરા ગામમાં હોય કે ત્યાં એની ખાણ હતી. પરંતુ આરબ અને બીજા તેર અને ચૌદમી સદીના ઉલ્લેખોના મૌન ઉપર એ ઉદ્યોગ ખંભાતમાં હતો જ નહિ એમ કહેવું બરાબર નથી; જોકે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખના અભાવે હતો એ પણ મોક્ષસ કહી શકાય તેમ નથી. અલ મા સુદી ખંભાતમાં અકીકનો ઉલ્લેખ નથી કરતો એ ખરું છે; પરંતુ એક જાતના નીલમ (emerald) કે જેને આરબો ‘મક્કી’ કહેતા તેનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે કોઈપણ જાતના કિંમતી પથ્થરનો ઉદ્યોગ ખંભાતમાં હતો, આગર ખંભાતથી એ પથ્થરોનો સામાન ચડતો; પરંતુ એનું પ્રમાણ એટલું બધું નહિ હોય કે પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચાય. ગેઝેટીઅરના લેખકે વીલસન મેકેન્ઝીના સંગ્રહમાંથી એક ઉલ્લેખ આપેલો છે તે પ્રમાણે આઠમી સદીમાં ગુજરાત આ જાતના પથ્થરોના કામથી એટલું તો પ્રસિદ્ધ હતું કે એને લોકો ‘અકીકક્ષેત્ર’ તરીકે ઓળખતા.^૨ ઈ. સ. ૧૬૮૦માં ઓર્વીંગટન નામના મુસાફરે સુરતથી અકીકનો સામાન સારા પ્રમાણમાં ચડાવ્યાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે મોટાં બંદરોથી એ સામાન ચડતો. ગોવામાં તો ખંભાતના જ કારીગરો એ સામાન બનાવતા. એટલે ગમે ત્યાંથી ચડવા છતાં એ ઉદ્યોગ ખંભાતમાં ધર કરીને રહ્યો. સુરત આજે અકીક માટે જરા પણ બાકીનું નથી. છેક અઢારમી સદી સુધી ખંભાતમાં અકીકનો ધંધો સારા પ્રમાણમાં અને મુખ્ય ધંધા તરીકે રહ્યો. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં દર વર્ષે સરાસરી ૭૦૦૦૦ નો અકીકનો માલ બનતો. જાનો નો બદલાયો તેમ અકીકના સામાનની વપરાશ પણ ઓછી થઈ આજે નવાઇની ચીજ તરીકે કે ‘વસ્તુ સંગ્રહાલય’ (મ્યુઝિયમ)માં મૂકવાની ચીજ તરીકે માત્ર એ ઉદ્યોગની વસ્તુઓ રહી છે. હિંદમાં બીજાં એ ઉદ્યોગ નથી. ખંભાતમાં આજે પણ પહેલાં કરતાં થોડા પ્રમાણમાં એનું કામ ચાલુ છે અને પરદેશ જાય છે. ઓગણીસમી સદીના અંતમાં ખંભાતમાં અકીકના વેપારીઓ ૧૦૦ હતા, અને કારીગરો ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ હતા. કારીગરને મહિને રૂ. ૭ થી ૬૦) મળતા. માલ મોટે ભાગે મુંબઈ અને ચીન બાજુ જતો. અકીક ઉપર સેંકડે ૧૦ ટકા જકાત હતી અને એમાંથી દરબારને બેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેવાય હતી.^૩ આ લાંબી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે અકીકનો

૧ Bom. Gaz. VI. 206

૨ એ જ પૃ. ૨૦૧. નોંદ ૧. ગેઝેટીઅરના લેખકે પૃ. ૨૦૭, નોંદ ૪માં લખ્યું છે કે સુરતમાં આવેલા મુસાફર ઓર્વીંગટને સુરતમાં પણ અકીકનો વેપાર હતો એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે. એટલે સત્તામી સદીમાં પણ ખંભાત સિવાય બીજાં એ ઉદ્યોગ ગુજરાતમાં હશે અને દરેક બંદરે રેશાવર ચડવા માટે જતો હશે.

૩ Journal of Indian Art Vol I P. 81 & 117. May 1886. ઉલ્લેખમાં લખાયેલા મોટા પ્રસંગમાં ખંભાતનો સામાન ગળેડો તેનું વર્ણન તેમાં કરેલું છે. આ પથ્થરો આજે નરિહ, મોરબી, રતનપુર અને કપડરજી પાસે નીકળે છે. ગઈ સદીના અંતમાં કાચા પથ્થરના ૮૦ તેલકાના રોરના રાણી પાંચ આના થતા. એક ખલ પથ્થરમાંથી આરારે રાણી પાંચ રોર શુદ્ધ અકીક નીકળે છે.

ઉદ્યોગ ગૂજરાતમાં ધર્મો પ્રાચીન, ખભાતમાં પણ પ્રમાણમાં જૂનો ખરો પરંતુ ગૂજરાતના અન્ય સુનાતનોના સમયમાં વખો અને ધીમેધીમે ખભાતનો મુખ્ય ઉદ્યોગ થઈ પડ્યો.

અકીકની જાતો

અકીકના ઉદ્યોગનો આખો દલિલામ જેવા પછી એની જાતો તથા એને કેવી રીતે શુદ્ધ કરે છે એ જોઈએ.

મોરની પામે ટકાત આગળ જુદાજુદાથી 'મનાભાઈ' (Moss-agate) એ નામનો પથ્થર આવે છે જમીનની નીચે જે કોઈ નીચે એના પડ મળે છે અને અરધા શેરથી ૪૦ શેરના પથ્થરો આવે છે એના ઉપર ચમક સારી આવે છે અને ઘેરો લીનો ક જૂરાશપડતો લાન રંગ આવે છે લીનો પથ્થર લીન જેવો લાગવાથી એને Moss-agate કહે છે.

કપડાનજીવના અકીક તરીકે ઓળખાતો પથ્થર કપડાનજી પામે આબજિયારા અને માડવા ગામ વચ્ચે માણુમ નદીના લાકામાં મળી આવે છે એ જોગ અગર બદામી આકારના અરધાથી દસ શેર સુધીના પથરા હોય છે ચમક ઘણી ઉત્તમ લે છે બીન લોકો માડવાના વહોરાને એ વેચે છે અને વહોરો ૩-૧૨-૦ મણુ જેવો ખભાતના વેપારીને વેચે છે આ પથ્થરમાં ઘણી તરેહની ભાત આવે છે કુદરતી રૂપાવના ઝાડ, ડોડવા વગેરે પણ એમાં દેખાય છે અને એવા કેટલાક પથ્થર સાથે મુખવાથી કુદરતી સૃષ્ટિમૌર્ધવના દેખાન જેવું નજરે પડે છે એની નજીક જ આરીઓ, આગીઓ અને રાતડીઓ.

અમદાવાદ જિલ્લાના રાણપુર પાસેથી 'ગેરાદાગ' નામની અકીકની જાત નીકળે છે તે ખભાતના અકીકમાં મૈથી વધારે કિંમતી ગણાય છે આ પથ્થર અરધા શેરના દુકડામાં મળે છે એના ઉપર પણ ચમક બહુ મારી આવે છે તે ઘેગ રંગમાં ધોળી નસો કે આઠા રંગમાં ઘેરી નમેતો દેખાવ તેમાં હોય છે આ મુખ્ય જાતોના અકીકમાં રાજપીપળાના અકીકનું વર્ણન આગળ કરીશું એ સિવાય બીજા રંગબેરંગી પથ્થરો નીકળે છે મોરબી પામે ટકાગ પામેથી લીલો જાટાદાર (Jesper) પથ્થર નીકળે છે એમાં જુદાજુદા રંગના છાંદા પણ આવે છે એમાંની કોઈ જાતને 'પોળીઓ' કહે છે કાઠીઆ રંગનો એક જાતનો પથ્થર પણ ત્યાંથી જ નીકળે છે તેને 'રક્તીઓ' કહે છે આ પથ્થરનો રંગ 'ચોકોસેટ' જેવો હોય છે આ પથ્થર પોચો છે અને તે કારણથી એના ઉપર જોઈએ એની ચમક ચડતી નથી કપડાના રણમાં ધોડાવાડા પામેથી જૂખરો પીળા છાંદાનારો પથ્થર નીકળે છે એને 'માઈ મરીઅમ' કહે છે એ પણ પોચો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી નથી આવતી મોરબી પાસેથી શ્વેતિક ખભાત આવે છે એ વીસ શેર સુધીના દુકડામાં જડે છે એ શુદ્ધ કાચ જેવો પારદર્શક હોય છે અને એના ઉપર ચમક સારી આવે છે ખભાતનો સારામાં સારો રક્ષિતનો સામાન મદ્રાસ, સીલોન અને ચીનના પથ્થરોમાંથી બને છે.

ઉપરના પથ્થરો આપણા રેશમાંથી નીકળેના છે એ ઉપરાંત પરદેશી પથ્થરો પણ આવે છે તે

નેતાં પહેલાં રાજપીપળાના અડીક સંબંધી વિગત જોઈએ. એ પથ્થર બાબા ઘોરની પાસે નર્મદાને કિનારેથી નીકળે છે એ આગળ જોઈ ગયા. આ પથ્થર રાજપીપળામાં ખાણમાંથી કેવી રીતે કાઢે છે એનું વર્ણન ધણું લાંબું છે અને તે અહીં ઉપયોગી નથી.^{૧૦} ખાણમાંથી પથ્થર કાઢ્યા પછી વેપારી ઇમ્મરદારને આપવામાં આવે છે. ઇમ્મરદાર દર વર્ષે બદલાય છે અને તે ખંભાતના વહોરા કે વાણિયા રાખે છે. ખાણમાંથી કાઢ્યા પછી ત્રણ જાતના પથ્થર જેવા કે 'મોર' અથવા 'બાબા ઘોરી', 'ચસમદાર' અથવા 'ડોલ', અને રોરી અથવા લસણીઆને તપાવતા નથી. બાકીનાને તપાવવા પડે છે. 'મોર' અથવા 'બાબા ઘોરી' પથ્થરની બે જાતો છે. એક ઘેરા રંગનો અને તેમાં ઘોળા લીટીઓ અને બીજો આછા રંગનો અને તેમાં ઘેરી લીટીઓ. આ પથ્થરો એક શેરના દુકામાં મળે છે અને એના આકાર જુદાજુદા હોય છે. જે જાતોને તપાવવી પડે છે તેમના રંગ તાપ્પા પછી પકડે છે. ગરમીની મોસમમાં આ પથ્થરોને તડકામાં બે મહિના સૂકવે છે. એ પછી બે શીટ ઊંડા ખાડા કરી માટલામાં ભરી માટલાને તળિયે કાણું કરી ઊંધાં પાડી જાણના તાપથી સાંજ પડ્યા પછી સૂર્યોદય સુધી રાતના ભાગમાં તપાવે છે. અને બહાર કાઢી કાચળાઓમાં ભરીને નર્મદા કિનારે લઈ જઈને ઢોડીઓમાં ભર્ય લઈ જાય છે. ત્યાંથી મોટાં વહાણોમાં ખંભાત લાવીને કારીગરોને વેચાય છે.

પરદેશથી ખંભાત આવતા પથ્થરોમાં 'રાજવરત' (Lapis lazuli) ખાસ છે. એનો રંગ ઘેરા ભૂરા અને અંદર રૂપેરી કે સોનેરી છાંટ હોય છે. આ પથ્થર ઇરાન અને યુખારાની નદીઓમાં મળે છે અને મુંબાઈ થઈને ખંભાત આવે છે. પરંતુ એ ચોથો હોવાથી એના ઉપર ચમક સારી ચડતી નથી. બસરા અને એડનની ટેકરીઓમાંથી કાળો પથ્થર (Jet) આવે છે. ત્યાં એ મોટા દુકામાં નીકળે છે અને મુંબાઈ થઈને ખંભાત આવે છે એ બહુ ભારે નથી અને સખત હોવાથી ચમક સારી આવે છે. પરંતુ આ પથ્થરની બનાવટ હાલ અટકી ગઈ છે. ચીનથી પીરોગ રંગનો પથ્થર આવે છે એ ચોથો જતાં એના ઉપર સારી ચમક ચઢી શકે છે.

અહીંકને ઘડવાની અને પાકીશની રીત

ખંભાતમાં બનતા અડીકના સામાનના જુદીજુદી જાતના પથ્થરોનું વર્ણન કર્યું. હવે એ પથ્થરોને કેવી રીતે ઘડે છે એ જોઈએ. ખાણમાંથી નીકળેલો પથ્થર પહેલો વહેરાય છે પછી એને ઘડે છે અને છેવટે એને પાકીશ કરે છે. વહેરવા માટે પથ્થરને પહેલાં લાકડાનાં ચોકડામાં સબળક કરી દે છે અને સૂતરનાં તાંતણાં મીણમાં મેળવી તે વડે તેને ચોટાડી પણ દે છે. એ પછી ત્રીણા શાંતાવાળી કરવત વડે નાનામોટા પથ્થરના કદ પ્રમાણે એક અથવા બે ચાલુસ બેસીને એને વહેરે છે. એને ઘડ્યા માટે જાગીનામાં બેસાડેલા ખોડીઆ ઉપર લઈ જાય છે. આ ખોડીઆની ધાર આગળ રાખીને શિવગના મથાળાવાળા હથેલીથી કરકરો ભાગ જતો રહે ત્યાં સુધી ધીમેથી ઘડે છે. એ

^{૧૦} એ વર્ણન માટે એપ્રિલ ૫. ૧૯૮-૯૯ એનું. ખાણમાંથી પથ્થર કાઢવાનું વર્ણન ખંભાત કરનાં રાજપીપળાના વર્ણનને ધ્યાનકે છે.

પછી પાનીશ કરનારાને આપવામાં આવે છે પાલીશનાગ્રો એને મોળ ઇચ લાગા, છ ઇંચ પહોળા ને ત્રણ ઇંચ જડા પાટલા ઉપર મૂકે છે આ પાટલા ઉપર જે ડાબા નાકડાના દડા હોય છે અને એના ઉપર આઠ ઇંચ લાંબી અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસની લાટ (Roller) જડેની હોય છે આ લાટને પાનીશ કરવા માટેની પતરીઓ લગાડેની હોય છે અને એ પતરી ઉપર લાખ સાથે મખત ધાતુનો બારીઁ ભૂકો-કરજ-ચગાડેલો હોય છે આ ભૂકા જેવું કામ હોય તેવા જડો અગર બારીઁ કરવામાં આવે છે, અને જેવું પાલીશ ચડાવવું હોય તે પ્રમાણમાં લાખ સાથે મેળવે છે માત્રમાં સાગ પાનીશ માટે અકીન્નો ભૂકો-વરી-અને લાખ સરખા પ્રમાણમાં વપરાય છે સીપોનના સખત પથ્થર માટે ત્રાખાનો પતરી અને પોચા પથ્થરો માટે લાખડાની (સાગ)ની પતરી વાપરવામાં આવે છે ૧૫ હાથમાં પાનીશ કરવાની વસ્તુ ને જમણા હાથમાં દડો રાખી મરીગર શાંપડીની પેટે લાગને ટ્રેવે છે અને એ રીતે વસ્તુ ઉપર પાનીશ અથવા અમ્ લાવે છે

આ સિવાય ટ્રેલાક પથ્થરની ચીળે ઉપર પાનીશ કરવા માટે બીજી ખાસ વધારાની રીત છે એમાં ઘોળામાં નાખનો સખત પથ્થરો અને પટિયાર નાખનું પાટિયું વાપરવામાં આવે છે એ પાટિયા ઉપર પણ લાખ અને કરજ લગાડેના હોય છે મણુમને હેડનું પાનીશ લાવવા માટે એને સખત ચામડાના કાથળામાં નાખવામાં આવે છે, એમાં પણ કરજ અને લાખ ભરવામાં આવે છે પછી એક ઓરડાને જે છેડે જે માણસ બેસી આમતેમ કાથળાને ખેંચ્યા કરે છે આ પ્રમાણે દસથી પદર દિવસ આવે છે અને તે વખત દરમ્યાન કાથળાને પાણીથી પનાળેના રાખવામાં આવે છે એ પછી મણુમને કાણુ પાડવા માટે મોમ્લવામાં આવે છે એની રીતનું વર્ણન મરવાની અહીં જરૂર નથી જુદાજુદા ધામની વસ્તુઓ માટે પાલીશ કરનારા થોડો થોડો ફેર હોય છે

આ કામ કરનારાના ખલાતમાં ગઈ સદીના અત્તમાં છમે કુટુંબો હતા અને એને લગતા મજૂરો પાચસોથી છસો હતા પથ્થર ઉપર પાલીશ કરનારા ‘ડોળાયા’ અને લાખ ઉપર કામ કરનારા ઘસીઆ કહેવાતા કાણુ પાડનારા ‘વોંધારા’ કહેવાતા પાટિયા ઉપર પાનીશ કરનારા ‘પટીમાર’ કહેવાતા ૧૧

અકીન્ના અનેક જાતના ઘાટ અને છે પહેલા એના ધ્યાલારમળીઓ વોંટીઓ પેટીઓ વગેરે બનતું હોત ખડિયા, હોડરો, મગજ કાપવાની છરીઓ, કામગ દબાવનાના ‘પેપરવેટ,’ નાની મોગી પેટીઓ, ધ્યાના અને એની બીજી જાના પ્રમાણે વસ્તુઓ અને છે અકીક અને સ્ક્રિમી શિવલિંગ પણ ખલાતમાં સારા અને છે ઉપર વર્ણન કર્યું એવા રંગીન પથ્થરમાં ધોળા રેખાવાળા પથ્થરમાંથી શિવલિંગ બનાવે છે ત્યારે શિવને જોનાઈ પહેરાવી હોય એવું લાગે છે પ્રમ્ વાર નીચથી ધોળુ અને ઉપરથી ભૂરૂ અથવા પિરોળ શિવલિંગ ઝીણી બાંધકની મળાવાળું પણ આવે છે એ

૧૧ ડોળાયા સોળી જણે ઘસીઆ ત્રણસો વોંધારા સો અને પગીમાર પચ સ હતા જેઝીઅરનો લેખક લખે છે કે છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં આ લોકના ૧૬૭ કુટુંબો અમ લાક વડે ૩૩ યુવાજ વગેરે ના થા અથા અને એમાં ટ્રેલાક બેની કરવા લ આ અને ટ્રેલાક બીજા પધા કરવા મહત્ત્વા યુવાઈ અમેલા કુટુંબો હજી ખલાત સાથે સત્તથ રાખે છે અને ગોતાના ધ્યાના પીરને મને છે પૃ ૨૦૩ નોટ ૩

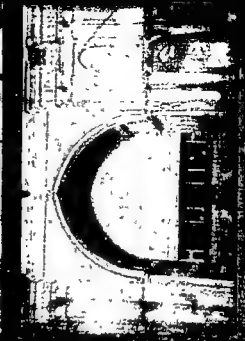
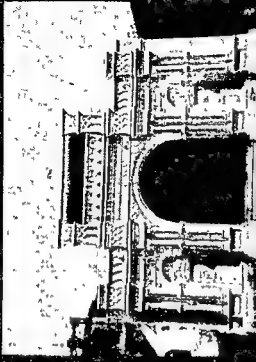
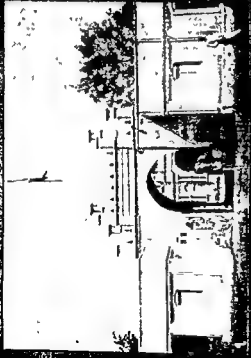
આ પથ્થરની ખૂબી છે. મિરાતે અહમદીનો લેખક કહે ૥ તરવાર ને કટારની મૂકો પણ અકીકની બનતી. આ વસ્તુઓ ત્રણ દેશાવરોને લાયકની બનાવવામાં આવે છે; એક ચીન, બીજો અરબસ્તાન અને ત્રીજો યુરોપ. ચીનમાં અકીકના અલંકારમાત્ર ખપે છે. મુગલાધ મુલ અને ડોલ નામના મણકા ત્યાં જાય છે. 'ઓવેલ', લંબગોળ, ચોરસ, પાન આકારના વગેરે ઘાટ પણ ત્યાં જાય છે. એ મણકાના હાર પણ ચીન જાય છે. અરબસ્તાનમાં રાણપુર અને રતનપુરના પથ્થરનો સામાન જાય છે. એની બંગડીઓ, વીંટીઓ, હાર અને કડાં ચાય છે. માણકા પેલદાર ડોલ, ગોખરદાર ડોલ, બદામી ડોલ, ચમકતી ડોલ વગેરે ઘાટના ચાય છે. માદળિયાં પણ ત્યાં જાય છે. ગોંચી, બાલુખંધ, ચંમડી, નીમગોલ વગેરે ઘાટ બને છે. હાલના જમાના પ્રમાણે ખમીસનાં બટનો વગેરે ઘણી ચીજો તેમાંથી બને છે. મુંબાર્ઝના વહોરા આ માલ ખરીદી યુરોપ મોકલે છે.^{૧૨}

અકીકને ધડવાનું, એને પાલીશ કરવાનું વગેરે કામ કરનારાં જુદાંજુદાં કારખાનાં હોય છે. કારખાનાના મુખ્ય માણસને અકીકીઆ કહે છે. એમના હાથ નીચે ત્રણ હેરિષપાર કારીગરો અને બીજા મજૂરો રહે છે. મજૂરોને રોજ પ્રમાણે પૈસા અને કારીગરોને કામ પ્રમાણે પૈસા મળે છે. આ લોકો ધડવાનું કામ પૂર્વ કરી પાલીશ કરનારાને આપે છે અને એ પછી માલ વેપારી લઇ જાય છે.

આ દરેક કામ કરનારાઓનાં જુદાંજુદાં પંચ અથવા નાનાં મહાજન છે. જૂજરાતના વેપાર-ઉદ્યોગ બીજા પ્રતિના પ્રમાણમાં પડી નથી લાગ્યા કે પરદેશીઓના હાથમાં નથી ગયા તેનાં કેટલાંક કારણોમાં મહાજન અથવા પંચની સંસ્થા એ એક મોટું કારણ છે. નાના ઉદ્યોગો અને નાનાં નાતોનાં પંચોને પંચ અથવા પંચાયત કહે છે મોટા વેપારના સમૂહને મહાજન કહે છે. જૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ પંચો અને મહાજનોનું સ્થાન ઘણું જીવ્યું છે. ગમે તેવી વિરોધી રાજસત્તા સામે મહાજનથી સુબ્ધવિરિયત થએલી સંધરાકિતને લીધે વેપાર અને સમાજ ગમે તેવા ખરાબ સમયમાં પણ નબી રહ્યાં છે. મહાજનને જિયાપીને રાજસત્તા પણ કાંઈ કરી શકતી નથી એવા ઘણા દાખલા મળે છે. આ મહાજન અને પંચોની વ્યવસ્થાનું વિગતવાર વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. અહીં એટલું જ કહેવું પડશે કે અકીકના ધંધા ઘણી જગ્યાએ ચાલતા હતા પણ જૂજરાતમાં ખંભાતમાં એ ટકી રહ્યો એનું કારણ એટલું જ કે એ ધંધાના અને એના દરેક પેટા ઉદ્યોગનાં બ્યવસ્થિત પંચાયતો હતાં અને બંધારણ-પૂર્વક કામ થતું હોવાથી અનેક આરમાનીમુક્તતાની થવા છતાં બ્યાજ એ ધંધો ટકી રહ્યો છે.^{૧૩}

૧૨ આ બધો સાર ગિડીચરને આધારે લખેલો છે.

૧૩ હાલની દિશાએ લખનારાઓ મહાજનના મુલ અને ડોલ જુએ છે. એ વખતે જ્ઞાને અનેક આક્રમણોથી રક્ષવાની હતી અને અનેક વિદેશી તરવાથી બચાવવાની હતી તે વખતે મહાજનો અને પંચોએ અનુલ્લેખ્ય એવા આપણા સમાજની કસેલી છે. એના સંવિરતર વર્ણન માટે 'જૂજરાતનું ઘટનગર : અમદાવાદ' એમાં વેપારવા પ્રકરણમાં મહાજન સંબંધી જોવું. મહાજનની સત્તા ઘણા પ્રાચીન કાળથી હતી અને જૂજસાનમાં સખત હતી તેના દાખલો 'મોહરજી પરાજી' નામના સંસ્કૃત નાટકમાં મહારાજ કુમારપાળ મહાજનના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરે છે તે જોવું. પંચો અને મહાજનોના કેટલાક વિચારોમાં દાખલે સમાનાતવાદ Communismની બંધ આવે. ખંડ પદ્ધિમના એ વાતને અને આપણા વિચારને ઉત્તર દિશાનું છેવું છે. ને સામ્ય દેખાય ૥ તે પદ્ધિમવા મનથી હોલે પરમેશ્વરનો વૈરાગ્ય નૈર્બુદ્ધનો સિદ્ધાંત કબજ રાખીને યોજાયું છે.

રાજમહેલનાં દરરો

- (૧) રાજમહેલનો દરવાજો; (૨) શ્વેતગૃહ; (૩) ગંધર્વગૃહ; (૪) રાજમહેલનો અંદરનો દરવાજો અને બંને રાજમહેલ.

હોવાને લીધે, ધર્શીઆ પંચાયતના મતાદારોએ અકીકીઆ પંચાયતમાં જોડાયા વગર અકીકીઆનો ધંધો કરવા માટે ઝઘડો ઉઠાવ્યો. પરંતુ અકીકીઆ જોરવાર હતા એટલે ધર્શીઆઓ કાવ્યા નહિ. ધર્શીઆઓને કામ ન મળવાથી એ લોક ખંભાત છોડી ચાલ્યા ગયા હતા. વળી એ લોક વીધારાનાં શોડાં કુટુંબો સાથે અમદાવાદ ગયા. ત્યાં પણ કાવ્યા નહિ તેથી ખંભાત પાછા આવ્યા.^{૧૮}

ત્યારે દરબારનું કામ કરવાનું હોય છે ત્યારે આ પંચાયતો બહુ ઉપયોગમાં આવે છે. દરબાર તરફથી જે જે વસ્તુઓની જરૂર હોય તે મુખ્ય પંચાયતના શેઠને કહેવામાં આવે છે. એ પંચાયતનો શેઠ દરેક પેટા વિભાગના સેફિયાઓને દરબારનો હુકમ જણાવે છે. જે કારીગરને એ કામ સોંપાય તેને એ કરવું પડે છે, અને પંચાયતનાં નાણાંમાંથી કારીગરને રૂ. ૫૦થી ૬૦ સુધી મળે છે.^{૧૯} પંચાયતના નિયમોમાં ખાસ તો એ કે એક કારખાનાનો માણસ બીજા કારખાનાવાળો લઈ શકતો નથી. બીજા નિયમો અમુક દિવસો કારખાનાં બંધ રાખી રજા પાળવા માટેના છે, અને તે કુલ વધારેમાં વધારે બે માસ જેટલા થાય છે. પંચાયતના નિયમોનો લંગ કરનારને રૂ. ૧૧થી ૨૫ દંડ થાય છે.^{૨૦}

બીજા ઉદ્યોગો-કાપડ

આ સિવાય ખંભાતમાં કાપડનો ઉદ્યોગ જણીતો છે. હિંદના બીજા ભાગોમાંથી ખંભાત મારફતે કાપડ ચડતું અને તેથી ખંભાત દુનિયાનું વસ્ત્ર કહેવાતું. તે ઉપરાંત ખંભાત તળમાં પણ એ ઉદ્યોગ સારી રીતે હતો. છેક અદારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પણ ખંભાતની અરધી વસ્તી વણકરોની^{૨૧} હતી અને ખંભાતના વણકરોને મુંબઈ લઈ જવાની વાત પણ થએલી. ખંભાતનું કાળું કાપડ આફ્રિકા, મોઆ, ઝાંઝીબાર વગેરે રથજે પંકાતું. આમાં ત્રણ જતો છે. બદામી, ગરમી અને મંજુડી;^{૨૨} શુભમાર અને ચાદર પણ બને છે તેમજ લૂંગી પણ વણાય છે. આ ઉદ્યોગ સાળવી અને કણબીના હાથમાં છે. ખંભાતમાં રેશમી કાપડ પણ થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૮૬ના વિશ્વાયતના મોટા પ્રદર્શનમાં ખંભાતની રેશમી બાંધણી વગેરે નમૂના ગયા હતા.^{૨૩}

ઉપર ખંભાતમાં બનતા કાપડની જે નોંધ લીધી છે તે તો માત્ર ઘસાતાં રહી ગએલો ધંધો છે. અદારમી સદીમાં ઇરિટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોહીના પત્રોમાં માલની ખરીદીમાં ખંભાતમાં જે જે કાપડની જતોનાં નામ લખ્યાં છે, તેમાંનું હાલ કોઈ જણાતું નથી. એ નામના હાલના ગૂંજરાતી શબ્દો પણ જરૂર મુશ્કેલ છે. એમાં છોટ મોટે ભાગે જણાય છે.^{૨૪} આજે વીસમી સદીમાં, એક વખતે

૧૮ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૧૯ એ જ પૃ. ૨૦૫. આ રીતે કારીગરને નુકસાન થતું નથી અને રોજી મળે છે. ગૂંજરાતમાં ઘણાં રૂંચા અને મહાજનોમાં રાજસતાનું કામ એ રીતે મહાજનો કરી આપતાં અને ન્યુનિમલ કારીગરો પાસે સત્તા હોય તો તે કારીગરી શકતો નહિ.
૨૦ એ જ પૃ. ૨૦૫.

૨૧ Bom. Govt. Rec. P. D. D. 13. 8 July 180r.

૨૨ ગઈ સદીમાં આ નામના પાંચ વાર લાંબા અને દોઢ વાર પનાના કપડાની કિંમત રૂ. ૩-૧૨-૦ હતી.

૨૩ Jour. of Ind. Art. May 1889. P. 117 એઝીરિઆના લેખકે રેશમી બનાવટની મેંધ લીધી નથી.

૨૪ Bom. Govt. Records Dec. 1737 કાપડમાં નામેના ગૂંજરાતી શબ્દો જ્યાં મળે તેમ નથી. કાંઈને જડેતે માટે

દુનિયાને કાપડ પૂરું પાડતું આ બંદર કાંઈક કાંઈક કાપડનો ઉદ્યોગ બની રહ્યું છે. પહેલાં પણ ચારે બાજુથી કાપડ ત્યાં ચડવા માટે આવતું. આજે અકુદરતી રેલ્વેના રસ્તા મુકી ને ખંભાત બંદરથી અમદાવાદ વગેરેનું કાપડ ચડે તો દુનિયાને તો નહિ પણ હિંદના દેશક ભાગને કાપડ પૂરું પાડ્યાનું માન ખંભાત લઈ શકે. આજે દરબાર માહેબની એક કાપડની મીઝ ખંભાતમાં આવે છે એનો વહીવટ અમદાવાદના ગૅઝેટીમનના ગિરધરલાલ કરે છે. યુરોપમાં વપણાતા અને ઇરાન ટર્કી વગેરેની સાથે એસે એવા ગલીયા ખંભાતમાં બનવાના ઉદ્યોગ ઈ. મ. ૧૬૩૦ માં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ખરીતામાં છે. ખંભાતમાં ગલીયાનાં કારખાનાં ગઈ સદીમાં ચાર હતા. ૨૫ ખંભાતના જરીભરતના કામના ઉદ્યોગ આગળ નેઈ ગયા છીએ, પરંતુ આ ઉદ્યોગ આજે નહિ જેવો છે.

મીઠું

મીઠું પકવવાનો ઉદ્યોગ એક વખતે ખંભાતમાં મારો હતો. એમાંથી રાજ્યની આવકનો છઠ્ઠો ભાગ ઉત્પન્ન થતો. એ માર્બત લાખા અને ચરધો માર્બલ પહોળા અગરમાં મીઠું થતું. એ મીઠું પકવવાનું બંધ થયા બાદ આજે નેઈ ગયા છીએ. મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે ખંભાતમાં મોડ નામનું ઘાસ થતું તે મેળવીને મંચામાં મીઠું પકવના. તેની મોટી પાટો થતી અને તે જમીનમાં તેમજ મમુદ્દમાર્ગે દૂરના દેશાવરોમાં જતું. ૨૬

પરચુરણ ઉદ્યોગ

બીજા પરચુરણ ઉદ્યોગો ખાસ નોંધવા જેવા આજે નથી. પરદેશી મુસાફરોના ઉદ્યોગોથી જણાય છે કે હિંદમાં કોઈ જગ્યાએ જ્યારે કાગળ નહોતા બનતા ત્યારે ખંભાતમાં કાગળ બનવવાનો ઉદ્યોગ ચાલતો હતો. અમદાવાદમાં તો કાગળ ઘણા જૂના જમાનાથી તે છેક ગઈ સદીના છે'લા પાંદ મુધી સારા પ્રમાણમાં બનતા અને આજે પણ થોડા બને છે, એટલે ખંભાતમાં બનતા હોય તો નવાઈ નથી, અને પુરાણા કાળમાં અમદાવાદથી ખંભાત માર્ગે દેશાવર જતા હોય એમ પણ બને. આજે ખંભાતમાં જણ દીવાસળીના કારખાના છે તે ઠીક સાથે છે. ખંભાતમાં તાળા સારા મળે છે કે કેમ તે જણવામાં નથી. 'ખંભાતી તાળું' એ કદી ન બીડે એવા તાળા ઉપરથી ધર સમૂજનું બંધ થાય તેને માટે

અને અંગ્રેજીમાં આપ્યા છે — (1) Neecancees Large, (2) Same small, (3) Challoe Blue of 11 vees (4) Same Blue of 9 vees, (5) Bejutapants, (6) Chelloes Red 11 Vees, (7) Tapsels Large Brooch, (8) Boral Chandlers (પાદર 1) (9) Guner stuffs Red Cambay, (10) Same Blue Cambay of Chelloe Cheek, (11) Same Blue Cambay of Bejutapant Cheek, (12) Guner stuffs Red Brooch, (13) Chints Taffarack Naffermany, (14) Chints Ponabaguzze (જોડે પોણા એ ગજ) (15) Chints Doorguzze (જોડે દોડ ગજ) (16) Chints Caddy (દોડે ખાદી) (17) Beju lapants Red stripped (18) Byrampants Blue Cambay ૨૫ Bom Gaz VI 208

૨૬ મિરાતે અહમદી ઝુલા ૧ પૃ ૩ ઝુલાઈના 'જુલાઈની' પત્રના પ્રસિદ્ધ સ્વર્ણરશ વગી શ્રી ઇસ્માઈલ સર્વશમના વક-લાઓ પાસે લખવાના કિનારોના મીઠાનો ઇબ્દો બાદશાહી સનદોથી હતો પાછળથી ખંભાત મીઠાની બાબતમાં લખ્ય તારે હતું એટલે એના અગર એમના ઇબ્દોમાં હશે, પણ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી

ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત પડી છે. પરંતુ તેવાં તાળાં આજે જણાતાં નથી. મિઠાઈમાં ખંભાતની સુતરેણી ઘણી વખણાય છે અને કવિ દલપતરામે 'ખંભાતની લલી સુતરેણી' એ કડીમાં એને અમર કરી છે. દલદાસજી નામની એક બીજી મિઠાઈ પણ ખંભાતમાં વખણાય છે. આ સિવાય નાના ઉદ્યોગોમાં છ આટલાં કારખાનાં, ચાર જન, એક પ્રેસ, એક સાબુનું કારખાનું, એક બરફનું કારખાનું અને એ ગોળનાં કારખાનાં છે. હાથની યાંત્રો ૨૬૦૫ હતી તે ઘટીને ૨૫૭૬ ઈ.સ. ૧૯૩૦માં થઈ. એક રંગાટી કારખાનું અને એક લાકડાં વહેરવાનું કારખાનું પણ છે.

પ્રકરણ પંદરમું

વહીવટ

હિંદુ સમય

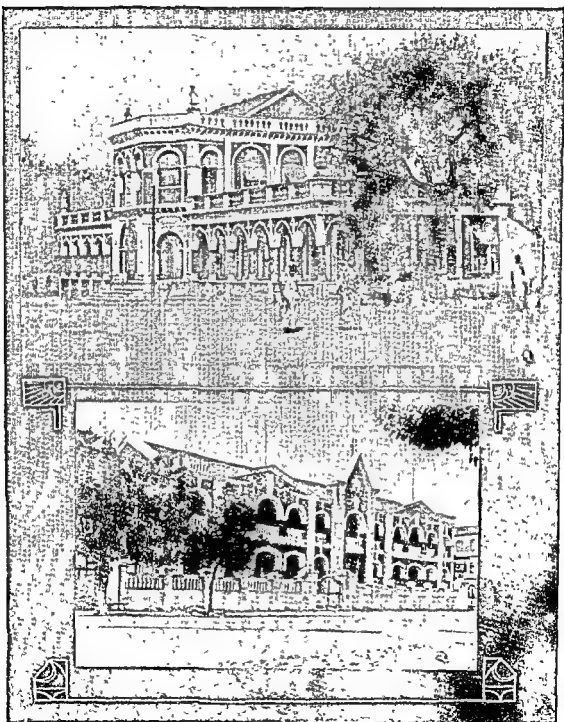
ખભાતનો વહીવટ ખરી રીતે તો ગતગતિ મધ્યમની ગ્રાપના પછી જ શક્ય થયેલો ગણી શકાય સોનાઈઓના મમયમા બ્યારથી ખભાતના ગ્રાપ હોયો માત્ર પડે છે તે વખતે ખભાત એક મોટું બદર તથા મધ્યમ ભૌગોલિક ગિતિવાળું એક મોટું ને ધનવાન શહેર હતું અને પાટણના ગુર્જર મહારાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ હતું એટલે પાટણના દરબારના ઉત્તમ મંત્રી અને રાજપુરોમાંથી મળી નિમણું ખભાતના વહીવટદાર અગર દંડનાયક તરીકે થતી, અને એ અમલદારના હાથમા આમપાસના મુલકનો લસ્કરી, દરિયાઈ તથા મુસ્લીમ વહીવટ રહેતો. ઉદ્યમ મંત્રી અને વસ્તુપાન જેવા મહામંત્રીઓએ ખભાતના વહીવટનો ઇતિહાસ શોભાવેલો છે. શહેર અને બદરના અધિભારી તેમજ ખીજા નાના અમલદારોની વિગત મળતી નથી પરંતુ એ સમયે સોનાઈઓની સામાન્ય રીત પ્રમાણે પચકુલથી શહેરનો વહીવટ ચાલતો હશે અને ન્યાય તથા કારોનારી ખાતા ચાલતા હશે એમ અનુમાન થઈ શકે.

મુસલમાન સમય

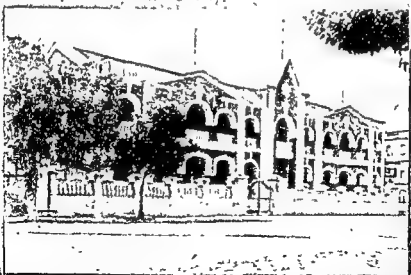
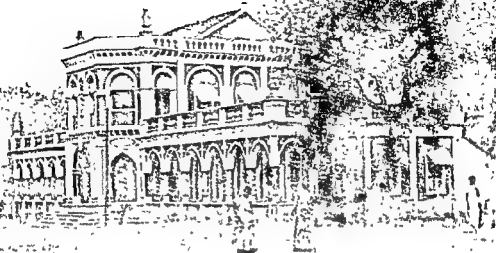
મુસલમાન મમયમા ગૂજરાતની સ્વતંત્ર સત્તાનતે મોટે ભાગે મોટા શહેરોમા વહીવટમા થોડા ફેરફાર મુસલમાન રિવાજ પ્રમાણે કરી બીજા વહીવટ મોલકીઓની ચાલી આવતી પ્રથા પ્રમાણે રાખ્યો હતો. ખભાત એ સમયમા પણ અમદાવાદના મહારાજ્યનું અંગ ને મોટું બદર હતું, અને એનો વહીવટ આપ્યા આવતા રિવાજ પ્રમાણે થતો. મોટા દંડનાયકો નિમાયાનું નાવમા નથી પાટણ કરતા અમદાવાદ વધારે સારી મધ્યમ જગ્યા અને ખભાતની વધારે પાસે હોનાથી દંડનાયકની જરૂર રહે નહિ બદરના વહીવટ માટે ખભાતના દરોગાના ઉલ્લેખો મળે છે. સત્તાનતના શરૂઆતના સમયમા ગૂજરાતના નૌકાસિન્યનું મુખ્ય યાણ ખભાતમા હોવાથી એના 'મોરે એલર' (First Lord of Admiralty) ખભાત રહેલું પડતું, પરંતુ પાછળથી એ સ્થાન દીવ બદરે લીધું મોગાઈ ના થોડા વર્ષો ગયા પછી સુરત મુખ્ય બદર થવાથી ખભાત સુરત બદરના મુત્સદ્દીના હાથનીએ ગયું આમ છતાં પણ ખભાતમા નાયબ મુત્સદ્દી તથા દરોગો (Customs officer) રહેતા

૧ ખભાતની જ યાએ વલણીના સમયમા જે નામથી શહેર હશે તેના વલણીનો વહીવટ હશે એ વહીવટ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો. પરંતુ ખભાત નામ સાથે રજા ઉલ્લેખ એ વખતે નથી લેધો એ વહીવટનું નામ કરવાની જરૂર નથી. પચકુલના વહીવટના ઉલ્લેખો મળ્યા મળે છે.

૨ અમલવા ના મુલકાનો જે મોટા શહેરોમા કાઠ વગેરેના ની મુલકી ધાર્મિક બાબોના સિવાય ફરિયા વહીવટમા સોમજી ઓના વહીવટ મુખ્ય ચાલુ રાખ્યું હતું.

(૧) ખેલાત ન્યાયકોર્ટ (૨) નવી હાઇસ્કૂલ

(૧) ખંભાત ન્યાયકોર્ટ (૨) નવી હાઇસ્કૂલ

વહીવટ

અને ઘણીવાર દિલ્હીથી બાદશાહી મહોરના દરબાનથી એમની નિમણૂક થતી.

મોગલાઈના અંત વખતે ખંભાત સ્વતંત્ર સંસ્થાન થયું તે પછી એના વહીવટનો હેવાલ શરૂ થાય છે. એ સમયના આખા દેશના અબ્ધવસિયત વાતાવરણના પ્રમાણમાં દેશના ખીજ ભાગોમાં જે સામાન્ય વહીવટ ચાલતો તેનાથી ખંભાતનો વહીવટ કાંઈ ખાસ જુદો નહોતો; છતાં પણ એ વહીવટમાં પાછલા સમયમાં જે કાંઈ સુધારા થયા તે પહેલાં એ કેવી રીતે ચાલતો તે ટૂંકમાં જોઈએ.

જમીન મહેસુલ

જમીન મહેસુલનો વહીવટ આસપાસના ગૂજરાતના મુલકની માફક થતો. જમીન દરબાર પાસેથી સીધી મળતી અને મોટા મુખીઓ પાસેથી પણ ખેડુતોને મળતી. ખેડુતો ઠરાવેલી રકમ દર વર્ષે ભરતા. દરબારની રકમ વગર જમીન એકના નામ ઉપરથી ખીજના નામ ઉપર ચડી શકતી નહિ, તેમ ત્યાંસુધી ખેડુત ઠરાવેલું મહેસુલ ભરતો ત્યાંસુધી તેનો અમુક જમીન ખેડવાનો હક્ક કોઈ લઈ શકતું નહિ. જમીનની આમ ખાસ કાંઈ કિંમત ગણાતી નહિ, પરંતુ જે પહેલાંના ખેડનારે કાંઈ સુધારા કર્યા હોય તો પછીનો જમીન લેનાર પંચ અગર લવાદ ઠરાવે તે મુજબ ખર્ચના બદલાની રકમ આપતો. ખેડુતના ખાનગી દેવા ખેડે જમીન લઈ શકાતી નહિ અને ખેડુતની મિલકતના રક્ષણ માટે ખાસ કાયદો નહોતો, છતાં અદાલતો એ બાબત ધ્યાનમાં લઈને જવાબ આપતી. બારાના ભાગ સિવાય ખીજ ભાગની જમીનનું મહેસુલ ચણણી નાણાંમાં લેવાતું. બારાની જમીનનું મહેસુલ યએશેા પાક અરધો દરબારને અને અરધો ખેડુતને સરખે ભાગે વહેંચી લેવાની રીતથી વસૂલ થતું. આ રિયતિ ઓગણીસમી સદીમાં હતી. એની પહેલાં જમીન મહેસુલના ઈંગારા પણ આપી દેવાતા. આ રિવાજ પણ ગૂજરાતમાં ઘણી જગ્યાએ હતો. ઓગણીસમી સદીમાં તલાટીઓ મારફતે મહેસુલ ઊધરાવી એક દરોગો એ હિપર દેખરેખ રાખતો અને એના હાથ નીચે એક હિંદુ તથા એક મુસલમાન એમ બે કારકૂનો રહેતા. મહેસુલ વખતસર ન ભરનારને બે આનાથી એક રૂપિયા સુધી દંડ થતો અને સખત સજા કરવાની જરૂર જણાય તો તકે બેસાડી માથે લોકડાનો મોટો કંકડો મૂકવાની જૂની રીત પણ લેવાતી. ખેડુતની રિયતિ બહુ જ જરીબ હોય કે આગથી નુકસાન થયેલું સાબિત થાય તો મહેસુલી અધિકારી રાહત આપી શકતો.^૩

ન્યાયખાતું

ન્યાયખાતામાં બહુ ભારે દાવા નવાબ સાહેબ જાતે ચૂકવતા. બાકીના ખીજ દાવા શહેરમાં કોટવાલ ચૂકવતા; ગામડાંઓમાં દરોગાઓ ચૂકવતા. ફોજદારી ગુનાઓની છેવટની અરજી નવાબ સાહેબની હજૂર આવતી, તેમજ બહુ ભારે ગુનાની સિક્કા પણ હજૂરને પૂછીને કરવામાં આવતી. રાજ્યમાં એક મુનશી ખેડાના પોલિટિકલ એજન્ટ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવા માટે રખાતો અને પોલિટિકલ ખાતું એની પાસે રહેતું. દીવાનીમાં ત્રણ અદાલતો હતી: એક દીવાની અદાલત, બીજી તજખીજસની અને ત્રીજી છેલ્લી અખીલની કોર્ટ-દીવાનખાના. એમાં નવાબ સાહેબ 'એસેસર'ની સલાહથી

અરજીઓ સાલગી નિકાન કરતા પરચુરણ અરજીઓ અને નાતગતના ઝઘડાઓના નગરજો બે મોટા વેપારીઓને 'એસેસર' તરીકે રાખીને નિકાલ કરતા હિંદુ કાયદા માટે વશપરપરાધી હોજો બોગવતો શાસ્ત્રી રખાતો દેવાલેણાને લગતા ધણા મનાય લવાદ નીમીને પતાવાતા ૪ ને એસ દાવા કચેરીમા આવતા તો લેણી રકમને ૭ વર્ષ થઈ ગયા ન હોય તો વ્યાજ સાથે હુકમનામુ થતુ ૭ વર્ષ અને બાર વર્ષની વચ્ચે દાવો થયો હોય તો ફક્ત મૂડીનુ જ હુકમનામુ થતુ અને બારથી વીસ વર્ષની અદર દાવો થયો હોય તો મૂડી અરધી જ મળતી ને વીસ વર્ષ થઈ ગયા હોય તો એથા લાગની રકમ માટે દાવો દાખલ થઈ શકતો ત્રીસ વર્ષ પછી દાવાનો હક્ક રહેતો નહિ પૈસાના દાવા ઉપર કોર્ટ શી અઢી ટકા લેવામા આવતી ને હુકમનામુ થયા પછી પૈસા ન મળે તો એ આસામીને કેદની સજા થતી ૫

કાજના પ્રમુખપણા નીચે છૂટાછેડા અગર તનાકની એક ટ્રેટ પણુ હતી ધાર્મિક ખામતોમા કાજની સલાહ લેવાતી અને સચાવર મિતકતના વેચાણુ તથા બદનાના દસ્તાવેજો ઉપર કાજની સહી, સિલ્લો અને મહોર થતા આ કામમા જે શીના નાણા આવતા તે મુનશી, કાજ અને નવામ સાહેબ વચ્ચે સરખે ભાગે વહેંચી લેવામા આવતા છૂટાછેડાના દાનામા કાજ માણસની સ્થિતિ પ્રમાણે શી લેતા ૬ આસામી ગરીમ છે એવુ પુરનાર થાય તો શીનો અમુક ભાગ પાડો મળતો

ફોજદારી અને દીવાની કાયદા સામાન્ય રીતે હતા, પરંતુ એનો અમન બરાબર થતો નહિ ફોજદારીમા 'સમન્સ' કે 'વોરંટ' કાઢવામા આવતા નહિ જે આસામી ઉપર ગુનાનો વહેમ આવે તેને જામીન આપે ત્યા સુધી દેદ કરવામા આવતો, અગર બીજો પુરાવો મળે અથવા પૈસા આપીને છૂટકારો મેળવે તો મળતો દીવાનીમા અવ્યવસ્થા કાષ્ટક ઓછી રહેતી પરંતુ કેટલીક વાર અમલદારો મન ફાવે તેમ કરતા અને કોઈ બાબતમા પોલિટિકલ એજન્ટને અરજી થઈ શકતી નહિ, પરંતુ કોઈ ફરિયાદ એજન્ટને વ્યાજબી લાગે તો તે સાલગીને નવામ સાહેબનુ ધ્યાન તે તરફ ખેંચવામા આવતુ અને તેમા ન્યાય મળતો ૭

જાકાત અને આવક—સુસવમાન સમય

ગૂજરાત સંસ્તનતના આખર સમયમા ખલાત પરગણા તાબે ૬૦૦ ગામ અને સાડાચાર લાખ રૂપિયાની આવક હતી ૮ પેટલાદ પરગણામા ગામ ઓછા હતા આવક ખલાતથી વધારે હતી આ આવકમા ખલાત બદરની આનક ગણાતી નહિ મેગલાઈમા ખલાત ચોરાસી નામ ૫૩૩ મિરાતે અહમદીનો લેખક એ વખતે ખલાત તાબે ૮૮ ગામ હોવાનુ લખે છે મુત્સદ્દીગીરી હજૂર બાદશાહની સર્નદથી અને ફોજદારી પણુ એજ રીતે સુનાના દીવાનની પસદગીથી થાય છે

૪ Bom Gaz VI 235

૫ એ જ પૃ ૨૩૬

૬ એજ, ૫ ૨૩૬ જુદીજુદી નાતના લોમ પાસેથી મળી રતી અને એની વહેંચણી કરેલી તેનાગઢા એજેટીઅરમા આપ્યો છે

૭ આ હથકત Bom Gaz VI ૫ ૨૩૫-૩૬ ઉપરથી લીધો છે

૮ મિરાતે અહમદી શુ લા ૧ પૃ ૭

ફાજદારી મુત્સદ્દીગીરીથી ચડીઆતી હતી. બંદરનો દરોગો પણ બાદશાહી સનંદથી નીમાતો. મુત્સદ્દીના હાથ નીચે ખંભાતની બંદરદારી ઉપરાંત ગાંધાર અને ઘોષા બંદરનો વહીવટ પણ હતો. બીજા આધિકારીઓમાં કાજી, મોહતસિબ (ધર્મોધિકારી), ટંકશાળનો દરોગો, મુશરફ, તેવીલદાર, મુકીમ અને ખમ્મનાનો દરોગો એ બધા સુખાના હાથ નીચે હતા. જમીન તથા સમુદ્ર માર્ગે આવતા જતા માલ ઉપર મુત્સદ્દી, મુશરફ અને તેવીલદારની મહોર તથા મુકીમના દસ્તની પાવતી આપવામાં આવતી. બધા હાંસલ લેવાનું તેને પુરજો કહેતા. કપાસ મંડી, ઘી મંડી, લાકડાં મંડી, મીઠા મંડી એ મુખ્ય મંડીઓ હતી.

ખંભાત ફાજદારીના તાબામાં ગાજના કિલ્લાની ચાણુદારીના ૧૦૦ સવારો, દેહવાણુ યાણુમાં દોઢસો સવારો, નાપાક ચાણુ કે બધાં મુહમ્મદ અશરફ ધોરીએ કોટ બધેલો ત્યાં ૧૭૦ સવારો, માહુન, વહી અને વામન યાણુમાં દોઢસો સવારો, ખડસરા યાણુમાં ૫૦ સવારો, મતીલ યાણુમાં સો સવારો, ગઢા યાણુમાં ૫૦ સવારો અને ખસ્તાનામાં ૫૦ સવારો રહેતા.^૬

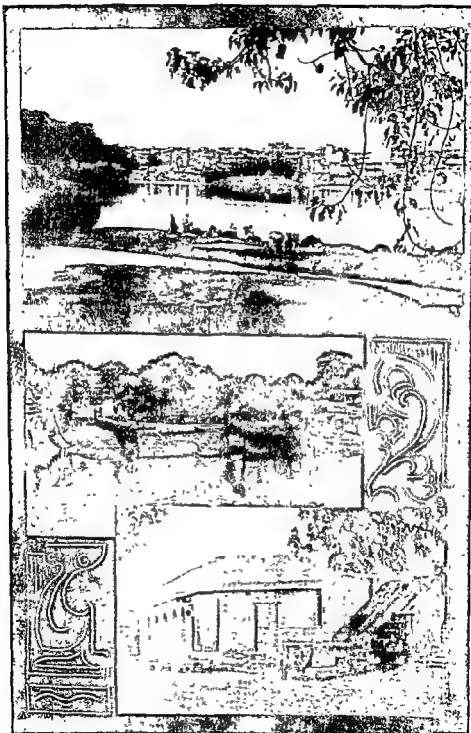
બાદશાહી સમયની આવક અને વ્યવસ્થા ઉપર જોઈ. સ્વતંત્ર સંસ્થાન વખતે આવકમાં ફેરફાર થયા કયાં છે. ઈ. સ. ૧૮૭૮માં ૩,૮૮,૬૩૦ રૂપિયાની આવક હતી. વસાઈના કરાર પછી ફરાવેલી ખંડણી રૂ. ૨૫૪૭૫-૫-૧ છે. બહુ મહેસૂલ પરગણા કચેરીની તીબેરીમાં જમે થાય છે. ખરચ બાદ કયાં પછી જે રકમ વધે તે દરબાર સાહેબની ખાનગી તીબેરીમાં જાય છે. કાંઠાનાં ગામનું મહેસૂલ, સમુદ્ર તથા જમીન માર્ગે જતાઆવતા માલની જકાત અને પરચુરણ જકાત, એ દરબાર સાહેબની ખાનગી આવક ગણાય છે. એની કચેરીને તોશાખાના કહે છેને એનો દરોગો જુદો છે.

પહેલાં ખંભાતમાં આવકમંત્રક માલ ઉપરની જકાત બહુ ભારે હતી. કપાસ ઉપર ૪.૩૧ ટકા, અડીક ઉપર ૭.૫૦ ટકા, કાપડ ઉપર ૬.૦૫ ટકા, અનાજ ઉપર ૬.૫૦ ટકા અને તમાકુ ઉપર ૧૦.૯૮ ટકા હતી. ટોલના નાકા ઉપર લેવાતી અવ્યવસ્થિત જકાતથી આ જકાતમાં ખીન્ને વધારો થતો. આવા ભારે વેરાયે વેપારને બહુ હરકત થતી. તેથી મુંબઈ સરકારની સલાહથી એમાં ફેરફાર કરી ટોલનાં નાકાં બંધ કરવામાં આવ્યાં એ વિગત આગળ જોઈ ગયા છીએ. ગઈ સદીમાં પોલીસનો ખર્ચો રૂ. ૫૦૦૦ થતો.^૭ આ સિવાય ગઈ સદીના ઉત્તરાર્ધની રાષ્ટ્રઆતમાં બંદરની વ્યવસ્થાની વિગત પણ આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આ ઉપરાંત બાજરી, દાટકા અને ઘાસચારાના વેરા હતા. બાજરીવેરા એક ગાડે બે ખંભાતી રૂપિયા તથા દાટકાવેરા જેને રૂ. ૧૦૦ ઉપર સાંધે આવતી હોય તેને એક ટકા આપવો પડતો. આ

૬ મિરાતે અહમદી, જી. બા. ભા. ૨. પૃ. ૧૯૮. મુસલમાન સમયમાં ફાજદારી એટલેલમભગ રાજસત્તા જેવું જ હતું. હિંદમાં હંદાસક તે મુસલમાન સમયમાં ફાજદાર ગણાતો. ફાજદાર રાજક હાથ જે અર્થમાં વપરાય અને સમભવ છે તે અર્થહીન છે. મોગલશાહના અંત ભાગમાં થયેલી જગ્યાએ મુંબાઈ ઉપરાંત ફાજદારો જ સ્વતંત્ર થઈ ગયા અને રાજ અગર નવાજ બની ગયા.

૭ Bom. Gaz. VI 237. આથી વિભિન્ન આગળ આવી છે. એકસરખો વેરો નાખ્યા પછી ખ્રિ.દા. અને દરબારનો ભાગ હતો એમાંથી ઉપની પોલીસની રકમ ચહેરુપ્રધારણ તથા કેળવણીમાં ખરચ કરતું એવી ચારત હતી. અંધેજોત બાગની જકાત ખેડાના કહેડરના હાથ નીચે મકાવકારી વચ્ચે કરતો.

(૧) માહલા તળાવ (૨) માહલા તળાવની ઝંદરની મંદિરે વાવ
(૩) દિલ્હીમાં જાગીયાવાળી જગ્યા

વહીવટ

ચૂંટણી દર ત્રણ વર્ષે થાય છે. મ્યુનિસિપાલિટીની આવક રૂ. ૫૨,૭૦૦ની છે.^{૧૩} એના હાલના પ્રમુખ નવાય સાહેબના રોટ્ટે એન્જનીયર જહાંગીર રસ્તમજી જસાવાળા પી. ઈ. છે. સદ્ગત નવાય સાહેબ જહાંગીરજીના સાહેબના નામ સાથે જોડાયેલું ખંભાતનું વોટર વર્કસ પશુ મ્યુનિસિપલ વહીવટ તમે મોકલેલું છે. એની આવક રૂ. ૪૪,૦૨૭ છે અને ખર્ચ રૂ. ૪૦,૬૪૯ છે. ખંભાત-માં વીજળીની રેશની પણ છે.

હાલ થએલા ફેરફાર

હાલ ખંભાતનું લસ્કર ૧૧ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળનું છે. ૧૭ તોપો છે, પણ તેમાં કાગમાં આવે એવી ત્રણ છે. પોલીસમાં કુલ ૨૨૦ માણસો છે; એમાં ૬૨ હથીઆરબંધ પોલીસ, ૧૯ ધોડેસવાર અને ૧૩૬ પાયદળ પોલીસ છે. ગામડાંના પોલીસ, મુખી વગેરે બાદ કરતાં કુલ ૩૮૯ છે. ખંભાત રાજ્યમાં ૮૫ ગ્રામપંચાયત છે એ ધણું વખાણવાલાયક છે. આ પંચાયતોએ ઈ. સ. ૧૯૩૧-૩૨માં ૩૧૫ ફોજદારી નાના ગુનાના નિકાલ કર્યા અને ૧૪૭૨ દીવાની નાના દાવાના ચુકાદા કર્યા.^{૧૪} આ સિવાય સદ્ગત નવાય સાહેબ બેલ્સ્ટનશીન થયા પછી અને હાલના નામદાર નવાય સાહેબ બહાદુર તખ્તનશીન થયા તે દરમિયાન ખંભાતના વહીવટમાં ઘણા સુધારા થયા છે; અને નામદાર નવાય સાહેબ બહાદુરની અભિલાષા ગાદીએ આવતાં જ ખંભાતને એક આદર્શ રાજ્ય બનાવવાની હોવાથી એએ નામદારે પણ વહીવટમાં ઘણા સુધારા કરવાની શરૂઆત કરી છે.

ખંભાતના દીવાન

આ બધા વહીવટના મુખ્ય સૂત્રધાર, બધાં રાજ્યોમાં હોય છે એમ, દીવાન છે.^{૧૫} ખંભાત સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર થયું ત્યાર પછી એક અગર ખીજ નામે દીવાનને હોદ્દો ચાલુ રહ્યો છે. મજલાલ પેશકાર,^{૧૬} ધર્મચંદ, ગુલાબરાય વગેરેનાં નામ તથા નજુમખાન સાહેબનું નામ જોઈ ગયા. ગુલાબરાય પણ ખટપટી હતો એમ જણાય છે. એના વખતમાં, નવાજામના એક વેણીરામ નામના મરાઠાઓના માનીતા પાટીદારને ખંભાતની દીવાનગીરી આપવાનું કહી ખંભાત બોલાવી ખારી નાખવામાં આવ્યો હતો. વેણીરામ આસપાસ ઘણો ત્રાસ આપતો. વેણીરામને અને ખંભાતના નવાખને રાસડો ફાળે સલામા હસ્તલિખિત સંગ્રહમાં છે. અને એમાં ગુલાબરાયે ભાગ લીધેલો એમ લખે છે. શંભુરામ અને નજુમખાને તો લગભગ ઘણી મોટી સત્તા અનુભવેલી, પરંતુ શંભુરામે વહીવટમાં ભાગ લીધેલો નહિ. ઝોગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી ખંભાતના દીવાનનાં નામ મળી આવે છે તે અહીં આપ્યાં છે.

^{૧૩} Cambay Administration Report 1931-32. આ આવકમાં, રાજ્ય તરફથી એ રૂ. ૨૫,૦૦૦ આપવામાં આવે છે તેનો સમાવેશ થાય છે.

^{૧૪} એ જ.

^{૧૫} ગેંગેશીઅરના હેખે વહીવટના પ્રકરણમાં દીવાનના હોદ્દા બાદે કંઈ નથી લખ્યું એ જરા નવાઈ નેરું લાગે છે.

^{૧૬} મજલાલની પાહોરો આગળ અગ્રેજી પ્રકરણમાં રોટ્ટેને કવેલી સેવાળી અને કટોકટીના સમયે પૂને પશરસ્તે જઇને કુનેહથી કામ કર્યાની જણાવ્યાં છે.

ઈ સ ૧૮૮૦ પછી ખલાતના દીવાન

ઈ સ ૧૮૮૦ પહેલા દીવાન તરીકે ખાસ દોહાદારના નામ મળતા નથી, પરંતુ ૧૮૮૦ના અરમા મા અમદાવાદના સારોદરા નાગર રા જોપાળભાઈ વખતેનખત ખલાત આપીને દીવાનના હોદ્દાને લગતુ રાજદ્વારી કામમાજ સલાળી જતા ઈ સ ૧૮૮૦મા નામદાર નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબના ગળયમા પરેલા દીવાન તરીકે સ્થામરાયનુ નામ માલુમ પડે છે એમણે ઈ સ ૧૮૮૦થી ૧૮૮૩ સુધી મામ કચ્છે પછી એકમે વર નખીખા નામના દીવાન થયા અને ઈ સ ૧૮૮૫થી ૧૮૯૦ સુધી સ્થામરાય લાડ પાછા દીવાન થયા એમના રખતમા (૬૯૬ થયાનુ આગળ જોઈએ) એ પછી 'જર્નેલ ઓફ મિનિસ્ટ્રેશન નીમવામા આ યુ એ રખતે વહીવટ મિ ઈનેડી અને અમદાવાદના બ્રહ્મસૂત્રિય રા બા રેસનલાન હીરાનાલના હાથમા હતો ઈ સ ૧૮૮૦થી ૧૮૮૪ સુધી આ વહીવટ રહ્યો એ પછી ઈ સ ૧૮૮૫થી ઈ સ ૧૮૯૪ સુધી લાખી દીવાનગીરીએ રા માધવરામ નામના દીવાન હતા સફળત નવાબ સાહેબના રાજ્યમા જે સુધારા જોયા તે એમના વખતમા થયા હતા ખલાત નદરની ખીલવણી તથા દરેક ખાતામા બ્રિટિશ જિલ્લાઓને અનુસરીને જે જે દેરદાર થયા તે એમણે કર્યા હતા એમનુ નામ ખલાતના એ સફળ દીવાન તરીકે ગણાય છે એમના પછી થોડોથોડા વખત ત્રણ દીવાન આપી ગયા થોડા દિવસ અમદાવાદવાળા રા બા બુનાખીલસ બાપુજી આ થા તે પછી અમરુલ લતીફ આ થા અને તે પછી પાયથી છ મહિના અમનજી આવ્યા

ઈ સ ૧૮૯૫મા નવાબ સાહેબ જાફરઅલીખાન સાહેબ બેહસ્તનશીન થવાથી અને હાના નામદાર નવાબ સાહેબ સગીર ઉમરના હોનાથી 'ઓફ મિનિસ્ટ્રેશન નીમાયુ એમા ઈ સ ૧૮૯૫ થી ૧૮૯૮ સુધી અમનજી જ રહ્યા તે પછી ઈ સ ૧૮૯૯ થી ૧૯૨૯ સુધી રા નામજોશી મોલની અને રા બા કુલમરણીનો નહીનટ રહ્યો, અને નામદાર નવાબ સાહેબ તખ્તનશીન થયા ત્યારે રા બા કુનકરણી દીવાન થયા એમના ગયા પછી અમદાવાદના સારોદરા નાગર રા વાસુદેવ માનજીભાઈ જે નાયબ દીવાન હતા તે દીવાન થયા અને થોડા મહિના પછી એમને મૂળ બ્રિટિશ નોકરી ઉપર પાછુ જનાનુ થવાથી હાના દીવાન દીવાન ગહાદુર નર્મદાશર દેવશકર મહેતા ખલાત રાજ્યના દીવાનપદ ઉપર છે

હાલના દીવાન સાહેબ

દીવાન ગહાદુર નર્મદાશર ભાઈ અમદાવાદના સારોદરા નાગર છે એમની રાજમારભાર મવાની શક્તિ એમના બ્રિટિશ ડેપુટી કલેક્ટરના હોદ્દાની, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના ચીફ ઓફિસરના હોદ્દાની, વાદરા અને છેડે મુમાઈ મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમિશનરના હોદ્દાની સફળતાથી વ્યકત થએની છે મુમાઈ જેવા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીના મુખ્ય વહીવટવાગુ કામ એટલે હિંદના એક મોગામા મોગા દેલી રાજ્યના વહીવટનુ કામ એટલે રાજ્યની વ્યવસ્થા એમને હાથે સફળ થાય એમા નવાઈ નથી આમ એ માર્ચકુશગ મતીના સર્વ મુણુ એમનામા છે આ ઉપરાંત એઓ મૂનરાતના પ્રખર વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞ છે વેતંત અને દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી તરીકે હિંદુસ્તાનના મોટા પતિતાની માથે જેમ જેલુ એમનુ જ્ઞાન છે એ બધી વિગતમા ઊતરીએ તો બહુ લખાયું

વહીવટ

યાય. ખાસ મોંઘવા જેવું તો એ છે કે ગૂજરાતીમાં અલભ્ય એવું ઉત્કૃષ્ટ વક્તૃત્વ એમનામાં છે. ખબર આપ્યા વગર (extempore) ગમે તે વિષય ઉપર એઓ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન કરી શકે છે. એમની વાણી મધુર અને મનોહર તથા પ્રવાહ અસ્ખલિત છે. ઘણા વિદ્વાનોમાં સરસ્વતી મગજમાં હોય છે પણ નર્મદાશંકરભાઈમાં તો મગજ અને છત્ર બંનેમાં સરસ્વતીનો વાસ છે. આમ વહીવટ અને સરસ્વતી બંનેની ઉપાસનામાં સર્વોત્તમ સ્થાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે તે જોઈ જી. કે. ચેરટર્ટને હોર્ડ મેડેસને double first ઉપનામ આપેલું તે યાદ આવે છે.

પ્રકરણ સોળમું

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

પ્રાચીન સમાજ

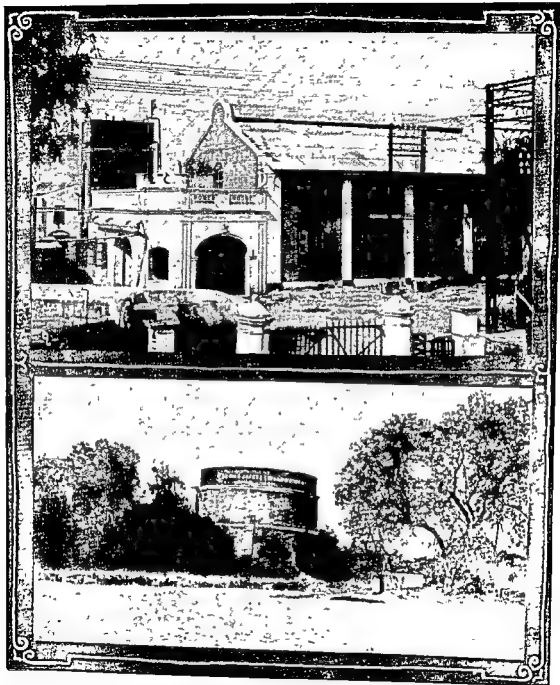
પ્રાગૈતિહાસિક સમયના ખંભાત અને ગૂજરાતના કિનારા સળધી જે અનુમાનો માર થઈ શકે છે તે આગળ નેઈ ગયા મોહેન જે ડેરામા જે આગળ વધેયો સમાજ હતો તેની હદ ખભાતના અખાત અને નર્મદાના તટપ્રદેશ સુધી હતી તે પછુ ઉપર નેઈ ગયા આ સમાજ પૌરાણિક શૈવ ધર્મ અને દેવી ધર્મનુ માર્ગ વિચિત્ર મૂળ સ્વરૂપ હોય એવો ધર્મ પાળતો હતો ખભાત અને ગૂજરાતના કિનારાના જનસમાજનો ઐતિહાસિક સમયમા વ્યાપક ધર્મ પાશુપત કહી શકાય જેકે સાથેસાથે સૂર્યપૂજા પણ હતી. ઈ.સ. ના ત્રીજીથી દસમા શતક સુધીમા બૌદ્ધોનુ જેર સારી રીતે હતુ તે પછુ જોયુ. રકદપુરાણના કૌમારિકા ખંડ ઉપરથી, અને છેક તેરમી સદીના અંત સુધી સોલંકી રાજાઓ પરમ માહેશ્વર હોવાથી બૌદ્ધો અને તે પછી જૈનોનુ જેર વધવા છતા શૈવ મત ખભાતમા મુખ્ય ધર્મ રહ્યો હોય એમ લાગે છે. સોલંકીઓના સમયમા ખંભાતની ન્યારે ખરેખરી ચક્રતી હતી ત્યારે વેપારના કારણથી જૈનોની મોટી વસ્તી ખંભાતમા હતી.

મધ્યકાલીન હિંદુ સમાજ

એકદરે જેતા જણાશે કે ઈ.સ ની પારમી સદીના અંતથી આજ સુધી ખંભાતના જનસમુદાયમા કોઈ પણ પ્રાતિભાસપત્ર વર્ગે હોય તો તે જૈન કોમ છે હેમચંદ્રાચાર્ય, હારિગજ્ય સૂરિ અને વિજયમેન સૂરિ જેવા યુગપ્રધાન જૈનાચાર્યોએ ખભાતમા વખતોવખત લાગ્યા નિવાસ કરેલા છે, મહારાજાધિરાજ કુમારપાલના વખતમા ઉદયન મત્રી અને પછી વસ્તુપાલ તેજપાલ જેવા રાજપુરોધી જૈન સમાજ પોષાયો છે, અને પોણા બસો વર્ષની અમદાવાદની સત્તનત તથા સો વર્ષની તે પહેલાની દિલ્લીના સુખાઓની મત્તા દરમ્યાન પણ જૈન કોમે ખંભાતના સમાજમા પોતાનુ અગ્રેસરપણુ કાયમ રાખ્યુ હતુ એ સમરાશાહ અને વજિયા તથા રાજિયાશાહના ઉલ્લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. આજે પણ ખભાતનો જનસમુદાય મોટે ભાગે હિંદુ છે અને હિંદુઓમા જૈનોનુ જ ખાસ જેર છે ખભાતના પ્રાચીન બ્રાહ્મણ મહાગ્યાનના બ્રાહ્મણો ધીમેધીમે એ વેપારપ્રધાન શહેરમાથી બીજે આગ્યા થયા છે

સમાજની સંસ્કારિતા

પુરાતન ખભાતના જનસમાજની જાહોજવાથી એક વખત ઘણી તેજસ્વી હશે એમા તો શક નથી. હેમચંદ્ર સૂરિ જેવા ભવિષ્યમાં કવિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાએવા પ્રભાવકે ખંભાતમા દીક્ષા લીધી એટલે જૈનદર્શનના પ્રખર પડિતો અને સમર્થ મુનિઓ ખભાતમા હશે વસ્તુપાલ તેજપાલ તો જેવા ધનવાન અને સત્તાવાન હતા તેવા જ વિધાનિનાસી પણ હતા. પાટણના રાજપુરોહિત સોમેશ્વર દેવ-કાર્તિકોમુદીના કર્તા-જેવા કવિપડિતો એમની પાસે રહેતા જયસિંહ સૂરિ કૃત હમ્મીરમદમર્દન નાટક સંસ્કૃતમા વસ્તુપાલના પુત્ર જયનસિંહના દુકમથી ખંભાતમા બીમેશ્વરના ઉત્સવના વરઘોડા વખતે

(૧) પાવર હાઉસ (૨) નવાગઢ મહારાજાજીના વેલર વડર

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

અજવાણું હતું. એટલે ગૂજરાતે ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપેલો છે. અને સંસ્કૃત નાટક લખવાનું જોઈ શકે એવી એ વખતના સિદ્ધ સમાજની સ્થિતિ હતી તે વ્યક્ત થાય છે. જાતે જૈન છતાં બીજાઓના ઉત્સવ પ્રસંગે જન્યતસિદ્ધ રસલભી ભાગ લે એ પણ એ સમયના સમાજની સહિષ્ણુતા અને મિલનસારપણું સિદ્ધ કરે છે. હાલના જેવો જટકાએલો એ વખતનો સમાજ નહિ હોય એમ લાગે છે. જોકે હાલ પણ રાજ્યકર્તાઓમાં હિંદુ રાજ્યકર્તા મુસલમાન કદના તહેવારોમાં સવારી કાઢી ભાગ લે છે અને મુસલમાન રાજ્યકર્તા હિંદુના દશેરાની સવારી કાઢી ભાગ લે છે એ ઓછું પ્રશંસનીય નથી. ૨ બાલચંદ્ર સુરિએ પણ એ જ ચારસા (તિરમી સદી)માં ખંભાતનું મનોહર વર્ણન કર્યું છે અને એને ઈંદ્રપુર જેવું કહ્યું છે.^૩

ખંભાતી રાગ

આ વખતમાં ભોગવિકાસ અને કસાઓમાં પણ ખંભાત ઘણું આગળ વધેલું જણાય છે. હિંદુસ્તાનના સંગીતશાસ્ત્રમાં ઘણાં રાગરાગિણીઓને દેશો અને શહેરો તરફથી નામ મળેલાં છે. દેશોનાં નામ ધણુ રાગને છે પરંતુ શહેરોનાં ખડું નથી. સંગીતસ્તાવરમાં એક રાગનું નામ સ્ત્રમાદતિ આપેલું છે. એટલે સંગીતસ્તાવરનો સમય બારમી સદીનો ગણીએ તોપણ એક ખાસ રાગને નામ આપી શકે એટલે સંગીતનો શાખ ખંભાતમાં વધેલો હોવો જોઈએ, અને એવા શાખને વધતાં સદીઓ પસાર થઈ ગએલી હોવી જોઈએ. સોળ અને સત્તરમી સદીના જૂના ગૂજરાતીમાં લખાએલા જૈન રાસાઓમાં 'ખંભાતી' રાગ નજરે પડે છે. આજે આ ખંભાતી રાગ ખંભાતમાં જ ગવાય છે કે નહિ એ તો કોઈ સંગીતવિશારદ કહી ત્યારે.^૪

૧ પૈસા કમલા માછળ સર્વરવ બસી જવાયું છે એમ આપણા ગૂજરાતને માટે ગણાય છે, પણ એક દષ્ટિએ તે જમ છે. આવી આજતોમાં ખોટા પ્રતાપભિમાનનો આશ્રય ન આવે એવી રીતે સાત ટૂંલવા કરવી જોઈએ. દક્ષિણીઓ અને બંગાળીઓથી અંબાઇ ગયેલાઓ ગૂજરાતને વિષાધી વિષુખ ખેંચ ગયે છે. પરંતુ ગૂજરાતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ ગર્વ ધરી શકાય એવો ફાળો આપેલો છે. એ માટે પ્રિ. આર્ચદેવકરભાઈના 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' એ નામનો હેખ સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલો છે તે જોવો. પંચ-અગર હાઈ મટે ૭-મહાકાવ્યોમાં જે મહાકાવ્યો, માય અને ભટ્ટી, એ જે ગૂજરાતે આપ્યાં છે. બહી કાવ્ય (રાણલ્લખ મહાકાવ્ય) સાતમી સદીમાં વલભીપુરમાં રચાયું છે.

૨ જમસિદ્ધ સતિ ખંભાતને માટે આ રાજ્ય વાપરે છે:

મહોદધિ સુલ મુહાર લહરી મધુરામરપાન મહમદનીય મહીરાસિઃસુલમગ્ધન સ્થિજ કુમ્ભલવિત સ્તમ્ભતીર્થનગરી ॥
[૩] સ્તમ્ભતીર્થમિતિરવ્યતમાસ્તે ડત્તીન્દ્ર પુરંપુરમ્ ॥૧૭॥ ચટુપાન્તે શ્રિચેત્સંગમગ્ધમજ્જન પોડચન્દ્ર ॥ મહીમહીનમણિતાં સેવતે સરિતાં પતિઃ ॥૧૮॥ વિરુદ્ધમયકુલેરુઃ પ્રમુલ્લરવ્યોધરા ॥ ચત્રપ્રસ્તે સદપોતાન્ જમિ લેન્ગાન્નામહી ॥૧૯॥ નાનાદ્વીપાન્તરાયાતસાંગત્રિક વિનિર્મિતેઃ ॥ આગવૃદ્ધેર્વદા કીર્ણ ક્રીઢા શૈલરિવશ્રિયઃ ॥૨૦॥ સ્પાતિ નૌવિત્તકેઃ કોટકોઢકૌરિવ કાનનમ્ ॥૨૧॥ સુકેશરિવ નિષેઘૌ ધૌવરૈવ્યધીવરૈઃ ॥ રાજતેરવરૈશ્વરુવિમ્લૈ રવ્યવિમ્લૈઃ ॥૨૨॥ સદાકરજપાતારઃ સ્ફારકેલિ મહા વહિઃ ॥ વતો યાનગણોડન્તશ્ચ વ્યઠ્ઠનન્ માનવા નવાઃ ॥૨૩॥

૪ જૂના વખતમાં ગુર્જર રાગ પણ હતો. (જુઓ ગીતગોવિંદ). કામડો, ગાડી, ગાંધાર વગેરે ગણતીએ. રાગરાગણીઓનાં તો ઘણાં નામ દેશી ઉપરથી પડેલાં છે. અને લાગે છે કે ખિલાવલ રાગ વેરાવળ બંદર ઉપરથી નહિ હોય ॥ વેરાવળ સોમનાથ એ

જૈન કવિ ઋષભદાસ

ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે પોતાનો ફાળો આપેલો છે. એમાં મુખ્ય નામ મત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં થઈ ગયેલા જૈન કવિ ઋષભદાસનું આવે. જૈનોમાં મોટે ભાગે સાધુઓ લેખક થઈ શકતા, પરંતુ કવિ ઋષભદાસ ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં તે સમયમાં મારા કવિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે એમના દાદા મૂળ વિમલનગરના વતની હતા. એમનું નામ મહીરાજ. મંધ કાદવાથી એમની અવટક સંધરી પડેલી. મહીરાજના પુત્ર સાંગણ અને એમના ઋષભદાસ. સાંગણ વીમનગર છોડી વેપાર માટે ખંભાત આવેલા અને ખંભાતના વતની થઈ ગયા. ઋષભદાસ ગર્ભસ્થીમત હતા એટલે એ જામાનામાં ગૃહસ્થાશ્રમી ને ગર્ભસ્થીમત, અને વધાગમાં વિદ્યાના નામથી દૂર ભાગનાર વેપારી વર્ગના પોતે બાણસ છતાં કવિ તરીકે નામ મેળવ્યું એ આજે જરા નવાઈ જેવી લાગે. ઋષભદાસે પણ સઘ કાદ્યો હતો. એમણે અકબર અને જહાંગીરના વખતના ખંભાતનું તથા ખંભાતના સમાજનું સાર, અને કવિઓ સામાન્ય રીતે કરે છે તેની અતિશયોક્તિ વગરનું, ચિત્ર આપ્યું છે. આ કવિએ એ સમયની ગૂજરાતી ભાષામાં લગભગ ૩૨ રામ લખ્યા છે. હીરવિજય રામ, ભરતબાહુબલિ રામ, હિતશિક્ષા રાસ, કુમારપાલ રાસ આદિ પ્રસિદ્ધ છે. કવિ મંમૂતના સારા માતા હતા કવિ તપાગચ્છના આચાર્ય વિજયદેવ અને વિજયતિલક એ બંનેના શિષ્ય હતા એ બંને આચાર્યો વિજયસેન સુરિના શિષ્ય હતા અને વિજયસેન સુરિ યુગપ્રધાન પ્રભાવક શ્રી હીરવિજય સુરિના શિષ્ય હતા. શ્રી હીરવિજય સુરિએ શહેનશાહ અકબરને પ્રતિષ્ઠાપ્રદો હતા. હવે ઋષભદાસજીનું ખંભાતના સમાજનું અને શહેરનું વર્ણન જોઈએ:

શુરનાર્મિ મુઝ પોહોતી આસ, તંબાવતીમાં કીધો રામ
સકલ નગર નગરી મહિ જોય, તંબાવતી તે અધિકી હોય
મકલ દેશ તણી શિણુગાર, શુજ્જર દેશ નર પંડિત સાર.
શુજ્જર દેશના પંડિત બહુ, ખલામતિ આગલિ હારઈ સહ.
જિહાં વિવેક વિચાર આપાર, વસઈ લોક જિહાં વર્ણુ અદાર.
ઝોલપાઈ જિહાં વરણુવરણુ, સાધુ પુરુષનાં પૂજઈ ચરણુ.
વસઈ લોકે વાર ધનવત, પહિરઈ પટોના નારિ શુણવત.
કનક તણા કંદોરો જડયા, ત્રિપ્પ આંગણે તે પુહુલા ધડયા.

પણ પ્રાચીન સમૃદ્ધ બદર હતું વેલ્લાકુલ એટલે બદરનું સરકૃત નામ એના ઉપરથી પ્રાકૃત વેલઉવ થઈ એનું વર્ણવિપર્યયથી બ્રહ્મ રૂપ વેરાવળ થયું મુસલમાનોએ એને અસલથી બિલાવલ કહેવા એ ઉપરથી ખલાતની પેઠે બિલાવલ થયું હોય એ આ બર હોય તો આસાવરી એ આસાવરી-આસાવલમાં થયેલા રામ હોય ? કેમ સગીતશાસ્ત્રી આ ઉપર પ્રકાશ નાખે ? ગમે તેમ પણ ખલાતી રામ તો વપરાયોતો જ અને તેને સગીતશાસ્ત્રના આધાર છે
૫ ભુએ આનંદ કાન્યમહોદયિ, ઐકિક પ, શ્રી હી વિજય રાસ પૃ ૩૧૬-૧૮ આ વર્ણનનો ઉતારો. ઐકિક ૮માં
ઋષભદાસ ઉપરના નિબંધમાં કહેા છે, તેમાં ખલાતના એ કવિએ કરેલા વર્ણનો પણ આપ્યાં છે મૂળ અને ઉતારમાં કેટલાક શબ્દોમાં ફેર જણાય છે

સામાજિક વિકાસ-કેળવણી

હીર તણા કંદેરા તલઈ, કનક તણા માદલીઆ મલઈ.
 રૂપક સાંકલિઈ ખીખરી, સોવન સાંકલી ગલિ બિતરી.
 વડા વાણીઆ જિહાં દાતાર, સાલુ પાધડી બાંધી સાર.
 લાંબી ગજ લાંબું પાંત્રીસ, વાધંતા હરપઈ કર સીસ.
 ભમરિવની અંગતાર્ધ ન્યાંહિ, ઝાંણુ ઝગા પહિયાં તે માંહિ.
 ટદી રેશમી કહિદિ ભથ્થ, નવ ગજ લાંબ સવા તે ગથ્થ.
 ઊપરી ફાલીઈ બાંધઈ કોઈ, ચ્યાર રૂપઈઆનું તે જોઈ.
 કોઈ પછેવડી કોઈ પાંખરી, સાદિ રૂપઈઆની તે ખરી.
 પહિરિ રેશમી જેહ કભાય, એક શત રૂપૈયા તે ધાઈ.
 હાથે બહિરયા બહુ મુદ્રિકા, આવ્યા નર જાણું સ્વર્ગ થકા.
 પગે વાંચુકી અતિ સુકુમાલ, સ્વામ વર્ણ સખલી તે જલ.
 તેસ ફૂલ સુગંધ સનાંન, અંગિ વિલેપન તિલક નિ પાન.
 એહવા પુરુષ વસિ જેણિ દારિ, ઓની શોભા કહી ન જાય.
 રૂપિ રંભા બહુ શિથુગાર, ફરી ઉત્તર નાપઈ ભરતાર.
 અચ્ચું નગર ને ત્રંબાવતી, સાયરલહિરિ જિહાં આત્તી.
 વાહાણુ વપારિ તણે નહિ પાર, હાટે લોક કરિ વ્યાપાર.
 નગરકોટ નિ ત્રપોલિઈ, માણિક્યોક બહુ માણસ મથું.
 વોહોરઈ કુંલી ડાડી સેર, આલઈ દોકડા તેહના તેર.
 ભોગી લોક અમ્યા જિહાં વસઈ, હાંન વરઈ પાછા ન વિગસઈ.
 ભોગી પુરુષ નિ કશ્યાવંત, વાણિજ છોડિ તુ બાંધ્યા જંત,
 પશુ પુરુષની પીડા હરિ, માંદા નરનિ સાગ કરિ.
 અજા મહીય કરિ સંભાલ, શ્રાવક છવદયા પ્રતિપાલ.
 પંચાસી જિનના પ્રાસાદ, ખજ તોરણુ તિહાં ધંદાનાદ.
 પસ્તાલીસ જિહાં પોપધ શાલ, કરઈ વપાણુ મુનિ વાચાલ.
 પશ્ચિમજાણું પોપધ પૂજાય, પુણ્ય કરતાં ઘાઘ જાય.
 પ્રલાવન વ્યાખ્યાનિ ન્યાંહિ, શાહાની વાત્સલ્ય હોઈ પ્રાંહિ.
 ઉખ્યાશરો દેહરૂ નિ હાટ, અલનત દૂરિ નહિ તે વાટ.
 હંડિલ ગાયરી સોહિલ્યા આંહિ, મુનિ આહિ રહિવા હોંડિ પ્રાંહિ.
 અચ્ચું નગર ત્રંબાવતી વાસ, હીર તણે તિહાં જોડયો રાસ.
 પાતશા પુરમ નગરનો ધણી, ન્યાય નીતિ તેહનિ અતિ ધણી.
 તાસ અમલિ કીધો ગિ રાસ, સોજણુ સુત કવિ ત્રપલદાસ.
 શંવત સોલ પંચાસી બિઝસિ, આસો માસ દસમી દિન તસિ.

ગુરુવારે મિ કાધો અભ્યાસ, મુઝ મન ફેરી પુહોતી આસ.

શ્રીગુરુ નામિ આતી આનંદ, વંદો વિજયાનંદ સુરિંદ.૧

આ વર્ણન ઉપરથી લોક, તેમની ધર્મભાવના, પહેરવેશ, વેષાર, બધાનો ખ્યાલ આની શકે છે ખીન વર્ણન આટલા લાભ ન આપતા આસ વિશેષતા આપીએ.

વસત વિવહારીઆ કનક કોડે ભાર્યા.

ઉડી પરભાતિ જિન મંદિર ભવઈ. (શ્રેણિક રાસ)

જિહાં બહુ માનવનો વાસો, પહોચે સહુકોની આશો.
ભૂખ્યો કો નવિ જાય, ઘેરે ઘોડા ગજ ગાય.
વાહાણુ વપાર વ્યાપારી, વૃષલ વહેલ તે સારી.
સાયર તણા જળ કાળા, આવે મોતી પરવાળાં.
નગર ત્રમાવતી સારો, કુખિયા નરનો આધારો.
નિજ પુર મુકીઅ આવે, તે અહીં બહુ ધન પાવે.
ઈસુ અનપમ ગામ, જોડના બહુ છે નામ.
ત્રમાવતી પિણુ કહિયે, ખંભનગર પિણુ લહિયે.
ભોગવતી પિણુ હોય, નગર લીલાવતી જોય.
કણીવતી પિણુ જાણુ ગદ મદ મહિર વપાણુ.
વિવિધ વ્યાપારિયા નિરખો, જોઈ ત્રપોગિયો હરખો.
મોટી માડવી કુરજો, દાણુ ચોરી તિહાં વરજો.

નજ અને કપુરમાં વસે નહિ વિઘાની વાત,
બહુ ધન ધાન્યે તે ભરી વસ્તુ અનપમ સાત.
પહેલ વરઘોડો વીંઝણો મહિર જાણિ ભાત.
ભોજન દામને ચૂડલો, એ સાતે ખંભાત.૭ (ભરતમાધુમનિ રાસ)

ખંભાતમાં વિખ્યાત જૈન આચાર્યોના આગમન તથા અનેક જૈન શેઠિયાઓના ધર્મકાર્યો વગેરેના એટલા બધા ઉલ્લેખો મળે છે કે જૈનોની દૃષ્ટિએ ખંભાતના ઇતિહાસની એક નાની પુસ્તિકા જુદી થાય. હીરવિજય સૂરિના ખંભાતના ઉલ્લેખો ધણા છે અને જોમના શિષ્ય વિજયસેન સૂરિએ તેો વળિયા-રાજિયા, ઉદયકરજી, સોની તેજપાલ વગેરેને ખંભાતમાં જિનાવયોની પ્રતિષ્ઠા કરવા પ્રેરેલા એ સૂરિશ્રી વિ. સં. ૧૬૭૨ (ઈ.૧૬૧૬)માં ખંભાતના અકબરપુર પરામા જ નિર્વાણ પામ્યા શ્રી

૧ એ વખતની પાઘડીનું અપ નોધવા જેવું છે પાનીમ ગજ લાળી વળી કોઈકોઈ કાળિયા થણ બાધના
૭ આનંદ કાવ્યમહોદધિ ચૈ ૮

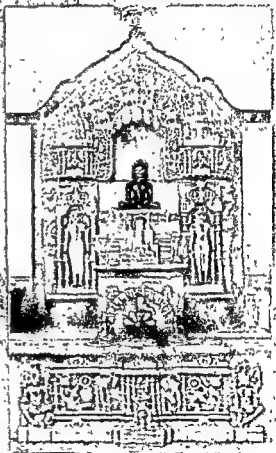
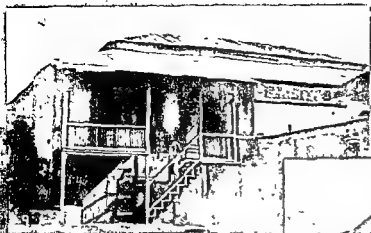
ગુરુવારિ મિ કીધો અભ્યાસ, મુઝ મન ઝેરી પુરોના
શીગુરુ નામિ આતી આનંદ, વયો વિજયનાંદ ૨ ।

આ વર્ણન ઉપરથી મોક, તેમની ધર્મભાવના, પટેંગેસ, વેપાર, બધાના
બીજા વર્ણન આટલા લાખા ન આપતાં ખામ વિશેષના આપીએ

વસન વિવદાગીઆ દનક કોડે ગર્ધા.
ઉપી પગાનિ જિન મંદિર બનઈ. (ન પે, ક ગસ)

નિા બા માનનાં વાગે, પટેંગે મહુમેની આગે.
બૂખ્યે મે નવિ ગાય, ઘેરે ઘોડા મજ ગાય.
ગા ૧ વપાર બાપારી, જયમ વટેય તે આરી.
ગા ૨ નગ કાળા, આવે મોતી પરવાળાં.
ગા ૩ નાવતી આગે, દુખિયા નગનો આધારા.
૧. પુર મુકીઅ આવે, તે આતી બા, ધન ૧૦
૨. અવગમ ગામ, એદના બદુ છે નામ.
૩. ગાવતી પિણ મંદિરે, ખંબનગર રિ ૧ મંદિરે.
૪. ગાવતી રિ ૧ નેય, નગર લી ગાલી દેવ.
૫. ગાવતી રિ ૧ બનલું મદ મ. મંદિર વડા ૫.
૬. વિધિ ૧૧ ગારિયા નિગેના, તે પેગાળિયો દરખા.
૭. મોટી ગાલી કુરગે, ૧૧ ગારી નિતાં વરગે.

૧૧ અને કપુરમાં ને નદિ જિવાની ગાન,
૨. ધન ધાન્યે તે ગરી વરણ ૨ ૧૧મ રાત

(૧) હેમચંદ્ર સૂરીચરણનો ઉપાશ્રય (૨) રતંભન પાર્શ્વનાથ દહેરાદારનું પ્રવેશદ્વાર
તથા પાસેનું મકાન અને જ્ઞાનભંડાર (૩) રતંભન પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ

હીરવિજય સરિનું માન અકબરના દરબારમાં એટલું બધું હતું કે એણે એક વર્ષ સુધી ખંભાત બંદરમાં મગર કે માછલાં ન ખાવવાનો કુકમ કઢાવેલો. વિ. સં. ૧૬૭૮માં જિનરાજ સરિની આગાધી થી મતિસારે ધનાશલિબદ્ધના રાસ રચ્યો. સં. ૧૬૯૧માં દસ વૈકલિક સૂત્ર ઉપર શબ્દાર્થકૃતિ ૩૩૫૦ શ્લોકપ્રમાણુ ખંભાતમાં રચાઈ. અનેક આચાર્યોએ ખંભાતમાં દીક્ષા લીધાનું અને પંડિતપદો મેળવ્યાનું આવે છે. ૮ હિંદુ ધાર્મિક સાહિત્યમાં પણ ખંભાતે ફાળો આપેલો છે. સં. ૧૬૨૦માં ખંભાતના ખાનપુર નામના પરામાં વડનગરા નાગર કવિ વિષ્ણુદાસ રચી ગયા. તેમના સહપાઠી શિવદાસ થયા. સં. ૧૬૮૪માં બુધ્ધદાસ થયા તેમણે રામાયણ અને અષ્ટમસ્કંધ લખ્યાનું કહેવાય છે. તેમના પુત્ર અવિચલે પણ ઘણાં ધાર્મિક આખ્યાનો લખ્યાં છે.

જૈન ભંડારો

ખંભાતના સમાજમાં મોટી લાગવજ ધરાવતા જૈન સમુદાયને શોભે એવા જ્ઞાનભંડાર પણ ખંભાતમાં છે; અને રાજ્ય બદલીઓ થવા છતાં જૈન કોમે અચળ બહેનત અને દ્રવ્ય ખરચીને આ ભંડારો સાચવી રાખ્યા છે એ ખરેખર ધન્યવાદની વાત છે. જૂજરાતનું પરમ ગૌરવ આ કોમે આ ભંડારોમાં જળવી રાખ્યું છે, અને એને લીધે જૈન કોમને જ આપણે જૂજરાતનું ગૌરવ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. દેશકાળને સીમા ન માનનારા આપણા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોએ કાઠી પણ વસ્તુની વ્યવસ્થિત નોંધ રાખવાની દરકાર ન રાખી તેને પરિણામે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં રહ્યો. પરંતુ આ કોમે જે સંચય કર્યો છે અને એમના સાધુઓએ જે નોંધો રાખી છે તેને માટે પ્રત્યેક હિંદી અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે જૂજરાતના જૈન ભંડારોને જો એકત્ર કરે તો હિંદુસ્તાનમાં કોઈપણ હસ્તલિખિત ગ્રંથોના પુસ્તકસંચયમાં ન હોય એટલા બધાં પુસ્તકો જૂજરાતના ભંડારોમાંથી મળે. પાટણ, જેસલમેર, લીંબડી, અમદાવાદ, ખંભાત આદિ જૈન શહેરોમાં આવા ભંડાર પડેલા છે. આ ખજાનાનો સારો ઉપયોગ થવો જોઈએ. જોકે જૈનો માત્ર સાચવે છે તો સારી રીતે.

ખંભાતમાં પાંચ ભંડાર છે. એક જ્ઞાનવિમળ સરિનો ભંડાર. એમાં ૬૯ પોથીઓ છે; કાગળ ઉપર લખેલા ગ્રંથો છે; બીજાં પુસ્તકો પણ છે. બીજો સુનીલાલ ચતિનો ભંડાર. એમાં ૧૨૫૦ ગ્રંથો છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. ત્રીજો ભોમરાપાડાનો ભંડાર. આમાં ઘણાં પુસ્તકો છે; તાડપત્રોના ગ્રંથો પણ છે. ચોથો નીતિવિજયજીનો ભંડાર. એમાં ૫૦ પોથીઓ છે; લખાણ કાગળ ઉપર છે. પાંચમો શાંતિનાથ મહારાજનો ભંડાર. આ ભંડારમાં પ્રાચીન ગ્રંથો છે. એ શેઠ નગીનચંદ કરમચંદના

૮ આવા ઉદ્દેશોને પાર આવે તેમ નથી અને એને અહીં લખાઈ ઘણાં વિસ્તાર થાય, જૈન સમાજ કેટલો લાગવજવાળો હતો તે સહેજ રખત થાય છે. આ વિગતના સાર જૈન પદાવળીઓમાંથી મળી શકે છે. પૂંકામાં જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે જૈન વૈત્થપરિપાટી અને ખંભાતનો ઇતિહાસ એ લઘુ પુસ્તક જોવું. ખંભાતમાં આવેલી જૈન સંસ્થાઓની વિગત પણ એમાં આપેલી છે અને તે ખંભાતના જૈન સમાજ ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. એનો નામગર્વિ આદર્શો વિસ્તાર વધારે થઈ જાય. ૯ એમ કહેવાય છે કે એકલા અમદાવાદના (ભંડારોમાંથી) હસ્તલિખિત પુસ્તકો એમાં કરે તો ભંડારકર રાસચંદ્રની દીકરુદના સંગ્રહ કરવાં વધારે પાયાં.

વહીવટમાં છે. કહે છે કે ડૉ. પીટરસને ઈ.સ. ૧૮૮૫માં જે યાદી કરેલી છે તે આ બંડારની છે. આ સિવાય ખારવાડામાં શ્રી વિજયનેમિ સૂરિનો નવો બંડાર પણ ઉત્તમ છે. એનું મકાન ત્રણ માળનું છે. ઉપાશ્રયોમાં છૂટાછવાયા બંડારો છે.^{૧૦}

ડૉ. પીટરસન આ બંડારોના હસ્તલિખિત પુસ્તકો એવા ત્રણ વખત ખંભાત આવી ગએલા. ડૉ. પીટરસને પોતે બેએલા ગ્રંથોની લાંબી નામાવલિ મુળાઈની રાયલ એ.શયાટીક સોસાયેટીના જરનલના બે ભાગમાં છપાવી છે.^{૧૧} એમાં વિક્રમની તેરમી સદીથી શરૂ થતા પ્રાચીન ગ્રંથો છે અને ફેટલાક મહત્વના ગ્રંથોની નકલો છે. ફેટલાક ગ્રંથો કોઈ જગ્યાએ ન મળે તેવા પણ છે. હેમચંદ્ર સૂરિ તથા અભયદેવ સૂરિની કૃતિઓ ગાર્ગ્યાચાર્ય કૃત કર્મવિપાક, મહાકવિ ધનપાલની કૃતિઓ વગેરે એવા ઉત્તમ ગ્રંથો છે, જેના નામ માત્ર આપવામાં પણ નાનો અથ યાય.^{૧૨}

કેળવણી

હવે ખંભાતની કેળવણી વગેરે બોધ્યો. ૧૯૩૧માં ખંભાત રાજ્યની વસ્તી ૮૭,૭૬૧ માણસોની અને તેમાં ખંભાત શહેરની ૩૧,૬૨૧ છે. રાજ્યની વસ્તી ૧૯૨૧ માં ૭૧,૭૧૫ હતી તે વધીને એટલી થયેલી છે. ઈ.સ. ૧૮૭૨માં કેળવણીની સ્થિતિ બહુ દયાજનક હતી. હિંદુઓમાં ૬૨૮ ટકા વાંચતાં-લખતાં જાણનારા અને મુસલમાનોમાં ૭૬૯ ટકા. સ્ત્રીકેળવણી નહિ જેવી હતી. ૩૩,૩૭૧ હિંદુઓમાં ફક્ત ૨૩ ભણેલી અને ૫,૭૮૭ મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ફક્ત બે જ ભણેલી હતી. મૂળરાતી નિશાળો થોડી હતી. અંગ્રેજ ભણતર માટે એંગ્લો વર્નીક્યુલર નિશાળ હતી અને શેઠ વરજીવનદાસ માણેકચંદે ૧૧. ૭૦૦૦ સ્કૉલરશિપો માટે આપ્યા હતા. વધારે ભણવા નચિાઈની હાઈસ્કૂલે જવું પડતું.^{૧૩}

પરંતુ જમાનો વધતાં કેળવણી વધતી ગઈ. આજે રાજ્યમાં ૬૫ મૂળરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫,૫૬૭ છોકરાં ભણે છે. અંગ્રેજ હાઈસ્કૂલની પ્રગતિ સારી છે. ૧૯૩૧માં મેટ્રિક્યુલેશનમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી મોકલેલા તેમાંથી ૧૯ ઉત્તીર્ણ થયા હતા. બાય સ્કૉલરની મંરથા પણ છે અને તેમાં ૨૫ છોકરા ભાગ લે છે. રાજ્યની આટલી નિશાળો ઉપરાંત ૧૨ ખાનગી મૂળરાતી નિશાળો છે અને તેમાં ૫૬૨ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. ૧૬ મદ્રેસાઓ ઉર્દુ, અરબી અને કુરાને શરીફ શીખવવા માટે છે, એમાં ૩૫૭ વિદ્યાર્થીઓ છે. ‘મદ્રેસા-એ-તૈયબી’ અને ‘મદ્રેસા-એ-નુલશાનને અહમદી’ને સરકારી સહાય મળે છે. તારાપુર યુવક મંડળની નિશાળને પણ સહાય મળે છે.

૧૦ ખંભાતનો ઇતિહાસ અને તૈયબ ખંડાવી, પૃ ૩૦ અને ૫૯ આ પુસ્તકની ગોઠવણી બેનેતરને ન સમજાય તેવી છે તે આગળ કહ્યું છે આ બંને પૃષ્ઠ ઉપર બંડારોની વિગત આપેલી છે અને તે સ્પષ્ટ નથી

૧૧ J.B B R A S No.XLIV. અને XIV Peterson's search for Sansk M S S આમાં નં XLV પૃ ૨૧માં અભયદેવ સૂરિની વાતમાં સ્વત્વનકને જ ખંભાત ધારેલું છે અને પૃ ૩૭ માં ‘અબુતાયા’ને ખંભાત ધારેલું છે, એટલે ડૉ. પીટરસનેના પણ આ જાણનારો હોય હોતો આ જાણવ ‘અલિધાન’ પ્રકરણમાં સચ્ચી ગયા છીએ

૧૨ ડૉ. પીટરસન લખે છે કે પૂર્વ એસિયા અને યુરોપના મહામાર્ગ પર આવેલા ખંભાતને આજે જાણે દરિયા પણ તળને જોતાં લાગે છે વળી એઓ ખંભાત કરતા નગરામાં જોવાનું વધારે હશે એમ કહે છે

૧૩ Bom Gaz VI ૨૩૮-૨૯

રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મંદન છે. ગામડાંમાં છોકરાઓની નિશાળમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત છે અને શહેરમાં એક અંત્યજની નિશાળમાં પણ ફરજિયાત છે. તારાપુર અને એક ખીન ગામમાં પણ અંત્યજની નિશાળો છે. રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃત માટે એક વેદશાળા ચાલે છે. એક જૈનોની કન્યાશાળા ચાલે છે જેમાં ૧૪૫ છોકરીઓ ભણે છે. બીજી કેળવણી માટે રાજ્યની પ્રજાને ખંભાતની બહાર બણવા જવા માટે લાયકાત મુજબ સ્કૉલરશિપો પણ આપવામાં આવે છે. ગરીબ મુસ્લીમોનાં છોકરાંઓ સાફ નવી મુસ્લીમ હૉસ્ટેલ નામદાર નવાખ સાહેબે ૧૯૩૨-૩૩માં ખોલી છે જેમાં ત્રીસ બાળકોને સર્વ બાળકોમાં સરકારના ખર્ચે સંભાળી કેળવણી આપવામાં આવે છે. ઇ.સ. ૧૯૩૧માં કેળવણી પાછળ રાજ્યે ૮૭,૭૫૦ રૂપિયા ખર્ચ કર્યું હતું. ૧૪ ખંભાતમાં કોઓપરેટિવ સોસાયેટીનું કામ પણ દીક ચાલે છે અને એક કોઓપરેટિવ અરબન બેંક પણ છે.

હાલના નામદાર નવાખ સાહેબના ઉત્સાહભર્યા અમલમાં ખંભાત કેળવણીમાં ઝડપથી પ્રગતિ કરતું જાય છે અને એનો જગસમાજ ખીન સુધરેલાં શહેરની સાથે બેસે એવો થતો જાય છે.

પ્રકરણ સત્તરમું

જોવાલાયક સ્થળો

નગર

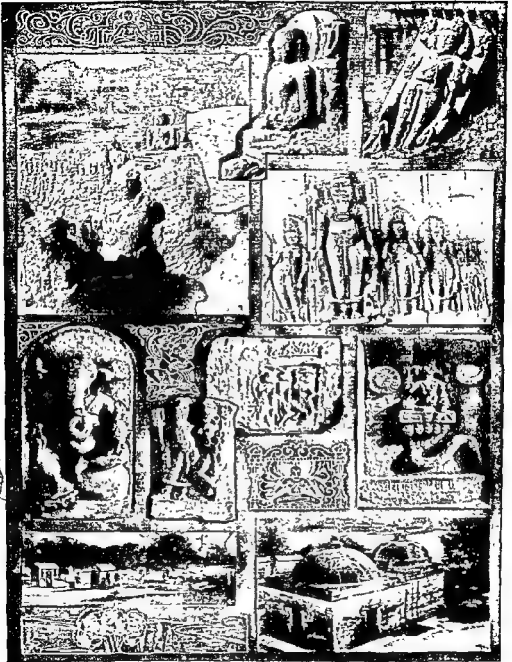
ખં ભાતના જોવાલાયક સ્થળોમાં ખલાત શહેરનું વર્ણન અને એના જોવાલાયક સ્થળોનું વર્ણન પહેલું લખવાનું સામાન્ય રીતે મન થાય, પરંતુ ઇતિહાસ તેમજ પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ પહેલું વર્ણન નગરાનું કરીશું. ખલાતથી ત્રણ ચાર માઇલ ઉત્તરમાં આ ગામ આવેલું છે અને આજે પણ ખલાતના સારી રિયલિટીના ગામોમાં તે ગણાય છે. ખલાતથી નગરા સુધીના રસ્તા ઝાઝાનામાં અને રાગિયામણો છે. નગરા એટલે જૂના નગરના ખડેરા ૧ મોઢરાની પેઠે આ ગામ પણ પ્રાચીન ખલાતને યથે ને નગર હતું તેના ટેકરાઓ ઉપર વસેલું છે, પરંતુ જુદા ટેકરાઓ ઉપર હોઈ મોઢરાની રેડ ફ્લેટના પ્લાટુ નથી આ ટેકરાઓમાં પ્રાચીન નગર દલાઓ છે એમાંથી દોઢ ફૂટ લાખી મોગી પુરાતન છોટા ઘણીવાર નીળી આવે છે.

આ નગરનું નામ એક રખતે નગર હતું એમ નગરામાં આવેલા જ્યોતિષના મંદિરના લેખ ઉપરથી જણાય છે. નગરક મહારથાન અને નારદે વસાવેલું તે ઉપરથી મોડું બ્રાહ્મણ સંસ્થાન હોઈ ઘણું પ્રાચીન હોવાનું આગળ જોઈ ગયા છીએ હાલના ટેકરાઓ ઉપર વસેલા નગરા ગામની આસપાસ અને ખાસ કરીને ઉત્તર બાજુ દોઢ મે માઈલ સુધી અનેક ખડેરા જણાઈ આવે છે, એટલે આ પ્રાચીન નગરનો વિસ્તાર કેટલો હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

બ્રહ્માની મૂર્તિઓ

નગરામાં મટાક જોવાલાયક સ્થળો છે અને ગૂજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીને એ હાલના ખલાત કરતા પણ રૂધિર મહત્ત્વના છે સૌથી પહેલા બ્રહ્મદેવની પ્રતિમા જોવા જેવી છે. પ્રતિમાવિધાનની દૃષ્ટિએ એનું વર્ણન કરેલું છે. આ મૂર્તિ નગરા ગામની પાસેથી નીકળેલી છે અને મોગી મનુષ્યા કૃતિના કદની છે. ત્રણે મુખ જે દેખાય છે તેને દાદીમૂઠ છે. આસપાસ બ્રહ્માણની બે બ્રહ્માણી જુદી મૂર્તિઓ છે. બ્રહ્માની મૂર્તિ આ રીતે હિંદુસ્તાનમાં આ ત્રીજી કહી શકાય એક પુરુષરૂપ, ખીજી બેકબ્રહ્મા અને ત્રીજી નગરામાં મૂર્તિ જેવા કોઈ બીજા દેવના મંદિરમાં પેટા દેવ તરીકેની આ મૂર્તિ હોય એમ લાગ્યું નથી. પરંતુ એ સ્થળે બ્રહ્માનું સ્વતંત્ર મંદિર એક વેળાએ હશે એમ લાગે છે. બ્રહ્માની પૂજા થતી નથી એમ જે માનનામાં આવે છે તે જૂન છે. જોકે હાલ બ્રહ્માના સ્વતંત્ર મંદિરો કંઈક ઉપર કલા તે બે જ છે. પણ નગરાની મૂર્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બીજા પ્રાંતોમાં મને તેમ હશે પણ ગૂજરાતમાં તો બ્રહ્માની પૂજા ખાસ હશે. આ મૂર્તિને હાલ એક નાના ઘરમાં રાખેલી છે અને એના ઉપર ચઢ કપડા પહેરાવી એના સુદર શિ પને લાકડી દેવામાં આવે છે. બ્રહ્મા

૧ પ્રજાસાધારની બજારમાં જૂના બ્રહ્માના દર્શાઈ મંદિરના ખડેરા કહેવામાં છે તેને પણ નગર કહે છે.

નગરાના આર્યીન અવશેષો

- (૧) નગરામાંથી નીકળેલી પ્રાચીન જુદાંમૂર્તિ; (૨) એ જ મૂર્તિનું બાજુની દર્શન; (૩) નગરામાં જ્યાંદિલ્યના મંદિર પાસેથી નીકળેલી મૂર્તિ; (૪) નગરાની અક્ષા અને અક્ષાણીની બીજી આરસમૂર્તિઓ, જે અખંડ દેવાથી એક ધરમાં રાખી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે; (૫) આરસની ગણેશમૂર્તિ; (૬) બામા મરિચકમાંથી મળેલા પથ્થર કપરની મૂર્તિ; (૭) પંખાલની જુદાં મરિચકમાં સમારકામ કરતાં પહેલાં અંદરિયામાંથી મળેલી-મૂર્તિઓ; (૮) નગરા પાસેના કોટિયર મહાદેવના કુંડમાં લેવાતાં જાણી બાજુની દિવાલ પરની રોપનામની ખંડિત મૂર્તિ; (૯) કોટિયરનો કુંડ; (૧૦) કોટિયર મહાદેવનું દેવાલય : બાજુની જમીન ચી નજી જાણાય છે.

જોવાલાયક રથોળે.

ની પૂજા આ રથોળે સારા પ્રમાણમાં હશે એનો બીજો પુરાવો નગરા ગામથી ખંભાત બાજુ જતાં એક ગાંઠ નીચે પ્રભાટની બીજી બંદિત મૂર્તિ પડેલી છે. આ મૂર્તિ પણ પહેલી મૂર્તિ જેવી જ સુંદર છે અને કદમાં પણ કોવડી જ મોટી છે.^૨

જ્યાદિત્ય

એ જ રસ્તે જરા આગળ જતાં નગરા ગામની હાલની હદમાં જ જ્યાદિત્યનું સૂર્યમંદિર છે. ઇ.સ.ની બારમી સદીની પહેલાં મૂળરાતમાં સૂર્યપૂજા ઘણી હતી. દક્ષિણવાડમાં અને દિનારા ઉપર સૂર્યપૂજા ઘણી હતી એ હાલનાં મંદિરોનાં અવશેષોથી માલુમ પડે છે. પ્રભાસમાં સૂર્યમંદિર આજે પણ ઠીક સ્થિતિમાં છે. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર મૂળરાતનાં ઉત્તમ મંદિરોમાં ગણી શકાય. એ ઉપરથી સૂર્યપૂજનું એ સમયનું મહત્વ સમજાય છે. સાબરમતીના કિનારા ઉપર ઘણું સૂર્યમંદિરોના ઉત્શેષો પુરાણોમાં મળે છે. જે ખંભાત પણ આ બધા ભાગનું અંગ છે અને જ્યાદિત્યનું મંદિર ખંભાતમાં સૂર્યપૂજા થતી હતી એ સિદ્ધિ દરે છે. એ જ્યાદિત્યનું મંદિર અતિવૃદ્ધિથી પડી જવા જેવું થવાથી મહામાત્ર વસ્તુપાસે સમરાવેલું એવો લેખ મળેલો છે.^૪ એટલે તેરમી સદીમાં જ્યાદિત્યનું મંદિર સારી સ્થિતિમાં હશે. મૂર્તિ લગભગ ૭ ફીટ ઊંચી અને સુંદર છે. આ મૂર્તિ ઉપરથી એનું મંદિર મોઢેરાના સૂર્યમંદિર જેવડું હશે એમ કલ્પના યર્ષ રાઠે. ઘૂંટણ સુધી શિકારીના જેવા ભેડા પહેરેલા સૂર્યનારાયણ વીરત્વના દેવ છે. એની પૂજા બંધ યર્ષ ત્યારથી મૂળરાતમાંથી વીરત્વ ગયું.

કોરેમ્બર

નગરા ગામથી ઉત્તરે એકથી દોઢ માઈલ છેટે કોરેમ્બર મહાદેવનું મંદિર છે એ પણ જેવા જેવું છે. જોકે ત્યાં કારીગરી કાંઈ નથી. પાસે એક પ્રાચીન કુંડ છે. એનાં પગથિયાં આગળ જમણે હાથે સરસ્વતીની એક નાની મૂર્તિ છે. એનું શિલ્પ સુંદર અને બૌદ્ધ સમય જેટલું મૂળું જણાય છે. અહીં સુધી નગરાની જગ્યાએ આવેલા પ્રાચીન નગરની ઉત્તર હદ હોય એમ જણાય છે.

ભગવાન યુદ્ધદેવની મૂર્તિ

નગરા ગામની વચ્ચે એક ટેકરા ઉપર જૂરા પથ્થરની બનાવેલી ભગવાન યુદ્ધની એક મોટી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ રાજ ગામસોડના જેવામાં આવતી છતાં બહાર તે બાબત કાંઈ જણાવેલું નહિ. મુબાઇના આકાશીઆલોજના આતને પણ આ બાબતની ખબર આજ સુધી નહોતી, તે ગેઝેટીયર કે બીજા એ વિષયના લેખકને ક્યાંથી હોય ? મૂર્તિ ઘણા વખતથી બહાર યુદ્ધમાં પડેલી હોવાથી એના કેટલાક ભાગ અને ખાસ કરીને મુખના કેટલાક ભાગ ધસાઇ ગયા છે. ગામના લોકો એને યુદ્ધનાથ

૨ આ મૂર્તિને પ્રજ્ઞાની જે સુખ છે. તેમાં તલ્લ મોં કેળાય છે. વચનું મોં પહેલી મૂર્તિ જેવું છે. તેને કાતી, મૂળ કોરેમ્બર, પણ આસપાસનાં બે સુખ હાટી વગરનાં અને એ જોવા છે. આના પુવાસો દાઈ પ્રતિભાનિધાનભાગી કરશે એવી આશા છે. ૩ સાબરમતી તીરે ખંભાત ગામમાં કોરેમ્બરનું મંદિર છે. એ અશાયવાના છંદેવ છે. એ સૂર્યની પૂજા આજે કોરેમ્બર નિષ્ણ વરોડે થાય છે. બીજા ઘણા દેવેષો મળે છે. ખંભાતમાં બીજું સૂર્યમંદિર બાલાદિત્યનું હતું (કો. ખ. ૪૬) ૪ ભાગનાર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ ભ. ૧.

તરીકે ઓળખે છે અને કેટલાક લોકો મરણ પછી ત્યાં આવી અમુક ક્રિયા કરે છે.^૫ ગૂજરાતમાં આ જાતની બુદ્ધમૂર્તિ મળી આવે એ એક અસાધારણ બનાવ છે. ગૂજરાતમાં ખામ કરીને દિનારાના લાગભા બૌદ્ધોનું જોર એક વખતે હતું એનો આ એક વધારાનો પુરાવો મળ્યો છે. ગુફાઓ વગેરે મળેલું, પરંતુ ઘોઘા પાસે પીરમમાં એક મૂર્તિ મળેલી તે પછી આ મૂર્તિ મળી છે. ગૂજરાતના ધાર્મિક અને સામાજિક ઇતિહાસના અભ્યાસીએ આ મૂર્તિની ખાતર પણ ખલાત આવી નમરા જવા જેવું છે. રાજ્ય તરફથી એ મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરેલું છે, પરંતુ કાંઈ ખાસ જાણવા જેવું મળ્યું નથી. શિવમંદિરના ઘોડા અવશેષો માત્ર નીકળ્યા છે. મૂર્તિ ત્યાં જ મૂળથી હશે કે આસપાસની કોઈ જગ્યાએથી ત્યાં આણેલી હશે તે કહી શકાતું નથી.

પૌરશિક્ષક રથજો

રેકંદપુરાથી કૌભારિકા ખડમાં આવેલા તીર્થોમાથી કેટલાકનો આગે પતો નથી લાગતો. કેટલાક આગે નગરામાં અને કેટલાક ખંભાત શહેરમાં છે. ખંભાત શહેરમાં તો હાલનું શહેર વસ્તી પછી અને નગરા તુલ્યા પછી ખાસ જાણીતા તીર્થોને લાવી પધરાવ્યા હશે એમ સમજાય છે. આ મંદિરોમાં જોવાલાયક કાંઈ નથી, છતાં કુમારનાથનું મંદિર, પતંગેશ્વરનું મંદિર, સોમનાથ, સત્તેશ્વર વગેરે શિવમંદિરો અને વડા વાસુદેવની પોળમાં એક છૂર્ણ ધરમાં શ્રદ્ધ વાસુદેવનું મંદિર એટલું જોવા તો ખરૂં. આ મંદિરોમાંથી કેટલાકમાં કેટલીક પ્રાચીન નાની મૂર્તિઓ લાવીને મૂકેલી છે.

શહેરની અંદર અને બહારનાં પરચુરણ રથજો

ખંભાત શહેર પહેલાં ઘણું મોટું હતું, પણ ગઈ સદીમાં ઘણું ધમાધ ગયું હતું એમ આગળ કરેલાં વર્ણનોથી જણાશે. પરંતુ આગે એનામાં આજના પીળા સુધરેલાં શહેરોની રોનક આવતી જાય છે. રેલવે સ્ટેશનથી ગવારોને રસ્તે થઈ શહેરમાં જતાં વહોરાઓનાં મકાનોની હાર અને એનો દેખાવ આકર્ષક છે. શહેર એકંદરે સ્વચ્છ અને રમ્યા મારા જણાય છે. માણેકચોક હાલ ચોક નથી, પણ માત્ર એક લતો છે. ત્રણ દરવાજા અને એના ઉપર યુરજ કરી ધડિયાળ મૂકેલું છે એ નામદાર સહગત નવાળ સાહેબના વખતમાં થયેલું છે. ત્રણ દરવાજા ઉપર લેખ છે. ને હી. મં. ૯૯૨-ઈ.સ. ૧૫૮૪નો અકબરના વખતનો છે. માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા પાટણ અમદાવાદની પેઠે અકબરના સમયથી પ્રાચીન છે. અકબરના સમયના મગમન થઈ હશે. હાલ પણ મરામત થયેલી છે. ત્રણ દરવાજામાં પેઠા પછી દેખાવ કાંઈક ભવ્ય લાગે છે. ખુલ્લી મેદાન જેવી જગ્યામાં ડાબી બાજુ દીવાન સાહેબને રહેવાનું સરકારી મકાન છે. તે બેઠા ધાટનું પણ મારી સગવડવાળું છે.

૫ આ મૂર્તિ ઈ.સ. ૧૯૩૨ના જુલાઈમાં મળી જહારના લોકોને પહેલી નજરે પડી લોકો એને બુદ્ધનાથ કહે છે એ માટે મુંબાઈની બુદ્ધ સોસાયેટીના સલાસદ અને સર્વ ધર્મેતરવા પ્રબર વિકાન ખલાતવા દીવાન સાહેબ શ્રી નર્મદાગરભાઈ કહે છે કે 'બુદ્ધનાથ' નામ શૈવ અને બૌદ્ધમતનું વચોલું મિશ્રણ જાતાવે છે આને લોકો ખરૂં પછી મરડ જાણી બુદ્ધનાથ પાસે દીવે કરી આર્યના કરે છે એ મહાયાન બૌદ્ધોની બુદ્ધકાય અગ્ર જોધિનિતની માન્યતા છે આ જગ્યા પ્રથમ શૈવ જણાય છે કારણકે મૂર્તિની આસપાસ ખોદકામ કરતા શિવલિંગ, ગણેશ અને દેવીની મૂર્તિઓ તથા સુષ વગેરે નીકળ્યા હતા નાથ શબ્દ એ નાથ સંપ્રદાય ને પાકાળો પછી થયો તે ઉપરથી થયો છે એમાં મત્સ્યેન્દ્રનથ, ગેરજનાથ વગેરે સર્વ મહાદેવાઓ થઈ ગયા.

જોવાલાયક સ્થળો

અંગ્રેજ હાઈકોર્ટના મકાન જમણી બાજુએ આવેલું છે.

લુગામરિજ્ઞ

સામે પશ્ચિમ બાજુએ લુગામરિજ્ઞ આવેલી છે. એનું વર્ણન સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં થઈ ગયું છે. ખંભાત શહેરમાં એ સૌથી વધારે આકર્ષક અને લખ્ય મકાન છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ જોવા જેવું છે. અંદરના લેખ પ્રમાણે અમદાવાદની મરિજ્ઞદોથી આ મરિજ્ઞ વધારે જૂની છે એટલે સ્થાપત્યના અભ્યાસકર્તા પણ જોવાલાયક છે. મરિજ્ઞની બાજુમાં દરવારગઢ છે. નામદાર નવાબ સાહેબ હાલ નવા ખીમ મહેલમાં રહે છે, પરંતુ અસલ રાજમહેલ આ છે અને જૂના વખતની બેઠી મોગલાઈ બાંધણીનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનું વર્ણન પણ આગળ કરેલું છે. આ મહેલ અને આખા ખંભાત શહેરનો દેખાવ અંદર આગળથી ધણે મનોહર લાગે છે.

અંગ્રેજ કોઠી

રાજમહેલ પછી અંગ્રેજ કોઠી ખાસ જોવાલાયક મકાનમાં ગણી શકાય. આ કોઠી ખંભાતના સ્થળને કુમારિકા ક્ષેત્રનું નામ આપનાર કુમારિકા દેવીના મંદિરના સ્થાન ઉપર છે એમ મનાય છે. કોઠીનું મકાન અંદરથી કિલ્લા જેવું અને ઓરડા હકવાળા, સારા, મોટા અને સગવડવાળા છે. હાલ એમાં નામદાર નવાબ સાહેબ અને દીવાન સાહેબની ઓફિસો છે. કોઠી આળીસ હજાર રૂપિયાથી મુંબાઈના ખરદોદ્ધ પેશ્વનજી મે.દીએ લેવાતી રાખેલી તેમની પાસેથી નામદાર નવાબ સાહેબે ખરીદી લીધી છે. પહેલાં એમાં મુરોખીયોને ઉતારા અપાતો. કોઠીનું મકાન ઈ. સ. ૧૬૧૩માં બંધાયું છે.

બગીચા અને તળાવો

શહેરની બહાર લાલબાગ ખાસ જોવાલાયક છે. સ્થાન ધણું રમણીય છે. એમાં મોગલાઈ ધાટનાં બે બેઠાં મકાનો છે અને એની સામે પાણીથી ભરેલા મોગલ ઢબના હોળ છે એવી શાલામાં વધારો થાય છે. બાગ અને મકાનો ઈ. સ. ૧૭૪૭માં ખીરજાં બાકરે બાંધ્યાં છે. બાગની પાસે જ નારેસર તળાવ આવેલું છે. એને કિનારે પાણીની ઢાંકી છે જ્યાંથી શહેરને પાણી પૂરું પડે છે. ખંભાતનો આ આખો ચે બાગ ધણેજ મનોહર છે. તળાવમાં પાણી ભરેલું હોય છે ત્યારે તે ધણું જ સુંદર લાગે છે. સામે કિનારે વૈધ્યવ સંપ્રદાયની બેઠક છે. નારેસરને પુરાણમાં નારદે બનાવેલું નારદસર કહે છે. એને નારંગસર પણ કહે છે. નખીના નાખની ગાનારીએ પોતાના નાખના અક્ષર 'ન'થી શરૂ થતાં નવ તળાવ ખંભાત પાસે બંધાવ્યાં તેમાંનું મુખ્ય તે નારંગસર એવી કંતકથા છે. પરંતુ તે આધાર વગરની જણાય છે. લોકોમાં નારેસર નામ બોલાય છે તે પુરાણના નારદીય સરને વધારે બંધ બેસે છે. માદયા અથવા પાણીઆરી દરવાજા બહાર માદલા તળાવ છે. અહીં વિચિત્ર ફાલતમાં દિલખુશ બાગ છે. એમાં ઈ. સ. ૧૮૦૨માં મુંબાઈના ગવર્નર મિ. ડકનના માનમાં એક મકાન બાંધવામાં આવેલું. આ બાગનું ચિત્ર અને અંદરના મકાનની તે વખતની સ્થિતિ ફોર્મો (૧૭૭૫-૮૦) પોતાના ઓરીએન્ટલ મેમોરિસ નામના ગ્રંથમાં આપેલું છે. ગઈસરોના મધ્યમાં ચિત્ર લાગે છે કે 'ફોર્મોના વર્ણન ઉપરથી ઉત્તમ મોગલાઈ બાંધણીનું મકાન સમજીને હું દિલખુશ બાગમાં ગયો, પણ ત્યાં તો પશ્ચિમની ઢબનું એ વખતના સુન્દર જનરલ કર્નલ આર્સે રેનોલ્ડ્ઝનું

બાધેલું મકાન દીઠું અને એ મકાન પાછળથી દરબાર સાહેબે ખરીદી લીધેલું.^૧ આ મકાનને સુધરાવી હાલ ત્યાં મુસ્લીમ હોસ્ટેલ કરવામાં આવી છે. આ સિવાય ખલાતના હુસેની બાગ, રોસને જતાં એડવર્ડ બાગ, નવો બાગ અને ત્રણ માર્બલ દૂર નેજા ગામ છે ત્યાં નાગદાર નવાબ સાહેબનો બંગલો તથા બાગ પણ જોવાલાયક છે. ફતેહ દરવાજા બહાર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં એક તળાવ છે. ત્યાં એક નાનું ઘર છે તેને કલ્યાણરાયના ઘર તરીકે ઓળખાવાય છે.^૭

કોટ અને દરવાજા

ખલાતનો કોટ જૂનો છે અને ચાર ચોરસ વાર જમીનની આસપાસ વીંટાયેલો છે. ઉત્તરમાં ફતેહ અને પીઠના દરવાજા છે. પૂર્વમાં માદવા, ચક અને ગવારાના દરવાજા છે. આ ગવારાનો દરવાજો અને પશ્ચિમનો દુરજનો તથા મહાધ દરવાજો એ ત્રણ દરવાજા ખલાતના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગવારાની બહાર મોટું બગીચા ભરાય છે. દક્ષિણનો મહાધ દરવાજો પહેલા મહા તરફના વહાણ-મા એ દરવાજેથી જવાતું મારે કહેવાતો, અને દુરજ દરવાજો જકાતને મારે હતો.^૮ એ દરવાજાનો ઇતિહાસ આગળ જોઇ ગયા છીએ. પશ્ચિમે આકામની દરવાજો છે. શહેરનો હાલનો દેખાવ એકઠેરે સારો અને હિંદમાં સુધરેલા શહેરને શોભે એવો છે.

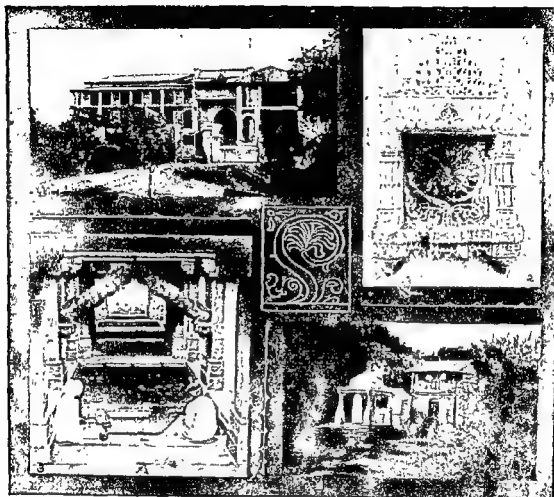
વડવા

માદવા તળાવથી આગળ દોઢેક માઇલ દૂર વડવાની વાવ છે. ઉત્તર ગૂજરાતની બીજી વાવો જેવી એ સુદર અને મનોહર કારીગરીવાળી નથી, છતાં સામાન્ય રીતે મોટી વાવ છે અને રાતા પથ્થરથી બાંધેલી છે. આ વાવ સુવત્તાન મહમ્મદ બેગમના સમયમાં બાંધાયેલી છે. વડવા એટલે 'વટકૂપ'. ગ્રામીન હિંદુ સમયમાં બહાર ઉપર બધા મોટા દડા ઉપર ધન્ય ફરકતી તેને 'વટકૂપ' (big mast) કહેતા. એ ઉપરથી 'વડવા' પ્રાપ્ત થયું. એ જગ્યાએ ગ્રામીન બહાર ફરે. ભાવનગર પાસે પણ એ રીતે વડવા છે. વાવ વિ. સં. ૧૫૩૯માં તબોળી ધનંદે લોકકલ્યાણ મારે બાંધી એનો લેખ પરિશિષ્ટમાં આપ્યો છે.

૧ અહીં બ્રિગ્ગની સમજમાં કાઠી મોટાનો સમાવેશ છે (ભુજો Briggs Cities of Gujarashtra પ્ર ૭ અને ૮) ખલાતની આસપાસ ઘણા બાગ હતા એમ પૂર્વે આલેખા મુસાદારે વર્ણન કરી ગયા છે ફોર્સે જિ ૩૬૧ પહેલા વીસ વર્ષ અગાઉ આવેલો, એટલે બ્રિગ્ગ કહે છે તે મકાન ફોર્સેના વખતમાં નહિ હોય એમ કહે છે કે માદલા તળાવ ઉપર સાત માળનો મહેલ હતો તે તોડી પાડવામાં આવેલો છે ફોર્સેના વર્ણનને બ્રિગ્ગ જલુ વચન નથી આપતો એક નેન મંદિરને એણે હિંદુ મંદિર લખેલું છે બ્રિગ્ગ પણ કેટલીક એવી નાની ભૂલો કરે છે આ બંને લેખકોએ અદારમી સદીના અંતનું અને ઓગણીસમીના પૂર્વાર્ધના અંતનું એકઠેરે સાથે વર્ણન આપેલું છે અને પરંપરાઓના વર્ણનમાં એ બંને ફેરો લાખા છે માદલા તળાવનું પાણી કંપડાં ધોવામાં ખાસ વખણાય છે

૭ Bom Gaz VI 240 પરંતુ આ કથા તળાવ તે નામ ગેઝેટીઆના લેખકે વધી આપ્યું

૮ ગેઝેટીઆમાં આપેલા આ દરવાજામાં પાછળ ફેર જણાય છે એક હજીકતમાં ઉત્તરમાં ગવારા, ફતેહ અને લાલ, પૂર્વમાં પાણીઆરી, દક્ષિણમાં દુરજ અને મહાધ તથા પશ્ચિમમાં આકામની અને મહમ્મદ એમ આઠ દરવાજા છે દિલ્લિયુદ્ધ બાગનું નામ આ હજીકતમાં માદલા બાગ આપ્યું છે

(૧) શ્રીમદ્દ શાસ્ત્રીય ધામ (૨) વડવા વાવની અંદરનો એક મોખલો
(૩) વડવા વાવ અંદરથી (૪) વડવા વાવનો બહારનો દેખાવ

જેન મંદિરો

ખંભાતમાં પ્રથમથી જ જેનોની મોટી વસ્તી હોવાથી એ બંધકામની સંખ્યાન અને ધનવાન કોમે ઘણાં મંદિર બાંધ્યાં છે. ગ્રામીન મંદિરોનું તો આજે કંઈ નિશાન નથી, પરંતુ કેટલાંક પ્રાચીન મંદિરોની પ્રતિમાઓ ભોંયરાંગોમાં સંભાળપૂર્વક રાખેલી છે તે અદ્ભુત છે. પાંચ ભોંયરાંગોમાં માંદરા, ઉપરથી ગમે તેવા દેખાવ છતાં, ખંભાતમાં ખાસ જોવાલાયક છે. આમાં શ્રી ચિંતામણ્ય પાર્શ્વનાથના જૂના ભોંયરાના દેવામણનું વર્ણન યુરોપીય મુસાફરો કરી ગયેલા છે. એક મઈ સદીના પૂર્વાર્ધની આખરે આવેલા ક્ષિપ્ર લખે છે કે પાર્શ્વનાથનું ભોંયરાવાળું મંદિર ઉપરથી સામાન્ય ઘર જેવું છે. ભોંયરામાં ઉતરવાનું કંઠણ છે.^૯ આજે તો આ મંદિરો શિખરમંધ નવાં થયેલાં છે અને ભોંયરાં અજવાળાવાળાં થયાં છે. સાગોડા પાડાનું, રસ્તા ઉપરનાં ચિંતામણ્યનાં મંદિરો તેમજ આલીપાડાનું શાંતિનાથનું મંદિર જોવા જેવાં છે. ખંભાત સાથે જેમનું નામ જોડી જાય ઉત્પત્ત કર્યો છે એવા ચામણા (ધંબણપુર)ના શ્રી સ્તંભન પાર્શ્વનાથ (ચામણા પારસનાથ)ની નીલમની પ્રતિમા પણ જોવા જેવી છે. મણિકચોકમાં આવેલા ચિંતામણ્ય પાર્શ્વનાથ અને આદીશ્વરના ભોંયરામાં ખંભાતના ધનવાન સોની તેજપાલે, પ્રભાવક શ્રી હીરચિંત્ય સુરિના શિષ્ય શ્રી વિજયેન સુરિને હાથે વિ. સં. ૧૬૬૧માં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કર્યોના લેખ છે.^{૧૦} સાગોડા પાડાનું મંદિર ત્રણ દરવાજેથી ઘેરે જતાં આવે છે. એમાં સ્તંભન પાર્શ્વનાથની મોટી પ્રતિમા છે. આ મંદિર ગ્રામીન છે. આગળ વહાણવટાની દક્ષીણમાં જોઈ ગયા એ સાદ વળિયા અને રાગિયાએ વિ. સં. ૧૬૪૪માં આ મંદિર કરાવ્યું છે અને પ્રતિષ્ઠા શ્રી વિજયેન સુરિના હાથે થઈ છે.^{૧૧} કડાકોટીનું શાંતિનાથજીનું મંદિર પણ જોવા જેવું છે; અને શ્રરાલા પાડાનું ચિંતામણ્ય પાર્શ્વનાથનું મંદિર તો ખાસ જોવા જેવું છે. એ ભાટવાડાના રસ્તા ઉપર આવેલું છે. પાંચ શિખરવાળું અને ઉત્તમ પથ્થરનું બાંધેલું આ દેગાલ શેઠ પોપટભાઈ અમરચંદે બંધાવ્યું છે.^{૧૨} ખંભાતની બહાર વડવાની વાવ પાસે શ્રી રાયચંદજીનું ધામ બાંધેલું છે. એ જગ્યા શાંત અને ઉત્તમ છે.

બીનાં હિંદુ-સુન્નતમાન ધાર્મિક

ખંભાતની યદિયો આગમબદર સાહેબનું યુરાણું ધામ છે. ત્યાં લાંગેલાં વહાણોમાંથી જ્યેષ્ઠ મુસલમાનો બાધા મૂકવા આવે છે. નારસર તળાવ પાસે બાલેશા પીરનું મોડું ધામ છે, ત્યાં પાલણપુર બાલુના વહોરા (ધાનદારિયા) કામણ સુદ પૂનમે ચોરસ વખતે એકઠા થાય છે. પાસે આચાર્ય મહાપ્રભુની

૬ Cities of Gujarashtra, Briggs. પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને ક્ષિપ્ર લાખ વગરની (without expression) કહે છે. આમ જેન પ્રતિમાઓને ઘણા યુરોપીય વિદ્વંજ સમજાવામાં આવે છે, કેમકે એ કોઈને ખાતરમાં જાન દોતું નથી. ૧૦ ખંભાતને ઇતિહાસ અને વૈત્ય પરિષદી પૃ. ૪૧. ૧૧ એ ૪, પૃ. ૫૨. ૧૨ એ ૪, પૃ. ૫૫-૫૬. ખંભાતને ઇતિહાસ અને વૈત્ય પરિષદી એ નામનું લઘુ ગ્રંથકે વૈત્ય વ્યવસ્થાપક કમિટિએ છપાવેલું છે. જેનોને ચામ માટે આ પુસ્તક ઉપયોગી હતું. એમાં ખંભાતમાં આવેલાં બાવન જેન મંદિરો તથા પ્રતિમાઓની સંખ્યા સાથે દૃક વર્ણન સાથે આપેલું છે પરંતુ જેની ચોક્કસ જોવી છે કે જેનવરને એમાં સમાવેલું બોડી પડે. ખંભાતના જેન સમાવેશ હોવાલ એમાં કોઈ આધો છે તે જેને છોડી દોષ તેણે બંધ રેવા.

બેઠક છે ખભાત પામે પીર અયુ તાનેમ માહેમનો રાને છે એ સાહેબ પીરાણાના ઇમામુદ્દીન સાહેબના નશાના લગભગ ૭૫ થી ૮૦ વર્ષ ઉપર ખભાત આવેના એમના સ્ત્રી ખભાતમા દતારા વાડામા રહેતા હતા અયુ તાનેમ માહેમનું મરણ ખંભાતમા થયું એમનો ઉરસ વરમમા બે વખત- એક હોળી ઉપર અને બીજો મુમનમાન તારીખ પ્રમાણે જિન્વાય છે આ રોગમા ઇસ ૧૮૦૬મા ઘોળખાના મૈયદાએ લૂટ કરી આગ લગાડી માનમતા લગી લીધી હતી આ મહીની શરઆતમા સૈયદાનો રાસડો મુશ્વરાતમા ઘેરઘેર ગવાતો તેમા એની નિકરાણ મુદ્રા, કૂરતા અને ખભાતની જેલ તોડીને તે નામે વગેરે ગવાતું

કાકા કેલા

ખભાતથી ત્રણ માઇન દૂર કામ કામની કબર છે કાકા કામ અને એમની સ્ત્રી મમી કની ખભાત પાસે ખેતરમા મામ કરતા હતા એ વખતે અરમખાનથી મુદ્રના અમલના નામનો માણસ આવ્યો અને એમની પામે પીરા માટે પાણી માગ્યું કુવામા પાણી હતું નહિ તેથી માગ્યે આવ્યું નહિ અમલનાએ જો કાકા મુમનમાન થાય તો કુવામા પાણી લાવવા મળ્યું અને તીર મારી પાણી કાઢ્યું કામ અને કાકી આ અમલકાર જોઈ મુમલમાન થયા એ પડી લગભગ થણા હિંદુઓ મુસનમાન થયા, એ નહોરા કહેવાયા ૨૬૦ રતન જ્નોઈએ વખતે ગતરી એમ કહેવાય છે કામની કબર ખભાત પામે વહોરાઓનું મોટું ધામ ગણાય છે ૧૩

ખભાતથી દૂર આવેલા સ્થળો

ખભાતની પશ્ચિમે જૂનું બદર અને દીનાદાગી હતી એમ કહેવાય છે આગળ થોડા માઇન છેટે વડૂચી માતાનું મ્થાન આવે છે ૧૪ રકદપુરાણની વટયક્ષિણી દેવી તે આ વડૂચી માતા આગળ જતા સાબરમતી સગમ નજીકમા વડગામ પામે જોરના ટેમરાઓ પાસે દરિયામા ધનકા તીર્થ છે ત્યાં દર ૨૬ વર્ષે દરિયાનું પાણી ખસી જાય છે અને બદરથી શિવલિંગ નીકળે છે વડગામથી ૭ માઇલ પાણીમા જવાનું છે આ મૂર્તિ છેલ્લી સ ૧૬૭૬મા દેખાઈ હતી દરિયામા એક ગગવો કૂવો છે એનું પાણી મીઠું છે ખભાતની આમખાસના મ્થળોમા ગુડેન ગામ પાસે લક્ષ્મીશ્વર મહાદેવ જોવાનાયક છે પેટલાદથી ખભાતની હદમા પેસતા તારાપુર નામનું મોટું ગામ આવે છે ખભાત રાજ્યનું એ મોટું ગામ છે કાર્તિકેય-સ્કંદે એ જગ્યાએ તારકાસુર દેવનો વધ કર્યો એથી તારકપુર તારાપુર નામ પડ્યું એમ કહેવાય છે ગામમા દેવનો ટેકરો બતાવવામા આવે છે.

ખભાતને સામે કિનારે મહી નહીને તીરે કાંચી તીર્થ જોવાનાયક છે પુરાણમા એને કુમારિન ક્ષેત્રમા ગણ્યું છે પુરાણમા છેક અમદાવાદ પાસેના ગનાડના ગયત્રાડેશ્વરી માતાનું વર્ણન કુમારિકા ક્ષેત્રમા આવે છે, પરંતુ એ બધા મ્થાન ખભાત સરથાનની સીમાની બહાર હોઈ અહીં વર્ણનની જરૂર નથી

૧૩ મોઈ કાકા કામને બે લે કાકા અમીના-એકલા હતા તેથી-કહે છે આ વટકયાને વધ રે આ દારની જરૂર કહે છે ૩
૧૪ વડૂચી માતાનું સ્થળ મુશ્વરાતમાં સાબરમતીને કાંઠે પીપળજી ગામમા ૧૫ છે

પ્રકરણ અઢારમું

હાલનો સમય અને નામદાર નવાબ સાહેબ બહાદુરની અવિલાપાઓ.

વી. સમી સદીના પહેલા પાદના અંત ભાગમાં આખા જમતને માટે એવા સમય આવ્યો કે દરેક દેશના રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ઇતિહાસમાં ઘેડાવધતો ફેર પડે જ. ઇ.સ. ૧૯૧૪માં યુરોપીય મહાયુદ્ધે ૭ વર્ષમાં એવી તો ભારે અસર કરી કે તેના ભરતીઓટની પરંપરામાં સપડાએલું વિશ્વનું રાજકીય અને આર્થિક વહાણ હટ સુધી પહોંચી જ નથી. આપણા દેશમાં પણ એની અસરો સારા પ્રમાણમાં થઈ છે. ખંભાતના ઇતિહાસમાં ઇ.સ. ૧૯૧૫થી તે ૧૯૩૦ સુધીનો આ સંક્રાંતિસમય બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નીમાએલા અમલદારોના વહીવટમાં ગયો તે આગળ જોઈ ગયા.

વાવઝોડામાંથી પસાર થઈ બંદરે સહીસલામત આવતા વહાણને લેવા ને વધાવવા તેનો માલિક જાય તેમ વિશ્વવિખ્યાત ઊત્પન્ન થએલા આર્થિક વાવઝોડામાંથી પાર જીતરી આવેલા રાજ્યના વહાણને લેવા ઇ.સ. ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે હાલના નામદાર નવાબ સાહેબ હુસેન-માવરખાન સાહેબ બહાદુર સંપૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ આવ્યા. એ તારીખે એ નામદાર સંપૂર્ણ સત્તા સાથે તખ્તનશીન થયા.^૧

નામદાર નવાબ સાહેબનો જન્મ ઇ.સ. ૧૯૧૧ના મેની ૧૬મી તારીખે થયો હતો.^૨ એમના રાજકુટુંબની રીત પ્રમાણે ઉર્દુ વગેરે જગવણી લખી તેઓ રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અભ્યાસ માટે ઇ.સ. ૧૯૨૮ના એપ્રિલ સુધી રહીને પોતાના શિક્ષક સાથે ઇંગ્લેંડ પધાર્યા,^૩ અને ત્યાં એક વર્ષ રહી રવરેશ પાછા આવી ૧૯૩૦ના ડિસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે તખ્તનશીન થયા. તખ્તનશીન થયા પછી એકમે વર્ષમાં જ નામદાર નવાબ સાહેબે દરેક ખાતાના વહીવટમાં એવી તો ઝીણવટ અને ઉત્સાહ ખતાવ્યા કે રાજ્યને હાલનાં સુધરેલાં સંસ્થાનો સાથે સરખાવી શકાય તેવા સમય પાસે લાગવા માંડ્યો. બ્રિટિશ સિંદના વહીવટમાં અવનવા સુધારા કરવાનું કાર્ય કટલાક સમયથી ચાલી રહ્યું છે તેમાં દેશી રાજ્યો પણ ભાગ લે એમ હતું છે. તે માટેની એક કમિટી (States Enquiry Committee) ઇંગ્લેંડથી નીમાઈ આ સમયમાં જ આવી. તે પહેલાં દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ સિંદ સાથેના ફેરફારમાં જોડાવું કે નહિ તેની વાતલાઈ કરવા માટે સિંદના પાટનગર

^૧ Cambay Administration Report 1931-32 p. 2. ખંભાત રાજ્યની મુલાકાત મુલાકાત મુલાકાત અને વાઈસરોય બંને લઈ રહ્યા અને ૧૨ તાંબેનું માન આપાય છે.

^૨ આ તારીખ અંગ્રેજ તારીખ છે. ઇ.સ. ૧૬મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩ના ટાઈમ્સ મિલિટેરિના અંકમાંથી લીધેલો છે. દેશી તારીખમાં ઇ.સ. ૧૭ જમાદી હલ અન્વય મતિનો આવેલો છે.

^૩ ટાઈમ્સ મિલિટેરિ-૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩.

દિલ્હીમાં નરેન્દ્ર મહાની મલાઓમાં નામદાર નવાજ માહેમે ઘણા સ્વર્ણક લાગી રીધેને અને કમિટી આગળ પણ ખલાત રાજ્યના હક્ક મારી રીતે જગ્યાએ એવી દખાવતા મૂકી આના મમયમાં હી બા નર્મદાગકરબાર્ડ જેના મિલ્લત અને કાયદાશાસ્ત્ર પુરતની દીવાનપદ ઉપર નિમણું કરી એ જ નામદાર નવાજ માહેમની દીર્ઘદષ્ટિ અને કૌતલ મિલ્લ કરે છે

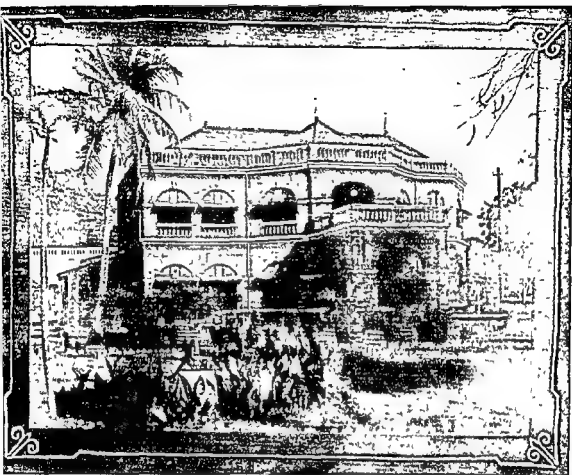
ગાદીએ આવતા જ નામદાર નવાજ માહેમ મહાદુરે રાજ્યમાં મારા અને ઉપયોગી રાજ્યીય સુધારા (healthy and useful reforms) દાખલ કરવાની જાહેર અભિલાષા બતાવી પ્રધાન મંત્રી સાથે જોખમદાર તત્ત્વ (Join Cabinet responsibility) જેવું તન શરૂ થયું અને એ તત્ત્વનું શુભ પરિણામ આવ્યું છે એમ કહેવાય છે^૧ ખલાત બદર વધારના માટે આજ સુધી જે જે થયું છે તે જોઈ ગયા નામદાર નવાજ માહેમે મદરને હાનતી લખ પ્રમાણે મોગી મીમરો નજીક આની શકે તેવી રીતે સુધારના ભારે ખર્ચ મીરને મોટા પ્રયત્ન કર્યો છે અને બંર માટે એઓશીની અભિલાષાઓ બદર ખુલ્લુ મૂકી વખતે મરેલા લાગણી ઉપરથી જણાઈ આવે છે ખલાત મદર એની પૂર્વની જાહેરાવાલીમાં આવે એ જોવાને દરેક મૂજરાતી અભિમાનથી તૈયાર હશે^૨

આજે ખલાત રાજ્ય નામદાર નવાજ માહેમ મહાદુરના અમલમાં એક સુધરેના નામની માફક પ્રગતિ કરતું જાય છે નામદાર નવાજ માહેમ બહાદુરમાં તેમના પિતાના બધા સહયુગી છે એઓશી શાત અને ઠસાઈ છે, ખલાતે મળતાડા છે પ્રજાની દરેક જતોને મમાન દષ્ટિથી જોવાને એમને સિદ્ધાન્ત છે પ્રજા સુખી થાય અને ખલાતની મમદિ તથા આગાદી વધે એ એઓશીના રાજ્યઅમલતું મુખ્ય ધ્યેય છે અને એ અભિલાષા પૂર્ણ થાય એના ચિહ્નો એઓશીના આજ સુધીના વહીવટમાં દેખાઈ આવે છે મૂજરાતનું આ પ્રાચીન મદર એની અમલની આનિમાં ફરી આવે એવી દરેક મૂજરાતીની પણ શુભ અભિલાષા છે

૪ Cambay Administration Report 1931 32 P 34 આ દરખાસ્તોમાં (૧) ૧ ૨૧૦૨૪ની વાર્ષિક ખજાણી ૨૬ કરી (૨) મીલ પકવવાના હક્કની રકમમાં સુધારો કરવા અથવા મીલ પકવવાની રૂઆપથી (૩) બંરની ઠીલ વણીમાં સર્વે પૂર્વ (૪) ચલણી નાણાને લગતા કરાર ફરી સુધારવા

૫ એ જ પૃ ૩ આ બાબતની વિગત ૧૯૩૨ પછીના રીપોર્ટમાં આવશે એમ મનકર રીપોર્ટમાં જાણવું છે સુધારામાં આ પહેલું પગથિયું છે એમ કહે

૬ સુલેહના હક્ક પ્રમાણે ખલાત બદરને પ્રિથિ બદર જેવા બધા હક્ક હતા અને તે સુલખ કામ ચાલુ થયું પરંતુ ૧૯૩૩ની ૮મી એપ્રિલે હિંદી સરકારના નાણાખાનમાં ખલાત બદરને પરદેશી બદર તરીકે જાહેર કરી જૂના હક્ક બધા કર્યા અને જકાત ના નાકાં ખેસાડયાં આ માટે દરબાર તરફથી હિંદી સરકારને અમલની શરતોની ઇએ જૂના હક્ક કાયમર મવા માટે હકી કતરનું કરવામાં આવેલી છે હજુ સુધી ખરિદામ અ બુનથી વિગત આ જુઓ ગાઈડસ સંલિમે / તા ૧૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૩

ચાકુત મંદિર
(નામદાર નવાળ સાહેબનો ઇંચલો)

परिशिष्ट।

પરિશિષ્ટ અ

ખંભ-સ્કંભતીર્થ, લિંગપૂજા અને લાટ હેરા

ખંભાત-ખંભાયત નામ સ્તંભતીર્થને બદલે સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીકળ્યું છે, એ મયા પ્રકરણમાં ભેળું. સ્કંભ અને સ્તંભનો અર્થ થાંભલો જ થાય છે. વિદ્વાનો હેમચંદ્રે કરેલા વિકલ્પના આદેશથી સ્તંભતીર્થ ઉપરથી સાક્ષાત જ ખંભાઇત્યનું રૂપ ઉપભવે છે.^૧ ડૉ. જીવર સ્કંભતીર્થ નામ યથાર્થ માને છે. પરંતુ ખંભાતમાં આવેલા સ્તંભેશ્વરનું શિવલિંગ ખંભાત નામનું કારણ માની સ્કંભ સાથે મેળ મેળવવામ ગુંથાય છે.^૨ આ વિષય ઉપર નેટલી ચર્ચા વિદ્વાનોમાં થઇ છે એ બધા ચે, સિવનો પર્ચાય સ્કંભ શબ્દ કોઇ પણ સપ્રમાણ લેખ કે ગ્રંથમાં ન હોવાથી સ્કંભમાંથી ખંભાત નામ સ્વીકારતાં અચકાચ છે. ^૩ પરંતુ નામ એટલું તો સૂચવે છે કે સ્કંભ કે સ્તંભ ગમે તેમાંથી નામ થયું હોય; છતાં તેનો શિવના સ્તંભાકાર સ્વરૂપ સાથે કાંઈક સંબંધ છે. ડૉ. જીવર શિવનું નામ રૂપાણુ છે અને એનો અર્થ થાંભલો થાય છે એ ઉપરથી શિવનું એવા સ્વરૂપમાં લિંગ ખંભાતમાં હોવાનું ધારે છે.

ખંભાત નામ, સ્કંભ-સ્તંભ અને વૈષ્ણવશ્રેણી
ખંભાતના સ્તંભતીર્થ નામના ઉલ્લેખ પહેલાં એનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ ખંભાયત બે સદીઓથી વપરાઈ હદ એ ભેળ્યું. હેમચંદ્રાચાર્ય એમનું વ્યાકરણ રચ્યું તે પહેલાં પણ ખંભાતનું પ્રાકૃત નામ દોઢથી બે સદીઓથી વપરાઈ હતું અને ખંભાત સમૃદ્ધ બંદર હતું, એમ આરબોના ઉલ્લેખથી સિદ્ધ થાય છે. હેમચંદ્રના સમય પહેલાં ઘણી સદીઓથી સંસ્કૃત ભાષા બોલાતી ભાષા તરીકે બંધ થઇ હતી. ^૪ એટલે સ્કંભ શબ્દ ઉપરથી ખંભાયત ઉપભવ્યું વધારે કુદરતી લાગે છે; છતાં એ વૈદિક શબ્દ કોઇ કારણથી સ્મરિત્વના ખ્યાલમાં ન આવ્યો હોય એમ સંભવે. ^૫ એટલે સ્ત નો જ અને ય નો વિકલ્પ ખંભાયત નામના પ્રાચીન ચાલ્યા આવતા પ્રયોગને પણ લગાડ્યો હોય. એ ભતના વૈકલ્પિક આદેશોમાં, બોલાતી ભાષા સિવાય કોઇ ખાસ નિયમ હોતો નથી. દાખલા તરીકે જ્ઞ ના અમુક અર્થના શબ્દોમાં ય જ

૧ વ્યાકરણ સંબંધી ચર્ચા સં. ૧૯૬૬-૭૦ના 'વસંત'માં અને ૧૯૧૫ના 'જીહ્વિપ્રકાશ'માં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ અને સી. ડી. દલાલ વચ્ચે ચાલેલી તે બેઈ લેવી. અહીં શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો મત માન્ય સંમેલો છે.

૨ ખંભાત એંગ્રેજીઅર (મુંબાઈ એંગ્રેજીઅર ભાગ ૬. પૃ. ૨૧૧-૧૨).

૩ શ્રી નરસિંહરાવભાઈ ખચી રંડા કરે છે કે હાલ ખંભાતમાં શિવનું મંદિર છે માટે વિશેષક લક્ષણ તરીકે એ ઉપરથી ગામનું નામ ન પડે. શિવમંદિરો તો બધે છે. એટલે એ નામ પડવાનું કારણ પ્રાચીન અને જીવું છે એ બતાવવાનો આ પરિશિષ્ટનો હેતુ છે; પરંતુ કારણ તો સ્કંભ જ છે.

૪ ઉપર બજાવેલી ચર્ચામાં શ્રી નરસિંહરાવભાઈનો મત. પ્રાકૃત લખા પલ્લુ વેલ્લસમય નેટલી ભૂની છે એવા કેટલાક ભાષા-શાસ્ત્રીઓનો મત છે.

૫ આ ખાખતમાં શ્રી નરસિંહરાવભાઈ લખે છે કે: 'ખાખી એ તો ખર્ચ જ કે ખંભ રૂપ ચવાચાં સ્તના પા'કારનો ખરો સંબંધ નહિ જ હોય, સ્કંભનાકે ક્ષણ જ એ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થયેલો. પરંતુ એ તારતમ્ય હેમચંદ્રે લાઘવાઈ કે ગમે તે કારણથી પણ ઇધને સ્તના વૈકલ્પિક આદેશો મૂકીને એક સરૂ કર્યું હતો.' 'વસંત'માં આવેલી ચર્ચા.

યાય છે અને અમુક અર્થના શબ્દોમાં વિકલ્પ યાય છે એવા આદેશ છે ૬ આપણે ગુજરાતીમાં ૧૨ શબ્દ બોલીએ છીએ તેનું સંસ્કૃત સ્તર છે પરંતુ તેના વિકલ્પ સ્તર થતો નથી કદાચ એ નિયમ ૧૨ નારને ખર શબ્દનો અર્થ નાચો ઢરો સ્થાણ નું થાયું અને ખાણું રૂપ બને છે ૭ પણ શિવના અર્થમાં તો ય જ યાય, રા નદિ એમ આદેશ છે ૨૬૩ અને રતબનો અર્થ એક જ છે તેથી વિકલ્પને સરળતા મળી છે એમ લાગે છે પરંતુ ૨૬૩ ઉપરથી મૂળ ખલ શબ્દ બનેલો અને એ વેદિ-શબ્દ હ્રસ્વ થવાથી બને અર્થનું સામ્ય હોવાથી સ્તંભ ના સ્ત નો વિકલ્પ યોગ્ય છે ઢરો

શબ્દ-ખલ અને હિંદની પ્રાતભાષાઓ

આ બાબતની વિશેષ માહિતી હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાતભાષાઓમાં રતલ માટે વપરાતા શબ્દો અને એના અર્થો ઉપરથી મળે છે ગુજરાતીમાં યલ યાલલો અને ખલ બનને છે, પરંતુ ધરમાં દેખાતા રતલને યાલલો જ કહે છે ખલ શબ્દ લોકભાષામાં બહુ વપરાતો નથી માત્ર એનું નાનું સ્વરૂપ કરી પાળીઆને ખાલી કહે છે મરાઠીમાં રતલને ખાલ કહે છે મારવાડી, કચ્છી, સિધી અને પલખીમાં યલા જ કહે છે બંગાળીમાં યામ વપરાય છે પણ ખામ શબ્દ ગુજરાતીમાં ખલની પેઠે જોઈએ વપરાતો છે ખરો જમનગરનું ખલાળીઆ ખમ શબ્દ ઉપરથી છે તેના ઉદ્ભવે ખામનાય મહાદેવમાં ખામ શબ્દ આ અર્થમાં ખાસ સૂચક છે આદિયા ભાષામાં રતલને ખુલ કહે છે અને ગુજરાતીમાં ખાલીને ખુર્ગી કહે છે અને ખુ શબ્દ બીજા અર્થમાં પણ કાઠનાના સ્વરૂપમાં સરખા અર્થમાં છે એમ કહી રાજ્ય હિંદી ભાષામાં ખખા શબ્દ વધારે વપરાય છે આ શબ્દને માટે ખરી જિશા તો દ્રાવિડી ભાષાઓ બતાવે છે તેવજુ ભાષામાં સંસ્કૃત રતલ શબ્દ વાપરે છે, પણ કલમુ શબ્દ પણ છે તામિલ ભાષામાં યાલવાને વૂલુ કહે છે તે સંસ્કૃત રમુલ્લા ઉપરથી છે પરંતુ બીજા શબ્દ કબમ્ છે ૮ મધ્યાવમ ભાષામાં પણ તામિલ પ્રમાણે છે કાનડી ભાષામાં ખખા શબ્દ છે હિંદની પ્રાતભાષાઓમાં તામિલ સવથી બ્દની અને સંસ્કૃતથી સ્વતંત્ર છે સંસ્કૃતના શબ્દો એલે લીલેવા છે ખરા, પણ સ્તંભ અને રંકલનો સૂત્ર ભેદ આજે જલગવી રાખ્યો છે તામિલમાં ધરના દેખાતા યાલલો માટે વૂલુ શબ્દ વપરાય છે, કબમ્ શબ્દ મધને ટેકવેલા વગર ઊભેલા યાલલો માટે વપરાય છે તારનો યાલલો કે જેના ઉપર ધર કે પાટડો ટેકવેલો નથી તેને, અગર જમીનમાં ખુલેલો યાલલો હોય તેને કબમ્ કહે છે લાહી-વાહી પણ કબમ્ શબ્દનો અર્થ છે રસ્તા ઉપર ચિહ્ન તરીકે મૂકેલા નાના યાલવાને પણ કબમ્ કહે છે ક્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે કબમ્ શબ્દ વૂલુ રતલની પેઠે ટેકો આપનાર અર્થમાં કહી વપરાતો નથી, પણ વૂલુ રતલ અને કબમ્ બનને અર્થમાં વપરાય છે ગુજરાતીમાં ધરમાં પાટડા નીચેના યાલવાને ખલ કહેતા નથી, પણ યાલલો અગર યલ શબ્દ ફરેક અર્થમાં વપરાય છે આ બતાવી આપે છે કે કબમ્ અને ખલ શબ્દનું મૂળ એક છે અને જમીનમાં

૬ સિદ્ધ હેમ ૮-૨-૮માં સ્ત્રેના પ્ર રલ્લા આ સૂત્ર ॥ તમા સ્પષ્ટ લખે છે કે આ વિકલ્પ રંકલનો અર્થ યાલનો યાય ત્યારે જ કરવાનો તે પછીના એટલે ૮-૨-૯ સ્ત્રમાં લખે છે કે સ્પદામાવ વૃત્તી સ્તંભ સ્ત્રસ્ય યટો ભવત ॥ એટલે રતલનો અર્થ અટકાવતું-ગતિ ન હોવી-જેવા યાય ત્યારે રલ યતા નથી પણ ય બને ઠ યાય છે આ ઉપરથી ચિંતે પા ફવી રીતે યથા છે તે સમજરા એટલે ભાષામાં રલનું પ્રકૃત રૂપ ખલ સ્વતંત્ર ચાલુ હતો અને એનું મૂળ સંસ્કૃત હ્રસ્વ નેત્ર થવાથી ચાડ સરકુત શબ્દ સ્તંભ ઉપરથી વિક પ કરવા પડ્યો હતો

૭ વધુ નાચા માં જુનો પઠિત બહેચર સામર્થનું પ્રાકૃત બ્યારદ અને પાઈઅસદ મહાપૂરે

૮ ખલખીમાં ખલ શબ્દ છે પરંતુ આપણી પેઠે બહુ વપરાતો નથી તામિલમાં મૂળાત્ર એલો હોવાથી કે ખ જ ય ને બદલે એક જ અક્ષર લખાય-જો યાય છે એ જ પ્રમાણે પ કે ખ લ માં સમજાતું એ લે ખલમું કબમ્ વપરાય છે

દિગ્ગજ રાજાને નામુનીયા, મુખવાજ-ઉત્તર-મુક, મોખીનખાન મદાદુ
 દિવાવજગ નવા મ મિન્ના હુનેનયાવખાન બહાદુર
 ખખાન

સીધા જોએલા સ્વતંત્ર સ્તંભને જ ખંભ કે કંભ કે કંભ કહેવાય છે. ૯

ઇત્રિક સંકલ્પ

વૈદિક સાહિત્યમાં સ્તંભને બદલે સંકલ્પ શબ્દ વાપરેલો છે. એના પર્વાય તરીકે સ્તંભ શબ્દ જ મુકાય છે. એ શબ્દ ન્યાં વપરાયો છે ત્યાં ઉપર લખ્યો તેવા અર્થમાં વપરાયો છે. પાટ્ટોટ્ટકવનાર થાંભલો એવા અર્થ નીકળતો નથી. ૧૦ જે આધાર આપે તે બધા થાંભલા એ સામાન્ય અર્થમાં બન્ને શબ્દ એક હોય તે વાત જુદી છે. આપણે તો એ પર્વાય શબ્દોના અર્થની સૂક્ષ્મતાનો જ વિચાર અહીં કરીએ છીએ; અને એ અર્થમાં સંકલ્પનો અર્થ સિત્તિંગ થાય કે નહિ તે જોવાનું છે.

અર્થવેદમાં સંકલ્પ

અર્થવેદમાં સંકલ્પ શબ્દ સામાન્ય ખંભના અર્થમાં છે (એક નહિ). પરંતુ અર્થવેદમાં એને સીધી મોટા દેવનું ૧૧—જગદાધારનું—સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. એને ઘસ, સનાતનતમ દેવ વગેરે કહે છે. એકદમ ખંભ—સાદા ખુલ્લા થાંભલામાંથી સર્પથી મોટા દેવનું સ્વરૂપ ક્યાંથી આવી ગયું એ જૂંચવે એવી બીના છે. સંકલ્પ એટલે સ્તંભ અને એ દૈવિક વસ્તુને આધાર આપે છે તેથી વિશ્વને આધાર આપનાર પરમાત્મા, એ લાક્ષણિક અર્થથી સ્તંભના અર્થનો સંકલ્પ એમ એકાએક તો બની શકે નહિ. સંકલ્પ—જેને આપણે યજ્ઞ-સાતીમાં હવે ‘ખંભ’ અગર ખુલ્લો થાંભલો કહીશું—ની એના સ્થૂળ સ્વરૂપમાં પૂલ ધણા લાંબા સમયથી થતી હોવી જોઈએ; અને તેને પરિણામે એને સનાતનતમ દેવ તરીકે વેદમાં સ્થાન મળેલું હોવું જોઈએ.

અર્થવેદમાં ઉપરોક્ત સંકલ્પસૂત્રમાં લાક્ષણિક દૃષ્ટિએ તો પૌરાણિકાએ સિવને જે મહેશ્વરનું રૂપ આપેલું તેવું રૂપ આપેલું જણાય છે. પરંતુ એકલો લાક્ષણિક અર્થ કામમાં આવે નહિ. એ સૂક્ષ્મતા એક મંત્રમાં સંકલ્પને જલમાં જોડેલા સુવર્ણનો વેતસ કહે છે. ૧૨ અહીં વેતસનો સામાન્ય અર્થ નેતરની લાકડી એ કાંઈ પથ્થુ રીતે બેસતો નથી. એ જ મંત્રમાં એને મુલ્લ પ્રભવતિ કહ્યો છે. અર્થવેદના એક મંત્રમાં અને શતપથ બ્રાહ્મણની હર્વશીની કથામાં આ શબ્દ સિંગના ૧૩ અર્થમાં વપરાયો છે. ૧૪ એટલે અર્થવેદ

૯ આ દ્રાવિડી ભાષાઓમાં કંભ અગર કંભ શબ્દ છે, પણ એનું મૂળ ત્યાં પણ હ્રસ્વ થયું છે, એમ એ ભાષાઓના વિદ્વાનોને પૂછતાં સમજાયું છે. પરંતુ કંભ શબ્દ અને સંભાર્ય સામાન્ય શબ્દમાં રહેલા સૂક્ષ્મ અર્થવેદ એ ભાષાઓએ સારી રીતે જાળવી રાખ્યા છે, એમ કહેવાય છે કે તામીલમાં એક કવિએ કંભર નામનું કાન્ય લખ્યું છે. કવિનું બીજું નામ પણ એ જ હતું અને એ પરમ સિવજન હતો. એણે કાન્યનું અને પોતાનું એ નામ ઉદ્દેવ ઉપરથી ખાકપું એમ લખ્યું છે. તે આ વાત ખરી હોય તો પ્રાચીન તમિલમાં કંભ શબ્દ સિવના અર્થમાં મનાતો હોય. એકે અત્યારે સિત્તિંગના અર્થમાં દાર્દ માનતું નથી. આ લખતી વખતે એ કાન્ય જોવાવાળી આ બાબતની ખાતરી હતું કરી શકેલો નથી. મગધાલય ભાષામાં કંભનો એક અર્થ મરાઠા પલ થાય છે.

૧૦ અર્થવેદ ૮-૪૧-૧૦ || ૧-૩૪-૨ || ૪-૧૩-૧ ||

૧૧ અર્થવેદ સંહિતા, કાં ૧૦, સુ. ૭ અને ૮. સ્કન્ધમ્ ઇતિ સનાતનતમો દેવો વ્રજાગ્નોપ્વાચમૂતઃ || આડમા સૂત્રમાં સ્કન્ધને તસ્યે યયેષ્ઠાય વ્રજાગ્ને નમઃ એમ લખ્યું છે.

૧૨ અર્થવે. ૧૦-૭-૪૧. યો વેતસં હિરમ્યવં તિષ્ઠન્તં સલિલે વેદ । સ વૈ યુગ્મઃ પ્રજાપતિઃ ॥

૧૩ ઉવે પછી ત્યાં સિંગ અગર સિંગપૂલ શબ્દ એકલો વાપર્યો છે ત્યાં એનો અર્થ સિત્તિંગ અથવા સિત્તિંગપૂલ (Phallus worship) એવા કરવો. સિવના સિંગ મટે સિંગ શબ્દ ન્યાં વાપર્યો છે ત્યાં સિત્તિંગ એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે.

૧૪ જુઓ અર્થવેદ, ૧૦-૬૫-૪ અને ૫; શતપથ બ્રાહ્મણ ૧૧-૫-૧-૧. નિરુક્ત ૩-૨૧ પ્રમાણે ચાતુરનો મન લખે છે કે:

વેદ સ્ક્રમને આપેલું સર્વવેધક દેવનું સ્વરૂપ, તેને માટે વાપરેલો પ્રત્યક્ષ શબ્દ, અને વિંગના અર્થમાં વાપરેલો વેતસ શબ્દ—જે નેતર કરતાં મતાર્થમાં વધારે બધ બેગે છે—એ બધું સ્ક્રમને શિવના ન્યાયિત્વેય વિંગના અર્થમાં લેવા માટે વિદ્વાનેશને ગ્રેર છે

સ્તંભ અને લિંગપૂજા

આમાંથી ખીલ પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે એક તો સ્ક્રમને શિવના લિંગ સાથે સંબંધ કેવો અને કેવી રીતે થયો? ખીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship)નો સ્ક્રમ અને શિવલિંગ સાથે કાંઈ સંબંધ હશે? ત્રીજું સ્વતંત્ર લિંગપૂજાને સ્તંભપૂજા સાથે સંબંધ હશે કે નહિ? અને એ બંનેનો સ્ક્રમ અને શિવલિંગપૂજા સાથે સંબંધ થયો હશે કે નહિ? આ પ્રશ્નોને લીધે દુનિયાના પ્રાચીન સમાજમાં સ્વતંત્ર લિંગપૂજા (Phallus worship) અને સ્તંભપૂજા કેવી હતી તેનો દૃકમાં વિચાર કરવો પડશે

સ્વતંત્ર લિંગપૂજા ઘણા પ્રાચીન કાળમાં દુનિયાના ઘણા ભાગમાં હતી. ૧૫ એનો શિવપૂજા અને શિવના લિંગમાં અધ્યારોપ કરાવે અને કેવી રીતે થયો એ નક્કી કરવું બહુ મુશ્કેલ છે ૧૬ બુદ્ધગ્ય સમુદ્રાંતર કિનારાથી હિંદીના પૂર્વ આવેલા દેશો સુધી એ પૂજા અથવા એમાંથી નીકળેલી અન્ય પૂજાઓનો પ્રચાર હતો. જગવેદમાં લિંગને પૂજનારાઓની નિંદા કરેલી છે ૧૭ એણે વેદિક આર્યોના પ્રયોગ ભાગ અંગર ઉદ્ભવને એ પૂજાને પ્રિયારતા હતા એમ સમજાય છે પ્રોટેસ્ટન્ટ ડેરેમાંથી એ વિંગ નીચળા છે તે જોતા અને એનો સમય વિચારતા વેદિક સમયની લગભગ હિંદુસ્તાનમાં આર્ય નહિ તો ખીજી કોઈ ભૂતિ લિંગપૂજા હતી એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૧૮ આથી એમ પણ કહી શકાય કે હિંદુસ્તાનમાં લિંગપૂજા આર્યોથી સ્વતંત્ર અને ખાસ એમના હિંદમાં આવતા પહેલાની હોય પરંતુ હિંદમાં એની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ એ જણાવ નથી લિંગ પ્રતીકમાં લાવની માફક કોઈ પણ વખતે અન્યની હતોનો ખ્યાલ પૂજનારાઓને આવેલો હોય એમ સિદ્ધ થયું નથી

પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં સ્તંભપૂજા અને એનું મૂળ

પશ્ચિમ એશિયાથી હિંદ સુધીના ભાગમાં પૂજતા ઘણા દેવો અને દેવીઓમાં લિંગની ભાવના મૂળરૂપે હતી એ કારણથી એ બધા દેવોને મૂર્તિ સ્વરૂપ સ્તંભમાં મળવું સ્તંભ ભૂમિમાં બદલે—બદલે

શેવો વૈતસ હિતિ પુરુષજનનરયેતિ નિરુક્તમ્ ॥ અથા ॥ વૈતસો દડ પુરુષગમ્યનામ્ ॥ આ હિરણ્યમથ વેતસ શબ્દ અર્થમાં ૪-૫૮-૫માં છૂતદેવના સ્તંભમાં આવે છે એ સ્તંભમાં દેવ સંબંધી ગોળાનો જ છે છેવટ મૂર્તિરૂપ ગણ્યો છે આખા સ્તંભનો ખરો અર્થ સમજાય તેવો નથી (obscure છે) સાચાસાચીને મત પાશ્વત્ય વિદ્વાનો સ્વીકારતા નથી સાચા હિરણ્યવેતસનો અર્થ અપ્સરાવ અગ્નિ એટલે વિષુત એવો કરે છે, પરંતુ તે બધું નથી એવું જોવા મળે છે. મૂળના પૂરમાં હિરણ્યવેતસ બીજું છે એમ મત કહે છે પાશ્વત્ય વિદ્વાનો કાઈ ખુલાસો કરતા નથી પરંતુ ક્ષેત્ર થવાથી અર્થ ક્ષેત્ર થયો જણાય ॥ એટલે અર્થવેતસ હિરણ્યવેતસ સાથે એને કાંઈ સંબંધ હોય તો વધુ સોપાનગતી પ્રકારે ૩૨

૧૫ Phallism by E.S Hartland Enc of Rel and Ethics IX 815 831

૧૬ W Crooke Hinduism Enc Rel Ethics VI P 700 "The origin of the cult in India is obscure"

૧૭ શિવદેવા * જ ૭-૨૪-૫ આ મતમાં ઉપરજે પૂજનારાઓને પાસે ન આવવા દેવા હિંદને સ્તંભ છે અને બીજામાં હિંદ શિવને પૂજનારાઓના સહેર છતી લઈ લેતી સમૃદ્ધિ લઈ લીધાનું લખે છે

૧૮ Marshall Mohenjo Daro pp 58 63 એનો સમય ઈસ પૂર્વે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાનો ગણાય છે ૫ ૫૫માં લખે છે કે અંકુરોપેતપથી જડેલી મૂર્તિ એ ઐતિહાસિક શિવ પહેલાના પ્રાગૈતિહાસિક સિંધી મૂર્તિ હશે

રહે છે તેથી એ લિંગનું-શિશનું પ્રતીક મનાવા લાગ્યો. પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં કોઇ દેવને બ્રહ્મ અગર ય્યાર erect, high, એવા વિશેષણ લગાડેલાં જણાતાં તો એનું મૂળ લિંગની બાવતામાં મનાવું. ૧૯ ફેલ્ડીક વાર સિન્નલિન્ન દેવોનું સ્તંભાકારમાં પૂજન થતું તો ફેલ્ડીકવાર એક જ દેવતાનું પશ્ચિમ એશિયાના જુદાજુદા દેશોમાં જુદેજુદે નામે પૂજન થતું. ૨૦ પરંતુ એ બધાનો આકાર સ્તંભ સ્વરૂપ જ હતો. એસીરિયા અને બેબિલોનમાં સ્તંભપૂજન બહુ વ્યૂતી હતી. ત્યાંની 'અશિરતુ' (Ashirtu) નામની દેવતાનું પૂજન, અને એ દેવતાનું ફ્રીનિશિયા અને દક્ષિણ અરબસ્તાનમાં 'અથિરત' (Athirat) નામથી થતું પૂજન સ્તંભાકાર મૂર્તિથી થતું. ૨૧ ઉપર સેમેટિક પ્રદેશની જે દક્ષિણ સેમેટિક પ્રદેશ એટલે અરબસ્તાનની આસપાસના ભાગોમાં પણ આપણા સંકેતની માફક એ રાખ્દ (Athirat) પ્રથમ સ્તંભના અર્થમાં અને પછી દેવતા અર્થમાં વપરાવા માંડ્યો. ૨૨ સ્તંભનાં એ દેશોનાં ઉપર જણાવેલાં નામોમાં થોડા થોડા ફેરફાર માલમ પડે છે. હિંદુ અને ફ્રીનિશિયન બોલીમાં એને 'આશેરા' (Asherah) પણ કહે છે. આ 'આશેરા'ની મૂર્તિ એ પાતળા સ્તંભ જેવી હતી અને એના ઉપર કોઇ વાર બાલચંદ્રની કલા અને કોઇ વાર સૂર્ય જેવું બિંબ કરતા. હિંદુ લોકોમાં સ્તંભ સંપ્રદાય (cult of post) હતો અને એ કોઇ વાર મનુષ્યાકૃતિ અને કોઇવાર લિંગ (શિશન)ની આકૃતિમાં પૂજવા. ૨૩ ફેલ્ડીક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું માનવું છે કે હિંદુઓની શિવલિંગપૂજન સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજનમાંથી આવી હોય. પછી તે વેદોના યજ્ઞનો સ્તંભ કે દ્રાવિડી લોકોની સ્તંભપૂજન એ નકી થઇ શકતું નથી. ૨૪ આ મત ધરાવનાર એક લેખક કહે છે કે સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજન કંઈ પ્રમાણ આજે હિંદુસ્તાનમાં મળતું નથી. આ બાબતમાં એ લેખકનો ફેલ્ડીક ભ્રમ છે. સ્તંભપૂજન શિવલિંગપૂજનમાં એવી તો આવગ્રેષ્ઠ થઇ ગઇ છે કે સ્વતંત્ર પુરાવા આજે ન મળે. છતાં એવી પૂજા હતી એટલું નકી કરવા પુરતો પૂરાવો તો મળશે અને એની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું.

એક લેખક કહે છે કે હિંદુમાં અરમ (પંથર) જુદેજુદે સ્વરૂપે પૂજાય છે. સામાન્ય પંથરથી માંડી કોતરેલા સ્તંભની પૂજા થાય છે. એ રીતના સ્તંભ કે એવા આકારની પ્રાચીન અરમપૂજને પાછળથી

૧૬ જુએ: Poles & Posts: G.A. Barton: Enc. Rel. & Ethics X. 97-98; Westroff: Ancient Symbolism and Phallus worship; W. Crooke: Hinduism, Enc. Rel. & Ethics VI. 700.

૨૦ Westroff: Ancient Symbol Worship and Influence of Phallic Idea etc.

૨૧ Poles & Posts: by G.A. Barton: Enc. of Religion & Ethics Vol. X. pp. 97-98.

૨૨ એ જ. એ લેખક એક લેખમાં લખે છે કે ખાસ કરીને અરબસ્તાનમાં ઈસ્લામના પહેલાંની મૂર્તિપૂજના અવશેષોનો ઈસ્લામના પ્રચાર પછી એવો ભાર નાશ થયો છે કે મૂર્તિઓના સ્વરૂપ માટે સાહિત્યના ઉલ્લેખો સિવાય સ્પષ્ટ આધાર કવચિત જ મળે.

૨૩ એ જ પૃ. ૬૪. લેખક કહે છે કે અરબસ્તાનની જે એ દેવલિંગના સ્વરૂપમાં મનાવા લાગ્યો. પરંતુ આ બધામાં તે સમયમાં અર્થની ગૂંચવણ એવી હતી કે સેર્ગથી રોનું સ્વરૂપ થતું તે સમજતું નથી. પરંતુ જ્યાંની મૂર્તિ સ્તંભાકાર હતી. It is probable that wherever the name of post became the name of a divinity, it was because of such confusion, but it is certain that among the Amorites and in Arabia the name of the post passed into the name of a goddess, and it is quite possible that it was so in Israel. આ ગૂંચવણ હિંદુ માટે હતી.

૨૪ એ જ પૃ. ૬૪. સ્તંભપૂજનો શિવલિંગ સાથે રો સંબંધ એ ચર્ચા આગળ કરીશું.

પ્રવચન શિનવિગ તરીકે માનવા લાગ્યા ૨૫ દક્ષિણ હિંદમાં પ્રાપ્ત થયે એક પથ્થરનો સ્તંભ બેસાડીને પૂજાતો એતર અને ગામની હદ તરીકે વપરાતા નાના સ્તંભાકાર પથરા મેત્રપાલ તરીકે પૂજાતા પ્રાચીન અરબગતનામાં એવા પથ્થરોના પૂજન થતા ૨૬ આખી સેમીટ (Semites) પ્રભુ સ્તંભ બેસાડી પૂજવા માટે જાણીતી હતી ૨૭ કેનાનાઈટ પ્રદેશોના દરેક મંદિરમાં સ્તંભ (Asherah)ની પૂજા એ મુખ્ય વસ્તુ હતી ૨૮ મોહેન જે હેરોની શોધાથી સિદ્ધ થયું છે કે એક ધર્મ ન માનીએ તો દેવ દેવીઓ અને પૂજનવિધિઓની એ પ્રકારની સમાનતા હિંદના પશ્ચિમભાગથી શરૂ થઈ ઇજિપ્તમાં લાઇલ નદીના પ્રદેશ સુધી હતી ૨૯ 'મસેબોથ' (massebhoth) અગર આરબોનાં massebhah એ વિંગા રાના નાના સ્તંભ જેવા પથ્થરો છે ફિનિશિયનો દરેક મંદિરમાં એની પૂજા કરતા ૩૦ સીરિયામાં (આરમેનિયા) 'હદાદ' (Hadad) નામના દેવની મોટી પૂજા થતી ૩૧ આસપાસના દેશોમાં પણ એ પૂજાતો ૩૨ એ દેવનું વર્ણન આપણા કદ્દ શિવને મળતું આવે છે આરમેનિયનોની પૂજાની વસ્તુઓમાં મેલાકારના પથ્થરો વપરાતા હતા 'હદાદ'ના એક લેખમાં મળે છે કે આરમેનિયનો પૂજનમાં સ્તંભ (nesib)નો ઉપયોગ કરતા પૂજન લેખમાં 'મસેબાહ' (massebhah)ના ઉપયોગનું લખ્યું છે એન એ પથ્થર-સ્તંભ (stèle)ના અર્થમાં વાપરે છે ૩૩ ઇજિપ્ત વગેરે દેશોમાં 'હર્મીસ' (Hermes) નામે દેવ સગર્હ વગેરેના દેવ તરીકે ગણાવે અને એ સ્તંભાકારે પૂજાતો એવું વર્ણન ઇલેક અરો

૨૫ જુઓ Stones by Hartland Crooke Barton અને Gardner આ લેખમાં આરબપૂજા ઉપર Enc of Religion and Ethicsમાં આપેલો નિબંધ

૨૬ એ જ પૃ ૮૭૧

૨૭ એ જ પૃ ૮૭૬-૮૮૦ The Semites were among the most assiduous raisers of Pillars' in the ancient world But it is as sacred stones signs representation or habitations of deity that pillars are of the most conspicuous importance among the Semites'

૨૮ Enc Bri Phoenicia P 456 એમાં લેખક મહે છે કે મંદિરના ચોક્કસ સ્તંભ આસપાસ, પરંતુ મનાઈટ પ્રદેશો (એસિયા માઇનોરના કેટલાક પ્રાચીન ભાગો)માં એનું પૂજન નોંધાયેલું થયું

૨૯ Sir John Marshall Mohenjo Daro P 50

૩૦ Phoenicians Enc of Rel & Ethics pp 887 897 by Lewis Bayles એમનો મનાઈટ પ્રાચીન સમાવેશ થાય છે આ લેખમાં Asherah નામ Ashtart આપ્યું છે જેને આશીયા નર બ (Nusb) કહે છે Nesib પણ એ જ અર્થમાં છે નજીબનો અર્થ પણ સ્તંભ છે આશીયાનો અર્થ પાળ્યો એવા છે કહે છે કે Ashtartના માનમાં કુવારી અને પરણેલી સ્ત્રીઓ પોતાની ખવિત્તતાને ભગ કહે છે આ બીના આ સ્તંભાકાર દેવીનું ચૂં શિનપૂજન Phallic worshipમાં છે એમ જાણે છે આ દેવીનું એક નિર્ણય Elot છે અને એને આરબની અલ લાન નામની દેવતા સાથે સંબંધ હોવાનું જણાવે છે અલ લાન અગર લાન બાનન આગળ જોઈયું ખરી રીતે પશ્ચિમ એસિયાના દેવદેવીઓમાં દરેક દેશના નામોમાં જોઈ શકાય છે

૩૧ Syrians or Armanians Enc of Rel & Ethics Vol XII P 166 7

૩૨ Phoenicians Enc of Rel & Ethics Vol. IX P 887 897

૩૩ Syrians or Armanians. Enc of Rel & Ethics Vol XII P 166 7 ઈ સ પૂર્વે આશીયા મધ્યના Senjurlina દેવ મુજબ હદાદ (Hadad) નામ દેવતા પહેલું છે હદાદની સ્ત્રીનું નામ 'એતર્ગાતિસ' (Atargatis) છે સિરિયાની એ મુખ્ય દેવી છે અને એનું બીજું નામ અલ લાન છે પાળણથી હદાદની પૂજા સૂર્ય પૂજામાં મળી ગઈ

સ્તંભપૂજન મળતું છે. ૩૪ વેસ્ટ્રોપ નામના એક લેખક કહે છે કે હિંદુસ્તાનમાં શિવલિંગની પૂજા એ સ્તંભપૂજનું સ્વરૂપ છે. ૩૫ હિંદુ અને ફિનિશિયન લોકોમાં સનિ (Saturn)ની પૂજા સ્તંભના આધારમાં થતી; ૩૬ અને એનાં જુદાંજુદાં નામ હતાં. હિંદુઓના મૂળ પુરુષ એગ્રેહામને સૂર્યપૂજા સાથે મેળવે છે. મોઝીઝ એને જ્વાલામય સ્તંભરૂપે દેખે છે અને એ જ્વાલામય સ્તંભ હિંદુઓને દોરે છે. ૩૭ ઇબ્નિસમાં 'સેથ' Seth નામનો દેવ હતો. એને 'સેટ' (Set), અગર સાટ (Sat) અગર થોથ (Thoth) પણ કહેતા. એનો અર્થ ભૂમિ સ્તંભ થાય છે અને એનું મૂળ લિંગપૂજામાં છે. ૩૮ 'સેટ' અગર 'સેટ'ના પહેલા અક્ષરનો ફેર થઈ 'ટેટ' (Tel) થાય છે અને એને સનિ સાથે જોડે છે. ઈબ્નિસમાં એટ (El) મોટા દેવ હતો અને એને પણ સનિ સાથે જોડે છે. ૩૯ મી. વેસ્ટ્રોપ લખે છે કે સનિ આમ કેટલાક દેવો સાથે એક હોઈ તેનું આયુધ ત્રિશુળ હતું, અને એનું (સનિનું) પ્રતીક હિંદુસ્તાનમાં શિવના લિંગ તરીકે આવ્યું. સનિના 'કિવન' (Kivan) નામને શિવ સાથે જોડવાનો ચત્ત કરી સનિ અને શિવના લિંગ-સ્તંભાધાર પૂજનું મૂળ શિવમૂળ સાથે જોડે છે. ૪૦ ટેલેમીના મત પ્રમાણે એસિરિયા અને ઈરાનમાં લિંગપૂજનું ૪૧ યુકેટન (Yucaton)—મંદિરની સામે ભૂમિ સ્તંભ (upright pillar)—એ લિંગ હતું. ૪૨ આ બધા દેવો પાછળથી સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા; તેથી સ્તંભ એ બધા દેવોનું પ્રતીક હોવાથી એનો સૂર્ય સાથે પણ સંબંધ છે. ૪૩ અને સૂર્ય સાથે જોડવાથી એમનું મૂળ શિવપૂજામાં હતું એ કાળે કરીને ભૂલાઈ ગયું. ૪૪

આ પ્રમાણે જુદાંજુદા દેશોમાં સ્તંભપૂજન જુદેજુદે રૂપે અને નામે હતું. હિંદુસ્તાનમાં એ શિવના લિંગસ્વરૂપમાં આવ્યું એમ આ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનો મત છે. ૪૫ મિ. વેસ્ટ્રોપ સનિના સ્તંભાધાર સ્વરૂપ અને 'કિવન' નામને શિવ સાથે જોડે છે તે માટે કેટલું સબળ આધાર આપતા નથી. પરંતુ શિવોના વ્યાપક સંપ્રદાયે હિંદુસ્તાન અને બહારના ઘણા સંપ્રદાયો તથા દેવદેવીઓને પોતાનામાં લઈ લીધાં છે. ૪૬ હિંદુના પશ્ચિમ કિનારાના દેશો અને અરબી સમુદ્રના કાંઠાના દેશો તથા પશ્ચિમ એશિયાના

૩૪ Ancient Symbol-worship: Influence of the Phallic idea in the religions of antiquity: by Hodder M. Westropp and C. Staniland pp. 49-52.

૩૫ એ જ પૃ. ૫૧.

૩૬ એ જ પૃ. ૫૩-૫૪. સનિને Kivan કહેતા.

૩૭ એ જ પૃ. ૫૪. જ્વાલામય સ્તંભની વાત શિવલિંગની પૌરાણિક દર્પણને મળતી છે.

૩૮ એ જ પૃ. ૫૧, ૫૬, ૭૫.

૩૯ એ જ પૃ. ૫૬.

૪૦ એ જ પૃ. ૭૫.

૪૧ એ જ પૃ. ૨૫.

૪૨ એ જ પૃ. ૨૫. અહીં મિ. વેસ્ટ્રોપ મિ. સ્ટ્રીવ-સનો મત ટીકે છે.

૪૩ એ જ પૃ. ૧૦.

૪૪ એ જ પૃ. ૬૧. જુદાંજુદા નામવાળા આ સ્તંભોને સૂર્યદેવમાં સમાઈ ગયા. મૂળ ભૂલાઈ જવાથી પાછળથી મોટા દેવો તરીકે પૂજવા લાગ્યા.

૪૫ એ જ પૃ. ૫૧. In Linga of India we have another instance of the use of Pillar-Symbol. આગળ એના phallic સંબંધ ચાહે લખે છે.

૪૬ સૂર્યધર્મ એટલે વ્યાપક છે કે એણે ખાસ કરીને આર્યોના પ્રબલોમાં લિંગલિંગ સંપ્રદાયો અને એમના લિંગલિંગ

દેશોને અનેક પ્રકારનો એવા તો નિકટનો સબળ હતો ૪૭ કે ઉપર જણાવેલી કોઈ પ્રકારની સ્તંભપૂલ સિંધ અને ગૂજરાત કાઠિયાવાડને મ્નારે આવી હોય તો નવાઈ નથી, અને જ્યારે સિંગપૂલ શિવના સિંગની પૂલ સાથે અને રુદ્રશિવના મત સાથે જોડાઈ તથા ત્યારે એવા સ્તંભો સિવવિગ તરીકે પૂલયા હોય એ પણ અસંભવિત નથી ૪૮ શનિની સ્તંભાગર પૂલ માટે એક વિચિત્ર દાખલો પુરાણમાં મળે છે ૨૬ પુરાણ કહે છે કે શનિએ મહીસાસર સગમ ઉપર શનિદેશમાં શિવનું વિગ પૂજ્યુ ૪૯ વળી ગ્રહભ્રમિમાં શનિની સ્તુતિમાં શનિને સૌરાષ્ટ્ર દેશનો કહ્યો છે ૨૬ પુરાણનું વર્ણન માહેશ્વર ધર્મોની વૃદ્ધિ માટે હોવાથી શનિએ શિવસિંગ પૂજ્યુ એમ લખ્યુ છે પરંતુ ઉપરની વાતને આ પૌરાણિક વાત સાથે ઘટાવતાં શનિનો શિવવિગ સાથે સબળ થવામાં ગૂજરાતના મ્નારા ઉપર પણ આ સ્તંભપૂલ કારણભૂત હોય અને ખરી પરપરા હ્રસ થઈ હોય

હિંદમાં સ્તંભપૂલ

હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભપૂલ હોય અને પાછળથી તે શિવવિગપૂલમાં મળી ગઈ હોય એમ માનવાને મારણ મળે એવા દાખલા છે પૂલધર્મમાં એક ગામમાં સ્તંભ સ્વતંત્ર રીતે પૂલય છે અને એને યમજી અગર યમસાહેબ કહે છે ૫૦ આમમાં સિદ્ધાચવ પાસે એક મંદિરની બહાર એક સિંગાકાર પથ્થર છે, અને તે શિવનું સિંગ નથી, પરંતુ એને 'કભસ્તંભ' કહે છે. આ સંબંધમાં ૬૯-૨૬૯ અને સ્તંભ બંનેને પર્યાય બેગા વાપર્યા છે એ ખાસ સૂચક છે વધ્યા સ્ત્રીએ સંતાનપ્રાપ્તિ માટે એને પૂજી આવિગન દે છે આ હાશિંત એનું મૂળ સ્તંભપૂલ અને શિંગપૂલમાં છે એમ સૂચવે છે કાઠીઆવાડમાં પણ એક મહાદેવની એ રીતે પૂલ થાય છે, પણ એને શિવવિગ તરીકે ઢાલ માને છે ૫૨ ૨૬-૫૨ પુરાણમાં તારકાસુર દેવાને હરાવી મહીસાસર ઉપર પોતાના નગરમાં ગ્રાહીએ લેડા ત્યારે દેવાના અધિકાર પોતાના દૈત્યોને સોંપ્યા એમાં પોતે ઇંદ્રના અધિકાર લીધો અને નિમિને અમિનો, કાવનિમિને યમનો, નિર્ઝતિને સ્તંભનો

દેવદીઓને એક કરી નાતળના ભે. વગર પોતાના વાકામાં લાડ લીડા છે આ ચાગુ સહિત્ય પૂઠપૂઠ અને વિપુલ છે એનો ઇનિદાસ ઉત્તર કરતા દક્ષિણ દિશા આમમ નિ પુસ્તકોમાંથી મળે છે સિમ્લૂજીને રુદ્ર શિવ સમ્રાટ એક થયા પછી વૈદિકાએ ગ્રહણ કર્યા હશે અને એ પૂજકો અસંખ્યા જગતીઓ હશે એમ ડા બાકારકર એમના Vhaishnavism & Shaivism નામના નિબંધમાં કહે છે ૫૨ પત્તલિના સમયમાં વિગપૂલ નહોતી એમ એ લખે ૩ એનો અર્થ વૈદિકામાં નહોતી એટલે જ થાય

૪૭ Sir J Marshall Mohenjo Daro I પ્રકરણ ૫, ૭ અને ૮

૪૮ Crooke Hinduism Enc. of Rel & Ethics VI A J Evansનો મત દાકલા લખે ૩ કે અરોહનો સબળ શિવવિગ તરીકે પૂલય ૩ Vol XI આ R W Frazerનો Shaivism ઉપર લેખ છે (પૃ ૬૧ થી ૬૨) એમાં દક્ષિણ હિંદમાં સાધુઓની સમાધિઓ શિવમંદિરોમાં (સિંગ તરીકે) પૂલયા લાગી એમ લખે છે, કારણ કે એ સમાધિ અગર પોતે નો આકાર પિંગ જેવો છે Barth એમના Religion of India પૃ ૨૭૧ માં પણ અરોહના સ્તંભો શિવવિગ તરીકે પૂલના એ માટે લખે છે આમ હોવાથી બીજા સ્તંભો પણ શિવવિગ તરીકે પૂલયા હોય

૪૯ ૨૩ પુ કૈ ખ અ ૧૩ શ્લો ૧૫૮ દનિચસગમાર્વર્તે જગનાયેતિનામ વ । શનિદેશે મપ્યરાત્રી મનીસાગરસંગમે ॥

૫૦ આ ઉપક્રંત પડિત હીરાનદણ જે પૂલના Government Epigraphist for India છે એમને આપી ૩

૫૧ કાઠીઆવાડ સર્વસમ્રહ પૃ ૪૬૪ પ્રાચી કુલ આગળ સરવધીને તીરે બટેશ્વર મહાદેવ છે સિંગ નાથ જ મોદુ છે અને વંથા સોચા તેને ભેગી શેડે તે સતાન થાય

અને મહિયને વરુણને એમ અધિકાર આપ્યા. પર આ સ્તંભ એ કયા દેવ? એ આ સ્તંભ એ કાઠની બૂલ ન હોય તો પુરાણકાર અહીં કાઠ પ્રાચીન પરંપરા નેધિ છે કે એની એને પોતાને પણ અખર નથી. આમાં ગ્રંથવણ એ છે કે તારકાસુરના બીજા અનુરોની પેટે ઈષ્ટદેવ શિવ છે. એટલે સ્તંભદેવનું સ્થાન એ ખૂંચવી લે નહિ. એટલે આ ઉચ્ચેખમાં કાંઈ પણ વળન હોય તો તે સ્તંભપૂલ શિવલિંગ-પૂલમાં સમાઈ ગઈ તે પહેલાંની પ્રાચીન પરંપરાનું સૂચન કરે છે. મહીસાગર સંગમ ઉપર સ્તંભતીર્થ શિવના સ્તંભાકાર લિંગને લીધે થયું એમ પુરાણાદિથી મનાય છે પર તે સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ત્યાં દેવીનો સ્તંભ હતો તેથી સ્તંભતીર્થ નામ પડયું એવી પણ એક દંતકથા છે. ૫૪ આ પરંપરા વિરુદ્ધ કથાઓ ઘણા પ્રાચીન કાળમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂલ હોઈ પાછળથી શૈવ મતની વૃદ્ધિ પછી શિવના સ્તંભાકાર લિંગમાં ફરી ગઈ હોય એમ કેમ ન સૂચવે?

રૂંડલ અને શિવલિંગ

સ્તંભપૂલ ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા પછી હવે રૂંડલ ઉપર આવીએ. રૂંડલનો અર્થ લિંગ-શિવ થઈ શકે એ ઉપર જોયું એનો અર્થ શિવનું લિંગ યાચ કેનહિ તે જોવાનું. સામાન્ય સ્તંભ (ખુદલો સ્તંભ)ના અર્થમાં વપરાતા આ વૈદિક સ્તંભને અર્ચવ વેદે મોટા દેવનું સ્વરૂપ આપ્યું. પણ એમાં એને શિવ સાથે સંબંધ જોડી શકાય એવો ઇશારો પણ કર્યો નથી. આ વસ્તુ એક જ વાતનું સૂચન કરે છે કે ઉપર જોયું તેમ ઇન્દ્રિયથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધી અનેક દેવોની પૂજા ઘણા પ્રાચીન સમયમાં સ્તંભના રૂપમાં થતી હતી તેને વેદના વારડમાં લઈ લેવા યામલાના વૈદિક સ્તંભને દેવ માન્યો. યામલો અગર મંદબમાં આ પ્રમાણેનો પરમેશ્વરપણોના અધ્યારોપ બીજા વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ, પણ અર્ચવ વેદમાં થયો છે એ પણ બૂલવા જેવું નથી; અને એ ત્રોથા વેદે આવેતર સંસ્કૃતિઓને અપનાવવાનો કેવો બારે પ્રયાત્ન કર્યો છે એ પણ બૂલવાનું નથી. ૫૫

શૈવધર્મની પ્રાચીનતા

ઈન્દ્રિયથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારા સુધીના વિશાળ પ્રદેશમાં જેમ પ્રાચીન કાળથી અનેક દેવતાઓની અનેક રૂપે પૂજા થતી હતી તેમ શિવની પૂજા પણ થતી હતી. સ્તંભ સ્વરૂપ સ્વતંત્ર લિંગપૂજાની પેટે

૫૨ રૂંડ, પુ. કૌ. ખં. અ. ૨૧. શ્લો. ૩૦૬: સ્વર્ગમિન્દ્રોનિમિર્વહિઃ કાલનેમિર્વમોડપિ ચ । સ્તંભઃ નિર્જૂતિસ્થાને મહિપો વરુણસ્તથા ॥

૫૩ રૂંડ, પુ. પહેલાં રૂંડે કહેલા વિષ્ણુચરણ અને સંલેશ્વર મહાદેવની વાત અને પછી શ્રુત્તેષ્વર સંલ એટલે મર્વ કર્ષે એ બીજી વાત એ બે કાલ પુરાણે સ્તંભતીર્થ નામ આપ્યું છે.

૫૪ રાજા અલયકુંવરને સહેરના નામની બગીચા મળ્યાં મૂર્તિ લઈ સમુદ્રમાં ગયો અને મૂર્તિની કૃપારી બચ્ચો સ્તંભની મદદથી સહીસલામત પાછો આવ્યો અને સહેર વસાવ્યું. (બંસાવ ગેઝીયર પૃ. ૨૧૪). કર્નલ ટૉડ પોતાના Western India સંપ્રદાઈ લખે છે કે ભૂત સહેર શ્રીક ન લાગ્યાથી રાજકુંવરે નવું સહેર અખાનને કાઢે દેવીના નામનો સંલ બિતો કરી વસાવ્યું. આ વાતમાં દેવીનો સંલ છે. ઉપરની અલયકુંવરની વાતમાં મૂર્તિ લખ્યું છે, પણ કોની મૂર્તિ એ લખ્યું નથી. એટલે સંલ કયા દેવનો એ આ વિરોધી ત્રણ વાતોથી નકો થતું નથી. એટલે શ્રુત્તેષ્વર પરંપરાનો કાઠ પ્રાચીન સંલ એમ ઉપરના અનુમાનને રોકે અને છે.

૫૫ અર્ચવેદક મારેની ચર્ચા આટે જુઓ જૈનરાજ શાસ્ત્રી કૃત Asura in India P. 57. હિંદનો પશ્ચિમ કિનારો અને પશ્ચિમ એશિયાસુધીના રોશની ખાર્ચિક સમખાના મારે જુઓ Sir J. Marshall સંપાદિત Mohenjo Daro Chap. V. લો. મા. તિલક શાસ્ત્રીકર મેમેઈરિયલ યાત્રાપુર્ણા લખેલો અર્ચવેદને લખેલો લેખ પણ જોવો.

આ શિવપૂત્ર પણ વેદવાચ એટલી જ ભૂતી અને વેદથી અતર પતી હતી એ મોહન જોડેના અવશેષો ૫૧ અને પાશુપત સપ્રદાયનો ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે ૫૭ વેદના રુદ્ર આર્યોના દેવ છે કે આર્યેતર દેવ એ મતમેદનો વિષય છે. ૫૮ પરંતુ સ્વતંત્ર શિવ મતો અને વૈદિક રુદ્ર ન્યારે એક યજ્ઞ પૌરાણિક રુદ્રશિવ યથા તે પહેલાં વૈદિકો શિવ મતોનો સત્ત્વ વિરોધ કરતા હતા ૫૯ આ એ મતોના સમાધાન અને વિરોધની ઐતિહાસિક પદ્ધતિની નોંધણી શિવ પુરાણોનો હૃદયન યથો એમાથી રાખતી લાવનારો શિવના વિગ્રહો અધ્યારોપ યથો તેની જાંખી માલમ પડે ૬૦

પુરાણો પ્રમાણે લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ

લિંગપૂજાની ઉત્પત્તિ આપણાં પુરાણો પ્રમાણે એતણ રીતે મનાય છે એટલે એને માટે પણ ખજાતના રતમતીય નામની પેઠે પુરાણ પોતે જ એકમત નથી એ વસ્તુસ્થિતિ જ કોઈ પ્રાચીન સ્વતંત્ર લિંગ પૂજાના અસ્તિત્વનું સૂચન કરે છે આપણે સ્તમાકાર વિગ્રહપૂજન સાથે જ અહીં સળગ છે વિગ્ર પુરાણાદિ શિવ પુરાણોએ એ કથા આપી છે એક સમયે બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ વચ્ચે કોણ મોટું એ બાબતમા ભારે યુદ્ધ થયું એવામા એમની સામે પ્રચંડ તેજવાળું ત્ર્યેલોકીય લિંગ અમેય સ્તમ જેવું ખડું થયું ૧૦ બને દેવો ચર્ચિત થઈ આ પદાર્થ શું છે તેની ચોધ કરવા લડતા બધ પડ્યા બ્રહ્મદેવે ૧ સનુ ૩૫ લઈ આ સ્તમ-વિગ્રહો ઉપરનો છેડો શોધવા અને વિષ્ણુએ વરાહ યજ્ઞ એનો નીચેનો છેડો શોધવા હંગમ્યુ સમય જતાં બને ચાકીને પાછા આવ્યા, પણ છેડા નહી બનેએ એ ત્ર્યેલોકીય સ્તમની સ્તુતિ કરી, અને શિવ પ્રગટ થયા બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ નચ્યા એવી અમેય સ્તમમાથી ઉત્પન્ન થયેલી શિવમૂર્તિને ત્રિગોહલવ મૂર્તિ કહે છે ૧૧ આ બને આદિ દેવો નચ્યા એ મહાદેવ સર્વથી

૫૧ નુમે Mohenjo Daro Chap V

૫૭ એ માટે નુમે ૬ ૪ શાસ્ત્રીકૃત શૈવ ધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ પૃ ૪૮ પુરાણો પાશુપતાચાર્ય લક્ષ્મીકૃત શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના સમકાલીન માને છે એનો અર્થ ભાડારકરાં વિનાનો એ અને પાચારાત્રનો સમકાલીન માની ઈ સ. પૂર્વે બીજી શતકમાં શરૂ થયો કહે છે પરંતુ અને લાગે છે કે આ મત હવે ફેરવવા જોઈએ કદાચ પુરાણો મત ખરો ફરે અને શૈવ મત વે કાળ એટલો પ્રાચીન ગણાય મોહન જોડેનામાથી જોઈ ત્રિમુખ ત્રિવર્ણી મૂર્તિ પશુઓથી વીરળાએલી છે અને એને શિવના પૂર્વરૂપ કોઈ અજ્ઞાન દેવની મૂર્તિ કહે છે ત્રિમ પલ્લ જડયા છે આ બધુ આર્યોએ શિવપૂજા બ્રહ્મ કર્યા પહેલાં સૈકડો સૈકાથી શિવપૂજા—અમર એ પૂજા એમાથી નીકળી હશે તે મૂળ એ ભતતી પૂજા—ચતી હતી એમ કહેવાય છે ૨ એનોમા એમ મહાવીર પહેલા બીજી તીર્થંકરો થઈ ગયા હતા, તેમ કાચાવરોહણવાળા લક્ષ્મીનાનાર્થ પહેલા મા. શૈવધર્મો ધમેલા એ લક્ષ્મીના એમનામા છેન્ના મહાચાર્ય જોઈ પ્રણાલિકા લક્ષ્મીનાચાર્ય યજ્ઞ કોઈ અદાર અને કોઈ અજ્ઞાતીસ આચાર્યો ગણાવે છે તારાવર એ છે કે પાશુપત મત એના પ્રાચીન સ્વરૂપમાં સળગ વહકાય એટલી ભૂતો છે ૫

૫૮ શ્રી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રી રહને અમુર ભવિનો દેવ માને છે

૫૯ એ ચર્ચા માટે નુમે ૧૦ એવીનાથ સચ્ચુ Ele of Hindu Icono પૃ ૨ લા ૧ પૃ ૫૦-૫૫ દર્શના યજ્ઞ શિવને આમ તણ નહોતું એ કથા એ વિરોધનું સૂચન કરે છે

૬૦ નુમે લિંગપુરાણ અ ૧૭મે એતસ્મિન્નતરે લિંગમમવપ્યાવયો પુર | જ્વાલમાલ્લા સહસ્રાદય કાલનલક્ષતોપમમ્ |

સચ્ચદ્વિ વિનિર્મુક્ત આદિમધ્યાન્તવર્જિતમ્ || ૨મે ૩૩-૩૪.

૬૧ નુમે ૬ કે શાસ્ત્રીકૃત શૈવ ધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ પૃ ૪૨ ' આ હિરણ્યવેદસ એ જ રક્ત અને ' સનિવમય રહેતું હિરણ્યવેદસ એ જ યોગિન વચ્ચે રથપિતુ લિંગ એમ ચટાજી તદ્દન બધ બેસે છે ભ્યેતિર્મય ત્રિગના છેડાએ બ્રહ્મા વિષ્ણુ નથી જોઈ શકતા એમ જે પુરાણો વર્ણવે છે તે પણ આ હિરણ્યવેદસનો વિસ્તાર હશે'

ફક્લ અથવા લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ

આ મૂર્તિ આંધ્રદેશમાં નીકળેલી છે. તે પહે ક્રીટ ઘડ્યા દેખાય છે તે ગ્રેટ બ્રહેમી મનુષ્યાકૃતિથી જણાયો. ઉપરાંત જમીનમાં તેનો અમુક ભાગ દરો તે જુદો.

ચોટા કહેવાયા. વેદના સ્તંભસ્વરૂપ સનાતનતત્ત્વ પરમેશ્વર સ્કંભદેવ ઉપરથી શિવના ક્ષિંગની પૂજનું મૂળ પુરાણોએ આ જગત્પ્રાપ્ત્ય અમેય સ્તંભક્ષિંગરૂપે ઉપલબ્ધું છે. ૬૨ એમાં સ્વતંત્ર સ્તંભપૂજા અને એના મૂળરૂપ ક્ષિંગ (શિશ્રુપૂજા)ના સમાવેશ થાય છે. પ્રજ્વલનકાર્યમાં તત્પર એવા સ્કંભમાંથી પુરાણ-પુરુષ દિરવ્યયમ્ થયા, અને જળમાં ઉભેલા દિરવ્યયમ્ વેતસરૂપ એ ગુણ પ્રભવતિ છે એ વેદના શબ્દો પુરાણોએ શિવને પ્રભવતિ કહ્યા છે તેને ટેકો આપે છે. ૬૩ પ્રભવતિ થતાં ચોતાના જેવાં પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યા અને બ્રહ્મદેવ અપ્રસન્ન થયા તેથી શિવે વિંચનો લાગ કર્યો અને ક્ષિંગ પૂજવા લાગ્યું, એવી કથા છે. ૬૪ આ બધી કથાઓ સ્કંભનો શિવક્ષિંગમાં અલ્પાંશય થયો એ સૂચવે છે.

પુરાણો પ્રમાણે સ્કંભ અને શિવ

સ્કંભ શબ્દ શિવના પથર્થ તરીકે જડતા નથી એ ખરું છે, પરંતુ શિવનાં નામોમાં વિઠ્ઠલિન્ શબ્દ છે અને એનો અર્થ સ્તંભ પણ થાય છે. ૬૫ એ શબ્દમાં ધાતુ સ્કંભ છે. એટલે સ્કંભને સ્કં શિવની સંધિ થયા પછી શેષ શબ્દોપમાર્માં દાખલ નથી કર્યો એમાં સ્કંબના મૂળ અર્થની પરંપરા તે સમયના બ્રાહ્મણોને ખબર હોય અને વેદિકાનું મન મનવવા એમ કહ્યું હોય. પરંતુ આડકતરી રીતે વિઠ્ઠલિન્ નામમાં ધાત્વર્થ તરીકે એ શબ્દ રહ્યો છે એ એનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. શિવનાં નામોમાં આવી રીતનાં અનેક વિચિત્ર નામો શિવની ઐતિહાસિક પરંપરાને રસમય બનાવે છે. ૬૬

૬૨ ઉપરના વર્ણન મુજબ અમેય ક્ષિંગમાંથી શિવ ઉત્પન્ન થયા એ જાનની પ્રતિપાદને કિંગોદલવ ભૂતિ કહે છે. એવાં ક્ષિંગો આને બોધમાં અને મદાસ પાસે સુદીપાશમાં છે. આ બંને કિંગો દા. ગોપીનાથ શવ અને બેનરજના મત પ્રમાણે મહા પ્રાચીન છે અને એમને ૧.સ. પૂર્વે પહેલા શવકર્તા આનંદજી આવે છે. કિંગોને આકાર કુદરી ઉપરના આકારનો છે અને વચ્ચે શિવની મહુખ્યાકૃતિની ભૂતિ છે. એનાં ચિત્રો દા. ગોપીનાથ એમના Ele. of Hind. Ico. પૃ. ૨ લા. ૧ માં આપ્યાં છે તે ખાસ ભેવા જેવાં છે. આ સ્તંભક્ષિંગ કુદરી ઉપર આકારનાં છે એ વાત સ્વતંત્ર સ્કંભ—સ્વતંત્ર ક્ષિંગ—સ્કંભ—અને શિવપૂજનો આખો ઇતિહાસ વ્યક્ત કરે છે. ક્ષિંગને કુદરી ઉપર જેવું બનાવવાનું પાછળથી બંધ કરી ચોક્કસ લેખગોળ રૂપ (Conventional) પાછળથી અપાયું હતો, એવું એક ક્ષિંગ બેનરજમાં મેં જોયું છે. એ બહાર આસનું સીકું સ્કંભાકાર છે. વચ્ચે શિવની ભૂતિ દરણ અને ખરૂં લઈ લીધી છે. ઉપર બ્રહ્મા ઈસરૂપે અને નીચે વિષ્ણુ વરાહરૂપે છે. ક્ષિંગ જમીનની ઉપર સાકાપાંચ દીકથી વધારે છે. સ્કંભની પૌરાણિક ભાવનાવાળાં સ્તંભક્ષિંગો આ નમૂના ભેવાવાળાં છે. એનું ચિત્ર બહાર ન પડેયું હોવાથી અને સ્તંભક્ષિંગનો ખ્યાલ લાવવાની અહીં જરૂર હોવાથી અહીં એનું ચિત્ર આપ્યું છે. એ આંખમાં અમરાવતીનાં ખંડેશમાંથી નીકળ્યાનું કહેવાય છે. એટલે છઠી સદીનું હતો.

૬૩ ગોપીનાથશવ. Ele. of Hindu. Ico. II. P. 57-58. It is this same સ્કંભ that has given birth to the Puranic story of Shiva's appearance as a blazing Pillar between વ્રદ્ધા and વિષ્ણુ.

૬૪ આ કથા સારે બીજી કથા પુરાણમાં એવી છે કે તાપસેના વનમાં એમની સીંચો પાસે શિવ વજ્રસ્વરૂપે લક્ષ્યાર્થ થયા. તેથી તાપસેએ ક્ષિંગ ખરી ખડો એવો શાપ દીધો તેથી ઉત્પન્ન થવાથી દેવોએ ક્ષિંગ પૂજવા માંડ્યું. એમાં ૨૫૪ લખે છે કે દેવોએ એને “સ્થાપિ” મૂક્યું અને બ્રહ્માએ “તદાકાર” એટલે કુદરતી ઉત્પન્ન જેવું ક્ષિંગ હાલકનું બનાવ્યું તે પળ્યું એ હાલકેશ્વર મૂળ હાલકેશ્વર માટેનો આ ઉલ્લેખ ગુલનામાં આપ્યું ક્ષિંગ છેવડું સિદ્ધ કરે છે. આ બાબતની વધુ ચર્ચા પરિશિષ્ટ ઉ. ભાગ. ૧નીમાં કરી છે તેમાં ખાસ કરીને ગાદ અંક ૮૩ જુઓ.

૬૫ વિઠ્ઠલિનનો સ્તંભ અર્થ સંસ્કૃત કોષમાં છે. જુઓ આપેનો કોષ.

૬૬ જુઓ મદાભારત કોતિપર્વ. દામધર્મમાં આપિકાં નામો. એમાં અહીં ખાસ આ નોંધવા જેવાં છે: રથાણ, મુવર્ધરેત્સ, ઊર્ધ્વકિંગ, મેદૂલ, મહાકિંગ. બીજાં વિચિત્ર નામો આગળ જોઇયું.

પાછળની ચર્ચાનો સાર

આ હાંબી ચર્ચા ઉપરથી એટલું ફિલિટ થાય છે કે પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં નાઈલથી નર્મદાના મુખ સુધીના પ્રદેશમાં આદતી કેટલીક પ્રજાઓમાં એક પ્રકારની એકતા હતી બધા લોક તેવી એકસરખી પૂજા ન કરતા હોય તો તેવી પૂજા કરનાર ભતિઓ એ સમસ્ત પ્રદેશમાં વસતી હતી આ પ્રદેશમાં આવેલા લોકો ભિન્નભિન્ન નામે અનેક દેવાને પૂજતા અને એમાંના ધણીનાં લક્ષણો એક હતાં આ બધા દેવા અને દેવીઓનાં પ્રતીક મોટા ભાગે પથ્થરના સ્તંભ અથવા સ્તંભાકાર આદર્શનાં યૌ હતાં આ રીતે સ્તંભ પૂજન પ્રાચીન કાળથી વ્યાપક બનેલું હતું સ્તંભાકાર દેવાનું મૂળ સિંગપૂલ (Phallus Worship)માં હતું સ્વતંત્ર સિંગપૂલ પણ હતી અને પૌરાણિક શિવના પૂર્વાવતાર શેવા એક દેવની મૂર્તિ પણ પૂજાતી આ સિંગપૂલ એ શિવના પૂર્વાવતાર દેવના સિંગ તરીકે કે સ્વતંત્ર સિંગપૂલરૂપે થતી એ નક્કી થયું મુશ્કેલ છે પરંતુ મોઢેન ભો ડેરોમાંથી નીકળેલાં કુદરતી ઉપરચના આકારનાં વિંચ અને હિંદુસ્તાનમાં પાછળથી શિવસિંગને એક સ્વયં નિર્ધિત આધાર યવા માંડ્યો તે પહેલાંનાં શિવસિંગ ભેટાં ખાતરી થાય ■ કે સિંગપૂલનો આર્યોએ સ્વીકાર કર્યો તે પહેલાં એનું મૂળ શિશ્નપૂલમાં હતું સ્કંભની ભાવનાવાળી વિંગોદ્ભવ મૂર્તિએ કુદરતી ઉપરચાકારના સિંગને સ્તંભાકાર બનાવી, અદ્યથી શિવની મનુષ્યાકૃતિ મૂર્તિને ઉદ્ભવ કરે છે ૧૭ સિંગપૂલની ઉત્પત્તિનાં પૌરાણિક કારણોમાં મતભેદ હોવાથી અને વેદમાં સ્કંભને શિવપૂલ સાથે સ્પષ્ટ રીતે ન જોડવાથી સિંગપૂલ અને સ્કંભની ભાવનાનો સબધ સ્વતંત્ર સ્તંભપૂલ અને શિશ્નપૂલ સાથે હોઈ પાછળથી શિવના સિંગ સાથે એ બધું જોડવામાં આવ્યું એમ સમજાય છે સામાન્ય યાત્રાવાને હિંદી ભાષાઓમાં સમૃદ્ધ સ્તંભ ઉપરથી કે બીજી રીતે ઉપલબ્ધ હતાં સ્કંભ-ખમ એટલે ખુલ્લા સ્વતંત્ર યાંત્રિકો એ અર્થ હિંદી ભાષાઓએ જાળવી રાખ્યો છે અને ગૂજરાત અને દ્રાવિડ દેશોની ભાષાઓએ એ અર્થ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જાળવ્યો છે આ વાત આ સ્વતંત્ર સ્તંભ સિંગપૂલ હિંદીના પશ્ચિમભાગમાં સર્વથી પ્રાચીન કાળમાં હતી અને દ્રાવિડીઓની સાથે દક્ષિણમાં ગઈ એમ સ્પષ્ટ છે ૧૮ આ પ્રકારના સ્તંભ-વિંગોને મૂળ સ્કંભ સાથે સબધ હોવાથી કુદરતી રીતે પ્રાકૃતમાં ખમ કહે પરંતુ એ શબ્દ સ્તંભનો પર્ચાય હોવાથી અને સ્કંભ વૈદિક સાહિત્ય પછીના સાહિત્યમાં ન હોવાતો હોવાથી એનો વપરાશ હુત્ત થયો અને એ કારણથી વેચાકરણોએ સ્તંભો ય અને યમાં વિકસ્ય થયાં ૧૯

ખંભાત અને સ્તંભપૂલ

ખંભાતના સ્તંભનીય નામનું કારણ ઉપલબ્ધ કાદતાં પુરાણમાં એ સિંગ મારણો આવે છે તે જોઈ નવાઈની વાત તો એ છે કે રકડે તારનામુરને છુટ્યો અને લાં વિજયસ્તંભ થયો તેથી સ્તંભનીય નામ પડ્યું એમ કહેતા પહેલાં પણ પુરાણમાં કહે છે કે પહેલાં સમાગમ દેવો હાયાં અને તારકે મહીસાગર ઉપર

૧૭ શ્રી. ગોપીનાથરાવે એમના પ્રતિભાવિવાનના પુસ્તકમાં (પૃ ૨ ભા ૧)માં સિંગોદ્ભવ મૂર્તિની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને એવા વિંગોના ચિત્રો પણ આપ્યા છે

૧૮ ઐતિહાસિક સમયના શૈવ મતો આપણી તરફ અને દક્ષિણમાં જુન છે ખરું પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં દક્ષિણની પ્રવિંડ સમૃદ્ધિનાં કેટલાંક તત્ત્વો ગૂજરાત બાલુથી ચર્ચા છે તેવી ચર્ચા ગૂજરાત અને અમુરોના પરિશિષ્ટમાં કરીયું મહેમુરની કેટલીક વતકયાઓનું મૂળ ગૂજરાતમાં છે એમ સમજાય છે તે પણ જોઈયું

૧૯ શૈવ મતો અને વૈષ્ણવી સલાહ પછી સ્વાધી સ્કંભ સ્તંભવાચક હોવા છતાં શૈવમતમાં હીને જણાય છે વેદમાં એનો અર્થ સ્તંભ જણાય છે જુઓ Vedic Index II 487 અથર્વવેદ ૧૦-૪-૧

સ્તંભપુરમાં ૯૪ રાજ્ય કર્ણુ.૭૦ આ વિરોધ બંતાવે છે કે પુરાણકારને ખંભપુર કે રક્ષતીય નામની પરં-
પરાની ખબર નથી. સ્તંભાકાર શિવલિંગ ઉપરથી એ નામ પડેલું એની સાથે બીજા અનેક પરંપરાઓ
મેળવીને કારણે આપેલાં છે. સ્તંભ નામના દેવનો પુરાણકારે કહેલો ઉલ્લેખ ઉપર ભેગો. આ બધું
સિદ્ધ કરે ૩ કે પુરાણકારે આપેલાં કારણો ખરાં નથી. પરંતુ ખંભાતને સ્થળે પહેલાં સ્વતંત્ર સ્તંભ કોઇ
પણ દેવના સ્વરૂપમાં પૂજાતો હતો. રક્ષ અગર લિંગોદ્ભવ મૂર્તિના રૂપમાં પણ પૂજા થવાનો સંભવ છે.
કાળે કરીને થએલા કુદરતી દર્દતરે આદિ ઉત્થાનોમાં એ પૂજા હુમ અગર ગ્રામ થતાં જ્યારે કેદ્ર શિવ
સાથે લિંગપૂજા મળી ગઈ ત્યારે એ સ્વરૂપમાં સ્તંભો પૂજાતા તે બધાં શિવનાં લિંગ ગણાવા લાગ્યાં ૭૧
સ્વતંત્ર શિવપૂજા પણ શિવલિંગપૂજામાં સમાઈ ગઈ. પ્રાચીન પાશુપત સંપ્રદાય જ્યારે લકુલીશાચાર્યે
ઉપરના રૂપમાં રચાયા ત્યારે જૂજરાતનો કિનારો એ મતનું મુખ્ય કેન્દ્ર બન્યું. ૭૨ નર્મદાના
કિનારાથી સિંધુના મુખ સુધી અને મારવાડથી મૈસુર સુધી એ મત ખૂબ વ્યાપ્યો. એ સમયમાં આવા
અનેક લિંગ-સ્તંભો સ્વયંશુ શિવલિંગ તરીકે પૂજાવા લાગ્યા.

સ્તંભ-ખંભ. લિંગોદ્ભવ મૂર્તિ

રક્ષમની ભાવનાવાળી લિંગોદ્ભવ મૂર્તિને સ્તંભાકાર કરવાનો. પ્રતિમાવિધાનના શાસ્ત્રમાં આદેશ છે.
સ્તંભપૂજામાંથી ઉદ્ભવેલાં આવા પ્રકારનાં લિંગો જ્યાં પૂજાતાં હોય તેવાં સ્થળોનું નામ ખંભ ઉપરથી
થયેલું એમ માની શકાય. જૂજરાતનો કિનારો એ રીતે સ્તંભ પૂજાના સંસ્કર્ષમાં પ્રાચીન કાળથી હોવાથી
અને પાશુપત મતનો લકુલીશાચાર્યે કહેલો પ્રચાર પણ જૂજરાતમાં હોવાથી આ દેશમાં ફરેક ભતનાં
લિંગની સ્થાપના બીજા સર્વ દેશો કરતાં વધારે હતી; ૭૩ અને ખંભ નામથી શરૂ થતાં બે નામો દ્રાવિડ
પ્રાંતોમાં મળે છે તે ઉપરાંત એવાં નામો ફક્ત જૂજરાત કાઠીઆવાડમાં જ વધારે છે. ખંભાણીઆમાં તે
ત્યાંના શિવના લિંગને જ ખામનાથ કહે છે અને ખામનો અર્થ ધાંભલો તે આગળ ભેળું. રક્ષ ઉપરથી
ખંભ નામવાળાં ૭૪ આમેા જૂજરાતમાં વધારે છે તે માનવા સાથે જૂજરાતમાં ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે વસ્તી હતી
એમ માનવું પડશે. મોહેન જે ડેરોની સોધથી જણાય છે કે અરબી સમુદ્રના આખા થે કિનારા ઉપર
વસ્તીના પરસ્પર સંબંધ હતા. અને જૂજરાતમાં ખંભાતના અખાતમાં નર્મદાના મુખ સુધીતો સિંધુની
સમાન સંસ્કૃતિ હોવાનું ખ્યાલ છે. ૭૫ એ ચર્ચા આગળ કરીશું. આ પ્રમાણે ખંભાત નામ ખંભાતના

૭૦ રક્. પુ. કૈ. ખં. અ. ૨૧. પછીના અધ્યાયમાં એને શાર્વિકગ્રીથ કહે છે.

૭૧ એવા કેટલાક સંત્રો શિવલિંગો તરીકે પૂજાતાં આગળ જણાવી ગયા હોય.

૭૨ પાશુપત મત નર્મદાકિનારે કોઈક પાસે આવેલા કાચાવરોહલ્યુ-કારાવલ્યુ-માંથી શરૂ થયે અને ઐતિહાસિક લકુલીશાચાર્ય
ત્યાં થઈ ગયા એ હવે સિદ્ધ થાય છે. ભૂના વખતમાં દક્ષિણના નાગપદ્મ અને કુંભકર્ણુએ કાચાવરોહલ્યુ કહેતા એ બનાવે
છે કે રોહિતા આ મતના સ્થાપક મુખ્ય સ્થળનું નામ ભકતો જ્યાં કીક લાગ્યું ત્યાં લઈ ગયા ઉત્તરમાંથી આખાં નામ દક્ષિણમાં
ગયા ૩ તે બાબત આગળ ભેળ્યું. (ગોપીનથ રાવ. II. I. P. 18.)

૭૩ સ્તંભ-લિંગપૂજાના શિવલિંગપૂજા સાથે ઐતિહાસિક સમયમાં સંબંધ પાશુપતોએ નર્મદાકિનારે પ્રદેહો કર્યા. પ્રશ્ન એ
પહેલું લિંગ કાટકેશનું સ્થાપ્યું એ આભર્તમાં. લિંગપૂજાના આ દેશ સાથે આવા પ્રાચીન સંબંધથી નર્મદામાં ફેર એટલા
શંકર થતાયા.

૭૪ એક કરતાં વધારે ખંભાણીઆ અને ખાંભ; ખંભાલી, ખંભેળાજ, ખંભળાવ, ખંભાળા અને ખાંભડા આટલાં જૂજરાત-
કાઠીઆવાડમાં છે. યંભ નામવાળું યામણ સિવાય એક નથી. દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રમાં કંબજ અને કરનકમાં કંબજ છે.

૭૫ Marshall: Mohenjo Daro. I. P. 95: કેટલીક વીએ કાઠીઆવાડ વગેરેમાંથી જડી ૩ તે ઉપરથી લખે છે કે:

અળને પ્રાગૈતિહાસિક સમયમાં મૂકી શકે જમાતનુ રથળ એ સમયની દક્ષિણ એશિયાની પ્રબળતામાં એવુ તો મધ્યમાં છે કે એ માનવાતને ટેકો આપે છે એનાં અનેક નામો એમ મુલ્યવે ૩ કે વાગવાગ ચઢતી પડતી એએવાં શહેરો એ રથળે થઈ ગયેલાં, અને રાજા પૂજના કેન્દ્ર તરીકે એ શહેરની નજીક એક રથળ પ્રાચીન કાળથી વાક્યુ આવેલુ

લાટ હેરા

આ માયાના પ્રસંગમાં એક બીજો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે તે એ કે લાટ હેરા કયો અને એ નામ પાડવાનુ કારણ શું? આપણે સામાન્ય રીતે મહી અને નર્મદા અગર તાપી મુધીના ભાગને લાટ હેરા કહીએ છીએ પહેલા પ્રશ્નમાં એવુ તેમ જમાતનુ રથળ લાટ, સૌરાષ્ટ્ર અને આનત્ત એ ત્રણે પ્રાચીન હેરાની હદ ઉપર એવી રીતે આવેલુ છે કે એને કયા હેરામાં ગણુ એ નક્કી કરુ મુશ્કેલ છે પરંતુ એનો સળખ મહી નદી સાથે વધારે હોવાથી એને લાટમાં ગણી શકાય પણ લાટ નામ સાથી પડયુ એ હજી નક્કી થયુ નથી ૭૧ વિદ્વાનોએ એને માટે અનેક વર્ગ કરેલા છે તે એક અનુમાન ઉમેરુ અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય

લાટ શબ્દની ઉત્પત્તિ

લાટ નામ સંસ્કૃત નથી એમ માનવામાં બધા વિદ્વાનો એકમત છે પણ રાષ્ટ્ર ઉપગ્રથી લાટ થવાનુ માને છે ૭૭ પણ ગુજરાતના દક્ષિણ વિભાગનુ નામ રાષ્ટ્ર કેમ તેનુ કંઈ નિવાગ્યુ નુ નથી લાટ શબ્દ આપણા પ્રાતને માટે સંસ્કૃત લેખકોએ તો મોડા વાપરવા માટયો મોટો ભારે પરદેશીઓએ એ સળખ વાપરેલો ૩ પરદેશીઓ લાટને લાર નામથી બોલે છે, અને એની સરહદ આપણે હાલ માનીએ છીએ એટલી નહિ પણ છેક મુળાહના દક્ષિણ-મુધીના મિનારને લાર કહેતા. અગ્રણી સમુદ્રનુ નામ લારનો સમુદ્ર-હદ-હેરાની અદરવા ભાગમાં છેક હમન લાટની હદમાં શ્રીક લેખકે ગણુ છે ૭૮ આ રીતે લાટ અગર લારની હદ કોઈ વખતે નિશ્ચિત રહી નથી વળી હર્નિનદામ સિંધના દક્ષિણ ભાગને લાર કહે છે ૭૯ સિંધના ઉત્તર ભાગમાં સિંધુને પશ્ચિમ મિનારે લારખાના નામનો જલ્લો ૩ હમનની દક્ષિણે લારીરતાન નામનો પ્રાંત અને એનુ શહેર લાર નામનુ છે આ બધુ જોતાં અને એ નામ પહેલુ પરદેશીઓએ વાપરેલુ છે એ જોતા લાર અગર એનુ સંસ્કૃત રૂપ લાટ રાષ્ટ્ર કરતાં કોઈ બી ૪ મૂળમાંથી ઉત્પત્ત થયુ જણાય છે

લાટ અને રતમ

લાટનો આપણી હાવની ગુજરાતી અને હિંદી લાખાઓમાં અર્થ રતમ થાય છે પાટ્ટો ટકવવાના થમને

'This civilization extended in a South easterly direction (from Indus) atleast as far as the gulf of Cambay'

૭૧ એ એસ અલેક્સર (His. of Imp Towns & Cities in Guj & Kath) લાટ નામ હિંદુઓનુ નથી એનું મૂળ પરદેશી હોય હજી એ કોઈને જલુ નથી રાષ્ટ્ર ઉપરથી એ પડયુ નથી. રાષ્ટ્ર હેરા ગુજરાતમાં આ યા તે પહેરથી એ નામ છે એટલે એ સાચે પણ સળખ નથી એમ લખે છે

૭૭ પડિત ભગવાનદાસ ઉદ્દણનો તથા હાલ પડિત બહેચરાસભાઈના એ મત ૩ સંસ્કૃતમાં મહાસરની લેખમાં અને વાલયાયન સૂત્રમાં એ નામ છે એટલે ૭૮ી સદી પછીનું પણ બહુત સહિતામાં નથી એટલે ૭૮ી સદી પહેલા નથી અરબી મુસાફરા મુબાઈ મુવીના કિનારાને લાટ કહે છે અને એલ અમુદી ત્યા લારી ભાષા બાબતી યીમ લખે છે

૭૯ લારીએ અને લેરિયસ (Larike) બુએ Me Crndls Ptolemy P ૩૮ (Bengal Ed)

૭૯ Cunninghams Ancient Geo of India (Bengal Ed.) P ૩૧૮

લાટ નથી કહેતા પણ ખુદ્વા ભક્ષિવા ખંભને લાટ કહે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે. હિંદીમાં અશોકના સ્તંભને અને ફિરોઝશાહના સ્તંભને લાટ^{૮૦} કહે છે. એકલા ભક્ષિવા મિનારાને પણ લાટ કહે છે. બૌદ્ધ સ્તૂપને ‘બુદ્ધપીલાટ’ કહે છે. એટલે સ્તૂપને પ્રચંડ સ્થિત કે સ્તંભ સમજી એમ કહેતા હશે. ગુજરાતીમાં સ્તંભ જેવા પાતળા લાકડાને લાટ કહે છે. દાખલા તરીકે ધાણીની લાટ, ચીંચવાની લાટ. એ શબ્દ કથી ભાષાનો એ હજી સુધી નક્કી નથી થયું. હિંદી અને ગુજરાતીમાં ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યો તે પણ જણાયું નથી. બુદ્ધાબુદ્ધા દેવોને સ્તંભાકારે પૂજતી પ્રભાઓમાં સ્તંભ અગર તે તે દેવોનાં નામો જ્યાં તેમાં સ્તંભનો પર્વાય લાટ કોઇ પ્રભામાં હોવાનું જણાયું નથી. કદાચ તે પ્રભ અગર તે એ શબ્દપ્રયોગ ત્યાં હુમ થયો હોય. પરંતુ લાટ એટલે ખંભ એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

કાળે કરીને સ્તંભપૂલ પશ્ચિમ એશિયાના દેશમાંથી અસ્ત થતી ગઈ. પણ હિંદના પશ્ચિમ કિનારે એનું જળાંક થાણું સ્થપાયું હતું. લાર શબ્દનો પ્રયોગ આપણે ઈલિમી એટલે ઇસ્વીસનની બીજી સદીથી જોઈએ છીએ. તે પહેલાં કેટલીક સદીઓથી પાશુપત મત પશ્ચિમ હિંદમાં સ્થપાયો હતો. એટલે જ કિનારે ખંભાકાર શિવલિંગોની પૂજા ધણા જગતમાં આજ રહી એ પ્રદેશને પરદેશીઓએ લાર અગર લાટ નામ આપ્યું હોય એવા સંભવ હોય છે. એ પૂલ જેમ જેમ સંકેતોતી ગઈ, તેમ તેમ લાટની સીમા પણ સંકેતોતી ગઈ, અને નર્મદાતટે પાશુપતાચાર્યનું હદ્દભવસ્થાન હોવાથી અને ગુજરાત દાદીઆવાડનો ખંભાતનો ખંભાતનો એ કિનારો વિચરવાપનથી ભરપૂર હોવાથી^{૮૧} એ ભાગનું નામ લાટ રહી ગયું.

‘લાટ એટલે સ્તંભ’ એ હિંદની બહારનો શબ્દ

પાશળ ઇલિમ વગેરે જગ્યાએ સેથ અગર સેત અગર સાત (Seth, Set or Sat) કે જેનો પહેલો અક્ષર ફરી જળને તેટ (Tet) થયું એની સ્તંભાકારે પૂજા થતી. મિ. વેરરોપે લખે છે કે હિંદુસ્તાનમાં સ્તંભના અર્થમાં અશોક, બુદ્ધ વગેરેના સ્તંભને માટે ‘લાટ’ શબ્દ વપરાય છે તે માત્ર આ ફિનિશિયન સેમેટિક દેવ તેટ, સેટ કે સેથનું બીજું રૂપ છે.^{૮૨} અહીં ‘સ’ અગર ‘ત’નો ‘લ’ શી રીતે થયો તે મિ. વેરરોપે સમજાવતા નથી. જો લાટ શબ્દ પશ્ચિમ એશિયાની કોઇ ભાષામાંથી આવ્યો હોય અગર તે ભાષાઓમાંથી કોઈ શબ્દનું બ્રહ્મ રૂપ હોય અને એનું સંસ્કૃત અંથકારોએ લાટ નામ આપ્યું હોય તો તે ભાષાઓમાં અક્ષરોના ફેરફારના નિયમો સમજાવાથી ખબર પડે. આ વાતનો નિર્ણય તો ઇજિપ્તથી હિંદ સુધીની બધી નદી નવી ભાષાઓ એકસાથે જાણનાર ભાષાશાસ્ત્રી કરી શકે. પરંતુ મિ. વેરરોપેનો અભિપ્રાય ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ નહિ તો બીજી રીતે પણ ખરા હોય એમ લાગે છે અને હિંદના પશ્ચિમકિનારાનો પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથેનો પ્રાચીન સંબંધ, સ્તંભપૂલ અને સ્થિતપૂલની વ્યાપકતા-એ બધું સાચે હોતાં લાટ

^{૮૦} હિંદી શબ્દકોશો લાટને સંસ્કૃત અગ્નિ ઉપરથી ઉત્પન્ન છે, પણ એ અનુચિત યોગી એમ વિદ્વાનોના મત છે.

^{૮૧} ભાગવત ૨૬. ૩ અ. ૧ શ્લો. ૧૮.

^{૮૨} Hodder M. Westropp: Ancient Symbol Worship. પૃ. ૭૫. “The Columns said to have raised by Asoka have reference to the inscribed pillars of Seth. The remains of an ancient pillar, supposed to be a Buddhist LAT is still to be seen at Benares; the word LAT being merely another form of the name Tet, Set or Sat given to the Phoenician or Semitic deity. In the central pillar of the so-called Druidical circles, we have, doubtless a reference to the same primitive superstition, the idea intended to be represented being the combination of the male and female principles.”

રાબ્દ મિ વેસ્ટવેપ કહે છે તેમ સ્તભાકાર 'સેથ' વગેરે રાબ્દોમાંથી આવ્યા હોય એમ સમજે અને ગૂંજરાતના ડિનારાનુ લાટ નામ છે એના ને કારણે આજમુધી આપવામાં આવ્યા છે તે કરતાં આ વધારે બધ બેસણ લાગે છે ૮૩

સ્કંદપુરાણમાં સ્તભતીર્થ નામ પડવાનાં કારણેના પરસ્પર વિરોધથી, અરબી સમુદ્રના આખા વે મિનારા ઉપર સ્તભ-લિંગપૂલની વ્યાપકતાથી, સ્તભપૂલને સ્કંભની ભાવનાની એમતાથી, લાટ રાબ્દની ઉપર કહેલી ચર્ચા અને એનો સ્તભ-લિંગ અર્થ ખરી માનીએ તો લાટ દેરાના મધ્યરથ કેન્દ્રમાં ખલાતનુ રથળ આવેલું છે તે ઉપરથી, અને સ્તભપૂલ-સ્કંભ અને શિવના લિંગની પૂલનુ પાછળથી તાદાત્મ્ય થવાથી ઉપર જણાવેલા વ્યાકરણના ચિકિત્સ કરતા સ્કંભમાંથી ખસ થવાનુ સ્વર અને અર્થ બને ભેતાં વધારે કુદરતી સિદ્ધ થવાથી સ્પષ્ટ થશે કે ખલાત નામ સ્તભતીર્થ ઉપરથી નહિ પણ સ્કંભતીર્થ ઉપરથી નીજનુ છે ૮૪

૮૩ પશ્ચિમ એશિયાના દેશોમાં લાન નામની દેવીનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો આ દેવીએ કેટલોક ઝોડાગો ઉત્પન્ન કર્યો છે એ દેશોમાં એને અનેક દેવીઓ સાથે મેળવે છે કાઈ દેશમાં યુખ્ય દેવી તરીકે કે કાઈમાં સામાન્ય દેવી તરીકે આવે છે તે કહેવું વાન કરવાનું અઘરું થયું નથી એની યુખ્ય પૂલ સિરિયામાં થતી હતી અને એ એક વાદવાને પચ્ચર હતો એમ કુખારી શરીફ અને અરબી મારો ઉપરથી એક વિદ્વાનનું માનવું છે Enc of Religion & Ethics Vol. I માં પ્રાચીન આરબો ઉપરના લેખમાં એ દેવીને સૂર્યનું રૂપ ગણે છે અને સૂર્ય નારીભૂતિ ગણતો એમ કહે છે બેબીલોનમાં સૂર્ય નરભૂતિ અને હિણ્ડુ અરબજાનમાં નારીભૂતિ મનાયો (Babylonians By H. ZIMMERMAN) અરબજાનમાં 'કાસી' (qassi) નામની ભૂતિની એ ખાસ દેવી હતી ગ્રીક ઇનિકાસકાર Herodotus એને અલિલાત (Alilat) કહે છે અને વાનપૂલ સાથે જોડે છે એના Allat, Halat વગેરે નામે આપૂં પડે છે એ બધાં અલ લાત ઉપરથી થયાં છે અલ એ અરબી ભાષાના શબ્દોને આગળ લાગે છે લાત નામ યુખ્ય છે લાત દેવીને 'હલા' અને Ashtart 'અસતાર્ત' સાથેના સખધ પાછળ લેધો આ બધાં દેવો સ્તભાકાર થવા અને એ બધાં સૂર્યમાં સખધા એ પણ એવુ લાગતી થૂતિ ઉપર બઝી કલા કે સૂર્યકિરણ થતાં આ સખધો ઉપરથી લાન સ્તભાકાર પચ્ચરની થૂતિ હતી એમ સમજવું છે હવે હબી છુધીર (Elliot IV 181) લખે છે કે (શીખ ફરીફૂદીન અતારને આધારે) અહમૂદ ગઝનવીના લશ્કરે સોમનાથમાં એ થૂતિને જોઈ એનું નામ લાત હતું આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ડૉ બર્ડ લખે છે કે (Bird's Hist. of Guj B 39) સોમનાથમાં આરબોની લાતની થૂતિ પૂલની અને અરબજરાત અને હિંદમાં પ્રાચીન ધર્મ એક હતો અરબીના વિગતોમાં મત એવો છે કે આ ઉલ્લેખ અર્થહીન છે અને યુસુફઝાન લેખમાં એ અરબજરાતના ઇસ્લામના પ્રચાર પછી લાન વગેરે થૂતિઓના નાશ કર્યો તે થૂતિ ત્યાંથી આવી સોમનાથમાં પૂલ્ય છે એમ નિરૂપણ કરવાથી કરાવેનું છે લાત અને સોમનાથને સખધ નથી એ ખરું છે, પરંતુ ફરીફૂદીન અતારના ઉલ્લેખમાં અહમૂદના લશ્કરે એ થૂતિને જોઈ એમ લખ્યું છે એ ખરું હોય તો લાનની સ્તભાકાર થૂતિને એ લશ્કરમાંના મેઘ ભૂતો હોય અને સોમનાથના સ્તભાકાર લિંગને જોઈ એ સરખાપણુ લાગ્યું હોય અહમૂદે તોડવા પડેલાં એ થૂતિ અગર દિગ કેડ હશે તે આખો ભૂલતા નથી પણ સોમનાથ એક વખત ૫ મુખનાનું મોટું યાત્રુ હતું એટલે એ તોડવા પડેલાનુ પ્રાચીન લિંગ સ્વલ જેડ અગર લિંગોદ્ધવ થૂતિ જેવું હોય એમ લાગે છે ટલકાં એનું વાન દિગ જેડ અને ટલકાં મનુષ્યાધૂતિ જેડ કરે છે તે જેડ હોય તો જ બધ બેસે લાત સાંભળી સરખાપણુ પણ દેખાય છે તો લાત સ્તભાકારે હોય તો ફારસી રાબ્દ લાર અને સરકુત રાબ્દ લારને એની સાથે સખધ હશે ૧ સ્તભાકાર લિંગ સાથે એને સરખાવે છે એ જ સૂચવે છે ૧ આ વાતને નિર્ણય તો સખધ આધાર વગર ન થઈ શકે

૮૪ શ્વરિવના પૂર્વવતાર વૈદિગ શ્વરની ઉત્પત્તિ મગ્નિમાંથી છે એમ વાન ઉપરથી સિદ્ધ થઈ શકે છે શિવલિંગ પણ વેદી અને અગ્નિ ઉપરથી નીજનુ હશે એમ થઈ વિગતો અને છે પરંતુ પૌરાણિક ઉદગ્રેષો અને આચાર્યોના ઉલ્લેખો અને લિંગ પદવા માટે સિદ્ધાંત વિધાન વગેરે સરખાવણુ તેજા ઉપરની ચર્ચાના કુદરતી આકારના લિંગો આચાર્ય લેતા શિવલિંગ પૂલને લિંગપૂલ (Phallus Worship) સાથે જ સખધ છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે એની સમગ્રાલ વધુ ચર્ચા માટે જુઓ Ele of Hindu Ico II I P 58 to 65 સિદ્ધાંત સારાવળી અને કાનિકાગમના ઉદગ્રેષો (P 62)

પરિશિષ્ટ આ

સરસ્વતીનો પ્રવાહ

એની સાથે ખંભાતના અખાતનો સંબંધ

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અનેલી સત્ય જીના છતાં એમાં અનેક યુદ્ધોએ લડે છે અને જેને માટે વેદથી માંડીને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે ઘર્ષ અનુમાન માત્ર કરવાં પડે છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહની વિચિત્ર ધટના છે. વાગ્દેવતા તરીકે સરસ્વતીનું નામ કોઈ હિંદુથી અભણું નહિ હોય. એ નામની નદીઓ છે એ તો ભૂગોળ બલુનારાઓ ભણે છે. પરંતુ એ નદી ક્યાંથી નીકળી ક્યાં ક્યાં વહીને ક્યાં કોને મળી અને એનો વાગ્દેવતા સાથે કાંઈ સંબંધ ખરો કે નહિ એ માટે આજે આપણે છુટક આધારો ભેગા કરી ચર્ચા કરવી પડે એ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ-ભૂગોળની એક વિચિત્રતા છે.

સરસ્વતી નદી-દેવી

સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી. કોઈ પણ નદી-પ્રવાહનું એ વિશેષણ થઈ શકે. પણ અહીં ખરી વાત એમ નથી. હિંદુસ્તાનની એ સૌથી અવિત્ર અને મોટી પ્રાચીન-નદી-દેવી. ઋગ્વેદના સમયમાં એનું સ્થાન મોટી નદીઓમાં હર્ષ. સરસ્વતીની સ્તુતિઓ વેદમાં ધબ્બેલી છે. જુદી સ્વતંત્ર નદી તરીકે એનું વર્ણન છે. એને નદીઓમાં દેવી સ્વરૂપે માની સ્તુતિ કરેલી છે.^૧ વાચાદેવી તરીકે સરસ્વતી ઋગ્વેદના સમયમાં મનાતી નહોતી. એ એકમે મંત્રોમાં એવો ખ્યાલ નીકળે છે તે ખચીને કાઢવો પડે છે. બાકી તો બધી જગ્યાએ એને નદી-દેવી તરીકે માનેલી છે.^૨ એ નદી-સરસ્વતીમાં વાચાદેવીનો અધ્યારોપ પાછળથી થયેલો છે.^૩

હાલની ત્રણ સરસ્વતી

આપણે હાલ ત્રણ સરસ્વતી નદીઓ જાણીએ છીએ: એક કાશ્મીરના ડુંગરોમાંથી નીકળી પતિયાળાના રણમાં અદરેશ થતી. બીજી ગૂજરાતમાં અંબામવાની પાસે કોટશ્વર પાસેથી નીકળી કચ્છના રણમાં મળતી. ત્રીજી ગીરના જંગલમાંથી નીકળી પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં શ્રીકૃષ્ણના દેહોત્સર્ગ તીર્થ પાસે મળતી નદી. સરસ્વતી અને એનાં તીર્થોનાં વર્ણન દરેક પુરાણમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં આવે છે. કેટલાંક પુરાણો આ ત્રણે સરસ્વતીને એક જ માને છે. પાચાલ વિદ્વાનો^૪ અને એમને માનનારાઓ મૂળ વેદિક સરસ્વતી પતિયાળાના રણમાં પિનશન તીર્થમાં હુમ થઈ તેને જ માને છે. બીજી સરસ્વતીઓ તો એ મૂળ ઉપરથી બીજી નાની નદીઓનાં નામ પડ્યાં એમ માને છે.

૧ ઋગ્વેદ-હેહિતા. ૨-૪૧-૧૬. ઓંચિ તમે નરી તમે દેવી તમે સરસ્વતિ ॥

૨ ચારક સરસ્વતીને દેવતા અને નદી એમ બે રૂપે માને છે. દેવતા એટલે નદી દેવતા વિગ્રહ સ્વરૂપમાં; વાગ્દેવતા નહિ. તદ્વ સરસ્વતીતિ દત્તસ્ય નદીવદેવતાવશ્ય નિગમ્ય ભવન્તિ ॥ સરસ્વતી એટલે પાણીવાળી એમ પણ નિરુદ્ધમાં કહેતું છે. સરસ્વતીને વાચાદેવી સાથે એકી દેવાનું ઋગ્વેદ ૧-૩-૧૨. મહો ઈર્ણઃ સરસ્વતી અચેતયતિ વેલુના । ધિયો વિશ્વાઃ વિરાજતિ ॥ એ ઉપરથી કેટલાક કાસતા હશે. પરંતુ એ યંત્રનો સરસ્વતીનો વાચાદેવી તરીકેનો અર્થ સંબંધ વગરનો છે.

૩ ઋગ્વેદ પણ એ અધ્યારોપ થયેલો જણાય છે. Muir's Sanks. Texts V. 342.

૪ મહોનિય વગેરે.

વૈદિક સરસ્વતી

વેદમા સરસ્વતી નદીનું વર્ણન વાંચતાં એ નદી હાલના ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વહેણોમાંથી એકે નથી એમ સ્પષ્ટ મળતું છે. વેદમાં પૈરતથી સમુદ્ર મુધી અખનિત પ્રસારથી વહેતી નદી એને કહી છે. ૧ પિનશન તીરે કે બીજા મધ્ય ભાગમાં એને ગુપ્ત થતી કહી નથી એને એની બધી સખીઓમાં સર્વથી મોટી કહી છે. ૭ એને રણમાં મળનારી કે કુમારી નદી કહી નથી એને અત્ર, દ્રવ્ય, વિજય આપનારી કહી છે. ૮ વીર પત્ની કહી છે. ૯ જલુ વેગવાળા પ્રવાહવાળી અને સમુદ્ર જોવી કહી છે. ૧૦ સિંધુ નદીથી એનું વર્ણન કોઈ રીતે ભિન્ન નથી. ૧૧ એથી કરીને કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનો એને સિંધુનું બીજું નામ માને છે. ૧૨ પરંતુ વેદમાં એ જ નદીઓ સ્પષ્ટ જુદી જમણી છે. ૧૩ પવિત્રતામાં સિંધુ કરતાં એ થોડે છે. હાલ ગંગાનું જેટલું પવન આવે તે બધું વેદકાળમાં સરસ્વતીનું મનાય. ગંગાનું નામ અન્વેદમાં એ જ વાગે આવે છે. ૧૪ સિંધુ અને સરસ્વતીનું નામ ધણીવાર આવે છે અને સરસ્વતીની સ્તુતિના તે

૫ અન્વેદ ૧-૩-૧૨, ૬-૫૨-૬, ૨-૪૧-૧૬માં નદીઓમાં સૌથી મોટી, નવીનતા કહી છે તે ભેડ ૧-૬૧-૨ અને ૮માં નવાનના પ્રવાહ માટે ઉન્વેષ. ૩

૬ ન ૭-૬૫-૨ एका चैसरस्वती नदीना रुचिर्यतीगिरिभ्यऽभाममुद्रात् ॥

૭ ન ૭-૬૫-૧ પ્રશ્નોદસા ઇતિ સૂત્રમા કિષ્કાડઅપોમહિનાસિંધુરન્યા ॥

૮ ન ૭-૬૫ આશુ સુત્ર, ૧૦-૩૦-૨ અને ૧-૮૬-૩ અને ૧-૧૬૪-૪૯, ૭-૬૬-૩ સરસ્વતીને વાણિનીવતી કહી છે તેના અર્થ ઘોઠાવાળી નહિ પણ દ્રવ્યવાળી એવો કહે છે ભેડે સરસ્વતી અને સિંધુ અમરતે એ સમયમાં ઘોઠા હિંદુસ્તાનમાં આવતા હતા.

૯ ન ૧-૪૯-૭ આમાં સામણ્યાર્થ પ્રત્યક્ષિત એવો અર્થ કરે છે તે બદોબર નથી ન ૧-૧૦૪-૪ના સરસ્વતીને માટે એકલો વીર પત્ની શબ્દ વાપરેલો છે.

૧૦ ન ૧-૬૧-૧૩ અપ્તા અપસ્તમ્બ ॥ ૭-૬૫-૧ અને ૨, ૭-૬૬-૧ અર્ણ સબ્દ સરસ્વતીને માટે વાપરેલો છે અર્ણ શબ્દ અર્ધમાંથી થયો છે કેટલાક અર્ણ એટલે જલુ પાણી એટલો ન અર્થ કરે છે તે માટે આગળ ચર્ચા કરીશું. ૧૧ એને સમ સ્વસા-સાન જાહેનાવાળી કહી છે અને બધી નદીઓમાં મોટી કહી છે ભુએ ન ૧-૬૧-૧૦ અને ૭-૩૬-૬ આવતુ સાક દશસ પાપશાના સરસ્વતી સત્તયીસિંધુમાતા ॥ સમસિંધુની પેઠે સમ સારસ્વત પલુ કહેવાય છે.

૧૨ Zimmer એ પ્રમાણે માને છે. સરસ્વતી બેના બાંવ સાથે હાલ સિંધુ સિવાય બીજા કોઈ નદી બધનેસની ન આવવાથી ઝીમરે આવેલી રીને ટૂંક ઉપલબ્ધિ આપે છે. હિલબ્રેન્ટ (Hillebrant) એને આર્ચિસિયા (Archosia)માં આવેલી નદી માને છે. હેસલ એને હાલની સરસ્વતી માને છે. મેક્ઝુલર હેસલના મતને મળી ઉમેરે છે કે હાલની સરસ્વતી વેદકાળ પછી બનાઈ ગઈ અને તે રણમાં થઈ સમુદ્રને મળી ચેક હેનેન પારાવનો એને તીરે હવા તે ઉપરથી હાલની સરસ્વતી છે તે ન માને છે અને રાખા નાશ પામી એમ કહે છે. વેદમાં સમુદ્રને મળવાનો સ્પષ્ટ ઉન્વેષ છે તેને માટે એ એમ કહે છે કે વૈદિક કાળને એના પ્રવાહની અને ગુપ્તની ખબર નહિ હોય ઉપરનો ઝીમરનો મત તે હાલ કોઈ માન્ય નથી.

૧૩ અ વેદ ૧-૧૨૨-૬, ૧-૧૨૬-૧, ૪-૫૪-૬, ૫-૫૩-૬, ૭-૬૬-૧, ૮-૧૨-૩, ૧૦-૬૪-૬, ૧૦-૭૫-૫. ૧૪ સરસ્વતીની દેવી અને નદી તરીકે ને પ્રાર્થનાઓ છે એવી સિંધુની નથી ઉપર જણાવેલા બધા વેદમંત્રોમાં સરસ્વતીની સ્તુતિ આવે છે. વિન્ડેવેદમાં એને સ્થાન છે એને કોઈએ પ્રજાપતિ પવિત્ર જણ્યુ ગંગાનું નામ અન્વેદમાં એ જ વખત (૧-૪૫-૩૧ અને ૧૦-૭૫-૫) આવે છે. વૈદિક સરસ્વતી હ્રીત યજ્ઞ પછી એનું સમગ્ર પાવનત્વ ગયા ઉપર આરોપણ એમ જણાય છે ને મ્હર (O Sanks Texts V ૩૩૬) લખે છે કે "The Saraswati thus appears to have been to the early Indians what the Ganges became to their descendants" એવા, સર્વગંધર્થી બીરેલી, પાવન કરે.

જુદાં સૂત્રો પણ છે. ૧૫ અને વિન્વદેવેની સ્તુતિઓમાં સરસ્વતીને સ્થાન મળેલું છે.

પૌરાણિક સરસ્વતી

સરસ્વતીના પૌરાણિક વર્ણનમાં મૂળવૈદિક સરસ્વતી અને હાલની ત્રણ જુદીજુદી સરસ્વતીઓને એક ગણવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આ પ્રયત્નમાં કેટલુંક અસંગતપણું છે. પરંતુ એમાં કેટલીક પરંપરા પણ જળવાઈ રહેલી છે. એ બધા વર્ણનનાં પૌરાણિક સ્વરૂપની પાછળથી એટલું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સરસ્વતી મૂળ એક જ નદી અને તેનો પ્રવાહ હ્રિમ્ છે. હાલ ત્રણ જુદાંજુદાં મૂળમાંથી નીકળતી ૧૬ સરસ્વતીને પર્વતથી સમુદ્ર સુધી અરખાવિત વહેતી અસલ સરસ્વતી સાથે ધટાવવાને આ ગ્રુપ થવાની બીનાએ પૌરાણિકોને બહુ મદદ કરી છે. હિંદુઓએ કર્મવાદથી જેમ સંસારની વિષમતાનો દૂર કરી નાખ્યો છે તેમ પૌરાણિકોએ વડવાનલથી ગ્રુપ થતી સરસ્વતીના હાલ જુદાં પણ મૂળ એક એવા પ્રવાહનો દૂર કરી નાખ્યો છે. અને એ કારણથી નદીઓ ઉડાવી દેવાની મળેલી સ્વતંત્રતાને કીધે હિમાલયમાંથી નીકળતી સરસ્વતીને પ્રભાસ પાસે લાવીને સમુદ્રમાં મેળવી છે.

મૂળ આગળ તો વૈદિક અને પૌરાણિક સરસ્વતી એક જ છે. પૌરાણિક સરસ્વતી વિનશ્ચન તીર્થમાં નારા પામી-ગ્રુપ થઈ ગઈ. ત્યાંથી કુક્ષેત્ર અને પુષ્કરમાં થઈને અર્બુદારણ્યમાં આવ્યાં. ત્યાંથી અનેક તીર્થો આગળ વહીને વડવાનલને ધારણ કરીને આવતી સરસ્વતી ગ્રીવાણ તીર્થ આગળ આવી અને ત્યાંથી સમુદ્ર દેખાવા માંડ્યો પણ તેમાં વડવાનલને નાખ્યો નહિ પણ ગ્રુપ થઈ સરસ્વતી આગળ ચાલી. ત્યાંથી કુખાંદેશ્વર આદિ તીર્થો વડાવી શત્રુમર્દન અને કૃતસ્મર પર્વતો પાસે થઈ પ્રભાસ આગળ સરસ્વતી સમુદ્રને મળી, વડવાનલને એ સમુદ્રમાં પધરાવ્યો. પ્રભાસ આગળ પૌરાણિક સરસ્વતી સાગરસંગમ મનાય છે. આ પ્રમાણે સરસ્વતીના પ્રવાહની હિમાલયથી સમુદ્રસંગમ સુધીની પરંપરા છે. આ લાંબા પ્રવાહમાં

વગેરે બહુ ગંગાને લગાડ્યું. સગર પુત્રોને તારવા માટે લાગીરથી હિનારેલી લાગીરથી ગંગા તે હાલની ગંગા નહિ પણ સંરવતી. તે અર્થ આગળ કરીશું. ગંગા, સિંધુ અને સરવતી વગેરે સાલ પ્રવાહો સમર્પિતો થઈને બાગીરથી બન્યા એમ પુરાણો કહે છે. એટલે ગંગાની પેઠે સરવતી પણ લાગીરથી થઈ. હાલ લાગીરથી એકલી ગંગાને કહે છે. સમર્પિત કહે છે કે બ્રહ્મર્ષિઓ તપ કરતા હતા ત્યારે બ્રહ્માનો શાબ્દ કાને પડ્યો અને સ્વર્ગમાંથી સરસ્વતી ઊતરી. આ બધા ઉક્તિઓ અને વેદમાં ગંગાનું ગૌણ સ્થાન સિદ્ધ કરે છે કે સરસ્વતી વૈદિક કાળમાં પ્રુખ્ય નદી હતી અને તે હ્રિમ્ થવા પછી ગંગાનું આકારમય વર્ણન.

૧૫ સરસ્વતીના ઉક્તિઓ તો વેદમાં અસંખ્ય છે. સિંધુના પણ એટલા નથી. પરંતુ સરસ્વતીને માટે જુદાં સ્તુતિનાં સૂત્રો છે. (૬-૬૧, ૭-૬૫ અને ૬૬) એ શિવાય વિન્વદેવેનાં સૂત્રોમાં એવા મંત્રો છે. સરસ્વતીને વિદ્યારેશ અને કુમાવી આપે આપણે માનીએ છીએ તેને બદલે અલ્પેદમાં આ વર્ણનો સુ બતાવે છે ૧ વિવાને બદલે ક્રમ્ય વગેરે સમૃદ્ધિ, પત્ની, સંતાન, રક્ષણ, કળપુષ્પો વગેરે માટે સરસ્વતીને સ્તવિ છે. (અલ્પેદ ૭-૮૫ અને ૬૬) કુમારિકાને બદલે એનો પતિ સરસ્વાન કહ્યો છે અને વીર પત્ની કહી છે. સરસ્વતીની પરંપરા વધુ હ્રિમ્ જેવી થઈ છે એમ આ વાત બેધા કરે છે.

૧૬ ક. ૬-૬૧-૬૨માં સરસ્વતીને ત્રણ મૂળમાંથી નીકળતી કહી છે. ૧૧મા મંત્રમાં આકાસ અને પૃથ્વી લરી દીધાં એમ લખે છે. સાચણ આનો અર્થ ત્રણ લોકમાં રહેવાથી એવો કરે છે. પરંતુ આ વર્ણન સરસ્વતીનું તે મંગાને પાછળથી લખ્યું એમ શ્રીદર્શન માનવું ઠીક જણાય છે. (Tr. of R. Veda L632 note) અથર્વવેદ ૬-૧૦૦માં ત્રિલો: સરસ્વતી એમ વિષ ઉનારણના સૂત્રમાં પહેલા મંત્રમાં છે. આનો અર્થ સમખલો નથી. પરંતુ ઉલ્લેખ ભૌગોલિક પણ હોય. નંદાલાલ દે એમના ભૌગોલિક સૂત્રમાં એનો અર્થ અર્ધસિંધા, અર્ધચાનિસ્તાન અને કુક્ષેત્ર એમ ત્રણ સ્થળની સરસ્વતી એવો કરે છે. સરસ્વતીનો અમુરો વગેરે સાથેના સંબંધ આગળ બીજા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચાશું. વૈદિક સમયની હિમાલયમાંથી નીકળતી ત્રણ નદી સરસ્વતી સાથે એક પ્રવાહે મળીને વહેતી એટલે ત્રણ મૂળ કહે છે એમ જણાય છે.

અનેક તીર્થો અને અનેક ઋષિમુનિઓના આશ્રમોનાં વર્ણનો છે દરેક પુરાણના વર્ણનોમાં કાંઈને કાંઈ ફેર તો આવે છે. ૧૭

વેદકાળ અને સરસ્વતી હ્રુસ થયાની પરપરા વચ્ચેનો મોટો સમય

વેદમાં સરસ્વતી હ્રુસ થવાનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ વિનશન આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ હ્રુસ થવાની વાત પણી પ્રાચીન છે એટલે વેદકાળ પછીના સમયમાં સરસ્વતીનો પ્રાચીન પ્રવાહ બદલાયો અને હ્રુસ થતો ગયો સરસ્વતીના ઉલ્લેખો આખા યે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઓછાવધતા પ્રમાણમાં છે પણ એના તીર્થોનાં સવિસ્તર વર્ણન સાથે તો મહાભારતમાં મળે છે મહાભારતના હાલના સ્વરૂપની શરૂઆત અને વેદના મત્ર સમયના અત વચ્ચે સમયનો મોટો ગાળો પડે છે એટલા મોટા ગાળામાં ગમે તેવી પરપરાઓમાં પણ સુધારાવધારા અને ઉમેરા થાય એટલે સરસ્વતીના પ્રવાહની પરપરામાં મહાભારત અને ખીલ પુરાણોમાં જે ભેદ પડે છે તે કદરતી છે ૧૬ મહાભારતના વનપર્વમાં તીર્થયાત્રાપર્વમાં સરસ્વતી સમુદ્રસંગમનું તીર્થ ગણેલું છે ૨૦ એટલે યુગલોએ સમુદ્ર સુધી સરસ્વતીને લાવ્યા છતાં કુમારિકા ગણી છે અને વડવાનહને સાગરમાં નાખી પોતે પાછી વળી છે એમ લખ્યું છે એ માત્ર પાછળની કલ્પના છે એમ સિદ્ધ થાય છે પુરાણોની જે મહાભારત સત્યપર્વમાં બવદેવ તીર્થયાત્રા વર્ણનમાં સરસ્વતીને સમુદ્ર સુધી લાવે છે અને પ્રભાસ પાસે જ સંગમ થવાનું કહે છે એ વર્ણનમાં પ્રભાસથી સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ વર્ણવેલો છે આ બધા વર્ણન ઉપરથી સરસ્વતી હિમાલયમાંથી નીકળી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળતી હતી એવી એક પ્રાચીન પરપરા ચાલી આવેલી છે, અને હાલની માફક હાલનાં પુરાણોનાં ઉવરનાં સ્વરૂપ લખાયાં ત્યારે પણ પરપરા ચાલુ હોવા છતાં પ્રવીણ ન હોવાથી સરસ્વતી તીરનાં તીર્થોની પરપરાઓ ભેગી કરી તે તે તીર્થો આગળ સરસ્વતીને પ્રમટ અને ગુપ્ત થતી લાવીને એક પ્રવાહની કથા બાંધી કરેલી છે

હિમાલયથી કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી વહેવાનો કોયડો

આ બધી પૌરાણિક ભૂવભૂવાભળીમાંથી ખરો પ્રવાહ કયો અને કયા ઘટને વહેતો હતો અને કાઠીઆવાડની હાલની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોતાં એ પ્રવાહ ઉત્તર દિશામાંથી ઉતરી આવ્યોને કાઠીઆવાડમાં પ્રભાસ પાસે

૧૭ સરસ્વતીના પૌરાણિક ઉલ્લેખો યલ્લા છે કુટક તીર્થે સરસ્વતીના કિનારે આવેલા યલ્લા પુરાણોમાં કહેવા છે મહાભારત વનપર્વમાં પણ ૨ પરવડ ઠીક કહી ચીકાય તેજ કર્ણવ રત્નપુરાણ પ્રભાસખંડમાં, મહાભારત સત્યપર્વ-બવદેવ તીર્થયાત્રા પર્વમાં છે અને પદ્મપુનાલ સદ્ધિ અને ઉત્તરખંડોમાં છે આ સિવાય સિદ્ધપુર અને પાટણ બાજુ સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુદા કથા તરીકે કહે છે તે ઉપરના અધ્યાયથી મેળવીને બતાવેલું લાગે છે

૧૮ મહાભારત અને મહાભૂમિ (હાલના સ્વરૂપમાં છે તે) જે સમયે રચાઈ તેટલી બની અગર તેનાથી સહેજ બૂની સરસ્વતી વિનશન આગળ હ્રુસ થવાની પરપરા ચાલેલી બહુલ છે જોકે હ્રુસ તો તેથી વહેલી થઈ હોવી જોઈએ જે રણમાં એ હ્રુસ થાય ૨ એના ઉલ્લેખ પ્રાચીન અધ્યાય આવતા નથી મૌત સૂત્રો જેટલી બૂની એ વાતને કેટલાક માને ૨

૧૯ મહાભારત સરસ્વતીને રણમાં હ્રુસ થતી ગણ્યા છતાં એને દરિયામાં તો મેળવે છે, અને તે પણ પ્રભાસ આગળ પરવડ મહાભારતમાં સરસ્વતી માહાત્મ્યની જેકે સિદ્ધપુર વગેરે ઉત્તર ગુજરાતના તીર્થોનાં વર્ણન નથી

૨૦ મહાભારત (નિર્ણયસાગર) વન ૫ અ ૮૦ સ્તો ૫૭માં આશુથી નીકળી સ્તો ૬૦માં પ્રભાસ જવાનું લખે ૨ અને સ્તો ૬૧ થી ૬૩માં સરસ્વતી સાગરસંગમે જ્યાં કહે છે ત્યાંથી વરતાન તીર્થ, ત્યાંથી દારવતી (દારકા) ત્યાંથી પિંડારકતીર્થ અને ત્યાંથી સિંધુસાગર સંગમ જ્યાં કહે છે આ ઉપરથી સરસ્વતી અને સિંધુના સુખ અને સંગમ જુદા પણ એક જ ભૂમિ વિભાગમાં હોવાનું બહુલ ૨

કેવી રીતે આવ્યો એ એક મોટો કોણો હોવાનો છે. આ કારણથી પણ સરસ્વતીને વિનયન આગળ જ હુપ્ત થઈ જાય છે. પણ એને ધધેર નદીના પ્રવાહ સાથે જોડે છે, અને સતલુજ સાથે મળે છે. ૨૧ કેટલાક મૂળથી જ એને સિંધુની શાખા અને સિંધુને મળતી બહુવા છે તથા વૈદિક વર્ણનને માન્ય રાખનારા કેટલાક છેવટે એટલે સુધી માને છે કે મૂળ વૈદિક સરસ્વતીનો પ્રવાહ કચ્છના રણને મળતો. ૨૨ કચ્છનું રણ એ વખતે સમુદ્ર હતો. ૨૩ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે હાલનું રાજપુતાના અને ધરનું રણ આવેલું છે તેનો વિસ્તાર બહુ નાનો હતો. અગર તો ત્યાં રણ હતું જ નહિ અને એને બદલે ફળદ્રુપ જમીન હતી. ૨૪ રાજપુતાનાના રણમાં થઈ સરસ્વતી કચ્છના રણમાં મળતી. આ બધા મતના લેખકો પૌરાણિક વર્ણનને ઠસી કાઢે છે. સિદ્ધપુર-પાટણ પાસેની સરસ્વતી અને પ્રભાસ પાસેની સરસ્વતી એ માત્ર જુદી નાની નદીઓ અને ગંગા વગેરે પવિત્ર નદીઓનાં નામ બીજી નદીઓને આપવાનો અને એ નદીઓનાં તીર્થોનાં બીજા સ્થાપન કરવાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળથી હતો એમ એ માને છે અને મૂળરાત્રી હાલની એ સરસ્વતી નદીઓને વૈદિક સરસ્વતી સાથે સંબંધ નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

હવે એ પ્રાચીન સરસ્વતીનો પ્રવાહ ક્યાં હશે એ બાબત બીજાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી થોડો વિચાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ. સરસ્વતી નદી આબલ્યમંથી નીકળતી એ વાત સત્ય છે. એ સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને

૨૧ આ મારે નંદલાલ કે કૃત Geographical Dictionary of Ancient Indiaમાં સરસ્વતી સંબંધિત. યુરોપિયનો જ આ મત માને છે. નંદલાલ બાબુ કૃત સરસ્વતીઓ જુદી ગણાવે છે.

૨૨ Pargiter: Anc. Indian His. Tradition; અને Anantprasad Banerjee Shastri: Asura in India. Gates of India: 137; Sir Thomas Holdich P. 27, 144. હોલ્ડીચ અને ગેઝર્ટીઅરના લેખકો સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં સ્વતંત્ર નહિ તો સિંધુ જે કચ્છના રણમાં મળતી હતી એમ એ લોક માને છે તેને સરસ્વતી મળતી હતી એમ છેવટે માને છે.

૨૩ Sir T. Holdich P. 144. Cutch Gaz. P. 15. ઇ.સ. પૂર્વે સિકંદરે ચડાઈ કરી ત્યારે એ વહાણ મારફતે સિંધુ-માંથી કચ્છના મૂળના સમુદ્રમાં આવેલો. હાલ રણ ૩૩ મે મોડા સરોવર જેવા દરિયા હતો એમ એના વર્ણનમાં લખેલું છે. પેરિપ્લસના વર્ણનમાં કાંઈક છતાં વડોલો બઈ રોકે એવું હતું. (ઈ.સ. ત્રીજી સદી). પેરિપ્લસ પછી એક હજાર વર્ષ પછી પણ સિંધુનો મોટો ભાગ કચ્છના રણમાં થઈ દરિયામાં જતો. વધુ મારે જુઓ કાશ્મીરના ગેઝર્ટીઅર પૃ. ૭૫. કચ્છ ગેઝર્ટીઅર પૃ. ૮માં લખે ૩૩ કે પશ્ચિમ હિંદના રૈવાજ પ્રદેશો કેવી રીતે બન્યા તેના પ્રુલકાસ કચ્છની ભૂમિથી જ હતો નથી. કચ્છની ભૂમિ દરિયાઈ ક્રીયક (soft) બધવા બળબળથી બની હોય એમ સિદ્ધ થતું નથી. દરિયાઈ તત્ત્વોનું કાંઈ અસંખ્ય અવશેષ (fossiles) કચ્છમાં જાણે નથી. તેથી જાણે નદીના અવશેષો જ છે. એ ઉપરાંત કચ્છ સિંધુ આદિ પાલબની નદીઓથી બની હોય એ સંભવ મનજૂત બને છે.

૨૪ Sir T. Holdich P. 144. આ લેખકે રણ હતું પણ સિંધુ અને સરસ્વતીની વચ્ચે જાણે વાનું હતું એમ લખે છે. પાઉંદર પણ એમ માને છે પણ ત્યાં છીછરો સમુદ્ર હોવાનું માને છે. ખરી રીતે સિંધુ, બીઆસ આદિ નદીઓ ખસી ગઈ અને સરસ્વતી આખી ઊડી ગઈ તેથી મોટું રણ થયું. હરિતનાપુરથી દરમિયાન સરસ્વતીને રસ્તે જતાં મહાભારતકાંડમાં રણના ઉલ્લેખ મળે છે નથી અને રણ હતું જ નહિ એ મત વધારે સ્પષ્ટ લાગે છે. એ જગ્યાએ ફળદ્રુપ ભૂમિ હતી. રાજપુતાનાના રણના દક્ષિણ ભાગમાં સમુદ્ર નહોતો. એ મારે જુઓ Ind. His. Quart. VIII. 2. 354. મહાભારત અને ભાગવતમાં સૌવીરસરસ્વત વગેરે ભાગોમાંથી જતાં રણના ઉલ્લેખ મળે છે નથી. રણ નદીઓ મયા પછી થયું છે. સિંધુના આગળ સમુદ્ર હોવાની કલ્પના છે તે સિંધુની શાખા કે બીઆસ હોવાનો સંભવ છે. એ જગ્યાએ કચ્છનું રણ પાસે ઊંચાથી ઝુપ હોવાને લીધે નદી સમુદ્ર જેવી પહોળી હશે.

મળતી અને તે દક્ષિણ-પશ્ચિમનો સમુદ્ર એ પણ સત્ય છે ૨૫ વૈદિક સમયમા કન્હનુ રણ અને સિંધુ તથા સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સિવાયનો હિંદુસ્તાનનો બોમ્બે-બાંગ્લા ઢાંચ છે તેથી મઈ રીતે ખાસ જુદા આકારનો નહોતો અને જવરથલ વિભાગમા ભૂતરસાસની, દક્ષિએ જવાના ફેરફાર થઈ ચૂક્યા હતા ૨૬ એટલે સરસ્વતી એ સમુદ્રને મળતી તે સમુદ્ર કાં તો અરબી સમુદ્ર અગર તો બેંગાળ ખાગ એ વાત પણ સત્ય જ છે

પ્રભાસ સુધીનો સ્તરો

હવે આ સરસ્વતી પ્રભાસ આગળ સમુદ્રને મળતી એમ મહાભારતાદિ કહે છે ૨૭ મહાભારતના ૬ થી ૫૧મા એ વાત સ્પષ્ટ લખેલી છે ૫૨મ વનપર્વમા પુષ્કરથી તીર્થો ગણાવતા અર્જુન પછી પ્રભાસ, તે પછી સરસ્વતી સાગરસંગમ, તે પછી દ્વારકા અને તે પછી સિંધુ સાગરસંગમ એમ કહે છે ૨૮ એટલે સરસ્વતી

૨૫ પુરાણો અને પ્રાકૃતિક અને મહાભારતમા જ્યાં સરસ્વતીના ઉત્તેજો છે ત્યાં તે વડવાનહને નાખવા પશ્ચિમ—દક્ષિણ સમુદ્રમા ભય છે એવો ઉલ્લેખ છે

૨૬ અમરનાથપાસ (India & Jambh Island) અને પેલ્લાક યુરોપિયનો ઈંડોમીના બુલવાનો નકશો જોઈ એ વખતે (ઈ.સ. ૧૭૯૬) હિંદનો આકાર એવો હતો અને હાલનો આકાર ૬૬૬ હજાર વર્ષ પછી થયો એમ માને છે ૫૨મ આ ભગ છે ભૂતરસાસની દક્ષિએ વૈદિક સમય (ઈ.સ. ૫૦૦૦ પૂર્વે) પહેલાં એટલે વાં અગાઉ હિંદનો હાલનો આકાર પશ્ચિમ હિનારાના નાના ભાગ સિવાય થઈ ચૂક્યો હતો અને અરવલ્લીની ઉપરનો સમુદ્ર જોતા રહી હિમાલય બની ચૂક્યો હતો જુઓ દેવસિદ્ધીકૃત ભૂતરવિદ્યાન ભા ૨, ખ ૩ પૃ ૧૪૬ પાઈટર (પૃ ૨૧૦) કુન્ડુ દેવ્યને છીડા રૈતીથી પુરાએલા સમુદ્ર આગળ મરાયાનું લખે છે તે રમણુતાના સમુદ્ર એમ માને છે એનું નામ ઉત્તમજક લખે ૫૨મ એમ માનવાને આધાર નથી આપ્યો એ કમળના રજુને જ ભાગ લખ્યો છે

૨૭ ૨૬૧પુરાણ પ્રભાસખંડ ભ ૨૭ થી ૨૬ મહાભારત સંઘર્ષર્વે અ ૩૫. ચંદને ક્ષયરોગના નાશ માટે સિવની આરાધના કરવા માટે કહેવામા આવે છે કે સમુદ્ર પશ્ચિમગતવા સરસ્વત્યન્નિસંગમમ્ ॥ ભારાવયજુદેવેચસત કાન્તિમવાપ્સ્યસિ ॥

૭૭ ॥ સરસ્વતીં સત સોમ સજગમર્ષિ શામનાત્ ॥ પ્રમ્લેષે પ્રથમ તીર્થે સરસ્વત્યા જગમહ ॥૭૮॥

૨૮ જુઓ પાછળ નોંઠ ૨૦ મહાભારત વનપર્વ તીર્થયાવાના આ ઉલ્લેખોની નોંધ પાઈટર Ancient Ind His Tradition પૃ ૨૧૧ નો ૧મા લીધો છે એમા મહાભારતના આ અનુક્રમને પાઈટર ખરી માની ક્ષીરનેા જણાય છે પાઈટર લખે છે કે “આબુથી ‘દક્ષિણે’ પ્રભાસ અને ત્યાંથી ઉતરે સરસ્વતી સાગરસંગમ, ત્યાંથી ‘દક્ષિણે’ દ્વારકા, અને ત્યાંથી સિંધુના મુખ આગળ થઈ સિંધુ દ્વારા ઉતરમાં જવુ. આ યુસાફરી થોડી જમીનમાં અને થોડી જખમાં થઈ હશે” પાઈટર આ શા આધારે લખે છે તે સમજાતુ નથી સરસ્વતી સાગરસંગમ કમળના રજુમા હશે એમ ધારીને આ લખાણ થયુ જણાય છે ૫૨મ મહાભારતે લખેલી જમાએમા અનુક્રમ એવુ કાંઈ છે જ નહિ એ લખાણનો અર્થ સાનિષ કે સાહચર્ય એથી વધારે થતો નથી, વનપર્વમા તીર્થયાવામા પુષ્કરથી ઉપરી એકક્રમ જનુમારે કહી રચાણુતીર્થોંએસરતીર્થોં ગણાવી એકક્રમ (શ્લોક ૫૫) દક્ષિણેપશ્ચિમે જગમહી નર્મદાનું તીર્થ કહે છે અને તે પછી તરત જ ચર્ચવણી (શ્લોક ૫૬) અલસ—નદી ગણાવે છે ચંબલ રમણુતાનામા અને નર્મદાનું મુખ ચૂનારામા એ તો જાણે છે ચંબલ પછી (શ્લોક ૫૭) આજુ અને તે પછી તરત જ (શ્લોક ૬૦) પ્રભાસ કહે ॥ આ ઉપરથી મહાભારતમાં ક્રમ ભૌગોલિક વિધિત પ્રમાણે નથી, મઈપણ યાત્રાળુ આબુથી દક્ષિણે પ્રભાસ જઈ શકે પાસે આવેલુ દ્વારકાં મૂંઝી જઈ પાઈટર કહે ॥ તેમ સરસ્વતી સંગમે ઉતરમા જઈ દ્વારકા માટે પાછો દક્ષિણમા ઊતરે અને સિંધુના મુખ માટે પાછો ઉતરમાં ચડે, એવુ બને નહિ અને એવા માંડો યાત્રાળુ હોયપણ નહિ અર્થાત પાઈટર સરસ્વતીનુ મુખ ખોડી જમાએ ધારીને આવેલા અસંભવિત તર્ક કરે છે સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસની પાસે જ હોય તો તે ત્યાં અને પાસે જ આવેલા દ્વારકામા ભય એ સંભવિત છે આ વત સરસ્વતીનું મુખ ગોપનાથ પાસે કે પ્રભાસ હાથ છે ત્યાં કે

અને સિંધુનાં મુખ જુદાં દર્યાં એ સિદ્ધ થાય છે. બીજું સરસ્વતી પ્રભાસ, દ્વારકાં વગેરેની નજીક સમુદ્રને મળતી હતી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. આ તીર્થવર્ણનમાં કેઈ ભત્તનો અનુક્રમ ભળવેલો જણાતો નથી. એટલે પ્રભાસ હાલ ગણાય છે તેમ સરસ્વતીના મુખ આગળ જ તે સમયે હવું કે છેડું હવું તે સિદ્ધ થવું નથી. સદ્યપર્વની બહુવેળની યાત્રાના વર્ણનમાં એ મુખ આગળ જ હવું એમ સ્પષ્ટ લખે છે. પરંતુ વનપર્વમાં ત્યાં અત્રિતીર્થ જ આવેલું છે એમ કહે છે, જ્યારે સદ્યપર્વમાં સોમ યજ્ઞેલા શાપનું વર્ણન અને શૈવતીર્થ હોવાનું લખેલું છે. આ ઉપરથી વનપર્વવાળો બામ સદ્યપર્વવાળા લાગ કરતાં વહેલો લખાયો હશે. અને પ્રભાસ શૈવતીર્થ તરીકે ન મનાવું હોય એટલી પ્રાચીન પરંપરા વ્યક્ત કરે છે. પુરાણ અને તે ઉપરથી લખાયેલું સરસ્વતીનું આદ્યાત્મ સદ્યપર્વવાળી વાતનું સમર્થન કરી સરસ્વતીને પ્રભાસ આગળ જ લાવે છે. આ ઉપરથી સમજી શકાય કે સરસ્વતી પ્રભાસની નજીકમાં સામરને મળતી એ પરંપરા મહાભારતના છેલા યુદ્ધમાં મોડી પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં ત્યાં સુધીમાં જરોબર દૃઢ થઈ ગઈ હતી. ઈ.સ. ૧૦૩૦માં અલબર્ગનીએ આપણાં પુરાણો વગેરે અને પ્રાચીન ભૂગોળ વગેરેનો સારો અભ્યાસ કરેલો. એ પણ સોમનાથ પાસે સરસ્વતીનું મુખ છે એમ લખે છે. પરંતુ વધુ ખુલાસો એણે કરેલો નથી. ૨૬

પુરાણોએ કરેલા સરસ્વતીના હિમાલયથી પ્રભાસ સુધીના પ્રવાહના વર્ણનમાં ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ હાલ એક મોટા વાંધા આવે છે. સરસ્વતી વિનશ્વર આગળ ગુપ્ત થઈ ધન્વરૈઃ સાથે તેનો પ્રવાહ મળી ગયો એ મત તો હવે ખોટા પડ્યો છે. ગુપ્ત થતી અને બહાર આવતી સરસ્વતી એક વખત અસ્ખલિત પ્રવાહથી કચ્છના રણને મળતી એમ પણ વિદ્વાનોએ માન્ય કર્યું છે. પરંતુ સરસ્વતી કચ્છના રણના પૂર્વાવતાર સમુદ્રને મળતી એ સ્વીકારીએ તો પૌરાણિક આખી યે પરંપરાને વાંધા આવે છે. બીજી બાજુથી જોતાં કાઠીઆવાડ એક વખતે જેટ હતો. એને જૂજસત સાથે જોડાયોને જે હલ્લર વર્ષે પણ હજી થયાં નથી. ૭૧ સરસ્વતીને હાલ પહોંચે છે હલ્લરથી વધારે વર્ષે થયાં છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે રાજપુતાનાની ભૂમિ વધારી દક્ષિણમાં આવતી સરસ્વતી જૂજસત કાઠીઆવાડ વચ્ચેનો જલપ્રદેસ ઓળંગી ગીરનાં નંગલ વધારી પ્રભાસ પાસે સમુદ્રને મળ્યા શી રીતે ગઈ? આ વાંધા સરસ્વતી જૂજસતના દક્ષિણ પ્રદેસ સુધી આવતી જ નહોતી એમ જ્ઞાનનારાઓને ટેકો આપે છે. પુરાણકાર તો પુષ્કર અને અજુદારપ્રધમાંથી આવેલી સરસ્વતી પશ્ચિમમાં સમુદ્રને દેખી (કચ્છના રણનો સમુદ્ર) ત્યાં વડવાનલને મૂકવાની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુપ્ત થઈ દક્ષિણ સમુદ્રમાં જવા માટે કાઠીઆવાડમાં પ્રગટ થઈ એમ લખી આ યુગ્મવર્ણનો નિકાલ લાવી દે છે. આ બંને પૌરાણિક વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સરસ્વતી કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી નથી પણ તેની

એટલામાં અને કારકાં મૂળ કારકાં પાસે કે એટલામાં હોય તો વધારે બંધ બેસે. એકે અનુક્રમ તો મહાભારતનો ખરો છે જ નહિ અને એ ક્ષેત્રે ભળ્યો પડે નથી. પાઈંદર કારકને પણ હાલના કારકોની જગ્યાએ માનતા લાગે છે.

૨૬ Sachau's Al Baruni ૧. ૨૬૧. (Trubner's) અલબર્ગની પાછળનાં પુરાણોને માનવોલાગે છે. સોમનાથથી એક તીર પડે એટલે છેડે સરસ્વતીને આવે છે. પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે અલબર્ગની (ઈ.સ. ૧૦૩૦) સરસ્વતી અને ગંગાના મુખની વચ્ચે નર્મદાનું મુખ ભણ પાસેનું આવેલું છે એમ લખે છે. ગાંધાં છેડું કેટલું એની એને મળ નથી પરંતુ સરસ્વતી નર્મદાના મુખથી પશ્ચિમમાં મળતી એટલું ચોખ્ખું થાય છે.

૩૦ પંજાબી એ જ નામની એક નદી. એનો પટ પણ આજે મુકામેલો છે. કેટલાક એને જ સરસ્વતી માને છે.

૩૧ કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ ૫૫૬. x x x "And Probably so recently as two thousand years ago this Peninsula was an island." પુરાણો હાલના સ્વરૂપમાં લખાયાં તે સમયે કાઠીઆવાડ જૂજસતની ભૂમિ સાથે જોડાવાની રાજ્યાત વધ હોવી જોઈએ અને જૂજસત કાઠીઆવાડ વચ્ચે પહેલાં શું હતું એ પરંપરા બુલાઈ હોવી જોઈએ.

પાસે યદ્ય દક્ષિણમાં ઊતરે છે બીજી રા. પાસેના ભાગમાંથી ઝડીઆવાડમાં સરસ્વતીને લઈ જવાનો રસ્તો ન જરવાથી પુરાણુપર એને ગુપ્ત કદી હડાનીને પ્રભાસ પાસે લઈ જાય છે આથી એટલું પણ રૂપક થાય છે કે સરસ્વતી કન્ડના રણથી આગળ દક્ષિણમાં મેઘ મ્થમે સમુદ્રને મળે છે અને એ રણ કુચ તેની પુરાણુકારને ખબર નથી પ્રાચીન પરપરાને આધારે પુરાણુપર પ્રભાસ આગળ મુખ ધારે છે

નદીઓના પટમાં થએલો ફેરફાર

આ વસ્તુ નક્કી કરવા માટે પારાણિક પરપરાને વધુ ગ્રીણુપટથી તપાસવાની જરૂર છે, અને તે સાથે પશ્ચિમ હિંદના રેતાળ પ્રદેશમાં થએલા ફેરફાર અને એ પ્રદેશમાં યદ્યને વહેતી નદીઓના પ્રવાહમાં થએલા ફેરફાર તપાસવાની પણ જરૂર છે એમાં પહેલી અગત્યની વાત એ છે કે સરસ્વતી વરવાનવને લઈને સમુદ્રમાં મૂકવા જાય છે અને એના તાપથી કેઈ જગ્યાએ ગુપ્ત યદ્ય જાય છે આ વડવાનવ એ જવાના-મુખથી થએલા ઉત્પાતોનું પૌરાણિક રૂપક છે ૩૨ એથી રૂપક થાય છે કે સરસ્વતીનો પ્રવાહ નીચા પામવામાં જવાનામુખીના ભૂ-પ આદિ ઉત્પાત એ પણ કારણોમાંનું એક અગત્યનું કારણ છે. પશ્ચિમ હિંદુ-રેતાળ અને ગજરાતના ભાગમાં વારંવાર ધરતીકંપ થતા અને તેથી જન્મ-સ્થલમાં ફેરફાર યદ્ય થએલા એવા હાખવા છે ૩૩ આર્વાં મરણ્યથી અને અતિવૃદ્ધિથી થતા જળપ્રવય જેવા બતાવેાથી ખામ કરીને રેતાળ પ્રદેશમાં નદીઓના પ્રવાહ ઉપર બહુ અસર થાય છે પાંચળ, સિંધ, રાજપુતાના અને ગજરાતની નદીઓના પ્રવાહમાં આ રીતે ઘણો ફેરફાર થએલો છે ૩૪ વધારામાં ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉત્તરદક્ષિણ વહેતી નદીઓ ખાસ કરીને

૩૨ વડવાનવ એટલે જાળ મુખી એમ વિદ્યાનેનું માનવું છે (નુઓ ન કે મહેતાકૃત શાન્ત સમ્રાટ) વડવાનવને પૃથ્વીના પડમાં કે સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ કહે છે એને એવાર્વાનવ પણ કહે છે મહાભારતમાં પ્રભાસ આગળ અગ્નિતીર્થ કહે છે અને પ્રભાસ પાસે સરસ્વતી સગમની પરપરા છે એને સરસ્વતી વડવાદ્રિને લાવી સમુદ્રમાં નાખે છે એને માત્ર સખ્ય હોવાં જોઈએ વરાહમિહિરે કિ કર્તાનાના દેશે ગણાવતા નૈઋત્યમાં વડવામુખ આવેલું છે કે આ વડવામુખ પૌરાણિકમત પ્રમાણે સમુદ્રમાં છે નહિ પણ ભારતવર્ષના દેશ તરીકે છે એટલે સરસ્વતીના મુખ આગળ જતા વડવાદ્રિને સમુદ્રમાં નાખ્યાં તે ભાગ વડવા મુખ પ્રદેશ કહેવાનો હોવાં જોઈએ પ્રભાસ પાસે અગ્નિતીર્થ એ વાતને દેખ્યાપે છે વડવામુખ આગળ પ્રદેશ એટલે પ્રભાસમાં જ નહિ પણ આસપાસનો ભાગ પણ હોઈ શકે (વરાહમિહિરે જુ સ નક્ષત્રર્થવિભાગ) વડવાનવ, એવાર્વાનવ અને એના પાર્શ્વે કરેલા અર્ધની વર્ષા કરવાને અર્ધાં રથાન નથી એના અર્ધોમાં પાછળથી ઘણી સુચવણ થએલી છે

૩૩ રૂપકપુરાણ નાગરખડમાં હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર એટલે આનર્ત દેશમાં આવા બૃહપના ઉત્પાતોના ઉલ્લેખો આવે છે આ ૩૨ શ્લો ૨૩ યદા વૈ મૂનિકપસ્તુ સપ્રજાત સુદાયણ ॥ રક્ષુમ્ન પ્રચલિત સ્વરધાનાદતિવિગત ॥ આ બનાવ તારકાગુરને રૂકેદે માર્ચે, ત્યારે તે પ્રથમે તે વખતે જન્મે અને તે વખતે અમલારપુરના યર-પદી મથા-એમ કથ્યુ છે એથી નુઓ Briggs Cities of Gujarastra VII તારકાગુરને અને ખલાતના રથનો સખ્ય આગળ લેયો છે

૩૪ નુઓ River Courses of the Punjab & Sind R B Whitehead (Ind Ant. Sept. 1932) આ શ્લોકને સરસ્વતીના પટ માટે 'હકરા' નદીના નામથી ક્ષેત્ર પ્રકાશ નાખ્યો છે આ નદી એ ના વિવચના એજર રેવર્ડે આદિ રખતુ ગણાય છે ઉપરાંત લેખમાં મી બ્હાઇહેટ નદીઓના પટના ફેરફાર માટે ઉત્તમ ચર્ચા કર્યાં છતાં સરસ્વતી માટે પ્રાચીન પરપરા ઉપર ધ્યાન ન આપવાથી બધા જેવી ભૂલ કરી છે, અને હાલની નદીઓની ચર્ચા કરી છે સરસ્વતીના ગુપ્ત થવાનું કારણ સરસ્વતીને તળાવોવાળી નદી અને તળાવો ખેતી માટે કરેલા નેથી એ નદી કદી સમુદ્રને પહોંચી જ નથી અને ગુપ્ત થઈ છે એમ લખે છે પરંતુ 'હકરા' અગર એક એવી મોટી નદી અત્યંત યદ્ય છે કે જેને કદાચ સિંધુ પણ મળતી હોય અને પાંચળની બીજી નદીઓ અને જમના મળતી હની એમ લખે છે જે માટે લેખ લાયકા જેવા છે રેતાળ જમીનમાં નદીઓના પટ વાસથી નીસ માડવ પહોળાઈથી ફેરફાર થાય છે એમ એજર રેવર્ડેનું માનવું છે એ લખે છે કે સતલજ નીસથી પાસઠ માંદલ પશ્ચિમમાં ખસી છે બીનાબ રાની વગેરેનું પણ એવી રીતે થયું છે

રેતાળ પ્રદેશમાં પૂર્વ તરફથી પશ્ચિમ તરફ પૃથ્વીના પોતાની ધરી ઉપરના દૈનિક ભ્રમણને લીધે ધસતી નય છે. આમ પંજાબની નદીઓના પ્રવાહ હાલ છે એવા પૂર્વે નહોતા. સિંધુ આદિ નદીઓ હાલ કરતાં ઘણી પૂર્વમાં વહેતી અને સિંધુ પોતાની શાખાઓ સાથે કચ્છના રણમાં મળતી. ૩૫ બીઆસ નદી સ્વતંત્ર કચ્છના રણના સમુદ્રને મળતી. ૩૬ સતલજ સરસ્વતીની કે બીઆસની શાખા હતી. ૩૭ જમના સરસ્વતીને મળતી એમ માનવાને કારણ છે. ૩૮ સિંધુ અને એની શાખાઓ, બીઆસ અને એની શાખાઓ હાલ છે તેનાથી ઘણી પૂર્વમાં વહેતી એટલે સરસ્વતીનો પ્રવાહ પણ હાલ અનાથ છે ત્યાંથી પૂર્વમાં હતો. સરસ્વતી પુષ્કરમાં ધઈને વહેતી એમ જ્યાં પુરાણો કહે છે, અને પુષ્કર પ્રાચીન કાળથી અજમેરની પાસે એ સિદ્ધ થયેલી વાત છે. એટલે ઉપરનો સિદ્ધાંત માન્ય રાખીએ તો સરસ્વતી હિમાલયમાંથી

૩૫ એ જ ન. ૧૬૮. મૅન્નર રેવર્ડીનું ખાતું છે કે એક વખત સિંધુ નદી હકરાની (અધર અથવા સરસ્વતી) શાખા હતી. મિ. ન્યાર્ડહેડ લખે છે કે એલેક્ઝાંડરના આન્યા પછી સિંધુ અને ગંગાના પ્રવાહ અને મુખમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે. આ હકીકત ઘણી અગત્યની છે. ભુજો અમરનાથદાસ કુવ India and Jambu Island P. 124, 21. દાસ તો એટલે મુખી કહે છે કે હાલનો સિંધુનો પ્રવાહ તે પ્રાચીન કામુલનો પ્રવાહ છે. સિંધુ તો ઘણી પૂર્વમાં વહેતી.

૩૬ River Courses of the Punjab & Sind: Whithead (Ind. Ant. 1932. Sept). શ્રીયુત અમરનાથ દાસ બીઆસ (વેહની વિપાસા) સતલજ (વેહની શતુદ્રી) જમના અને લાગીરથી પાસેપાસે વહેવાનું લખે છે. એપેલોનીસસ ઓરોઇડસે બીઆસ મારફતે સમુદ્રમાં યુસાફરી કરી હતી અને એણે બીઆસના મુખ પાસે દૂરથી સિંધુનું મુખ જોયું હતું. એટલે બીઆસ અને સિંધુ કચ્છના રણને મળતી હોવી નહીં. રા. દાસ આ ઉચ્ચેણોમાં બીઆસની પાસે એ યુસાફરે કહેલી લાગીરથીનો ઉલ્લેખ કરે છે તે એકે ૨૫૬ કરેલા નથી પરંતુ એ પોતે જ લખે છે કે એ નદી સરસ્વતી હોવી જોઈએ અને તે ખર્વ છે. એઓ કારે છે કે બીઆસ સ્વતંત્ર દરિયાને ન મળતી હોય તો સરસ્વતીને જળની હતી અને તેની મારફતે વહાણમાં જવાનું. પરંતુ બીઆસ સ્વતંત્ર સમુદ્રને મળતી એ પરંપરા વિચિત્ર રીતે તારીએ હારીજ અણુ (Illiot IV) માં જળવાઈ રહી છે. એમાં 'બીઆ' નદીને 'ખંભાન'ના રાજ્યમાં યહને સમુદ્રમાં પડતી લખી છે અને જમનાને મૂજરાતમાં ધઈ સમુદ્રમાં પડતી લખી છે. જમના સરસ્વતીને મળતી અને સરસ્વતી નારા થયા પછી ગંગાને મળી એ આગળ જોઈ. ઉપરોક્ત તવારીખમાં જમના મૂજરાતમાં આવતી એમ લખ્યું છે.

૩૭ Whitehead:—River Courses of the Punjab & Sind. 'The Sutluj was a tributary of the Hakra.' કલકત્તા ચીન્ડયુમાં મિ. એલ્ડહામિે તો હકરાને જ સતલજ કારેલી છે. હકરા એ હાલની ઉત્તરની સરસ્વતીનું બીજું નામ છે તે જોયું છે.

૩૮ એ જ. "Hakra was fed by both Satlaj and Jumna" મિ. ન્યાર્ડહેડ લખે છે કે જેનીવાંકી ખાતાના મિ. નીકલસનના ખત પ્રમાણે (૧૮૧૬) એમ સિદ્ધ થયું કે ચૌતાંગ નદીને ચાણિ પહોરો પડે એ જમનાનો ભૂનો પડે છે. આગળ જમના ચૌતાંગ મારફતે હકરાને મળતી એમ લખે છે. આ ચૌતાંગ (Chautang) એ વૈદિક રશકતી નદી છે જે સરસ્વતીની શાખા હતી અને એની અને સરસ્વતીની વચ્ચેનો ભાગ પ્રદ્વર્તર કહેવાતો. એની પછી તરત જ જમના નદી આવે છે. જમના સરસ્વતીને મળતી તે ગાદે વધણમાં ભુજો. Oxford Survey of Br. Empire Asia P. 17. By Herberton and Howarth (Geology). રા. અમરનાથદાસ લખે છે કે રૅલેમીના વખતમાં સરસ્વતીના ઉપલા અને નીચલા પ્રવાહ ભુરા ધઈ ગયા અને વચ્ચેનો ભાગ અંબરીલીને નામે ઓળખાવા લાગ્યો. જેને પુરાણો વિનશ્વિત અથવા સરસ્વતી ગ્રામ ધઈ એમ કહે છે. હકરાને સૂક્ષ્મ મોટા પદ લાવવપુર રાજ્યમાં ધઈ બીકનિરવા રણમાં આવે છે. હકરા એટલે નીચી સપાટીનું રણ. આ ઉપરથી ઓરિસા નદી (Eastern Nara) પંજાબની કઈ નદી હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ સિંધુની પશ્ચિમી શાખા હોય. આ નદી છેક પશ્ચિમ સદી મુખી હતી (ભુજો મેહોન જે ડેરો અને ઈન્ડસલેહી-સર જોન માર્શલનું), તે હાલ નદી એટલે એ નદી પણ લુપ્ત થઈ છે.

११. ७५. माधवराज हरिनारायण व्यास
हीवात : ता. १७-४-१८६४ थी ता. २-७-१९१३

એન. અબ્દુલ સતીફ ખાન
 દિવાન : તા. ૨૬-૭-૧૬ થી તા. ૨૧-૮-૧૬

દે. આર. ખમનજી
 દીવાન : તા. ૨૨-૨-૧૩ થી તા. ૨૧-૬-૧૫
 અહમિનરેઝર : તા. ૨૨-૧-૧૫ થી તા. ૨૨-૪-૧૮

પી. એ. નામજોશી
 ઝાંઘભિનિરોધક : તા. ૨૩-૪-૧૮ થી તા. ૧૦-૬-૨૬

११. अथ. सुभाषी, आई सी. एस.
अभिनिर्देश: ता. ११-६-२६ थी ता. १-७-२६

ઉપરનું મુખ હઈ એમ પણ ગ્રીક લેખકોના મત ઉપરથી વિદ્વાનો માને છે. ૪૧ એને અર્થ એટલો જ છે કે સિંધુ અને એની બીજ સહચરીઓ પૂર્વમાં રાજપૂતાનાના રણમાં પશ્ચિમ બાજુ સુધી વહેલી હતી. વેદમાં સાત સાત રાખાઓવાળી ત્રણ મહાનદીઓ કહેલી છે. ૪૨ તેમાં પહેલી સિંધુ, બીજી સરસ્વતી, અને ત્રીજી ગંગા સાથે અહીં સંબંધ નથી. સિંધુ અને સરસ્વતી પોતાની સાત સાત શાખાઓ સહિત સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી. એટલે સિંધુમાં મુખ હાલના કચ્છના મોટા રણની જગ્યાએ માનીએ તો સરસ્વતી પણ એ જ દિશામાં સમુદ્રને મળતી હોવાથી કચ્છના રણના નીચલા ભાગમાં કે એથી સહેજ દક્ષિણે એનું મુખ હોવું જોઈએ એમ માનવું પડે. ૪૩ મહાભારત પ્રમાણે સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખ છેક પાસેપાસે નથી, અને સરસ્વતીના મુખને સિંધુના મુખ કરતાં પ્રભાસનું સાહચર્ય વધારે છે અને પુરાણો એને ટેકા આપે છે તે જોતાં કચ્છના રણમાં જ ઉપર નીચે સિંધુ અને સરસ્વતી જન્મે સમુદ્રને મળતી એમ માનવાને વાધો આપે છે. બીઆસ નદી સ્વતંત્ર રીતે સમુદ્રને મળતી અને એનું મુખ સિંધુના મુખની પાસે હઈ

૪૧ Ptolemy's Ancient India: Meerindlet (Bengal) P. 33-37. ટોલેમી સિંધુનાં સળ મુખ ગણાવે છે તેમાં પૂર્વ તરફનું મુખ કચ્છના રણમાં પૂર્વતર ખૂણમાં પડતી લગ્મી નદીને 'હાલોપ્પાસા' એ નામથી કહે છે. ટોલેમી (ઈ.સ. ૨૫૦ લગભગ) સરસ્વતીને ધ્યાત્મમાં લેતા લાગતો નથી. સિંધુ પછી ગંગાનાં મુખ ગણાવે છે. આ ગણતરીએ યજુને જન્મમાં વાખ્યા છે. ટોલેમીની ભૂગોળને અક્ષરશઃ સત્ય માનિને અમરનાથ દાસે કે ગાયત્રીએ જીએ કર્યો છે તે આગળ નોંધવું. પરંતુ મેકર્ટીસ પણ ગોટાળામાં પડે છે. ટોલેમી કહે છે કે ગંગાનાં મુખમાં જમણું અથવા પશ્ચિમનું મુખ 'કામ્પીસિયન' (Kambyson) છે. અને કાંઈ અમર પૂર્વનું મુખ કંબેરિયોન છે. મેકર્ટીસ ટોલેમી ઉપર ચર્ચા કરતાં કહે છે ટોલેમી (૪. ૧૦૧) ગંગાની આ ત્રણ મુખ્ય શાખાઓને ગંગાને સરસ્વતી સથિતો સંબંધ વિવેચી આગળ લખે છે ત્યાંથી જુદી પાડે છે. ત્રિવેણીથી સરસ્વતી કંબીસિયન મુખમાં પશ્ચિમમાં ગઈ, અને જમના જુદી પડી વચ્ચેનાં મુખમાં ગઈ; અને પૂર્વ તરફની ગંગા તે હાલની પદ્મા નદી. હવે આ વિવેચીને ઉપસી અપહરણિન થટના બંધ બેસાડવા બંગાળમાં શોધે છે, અને કેાઈપણ ત્રણ નદી-ઓ મળી તેને વિવેચી કહેવાના રિવાજને ભૂલી બંગાળમાં વિવેચીને લાવે છે. ટોલેમીના વર્ણન ઉપરથી તો પ્રસિદ્ધ અજ્ઞાત-પાસની વિવેચી જ છે. આ આખા વર્ણનમાં ટોલેમીથી આજ સુધીનો ગોઠાગો વાઝેલો છે. જીલ્લે એનું વર્ણન જતાં છે કે એણે સિંધુ પછી તુસ્ત ગંગાનાં મુખ ગમે તેમ કીધાં છે અને પોતે કિંદ આવીએ નથી એટલે સાંભળેલું લખ્યું છે. એટલે સિંધુથી કિંદની આખી જોગાળામાં ગંગાનાં મુખ પાલ્યો ॥ અને કંબીસિયનમાં મધ્ય કિંદમાંથી છુટી પડી પશ્ચિમમાં આવેલી ગંગા અથવા ભાગીરથી તે સરસ્વતી એ પરંપરાને ટેકા આપે છે. એનેલાલ બંગાળના ઉપસાગરમાં યોગ્યથી એ જામ છે. કંબીસિયન પણ રકબતીયું કેરકલપુરનેકમટેકા ન આપી શકે જ ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતીનું ભૂનું નામકે તે આગળ નોંધવું. સરસ્વતીનું પાવનત્વ ગંગા ઉપર મળું અને ગંગા પૂર્વમાં ગઈ તે સાચે કેટલીક પરંપરા પણ પશ્ચિમમાંથી પૂર્વમાં ગઈ. ૪૨ અર્થે ૧૦-૭૫, આમાં પ્ર વાત રાજા દિ વક્સુઃ એમ સાતરાતના ત્રણ મહાનદીઓના પ્રવાહનો ઉલ્લેખ છે, અને સિંધુને મોટી કહેલી જણાય છે. અનુક્રમ ગંગાથી પશ્ચિમ તરફનો કીધો છે. હમને મેં મેં યસુને સરસ્વતી શુભ્રિ સ્તોને સવતા પરબ્યા ॥ અરિમન્થા મલ્લરૂદ્રે વિતસ્તવાર્જીવિયે કુણ્ઠા સુપોમયા ॥ એ પછી રસા સિંધુ કુખા, ગોખરીઅર હામારિ નામ આપે છે. આ રક્ષ પાછળનું હોઈ ગંગાચક્રના પ્રવેશની પાર આદ્ય સંસ્કૃતિ મર્યાદા રાખે છે. આ નદી-ઓનાં નામ હાલની નદીઓની સાથે બેસાડવા પ્રયત્ન થયા છે, પરંતુ તે વધા સારૂ થયેલા નથી. આ સૂત્ર વૈદિક અર્પિત યોગ્યિક રામ જતાં છે. ૪૩ કચ્છના રણના ઉપલા ભાગમાં સિંધુ અને બીઆસનાં મુખ હતાં અને કચ્છનો આખા સરસ્વતીનું મુખ હોય એમ કાણ કહે પરંતુ એમાં આખી મે પૈતરલિક પરંપરા અને પ્રભાસ આગળના સંગમને વાધો આપે. સિદ્ધપુરાણી સરસ્વતીને સરસ્વતી માનનારા કચ્છને આખા સાથે જ હોવાથી એને એનું મુખ માને છે.

એવા એક ઉદ્દેશ્ય મળે છે તે એટલું એ ઉપરથી સરસ્વતી કચ્છના રજૂમાં નહોતી મળતી એ વાતને વધારે ટેકા મળે છે કવિ રાજરોખર ઉત્તરાપથ અને પશ્ચિમ દેશની ભૂગોળ લખતા તે બન્નેમાં સરસ્વતી નદી લખે છે ૪૪ એ ઉપરથી આ બે નદીઓ હાલ દેખાવ છે તે પ્રમાણે વડન જુદી કે એક જ પ્રવાહ એ નક્કી થઈ નથી તેમજ પશ્ચિમ દેશની સરસ્વતી તે પાટણ સિદ્ધપુરવાળી કે પ્રભાસવાળી તે પણ રાજરોખરના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ થઈ નથી. ૪૫ પણ રાજરોખર પછી એકાદ સદી પછી અલબત્તની પશ્ચિમ દેશમાં પ્રભાસની સરસ્વતીના જ ઉદ્દેશ્ય કરે છે એ મતે તેમ હોય તોપણ એ બન્ને સરસ્વતીઓ જુદી નદીઓ હોવાનો એટલો સંશય છે તેટલો જ સમય એક જ નદી હોવાનો છે. દાખલા તરીકે ભૂગોળના લેખક ગોદાવરીને મદારાપૂમાં પણ લખે ને આદ્રમાં પણ લખે મુળાઈ ઈલાકામાં પણ લખે ને મદારા ઈલાકામાં પણ લખે એથી કરીને ગોદાવરી એક જ છે તેમ સરસ્વતી પણ એક મળી દોાય અને રાજરોખરે એમ લખવામાં પૌરાણિક પર્વપગ પણ લક્ષ્યમાં રાખી હોય

સરસ્વતી અને ઉત્તર ગૂજરાતની નદીઓ

૪૬ વાનવ અથવા જ્વાલામુખી અને ધરતીકપને લીધે અને અતિવૃદ્ધિને લીધે પશ્ચિમ હિંદની નદીઓમાં જે મોટા ફેરફાર થઈ ગયા ૪૭ તેમાં કેટલીક મોટી નદીઓના પ્રવાહ બદલાયા ઉપરાંત કેટલીક નદીઓના ઢૂંકડા પણ થઈ ગયા સરસ્વતી આખી જે હુમ થયાથી એને મળનારી કેટલીક નદીઓ સિંધુને અને કેટલીક ગંગાને મળી ૪૮ નીચાણના રેતાળ પ્રદેશમાં એના ઢૂંકડા પણ થઈ ગયા અને ગૂજરાતમાં બનાસ, પાટણની સરસ્વતી, આબરમતી વગેરે નદીઓ બની ગઈ. ૪૯ એટલે પ્રાચીન સરસ્વતીની બધી પરંપરાઓ આ બધા પ્રદેશમાં વહેતી નદીઓને ઓળીવધતી ઘણી પડી અને એના તીર્થો એ બધી નદીઓએ વહેલી લીધાં આ રીતે સરસ્વતીનાં કેટલાક તીર્થ સાબરમતી ઉપર આવ્યાં છે ૫૦ સરસ્વતી હુમ થયા પછી

૪૪ રાજરોખરૂત કાવ્યમીમાસા (Baroda Oriental Series) આ ઉદ્દેશ્ય વચ્ચે સદીના અંતને એટલે અલબત્તની થી એક ટેકા જુને કહી શકાય

૪૫ ઉત્તરાપથમાં જે સરસ્વતી કવિ રાજરોખર લખે છે તે હાલની સરસ્વતી કહેવાતી નાની નદી અને વિનશન (પતિયાદા)માં સુક થતાં સરસ્વતી છે આ વિનશન પાસે રથાનેશ્વર અને ત્યા પૂર્વે એટલે ઉત્તરાપથ અને અધ્ય દેશ તથા પશ્ચિમ દેશની સરહદનું સ્થાન, એટલે રાજરોખર જે સરસ્વતી લખે છે ખરૂં રાજરોખરની ભૂગોળ ખુલ્લું દુકામાં છે એટલે કાઈ સ્પષ્ટ થઈ નથી. પણ ખરૂં ખરાને એ કવિએ માનના તે લીની જ હશે વિનશન એવ થયું એટલું જૂનું છતાં એનો ઉદ્દેશ્ય નથી કર્યો

૪૬ ગૂજરાતના ભાગમાં આ કારણોથી ફેરફાર થયા, બધારે ઉત્તર હિંદમાં આ કારણો ઉપરાંત સુસંઘર્ષ સમયના શરૂઆતના ભાગમાં ખોદાએલી નહેરોથી પણ ફેરફાર થયા છે પ્રાચીન સુસંઘર્ષ લેખકએ કરેલાં પાલ અને પશ્ચિમ અધ્ય હિંદની નદીઓના વર્ણનમાં આને ધણે ફેરફાર દેખાય છે એટલે કે આ હાલ વર્તમાન પણ પાલબની નદીઓમાં ફેરફાર થયા છે

૪૭ India & Jambu Island A Das P 121 સરસ્વતીના ઢૂંકડા થયા બાબતે શ્રી હસિનુ લખાણ વાંચવા જેટલું છે એનું દરિયા સાથેનું સુખ ઉપરના પ્રવાહથી કથાધને જુદું પડી ગયું તિંબુ છેક પશ્ચિમે જ્વાણી સાતલનાઈ સરસ્વતીને બંને સિંધુને મળવાથી સિંધુ સાથેના સળપ છેક વૃં ગયે, સતલજ, બીઆસ બધી સિંધુને મળતી થઈ ગઈ અને જમના ગંગાને મળતી થઈ સરસ્વતીનું પોતાનું પાણી કંઈક રમ્યા બાદ સકાંઈ ગયું

૪૮ ગૂજરાતની હાલમાં ઉત્તર હિંદમાંથી કાઠ મેળી નદી વ્યાવરી હતી એમ જુસ્તરશાહીએનું ખાનકુ છે હાલની ગૂજરાતની નદીઓ એના કકડા છે એ આગળ એમણે

૪૯ જુઓ પદ્મપુરાણ વર્ગીત સામંતમતી માહાત્મ્ય કપાલમોચન તીર્થ, સપ્તસારસ્વત તીર્થ, સોમતીર્થ, વગેરે સાબરમતીને કિનારે આવ્યાં છે મહાભારત શલ્યપર્વ વગેરેમાં સરસ્વતીના પ્રભાસ સિવાય ઉપરના બધાં તીર્થો કુસુમવાળી લગલગમાં જ કદાચ તેમ છતાં

જેમ એતું પાવનત્વ મેળામાં મળું તેમ એનાં તીર્થો કુરુક્ષેત્રથી ચૂનાત સુધીમાં વહેંચાઈ ગયાં. રત્નક-પુરાણમાં એક કથા આ વાતને ટેકા આપે છે. વિશ્વામિત્રના સાપથી ડહોરવાળી થયેલી સરસ્વતીનું જલ એખડું કરવા માટે અર્જુનદારદયમાં વસિષ્ઠે એકીવખતે જ નદીએ ઉત્પન્ન કરી તે એક સરસ્વતી અને બીજી સંજ્ઞમથી ઉત્પન્ન થઈ માટે સાજમતી-સાજમતી. ૫૦ એથી જાણાય છે કે અર્જુનદારદય કોડકથા પછીના મૂળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પાટલગી સરસ્વતી અને સાજમતીના સંનિધવાળા બાગમાં હોવો એઈએ અને વડવાનદ-ભવાણાસુખી ૧૧-બુદ્ધ-થી એ પ્રવાહ હમી જઈ આ નાની નદીએ થઈ ગઈ.

ચૂનાત અને કાઠીઆવાડ વચ્ચે સરસ્વતીનો પ્રવાહ

પૌરાણિક પરંપરા અને તીર્થવર્ણન મ્હાનમાં ચખતાં અર્જુનદારદય મુખીને સરસ્વતીનો પ્રવાહ સિદ્ધપુર આદિ રમણો પાસે થઈ પશ્ચિમ તરફ વહી ઝીલાણી લગભગથી દક્ષિણ તરફ વળ્યો એમ માની શકાય. ત્યાંથી નળકંઠે ૧૨ અને ખંભાતનું રણ ૫૩ જેને દરિયાની ખાડીનો પુરાએલો લાગ માનવામાં આવે છે તે

થે કુરુક્ષેત્રથી પ્રભાસની વચ્ચે તીર્થો નહિ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. એથી હોલકુંડાસ્વર્ણમાં એ લાગ તીર્થોની પરંપરા થાઈ હોવાથી અને વણ બ્રહ્માજીજીનાથી ભધને એક જગ્યાએ મૂક્યાંજણાય છે. પ્રભાસ આજ સુધી પ્રસિદ્ધ હોવાથી એને તો બીજે મૂકાય તેમ હતું નહિ. પદ્મપુરાણ આ પાતળમાં ખર્ચ પણ હોય. એકે એ ચાટે નિમિત્ત તો કાઈ કંઈ રહિ તેમ નથી, સાજમતી અને સરસ્વતી તરવાં તીર્થ એકે એ વાત બહુ સચક છે.

૫૦ રત્નકપુરાણ નાગરખંડ અ. ૧૭૩, સિદ્ધપુરાણી સરસ્વતી અને સાજમતીનું ઉત્પન્ન થવાનું આમ એક મૂળ અને એક જ સમય તથા અસ્થિત એ બનુસચક છે. પદ્મપુરાણ સાજમતી એટલે લામની મંગા કહે છે. રત્નકપુરાણ સરસ્વતીને કહી રવચ્છ કરતાં સંજ્ઞમથી સાજમતી વસિષ્ઠે ઉત્પન્ન કરી એમ કહે છે. એ જવાબે છે કે પરંપરાની ઝાંખી હોવા છતાં એક જ અજાનનીના દુકડા હોવાની વાત પુરાણકાર બુદ્ધી ગયા છે. ખરું લામની ચંગા અને સંજ્ઞમ એ બંને વાત સરસ્વતી મૂળ મંગા જ છે તે વાતને ટેકા આપે છે. સંજ્ઞમ પરમ ગત્વા વિશ્વામિત્રસ્ય ચોપરિ ॥૧૦॥ રૂપદ્રવ્યેન વિમેન્દ્રા લોચ-નાભ્યાં નિરીક્ષણાત ॥ એકસ્ય સલિલે ક્ષિપ્તે યજ્ઞજાતા સરસ્વતી ॥૧૨॥ દ્વિતીયસ્તુ પ્રવાહોયઃ સંજ્ઞમસત્ય નિર્ગતઃ ॥ સાચ સાજમતી નામ નદી જાતા ધરાતલે ॥૧૪॥

૫૧ ચૂનાતના, ૬૭૦ કાઠીઆવાડના, સિંધ વગેરેના લાગ વારંવાર બુદ્ધપતી પીઠાયાનું આગળ એઈ ગયા. અંબાજી માતા પાસે આરાધુર વગેરે તથા આજુ વગેરેમાં બુદ્ધ વારંવાર થાય છે તે આજે પણ ભણીતું છે. અંબાજીના પ્રકોપથી કુંભારિયા-નાં હોરોં બળવાની આખ્યાયિકા બુદ્ધ અને ભવાણાસુખીનું કાર્ય જ ન્યાર કરે છે. ચૂનાતમાં સો વર્ષ ઉપર-ઈસ. ૧૮૧૬માં જે પ્રયંક બુદ્ધ પધો તેમાં ફેરફાર ફેરફાર થયા તે ભણીતી વાત છે. ૬૭૦માં સિંધુની ઉચ્છી રાજા લખપત બેદર આગળ થકને વહેતી હતી તે હમિયને માટે હાથ થઈ અને રણમાં ધણુ લાગ લેવાનીયા થઈ ગયા. જે બુદ્ધ નજરે જોવાતા કહે છે કે એ વખતે જમીન નદીના કોડા તરંગોની પેઠે હેલાયા લેતી હતી. (જુઓ ૬૭૦ ગેઝેટિયર-બુદ્ધપતી વર્ણન). ઉપરાંત સો વર્ષમાં પણ ચૂનાતમાં ધરાતીકંપ જણ્યો થર જળત થવાનું ગેંધામેણું છે. આજના લગભગ તો વહીવવા થયા છે. આમ સો વર્ષ પહેલાં ફેરફાર થઈ નદી ખસી ગઈ તો છેલ્લું જણુ હબાર વર્ષમાં ફેરફાર થાય તેમાં નવાઈ નથી, કેના ધરાતીકંપે (૧૮૧૬) પણ એટલું બહુ જાડી નાખ્યું છે કે પહેલેનું સમભય નહિ. જુઓ. નહાઈટલેને પંભળની નદીએનો લેખ. પર કાઠીઆવાડ અને ચૂનાતની વચ્ચે અને ખંભાતના અખાત અને કચ્છના રણના અગ્નિ ચુલ્લીની વચ્ચે આ નળ સરોવર આવેલું છે. ૧૮૧૭માં મિ. મેલરીયલ (Macpherson) કહે છે કે એની અને રણની વચ્ચેના લાગ એટલો નીચો છે કે કોણ વસતી. વાલો લાગ લાગ્યો જ એટલો નીચો હોય. જળ અને ભોજાવો નદીનો નીચો પ્રવાહ જમીને જણકના બ્રહ્માજીમાં દરિયાનો કાટા હરો એમ ગેઝેટિયરના લેખકેનું માનવું છે. અતિશય વજને કચ્છના રણનું પાણી નળમાં આવે છે અને વધીને ખંભાતના અખાતમાં પણ ભય છે. એ વખતે કાઠીઆવાડઆજે પણ એટલો નીચો છે. જળને કાઠી કોણ કોણેવા મોટા પથ્થર

રસ્તે એ પ્રવાહ ખજાતના અખાત આગળ આવતો ગૂંજાત અને કાઠીઆવારની વચ્ચેનો આ પટો દરિયાઈ ખાડી બ પહેલા હરો અને સુકાએથી નદીનો પટ નહિ હોય એમ સિદ્ધ કરવાને કારણ નથી ૫૪ રેતાળ પ્રદેશમાં ઉત્તર દક્ષિણ વહેતી નદીઓ પોતાનો પટ ૨૦થી ૩૦માઈલ આગોળાણ બંને છે અને પટ જતો રહે છે તેમ તે જગ્યાએ રણ થઈ રહે છે ૫૫ એ પટનું પાણી ખાઈ રહે છે તેથી પણ તે દરિયા જ

નીકળે છે તેને વહાણના પ્રાચીન વખતના લગર કહે છે ૫૬ ૧૭૮૮ સુધી પર્તણવાડ (Partanvada) મીઠાપુર સુધી લાવ નગરના વહાણ મીઠું લઈ આવતા અને લાલનું રૂ લઈ જતા કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅરનો પેષક આ લાગ પુરાવાનું કારણ ખજાતનો અખાત પુરાતો ગયો એમ માને છે એ કારણ થોડે અંશે હોય પણ કારણે આખાતના હાલના ભાગમાં ભરતી અને નર્મદા વગેરેના પ્રવાહથી જળમળ થસકાઈ જાય પણ ના અને તેની નીચેના ભાગમાં મોટી નદીઓ ન મળવાથી જળમળ ભરાતો જાય અમદાવાદ ગેઝેટીઅરમાં આ વિલાસ પુરાવાનું કારણ એક આપ્તયાધિકા કે જેમાં ટીંગાડીનું ઉંડું તાણાનું હતું અને મરડે સમુદ્ર સુધીના હતા એ આપે છે એટલે કાંઈપણ રીતે ત્યાંથી સમુદ્ર અથવા સમુદ્ર લેવડો જલ સમૂહ સુકાઈને એટલું તો ૨૫૪ થાય છે વહાણના લગર મળે છે તે પ્રાચીન હમના છે તે પણ સૂચક છે (જુઓ અમ ૧૧૦ ગેઝેટીઅર પૃ ૧૧ અને કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ ૫૫૪)

૫૩ ખજાતનું રણ નળકાંની નીચેથી ખજાતના અખાત સુધી જાય છે એનું વર્ણન આગળ કરેલું છે ૫૪ નદીઓ ખસવાથી રણ થવાના કાળના પશ્ચિમ દિશા જ ખાસ મળે છે જુઓ આમળ જણાવેનો મિ બેન્ડારહેકેનો લેખ "Subsequently the rivers deserted their ancient beds, retreated to the North West (પાશ્વર માટે), and a vast tract of country became a waterless desert" × × 'A huge river system which once flowed down from mountains through Bhawalpur, and which has wholly disappeared' આ મહાનદી ખૂંસ થઈ તેનું નું પિત્ત છેક અકારમી સદી સુધી હતું એમ એલેખક લખે આ રણના રસ્તા ઉપર પહેલા કુદરૂષ જગ્યાએ આવેલાં નદીતટના રહેણે ને માથેનાં જળાંક દેશમાં આવે પછી પહેલા છે કાઠીઆવાડ ગેઝેટીઅર પૃ ૭૮ (Geology)માં કાઠીઆવાડ ગૂંજાત વચ્ચેના આ પટાને માટે આ પ્રમાણે લખ્યું છે "In tertiary and Post tertiary times Kathiawar was an Island The Indus or some other large river, flowed into an arm of the sea, which probably stretched nearly if not quite as far as Lahor When the Indus or the other river changed its course, and entered the sea through the lesser run Jhalawad was a shallow muddy lagoon connected with the sea both through the gulfs of Cutch and Cambay" પછી લખે છે કે ખજાતનો અખાત પાછો હકતો ગયો તેમ જાહેરો પ્રેક્ષા બધાનો ગયો અને સિંધુ હાલની જગ્યાએ નાઈ ત્યારે ઝાંખાવાડ કુદરૂષ જગ્યા કા ગેઝેટીઅરનો લેખક કાઠીઆવાડને જાણાણુપાળી કિલ્લો થયો ગયો છે જ્યારે ઈન્ડીયીસમાં ગેઝેટીઅર (Vol 1 pp ૩૭ ૩૮ (Geology) અરવલ્લી ને જૂનાગઢ જૂનો છે તેટલો જૂનો કાઠીઆવાડ ગયો છે પરંતુ રજપુતાનાના રણમાં દરિયા હોવાનું જણાવે છે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનનું હાલનું સ્વરૂપ બધાના પહેલા હિસાબમાં થતા પહેલાં રજપુતાનામાં લગે દરિયા હોય પરંતુ વૈદિક સમયમાં ત્યાં દરિયા નહોતો એ સ્પષ્ટ થયો આ બાબત વૈદિક સમયને લાગુ પાડે તો ગેઝેટીઅરના લેખકો સારંગધીને ધ્યાનમાં નથી લેતા એ જ કારણ છે એટલે જેમ પતિવાળ નું રણ લાવવપુરનું રજપુતાનાનું તેમ ગૂંજાતમાં રાધનપુરથી ગૂંજાત કાઠીઆવાડ વચ્ચે આવેલો નળકડો અને ખજાતનું રણ એ બધું મહાનદી ખસી જઈ હોય થવાથી રણ થઈ ગયું એ સળગ પટમાં ઉત્તરની પેઠે દર્શાવ્યા પછી નદી જ ખસી ગઈ ને રણ થતું સમુદ્ર સુકાડને નહિ વધુ આગળ જોઈશું

૫૫ આગળ બેન્ડારહેકેના લેખના પાશ્વરની નદીઓના ઉત્તરેખમાં વીસથી ત્રીસ માઈલ પહેલા પટમાં નદીનો પ્રવાહ બહાવા કરે છે અને એથી માંડ્યું છેટે પણ જાય છે તે જોયું તે ભેતા રાધનપુર અને કાઠીઆવાડ ગૂંજાત વચ્ચેનો રણનો પટો સમુદ્ર

હશે એમ માની શકાય નહિ. એ ફેરફારો અને હલપાતોથી સરસ્વતી આખી મે હુસ થઈ ગઈ તે જ ફેરફારોથી અને હલપાતોથી કચ્છ અને ખંભાતના અખાતોનાં મુખ પહોળાં થઈ સમુદ્રનાં પાણી નદીના પટમાં વેસે અને તેથી પાણી આરં થાય. વળી મોટી પહોળી નદીઓ ખેતના મુખથી ઘણા માર્ગે સુધી ખારી હોય છે એ તો આને પણ નિવામાં આવે છે.

ખંભાતનો અખાત

હવે સરસ્વતી ખંભાતના રણને રસ્તે લિતરી આવતી હોય એમ માનીએ તો પણ તે ખંભાતના અખાતને મળતી નહોતી. ખંભાતનો અખાત ખેતે જ સરસ્વતીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે. ખંભાતના અખાતમાં આવેલા પીરમ બેઠના ૧૧ અરમીબૂત અવશેષોથી સિદ્ધ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત પૂર્વે હાલ છે તેથી કાંઈક જુદા સ્વરૂપમાં હતો. એ અવશેષો અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રના આધારથી ક્રીસ્ટ એમ માને છે કે ખંભાતનો અખાત એ સાબરમતીનું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે, અને એક વખત નર્મદા ત્યાંથી વગેરે નદીઓ સાબરમતીને મળતી, આ વાત સાબરમતી નેવડી ઢુંકી નદીને માટે માનીએ તે દરતાં સરસ્વતીને માટે વધારે બંધ બેસે છે, પણ સરસ્વતીને એના ઘાંઘા પ્રવાહમાં જે જે નદીઓ મળવા આવી એમાં નર્મદા ૧૮૦૦ થયું

કર્તા નદીનો મુકાબેલો ૫૮ હોવાનું વધારે બંધ બેસે છે. આજય ભેધું તેમ કચ્છના રણમાં જેમ સમુદ્રનાં અરમીબૂત અવશેષો (fossils) નથી મળતાં પણ નદીનાં બંધે છે, તેમ આ પટમાં પણ સમુદ્રનાં અવશેષ મળવાનો ઉદ્દેશ નથી. ભેડે કચ્છના રણ નેહી લીછી સર્વે આ ભાગની થઈ નથી.

૫૬ પીરમના અરમીબૂત અવશેષો માટે લુખે Ahmedabad Gaz. (Bom. IV.) P. ૩૫૦. આ અવશેષોમાં ઘણાં પ્રાચીનોના અવશેષોમાં ખાસ કરીને મીઠા પાણીના કચવાના અવશેષ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાના છે. હરણ, ઘોડા, હાથી અગર વગેરે પ્રાણીઓના અવશેષો છે. એટલે એ કિનારે ખૂબ ખારા પાણીના અખાતને બદલે મીઠા પાણીની નદીનો કિનારો કેમ ન હોય ?

૫૭ Briggs Cities of Gujarashtra Chap. VII. "There are various traditions extant respecting this gulf—one, particularly, tells of the Kahuwar territory having, centuries ago, bordered upon the Surat line of Coast, with merely the Sabermati flowing between, the separation not wider than at Waut; that the Narbadda as well as the Topi fell into this thirsty stream which drinks the waters of so many rivers in its lengthy course; that successive earthquakes, to which Gujarat is susceptible, allowed the waters of the Indian Ocean to burst upon the land—and then, as conclusive evidence for the truth of this legend the fossils remains of Perim are quoted." આ અવશેષો કાશ્મીરના પીરમુરના ટેકરા અને સિંધુના ટેકરામાં મળે છે તે ભવના હવા એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓનું માનવું છે. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૬માં કૅપ્ટન કુલનેમ્સે ઘોડા આગળ ટેકરા બેગલો તપાસ કરી ખંભાતની ફોલ્સ એસિયાટિક સોસાયટીને લખી બોલેલું તે માટે લખે છે અને ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓના મતજેઠ માટે લખે છે. આજય ઉગેરે છે કે: "Among many speculations in respect of the gulf of Cambay, I have heard it urged that the waters of the Indus will at sometimes break higher by the Runn of cutch, similarly to the irruption of the Black Sea into the Thracian Bosphorus and thus render Kathiawar insulated." ક્રીસ્ટના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓને આધારે કરેલા આ ઉદ્દેશોથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ખંભાતનો અખાત કોઈ વહીવું પહોળું થઈ ગયેલું મુખ છે. વળી અનિયમમાં કોઈ વખત ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ સિંધને કચ્છનું રણ તોડી ખંભાતના અખાતમાં આવવાનું પાર છે તેમાં અને ક્રીસ્ટ

મળવા આવી એમ પૌરાણિક હકલેખ છે તે વાત ખબાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ છે એમ માનીએ તો બધ બેસે છે હત્તર ગૂંચાતમાં ઝીવાણ તીર્થ છાડ્યા પછી પ્રભાસ સુધી જતાં વહાં થાડાં તીર્થો ગણાવ્યા છે અને તેનો પત્તો લાગતો નથી પણ એ રસ્તામાં એક હકલેખ ચતુર્મર્દન પર્વતનો અને બીજો કૃતરમર પર્વતનો છે પણ કૃતરમર પર્વત વડવાનબને લીધે ભરમ થઈ ગયો એમ પુરાણકાર લખે છે એટલે એનો સવાલ નથી અને ચતુર્મર્દન પર્વત ચતુર્બજ ન હોઈ શકે કૃતરમર પછી પ્રભાસ આવે છે પણ એ પર્વતનો પત્તો લાગતો નથી

પ્રભાસ અને સરસ્વતીનું મુખ

હવે પુગણકાર ઝીનાણથી શ્રુત કરી સરસ્વતીને મહીઆવાડમાં કાઢે છે સીધી રીતે તો કાઠીઆવાડ રેતાળ પ્રદેશ નહોતો, પથ્થરનો પ્રદેશ હોવાને લીધે સરસ્વતી એને ભેદીને પ્રભાસ પાસે જઈ શકે તેમ નથી તેમજ દારમીરથી ખબાતના અખાત સુધી નહીના પાણી ખસી જઈ રહ્યું બની ગયેલી જમીનનાં જે સળગ ચિન્હો મળે છે તેના મહીઆવાડમાં એને ભેડનારા અવિચ્છિન્ન પ્રવાહના ચિન્હો મળી આવતાં નથી એટલે સરસ્વતીનું મુખ પ્રભાસ પાસે છે એ વાત લાક્ષણિક રીતે જ સમજવાની છે પ્રાચીન મળમાં મગરૂતે કાઠીઆવાડ વચ્ચે થઇને હાલની પેઠે પ્રભાસ જવાનો રસ્તો હતો નહિ ખબાતના અખાતને િનારે થઈને જવાણ ૬૦ બહુ પ્રાચીન મળમાં તો સિંધુ અને સરસ્વતીના પ્રવાહ વહીસોના અવરજવર નાટે ખાસ વપરાતા એટલે પલખ અને બ્રહ્માવર્ત અને મધ્ય દેશમાંથી પ્રભાસ આવનારને સરસ્વતી મારફતે આવવું પડે ગોપનાથ અગર બહુ તો ભદ્રગાઠ પાસે ખબાતના અખાતનું મુખ છે ત્યાં સરસ્વતીનું મુખ માનીએ તો પ્રભાસ જનાર ત્યાં સુધી આવી જળ કે રચળને રસ્તે તુટત પ્રભાસ જઈ શકતો એટલે મધ્ય દેશ કે હત્તર દિશા બેસીને ભૂગોળ (પૌરાણિક) લખનાર પ્રભાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે મણે અમા નવાઈ નથી આપણી પ્રાચીન પૌરાણિક ભૂગોળ મધ્ય દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને લખાયેલી છે ૧૧ એટલે દૂરનાં અમુક રચાન અમુકની પાસે અમ લગે ત્યારે તદ્દન ચોક્કસ કે અડગ્યડ રચળ ગણવાનાં

સાગરમીનું મુખ પારે ૥ તેમાં ભૂવ એટલી જ માથ છે કે આ તર્ક કરની વખતે એ જવાના અન્ય હુસ થયેલી સરસ્વતી છે જ નહિ એટલે આ બધુ ભેતાં આ વર્ડન સરસ્વતીને લાગુ પડે છે સાગરમી થણી નાની અને સિંધુ તો કચ્છના રણની પશ્ચિમે ખસી ચૂપી હતી આ બાબત અમરનાથનાસનો મત આગળ ભેળ્યું થણી મેળી અતિશ્ચિત્ત વખતે મેણ થયેલું પાણી સરસ્વતીને જૂને માર્ગ ઉપર કહ્યું તેમ ખબાતના અખાતમાં આવે

૫૮ India & Jambu Islandમાં શ્રીયુત દાસ બ્રહ્મપુરાણ અધ્યાય ૧૨૫ને આધારે લખે છે કે સરસ્વતીને એના નીચલા મવાડમાં નર્મદા નદી મળે ૥

૫૯ સરસ્વતી ગાહાત્ય અને રત્નપુરાણ પ્રભાસપદ

૬૦ છેક મુસાબાન સંપતનના સમય સુધી કાઠીઆવાડ જવાનો ધોતી રસ્તો પેગલા થઈ પશ્ચિમ કિનારે થઈ જવાનો હતો. સોમનાથ જવા માટે ગ્રામાવેરાનું સિદ્ધરાજના વખતમાં માણુ ખાહુસોદ (હાલનું ભોજાદ) હતું સાગરમી સમુદ્રસમગ્રથી ધોડું દૂર આવેલું આ ગામ 'દાણીઆરે' એ નામનું પ્રાચીન વસી લેવાનું રચળ આવે પલ્લુ ભાગવી રથુ છે ભોજાદની ઉત્તરે ખબાતના રણના એક ગામમાં દરિયા હતો અને જદર હતું એવી માન્યતા અને ચિ હો આભે છે

૬૧ પૌરાણિક તેમજ બીજા લેખમાં પલ્લુ પ્રાચીન અલ્પલિકાને અગુસરી મધ્ય દેશને ધ્યાનમાં રાખીને જ ભૂગોળ લખે છે લેખકે બીજા રચળો વતની હોય તોપલ્લુ ધ્યાનમાં તો મધ્ય દેશ જ રહે ૥ કૌન ધોતાના રચળથી ભેવાને લીધે દિશાએત્રા રહે જ બલ કરે છે અને તેથી જ દેશોની દિશામાં એકબીજામાં વિરોધ જણાય છે તેથી જ એરાત્મકદિને કાંઈ દક્ષિણમાં અને કાંઈ પશ્ચિમમાં અને કાંઈ નૈઋત્યમાં કહે છે

નહિ. આને પણ નકશાઓથી ન ટેવાએલે શૂળરાત્રી સમયે મદ્રાસ ખાસે આખું કોમ પૂરું છે અને મદ્રાસી દ્વારકાં અનુદાસ પાસે આખું અગર મુંબઈ પાસે આખું કોમ સમજે છે. ૬૨ ખરી રીતે એ બન્ને રમણે અનુક્રમે પણ દૂર છે અને ઝડપી રેલને ચાલીથી પણ દોઢ દિવસે પહોંચાય. એટલે નકશા અને અવરજવરનાં હાલનાં સાધનોથી વિપુલ એવા પ્રાચીન સમયમાં મધ્ય દેશમાં ભૂગોળ લખનાર પ્રવાસને સરસ્વતીના મુખ પાસે મૂકે એમાં નવાઈ નથી. ૧૩ શૂળરાત્ર કાઠીઆવાડ વચ્ચેના ભૂગોળપ્રદેશ રણ થઈ ગયો. નીચેના હુકડા અખાત ભેટસો પહોંચો થઈ ગયો. રજપુતાનામાં વહેતો પટ પણ રણ થઈ ગયો એટલે પ્રાચીન પરંપરાને ધ્યાનમાં રાખનાર પુરાણકારને સરસ્વતીને વિનશનમાં શ્રમ કરી દેવી પડી. વચ્ચેના ભાગમાં એક નાની નદીને અર્જુનાદિત્યમાંથી કાઢી સરસ્વતી કાવળી પડી; અને પ્રભાસ આગળ બીરનાં ભંગદર્માંથી નીડળતી એક નાની નદીને સરસ્વતી માનવી પડી. આ બીનપને પુરાણ કરતાં વધારે ચોક્કસ અને કોઈદે સારી રીતે પ્રાચીન અણી શકાય એવો આધાર મળે છે. ખગોળશાસ્ત્ર વરાહમિહિર અમુક અમુક પ્રદેશો ઉપર અમુક પ્રદેશો અસર ગણાવતાં હવે છે કે “અનર્તાવુદ્ધ વુષ્કર સૌરાષ્ટ્રામીરણદરૈવતપ ॥ મળ્યા વસ્તિન્નદૈશે સરસ્વતી પશ્ચિમો દેશઃ ॥” આ શ્લોક સરસ્વતીના પ્રવાહને આખો પ્રદેશ રમણ કરે છે અને આઠઠા દેશના સાદ્યર્થમાં સરસ્વતી નદી વહેતી હતી તે નહિ થઈ તે પશ્ચિમ દેશ એ તાર્પર્ય છે. ૧૪ આ પ્રદેશ ઉપર શનિની અસર છે એમ વરાહમિહિર હવે છે. અને શનિ શૂળરાત્ર-સૌરાષ્ટ્રને અધિષ્ઠાતા શહે છે. ૧૫ એટલે આ કલ્પેશથી સરસ્વતી પુષ્કર અને અર્જુનાદિ પ્રદેશમાંથી આવતી અને સૌરાષ્ટ્ર આગળ આવી નહિ થઈ એમ રમણ થાય છે.

સરસ્વતીનાં તીર્થો

સરસ્વતી નદી વૈદિક સમયના લોકોની સર્વથી વધારે પવિત્ર નદી હતી. પહેલી અસુર, પછી આર્ય અને તે પછી જિ બનેલા મિત્રણી સંસ્કૃતિઓનું કેન્દ્ર સરસ્વતી ઉપર હતું. એટલે એના તટપ્રદેશનાં તીર્થો એ ભારતનાં સર્વથી પવિત્ર તીર્થો ગણાતાં. સરસ્વતીનો આખો પ્રવાહ હ્રુપ થયો પણ લોકના મનમાંથી એનું પાવનત્વ અને એનાં તીર્થો હ્રુપ થયાં નહિ. એની આસપાસ ભવતી થયેલી પરંપરાઓ ભૂલાઈ નહિ. એને મળેલું દેવીનું પદ બહાથું નહિ. એટલે વખત ભૂતાં એ પાવનત્વ અને દેવીપદ વગા ઉપર આરોપવામાં આવ્યાં. તીર્થો હિંદુસ્તાનમાં-ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદમાં છૂટાં વહેંચાઈ ગયાં. પરંપરાઓના હુકડા થઈ

૬૨ આમ પૂછનારા શૂળરાત્રી અને મદ્રાસી અને ઘણા મન્યા છે.

૬૩ ખંભાતના અખાતનું શ્રુષ્ટ એટલે ઉપર કહ્યું તેમ વૈદિક સરસ્વતીનું શ્રુષ્ટ એટલે ગોપનાથની લગભગ પાસેની ભગવાન-એનાથી પ્રભાસ પૂર્વ સો માઈલ પણ નથી. ખરી રીતે ખંભાતના અખાતનું શ્રુષ્ટ ગોપનાથ આગળ પણ નહિ પરંતુ એક બાલુ કમળ અને બીજ બાલુ સમી ભદ્રાબાહુ અગર તો છેક દીવ કો એ સ્થળે અમગર સેતીથી લીધી રેતીએ ત્યાંમુખી મણી શકાય. અને સમુદ્રે ધસીને અખાતને પહોંચો કર્યો તે પહેલાં એટલે મુખી હોય તો નવાઈ પણ નથી. આને પણ કાઠી-આવાડના કિનારાને ખેરી વળાંક ભદ્રાબાહુથી શરૂ થાય છે. એટલે ત્યાં શ્રુષ્ટ ગણીએ તો પ્રભાસ પાસે આઠવ પડ્યું છે નથી. ૬૪ વરાહમિહિર ભૂતવસંહિતા ૧૬. શ્લોક ૩૧. આર્થ્ય શનિના આધિપત્યવાળા ઉપરાજ દેશે. ઉપરાંત વધારામાં ખાસ કુન્ન-ભૂમિ, પ્રભાસ, વેદમૃતિ નદી (પરિશિષ્ટ-અવરજવરમાંથી નીડળતી નદી વિશેષ) અને મહી નદીને તટ એટલું સાધે જ શનિના આધિપત્યમાં ગણવે છે અને તે ઉપર કરેલી ચર્ચા પ્રભાસ સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં આવી ભય છે. શૂળરાત્ર કાઠી-આવાડની હરની વચ્ચે થઈ સરસ્વતી વહેતી હોય તો જ સૌરાષ્ટ્ર, અનર્ત અને આણીર એ દેશોને સાથે ગણવી શકાય. ૬૫ સંસ્કૃતપ્રાચીન આ બાબતને ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે. પ્રહલ્યપ્રિતા બીબ વોલ્ગમાં શનિને સૌરાષ્ટ્રદેશાદ્યન કહ્યો છે તે પણ જોઈ ગયા. ભવેનિશ્ચય વરાહમિહિરે તો શનિના આધિપત્યવાળા બધા દેશો ગણાવ્યા.

ઘોષાવધતા ફેરફાર સાથે ગદ્યા. ગદ્યાસિધુની જે સહસારસ્વત રજુ પણ એની સાત સખીઓને જુદે-જુદે નામે ગમે ત્યાં સંબધ વગર ગોઠવી દીધી. ૧૧ એનાં તીથેને કોઈ ભવતા કમ વગર ગમે ત્યાં ગોઠવી દીધાં. ૧૭ પાણી તીથેની પત્નો લાગતો નથી તે આ નવા પ્રવાહને રગ્તે શોધવામાં આવે તો જરૂર લોકે મરવતીની સાથે એનાં ધાનું તોથો નાસ પણ પામ્યાં છે. આવાં તીથો સરસ્વતીને નીચલો પ્રવાહ નક્કી ન થવાથી કેટલાક વિદ્વાનો કુરુક્ષેત્રમાં બેસાડી દે છે તે બદોબર નથી સંખતીર્થ, નાનધન્વતીર્થ, ગોમતીર્થ વગેરેને કુરુક્ષેત્રમાં મૂકવા માટે કલ્પનાનો પણ આધાર નથી; સરખા અવાજવાળાં રથોનાં પણ ત્યાં નથી. ગુલ્લાતમાં ઉપર બાલાવેલા સગવતીના નાસ પામેલા પ્રવાહની નજીકમાં એવાં નામનાં રથોનાં મળી આવે છે. વદીઆરમાં રીખપુર, ૧૮ સાબરમતીને કાંઠે ગોમતીર્થ, ૧૯ અને ખંભાતના અખાતને કાંઠે ભાવનગર પાસે નામધનિબળ ગામ પૌરાણિક પરંપરાને વધારે ટેકા આપે છે ભાવનગરના સિદ્ધાર-મિહપુર-ગામનું પ્રાચીન નામ સારસ્વતપુર છે, અને એ નામ માટે સરસ્વતીના સંબધ સિવાય બીજું કોઈ દારણ બધે બેસે તેમ નથી. સારસ્વત બ્રાહ્મણને ત્યાં સંબધ નથી

સરસ્વતી તટના પ્રાચીન આશ્રમો

ભૃગુ, યજ્ઞવલ્ક, કદંબ, હપિલ, દધીચિ વગેરે પ્રાચીન ઋષિઓનો સંબધ ખાસ કરીને હિંદના પશ્ચિમ ભાગ

૧૧ રથપર્વ અ ૩૬-૪ સુભા, કાચનાક્ષી વિશાલા, મનરમા, સારસ્વતી, એલવતી, મુરેણુ, વિમલેશકા કોટલાં નામ મહાભારતમાં ગણાયાં છે આ સાત નામે સરસ્વતીને ઉત્તર હિંદમાં મધ્ય વગેરે બન્યાઓએ વહેંચી દીધી ■ પ્રભાસખંડ અને માહાત્મ્યમાં ભુ | નામ છે આમ આ નામોના ફેર ઉપરાંત વહેંચણી બજાવે છે કે સરસ્વતીના સર્વેરવા દુકા કુદરને અને પુરાણકોશોએ કરી નાખ્યા છે (નામની વિનય માટે ઉપરનું શબ્દપર્વ ઉપરાંત પૌરાણિક કથાકાંડ, પ્રભાસખંડ અને સરસ્વતી માહાત્મ્ય જુઓ)

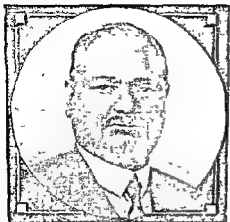
૧૭ મહાભારતમાં કોઇ ભગને કમ સાચવેલો નથી માહાત્મ્ય અને પુરાણમાં કોઈક કમ છે સમ્યવર્તમાં તો પ્રભાસખંડ ઉપડી બેસેક તીર્થ ગદ્યાની એકદમ કુરુક્ષેત્રમાં વધ બવામાં આવે છે સમ્યવર્તને લેખકને પ્રભાસ આગળ સરસ્વતીની પર પરા અને ખુબ, તથા કુરુક્ષેત્રથી કિબાલ્ય સુધીનો પ્રવાહ એથી વધારે કાંઈ બજાર નથી.

૧૮ સમ્યવર્ત અ ૩૭ રક. પુ નામધર્મ અ ૧૧ સમ્યવર્તમાં એને સરસ્વતી તીરે કર્ણુ ■ નામખંડ આનર્તે દેરામાં વિશ્વામિત્રના આશ્રમ પાસે કહે છે મહાભારતમાં 'સાગરાદુષ્ટ' સાગરની પાસે નીચી ભગીનમાં ક્ષમગતીર્થમ્ વિશ્વામિત્રે તપ કરી પ્રાણલય મેળવેલું એમ લખે છે એટલે વિશ્વામિત્રના આશ્રમ ખાસેનું રાખતીર્થ સાગરની નજીકમાં સરસ્વતી તીરે આવે કમના રથના પૂર્વાવતાર સમુદ્રની નજીક કીલાલતીર્થ પાસે સમુદ્રની નજીક ઘડને વહેતી સરસ્વતીના તીરે રાખતીર્થ હોય તો જ 'સાગરાદુષ્ટ' બધે બેસે એવી બન્યા મહાભારતના આધારે કુરુક્ષેત્રમાં કેટલાક બેસાડે છે તેમ કોઈ બેસાડે તો બંધ બેસે નહિ રાખપુર વદીઆરમાં ■ તે બદોબર આ બન્યાએ આવી રહે છે.

૧૯ 'પદ્મપુષ્પ હિતરખંડ અ ૧૧૪, સોમગીર્થ સત્તો જત્તેદુર્ગ સપ્રજ્ઞતી તટે || પાતાલાવન નિર્મલ્ય વાલ્મીકિરમવદ્ધ || સરસ્વતીના માહાત્મ્યમાં સોમગીર્થ સરસ્વતી તટે કહેલું છે મહા વનપર્વ અ ૮૧માં પણ એને સરસ્વતી તટે કહ્યું ■ તે કેટલાક કુરુક્ષેત્રમાં માને છે તે ભૂમ ■

૩૦ શબ્દપર્વ બ દેવ તીર્થયાત્રા કાગિઆવાડ ગેઝેટીઅરના લેખકે આ ગામનું નામ ત્યાં નામને ધ્વનિ થાય છે માટે નાગ-ધ્વનિ એવું બેસાડેલું છે પરંતુ એ માટે આધાર નથી ધ્વનિમાં ધને વ બેડેડા છે બધારે ધન્વન્તરી ધ આગો છે અને નને વ બેડેડા છે અને 'ધનિજ' સદ ધન્વન્તરને વધારે બધે બેસે છે, ધ્વનિને નહિ ધ્વનિમાં 'જ'ના બુલાસો થતો નથી વર્ણ માટે કા ગેઝેટીઅર જુઓ

૩૧ કાગિઆવાડ સર્વેસગ્રહ પૃ ૫૮૯ સિદ્ધાર પૌરાણિક રથ છે એનું સિદ્ધપુરથી પ્રાચીન આ નામ છે.

સૈયદ એમ. એમ. મોલવી એમ. એ.

એમ્બિનિટ્રેટર: તા. ૧-૭-૨૬ થી તા. ૩૧-૧૦-૩૦

રાય બહાદુર એ. કે. કુલકર્ણી બી.એ.

એમ્બિનિટ્રેટર: તા. ૧-૧૧-૩૦ થી તા. ૧૦-૧૨-૩૦

રીવાન: તા. ૧૩-૧૨-૩૦ થી તા. ૨૯-૧-૩૧

વી. બી. મહેતા બી.એ.

રીવાન: તા. ૨૭-૧-૩૧ થી તા. ૩૦-૧૧-૩૧

દી. બ. નર્મદાશંકર હેવશંકર મહેતા બી.એ.

રીવાન: તા. ૧-૧૨-૩૧ થી તા. ૧૬-૨-૩૪

જાન બહાદુર એફ. એસ. ગાસ્દર બી.એ.

રીવાન: તા. ૧-૪-૩૪ થી તા. ૩૧-૧-૩૫

સાથે છે. તેમાં કદંમ, કપિલ, અને દધીચિનો સંબંધ તેા ખાસ કરીને સરસ્વતી સાથે જ છે. સાંકપર-
પરા પ્રમાણે પણ કદંમ અને કપિલના આશ્રમ સિદ્ધપુરની સરસ્વતી અને કાઠીઆવાડની સરસ્વતી બંને
જગ્યાએ મનાય છે. દધીચિનો આશ્રમ સાબરમતી અને સિદ્ધપુરની સરસ્વતી ઉપર મનાય છે. ૭૨ વૈદિક
ભગ્નો અને પૂરુષોનાં રથાન સરસ્વતીનો તટપ્રદેશ જ હતું. ૭૩ લોકકથા ભગ્નોએ નર્મદાના કુખ ખાસે
મૂકે છે. ૭૪ યદુ આદિ પાંચ વંશિઓ પશ્ચિમ હિંદના જંગલો રસ્તાઓની રવામી હતી, અને સિદ્ધ-
સરસ્વતી નદીઓ મુખથી મૂળ સુધી કેમના કબજામાં હતી. ૭૫ આ નવિચ્છેદનો અને ખાસ કરીને ચંદુઓનો
ગૂજરાત સાથે સંબંધ પરંપરાથી બહુલિત છે. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં ખંભાતના અખાતના
મુખથી હાલના ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે થઈ અણુ પાસે થઈ વૈદિક સરસ્વતી ઉત્તરમાં હિમાલય
સુધી ચાલી જતી એમ સમજાય છે.

સરસ્વતીનો દરિયા જેવો પ્રવાહ અને પાશ્વર્ય હિંદુનું શુદ્ધ

સિદ્ધ નદીનું નામ સમુદ્રનો પર્વાય થયો તેમ સરસ્વતીનું પુલિત સરસ્વાન પણ સમુદ્રનો પર્વાય થયો.
આ બીના અર્થહીન નથી. આ શબ્દોને દોષે નેદમાં વપરાતો છદ્દ સમુદ્ર રાજ પણ સમસ્તવાચક નથી,
માત્ર એકી નદીને માટે છે એમ કેટલાક અપણા તથા સુરોપીય વિદ્વાનો માને છે તે બદોબર નથી, ૭૬

૭૨ પ્રભાસખંડ માને સરસ્વતી માહાત્મ્ય. બળી દધીચિવાળી કથા સાબરમતી પાકાત્મ્યમાં પદ્મપુરાણમાં પણ આપેલી છે.
(પ. ઉ. અ. ૧૪૮). ૫. ઉ. અ. ૧૫૬માં સરસ્વતીની પેઠે સાબરમતીને પણ પ્રાચી કહી છે. સરસ્વતી માહાત્મ્યમાં દધીચિની
કથા અને આશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલો છે. (દધિરથકો-રથકો પાસે!) અહીં દધીચિને ભાગ્યે કલા છે. મહા. વન. અ.
૮૧ મ્હો. ૧૮૫-૭માં સરસ્વતી તટે દધીચી તીર્થે કહ્યું છે અને હાં અંગિરસ કુલના સારસ્વત સ્થેતા હતા એમ લખ્યું છે.
ત્યાં નદાવાથી સારસ્વતી ગતિ યાચ છે. આ સારસ્વત તે પદ્મપુરાણના પિપ્પલાદ જેનું તીર્થે સામતીએ પહેલાં આવે છે. મહા. વન.
અ. ૮૧માં-૧૧૫માં સમ સારસ્વત તીર્થે લખે છે તે જ તીર્થે સાબરમતી તટે સપ્તધાર નામનું લખતાં પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ.
૧૩૬માં કહે છે કે એનું નામ કૃતયુગમાં સપ્ત સારસ્વત હતું અને વ્રેતામાં મંત્રિતીર્થે હતું. આ મંત્રિ મંત્રિને તે મંત્રણક સુનિ
એમ સમજાય છે કારણકે એ નીચેના બેની સાથે સંબંધ છે. રકંઠ. નાગરખંડમાં આ સુનિએ હાલકેર સેવમાં અગત્યનો રાગ
લખવેલો છે. વનપર્વે ઔરાનસ તીર્થે લખે છે તેને પદ્મપુરાણ સાબરમતી તટે અરુપધાર તીર્થે પાસે મૂકે છે. આ તીર્થે મુખ
છે. બળી વનપર્વે લખેલું પ્રસિદ્ધ કથાક્રમેભવ તીર્થે પદ્મપુરાણ ઉ. ખં. અ. ૧૩૨ મ્હો. ૧૪માં સાબરમતીને તટે લખે છે, આ
ખતું રાષ્ટ્ર વિચારતાં એમ સમજાય છે, વનપર્વે રાજ્યપર્વે કુરોજમાં મૂકેલાં તીર્થે બીજા પરંપરા પ્રમાણે ગૂજરાતના સાહ-
ચર્યમાં રખાય છે. વનપર્વે અને રાજ્યપર્વમાં સરસ્વતીનાં તીર્થો પ્રભાસની પાસે બેચાર ગણાણી બાણીમાં બધાં કુરુક્ષેત્રમાં બેગાં
કરી મૂકી દોષેલાં બહુલ છે. આમ થતું અશક્ય છે. પ્રભાસ અને કુરુક્ષેત્ર વચ્ચેના ભાગા પ્રવાહમાં બેચાર તીર્થે હોય એ
માનવા જેવું નથી. એટલે એનો અર્થ એ કે વચ્ચેનાં તીર્થો પ્રવાહ દ્વાસ થયા પછી એમાં કરી કુરુક્ષેત્રની આસપાસ ગોડાવી
રેવામાં. સરસ્વતીના પ્રવાહના ગૂજરાતની હડમાં ટુકડા થઈ ગયા, તે તેનાં તીર્થો જે જગ્યાએ ગોડવામાં અહીં એ પણ નોંધવા
જેવું છે કે સરસ્વતી તીરે આવેલા કદંબાશ્રમમાં પોતાની પુત્રીને કદંબને આધી પાછા વચતાં મનુ રમમાં બેસી જતાં
સરસ્વતીના બન્ને તટના આશ્રમો જોતા જોતા અથા એમ ભાગવત લખે છે. (રકં. ક. અ. ૧૨.) આનો અર્થ એ કે મનુ રથને
મહલે બહોલમાં ગયા. એક કિનારા પર ચાલતા રથમાંથી સરસ્વતી જેવડી નદીના બન્ને કિનારા એક સાથે જોવાય નહિ.
વહોલમાં વચ્ચેથી જોવાય. અ. ૨૧માં કદંબાશ્રમ સરસ્વતી તીરે કહેલ છે.

૭૩ જ. ૭-૬૬-૨. યચિ નવિચ્છે (અચુરેતી) માટે જ. ૬-૬૧-૧૨ ભુજો પાંચ વંશિમાં થયેલોને પણ મળે છે.
૭૪ ખંભાતના અખાત સરસ્વતીનું કુખ હોય અને નર્મદા એને મળે એટલે ભુજોનું બન્ને સાથે સાદર્ય હરે.
૭૫ Asura in India. By A. Banerjee Shastri. P. 48-51.
૭૬ આ વિચારની વધુ ચર્ચાને અહીં રવાન નથી. વિગત માટે ભુજો Indian His. Quarterly Vol. VIII. 2. માં

અને વૈદિક સમયના લોકોને સાગરનું જ્ઞાન નહોતું એમ માને છે તે પણ ખરું નથી એ સમયના લોકોને સમુદ્રનું-સાગરનું સાંકું જ્ઞાન હતું અને સમુદ્ર શબ્દ કેટલીક જગ્યાએ સ્પષ્ટ સાગરના અર્થમાં વાપરેલો છે સિંધુ અને સરસ્વતી નદી એમના પ્રવાહના નીચલા ભાગમાં ઘણી પહોળી સમુદ્ર જેવી વિશાળ થઈ ગઈ હતી તેથી જ એ બન્ને નદીઓના નરભતિના શબ્દો સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા જે નદીઓની વચ્ચે વૃંદાણુ ચાલે તો કિનારા ન દેખાય એવી નદીઓને આજે પણ સાગર કહે છે અને પ્રાચીન કાળ માં સમુદ્ર કહેતા ૭૭ સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ એવા હોવાથી એમનાં નામ સમુદ્રના પર્યાય થઈ ગયા સરસ્વતીનો નીચલો પ્રવાહ રજપુતાનાના દક્ષિણ ભાગથી ખખાતના અખાતના મુખ સુધી એવો પહોળો હશે એમ માની સંકાય રાધનપુર બાબુનું રણ, નળકંઠો અને ખખાતનું રણ અને ખખાતનો અખાત એટલું એ બાબતની સાક્ષી પુરી રાકે છે રજપુતાનાનું રણ આ વિસ્તાર કરતા મોટું ૩ કારણકે એમાથી સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખસતો ખસતો હ્રસ્ત થયો અને સિંધુના ખસીને દૂર ગયો એટલે એ બધો ભાગ રણ થઈ ગયો ૭૮ રાધનપુર વાળા રણથી ખખાત સુધીમા માત્ર એકથી સરસ્વતી જ હ્રસ્ત થઈ નળ ૩ વાળા ભાગમાં સિંધુના પ્રદેશમાથી નીકળે છે એવા મોટા કાણાવાળા પથ્થરો-ને પ્રાચીન કાળમાં વઢાણુને લગર નાખવા માટે વપરાય છે-ની-એ છે ૭૯

શ્રીયુત અમરનાથદાસે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભૂગોળના સ્થળનિર્ણયો કર્યા છે એ નિર્ણયો પ્રાચીન ભૂગોળ ના અભ્યાસીને છેક નમમા છે પરંતુ નદીઓના નામના ફેરફાર બાબતના નિર્ણય બાબતે મૂકતા તેમના પદના ફેરફાર માટેની ઇચ્છીક ચર્ચાનો થોડો ભાગ કામનો છે એ લખે છે કે ખખાતનો અખાત હતો નહિ અને તેને બદલે નર્મદા નદી હાલ અખાતને મળે છે તે ન મળતા ઉત્તર તરફ વળી કચ્છના અખાતને મળતી ૮૦ કોઈ મોટી ખડરથ (continental) નદીની કલ્પના બાવનમર નજીક એમો કરે છે પરંતુ નર્મદાને

અમીયકુમાર ચેટરજીને 'વૈદિક સમુદ્ર' ઉપરનો લેખ

૭૭ Cambridge His of India I. P 80

૭૮ સરસ્વતી અને સિંધુ સિવાય વિષાધા પણ સમુદ્રને સ્વતંત્ર મળી તે પણ સાચી જ હ્રસ્ત થઈ એટલે એ બધો ભાગ મોટું રણ થયો ત્યાં સમુદ્ર હતો તે ખસીને રણ થયું એ માન્યતા ખરી નથી શ્રીમાળ આગળ પણ સમુદ્ર નહિ પણ સમુદ્ર જેવા પ્રવાહવાળી નદી હોઈ શકે ત્યાં સમુદ્ર શબ્દ લિપિમાં અર્થમાં ન સમજાવે

૭૯ અમરનાથ ગેઝીટીઅર આ બિરો આગળ લખી ગયા હોએ

૮૦ India & Jambu Island A. Das. P 105 શ્રીયુત અમરનાથ દાસ પ્રસિદ્ધ એન્જનીઅર છે નદીઓ સુધી એમનો અભ્યાસ પ્રસાર છે પરંતુ પૌરાણિક સ્થળોને ગમે ત્યાં હોઈ બેસાડવામા કાઈનિયમ રાખેલો નથી કદા નદીઓના પદનો વિષય તેમને હોવાથી તે ઉપર ધ્યાન આપવા જેવું ૩ બાબોનો ભાગ ટોચેથી ઉપર બોટો આધાર રાખી બેસાડેનો છે એ રીતે ૩ દાસ રાસમાગમના આધેષી ચમરડી ગામ (વગા) પાસે આવેલી ભાવનગરની ખાડીને એક નદી સમ? છે અને ત્યાંથી ઉત્તર તરફ જતો પટો કોઈ નદી મુકાઈ જવાથી થયો એમ માની 'ભાવનગર નદી' નું નામ આપી નર્મદા નદી ટોચેથીના વખતમા ખખાતના અખાતને રસતે ઉપર તરફ વહી કચ્છના અખાતને મળતી એમ કહે છે નદીના પાની તેમની આ માન્યતા તદ્દન ખરી છે, પરંતુ તે નર્મદાને બેસાડવામા તેઓ લીધે રસતે ભય છે નર્મદાને ઉપર ચડાવવા માટે બરુત કે બોલ્સ એકે આધાર નથી સરસ્વતીને કચ્છના રણમાં મૂકે છે એટલે એ ખ્યાલ એમને આવતો નથી પરંતુ એ પગમા ગઈ મોગી ખડરથ નદી એમો માને ૩ એ 'એન્જનીઅરિંગ'ને લગતી મુદ્દાની વાત ધ્યાનમા રાખી એમનો ઉત્તરો કરીએ—

'From this we find that the Bhavnagar river, was the lower reaches of a big continental river, as it was the passage for the argosies from the sea into the country, and the description cannot apply to the present river, if it drained as now a small area of the

જિથે ચઢાવી કચ્છના અખાત પાસે લઈ જતા હોવાથી સરસ્વતીને કચ્છના રણના ઉપલા ભાગને મળવે છે. એ મોટી ખંડર નદી તે જ નર્મદા એમ માને છે અને જે રસ્તે આપણે સરસ્વતીને કચ્છના રણની નજીકથી ખંખાત અખાતમાં લાવવા પ્રયત્ન કર્યો તે જ રસ્તે શ્રીચુત અગરનાષ્ટદાસ નર્મદાને જિથે કચ્છના અખાતને મેળવવા નક્કી છે. તાત્પર્ય એ છે કે લાવનગર પાસે થઈ કચ્છના અખાત સુધી કાઈ મોટી નદી છે એટલું તો નક્કી થાય છે. હવે શીદાસ કહે છે તેમ નર્મદાને જિથે ચઢવાના સંભવ નથી અને એમ નક્કી કરવા માટે કોઈ બતતો આધાર પણ નથી; જ્યારે એ જ રસ્તે સરસ્વતીની નીચે ઉતારવા માટે પરંપરાના અનેક આધારો છે.

સરસ્વતી એ જ ભાગીરથી ગંગા હોય !

કપિલમુનિને સરસ્વતી સાથે સંબંધ છે એ બેઠું. એ જ કપિલદેવને પાતાળ સાથે સંબંધ પુરાણો બોલે છે. સાગરમુખેએ પાતાળ સુધી ખોદી નાંખ્યું અને કપિલે એમને ભરમ કરી નાંખ્યા. એમનો ઉદ્ધાર કરવા ભગીરથે સ્વર્ગમાંથી ભાગીરથી ગંગા ઉતારીને સમુદ્ર સુધી એને લઈ ગયો. આ કથાનું પૌરાણિક પદ ઉઠેલાનું આ રથાન નથી. પરંતુ આ બીજાને પૂર્વના ગંગાઝાગર સાથે સંબંધ નથી પણ પશ્ચિમના સરસ્વતી સંગમ (અરબીસમુદ્ર) ને સંબંધ છે. જૂનાશતના કિનારાનો પાતાળ સાથે સંબંધ, અમુકેનું રથાન અને નાગ-કોંડની ભાગવતી વગેરે બાબતોની આગળ બુદ્ધા પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરીશું. ટુંકમાં સગરનો સંબંધ પશ્ચિમ સાથે છે, પૂર્વ સાથે નથી. કપિલ સાથેની લડાઈ એમને સરસ્વતી અને જૂનાશતના કિનારા સુધી લાવે છે, અને

Gujarat peninsula, and debouching into the sea in its neighbourhood, the mainland lying to the east of the river, the outlet to the sea must have been towards the west, and then north or south; thus we have it that the gulf of Cambay did not exist, and it was firm land through which the Bhavnagar river entered mainland; its outlet to the sea to its west." (Italics are mine.) આમ ખંખાતના અખાતની જગ્યાએ અખાત નહિ પણ જમીન, પરંતુ એની ચંદરથી—એ જ જગ્યાએ—‘લાવનગર’ નદી ઉતર તરફ વહેતી જતાથી પછી એ નદી તે નર્મદા એમ થયે છે. આ વર્ણનનો પદ તે નર્મદા નહિ પણ સરસ્વતી. શ. ૬:સને લખેલો પદ ખરો પણ નહીં જોડી. શ. ૬:સ આગળ (પૃ. ૧૨૦-૧) લખે છે કે ભાગીરથી ગંગા સરસ્વતી સાથે સંબંધ ધરાવતી. અને પદપુરાણને આધારે એને (ગંગાને) સરસ્વતી સાથે પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ મળતી લખે છે. સરસ્વતી નામ કયા પછી ગંગા પૂર્વ તરફ વળી. સરસ્વતીના ટુકડા થયા રિયાતું કોનું ગુણ કષાઈ ગયું. ઉપરના પૂર્વ તરફના પ્રવાહ જમના સાથે મંડાઈ ગયા. પશ્ચિમના પ્રવાહ સતલજ સાથે સિપ્રમંડ ગયા. કેટલુંક પાણી ઘાઘરામાં જઈને મુકાઈ ગયું. રણપ્રદાનનું રણ થઈ ગયું. આ પ્રમાણે શ. ૬:સ સુદી રીતે પણ આપણા અનુભવને ટેકો આપે છે. ભાગીરથી ગંગા પશ્ચિમ તરફ જતી કો વાત સરસ્વતી પોતે જ જૂન ભાગીરથી ગંગા અને એના નામ કયા પછી કોનું નામ અને પાવનત્વ કાલની ભૂ-રૂપી ગંગામાં ગયું એ આપણા અનુભવને પ્રુષ્ટ આપે છે. અને દોઢેમીમાં મંગાના યુગનાં નામોનાં ખરો સંબંધ સરસ્વતીના ગુણ સાથે લોવાના અનુભવને પણ ટેકો આપે છે. (ફોર્બેસીઅન). ઉત્તર જૂનાશતની નામી નદીઓ એ સરસ્વતીના દરિયા પ્રવાહના ટુકડા.

૬૧ ર્ક. પુ. આનંદભાંડાનાર્જૈત રેવાર્જૈ. આ. ૧૭૫. ક્ષે. ૧ થી ૧૦. વળી ભાગવત ૫. અ. ૧૭માં વિષ્ણુ પદ્માદકી ગંગાના આર પ્રવાહોર્જૈને એક મેરુ પર્વત ઉપરથી જાણીતી નમસીમાં થઈ ઘણું સિંચારે ચૂકા ભરવર્ષદમાં આવતી દરિયા સમુદ્રને ગમે છે એનું નામ અલકનંદા. આ નદી તે હાલની ગંગા નહિ પણ સરસ્વતી. પુરાણકારોએ આ સર્વગંગાને સ્વાત નામે અને સ્વાત રૂપે કહેલી છે તેમાં ભાગીરથી તે સરસ્વતી. સરસ્વતીનાં નામેર્જૈનેનું નંદા નામ છે તે આ અલકનંદાનું દેવું ૧૫ છે. હાલની ગંગા એ ભૂ-રૂપી ગંગા.

સરસ્વતીને નર્મદાના મુખ સુધી લઈ જાય છે. જેમ અગરત્યે સમુદ્ર પીધો અને જલ્દીએ કહ્યું કે ભગીરથ ગયાથી એને ફરી પૂરશે એ જલમંથી રથજ અને ત્યાં પાછું જળ એ ઘટનાનું રૂપક છે અને એ પશ્ચિમ હિંદના કોઈ ભાગને લાગુ પડે છે, તેમ ઉત્તરે સમુદ્રને ઘટ ધનાવી પી જઈ જમીન ધનાવી અને સરસ્વતીને કહ્યું કે હું અદરથ થઈ રણમાં જતી રહે અને તારાથી તબ્બેલો મુલક અપવિત્ર ગણાયો અને સૂકો થઈ જશે એ પણ સરસ્વતી નાશ પામી-ખાસ કરીને એ સમુદ્ર જેટલી વિરાજા હતી ત્યાંથી પણ નાશ પામી અને એ જગ્યા કોરી રણ જેવી થઈ ગઈ એ ઘટનાનું રૂપક છે^{૮૨} અને ગુજરાત રાજપુતાનામાં રહેલા સરસ્વતીના વચલા પટને લાગુ પડે છે. એ મુલક ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે અપવિત્ર પણ ગણાય છે. આ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી પણ હતું અને તે એના ગુજરાતમાં આવેલા નીચલા પ્રવાહનું હોય એમ લાગે છે.^{૮૩} એનો વિચાર આગળ કરીશું સરસ્વતી હિમાલયમાંથી આવી ખંભાતના અખાતરૂપે સમુદ્રને મળી એટલી વાત તો સંભવ્ય છે.

૮૨ મહાભારત અનુશાસન પર્વ આ ૧૫૪ (બેંગળ આશ્રિત) નિર્ણયસાગરની આશ્રિતિમા આ અપ્યાય નથી પરંતુ લાડાકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટે મહાભારત જહાર પાડ્યું છે તેમા આ અપ્યાય છે

૮૩ સરસ્વતીનું એક નામ ભોગવતી હતું તેની ચર્ચા ખંભાતનું એક નામ ભોગવતી હતું તે બાબતની ભુટ્ટી પરિશિષ્ટમાં કરી છે સરસ્વતીમા ટુકડા થઈ ઉત્તર ગુજરાતમા નાની નદીઓ થઈ સાબરમતી, હાલવી સરસ્વતી વગેરે પૂર્વોત્તરમાં અને ભોગવો વગેરે પશ્ચિમમા ટુકડા થયા એમા ભોગવો નદીએ તો ભોગવતી નામ પણ ભળવી રાખ્યું છે

પરિશિષ્ટ ૬

અમુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

દેવો અને અમુરો

આ પૃથ્વી દેરાની સૌથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક પરંપરા એ દેવામુર સંગ્રામ. દેવો એટલે જન્મેદના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં રોયી છેલ્લી આવેલી લડાયક ભતિ. જેને આપણે આર્યને નામે ઓળખીએ છીએ, આ ભતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી તે પહેલાં બીજા એક ભતિ આવીને વસેલી હતી. એ અમુર ભતિ.^૧ એ ભતિની પરંપરા આપણે બૂલી ગયા કે કલકી રીતે સમજ્યા.^૨ એટલે અમુર નામની સાથે વાપ વઠતી પેઠે આપણને ભય પેદા થાય છે. અમુરો એટલે લાંબુ નાક, સિંહ જેવા ફાંત અને શિંગડાં વાળાં ભયંકર પ્રાણી નહિ પરંતુ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિવાળી, આર્યોના હિંદમાં આવતા પહેલાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશથી છેક ઉપરના ભાગ સુધી વસી રહેલી આપણા જેવી મનુષ્યની ભતિ. આ ભતિ હિંદની જ વતની કે બહારથી આવેલી એ વિષય બહુ વાદજ્વલ હોવાથી અહીં ચર્ચાનું નહિ.^૩

૧ “આ પૃથ્વી પહેલાં દેવો-અમુરોની હતી” હત્યારે પુરાણવ્યવસ્થાને અર્થ એ છે કે દેવો એટલે આર્યો પાછળથી આવ્યા અને તે આવ્યા ત્યારે અમુરો વસી ચૂક્યા હતા. રામાયણ મહાભારતોમાં આ વર્ણનો કરેલાં છે. પૂર્વે સમુદ્રથી બોટઓથી આ પૃથ્વી દેવોની હતી, પરંતુ દીપ્તિપુરને ઠરાવી દેવોએ છાતી લીધી, રામાયણ વ્યાલકાંઠ-સર્ગે ૪૫માં સમુદ્રમંથન વર્ણનમાં પણ આપેલું છે.

૨ અમુરોને અર્થ થાતુધાનના અર્થમાં કર્યો એટલું જ નહિ પણ વિદ્વાન શ્રીકાકરો પહેલું અમુર એટલે પ્રાણ ઉપરથી અમુર શબ્દની ન્યુત્પત્તિ કરવા પ્રેરાયા. વેદના પદ્ધતિસર અર્થ કરનાર સર્વથી પ્રાચીન ધારકના પહેલાં પત્થપણા પ્રયત્નો અર્થ કરવા માટે થયા હતા. એટલે ધારક (ઈ.સ. પૂર્વે સાતમી સદી) પહેલાં પણ વેદાર્થ યથાર્થ રીતે બુલાવા ચાંકવા હતા, પરંતુ અમુરો પૂર્વે દેવો એટલે આર્યોને સ્થાને હતા અને દેવોને અર્થ આપે એ રીતે આનીએ ધીમે રીતે શબ્દ પૂર્વે અમુરો એ જ સ્થાને હતા. એ પરંપરા લાખાએ સાબવી છે. ભુષા અમુરા દેવ્યદત્તગુપ્તારિ દાનવા. ||શુકાશિખ્યા વિતિસુતા પૂર્વદેવા હુરત્રિપઃ|| અમરકોવ|| દેવ એ માત્ર માનવાચક શબ્દ જ ગણવાને, પૂર્વદેવા એ શબ્દ પહેલાં અમુરો આર્યો-દેવો એટલા માનવાળા ને સત્તાવાળા હતા એમ ખતાવે છે.

૩ Asura in India: By Anant Prasad Banerjee Shastri P. 5, ૧૮ વર્ગદે: આ બાબત ચર્ચા આમણ કરીશું.

૪ અમુર ભતિ આર્યોતર ભતિ હતી એ તેા હવે થાણપરા પિત્રાને કબૂલ કરે છે પરંતુ અમુર ભતિને એસિરિયા સાથે સંબંધ છે અને એસિરિયાનું અગર શહેર અમુર ભતિના કાંઈક માટા સંબંધથી પડેલું વચેરે હાલ મનાવા લાગ્યું છે. વેદેસે મોહન-જોડેરો અને હરપ્પાની મહોરખાપો (seals) ઉઠેલવાને પ્રયત્ન કરી વેદના કવય, ભૌશિખ, કસિવાન વચેરે મુનિઓ એસિરિયાના હતા અને સિંધુના મુખ આગળ આવીને વસ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ વેદેલની દલીલોને હજુ પૂરું સમર્થન મળ્યું નથી તેમજ એસિરિયા અને હિંદના કિનારાના ભાગ સુધી કોઈ સમાન સંસ્કૃતિનાં વણાણ જણાવાનું કબૂલ કર્યું છતાં પણ એ મહોરખાપો વેદિક કવિઓની છે એવું સાર જોત આદ્યલ કે મોહન-જોડેરોની દોષ કરવામાંથી દોષાએ અગર હિંદના કોઈ પ્રમાણપૂર્ણ પુરાવિર હજુ કબૂલ કર્યું નથી એટલે વેદેલનાં આત્મચારો હજુ માત્ર અનુગમનો જ રહે છે; અને સિંધુ તટની સંસ્કૃતિના જન્મ હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર થયો કે એસિરિયા વચેરે દેશમાં થયો તે હજુ સુધી સિદ્ધ થયું નથી. હિંદુસ્તાનમાં સિંધુ તટ ઉપર જન્મેલી સંસ્કૃતિ છેક બૃહસ્પત્ય સમુદ્રના તટપરિત સુધી ગઈ એવા એક મત છે; તેવા જ બોલે મન ત્યાંની સંસ્કૃતિ હિંદુસ્તાનમાં આવી એવો શબ્દ છે. મોહન-જોડેરોના લેણા અને મહોરખાપોના સત્ત્વ અને ચંતોપકારક ઉદ્ભવ

એ ભતિ પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં ધણા પ્રાચીન કાળથી વસતી હતી અને ગુજરાત કાઠીઆવાડ વગેરેના કિનારો વૈદિક સમયમાં એમના હાથમાં હતો એટલું બતાવવાનો આ લેખનો હરેશ છે એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આર્યો દિશામાં આવ્યા ત્યારે અસુર ભતિ, સરસ્વતી અને સિંધુના મુખપ્રદેશથી અગ્ની સમુદ્રના કિનારે યજુર્વેદીસ ટિપ્પીસના અદરના ભાગોમાં ઉકે એસિયામાઇનોરના એમિરિયા અને ફિનિશિયા સુધી વસવાટનો અને વેપારનો સખધ ધરાવતી હતી ૫ આ ભતિનો મુખ્ય વ્યવસાય વાણિજ્ય અને વહાણવટ હતો ન્યોતિય, વૈદુ અને રથાપત્ય પણ એમની વિશિષ્ટ સમૃતિના ભાગ હતાં સિંધુ અને સરસ્વતીનાં મુખથી ઉપર પ્રવાહે બન્ને કાંઠાઓ ઉપર એમનાં જળજલત યાણાં હતાં ૬ આ લોધા બાંધેલા શહેરોમાં રહેતા શહેરો અને કિલ્લાઓ બાંધવા એ એમની ખાસિયત હતી ૭

ન થાય ત્યાંમુધી આ બાબત ચકાઓ રહ્યા જ કરવાની જાન્યે ૧-૩૨-૫મા ઇસ્તી સ્તુતિમાં કહે છે કે "Indra hath swiftly won the waters from Southward" Thus set at liberty, the rivers flow to their goal incessant and exhaustless અહીં Southward માટે દક્ષિણત સજ્ઞ ગુજા બાપર્યો છે કીકામા એને અર્થે યુરેપીય પિનારો દક્ષિણ તરફનો વસવાટ એવા લે છે એમ તેના બીજી જાગે જોસે નહિ જોને અર્થે સિંધુ અને સરસ્વતીના દક્ષિણ તરફના પ્રવાહ તે બાલુના અમુર યાણાં જીતી તે આર્યોને માટે છુલ્લા કર્યાં એમ જ જોસે

૫ Mohanjo Daro & the Indus Civilization Marshall P 50-58 મોહન-જે-ડેરો અને હરપ્પાના યોગકામના જે જે વસ્તુઓ નીકળી ૭ તેથી વસ્તુઓ એમિયામાઇનોરથી કિંદના કિનાર સુધીમાં નીકળેલી છે અને તેમની ફેલકીક પ્રાચીન કથાઓતુ પણ સમાનપણ છે આ બધા ઉપરથી એ સમૃતિનો જન્મ ગમે ત્યાં હોય પણ એ બધા ભાગમા કાઈક સમાનતા હતી અને જનસમાજ અગર એનો એક ભાગ એકસાથી સમૃતિ અને ધર્મનો હતો એમ બનાય ૭ સિંધુથી નાઈન સુધી એક લોગે લોકે ૫૮ જેતુ લાગવા ઉપરાત સમૃતિ એક હતી એમ મોહન-જે-ડેરોએ સિદ્ધ કર્યું છે

૬ A Banerjee Shastri Asura in India P 48-41-82-86 પુરુઓ સરસ્વતીની બન્ને બાલુએ રહેતા હતા એ ઉલ્લેખ વેદમા છે (જ ૭-૬૬-૨) અને પુરુઓ અમુરો છે એ આગળ જોડ્યું છે જ પ્રમાણે ચક્રો પણ એમના સખધી હોઈ સમાન ભતિના હતા ચક્રોનો વસવાટ અમુરથી કાપીઆવાડ ગુજરાતના કિનારા સુધી હતો સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમા જે ચર્ચા કરી છે તે મુજબ વૈદિક સરસ્વતી બ્રહ્માવર્તમા યદને કાઠીઆવાડ-ગુજરાતમા આવી સમુદ્રને મળતી હતી તે દષ્ટિએ કિનારાનો અમુર વગેરે ઉત્તરના ભાગ સારોનો સખધ ધણે સરળ બને ૭ જમના-એના તમે અમુર આલેખુ છે તે એક વખત સરસ્વતીને મળતી હતી

૭ Asura in India P 18 21 મહા સલાપર્વ-રથાપત્ય એ અમુરોનો ખાસ વિષય હતો મયદાનવને નામે રથા પત્યના શ્રવના ઉપેખ એ સિદ્ધ કરે છે પુરાણોમા જ્ય જ્યાં અમુરો, નાગો, દૈત્યો આદિના વર્ણનો છે ત્યાં એ કોટી જન્ય મહેરોમા અને નગરોમા રહેતા અને તેની રથના મયદાનવે કરેલી એમ કહે ૭ મહાભારતની પ્રસિદ્ધ સલા મયે બાપેલી તે ભણીતુ છે આતો અર્થ એ કે મયસિદ્ધાન્ત પ્રમાણે બાંધેલી બાધકામ એ અમુરોની સિદ્ધિ હતી આર્યો તેમા કાઈભણના નહોતા મોહન-જે-ડેરોમા છે ત્યાં પશ્ચિમ પવનમુખજ એ અભ્યભ્યજન્યેલ બાધકામના પાયા નીકળ્યા છે તે આર્ય સમૃતિના નથી પણ આર્યોત સમૃતિના છે એમ સિદ્ધ થયુ છે (જુઓ Mohanjo Daroના શ્રવમા સચિત વર્ણન છે) મોહન-જે-ડેરોના શ્રવના લેખકો એ અમુરોના એમ સ્પષ્ટ કહેતા નથી એ સવાત જ એમણે વધુ રોધણોગ માટે અદ્ધર રાખેલા છે પરતુ આર્યોતર એટલે અમુર અગર દાસ એ બેમાથી એક જ હોય અને દાસોએ બાધકામ નથી કરેલા તે માટે આગળ જોડ્યું મય આર્ની પૌરાણિક કથાઓ પણ અમુરો બાધકામમા કુશળ હતા, દાસો નહિ એમ જતાલે ૭ અમુરપુર એ રાજા વૈદિક સાહિત્યમા આવે છે તેવા આર્યો માટે આવનો નથી એ અમુરો બાપેલા શહેરો અને કિલ્લાઓમા રહેતા હતા એમ બતાવે છે (એતરેય બ્રા ૧-૨૩ quoted in A India P 21) સમાજાણ સત્તર નામનો સ્થાપત્યનો શ્રય મયદાનવ ઉપરથી થયો કહેવાય ૭

એમના વિરોધી આર્યો એમના પછી હિંદમાં આવેલા. તેઓ સાદા, સરળ, અને દેવળ સહાયક ગુણ વાળા હતા. ખેતરો ખેડવાં અને ઝુંપડાં અગર તો છેક સાદાં ગામડાંમાં અણરક્ષાએવાં ગામડાં જેવાં સમૂહોમાં રહેવાની એમની રીત હતી.^૮ આ આર્યો અસુરોને હરાવી દેશના માલીક થઈ દેવો કહેવાયા અને અસુરો અધમ કહેવાયા, એ આમળ ભેઈકું. આર્યો ખાત્ર યુદ્ધ વિદ્યામાં અસુરોથી ચઢીઆતા હતા.

દાસ ભતિ

આ અસુરો અને આર્યો ઉપરાંત દાસ-દસ્યુ નામની હિંદની અસલ વતની એક ત્રીજી ભતિ હતી. અસુરો અને આર્યો બન્ને તેની સાથે લડતા અને એ ભતિએ પણ સમય પ્રમાણે બન્નેની સાથે સંપ અને શત્રુતા રાખેલી, અને દેવાસુર સંગ્રામમાં એમાંથી એક પણ રહી લટકેલી.^૯ આ સંગ્રામ વેદકાળના નૂતનામાં થતા સમયમાં શરૂ થઈ ઋગ્વેદના ઉત્પત્તિ સમયમાં લગભગ પૂરો થયો. હિંદના વાયવ્ય પ્રદેશમાં વસતા દાસ લોકોને પહેલાં અસુરોએ અને પછી આર્યોએ પૂરે અને દક્ષિણ તરફ નસાડ્યા.^{૧૦} આ સંગ્રામને પરિણામે આ ત્રણે ભતિઓ એક બીજા સાથે એવી વિચિત્ર રીતે મળી મળી કે એ મેળવણીમાંથી બનેલા દાસના હિંદુ સમાજમાં પોતાને યુદ્ધ આર્ય માનતા ગ્રાહ્ય ગૂણ આ ત્રણમાંથી કયી ભતિને તે પારખી શકાય નહિ. આ ત્રણ ભતિઓની મેળવણીની રીત યજ્ઞેલી કિથાને મહાભારતના યુદ્ધ ઉત્પત્તિ મહેાર મારી દીધી.^{૧૧}

૮ Asura in India: P. 18-21. બાંધકામ બસત્ર અસુરોને અને પછી દક્ષિણ ખાસ કાર્ય હતું. આર્યો મારે તેવા ઉદ્દેશો નથી, જુઓ Mohenjo Daroનો અંધ. આમાં આ બાંધકામ આર્યોનાં નથી એમ લખેલું છે. અસુરોનાં છે એમ ક્ષત્ર તો નથી લખ્યું. પરંતુ કોઈ આર્યોતર ભતિનાં છે એમ કહેલું છે. અસુરોનાં અવાજ આવેલો નથી અગર તેમાંથી નીકળેલાં હોયો વેદાવા ત્યજીથી એ અંધના લેખકોએ લખતું વેદાવા નહિ થાયું હોય. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે અધ આદિ મેાડા બાંધકામ કરનાર અસુરો. ■ તે નિર્ણય. એકલે એ આર્યોતર ભતિ તે અસુરો ન છે.

૯ Asura in India: P. 26-37. દક્ષી કાળ અને જિંદગા દુઃકા વાંકવાળા હતા. એમને વેદ ‘અનાસ’ નાક વગરના કહે છે. આર્યો સહેલ અને લાંબા તીક્ષ્ણ નાકવાળા હતા. અસુરો હિરણ્ય અથવા સોનેરી અંબના હતા. અસુરોનાં વર્ણ હિરણ્ય એમ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ બતાવ્યું છે. ઋગ્વેદ ૧-૩૫-૧૦માં હિરણ્ય હસ્તો અસુરો વગરે મંત્ર છે. એ સાથે તેતિરીય અ-રણ્યકને રાંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં આપેલો સિવરૂપિતો ઉતારો. જેવા જેવા છે. નમો હિરણ્ય વાદવે હિરણ્ય વર્ણાય હિરણ્ય જ્વાય હિરણ્ય પતયેડમ્બિકા પતયે ઉમ્માપતયે વગુપતયે નમઃ || આમ હિરણ્યહસ્ત વેદને દેવ, અને હિરણ્યધાતુ પશુપતિ શિવ અને હિરણ્યવર્ણ અસુરોનાં એ શું સમ્યક કહે છે તે પ્રશ્ન છે. સિવ અસુરોના દેવ એ આમળ નેપથ્યું.

૧૦ એ નં પૂ. ૩૧-૩૭. ગ્રાહ્ય સમય સુધી યજ્ઞોબની વૈદિક સમયની ઐતિહાસિક પરંપરાઓ વાઘ હતી. છતાં યજુર્વેદ અસુરો મારે એ ઉદ્દેશ્ય કરે છે કે અસુરો અંધકારની વ્યાસ છે તે એવાં અસુરોની ઋગ્વેદ કાળની અતિપ્રાં પાછલા વૈદિક સમયમાં યોગી થતી આવતી હતી.

૧૧ એ નં પૂ. ૮૩-૮૪. શી અનંતપ્રસાદ બેનરજી શાસ્ત્રી એમના નિબંધમાં અસુરો, આર્યો અને દાસ ભતિનું એ અદ્યક્ષત મિશ્રણ થયું તેનું કુદર વર્ણન સમગ્રપણે કરે છે. આજ સુધીના વૈદિક સાહિત્યના લેખકોએ અસુરભતિને યવાર્ય રીતે સમજાવ્યામાં થણે. મોડામોડ કરેલા છે, અને વરના યુરોપીય વિકાસમાંથી ધણેએએ તો એના કપક તરીકે અર્થ કરેલા છે. પાઈટર અસુરોને જુદી ભતિ ગણે છે. એમની કક્ષી ઉત્તમ છે. પરંતુ એલો માર્ટની એમની માન્યતા વાદગર છે; અને તેને લીધે કેટલાંક આર્ય અને અસુર કવને એાળખવામાં એમણે સંકા ઉત્પન્ન થાય એવું લખાણ કરેલું. આમ છતાં પાંચગ્રાંથીના પ્રાકારોને આર્યો કરતાં અસુરો-દૈવ દાનને સાથે ખાસ સંબંધ છે. આર્થ ગ્રાહ્યો ■ નહિ. સુખ્ય દેવોએ ગ્રાહ્ય અસુરોને મારી ભક્ષરથ કરી એમ પુરાણો કહે છે છતાં ક્ષત્રિને મારવા માટે વેદો દેવોનાં વખાણ કરે છે વગેરે વિવા (Ancient Indian His.

દેવાસુર સંગ્રામ

મગધના મોઢા જાગમા દેવપ્રાર્થનાઓ ઉપગંત જે ઐતિહાસિક દુકડા નજરે પડે છે તે આ દેવાસુર સંગ્રામ પુરાણોએ એ દુઃકાને સાંધીને એમાથી એમની રીત પ્રમાણે ઇતિહાસ બતાવ્યો છે એટલે વેદાર્થનું આ પુરાણો પડે સમુપગલણ થાય તો જ અર્થ બધે જોસે એ વાત સિદ્ધ થયેલી છે ૧૨ વેદ સમયના દેવાસુર સંગ્રામના એ કસ્તાં વધારે જાત્ર પડે તેમ છે વૃત્તાદિ અર્ધ અસુરો સાથેનો સંગ્રામ સર્વથી પહેલો છે પરંતુ પાછળથી થયેલી મેળવણી પછી લખાએલાં પુરાણોએ એમને આર્ય રાત્રો તરીકે ગણ્યા છે એવા રાત્રો અને ભતિ વિભાગોનાં નામ વેદમાં મળે છે, અને એ અસુર ભતિના હતા એમ સિદ્ધ થાય છે ૧૩ વેદમાં જેને દાસરાજ કહે છે તે આ ભતિ વિભાગોનાં યુદ્ધોનાં ઉદ્દેશો છે, પાંચજન એ અસુરોની પાંચ વિખ્યાત ટોળાઓ છે. ૧૪ જત્ર સાથેનો સંગ્રામ આર્યો એમના દેવોને નામે લઢયા દાગણના સંગ્રામ પાછળથી એક આર્ય સરકૃતિના સંગ્રામો તરીકે ઇતિહાસે નોંધ્યા હોવાથી એ મનુષ્યો વચ્ચે થયેલાં યુદ્ધો રૂપે મનાયાં આર્યો તરફથી દિવાદાસ, મુદાસ આદિ રાત્રો હતા અસુરો તરફથી પુરુઓ, યદુઓ, તુવંસુઓ, અણુઓ આદિ હતા આ અસુર ભતિમાં દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ, નાગ

Tradition P 304 8 Pargiter) ખાસ નોંધવા જેવી છે પરંતુ પર્ટીટર પછી આ જાળત નવા પ્રકાર પડ્યો છે, અને મોહન-જોશીની આધેતર સરૂનીની શોધએ જ ઉપરથી આજ કુળી મનાએલી વૈદિક સમયની સમાજન્યવસ્થાની માન્યતાઓમાં ફેરફાર કર્યા વગર કુટોમ નથી દાનવો અને ટોળાં આપણા જેવા માણસો હતા તેને માટે બેનરજ શાસ્ત્રી ઉપરાંત પાર્ટીટરના ઉપરાંત ગ્રંથના પૃ ૨૬૦-૨૧ નુઓ એમા પ્રસિદ્ધ વૈદિક કુળો અસુરો હતા તે સમજવું છે આ આખો વિષય એક ગ્રંથ થાય એવો મોગો હોવાથી દુકડા અહીં લખતુ અર્થ વગરનું થાય શ્રી બેનરજ શાસ્ત્રી કહે છે કે અસુરો અને દાસો આર્યોથી હાથાં અને કાંતે કરીને એ નવે ભેતિએ તુ મિશ્રણ થઈને હિંદુ સમાજ એવા બન્યા કે દાસ મૂળ કરી ભતિનું તે જોળખાય નહિ આર્યો વિગેતા હોવાની મિશ્ર ૨૨૫ની ઉપર મહેરજાપ એમની પડી મહાભારતનું મુદ્દ આ મિશ્રણ ક્રિયાનું ઉદ્દયુ ૧૫ હતુ એમ એઓ માને છે (પૃ ૭૭, ૮૩, ૮૪)

૧૨ આ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ નક્કી કરવા માટે એકલા વેદો નહિ, તેમજ એકલા પુરાણો પણ નહિ પરંતુ ઇતિહાસ-પુરાણમ્યા વેદસમુપવૃહત્ત. વિમેલ્યમ્યજ્ઞાદ્વેદો મામય પ્રહરિષ્યતિ ।। એ વચન પ્રમાણે વેદાર્થને ઇતિહાસ પુરાણોથી આધાર આપવાનો ॥ અને તેમ ન થાય તો વેદાર્થનું ખૂન થાય છે એટલે વેદના જાળવકારે અસુર શાગનો અર્થ જાણુ એટલે પ્રાણ ઉપરથી કરે કે વૃત્તાદિનો અર્થ વિકાનો મેષ કે એવી કુદાતી વસ્તુઓ કરે તે ઉપવા વચનનો ભગ કરે ॥ અને વેદાર્થ સધાર્યું થને નથી તે રાણે પુરાણો ઉપર દાનવોથી જાણણેએ ચક્રવિલા ૫૬ પલ્લકાડી નાખી વેદાર્થને લગાડવાના છે અસુર ભતિ જે વે સમયમા ઉગમ સરખતિ વાગી હતી તે નિર્માને પાત્ર થઈ એ શાગના રૂપે મનાવા લાગ્યો ભારે પરદેશી તરીકે આવેલા અર્ધો જે મોટે ભાગે જાણણેના ટોળી હતા તેમને આર્ય જન્મ જાનવાયક થઈને એ શાગ સગાડવામા જુદા જાણણે પોને ગર્વ કરવા લાગ્યા જાણણે સર્વાપરિ થયા પડી ગોઠવાયલા પુરાણોમા એ જાણ દેખાય ॥

૧૩ પુરુઓ, યદુઓ, ભૃગુઓ અને જીલ થઈ વૈદિક સમયનો અને રાત્રો આ ભત્રયા છે નુઓ Asura in India યદુઓ માટે પૃ ૭૬ થી ૮૬, ભૃગુઓ માટે પૃ ૧૬-૫૫-૬૩ અવન અને દધીવી પણ એમા આવે છે (પૃ ૫૮) ભૃગુ-યુદ્ધ અસુરોના ગુરુ એ પુરાણમા પ્રસિદ્ધ છે વેદમા ભૃગુઓ દુભુઓના ગોત્ર છે

૧૪ Asura in India P 16, 60 યદુઓ વગેરે અને ભૃગુને પણ ગણે છે ભૃગુનું પશ્ચિમ એશિયાની એસિરિયા વગેરેની ભાષામા Phrygian નામ છે 'બ'ની એ તારફની ભાષામા 'ફ' થાય છે એવા દાખલાઓ આપેલા છે ભૃગુઓ અસુરો તે માટે પણ નુઓ પૃ ૧૭ અને ૧૮

આદિ પેલા ભતિઓ હતી. ૧૫ આ બધી ભતિઓ સિંધુના ઉપરના પ્રદેશથી સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ સુધી વસેલી હતી. આમાંની કેટલીક ભતિઓ સમુદ્ર અને નદીઓનાં નીચાન માટે બાંધીતી હતી. નાન ભતિમાં બે બેદ હતા. એક પર્વતવાસી અને બીજી જલવાસી. જલવાસી નાજ ભતિના હાથમાં અસુરોનું વહાણવડું હતું. ૧૬ આ ભતિઓએ સિંધુ અને સરસ્વતીના કંઠા ઉપર છેક મુખ સુધી, અને સમુદ્રના દીપે ઉપર આધિપત્ય મેળવ્યું હતું. આથી નીચાનમાં છેક અજ્ઞાન હતા. ૧૭ નદી અને સમુદ્રના વહાણવાસી મળતા દ્રવ્ય અને લેવા પડાવી લેવા માટે યોગ્ય વેર એ પણ આ સંસ્થાઓનું એક કારણ છે. એ વિશવના મૂળનું જ્ઞાન થતાં સમુદ્રનાં દ્વાર અને નદીઓ કળે લેવા માટે પણ આ સંસ્થાન થયા છે. સમુદ્રમંથનની પૌરાણિક કથા એ દરિયાઈ વેપારથી પ્રાપ્ત થએલી લક્ષ્મી અને તે લેવા દેવાનું રાજ્ય એ ઐતિહાસિક પીનાનું પૌરાણિક રૂપ છે. ૧૮

પશ્ચિમ હિંદની નદીઓ અને અસુરો

આ નદીઓના પ્રવાહ કળે કરવાનાં યુદ્ધો વેદિક સમયમાં ફક્ત સિંધુ સરસ્વતી અને એમની સખીઓને લાગુ પડે છે. બીજી હિંદની બીજા વગેરે મોટી નદીઓને તે સાથે સંબંધ નથી. આ બે નદીઓનાં મુખ એ સમયે હાલ છે ત્યાં નહિ પણ જુદી જ જગ્યાએ હતાં. સિંધુ નદી હાલ કચ્છના રણના ઉપર બાગમાં જ્યાં પૂર્વે સમુદ્ર હતો ત્યાં મળતી હતી. પશ્ચિમોત્તર હિંદની બધી નદીઓ મોટે ભાગે આ બે મહા નદીઓમાં પોતાનાં પાણી ઠલવતી. એ બન્ને નદીઓ એમનાં મુખથી છેક પંચબનાં મેદાનોના

૧૫ Asura in India: P. 96. પાઈટર, A. I. His. Tr. P. 290-97. પાઈટર પૂ. ૨૭૭માં રાક્ષસોને દર્શાવ્યાં પ્રભ કહે છે. પૂ. ૩૦૧-૮નું વર્ણન પણ તેવું જ છે. અહીં પાઈટરે આપેલા આધારો ભ્રમ.

૧૬ Asura in Indiaમાં નાગભવિનું વર્ણન ભુક્ષિ. P.P. 92-98. સિંધુ અહીં નદીઓ તેમજ પૂર્વની નદીઓ જલ અસુર નામોને કળે હતી. નાગભવિ એ અસુરોના મુખ્ય પેદાશિ હતી એ શ્રી જૈનજ્ઞાનમાં માન્ય છે. નર્મદાકિનારો કહેલેક લાગેલા કુલના હાથમાં હતો, એમનું જમણ નદીઓના માર્ગથી થતું. પર્વતવાસી નાગો વધુક કુલના. શ્રી જૈનજ્ઞાન સાક્ષી જરાકુંધ અને કારકીના ગાદો નાગકુલના અસુરો હતા એમ અને છે જરૂર એ મહેનો એમને આધાર મળ્યું નથી. જરૂર તે અસુર તો હતા જ.

૧૭ Asura in India: P. 35. "Arya navigation of the sea is unknown, whereas Asuryans is very often connected with the river. આથીને સમુદ્રનું જ્ઞાન નહોતું એમ એ સામાન્ય અર્થમાં કહે છે તે મોટાભાઈ કહે છે. અસુરની વાત મ્યાનમાં લેતા નથી. અસુરો પાસે નદીઓના જવા હતા. (પૂ. ૩૬). વેદમાં તુલ્ય થઈ કુલ વગેરેના સંબંધ જલ સાથે છે. પણ માટે કહે પછેના પરિશિષ્ટમાં ભુક્ષિ.

૧૮ સમુદ્રમંથનની કથાને ભુદાભુદા વિદ્યાને ભુદાભુદા રૂપમાં આપી અર્થ કરેલા છે. કાઈ તો કુદરતના દેખાણો સાથે એ કથાને સરખાવે છે. પરંતુ નવી શોધોએથી વેદના અર્થ (સુવિદ્યાના યોગ વ્યાક કરતાં) નવી દ્રષ્ટિથી કરવા પડતી એ વખત હવે પ્રાપ્ત થયા છે. વેદમાં આર્ય અને અસુરોના જે સંસ્થાઓ આવે છે તે ઝીલ્લવટથી વાંચનાં સમુદ્રમંથન એ દરિયાઈ વેપાર અને તેનાં કેન્દ્રો તથા આગેઈ દાપ કરવા મહેનો પેાળની સત્તા વધ્યા પછી આમેનિએ એક ભારે પ્રયત્ન કહેવાય. લક્ષ્મી વગેરે રાજો સમુદ્રમાંથી નીકળ્યાં અને તે માટે રેલા અને દેવો વહયા, મંથન થઈ વર્ષે વાહ્યું. વાસુકિ નામ વસોળ્યાનું રાસુ-મેન-બન્ધી વગેરે વાતો લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા મહેનો દરિયાઈ માર્ગ, ખરી લક્ષ્મી દરિયાઈ વેપારથી થાય છે, એ માટે લાંબું મુદ્દ વગેરેનું પૌરાણિક સ્વરૂપ છે. અસુરોનું નેકાખાતું નાગભવિના હાથમાં હતું. એમને રાજ વાસુકિ મંથનમાં દારૂં બ-ધો એટલે એણે અગત્યનો લાગ દીધો એમ જ અર્થ છે. હાલનું (૧૯૧૪) મહાયુદ્ધ એમ વેપાર વગેરે આર્થિક લાભ માટે હતું એમ વેદકાળનું આ આર્થિક મુદ્દ હતું. આપણા પૂર્વેકે થન માટે નહોતાં લડતા, બધા સાથે હતા એમ માનવાને કારણ નથી. મનુષ્યવશાય દરેક કાળમાં સરખો જ હતો અને સરખો જ છે.

ઉત્તર પ્રદેશ સુધી વહાણ ચાલી શકે એવી હતી ૧૯ એ બન્નેની નાનીમોટી સાત સાત શાખાઓને લીધે છેક ગાંધારથી ચમુનાના તટપ્રદેશ સુધીનો વિશાળ પ્રદેશ મહાસાગર પારના દેશો સાથે સીધો અને સરળ વ્યવહાર રાખી શકતો. ૨૦ સરસ્વતી નદી પશ્ચિમમાં સિંધુ અને પૂર્વમાં પારિયાત્ર (આરવલ્લી) પર્વતની દ્વારમાથાને સમાંતર વહી ગૂંચરાતની સીમામાં સમુદ્રને મળતી કચ્છના રણનો ઉપરો બાગ જેમ સિંધુનાં મુખોથી વ્યાપ્ત હતો તેમ ખખાતનો અખાત સરસ્વતીનું મુખ હતો એમ માનવાને કારણે છે એક મત એવો છે કે સરસ્વતી પણ કચ્છના રૂપને જ મળતી આ વિષયની ચર્ચા જુદા પરિશિષ્ટમાં કરી છે આ બન્ને નદીઓનાં મુખને ગૂંચરાતની સીમા સાથે નિકટનો સબબ હતો એ તો નિર્વિવાદ વાત છે આ કારણથી અને અમુરોના હાથમાં વેદ સમયનો જળવરનો આખો વ્યવહાર હોવાથી ગૂંચરાતનો કિનારો અમુર જલિનાં પ્રબળ માણાથી બરેલો હતો ૨૧

હેવાસુર સંઘામનો કાળનિર્ણય

વેદના સમયમાં વડુઓ અણુઓ વગેરે જલિઓ અને નાગ જલિની જળ સાથે સબધ ધરાવતી શાખાને ગૂંચરાત સાથે ખાસ સબધ હતો ૨૨ હેવાસુર સંઘામ—આર્યો અને અમુરોના સંઘામમાં હારણત બન્ને પક્ષની થવા છતાં પરિણામે અમુરો હારતા આવ્યા, અને વખત જતા ઉપર કહ્યું એવું જલિઓનું મિશ્રણ શરૂ થયું તે અરસામાં હિત્તિમિત્ર ધબોથી અમુર જલિના કુટા વ્યક્તિગત નેતાઓ પલળ અને બહાર વર્તના પ્રદેશમાંથી નાસી દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ કુટા કુટા પેતાની સત્તા ભળવી રહ્યા હતા ૨૩ આ

૧૯ આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા સરસ્વતીના પ્રવાહના પરિશિષ્ટમાં કરી છે

૨૦ આપણી પ્રાચીન ભૂગોળનો મહાકર્ણવ તે અરની સમુદ્ર, બગાળી ઉપસાગર નહિ એ ખાસ ખ્યાનમાવેલા છે એકાં પૌરાણિક સમ સમુદ્રોના અર્થ ગણવાનો નથી પરંતુ સામાન્ય ભૂગોળનો અર્થેવ ગણવ ને છે અને તે પૃથ્વીની ભૂગોળ માટે નહિ પણ ભારતવર્ષનો એ રીતે વરાહમિહિરે ભારતની નૈઋત્યે મહાકર્ણવને મૂક્યો છે તે ચર્ચા છે પ્રાચીન અમુરો વગેરે હિંદના વનનીઓના નૌયાન આ સમુદ્ર દ્વારા છતાં મહાકર્ણવ માટે જુઓ જુલનસહિતા ૧૪

૨૧ Asura in India PP 84 86 Pargiter A In His Tr P 304 7 આ બાબત વધુ ચર્ચા આગળ કરીશું
૨૨ Asura in India P 54 PP 79 96 શ્રી બેનરજ સાહેબે ચક્રોને નાગજલિના કહે છે અને તે માટેના તેમના આધાર સબધ નથી નાગજલિ અમુરોના ખાસ આગમપકની અને લક્ષ્યક જલિ હતી, અમુરોનું અને નાગોનું વાન એક જ સાથે પાતાળમાં હતું વગેરે ઘણી વિગતો પુરાણોમાં અને વૈદિક સાહિત્યમાં એ બેના સબધ માટે મળે છે બાહિ એટલે નાગ એ શબ્દ અમુરો—દૈત્યો માટે પણ વાપરેલો છે અને જુલનરને અહિ કહે છે પરંતુ ચાર્લોને ૨૫૪ રીને અમુરોના નામ નામના પેદા વિલાસના હોવાનો વિધિસતીય ઉલ્લેખ મળે નથી ચાર્લો અમુર જલિના હતા એટલું માત્ર ૨૫૪ થાય છે બહાર રોડને અવતાર ગણાતા અને તેમના અરણ્ય વખતે તેમના મુખમાંથી જન્મ નીકળ્યો અને સમુદ્રમાં પેડા એ વતને કેટલું વજન આપતું તે શંકા છે બરેલવન મરણ કાપીઆવાહને કિનારે થયું એ ઐતિહાસિક વાત ગણી શકાય ઐતિહાસિક નાગજલિમાં કંઈક નાગો નર્મદાકિનારે વસતા હતા એટલું તો ૨૫૪ છે

૨૩ Asura in India P 16 20 વેદ સમયમાં જન, બલ, પુરુષુત્ત, રોહિણ અહિ અમુરો વ્યક્તિગત (Individual) હતા એમ બેનરજ સાહેબનું માનવું છે કતલજ્ઞ એમના કેઈ પ્રસિદ્ધ કુળના ઉલ્લેખો નથી વેદકાળના પાછલા ભાગમાં જલિ બેના મિશ્રણ વખતે પૃથ્વ, વૈન્ય, જલિ, ભગન્ત, જરાસંધ, કસ, રાવણ વગેરે ઘણા અમુરો મળ્યા છે મિ બેનરજ સાહેબનું માનવું એમ છે કે આર્યોએ જે મિશ્રણ ઉત્પન્ન કર્યું તેમાં સામા પડી ઘડ્યા તે આ વ્યક્તિગત અમુરો પાછળથી ભવજર પ્રાણી—ચાતુધાન—Demon—ના અર્થમાં ગણાયા પૃ ૭૭ એમના અંત માટે જુઓ પૃ ૬૪ અમુરો અને આર્યોની ધાર્મિક ભેદ પણ હતો જ એ ગેડ આર્યોની કિંવાઓ પાછળથી ક્રોધ ક્રોધ કરવા લાગ્યા એમને કર્મ ન કરનાર, અદેવનું અયતન, અનત વગેરે કંડા છે પાછળના સમયોવાળા પણ વિવેક મનવાળાને આમ દૈત્ય અમુરો ગણવા લાગ્યા

પણ લાંબા સમયના ગાળામાં જુદાજુદા અસુર રાજ્યોનો કળનિર્ણય કરવા માટે કાંઈ સાધન નથી. મોહન-જો-ડેરોની શોધખોળોથી વેદનો આજ સુધી મનાતો સમય હવે ઘણો દૂર ગયો છે. ૨૪ ભેડે એ ખંડેરાના છેક ટળિયાના પટમાંથી મળેલી વસ્તુઓ વેદના લાંબા સમયના માત્ર એક લાગતી ગણી શકાય. એ રીતે ભેડો આ વ્યક્તિગત અસુર રાજ્યોના સમય ઈ. પૂર્વે ૩૫૦૦થી ૨૦૦૦નો માની શકાય. ૨૫ પાણિનિ અને ચાર્કના સમયથી તો એ પરંપરાઓ એટલા સૈકા નહીં છે કે છેવટમાં છેવટ બને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષથી તો પછી લગભગ તેમ નથી.

અસુરો-પશ્ચિમ હિંદનો કિનારો અને સમુદ્ર

હવે પશ્ચિમ એસિયાના દેશોમાં કાઠીઆવાડના કિનારા સુધી પ્રાચીન કળમાં સમાન સંસ્કૃતિ હતી એ તો સિદ્ધ થયું છે. ૨૬ એ સંસ્કૃતિ અસુર નાતિની હતી એમ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. વેલેટ વગેરે કહે છે, અને કાઠી આર્યેતર નાતિની હતી એમ મોહન-જો-ડેરોના લેખકોએ સિદ્ધ કરેલું છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી અને વેલેટ કહે છે તેમ અસુરો એસીરિયાથી હિંદમાં આવ્યા હોય કે હિંદથી એ બાહ્ય ગયા હોય એ વાદખરેત વિષયને અહીં છાડી દેવાની જરૂર છે. ૨૭ મોહન-જો-ડેરોના લેખકોએ પણ એમને જરૂરી 'આર્યેતર' સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ ક્યાં હશે એ ચર્ચા વધુ પ્રમાણે જરૂરે તે માટે મુક્તવૃત્તિ રાખી છે. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી કહે છે તેમ ભવિષ્ય પુરાણના એક હલેખ ઉપરથી-અસુરો સમુદ્ર પારથી આવ્યા હતા-આ લોકો એસિરિયાથી જ આવ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરી શકાય નહિ. પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રી અસુરોની ઉદ્ભવી હાર પછી એ લોકોમાંથી જેઓ આર્ય સંસ્કૃતિમાં ન બળી ગયા તે પાકા એસિરિયા ગયા એમ કહે છે તેને વધારે આધારની જરૂર છે. તેથી હલેખ એ લોકો હિંદના દક્ષિણ ભાગમાં અને દક્ષિણ હિંદી શાહાસાગરમાં ૨૮ તથા અરબી સમુદ્રના ૨૯ ટાપુઓમાં ગયા એમ માનવાને સ્વભાગ કારણ છે. એટલે એ વાદખરેત વાત પડતી મુઝી બધાએ ૨૯વીકારેલું એટલું સ્પષ્ટ કબૂલ કરવું નેહવે કે અસુર નાતિ વૈદિક સમયમાં પશ્ચિમ હિંદમાં જતનરૂપે કરીને રહેલી હતી; અને સમુદ્ર સાથેના તેમના વિશિષ્ટ

૨૪ જુઓ મોહન-જો-ડેરોના સર બેન મારશલના ગ્રંથનું કાચનિર્ણયન પ્રકરણ. એમાંના મોહનમાં મોહન અવશેષોને ઈ. સ. પૂર્વે ૩૧૦૦ થી ૩૬૦૦નાં ધારાવામાં આવે છે. આ અવશેષો પથ્થરપ્રમાણ કહે છે. એટલે અવશેષો સમય આજની ૫૦૦૦ વર્ષથી પણ ઘણો પાછળ ભય છે.

૨૫ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીએ વૈદિક અને એસિરિયન પ્રમાણે સરખાવી સમયનિર્ણય કર્યો છે. એઓ અવશેષોના સમયના અંતમાં અસુરોની નાતિ તરીકે ઉદ્ભવી હાર અને છે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષની લગભગર્થ માને છે. એટલે અવશેષ પછીનાં વ્યક્તિગત અસુર ૧૯વી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ની લગભગ માની શકાય. મોહન-જો-ડેરો અને હરપ્પાની મહેરો ડૉ. વેલેટ લાચો છે તે ખરી હશે તો કેરલાક અવશેષોના સમય નહીં થાય તેમ છે. પાંડુ મોહન-જો-ડેરોની અસુર સંસ્કૃતિના સમયનિર્ણય કરવામાં ખાસ મદદ કરે છે.

૨૬ Sir J. Marshall, Mohenjo Daro & Indus Civilization. ૧. ૫૦-૫૮.

૨૭ પ્રો. બેનરજી શાસ્ત્રીનું Asura in India અને વેલેટનું Indo Sumerian Seals deciphered.

૨૮ મવાયના ટાપુઓમાં-ભવા મુખવા-વગેરેમાં.

૨૯ અરબી સમુદ્રમાં લક્ષદ્વીપ, માલદીવ ઉપરાંત ધીબ ટાપુઓ હતા તે. Holdich: Gates of India. P. ૧૪૬.

૩૦ સિંધુમુખેથી ઉપર પ્રવાહે પંજાબ સુધી પણ અસુરોનો વસવાટ હતા એમ પૌરાણિક પરંપરા અને વૈદિક હલેખોથી સિદ્ધ થાય છે. પરસ્પરી નદી ઉપર એમની હાર વૈદિક સમયમાં ભણીતી છે. પુરાણોમાં અસુરો આસાથળ ઉપર વાસ લઈ હોવા એમ આવે છે. પાંડુ ખર્ચ આ પ્રમાણે સમજાય છે. વેદમાં અવશેષ ૧૦-૬૭મા સુકતમાં અર્ચુદ દેવનો હલેખ છે. એને અવશેષ અસુર ગણેલો છે.

સખધથી, ૩૧ અને સિંધુ તથા સરસ્વતી જેવી મોટી નદીઓ કારમીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય તેવી તેમની સત્તામાં હોવાથી, તે માટે સમુદ્રપર્યટન કરતા હોવાથી એ નદીઓના મુખવાળા આખા પ્રદેશમાં એમની ખાસ વરતી હતી શ્રી. જનરલ શાસ્ત્રી વૈદિક આધારોથી સરસ્વતી નદી ઉપર અસુરોનાં કેન્દ્રો હતાં એમ કબ્જ કરવા છતાં મુખ્ય થાણું (base) સિંધુમુખમાં હવે એમ લખે છે એમ ભૂવથાનું કારણ એ છે કે સરસ્વતીનું મુખ સિંધુથી જુદુ હવે એમ એ સ્પષ્ટ રીતે માનતા નથી ખરી રીતે એમને નદીઓનાં મુખ જુદાં હતા પણ બહુ છેડાં નહોતાં. એટલે એ જાને ઉપર અસુર કુળોનાં થાણું હતા ૩૩

અસુરો અને ગૂજરાતનો કિનારો

આ જાને નદીઓના મુખપ્રદેશના જલથી આનર્ત દેશ ઘેરાયેલો હતો ૩૪ વૈદિક અસુરોનાં પાચકુદ-પથજના-માં ચંદુ ઉર્વશુ, દુષ્યુ, બુજ્યુ, પૂક અને એમના સહાયક બૃગુઓ હતા ૩૫ બૃગુઓનું સ્થળ પૌરાણિક પરપરા પ્રમાણે નર્મદાના મુખ આગળ એ નામથી પ્રસિદ્ધ લગુકજમાં હવે એમના મુખ્ય પુત્ર્ય અચન ભગુને આનર્તના શર્યાતો સાથે બહેવાઇને સખલ હતો ૩૬ એ જ કુળના દ્વિપ્તી અને એમના કુળના સારસ્વત અગર પિપ્પલાદનાં સ્થળો પૌરાણિક પરપરા પ્રમાણે સરસ્વતીતીરે અને કેટલેક મતે

(મત ૧૨). પાંચમા મતમાં અસુરપુરી પશ્ચિમમાં હતી એમ લખે છે વિમિત્રાપુર શયમેમપર્ણી ક્રિયાદિથી શા ૫૧૧ મતમાં સાચણ અપાથી એટલે પશ્ચિમ તરફની અસુરપુરી એવા અર્થ કરે છે, અને ગ્રીસીય Western Castle અર્થ કરે છે અર્ધુંદને Watery Demon કહે છે આ અર્ધુંદ ને અર્ધુંદ-આણુ સાથે સખલ હતો પુરાણમાં મનુષ્ય વ્યક્તિઓના નામ ઉપરથી દેશોના નામો પડવાના દાખલા ઘણા છે ભુએ બસિના છેકરાઓ અગ, વગ, કલિંગ, પુન્ડ્ર, સુમ્લ વગેરે છે ને દેશના નામ જી ભારતના નવ ખંડના નામ પણ રાજુઓના નામ છે તો અર્ધુંદ અસુરના સ્થળ ઉપરથી અર્ધુંદ-આણુ નામ કેમ ન પડ્યું હોય ? આ માટે એકે સીધા પુરાવા નથી અર્ધુંદની પાસે થઈને વૈદિક સરસ્વતી આપતી હતી એ પર્વતની બીજ બાજુ કમ્બળા રણનો પૂર્વાવતાર સમુદ્ર હતો એટલે શ્રદ્ધાવર્તમાં રહેનાર આર્યે જાનિને અર્ધુંદનાયત્તમાં રહેનાર અર્ધુંદ દૈત્ય Watery Demon ત્રવાજાનિક રીતે સાથે અપાતીના અર્થ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ જાને સાચ છે અર્ધુંદને કાંદવેય નામ જાતિના કહે છે નામોના જલ-વહાણવટા સાથેના સંબંધથી પણ અર્ધુંદ Watery Demon કહેવાય

૩૧ Asura in India P 20 જેમ સમુદ્રને નળીનું રહેણું કહે છે તેમ મહાભારતમાં અસુરેનું રહેણું કહે છે વળી અસુરણા ન ચાંચવમ્, અસુરણા શરણમ્ વગેરે સમુદ્રને કહેવું છે

૩૨ સિંધુ, સરસ્વતી, કારમીરથી સમુદ્ર સુધી જઈ શકાય તેવી હતી તે માટે આધારો સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં ભુએ ૩૩ આ બધી થયો પણ સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં કરી છે Imp Gaz I. ૩૦માં સરસ્વતીનું મુખ સિંધુમુખ પાસે માનીને ત્યાં નાસ પામેલા શહેરોના ઘણાં ચિન્હો હતા એમ લખે છે ખરી રીતે એ ગ્રાસીન સિંધુના મુખની વાત છે ત્યાં સમુદ્ર શહેરો હતાં એટલી વાત નોંધવા જેવી છે

૩૪ સિંધુ અને વિપારાના મુખો કમ્બળા રણના સમુદ્રમાં અને સરસ્વતીનું મુખ ખજાત ૧૨ અખાત ૨૧ એટલે ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અને કાઠીઆવાડ એ જળથી ઘેરાયેલો જેવા આનર્ત એ કાઠીઆવાડના પૂર્વ તરફના કેટલાક ભાગને પણ કહેતા તે ભોલું

૩૫ Asura in India P 16 17, 18, 41, 55

૩૬ Pargiter A Ind His Tra P 265, 304, 194 97 દ્વિપ્તીને સ્થવનના પુત્ર કહે છે 'Cyavana is always connected with the west of India, the country around the Gulf of Cambay, in or near Sharyati's territory Anarta (P 196) પછી સ્થવને વૈકૂં પર્વત ઉપર (પશ્ચિમવિષય) ૧૫ કુંડુ એમ લખે જી ખજાતને ને વૈકૂંદનો સખલ જણીતો છે તે પાછળ સ્થુ છે

સાબરમતીને તીરે હતાં. ૩૭ આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સાબરમતીના સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ સાથેના સંબંધ અર્થે છે. યદુવેંશનું મુખ્ય રથળ આનર્ત દેશની રાજધાની કુસરવતી અથવા હારકામાં હતું, અને એ રથળ પ્રભાસના સાંનિધ્યમાં સરસ્વતીના મુખની પાસે હતું. ૩૮

આ પ્રમાણે વૈદિક મધ્યદેશ એટલે પંજબ અને હંડક એંસે બ્રહ્મવર્તની હતી આર્ય સંસ્કૃતિ, એની દક્ષિણે એટલે વૈદિક નીચ દેશ અને પૌરાણિક માતાલ અથવા અધિભુવનમાં અસુર સંસ્કૃતિ, અને એ બન્ને સાથે જોડેથી ઘસાતી જતી હિંદના મૂળ વતની દાસ લોકો એ બધે પથરાયેલા પડ્યા હતા, તેમની સંસ્કૃતિ હતી. એટલે અસુર સંસ્કૃતિ ગુજરાત કાઠીઆવાડના કાંઠાઓથી રાજપુતાનાના ઉત્તર ભાગ મુખી અને સિંધ તથા પંજબના કેટલાક ભાગ મુખી હતી. આમ આર્ય અને અસુર બન્ને સંસ્કૃતિઓ અને પાછળથી એમનું યથેચ્છ મિશ્રણ-એ બધું હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ગયું છે, ૩૯ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં આવ્યું, અજરોત મધ્યદેશમાં જન્મ પામી બધે પ્રસર્યું એ માન્યતા બહુ ભરેલી છે. આમાં અસુર સંસ્કૃતિનો સંબંધ પશ્ચિમ એસિયાના દેશોની વાત બાલ્યે એ મૂખી એકલા હિંદની દક્ષિણે નેતાં મૂળથી સિંધ-કચ્છ-ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના કિનારા સાથે જ હતો એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ૪૦

૩૭ દક્ષિણની કથા પુરાણોના સરસ્વતી માહાત્મ્યોમાં આપેલી છે. ૫૨ એ રથળ સાબરમતીતરે મુંઠે ૥ અને પિપ્પલાદ તીર્થ પાણ્ય ત્યાં પાસે જ મુંઠે છે. ૨૬૬ ખટલવાથી સરસ્વતીતરે મુંઠે છે. આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં આર્થો કરેલી છે. પિપ્પલાદની ઉત્પત્તિ એવાલ રીતે પુરાણોમાં આપી છે, એને સારસ્વત પણ કહે છે. એવાલકમાંથી વશવાનલ ઉત્પન્ન થયો એવા કથા છે. ભુમ્યુદના આ અર્થે વૈદિક સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં શો ભાગ લખ્યો તે ચર્ચવાનો અહાં જરૂર નથી. પણ એ અર્થે ગુજરાતની બુમ ઉપર થયા એ કહેવાને હેતુ છે.

૩૮ કારકાનું નામ કુસરવતી પણ છે. એ આનર્ત દેશની રાજધાની હતી, અને ચાલેલો રાજધાની પણ હતી. કાલ કાઠી-આવાડને સૌરાષ્ટ્ર કહેવા લાગ્યું. ખંડ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે એને કેટલોક ભાગ આનર્ત કહેવાતો હતો. પૌરાણિક કથા-કોપના લેખક ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારાને સુરાષ્ટ્ર અને કાઠીઆવાડને આનર્ત કહે છે ૥ એક રીતે ભરોવાર છે. પાઈકરના નકશામાં પણ એ રીતે આપેલું છે, પરંતુ આ બાબતમાં એક જ વાંધો આવે ૥ તે એ કે પ્રભાસ સૌરાષ્ટ્રમાં મૂળથી ગણાય છે. ઈ. સ. ની શરૂઆત એટલા જૂના ઐક લેખકો પણ સૌરાષ્ટ્ર (Sarestrene)ને લેખે કહે છે તે સિંધુમુખથી દુરવ આવે છે. એટલે અનિશ્ચિત રીતે (vaguely) આ બન્ને દેશો એક ભણતો દેશ કે એક દેશના ભાગ લેખે કે સરહદો મળેલી હોય. કારકા તે આનર્તમાં જ હતું. એટલે કથાક કાઠીઆવાડને પશ્ચિમ ભાગ સુરાષ્ટ્ર કહેવાતો હતો. ગુજરાતના કિનારા કિનારાની અનિશ્ચિતતાને કારણે એમાં ગણાયો હોય. એનું નામ જરી રીતે અનુષ અને અપરંત છે. આનર્ત દેશની કારકાપુરી કાલ છે તે નહિ એ સિદ્ધ થયેલું છે. મી. ક. કે. શાસ્ત્રી ભુગામકને કારકા કહે છે. (ભુગો પુરાતત્ત્વ વિભાગિક) ભારે પ્રદિશકારમાં થયું કરીને અહાંમહેમાધાય હાપીભાષ શાસ્ત્રી કારકાના પાસે મૂળ કારકાને જ કારકા કહે છે. એ બ્યાનબી લાગે છે.

૩૯ Asura in India: P. 69-77.

૪૦ Asura in India: P. 6, 11, 16, 18, 33, 3૬, 41, 42, 48, 69, 72, 77, 82-86, 100. આટલે રથે યો. બેનાલ શાસ્ત્રીએ અસુરોનાં મુખ્ય રથળો સિંધુમુખ અને સરસ્વતીતર ઉપર હતાં એમ લખ્યું છે એને મારે યાજ્ઞ આધાર આપ્યા છે. અર્થો મૂળ આધાર લંબાલના લાયકો આપ્યા નથી. સિંધુ અને અને સરસ્વતી દેશમાંથી મુખ્ય પાણું કદ નદી ઉપર હતું તે સ્પષ્ટ નથી. ખંડ કથાએ પૂરઝો સરસ્વતીને બન્ને કાંઠે હતા એમ લખે છે, અને રાતપથ પ્રાણજ પૂરઝો અસુરો હતા એમ સ્પષ્ટ લખે છે. (ભા. VI, 8-1-14) યો. બેનાલ શાસ્ત્રી પ. ૪૧-૪૨માં સિંધુ અને સરસ્વતી ઉપરનાં ભિલભિલ અસુરકુલો ગણાવે છે. સરસ્વતીના તટનાં અસુરકુલો, અણ, દુહ્યુ, મધુ, તૃપ્યુ, ૫૨ એમ કથાએ VI. 61-12 X. 53-4, I. 108-8 વગેરેના આધારે કહે છે. સરસ્વતી તટનાં કુલોને Main Body of Asuras કહે છે અને આ બન્ને નદીઓ મારે આર્થો સાથે Fight for the waterways (પ. ૩૦) કહે છે. અને ફેર એટલે જ કે યો. બેનાલ

ગૂજરાત અને વ્યક્તિગત અસુરો

વ્યક્તિગત અસુરોનાં શાણાંઓનાં પણ આ વિભાગમાં નામો મળી આવે છે મધુ દેવનુ મધુપુર ગૂજરાતમાં ૪૧ તાલુકાનુ તાલુકાનુપુર ગૂજરાતમાં ૪૨ હિર્ડિંગનુ હિર્ડિંગનન ૪૩ ગૂજરાતમાં બલિ રામને નર્મદાગિરિ બૃહદ્રથના બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞ કરાવેા હતો ૪૪ મહિષ ભતિના અસુરોનુ અને પાંદળથી કરકાટક નાગ-અસુર ભતિનુ રથાન નર્મદાગિરિ-માહિષ્મતી ઉપર ૪૫ તારકાસુરનુ રથાન પુરાણ પ્રમાણે ખસાત પાસે ૪૬ બાણાસુરનુ રથાન પણ મઈ દક્ષિણ ગૂજરાતમાં મૂકે છે પરંતુ એ ૨૫૯ નથી ૪૭ મહા નેમી, નિમિ, કાલયવન, આદિનાં રથોા અરબી સમુદ્રના નારા પામેલા રાપુઓમાં હોવાનુ સમન્ધ

સરસ્વતીને કંચના રણમાં સિંધુને મળતી કહે છે અને સિંધુને એક કિરી હાલને રથો વહેતો પણ માને છે ભયરે ખરી રીતે સિંધુના બધા કાંઠા કંચના રણને મળ્યા વિપાસા સ્વનન કંચના રણને મળતી અને સરસ્વતી સ્વત્ર દક્ષિણ સમુદ્રને મળતી આપણા ભૂગોળકારોનો 'મહાલેખ' તે આખી સમુદ્ર અને તેની નીચેનો હિંદી મહાસાગર બચાળી ઉપસાગર સાથે મધુ પ્રાચીન સખધ નથી ભારતની ભૂગોળમાં વાનમિહિર જુહલ સહિતામાં નૈઋત્યમાં જ મહાર્ણવોડપ્રૈવ એમ કહે છે ૪૧ મધુમતીપુરી મધુઆને કહે છે દોષ મતે મેહેરા પણ ગણાય છે એ થયાને અહીં રથાન નથી. બન્ને સરસ્વતીના પ્રવાહ સાથે સખધ ધરાવે છે એ વાન એ લેખ ઉપરથી સમજરો મધુ દેવ આનર્ત સાથે સખધ ધરાવે છે તે માટે આગળ લખીયુ ૪૨ તળાભ-તાલુકાનુપુર ભુજો કાપીઆવાડ ગેઝેટીઅરમાં તળાભ રાજ

૪૩ હિર્ડિંગ વન પાવાગઢ અને ગોધરાનાં જગતોમાં ગણાય છે મઈ કાંઈઆવાડમાં કહે છે મહેસુર ગેઝેટીઅર મહેસુરમાં આવેલા ચીતવડકાં તાલુકાના ગામમાં મૂકે છે રાજસોજર (નવમી સદી) કાન્યમીઆસામાં ગૂજરાતની નદીઓ ગણાવા મહી અને નર્મદાની વચ્ચે હિર્ડિંગ નામની નદી લખે છે એનો હાલ પતો વધી દાદર વગેરે નદીઓની પૂર્વાવતાર દોષ રહેજ મોગી નદી હરો હાલ ગોધરા ઇલાખાં 'હંહપ નદીમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યુ ભૂાય છે મહાભારતમાં સહદેવ ગૂજરાતમાં આન્યા બાદ ધરોતથને (દેડિંગ) લકા મોકલે છે અને રકહપુરાણ એના પુત્રનો સખધ મહીસાગર રથમ સાથે બાવે છે આ પરપરાઓ હિર્ડિંગ વનને ગૂજરાતમાં મૂકવા માટે ટીક ગણાય

૪૪ ભાગવત રક ૮ અ ૧૮ સ્લોક ૨૦-૨૧ ભૂચમાં વિષ્ણુએ જામનરૂપે પૃથ્વી માગી ને લેતી વખતે વિરા' ૨૫ કીપુ એ ઉતરપદી માટે બલિએ ટોધુ માર્યું પણ વચન પાળ્યુ બલિએ દેયોને કહ્યું કે એ કાલ આપણા પક્ષમાં હતો તે દેવોના (આર્યોના) પક્ષમાં ગયો છે કાલને આખીન બધા છે

૪૫ N De's Geographical Dictionary of Ancient India P 119 120 મહેસુરને મહિપાસુરપુર અને માહિષ દેસ કાવવા મહેસુર ગેઝેટીઅરના લેખક યે રાષ્ટ્ર વગેરે એ પ્રચલ કરે છે તેની વિરુદ્ધ ચર્ચા કરી છે અને તે ખરી છે અશોક પાતાનો માણસ મોકલેતો અને મહાભારત આદિના આધારથી અનુધ દેશની રાજધાની માહિષમતી, અને ત્યા મહિષ દેસ એમ પુરવાર થયુ છે એને મહેધર-મહેધરપુર પણ કહે છે મહી અને નર્મદાની વચ્ચેનો એ દેસ વિરોધ તારકા સુરને મહિષ અસુરો મહદમાં આવેલા તેમનો દેસ પાર્સટર ત્યા પાંદળથી કરકાટક નાગો આન્યા અને રથા એમ લખે છે અસુર ભતિના પ્રવાહ અહીંથી દક્ષિણમાં મહેસુરમાં જઈને વરોા અને એ દેશનુ નામ મહિપાસુરપુર-મહેસુર ૫૬પુ

૪૬ રક પુ કૈ જ સ્તભતીર્થ મહીસાગર સગમ-નાગરખડ તાપ્રવળી નગરી જન્ને રીતે ખસાત

૪૭ બાણાસુરનુ રથાન હિંદના ચારે છેડે અને વચ્ચે ગમે ત્યાં દરેક પ્રાતવાળા મૂકે છે શ્રી નરહાલ દેની Geo Dic of An Indiaમાં લગભગ છથી આઠ જગ્યાએ બાણાસુરનુ રથાન કહે છે એમાં મત્સ્યપુરાણ પ્રમાણે ત્રિપુર નર્મદા કિનારે આવેયુ તે બાણાસુરનુ નગર એમ કહે છે એ જ સોલિતપુર મધ્ય હિંદ, આસામ, હિમાલય-કર્મોન છબોા, મદ્રાસ બધે એ રથાન મૂક્યુ છે બાણાસુર જાંિના પુત્ર કહેવાય છે અને અસુરોની સામાન્ય પરપરા પ્રમાણે એ પશ્ચિમ હિંદમાં જ હોય પણ પ્રસિદ્ધ ન્યૂઝિયોને બને લઈ જવાની આપણા લોકની રીત છે મદ્રાસ પાસે મહાજગિપુર કહે છે તે બલિનુ રથાન મનાય છે પરંતુ તેનુ ખર નામ મહામલ્લપુરમ છે

છ.૪૮ પૌલસ્ત્યો-રાવણુ આદિ રાક્ષસ જાતિના અસુરોનું સ્થાન લંકામાં. લંકાનો સ્થળ નિર્ણય વાદસ્પદ હોઈ અહીં કરવો જરૂરનો નથી. પરંતુ હાલનો સીધાનનો ટાપુ લંકા નથી અને લંકા દક્ષિણ સમુદ્રમાં કોઈ સ્થાને હોવું ભેધએ એવો વિદ્વાનોનો મત છે. ૪૯ આ લંકામાં જ્યાં માટે દત્તર દિલ્હીમાંથી મુખ્ય ધારી રસ્તો ગૂજરાતનાં બંદરોએ યદને હતો. ૫૦ આમ અતુર કુલોના મોટા ભાગનો સંબંધ આપણા કિનારા સાથે હતો. વ્યક્તિગત અસુરોમાં જાતિઓના મિશ્રણ વખતે પ્રસિદ્ધ મથુરાનો કંસ, મગધનો જરાસંધ અને પ્રાગ્જ્યોતિષ (આસામ) નો ભગદત્ત, અને ચેદીનો સિયુપાલ એટલા ગૂજરાતથી વેગળા હતા. મથુરાથી તો જામના મારફતે સરસ્વતીમાં થઈ ગૂજરાતના કિનારા સાથે સીધો સંબંધ સુલભ હતો. ૫૧ એટલે જ પુરાણો અને મહાભારતાદિમાં ચાલેલા અને પાંડવોનું મથુરા, અને હસ્તિનાપુર તથા ઈન્દ્ર-પ્રસ્થથી દ્વારકા આવવું વારંવાર સહેલાઈથી થઈ શકતું.

અસુર કંસકૃતિ ગૂજરાતથી દક્ષિણમાં ગઈ

પશ્ચિમ દિલ્હી-ગૂજરાત ખાલુનાં અસુરોનાં મૂળ યાજ્ઞાંભિમાંથી અસુરો અને એગની વધીયદી સંસ્કૃતિ દિલ્હના પૂર્વ અને દક્ષિણ ભાગોમાં ગઈ એ રમ્ય છે. ૫૨ મૈત્રુરમાં અસુરોની જે પરંપરા અને રચનો બતાવાય

૪૮ સહદેવે વિગિજ્ય (દક્ષિણ) કશી વખતે ભણેલા બાલુ બાવ્યા પછી સમુદ્રના ટાપુઓના વતની અસુરો પાસે કર લાગેલો દેવા દૂતો મોકલ્યા. કાલયવન આદિ એ બાલુના ટાપુઓના હતા.

૪૯ આ બાબતની ચર્ચા માટે શ્રી નેલાસ દેવી Geo. Dic. of An. Indiaમાં લંકા રાજ્ય ભુમિ. ૫૫ Indian Hist. Qur.માં આ ચર્ચા થયેલી છે. એક મત અમરકંઠક આગળ લંકા અને બીજો માલદીપ આગળ કહે છે. સીંહોન લંકા નથી એમ થયું પુરાણ મતે છે. સીંહોનનું પૌરાણિક નામ તામપાણી દીપ છે. એ પછી લાંકા દેશના સિંહબાહુના પુત્ર વિજયે, અને બીજો મતે સિંહલપ્રભરે એનું નામ સિંહલદીપ પાડ્યું. એ નામ પણ પ્રાચીન છે. લંકાનું નામ સિંહલદીપ પાડ્યું એ વાત જમશૂક છે. રામાયણ કશરથ રામના વખતનાં લંકામાં રાવણ અને સિંહલદીપમાં બીજો રાજા કહે છે. પાંડવ પૌરાણિક ભૂગોળ પુરાણો કરતાં વધારે મોક્ષસ લખનાર વરાહમિહિર (૫મી સદી) દક્ષિણના રસો ગણાવનાં લગ્ન દક્ષિણેન લંકા એમ શરૂ કરી પછી ધોડા દેશ ગણાવી સિંહલ ગણાવે છે. એટલે સિંહલદીપ-સીંહોન અને લંકા ભુરા સમન્ય છે. ૫૫ ચર્ચા ઈન્ડીયન હીસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટરલીમાં બીજા મતના નિરાસ કરીને કરેલી છે. અને એ લેખક લક્ષ્મીપ માયલીપમાંથી એકને લંકા કહે છે. ગમે તેમ પણ એ દેશ ભુરા છે. વરાહમિહિર લંકા અને લોન્ગીટ્યુડીન (longitude) એક કહે છે ભયારે સીંહોન તો તેનાથી બહુ પૂર્વમાં આવે. ચક્ર. પુ. કી. એક કહેમાં પણ સિંહલ અને લંકા ભુરા કહ્યાં છે.

૫૦ મહાભારત સ્થળાપર્વમાં દક્ષિણના સિંધવ્યવ કરી બ્રહ્મકથ આવેલા સહદેવે લંકાના રામને કર લેવા મોકલ્યને મોકલ્યો. ૫૧ જામના શરસ્વતીને મળી હતી તે માટે શરસ્વતીના પ્રવાહનો લેખ ભુમિ.

૫૨ Asura in India: P. 69. એ. જેનરલ શાસ્ત્રી લખે છે કે અર્ધલેલેના સમયમાં (જેને એ ક્રાશાણ સમયની ભગભગ ખૂં છે) અસુરો મધ્ય દેશ સુધે પૂર્વ તરફ ગયા. 'They had left the North and the West far behind.' અપર્વ X. ૧-6માં અંશિરોને માટેના ઉલ્લેખમાં 'પ્રતીચીન' શબ્દના મુદ્દોષીય વિરાટોએ કરેલા અર્થ અધંગત ગણાવી એને સીધો અર્થ પશ્ચિમના એવો કરે છે." Pratiche (Av. X. ૧-6) is an indication that the Asuras had travelled beyond the Sarswati. અપર્વ. XII. ૧-૫માં પ્રતીચીન સમયમાં પૃથ્વી ઉપર દેવોએ અસુરોને કરાવ્યા એમ કહ્યું છે. એ પૃથ્વી કે નર્મ નદીઓ પહેલાં જ્યાં આગળ પુ. ૭૭માં આ પ્રમાણે લખે છે: "Asura in his greatness and decline has been traced above from the Indus Valley to the east of India from the Arabian Sea to the Bay of Bengal. He came from 'across the sea of salt water', and carried gradually his headquarters on the 'Ganges & Jumna'." યથા દેવા અસુરો પદા સુવપ્ત વાલિરે (મ. X. 151-3) એ આધારે આર્થો પણ પ્રથમ એમને આન આપવા. શ્રી જેનરલ શાસ્ત્રી દક્ષિણે લંકા, પૂર્વ મગધ

છે તે મૂળ ગૂજરાતના અસુર રથળો છે પરંતુ અવસ્તરે ગંગવતીતટેથી દક્ષિણમાં જઈ ત્યાં ધર્મપ્રચાર

અને એ સાથે, ઉત્તરમાં તક્ષશીલા, એ જ્યાં અસુરો સિંધુમુખ અને સારવતીના પ્રદેશમાંથી ફેલાયા એમ સંબોધ કરે છે (પૃ ૩૩) પૃ ૮૭મા મહાદ્વાર ૧૩-૭, અસ્તર ૪૩, વિષ્ણુ ૪-૧૧ હરિવંશ ૧-૩૩ વાયુ ૬૪, વગેરે બીજા આધારો થી યદ્વે અસુરો હતા એમ સિદ્ધ કર્યું છે પૂર્વમાં વૈદિક સાહિત્યમાં અસુરો છે એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે તે આગળ ભેધુ યદ્વેઓની સગા ગૂજરાતથી અસુરાસુધી હતી એમ પણ સિદ્ધ કર્યું છે (પૃ ૮૩) પૃ ૮૪મા હરિવંશની યદ્વેઓ માટેની ખરપરા પાલિનિધી ભૂની છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે (જોકે હરિવંશ પાલિનિ પછી લખે લખાયુ હોય) એ પછી આર્યાવામન ગ્રંથ સૂત્રોના મહાભારતનો ઉલ્લેખ અને હરિવંશ એની પૂરવણી એ બધું બતાવતી યદ્વેઓની પૈર લિંક પર પરઃ વૈદિક સમય સુધી પહેલે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે એતરેય બ્રાહ્મણ VIII ૧૪ ઉપરથી અસુરો અથવા દેશની નૈઋત્યે હતા એટલું સ્પષ્ટ થતો છે એમ પણ કહે છે પછી લખે છે કે "The Harivansa (૬૪) gives their exact situation-Yadu's father Harya siva married to the daughter of Asura Madhu called Madhumati founded a new kingdom called Anarta & Surashtra, and also known as Anup on the beautiful sea beach Thus the Yadus must have crossed over the sea to their west And without doubt it is the Arabian Sea" પ્રો. જેનરલ સામી યદ્વેઓને ગૂજરાતમાં ઉપરની ચર્ચા સુબળ મૂકે છે તે બદલાય છે એ હોય અરબી સમુદ્રની બીજા બાજુથી આવ્યા તે માન્યતાની ચર્ચા આગળ કરેલી છે યદ્વેઓ બાપ હર્યશ્વ કે ચયાનિ એ વાદશ્વર બાબત અહીં ચર્ચાયું નહિ બલ્કે રીતે એ અસુર ભવિતો કરે છે ચયાનિનો સંબંધ પણ પશ્ચિમ હિંદ સાથે છે આવી ભવિતી મુલો પુરાણોમાં છે મધુ દૈત્ય યદ્વેઓનો સગો શ્રીકૃષ્ણ પોતે મધુ ઉપરથી ચાપલ કહેવાય અને મધુને માર્યો માટે મધુસૂદન આ બધી ક્રમવલ્લના ઉલ્લેખ પાર્શ્વેશી રીતે કરવાના છે પ્રો. જેનરલ સામી નાગપુરાસ્મૃતિયમ્મ બેબોગેનાની Adad (Hadad ને માટે પરિશિષ્ટ બમાં લિંગપૂલ-ચકલ વગેરેના લેખમાં ચર્ચા કરી છે)ની એક મહોર (seal) જડી છે એ ઉપરથી પશ્ચિમ એશિયાની અસર બતાવે છે મોહેન-જો-દરોએ એ વાત સાબીત કરી છે પ્રો. જેનરલ સામીએ ભૂજાએ યદ્વે, ઉર્વશ્વ, પૂર આદિ પાંચ ભવિતોના સંબંધ છે એમ પુરવાર કરીને (પૃ ૫૭ થી ૭૦) ભૂજ અથર્વવેદ અને અગિરસુ એ રાણો એક જ ન્યક્તિ માટે છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે એ આખી ચર્ચામાં ઉત્તરમાં તેમ નથી અથર્વવેદ અસુરોનો વેદ એ વેદ મળ્યો ભૂજા અને અથર્વ વેદ પોતે રાણ સજા (X ૭)માં કહે છે તેમ જાણ વેદમાં પુરાણો છે ભો મા નિવડે ભાડકર મેમોરિયલ વૈદ્યમમ્મ અથર્વવેદનું પશ્ચિમ એશિયાનું સામ્ય એક લેખ દ્વારા જાણ્યું છે એ વેદના કર્તા ભૂજા, ભૂજાના કુલર્તુ નામ અગિરસુ અને એમણે પ્રસારવેશા મતર્તુ (craft) નામ અથર્વ એટલે એ માનવા અથર્વવેદ કહેવાય અથવાને ભાગવે કહે છે પરંતુ અથર્વ પોતે જ ભૂજ છે એવો મત પણ છે અથર્વ અથર્વવેદ એ અથર્વવેદને અગિરસુ ભૂજા નામ મળીને બીજા વેદોથી લિલ ન્યક્તિ ગત કર્તાપણ એ વેદને મળેલું છે આ વેદને વૈદિકોએ પાઞ્ણથી સ્વીકાર્યા ત્યાંસુધી વેદચત્રી હતી શ્રીભ્યોર્તોર્દ મોહન યદ્વેશ કૃત Ethical conception of the Gathasમાં પણ આ બાબત ચર્ચા રહેજી ભૂજી રીતે કરે છે અને જરૂરોત્રી ધર્મને અગિરસુ વેદ ગણે છે એઓ એક સમાન પ્રાચીન ધાર્મિક સંસ્કૃતિના જલ્લ લિલ રૂપના જલ્લ મહાન પ્રચારક પયશબરો મળાવે છે અને નરનારાયણના નારાયણ સુનિ એ પોતે જ ખાસ્તીઓના પયશબર જરૂરોત્ર એમ સિદ્ધ કરી, પહેલા પયશબર ભગવાન નારાયણ જરૂરોત્ર, બીજા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોવિંદ અને ત્રીજા ભગવાન તથાગત ગૌતમ (બુદ્ધ) એમ કહે છે ત્રેએ એક જ ધાર્મિક સંસ્કૃતિ લિલિલિલ રૂપે કહી આમ આખી હિંદુ સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ પશ્ચિમમાં છે તે દેશના જન્મી કે હિંદની પશ્ચિમમાં તે કહેડું મુશ્કેલ છે બધી રીતે ભારતની પશ્ચિમ સરહદ અનિશ્ચિત છે ભૂજાએ અથર્વવેદના કર્તા હોય અને અથર્વ પોતે ભૂજ હોય તો પછી પશ્ચિમ હિંદ-આર્ય-આ પૌરાણિક પર પરઃ એમને મૂકે પશ્ચિમ એશિયા સુધી એક સંસ્કૃતિ હતી એ સિદ્ધ વાત છે તેમને જન્મ કયા એ જ નહીં કરવાનું છે હિંદમાંથી એ કેમ ન ગઈ હોય ? અને એ આખી અસુર સંસ્કૃતિની જન્મભૂમિ નહિ તો એક વખતનું કેન્દ્ર ગૂજરાત કહી આવાહરો કિનારો કેમ ન હોય ? આ બાબતો અથર્વવેદની કે તેના કોઈ ભાગની રચના પણ કયા થઈ હશે તે નથી સૂચવતી ?

૫૩ Mysore Gaz I P 273 76 જેટલે સમયમાં કમ્પસર નામનું નામ છે તેનું પ્રાચીન નામ રત્નભદ્રા છે ત્યાં

પરિશિષ્ટ ૬

કર્ચો. ૪૫ બંગાળી હપસાગર હપર અસુર સંસ્કૃતિ અરણી સમુદ્ર હપરથી ગઈ. આ સંસ્કૃતિ કાળે કરીને મલાયાના ટાપુઓ સુધી પ્રસરી. ૫૫ બલિનું સ્થાન બવા પાસે ગયું. ૫૬ કંબોજા હિંદની પશ્ચિમેથી ક્ષત્રદેશની દક્ષિણ-પશ્ચિમે ગયું. ૫૭ ખંભાતના અખાત હપરનું તામ્રલિપિ બંગાળના હપસાગર હપર ગયું. ૫૮

અસુરો અને શિવપૂલ

આ અસુર સંસ્કૃતિના પ્રચારની એક મુખ્ય બીના તે શિવ અને રહેલી પૂલ અને તેનો વિસ્તાર. દેવી-પૂલ પણ આમાં ગણી શકાય. ઋગ્વેદમાં રુદ્ર છે જ્યાંથી ઐતિહાસિક શિવનું સ્વરૂપ થયું એમ મનાય છે. એ મૂળ અગ્નિ હપરથી થવાનું પણ મનાય છે. ૫૯ શિવપૂલ અનાર્થોની હતી, વેદમાં એની નિંદા છે એમ પણ કહે છે. ૬૦ એ શિવપૂલ દાસલોકોની હતી એમ એક મત છે. પાછળથી ને ત્રિશલ્પ થયું તેમાં વૈદિક રુદ્ર અને અનાર્થોની શિવપૂલ ત્રિશ્વ હિંદુ સમાજની પૌરાણિક શિવપૂલ સાથે મળી ગઈ. ૬૧ આમ હોવા છતાં ઋગ્વેદનો રુદ્ર એ આર્થોનો દેવ નથી, પણ અસુરોનો દેવ છે. વેદમાં નદિથી શિવ-પૂલ એ દાસલોકોની હતી કે અસુરોની એ સ્પષ્ટ થયું નથી. ૬૨ પરંતુ શિંગાકાર વસ્તુઓની પૂલ પશ્ચિમ

અગરત્વે લાગવી શકસને પચાસી એમ કહે છે. જૈનમ અને કલ્પનાં નામ પણ ત્યાં કવિશીતરે બતાવે છે. અગરત્વ તામીશ અને કલ્પ તેમજ બાવાના કતો ગણાય છે. ત્યાં હરિકર ગામમાં શુકાભુર, ચિત્ત કુર્મમાં હિંદીબાસુર, અને શાસ્ત્રીની દેકરી-માં મહિષાસુરનું સ્થાન કહે છે. ખરુરામે રિષિો હઠાવી ત્યાં સાત કોકિલ, કાટ-વિરાટ-મહારામ, કોકિલ, હેંગ, કલ્પ, કલ્પ — બનાવ્યાં ત્યાં સોરાખ (Sorab) વાલુકા છે તેને જગદગ્રિની સુભિનું સ્થાન કહે છે. સુભિનું સોરાખ થઇ ગયું. ચંદ્રશૂરી પાસે રૈશુકનું મંદિર. કાલાહલમ્મા (કાલાર) પાસે કાતૈવાઈ અર્જુનને પરશુરામે માર્યા. 'હીરધુમલપુરમાં પરશુનું મંદિર એનું પ્રાચીન નામ ભાઈવપુરી. એ ગામમાં જગદગ્રિ સરંધક કર્યો એમ કહી ત્યાં યુ. સે. ૮૬ (ઈ. પૂ. ૩૦૧૨)ને લેખ બતાવી શ્રાહલોને કાન બળ્યાનું કહે છે. મેસુર ગેઝેટીયરને લેખક પોતે જ એ લેખ બતાવતી બારે છે. આ બધી વિગત હપરથી જાણી કે 'પર'પાચો મૂળસ્થાત બાલુથી દેવી શીતે મેસુર બાલુ ગઈ છે, અને તેને જેવાં ૧૫ થયે છે. આ પર'પાચો મેસુરથી મૂળસ્થાતમાં આવી એમ કાઈ કહે તે તે આખા ઇતિહાસથી અવલું છે.

૫૪ આ બાબત સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. ડૉ. કુ. આર્યવન્ત S. Indian Culture ૫. ૧૮ ભુચો.

૫૫ Asura in India: P. 33.

૫૬ બવા પાસે ખંભાતના ટાપુ ત્યાં હિંદ બહાર હિંદુ ધર્મની આજે એક જ જગ્યા ગણાય છે.

૫૭ કંપોડીઆ.

૫૮ Asura in India: P. 121-123. Pre-Aryan Pre-Dravidian Maritime people of Indian બાબત લખતાં કહે છે: "This Pre-Aryan Pre-Dravidian Civilization extends at least from Kamboja in the North west to Cambodia in Indo China, from Tamruk in the gulf of Cambay to Tamruk in the gulf of Bengal." તામ્રલુક વાલુકાલિપિનું પ્રાકૃત નામ છે. પ્રો. બેનરજી Webern Ind. Stud. ને આધારે લખે છે. ખંભાતનું તામ્રલિપિ નામ બીલ સ્વતંત્ર આપારથી આમજ આપણે સિદ્ધ થયું તે ભ્રષ્ટ્ર છે.

૫૯ Bhandarker's Shaivism થુ. કે. શાસ્ત્રનુત. શૈવ સંપ્રદાય.

૬૦ એ. જ. ભુચો. વેદમાં સિદ્ધિય: ને ૬૨ રાખવા ઉદ્દેશ માર્યો છે. (અગ્નિદે).

૬૧ Asura in India: P. 14, 17. રુદ્ર, શિવ ને શિવપૂલ એમી થઈ ગયાના બીલ પણ ઘણા પુરાવા છે. રુદ્ર અ-સુરોનો દેવ છે તે માટે પૂ. ૧૫માં ચર્ચા કરી છે. રુદ્રને ભેવજ કહે છે અને ભેવજ એ અસુરોની વિષા હતી. આર્થો વૈદકથી અજ્ઞાન હતા વૈદક, રવાપર, ભ્યોતિષ વગેરે અસુરોની વિષાએને અસુરાયા કહેતા અગ્નિદે ૨-૩૩-૭માં કહ્યું જાણી કહે છે તે જલસંધી ભેવજને લખ્યું એમ પ્રો. બેનરજી માને છે. બોર્કહેરે કહ્યું સંબંધ જલ સાથે છે તેનો એ વિરોધ પુરાવા છે. ૬૨ અગ્નિદેમાં શિશુદેવા: શિશુપૂજાની નિંદા છે તે આર્થેતર વર્ણવી છે. દસિની છે એમ એ મનાય છે તે માટે આપાર નથી.

એશિયાના દેશોથી હિન્દુસ્તાન સુધી સર્વવ્યાપી હતી એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે. મોહેન-જો-ડોરોનાં ખડેરોમાંથી પશુપતિ શિવની અચર જેમાંથી ઐતિહાસિક શિવપૂજા નીકળી એવા તદ્દપ દેવની મૂર્તિઓ અને શિક્ષ આકારનાં વિંગો બને નીકળેલાં છે ૧૩ એ સ્થળે અસુરો અને દારો રહેતા હોય અને બનેની મિત્ર પૂજાની વસ્તુઓ હોય એ જેમ સમ્ય છે તેમ અસુરોની કોઈ ભતિ વિંગપૂજા પણ કરતી હોય એ પણ સમ્ય છે પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે અસુરો શિવપૂજક છે નાગલોકો ને અસુરોના એક ભાગ છે તેઓ આદિદિન હાટકેશ્વરતા પૂજકો છે ૧૪ એટલે શિવ અને વિંગ બને પૂજા કદાચ અસુરોમાં પણ હોય પાશુપત સપ્રદાય ઇસ. ની શરૂઆત પહેલાં ઉત્પન્ન થયાનું મનાય છે ૧૫ મોહેન-જો-ડોરોનાં અવશેષોમાં ને ત્રિમૂર્તિ, ૧૬ શિવની મૂર્તિ અને વિંગો નીકળ્યાં છે એ શિવ અને વિંગની પૂજાઓ એટલા જૂના સમયમાં હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. શિવની મૂર્તિ આસપાસ પશુઓ રાખેલાં છે તેથી પશુપતિ નામનું સૂચન કરે છે વળી એ મૂર્તિની કેટલેક ચિહ્નો છે તેને કહોરાનો છોટા ન હોય તો ઊર્ધ્વ મેદુ હોવાનું મનાય છે ૧૭ આ બધું એ સમયે શિવ અને વિંગપૂજા ઐતિહાસિક શિવ જેવી નહોતી એમ માનીએ તોપણ એ પૂજાઓ જેમાંથી નીકળી એનાં પૂર્વસ્વરૂપ જેવી હતી એટલું તો ચોક્કસ છે પાશુપત મત શરૂ થયાનો ને સમય કહીએ છીએ તે લુહરીસાચાર્યના સમયને આધારે કહીએ છીએ. પરંતુ પૌરાણિક પરંપરા પ્રમાણે લુહરીસા પાશુપતાચાર્ય તો શિવના છેલ્લા અવતારરૂપ છેવટના આચાર્ય મહાતા હતા એ પહેલાં ધણા આચાર્યો થયાનું જણાવેલું છે ૧૮ તો પછી પાશુપત મત અચર તો એ મતના પૂર્વાવતારરૂપ મત

મો. જોનરલ પણ એમ જ માને છે શિક્ષપૂજકો બાપેલા કિન્વા-સાદોમાં રહેતા એમ પણ લેવા એ ઉન્નય ઉપરથી સમભય છે સ્વ-શિવ અસુરોના ખાસ દેવ છે એમ ગુણેલો વગેરે ઉપરથી સિદ્ધ થયા પછી, અને રફેલી અધર્વવેદની ભાવના ૨૫ થયા પછી અસુરોની જ કોઈ ભતિ વિંગપૂજા કેમ ન હોય? નાગલોકો શિવપૂજક હતા એમ માનવાને કારણ છે, અને મોહેન-જો-ડોરોમાંથી વિંગો નીકળ્યાં છે પશ્ચિમ એશિયામાં શિક્ષપૂજામાંથી ઉદ્ભવેલી રાજપૂજા વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે ૨૬ પુ. કો ક્રમમાં પાતાળમાં દેવો, નાગો રહેવા છતાં હાટકના વિંગના પૂજક નાગોને કદા છે

૧૩ જુઓ. માર્શલના મોહેન-જો-ડોરોના અધના પહેલા ભાગનું ધર્મે ઉપરનું પ્રકરણ અને તેને લગતા ચિત્રો.

૧૪ ૨૬ પુરાણનો આ ભાગનો ઉન્નય પાતાળના લેખમાં આપ્યો છે જા માનસકરણાઈએ નાગરોત્પત્તિના લેખમાં આ ભાગનો ઉન્નય કરેલા છે

૧૫ Bhandarker's Shaivism (તેવાક્રમ)

૧૬ આ ત્રિમૂર્તિ તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ નહિ એ પાછળનો ખ્યાલ છે પહેલા શિવને પણ માર્કા કરતા એવી શિવમૂર્તિઓના ઉન્નય ડૉ. ગોપીનાથ રાવના Elements of Hindu Iconographyમાં આપેલા છે આજુ પાસે દેવાગણમાં એવી ત્રિમૂર્તિનું મંત્રિ છે

૧૭ Marshall Mohenjo Daro & Indus P 51 એમાં એ મૂર્તિનું પણ ચર્ચન આપેલું છે

૧૮ ૨૬ પુ. કો ખ. અ. ૪૦ આમાં ચૈત્યોનીઓનાં નામ કદા છે જેવા લુહરીસા કાચવરોહડમાં ધરો એમ કહ્યું છે અહીં ખલતના શુભ સેવને માટે સ્વસ્તિક ચન્દ્ર વા સ્પર્શ છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે કાચવરોહડ નર્મદાતીરે છે ત્યાં વિંગ પૂજાના ખાસ પ્રચારને લીધે નર્મદાના કંકર એટલા રાકર મળ્યા છે જુઓ ૨૬ પુ. કલરખડ અ. ૩૧ સ્ત્રો. ૧૦૩ અહીં નર્મદાના કંકર રાકર ઉત્પન્ન એમ કહે છે ને આગલા સ્ત્રો. ૧૦૨માં બધાં વિંગમાં બાલવિંગ ઉત્તમ એમ કહે છે ૨૬૬ એ વચન છે અધર્વવેદ ૪-૬-૪માં અધર્વવેદ નામનો રાજા વાપરે છે એનો અર્થ જુદાજુદા કરેલો છે એ ખરો અર્થ જુદા થયાનું સૂચવે છે પદ્યમદીહ એનો અર્થ બાલ (arrow) કરે છે (Vedic Index) એને છેડે વિંગ એમ કહેલું છે આ શિવ વિંગનું મદ્ય સ્વરૂપ હોય? અને એનો સચિદમાં જોએલા કિરણવેતસ રૂકલ ગુહ્ય પ્રબંધ સાથે સમ્યક હશે? એવરમાં મર્ખાડા ચિન્દ બાલ કરે છે તે, સેનપાડ સેનપાડનો શિવ સાથે સમ્યક, અને વિંગને બાલ કહે છે તે એ બધાનો કાઈ સમ્યક હોય

વેદકાળ સુધીનો જનો હતો એમ આ ઉપરથી જણાય છે; અને અમુકોમાં એ પૂન હશે એમ પણ સંભવ્ય છે. નર્મદાકિનારે લુકીયા પાશુપતાચાર્યનું સ્થાન, મજરાતનો કિનારો પાશુપતોના જોશવાળો, અને સિંધુ નદી ઉપર આ વસ્તુઓ નીકળી એ બધું ધણું સરખું છે. અમુકો નાગો વગેરે લોકોનું રહેઠાણ અને શિવપૂજનનું આદરવાનું હિંદુઓ આ પશ્ચિમ કિનારો હતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શિવનો સંબંધ પર્વત સાથે પાછળથી થયેલો ॥ પરંતુ મૂળ સંબંધ જળ સાથે છે એ બહુવું જોઈએ નહિ. ૧૯

અમુકો અને રક્ષપૂજા

શિવપુત્ર રક્ષ-કાર્તિકેય એ હિંદુ દેવોમાં બહુ શ્રેયસ્વિની વ્યક્તિ છે. એના જન્મ માટે પુરાણોમાં જે વાતો આપી છે તેના વિરોધો જોતાં છતાં એનો સિવ સાથે કંઈક સંબંધ છે એટલું તો ન્યક્ત થાય છે. પરંતુ એની ભત્રિ માટે અને કુલ માટે કંઈ નિશ્ચય ન હોવાથી એને શિવપુત્ર કહી જણાય છે. શિવ-પાર્વતિ, અગ્નિ, ગંધા અને કૃતિકાઓ; એ વારોનો એ પુત્ર ગણાય છે. ૭૦ એનો અવતાર તારકાસુરને મારવા માટે થયો છે. ૭૧ એને હાતી પૌરાણિક પરંપરાઓ એને સરસ્વતીના તટપ્રદેશમાં મૂકે છે. ૭૨ પુરાણોમાં મેઘામાં મોટું રક્ષપુરાણ એના નામ સાથે જોડાયું છે. એમાં માહેશ્વર ધર્મોના પ્રચાર રક્ષે કર્યો એમ લખે છે. ૭૩ સાત દિવસના બાળકે દેવસેનાનું આધિપત્ય લઈને મહીસાસુર-ખંભાત-આગળ તારકાસુરને

તો દેવ વિના પ્રકાશ નાખશે. આપણે હાલે જ અને શિવપૂજની બાળન વધુ ભોગવની વાતો પરિશિષ્ટમાં લખેા. ૧૬ પાનાસના લેખમાં શિવનાં બળને લખતાં નમો ભુલો જણાવે છે. એક સ્વરૂપ છે. અહિંનું જન્મ કરતું એક નામ છે તે અન્વેષક પ્રમાણે જ સ્વ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શિવને પર્વત સાથે સંબંધ હોવાનું કંઈ જાણુ નથી એમ મોહન-જો-દેરાના લેખક પુ. ૫૪માં લખે છે. ચૂલ્લાત કાશીઆવાકને કિનારે વેદકાલમાં અમુકોનો નિવાસ અને આદ્યેતર પૂજાઓ અને પાછળથી પાશુ-પતેનો નિવાસ (પૌરાણિક સમયમાં) એટલે પ્રદેશોમાં એ બાળુ જવામાં પ્રાચલિત આપું. સરસ્વતી ક્ષત્રાપત્યમાંથી એ બાળુ આવી એટલે નિવાસ દેખાઈ જવાથી નાશ પામી. શુદ્ધ આબીરના પ્રતિદેશથી નાશ પામી એમ મહાભારત (શાંત્ય-પર્વ)માં કહ્યું છે. શુદ્ધ આબીર દેસો આનને સૌરાષ્ટ્રના સાંનિયમાં વસાઈએ કહેવા છે.

૭૦ Elements of Hindu Iconography Vol. II. Part II. PP. ૪૧૬-૪૨૪. એમાં પુરાણોને આધારે રક્ષના માતાપિતા કાણ એ ચર્ચા કરેલી છે. અને ડૉ. ગોપીનાથરાવ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યા છે કે રક્ષની ભત્રિ માટે શ્રેયસ્વિ હોવી થઈ છે. 'Thus then it will be seen a sort of confusion arose about the real parentage of Skanda.' (૫. ૪૨૦). ઇતેરાની શુક્રાઓમાં સમીક્ષાના મંદિરમાં શિવનાં પાર્વતી સાથે લગ્ન થતાં દેખાવની 'કલ્યાણમુંદર-મૂર્તિ' (ભાગીલમાં કલ્યાણમુંદર એટલે લગ્ન) નું ચિત્ર દર્શાવેલું છે. એમાં શિવ પાર્વતી સાથે લગ્ન કરે છે તે વખતે સાથે મણેરા અને કાર્તિકેય પણ હોવા છે ॥ ડૉ. ગોપીનાથરાવ (એ જ. Vol. II. Part I. P. ૩૫૦) એમ માને છે કે આ એટલો પણ અનર્થક કાળથી હતા અને પાછળથી શિવપાર્વતીના પુત્રો કહેવાયા.

૭૧ રક્. પુ. કો. ખંડના ઉલ્લેખો જોયા. બીજા બધા પૌરાણિક ઉલ્લેખો એ વાત કહે છે તે જોયું. રક્ષનું એક નામ જ તારકારિ છે અને પ્રતિભાવિધાન પ્રમાણે એ સ્વરૂપની સિત મૂર્તિ યોગ્ય છે.

૭૨ રક્. પુ. કો. ખં. અ. ૪૦. પુરાકલ્પગ્રંથો વિંદ્યાનુ પુન્યે સારંસ્વતે તટે ॥ મૂતપ્રેતપિશાચાનામાપિરાજ્ઞેડમિપિચ્યત ॥ ૮૫ ॥ સ ચ સર્વાણિ મૂર્તાનિ મર્યાદા મવધારયત ॥ આ હક્ષેષ રક્ષેના સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ જોડવા ઉપરાંત સરસ્વતી તટે ભૂતપિશાચો વગેરેની વસ્તી અને એનો રક્ષ રાજા એમ જાતલે છે. ભૂતપિશાચો તે અમુકો પાછળના ક્ષા-લ્યોએ નાદેશ અને Demons ના અર્થમાં જણાયા તે લેવાના છે. મહાભારત સાલ્યપર્વે પણ રક્ષેના સરસ્વતી તટ સાથે સંબંધ જોડે છે.

૭૩ રક્ષપુરાણ. -૫૩૮૬ પ્રેસ આશુતિમ્બ પ્રવચનનામ્ જુહવાદીય પુરાણો કિનારો. "યત્ર માહેશ્વરા ધર્માઃ પપ્મુલેન

માર્ગો એ આખી કથાના પડ નીચે મિશ્રિત થતા પહેવાના અને સ્થાપિતમળના રોવ અનુરો અને વૈદિક આર્યોના યુદ્ધની ઐતિહાસિક તત્ત્વવાળી કથા દબાએલી લાગે છે રચને શિવભક્ત તારખને માર્યાનો પસ્તાવો થાય છે ૭૪૨૬૬ ઐતિહાસિક મનુષ્ય હોય અને વીર પૂજ્ય છે તેમ પૂજ્યતા હોય કે પછી ઇતિહાસી પેદા દેવ ન હોય અને એને નામે યુદ્ધ લઠાણ હોય એ કહેવું મુશ્કેલ છે પરંતુ એ ગમે તે હોય છતાં પોતાની ભૂમિમાથી અનુરો અને નાગોની સાથે એને દક્ષિણમાં જડ પડયું, અને બાળે ઉત્તર દિશા કે ગુજરાતમાં એને 'ઈ પૂજ્ય નથી એને કુમાર કહે છે ને સ્ત્રી એનું દર્શન કરી શકતી નથી જ્યારે દક્ષિણમાં એ મુખ્ય દેવ તરીકે પૂજ્ય છે અને એનું માન એના પિતા શિવ કરતાં પણ વધારે છે, એને કુવારો રાખવાને બદલે બે સ્ત્રીઓ પરણાવે છે, અને સ્ત્રીઓ દર્શન કરી શકે છે એક જ દેવ માટે રિવાજો આદરો બરો દેવ કેમ ૧૭૫ દ્રાવિડ દેશમાં એના અનાર્થ નામો પણ છે ૭૬ પરંતુ નવાઈ એવું તો એ છે કે એને નાગપૂજ સાથે જોડે છે, અને એનું મુખ્યમંદ્ય નામ નાગનું નામ પણ કહે છે ૭૭ આ સાથે મુખ્યમંદ્ય સંદર્ભનામમાં આવેલા

પ્રવાસિતા ૧૧ પ્રભાસખલ દરકા માહાત્મ્યમાં પણ રકદપુરાણ આપ્યું રકદે જાદુપુત્ર ભૂગુને કપુ ભૂગુએ અગિરમને કહ્યું એણે વ્યવનને કપુ, એણે જ્યોત્સ્ને કહ્યું એમ પર પરાયી પ્રાપ્ત થયું આ વચનમાં ઐતિહાસિક કાઈ નથી રકદ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય કે દેવ હોય તો પણ તે ભૂગુ-વ્યવન નેટલી પ્રાચીન વ્યક્તિ નથી પરંતુ પુરાણકાર એને દેવ ગણી બે નદીઓએ એ પર પરા પ્રાપ્ત કરી તેમાં ભૂગુ આદિ આગમ જાનેલ્યા આપણા પ્રાન સાથે સમય ધરાવના જરિઓના નામ ગણાવે છે એ માન મૂલ્ય છે અને મહેશ્વર ધર્મનો પ્રચાર કમાવી થયો તે મૂલ્ય છે

૭૪ ભુમો રક પુ કી ખલ ભ્ય ઉર અને ઉક એક વખત તો શિવભક્ત ભણી રકદે તારકને મ થો નહિ પછી વિષ્ણુના કહેવાથી માર્ગો ત્યારે પસ્તાવો થયો તેની શાંતિ માટે વિનં રચાયા. દેવારખલ અ રક ન્તો. ૭૬ મા તો તારકાનુર દેવાને કહે છે કે 'તમે આ કુમારને માથે સામે શા માટે ધર્યો છે ?' એ બતાવે છે કે કુમારને સેનાપતિ બનાવવામાં કાંઈક ભેદ છે ને શુદ્ધ ત્યારે સમભય એમ કહેવાય છે કે દૂમાપૂત્રા એના ભાઈઓ સાથેના યુદ્ધમાં નાનો અકબર એના કાકાના હાથમાં હોવાથી એને કાલ ઉપર બેસાડ્યો નેથી દૂમાપૂત્રા લશ્કરના તીર બહાર અકબરને વામવાના બચથી યુદ્ધ ઉપર અસર થાય આ હામલાથી અકબરે અવગુ હોય આર્યેતર ભતિના કોઈ બહુ લામવગવાના કુળના બાળકને આર્યો પોતાના રાનુઓની સામે ધરીને લઈવા આખા હોય એમ બને પરંતુ આ અનુમાનને ઉપરના કે ઇખડના સદિશ વાક્ય સિવાય બીજા દેશ નથી ૭૫ ગુજરાતમાં તૌભાગ્યવતી સ્ત્રી રકદના મરિમાં જઈ શકતી નથી. બમાવમ હલકી સ્ત્રીઓ એને પૂછે છે એમ ઠાં ગોપી નાચરાવ કહે છે ગુજરાતની કથાઓમાં રકદને કુવારો માને છે અને ગરેસને બે સ્ત્રીઓ માને છે દ્રવિડ દેશમાં ગરેસ કુવારો અને રકદને બે સ્ત્રીઓ છે આ દેવસેના અને દૈત્યસેના એમ મનાય છે તે સ્પષ્ટ થાય ૭૮ દ્રાવિડો વત્રી નામની અનાર્થ સ્ત્રી સાથે પણ એના સંબંધ જોડે છે અને વડીકયાણુર એનું નામ કહે ૭૯ દેસિક મુખ્યમંદ્ય નામનું રકદનું સ્વર્ણ શિવને પણ રકદ હોય કે તેનું કે મદ્રાસ ઇલાકામાં રકદનો મોટો મહિમા છે અને એના મોટા સ્વયંપ્રધાન મંદિરો છે એના વારોડા બન્ને સ્ત્રીઓ સાથે નીકળે ૭૯

૭૬ સુરગન-મલ્લી-વલ્લીકયાણુરમ વગેરે એના અનાર્થ નામો છે આર્થ નામો રકદ, કાર્તિકેય, શુક, વદ્યુખ, અગ્નિ, તારકાર, કુમાર, પાર્વતીસુત વગેરે છે

૭૭ Vogel Indian Serpent Lore P 272 દક્ષિણ કનાકા પ્રાવમ પશ્ચિમ માદના એક શિખર ઉપર નાગનું મંદિર છે તેનું નામ મુખ્યમંદ્ય છે મુખ્યમંદ્ય શબ્દનો અર્થ serpent king નાચરાવ એમ કહેલા છે પરંતુ નામ પુખ્ત ગિરિ અને તેની તળેલીમાં ગામ છે તેનું નામ પણ તીર્થ ઉપરથી મુખ્યમંદ્ય છે એ રકદના નામોમાંનું એક છે અને દ્રવિડ દેશ મા રક. મેરેલાગે એ નામે જ બોલાય છે આ સાથે રકદના નામોમાં એ સર્પ-નાચને લગતા નામો છે તે સરખાવવા વળી ઠાં ગોપીનાચરાવ એજના પ્રતિમાવિધાનના ગ્રંથમાં રકદના સ્વયંપ્રધાન મંદિરમાં કરવાની પરિવાર દેવાઓની મૂર્તિ એની યાદીએ કુમારતત્ત્વના આધારે આપે છે પરિવારદેવતા ૮, ૧૨, ૧૬, ૩૨ એમ કહે છે તેમાં નીચેના નામો મોડવા

રફતારી નામોમાં લોગીશ્વર, લોગિન્, લોગન, મહોત્તર, સર્વરાજ, ઉરગેશ્વર, પતંગ, વગેરે નામો ખાસ નોંધવા જેવાં છે. શિરનો નામ સાથે સંબંધ જણાતો છે. પણ શિરનાં નામોમાં આ નામ નથી. પરંતુ રફતારી આ નામો તો જાણીએ નામજાતિનો કોઈ વીર હોય તેવાં જ છે. તારકાસુરને માર્યાનું એને નામે પ્રસિદ્ધ થયું એ જોઈ તો જુલે ત્યારે સમજાય, પરંતુ એમાં ભેદ છે તે એટલું તો સમજાય છે. અને ધાર્મિક યુદ્ધની કોઈ વિચિત્ર યુવવાએથી પરંપરા ગૂજરાતના કિનારેથી દક્ષિણમાં ગઈ એમ સ્પષ્ટ થાય છે. ખંજાત આગળ તારકાસુરવધ રફતે કર્યો. એ સ્થળનું નામ કુમારિકાશ્રેત્ર. દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાનને છેક છેડે કુમારિકાનું સ્થાન અને પ્રસિદ્ધ મંદિર. કન્યાકુમારિકાના એ સ્થળની તદ્દન પારો તીરચેન્દ્રમાં રફતનું મોહું ધામ; અને ત્યાં સચુદ્ર કિનારે મહેન્દ્રપુર ગામ—જે દરિયામાં હ્રમ થયું છે એમ મનાય છે—ત્યાં આગળ રફતે તારકાસુરને માર્યો એની કથા દક્ષિણમાં ચાલે છે. ૭૮ જેને જગ્યાએ તારકાસુરને માર્યાની જગ્યા હ્રમ અથવા હ્રમ થઈ છે એમ કહે છે. આ બધું હિંદુસ્તાનમાં જાતિઓ મિશ્રણ પછી આર્યેતર જાતિઓ સરસ્વતીના કિનારા ઊંડી નાદી અને વિચિત્ર રીતે ગિરજા સમેલા રિવાજો અને પૂજાઓ સાથે લેતી ગઈ એમ બતાવે છે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અનેક કારણોને લીધે અનેક જમણુયુગો આવ્યા છે. એમાંના પ્રણામશ જમણુયુગમાં ગૂજરાતના કિનારાએ અગત્યનો ભાગ ભજવેલો છે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. ૭૯

જેવાં છે—ચક્ષુન્દ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર, પિશાચિન્દ્ર, ભૂરાદૃ, ગંધર્વ, કિન્નર, દેવનાથક, હાવવાધિપ. બીજી યાદીમાં—સૂર્ય, શાસ્ત્ર, યજ્ઞ, સપ્તમણ્ડક, વરુણ, અયરત્ય, નારદ, કુર્મા વગેરે છે. ત્રીજી યાદીમાં—હાથી, જાહા, અયરત્ય, નારદ, વગેરે ૧૬ છે. ચોથી યાદીમાં ઉપરાંત ઉપરાંત ૩૨ કરવા માટે વાસુકિ, અષ્ટાવક, લૂંગી (ભુટ ૧) હક્ષ, શુક, ભૂ, વગેરે ઉમેરે છે. રફતારી આ પરિવારેવતાઓ એનો અસુરો—દૈત્ય કાળવો; નામો વગેરે સાગી સંબંધ અજ્ઞ કહે છે અને તેમાં અગત્ય અને નારદનાં નામ નોંધવા જેવાં છે. નારદ અને અયરત્યનો ગૂજરાતના કિનારા સાથેનો સંબંધ આગળ જણાય છે. રફતારી પરિવારેવતાનાં નામોમાં દૈવનાથક કાળેવા ધિપ વગેરે નામો એ જાતિનો શત્રુ ગણે પણ તેમનો નાથક તેમને અધિપતિ ચૂકવે છે હિર સરસ્વતીવટે ભૂત પિશાચના રાજ્યનો અધિપતિ તેને કહેલ તે પણ મૂલ્ય છે. આ જાતિના લોક દક્ષિણમાં જઈ પોતાના વીરની પૂજા સાથે લઈ ગયા અને ઉત્તરમાં તે પૂજા હ્રમ થઈ. ડૉ. ગોપીનાથરાવ આગળ પુરાણને આધારે સૂર્ય પૂજનું તત્ત્વ પણ રફતપૂજામાં આવી ગયું છે એમ લખે છે અને રફતની તામીલ રેશમાં થતી પૂજની રુદિઓનો લખેલો ટીકો છે. રફતારી કાર-ખાલો તરીકે રાજ એ સૂર્ય છે અને સૌરા એ શિવ છે એમ કહે છે. દક્ષિણમાં સૂર્યપૂજા વર્તમાન રીતે નથી. ગૂજરાતમાં ખેડમાં બહુ હતી અને હાલ પણ કાંઈકોઈ રચે છે. એટલે રફતની સાથે આ પૂજા દક્ષિણમાં જઈ મિશ્રણ થઈ ગયું હોય એમ સંજલે. ૭૮ રફતનાં પરાક્રમેને લગતી દક્ષિણમાં આખી ચે પરંપરા રફતપુરાણના કૌમારિકાખંડ કરતાં જુદી છે. કાવિડોને કહીએ છીએ કે રફતે તારકાસુરને ગૂજરાતમાં ખંજાત આગળ માર્યો એમ રફતપુરાણમાં લખ્યું છે તો એ લોકો અપ્રાપ્તથી ચકિત થઈ જાય છે.

૭૯ સૌરા—પાણ્યનેતા પ્રથમ ગૂજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ જણ્યું. રફતે એ ધર્મના અચારમાં કોઈ કાળે કોઈ જાતના ભાગ લીધો. હરી એમ સમજાય છે. આ બધું દક્ષિણમાં ગયું. ધર્મશાસ્ત્રો જે સમયમાં રચાયાં તે સમયે આ જમણો અને વૈદિકા તમા સૌરાની મારામરીઓ ગાંધવી હોળી જેવળે. એટલે જ સરસ્વતી જ્યાં નાથ થઈ તે શૂદ્ર આભાર નિરાદ આદિ અને પાછળની સિંધુ સૌવીર સૌરાષ્ટ્રના તથા વ્યવસ્થાસિનઃ એ વગેરે રેશોમાં જતાને ફરી સંસ્કાર કરવા એમ શાસ્ત્રવાન છે. ગ્રાહણો સુદાં વૈદિક ધર્મ કોઈ સૌરા ધર્મમાં ગયા, ફરી કવેલી સિંધવી નિદા, સિંધને ચક્ષુલામ મહોતો મળતો વગેરે કથાઓ વૈદિકા અને પાણ્યનેતાના ઝગઝગ ન્યાય કરે છે. એનું સવિસ્તર વર્ણન ડૉ. ગોપીનાથરાવના ગ્રંથમાં ભા. ૨. ગ્રંથ ૧ લા. ૫. પાંચી ૫૫માં જોડું

અસુરો અને દેવીપૂજા

અહીં અસુરોની એક બીજી પૂજા-દેવીપૂજા-ગાટે કહ્યા વગર આને તેમ નથી વૈદિક આર્યોમાં દેવીપૂજાનું સ્થાન બહુ ઓછું છે આર્યો અસુરો અને દેવીપૂજાનો નિષેધ બહુ વિસ્તારથી ચર્ચા કરેલા છે પરંતુ તેને અહીં સ્થાન નથી દેવીપૂજા મૂળથી આર્યેતર વર્ણની છે આર્ય જનસમાજ મૂળથી પિતૃપ્રધાન છે- Patriarchal-અસુર જનસમાજ મૂળથી માતૃપ્રધાન છે, -Matriarchal-એટલે અસુરમાં પુરુષદેવો કરતા સ્ત્રીદેવીનું મહત્ત્વ વધારે છે ૮૦ પશ્ચિમ એશિયાથી પશ્ચિમ હિંદ સુધીની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં આવેલી પૂજાનું મહત્ત્વ સિદ્ધ થયેલું છે ૮૧ એટલે હાલ રાષ્ટ્રપ્રદાય અને દેવીપૂજા જે રીતે ચાલે છે તેનું મૂળ સ્વરૂપ અસુર લોકોની પ્રાચીન દેવીપૂજામાં હોય એમ સમજાય છે ૮૨ આ રીતે જોતા થીએ દેવોને માર્યા એ વાત તારકને રોકે માર્યો એટલી જ વિચિત્ર લાગે જ નિતિઓના મિશ્રણ પછી જ આ વાત હરપત્ત થયેલી જણાય છે, અને વિસ્તારના ભયથી એ ચર્ચા અહીં થઈ શકે તેમ નથી ૮૩ દેવીપૂજાનું

૮૦ Asura in India P P ૧૦૧થી ૧૩૫ પ્રો. જેનરલ શાસ્ત્રીએ આ બાબત જુલુ વિચારથી અને મનનથીએ ચર્ચા કરી છે આ લેખમાં એ લાખી ચર્ચાને સ્થાન નથી આપી મેં ચર્ચા જુલુ રસમય છે વૈદિક દેવીઓ અસુરોની અને પશ્ચિમ એશિયાની દેવીઓ સાથે સામ્ય, વગેરે ચર્ચા પણ કરી છે

૮૧ Marshall Mohanyo Daro Vol I chapter on Religion

૮૨ મે જ I P ૬૭ ૬૮ થી ઉપરનું પ્રકરણ જુઓ મોહન-એ ડેરોની મટોર જાણી ઉલ્લેખ ને કૃષ્ણક પ્રયત્ન થયા છે એમાં સતોપકારક કથા પ્રયત્ન તે તો ભવિષ્ય કહેશે ઈ સ. ૧૬૩૨વા Indian His Our આ સીધું જો પ્રાણનારે એ લિપિ ઉલ્લેખા નહીં પ્રયત્ન કર્યો છે તેના બીજા ભાગ જેવા જેવા છે એમાં ડિવ અને દેવ પૂજા વિશે ઉલ્લેખો છે એ તપાસવાનું આ સ્થાન નથી એ વિષિમાં એ લેખકને ગૌરીષ, ગાંગેષ, ગંગેષ, સિંધ, હૈં, બ્હો, ધૈં, વગેરે બેસાડ્યું છે અને સુમેરિયન દેવેવી ઉપર પણ લખેલું છે તાનિકપૂજાઓ ઉપર પણ પ્રકાશ નાખ્યો છે મોહન-એ ડેરોના લેખમાં શૂળરાત્ર અને દ્રાવિડ દેવાની દેવીપૂજાનું મૂળ સિંધુની સંસ્કૃતિની દેવીપૂજામાં જુએ છે આ પૂજાઓ પાછળની સાક્રતોની પૂજાઓથી જુદી છે પરંતુ સાક્રતોની પૂજાનું મૂળ એમાં હોય આવી કામદેવતાઓ શૂળરાત્ર અને હસિલ્લામાં ચાલી છે, અને એ બધી આર્યેતર છે કુદૃષ્ય કુદૃષ્ય અને ગામ ગામની જુદી દેવીઓ છે શૂળરાત્રમાં આવી દેવીઓના મંદિરો થયા છે તેમના નામો આર્યભાષાના નથી પણ અનાર્ય મૂળ સૂચવે છે રકડપુરાણમાં કૌમારિકામ્બમાં કુમારિકાસેન અથવા સ્વલતીર્થની આસપાસ એવી દેવીઓના નામો આપ્યા છે આ ૪૭માં ગ્રંથે (૨૬૬) સિદ્ધાન્તિકાઓ સ્થાપી અને નારદે હસિલ્લા તારા સ્થાપી લાસકરા, યોગનંદિનીના નામો આપેલા છે તે પછી નારદે નવકર્ગ સ્થાપ્યાનું લખે છે એમાં ત્રિપુરા અને મેવળાનું નામ છે કપાયે શ્વરી મુક્ત્યાંકિના નામ પણ છે (અ ૬૨) વટયંત્રિણી-વટ્ટરીની ઉત્પત્તિ પણ ત્યાં કહેવી છે નારદે સ્થાપેલી કૃષ્ણ યૌગ સિદ્ધાન્તિકાઓ લખી છે અ ૬૫માં હોહાણામ્બ કેનેશ્વરી વત્સરાજના નામ ઉપરથી વત્સેશ્વરી, આ વત્સેશ્વરી અદાલજી ગ્રામ પાસે વત્સરાજ અદાલજી નામની રાક્ષસીને મારી ત્યાં છે આ ગામ તે હાલનું અદાલજી કહેવાય છે એટલે અહીં કૌમારિકા સેનની ૬૬ અદાલજી સુધી લીધી આગળ મહીસાસુરની પાસે ધર્મારપ્તસેનના એ સ્થળ છે એમ લખ્યું છે એથી અદાલજી શિદ્ધ થાય છે ગય નામના દૈત્યને મારવાથી ગય ત્રાડેશ્વરી થશે ત્રાડ ગત્રાડ ગામ અમનાવાદ પાસે છે ત્યાં અહીં દૈત્યને મારવાની વાત રિવાજ પ્રમાણે પુરાણકારે નાખી છે બાકી આ બધી ગ્રામ દેવતાઓ છે હાલ એ ડિયાર, વિસન વગેરે થાણી માતાઓ શૂળરાત્રમાં આર્યેતર મૂળ સ્વરૂપમાં દેવીપૂજાનું સૂચન કરે છે દ્રાવિડ દેશમાં આનું મધ્ય સામ્ય છે પરંતુ હિંદના બીજા પ્રાંતોમાં નથી બીજા પ્રાંતોમાં પાછળથી થયેલી સાલોગ્ર દેવીઓ પૂજાય છે જે શૂળરાત્રમાં પણ છે પ્રો. જેનરલ તો મઘી, કુર્ગ વગેરે પણ અસુરોના સમજાની ગણે છે પરંતુ મોહન-એ-ડેરોના લેખમાં એ દેવીઓથી આ ગ્રામદેવતાઓને જુદી પાડે છે

૮૩ પ્રો. જેનરલ લખે છે કે સ્ત્રીસન્માનની લાવના આર્યોમાં નહોતી પણ અસુરોમાં હતી કારણ અસુરજનસમાજ માર્

કન્દ્ર આને બેગાળમાં છે. પણ એ આવેતર ભતિઓની દેવીપૂલ હતી તેના મૂળ સ્વરૂપનાં ચિન્હો તો હાથ ચૂલરાત અને પશ્ચિમ દિશને કિનારે દ્રાવિડ દેશ અને મલબાર બાજુ ન છે. ૮૪

૧૨૫૨ે અને બર્મર ભતિ ચૂલરાતમાં

આ ચર્ચા પૂરી કરતાં પહેલાં એક બીજી વાત કહી દેવી પડે તેમ છે. એ આપણા પ્રાંતના કેટલાક બાગમાં માલતી બળીઆ દેવની પૂલ અને બાધા. સંદંબુરાણમાં આ પૂલની ઉત્પત્તિ મહીચાગર સંગમે થઈ એમ કહે છે. બીમસેન પાંડવના પુત્ર ઘટોત્કચ હૈહમ્બને પ્રાગ્નયોતિષ પુરની કામકંઠકા નામની રાક્ષસીને પરણ્યા હતા તેના પુત્ર બર્બરિક થયો. ૮૫ એ મહા પરાક્રમી થયો અને મહાભારત યુદ્ધ પછી કીકપૂના વચનથી બાળકોના રોગ માટે એનું મસ્તક પૂલય છે એવી કથા છે. ૮૬ આપણા લોકો બળીઆ થાય છે ત્યારે બળીઆ દેવની બાધા રાખે છે. બળીઆ થાય ત્યારે સામાન્ય રીતે હિંદુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં શીતલાની બાધા રખાય છે. કેટલા ચૂલરાતના અણક બાગમાં ન આ રીતે પુરુષદેવ-બળીઆ પૂલય છે. આ બર્બરિક એ પણ આવેતર વર્ણના કેઈવીર પુરુષની પૂલ હોય અને એનો પાંડવો સાથે સંબંધ નોડી દેવાયો હોય એમ સમભય છે. પણ તે હૈરિંગ હોવાથી અસુરના સંબંધનો તો ખરો ન. કાઠીઆવાટમાં બાબરીઆવાટ નિહલો, બાબરા ગામ વગેરેને આ બર્બર ભતિ સાથે સંબંધ છે. ૮૭ એ ભતિના કોઈ

પ્રમાણ હતા. આ બાબતના એમણે બાપેલા કાળલા લંગાણા જાયથી નહિ જોધજો. પરંતુ એક વાત નોંધવા જેવી છે. રાવણને કવિએ ખરાબ થીતર્યો છે. પરંતુ સીતા અને રામમાં દેવી વંશ પ્રતિવાસની ખાતર બાલુએ સખી ભેળાં શું જાણ્યું છે ? રાવણુ ભૈતિકાસિક બ્યક્તિ છે. એ બહુ બળવાન રાક્ષસ કુળનો રાજા હતો. એ ધારત તો રીવાજને અંતઃપુરમાં મોકલી રાકત. પણ તેમ ન કરતાં બરોડવાડીમાં સખી. યુદ્ધ થયું તો પછી સીતાની ઇચ્છા ચિત્તે કષ્ટ ભવતો લુભક થઈ નથી. એ રાવણને માટે કોણું બળાણુલાકાક નથી. આર્ય રામચંદ્રે લોકોપલાદના જાયના બહારે પવિત્ર સીતાજીને વનમાં મોકલ્યાં પછી કવિ એ બાબત બચાવ ગમેનેમ કરે. ત્રિશણ પછી આર્યોનું ભેર પડાં હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીસમાજ કબાઈ થયે. ચૂલરાતમાંથી દક્ષિણ અને મલબારમાં એ સમાજ થયો ત્યાં સીતાની રિયત કાંઈ ભુલી રહી છે.

૮૪ આ અસુર માતૃપ્રાણ જનસમાજનાં ચિન્હો દક્ષિણ અને મલબારમાં છે. મલબારમાં તો વારસો પણ છેડરીના વંશમાં જાય છે. એ માટે ત્યાં મહુકકુદ્દમ જાગરો કાપેલાં પણ છે. માખડનો વારસો બાણેજને મળે છે, રાજની રાણી તે તેની બહેન. તેના પુત્રને રાજ્ય મળે, અને બહેનથી તે માત્ર બહેનનો પરિણીત સ્વામી. રાજ તેના ભાઈ. રાજના પુત્રને માત્ર એના મામાની જમીન ભોગવવાની. અસુરોમાં ભાઈબહેનોમાં લામ જતાં એનું આ ચિન્હ છે. એ માટે અસુરભગેનો ચર્ચા મો. બેનરજએ કરેલી છે. દક્ષિણમાં મામાની છેડરીને વૈષ્ણવો છેડરી કલકથી પચણે છે તે પણ આ રિવાજનું ચિન્હ છે આપોના સંસર્ગથી મૂળ રિવાજમાં હાથ છે તે કૌર થયા. મલબારમાં લામબંધન શિથિલ છે. સ્ત્રી ન શુભ્ય બ્યક્તિ છે. એક પત્નીને કાપેલા પ્રમાણે બહુ થતિ કરના એ અસુરસ્થિત હતા. કૌપરીને થયેને જરાલખા માટે એ પ્રાચીન કૌટુંબિક સ્થિતિ મુશ્કેલીને વાત હતો એવો મહાભારતમાં મોકલ છે. આને એ રિવાજ હિમાલયના કેટલા ભાગ અને મલબાર તથા દોડા લોકોમાં છે.

૮૫ ૨૬. પુ. કૈ. ખંડ. અ. આ કથા અ. પલ્લી ૧૧માં આપેલી છે.

૮૬ ૨૬. પુ. કૈ. ખંડ. અ. ૧૬.

૮૭ ૫મપ્રકાર ઉત્તર ખંડ. અ. ૧૦૧માં રાહુ સિંચ પાસે જાય છે એવા વર્ણવના પ્રસંગમાં મ્હો. ૩૫માં લખે છે કે રાહુવિ-મુક્તો ચસ્તેન સોડપત્ત વર્વર સ્પલે ॥ અતઃસવર્વરોક્ષ્મત્ત ઇતિ મૂર્મોપગ્રાંથાઃ ॥ એવી અડકમણિકામાં રાહો-ર્વધેવોદ્ગવલકયનમ્ ॥ એમ લખ્યું છે. આ બર્બર દેશ વસદર્મિહર બૃહત્સંહિતામાં હિંદની નેર્મત્યે લખે છે. બર્બરિકનું માણે શ્રી કૃષ્ણના વચનથી પૂલય છે તે આને બળીઆકાકનું માણું પૂલય છે તેથી સમભય છે. રાહુનું પણ એકનું માણું છે એમ કહેવાય છે. બર્બર દેશના સાદચર્ચથી રાહુ અને બર્બરિક સાથે કાંઈ સંબંધ હશે કે જેમ તે કહેવું સુસ્થ છે. કાઠીઆ

વીર પુરુષે ગુજરાતના મિનારા ઉપર ખભાતના મધ્યે કાંઈ પરાક્રમ કર્યું હશે તેથી એની પૂલ શરૂ થઈ હોય એ ભતિએ પછી દાઢીઆવાડમાં વાસ કર્યો એમ જણાય છે પશ્ચિમ દિશાના આ તરફના કાંઠે બળદાનુ થાણું ઈ સ ની શરૂઆતથી હવે એમ ગ્રીક ઉલ્લેખથી જણાય છે ૮૮ બર્મરે આર્યેતર ભતિના હતા એ તો સ્પષ્ટ છે એમના રચાનને લીધે અસુર ભતિના પણ હોય બર્મરિ-બર્મીઆ દેવની પૂલ ફક્ત ગુજરાતમાં છે એ મૂલ્યક છે પુરાણો બર્મરિકને દેવી અને સિવપૂજક કહે છે

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી એટલું જણાશે કે પ્રાચીન સમયમાં ગુજરાતકાઠીઆવાડથી સિંધ સુધીના કિનારો અસુર ભતિઓના તાબામાં હતો, અને સિવપૂલ-વિંગપૂલ-દેવીપૂલ-સ્કંદપૂલ-એ બધી પૂલઓની ચોક્કસ જન્મભૂમિ ગમે તે જગ્યાએ હોય પણ અસુરો દ્વારા એનો ફેલાવો પશ્ચિમ દિશાના આ કિનારા ઉપરથી દિશના બીજા ભાગમાં થયો ૮૯

વાઠમાં બાબરીઆ નામ એક વખત જાગવાનું હતું બર્મરેને જેના વશ કરવામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે, એ વાત શોકકથામાં બાબરાબૂને નામે લગીની છે બાબરા ગામ કાલિઆવાડ ગેરેગેઅર પ્રમાણે બર્મરનું બહુવાહનું ગણાય છે એ માત્ર અવાજ સાદરથી થયું હશે બળીઅદિકની પૂલ બર્મરિકનાહુ વગેરેને કહેતો ને મ્હો સબંધ હશે તે સ્પષ્ટ કહેવું મુશ્કેલ છે

૮૮ ટાલેમી અને પેરીપ્લસ બર્મરી અને બર્મરીમન કહે છે અને એને સિંધુસુખ પાસ મૂકે છે બર્મરે દેશ પાલખની ધરાને અને મેકાણની ઉત્તરે પણ મોઢું મૂકે છે બુહતસહિના નેર્મત્સે મૂકે છે Bom Gaz L Part I P 174 75માં ના બુહરની લાખી નોંધ આપેલી છે તેમાં પણ આ માટે ચર્ચા કરેલી છે ગમે તેમ પણ બર્મરે દેશ ગમે ત્યાં મૂકાતો હોય છતાં આજે તો કાઠીઆવાડમાં બાબરીઆવાડમાં એ નામ જળવાઈ રહ્યું છે હિંદી બર્મરેને આદિકાના બર્મરે સાથે સમબંધ હશે કે નહિ એ કહી શકાય નહિ બર્મરેને સમ્પ્રસ-એન્ડ ભતિના સિદ્ધાંતના સમયમાં અનેલા છે Bom Gaz IX Guja rat Hindu Population P 266 બાબરીઆનો સમય આઢીર સાથે છે

૮૯ કેટલાક એમ માને છે કે પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતનું કામઠેકાણું નહેતું પરંતુ એ જામ છે ગુજરાત નામ ગમે ત્યારે પડ્યું હોય પરંતુ બીજા નામે એ ભૂમિ ઉપર શબ્દ જ હતું એમ કહેવું તે સત્ય નથી. એમ કહેનારા બોદ સાહિત્યમાં કિંકના બીજા ભાગ જેટલા આપણા આ ભાગના નામ આવતા નથી એ ઉપરથી એમ માને છે આમ છતાં પણ શુપરિક જૂથ કન્ડ આદિને લીધે કિનારો તો પ્રાચીન કાળમાં વસવાટ વાગેો હતો એમ કમલ કરે છે ગુજરાતના ભાગમાં વસતી નહોતી કે એ ભાગ પ્રસિદ્ધ નહોતો એમ કહેવાને નકાર ત્યજ દલીલ સિવાય બીજી દલીલ જવાવતા નથી આપણી પ્રાચીન ભૂગોળમાં સ્થળોનાં નામ વાર વાર બદલાયા છે એટલે પ્રાચીન નામ કયા હશે એ શોધ્યા વગર દેશનું કામઠેકાણું નહેતું એમ કહેવું ન્યાયબી નથી 'સરસ્વતીનો પ્રવાહ', પાતાલ' અને 'અસુરો' એ ત્રણ લેખોની ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હિંદના કાંઈ પણ ભાગ કરતાં ગુજરાત, સિંધ, અને પાલખનો ભાગ-નામ ગમે તે હોય તેપણ-પહેલો સુધરેલો હતો મોહવ-એ-દેશના લેખમાં એ ત્યાં નીકળેલી અદ્ભૂત સચ્કૃતિનું જોર નર્મદા કિનારાથી સિંધુસુખની પશ્ચિમ સુધી હતું એમ સિદ્ધ કર્યું છે એ આ વાતની ખાતરી આપે છે

પરિશિષ્ટ ૩

ભોગવતી અને પાતાલ

.. એની સાથે ગૂજરાતના કિનારાનો સંબંધ

ખંભાતનું ભોગવતી નામ

ખંભાતનાં અનેક નામમાં એક નામ ભોગવતી પણ છે. નામોની ચર્ચા આમળ 'અભિધાન'ના પ્રકરણમાં અને પરિશિષ્ટ જમાં કરી છે. કેટલાંક નામ કેવળ વિરોધ પણ માત્ર પણ છે. કેટલાંકનાં કારણો મળે છે, અને કેટલાંકનાં મળતાં નથી. ત્રંબાવટી નામનું કારણ ખરું અને દૃતકથાનું બંને મળે છે તે આગળ જોઈ ગયા. પરંતુ ભોગવતી નામનું કારણ મળતું નથી. તેમજ એ નામ કોઈ રથએ વપરાયું હોય એમ પણ જણાયું નથી. ભોગવતી નામ ફક્ત ત્રંબાવટીની ચેટે લોકપરંપરામાં આવ્યું આવેલું ■ એ સિવાય કંઈ મળતું નથી. ત્રંબાવટીની ચેટે કોઈ ગ્રંથમાં નામ મળતું નથી. એ નામ વિરોધ પણ હોય એમ પણ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. એટલે બહુ ભોગવિદ્યાસ ભોગવાય એવું સહેર એમ કહેવાને આધાર નથી. ભોગ-વિદ્યાસની વિપુલતાવાળાં હિંદુસ્તાનમાં ખંભાતથી ચોટાં ઘણાં સહેરો હતાં. પરંતુ એમાંથી કોઈનું નામ ભોગવતી થયેલું જણાયું નથી. તેા પછી ખંભાતનું નામ વિરોધ પણ તરીકે ભોગવતી લેવાનું કારણ નથી. ભોગવતી નામ ભૂની લોકપરંપરામાં આવ્યું આવેલું છે અને તે કંઈ પણ મુદ્દા વગર તેા નહિ કહેવાયું હોય એટલું સમભય છે. ખંભાતની પૌરાણિક પ્રાચીનતા છે એ તેા આગળ જોઈ ગયા. એટલે આ નામ જો ખરેખર પ્રાચીન હોય તેા પૌરાણિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ એને રોધવું પડે. પુરાણોમાં પાતાલમાં આવેલી નામલોકોની રાજધાનીને ભોગવતી કહેલી છે. ખંભાતનું નામ લોકપરંપરાથી ભોગવતી કહે છે. પરંતુ કોઈ પુરાણ કે લેખ કે એવા પ્રમાણભૂત સાહિત્યમાં ત્રંબાવટી-તામ્રલિપ્તની ચેટે ભોગવતી નામ ખંભાતને માટે વપરાયેલું નજરે પડતું નથી. એટલે અનુમાનને આધારે પૌરાણિક પરંપરાઓના ટેકા સહી ભોગવતીને ખંભાત સાથે અગર ગૂજરાતના એ ભાગ સાથે કંઈ સંબંધ છે કે નહિ તે ચર્ચાએ.

પાતાલ

સરસ્વતીના પ્રવાહની ચેટે કારતવર્ષની ભૂગોળની બીજી એક વિચિત્ર ધટના તે પાતાલ. સરસ્વતીનો પ્રવાહ તેા ખરો હતો તે જાણી ગયા અને તેને માટે પુરાણોએ વિચિત્ર વાત જોડી. પાતાલ પુરાણો જેહું ધારે છે તેહું છે ન નહિ, છતાં પૌરાણિક ભૂગોળને એ એક ભાગ છે એટલે ફેર એ જ ધટનાઓમાં છે. પાતાલ જે અર્થમાં લેવાય છે તે અર્થમાં તેા પૌરાણિક ભૂગોળકારની એ એક વિચિત્ર કલ્પના છે. અમુકે જેમરે આપણા જેવા સામાન્ય મનુષ્ય હતા છતાં પુરાણોએ એમને અર્ધ દેવી મેલી સત્તાવાળા લયકર

૧ ત્રંબાવટી પિલ્લ મડિયે, ખંભાતના પિલ્લ મડિયે. 'ભોગવતી' પિલ્લ હોય નજર લીલાવટી એમ. અવશ્યસ. સરનામાનુસારિસ. ૨ અમુકેા ખાટના મુદ્દા પરિશિષ્ટમાં આ ચર્ચા કરેલી છે. છેક અવધીન સમયની કાત કેવી વિચિત્ર રીતે જાણાઈ નય ■ તેના એક વિચિત્ર કાષ્ટો છે. મદ્રાસમાં હેમ્પડન નામના એક યુરોપિયના નામથી પૂલ બંધાયો તે 'હેમ્પડન ક્રિબ' કહેવાનો. તામીલ ભાષામાં ભોગવતી 'ઉ' અને 'આ'માં ફેર નથી ચલેલા. તેથી 'આમ્પડન ક્રિબ' ભોગવતી. તામીલમાં આમ્પડનને અર્ધ ધાંચને થાય છે. તેથી મૂળ હેમ્પડન ભૂલઈ 'આમ્પડન'નું 'ધાંચ'બનેા 'પૂલ' પડવું. હાલ એ જગ્યાએ જીવી દ્રાવગાળીએ

પ્રાણી કટ્યા તેમ પાતાલ એ આપણી પૃથ્વી ઉપરનો જ એક ભૂમિવિભાગ છે છતાં પુરાણોએ એને પૃથ્વીના પડની અંદરનો સુવક કટ્યો પરપરાઓ જળવાયા છતાં એના ઉપર કેવાં ભારે પડ ચઢી ગયાં છે એનો આ એક દાખલો છે

વેદમાં પાતાલ નથી વૈદિક ભૂગોળનું કેન્દ્રસ્થળ પલ્લવ અને બ્રહ્માવર્ત હોવાથી એને ઉદેશીને ભૂમિવિભાગ કહેવાતા હતા તે પૌરાણિક સાહિત્યમાં પાતાલ દેખાવા માંડે છે. પૌરાણિક વર્ણનોમાં પાતાલ પૃથ્વીની ઉપરનો જ કોઈ ભાગ છે એમ વારંવાર જણાઈ આવવા છતાં એ પૃથ્વીના પડની અંદર છે અને વિવર-કાણામાં યદને એમાં જવાનો રસ્તો હોય છે એમ લગભગ દરેક પુરાણોએ સ્પષ્ટ કરેલું છે. હવા, તળાવ, નદી, સમુદ્રના તળીઆમાંથી પણ પાતાલમાં જવાય છે એવી માન્યતા છે. ૪

પૌરાણિક પાતાલવર્ણન

લગભગ દરેક પુરાણો પાતાલને અસુરોનું રહેઠાણ માને છે. ૫ ઋગ્વેદના સમય પછી અસુરો હારી નઈ આવીના પિત્રારને પાત્ર બન્યા તે પછીના સાહિત્યમાં એમના રહેઠાણને માટે આર્ય સાહિત્યમાં હવેમ અભિપ્રાય બધાંતો ગયો. આમ છતાં પણ પૌરાણિક પરપરાએ પ્રાચીણિકપણું સાચવ્યું છે, અને તેથી કરીને આવો હવેકો અભિપ્રાય સર્વવ્યાપી નથી. આ હવેકો અભિપ્રાયનું મૂળ છેક યજુર્વેદ જેટલું પ્રાચીન જણાય છે. યજુર્વેદમાં અસુરોના રયાનને અધકાગ્ની વ્યાપ્ત કહ્યું છે. ૧ આ ઉપરથી વધતેવધને પુરાણોએ પાતાલની વિચિત્ર કલ્પના યોજી છે એમ જણાય છે.

કેટલાંક પુરાણોમાં પાતાલનું સુંદર વર્ણન આપેલું છે. પાતાલમાં સુંદર બાગબગીચા, મહેલો, અને વિહારરવાનો છે. સૂર્યનો તાપ નથી છતાં તેજ સાડ રહે છે. ૮ સ્વર્ગ કરતાં એની શોભા ચઢીઆતી

ઉપર Barber's Bridge એક પાટિયું લગાડે છે. એકે સ્વ અમનવાનાના ઓલ્સ જિજ પાસે બેસે છે તેમ યાચ્ય બેસના નથી. હાલની વાત આમ ફેરવાઈ ગય છે તે સંકેતો વર્ણવી પરપરા બંધાય તેમાં શુ નવાઈ

૩ પતિયાલામાં આવેલા રચાનેશ્વર મુખી મધ્ય દેશની હડ ગણાવી તેની ઉપરનો ભાગ જ ઉત્તર ગણાવે છે. એટલે મધ્ય દેશ સ્વાથી સરવતી અને પાછળના ભાગમાં ચમુના મુખી ગણાવે તેની પૂર્વનો બધો ભાગ પ્રાચ્ય દેશ ગણાવે.

૪ નદીમાં દૂબકી માફે પાતાલમાં બએલાના દાખલા પુરાણોની કથાઓમાં છે. નાગોના રહેઠાણ તરીકે આ બધાં રયાન ઉપરાંત બાક વગેરે પણ ગણે છે. પણ જળ સુખ્ય છે. જુઓ J Ph Vogel Indian Serpent Lore P 272 ફક્ત હિંદમાં દરેકે હવા પાતાલના ઠાર કહેવાય છે. બીકા હવાને ગૂંચરાતમાં પણ પાતાલકૂવા કહે છે.

૫ જુઓ મહાભારત ઉલોગપર્વ અ. ૬૪ થી ૧૦૫ વારંવું પાતાલનું વર્ણન. જિજ્ઞુપુરાણ (Quoted by Vogel P 31) બાગવત ૨૬. ૫ અ. ૨૪ વિંધુપુરાણ અ. ૨૭ રક્ષુપુરાણ કે. ૫ અ. ૩૬ અને પૌરાણિક કથામય પાતાલ શાસ્ત્ર

૧ જુ. યલુર્વેદ ૪૦-૩ (Quoted by A Banerjee Shastri in Asura in India) અસુર્યાનામલેકાકા બધેન તમસારૂતા ॥ તાસ્તેપ્રેત્યાપિગચ્છતિ યે કે આત્મહનો જના ॥

૭ જુઓ બાગવત ૨૬. ૫. અ. ૨૪ પાતાલમાં ચંદ્ર, શર, બાગબગીચા, જળાશયો મય અને આવેલા ॥ એમ લખે છે નારદ પાતાલનું સુર વર્ણન કર્યું છે. જુઓ Vogel Indian Serpent Lore P. 31 વારંવને ઉદ્રવા સ્વર્ગ કરતાં સાડ ॥ જેનું ૮ Vogel Indian Serpent Lore P 31 કોઈ પુરાણો એમ પણ કહે છે કે જાળવાણ નાગોના મલિઓને લીપે રહે છે (ભાગવત) પરંતુ સૂર્ય છે પણ તેની પ્રકાશ માત્ર છે, તાપ નથી એ વધારે બર છે. આનો અર્થ એટલો થઈ રહ્યો છે પાતાલમાં એકદમ ઝાડ તાપ કે ટાંઠ નથી. આ વર્ણન પલ્લવ કે દક્ષિણ હિંદ કે તારંવીમાં પાતાલ ધારનારને દેખે નથી આપતું એ જગ્યાઓએ ટાંઠ અતિશય છે અને તાપ પણ (તારંવી શિવાય) અતિશય છે. એટલે સૂર્ય છતાં તાપ ન પડે એવા સમ ચીતેણ તે ગૂંચરાત કાઢીઆવાડનો દરિયાકાંનારો છે.

છે એમ સ્પષ્ટ કહેલું છે. ૯ એને પૃથ્વીના પડની અંદરનું સ્વર્ગ ૯ કહેલું છે. ૧૦ અસુરોની અનેક ભતિઓ ઉપરાંત નાગલોકનું પણ એ રહેઠાણ છે. ૧૧ આવા સુદર વર્ણનની સાથે દેવ-આર્યો-ના દેખીઆનું રચાન હોવાથી એની નિંદા પણ થએલી જણાય છે. પ્રાંસા કરતાં નિંદા પાછળથી થએલી હોવાથી લોક-હૃદયમાં નિંદા વધારે વસેલી છે. આ કારણથી પાછળના ભાષાસાહીઓ 'પાપ કરવાથી જ્યાં પડાય છે તે પાતાલ' એવો અર્થ કરવામાં પ્રેરણા છે. ૧૨ પરંતુ એ જ ભાષાસાહીઓ અને નીંદનારાં પુરાણો પાતાલને ખરા સ્વરૂપમાં સમજાવવાને સહાયભૂત થઈ પડે તેમ છે તે હવે જોઈએ.

ભારતવર્ષની પ્રાચીન વૈદિક સમયની બુદ્ધિગમાં ખોરાણિક સમયની પેઠે ચિત્રિત દેશોનાં નામ જડતાં નથી તે જોયું. વૈદિક સમયના અંત ભાગમાં એટલે કે પાણિનિના સમયમાં દેશના ૧૭ નાના ભૂમિવિભાગોનાં નામ જડે છે. જંગવેદના સમયમાં તે બ્રહ્માવર્તને મધ્યસ્થ કેન્દ્ર સમજીને દ્વિત ઉત્તર, પૂર્વ, અને નીચ્ચ ૧૪ એવા ભાગ પાડેલા છે. દક્ષિણને બદલે વૈદિક સમયનો આ નીચ્ચ રાષ્ટ્ર બહુ મહત્વનો છે. વૈદિક સમયની તે પ્રદેશની લગભગ બધી મહા નદીઓ આ 'નીચ્ચ'-અધોભુવન અગર દક્ષિણ તરફ વહેતી. એટલે એ રીતે પણ નીચ્ચ રાષ્ટ્ર સ્વાભાવિક છે. બ્રહ્માવર્ત એટલે સરસ્વતી અને હરદ્વતી નદીની વચ્ચેનો (પતિયાલાની લગભગનો પ્રદેશ) ભાગ અને પંચબળનો પૂર્વ ભાગ એટલું એ સમયે મધ્ય દેશ તરીકે ગણાઈ. યમુનાથી પૂર્વનો પૂર્વ દેશ, અને કારમીર, હિમાલય વગેરે હદીચ્ચ અથવા ઉત્તર દેશ ગણાતો. સિંધુ અને સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહો-બ્રહ્માવર્તથી તરત જ દક્ષિણથી શરૂ થઈ સમુદ્ર સુધીના દક્ષિણના ભાગો તે 'નીચ્ચ' દેશને નામે ઓળખાતા.

પાતાલ પૃથ્વી ઉપર કે પૃથ્વીની અંદર

પાતાલના 'અસુરલોક', 'નાગલોક', વગેરે પયસીની સાથે 'અધોભુવન' એ પણ પયસી છે. ૧૫ અસુરો, નાગ-લોકો અને પ્રાચીન વૈદિક સમયની આખી યે ખરી પરંપરા ધરાઈ ગઈ. અને એના પડછાયા માત્ર રહ્યા. એટલે

૬ એ જ પૃ. ૩૧. ભાગલાનું વર્ણન પણ એ જ કહે છે.

૧૦ ભાગવત ૧૬. ૫. અ. ૨૪. 'પૃથ્વીની સુશરૂપ સ્વર્ગ' લિંગપુરાણ અ. ૪૫. શ્લો. ૧૧. 'નૃપેણ કલિના પૈવ પાતાલ-સ્વર્ગવાસિના ॥' Vogel: P. 83. નાસરવર્ણ. 'ભોગવતી અમરાવતી એવી હતી.' રત્નદુરણ કે. ખં. અ. ૩૬. શ્લો. ૪.

૧૧ ઉપર જણાવેલાં તમામ પુરાણો વગેરેમાં પાતાલ, અસુરો, દેવો, ધનવો, રાક્ષસો, વાગો, સર્પો, મુરખો, મુપર્ણ ગરુડો,

પક્ષિઓ એટલાનું વાસ્તવશાન છે. વાહુપુરાણમાં સાત પાતાલમાં ઉપરની ભતિઓમાં પ્રસિદ્ધ પેણકુલો કયાં કયાં રહે છે તેની

લાંબી નામાવલિ આપેલી છે. ભાગવતના ઉપર રહેલા અધ્યાયમાં પણ ગ્રુખ્ય અમુરોનાં નામ આપ્યાં છે, અને નાગોનાં નામ

પણ આપ્યાં છે. લિંગપુરાણમાં પણ ઉપર કહેલા અધ્યાયમાં નાગો છે.

૧૨ પર્વત્યત્રપાપાત્ ॥ એ રીતે પાપ કરનારા પડે છે તે પાતાલ એમ પાછળથી ન્યુત્પત્તિ કરેલી છે.

૧૩ પાણિન ગણપાઠમાં હિંદના મધ્ય દેશ અને સહેરનાં નામ આપેલાં છે. પાણિનિના સમયને વેદકાળનો અંત સમય ગણે છે.

માનર્ત, સોમીર, મુરારૂ વગેરે દેશો, અને વલમિ, મહીનગર વગેરે નગરો સૂચોમાં આપેલાં છે. પાશિકાએ પાછળથી

ઉમેરેલાં એ સમયનાં ગણતા નથી. ભુએ સી. વી. વેલે પોતાના વૈદિક સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પાણિનિએ આપેલાં ભૌગોલિક

નામોની યાદી. વલમીપુર એ ઉપરથી યહ્યુ પ્રાચીન જણાય છે. મહીનગરની ચર્ચા કરી ગયા છે.

૧૪ શતપથ એમ જોતરેય બ્રાહ્મણને આધારે શ્રી અનંતવ્રતદેવેનરથ સાસીએ પોતાના Asura in India: P. 69માં

લખેલું છે. હિંદની પશ્ચિમની મર્યાદા બહુ પ્રાચીન બુદ્ધિગના ઉલ્લેખમાં દ્રઢ એ કહી હોય એમ જણાતું નથી એ પણ સૂચક છે.

૧૫ અમરકોષ: પાતાલમાં. અધોભુવનપાતાલ ચલિયદ્ગ રણતછમ્ ॥ નાગલોકોડય ઇત્યાદિ.

વૈદિક 'નીચ દેશ'ના સીધા અને સરળ પર્વાય 'અધોભુવન'નો અર્થ પાછળના પુરાણપરો અને ૧૫ કારોએ પૃથ્વીના પડની અદર આવેલુ ભુવન અથવા લોક એવા કયોં પરતુ સામાન્ય વિચાર ૨૨૫થી પણ એ અર્થ ધાય નહિ એ આ ઉપરથી સમજી શકાયે અસુરો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખ આગમથી ઉત્તર તરફ આર્યો સામે લડવાને ચઢતા એને નીચેથી જીવે ચઢતા એમ વેદમાં કહેછે ૧૬

પાતાલની પરપરા આમ પ્રાચીન હોવા છતાં અસુરો અને નાગલોકોના આ નીચ અગર અધ પ્રદેશનું નામ પાતાલ તે વૈદિક સમય પછી પુરાણોએ જ પાડ્યુ હોય એમ લાગે છે પરપરા વેદ જેટલી જ નહીં પુરાણોએ સાચવેલી છતાં નામ તેટલુ નહીં છે કે નહિ એનો પત્તો લાગતો નથી, તેમજ એ નામ પડવાનું ખરૂં મારણ પછી કોઈ અથર્માં દેખાતું નથી 'પાપ કરનારા પડે' એ સ્તુતિપતિ તે પાતાલ શબ્દ વપસારમાં આવ્યા પછીની રચણ લાગે છે, કારણકે એમ હોય તો એને સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ એમ કહે નહિ પાતાલને સ્વર્ગથી પણ સાફ કહેવામાં ખરેખરી પરપરા પુરાણોએ સાચવી છે એક વખત અસુરોની જલોત્પત્તિ આર્યો કરતાં ભારે હતી અને સ્થાપત્યાદિ કલાઓમાં આર્યોથી અસુરો વધારે સુંદરલા હતા ૧૭ એટલે એમનું રહેઠાણ આર્યોના રહેઠાણથી ઉત્તમ હોય જ એટલે આ અધ અથવા નીચ પ્રદેશનું નામ પાતાલ પડવાનું કારણ એટલું જ સમજાય છે કે આ પ્રદેશ એટલે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ પાસે પાતાલ નામનું એક પ્રસિદ્ધ બંદર હતું ૧૮ આ નગરના પ્રદેશોએના ઉલ્લેખોના સમયનો વિચાર કરતા પુરાણો ઠાવના

૧૬ અન્વે ૨-૧૨-૧૨મા વામારોહન્ટત્મ એ સંજોનો અર્થ ઘણા આકારમાં ચઢતો એમ કહે ૥ પરદ હુકલીગ (Ludwahg) ના આધારે પ્રો. યેનરલ રાસ્ટ્રી સિંધુના મુખથી ઉપરના દેશમાં ચઢતા—'ascending to the higher tracts' એવો અર્થ કહે છે આ અર્થ બ્યાજની લાગે છે કારણ આખા સૂત્રમાં આકારનો અર્થ બધ નથી યેસનેા રાજા આદિના નામો આવે છે તે પૂર્ણ ઉપર-અને સિંધુના પ્રદેશની આસપાસમાં બનેલા બનાવો બ્યજ કરે છે નહીં એના પ્રવાહ પાલ બાલુથી આ 'નીચ' પ્રદેશમાં નીચે જીતરતા એટલે નહીં એા મારફતે જનાર જીવે ચઢવનું સમજે

૧૭ અયજાન મોગેા રચપતિ અસુર હતોા વિચકર્માંની પેઠે અસુરોની સ્થાપત્યસિદ્ધિ કનિપત નથી મોહન-જે-ડેરોએ એ સિદ્ધ કર્યું છે એ અર્થને અહીં રચાન નથી મહાભારતના નારદના વર્ણના અને ભાગવતના ઉપર લખેલા ડમ્બેજમાં આધકારના ૥ હોયો એ વાત સિદ્ધ કરે છે મોહન-જે-ડેરોની આરેતર સસ્મૃતિનું વર્ણન વંચવા જેવું ૥ અસુરોના પરિશિષ્ટમાં વધુ અર્થાં કરી છે ભાગવત લખે છે કે 'પાતાલમાં ધરવા રવામીઓ દેવ, જાનવ અને નાગો છે જેમની ઈચ્છા ઈશ્વરથી પણ તોડાની નથી' (અ ૨૪ રક ૫) અને નારક, ઈલા મુખ કરતા અહીં વધારે મુખ છે એમ લખે ૥ એથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે

૧૮ જુઓ Nandala De's Dictionary of Ancient Indian Geography Conninghams Ancient Geography of Indiaમાં પાતાલ શબ્દ અને પાતાલનું વર્ણન. સિંધુના મુખ આગળ પાતાલનગર હતું તે સાથે આખા સિંધુના Deltaને પણ પાતાલ કહેતા આ નગર બહુ પ્રાચીન હતું ગ્રીક એલથી મેથારચનિસ (ઈ સ પૂ ૩૦૦) પાતાલનો ઉલ્લેખ સિંધુના મુખ આગળ કરે છે (Bom Gaz I Part I P 533) મેથારચનિસ સિંધુ પાસે તેર નદીઓ ગણે છે જેમાં Orostracene પાતાલના ક્ષીપ સાથે જોડે ૥ ઝેમીઅરનો લેખક St. Martinના આધારે આ 'પાતાલકીપ'ને કાઠીઆવાડ સાથે જોડે છે (એ જ પૂ ૫૩૪) અહીં પાતાલને ક્ષીપ કહે ૥ એ ખાસ સ્થાક ૥ એટલે એ નગર તેમજ પ્રદેશ પણ હતો એમ ગ્રીક એલથી લખે ૥ ઈસ પૂ ૨૫૦માં ગ્રીક Agatharhudes લખે છે કે હિંદમાં પાતાલ સાથેના વેપાર Sabacans of Yemenના હાથમાં હતો (એ જ પૂ ૫૩૫) ઈસ પૂ ૧૮૦ લગભગમાં Menandros રાજાએ પૂર્વમાં યશુદા મુખને અને કિનારામાં પાતાલથી મુજાદ્ મુખને કિનારો છતી લીધો હતો અહીં પાતાલને Pattalene-lower sind એમ લખ્યું છે (એ જ પૂ ૫૩૫) ઈસ. ૨૩-૭૬માં પ્લીની (Pliny) પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે ૥ (એ જ પૂ ૫૩૬) ટોલેમી (Ptolemy) (ઈસ બીજી સદી) કાઠીઆવાડના કિનારા પહેલા પાતાલનો ઉલ્લેખ કરે છે (Meernindles Bengal Ed

સમયમાં ગોઠવાયાં તે પહેલાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પાતાલ આબાદ હતું એટલે વેદના ‘નીચ’ દેશને પુરાણોએ દેશના કેન્દ્રસ્થળ સાથે યોજે એ રવાનાનિક છે. આર્ય-અસુર-અને દાસ એ ભતિઓનું મિશ્રણ ઓળખાય નહિ એવી રીતે થઈ ગયા પછી, એ ત્રણેમાં સર્વોપરી આર્ય સંસ્કૃતિનાં મુખ્યમાન માનાર પુરાણકારોને અસુરો અને નાગોનું પાતાલ મધ્ય દેશમાંથી અધઃ-નીચે લાગે. સમય જતાં આ પરંપરા એટલી બધી ઝાંખી થઈ ગઈ કે અસુરો માણસ મઠી બનકર પ્રાણી થઈ ગયા; નાગલોક પેટ ચાલનારા તે જ નામનાં પ્રાણીઓ થઈ ગયા, એટલે એમનું રહેઠાણ પાતાલ એ રાક્ષસ કે કાણુંનું પર્યાય બની ભૂમિના પડની નીચે જઈ રહ્યું. પાતાલ સંબંધીના પૌરાણિક હલ્લેઓમાં અને વર્ણનોમાં ‘ધરાતલે,’ ‘મહીતલે’ વગેરે શબ્દો વાપરેલા છે. ૧૯ એમાં ‘તલે’નો અર્થ પૃથ્વીના તલની અંદર એવો શા કારણથી કરાય છે તે સમજાતું નથી. ‘તલ’ શબ્દનો અર્થ સપાટી ઉપર એવો કેમ ન કરવો ? ‘કરતલે’ એનો અર્થ હથેલીમાં-હથેલીની ઉપર એવો કરીએ છીએ, હથેલીની આંખડીની નીચે એવો નથી કરતા. તે પછી ધસ-કે મહી-કે પૃથ્વી ‘તલે’નો અર્થ પણ પૃથ્વીના તલની ઉપર એમ સાદો ને સરળ કેમ ન યાય ? બીજું એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે કે દરેક પુરાણો પ્રમાણે સાતે પાતાલોમાં ધરને દાનવ-દૈત્ય-અસુરો, સુરણી, નાગલોક, મુપર્ણ ગરુડ પક્ષીઓ વગેરે રહે છે. ૨૦ એટલે સવાલ એટલો જ યાય છે કે નાગ કાણુંમાંથી ભૂમિના ગર્ભમાં રહી શકે પરંતુ આ બીજા બધા શી રીતે રહ્યા ? એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નથી અને નાગલોક તે પેટ ચાલનારા નાગ નથી. પાતાલ ભૂમિ ઉપરનો ભાગ છે.

સસપાતાલ

પાતાલ સાત કહેલાં છે. અતલ, વિતલ, નિતલ, ગણસ્તિતલ, મહાતલ, મુતલ, અને રસાતલ; આ બધાં પાતાલ કહેવાય છે અને કોઈ એક પાતાલ નામનો આ સાતમાં એક ભાગ ગણાવે છે. ૨૧ પૃથ્વીના

P. 146-47 & 139) એ પ્રમાણે પાતાલ નજારા ઉઠેલો છે. એરીઅન પણ પાતાલને ત્યાં મૂકે છે. એ નગર હાલના સિંધ દેશાબાદ પાસે હતું એમ કર્નિગહામ આદિનું માનકું છે. પરંતુ તે ખરે ખતભેદ છે. સિંધુ હાલ કરતાં પૂર્વમાં વહેતી એટલે એ નગર પૂર્વમાં હોવાનો સંભવ વધારે છે. કાચના રણના પૂર્વાવસથ સચ્ચદ્રમાં સિંધુ મળતી તે વખતે સિંધુની એકાદ સાખા ઉપર એ નગર હોવાનો સંભવ છે. Sir T. Holdich. Gates of India. P. 148માં એનું વર્ણન છે. દેશાબાદથી ૩૦ માઈલ દક્ષિણ પૂર્વે મૂકે છે.

૧૬ હિંગ પુ. અ. ૪૫-૨૩. (ક્રિસાતલ); ૨૬૬. નાગર. અ. ૧. એ જ અ. ૩૧-૭. ઘરણીતલ; એ જ મહો. ૨૭ અને ૫૪૧ ધરાતલ અને મહોતલ; નાગરખંડ અ. ૩૧. મહો. ૨૭માં તલ શબ્દ ધરાતલ અને મહોતલ કહી પૃથ્વીની ઉપર અને અંદર એમ બે અર્થમાં વાપર્યાં છે.

૨૦ ભુમિ પાળ્ય મેઠ ૧૧.

૨૧ કોઈ પુરાણ ગણસ્તિતલને બદલે ‘તસાતલ’ કહે છે. અલ્બર્ટનીએ વાયુ અને આદિત્યપુરાણ પ્રમાણે પાતાલને કેહો આપ્યો છે તે લેવા જેવો છે. પુરાણોમાં વાયુનું પ્રાચીનત્વ જાણીતું છે. આદિત્યપુરાણે આદિત્યના શરીરના ભાગ મુજબ પાતાલને ૬૫ આપ્યાં છે તેને અલ્બર્ટની બીજાં પુરાણો કરતાં ૬૫માં ઠીક ગણે છે. (Sachan's Al Baruni P. 230-31.) ૨૬૬. કૌ. ખં. અ. ૩૬માં ‘પાતાલનું સાથ’ વર્ણન છે. અતલવિતલ ચૈવ નિતલ ચ રસાતલમ્ ॥ તાલતલં ચ મુતલં પાતાલં પાંચ સમમ્ ॥ ૫૪૧ એ ભૂમિએના રંગ આપ્યા છે. તે ૫૪૧ લખે છે કે તેણે દાનવ દૈત્ય નાગાદેવ સદૈવશઃ ॥ સ્વલોકાદપિ રમ્યાપિ દ્રવ્યમિ વદુશો મયા ॥ આહાદકારિણો નાના મળયો યન્ન પવનઃ ॥ દૈત્યદાનવ કન્યામિર્મહા રુપામિરન્વિતે ॥ પાતાલે કસ્ય ન પ્રીતિ વિમુક્ત્યાપિ જાયતે ॥ યન્ન મોષ્ણં ન શીતં ન વર્ષં દુઃસ્વપ્નં ચ ॥ મદ્ય

પટમાં આ સાત એની નીચે એક એમ આવેલાં છે એની પૌરાણિક કથના છે આ પાતાલો ભૂમિના પટ નીચે તો નથી જ એ જોયું તો પણ ભૂમિ ઉપર એ ક્યાં છે તે જોઈએ વિદ્વાનોએ એને માટે બિન્નબિન્ન તર્ક કરેલા છે કેટલાક પાતાલને દક્ષિણ દિર્ઘ-દ્રાવિડ દેશ-સાથે મેળવે છે કેટલાક પાતાલને પર્વાય શબ્દ બ્વિસદ્ધ્ય દેવાથી બધા સુમાત્રા વગેરે પાસે આવેલા બ્વિ ટાપુને લીધે મલાયાના દ્વીપોને પાતાલ ગણે છે શ્રી નંદલાલ દેએ લાંબી ચર્ચા કરી પાતાલને અધ્યાનિગ્તાન બાબુ તાર્તરી અને એકસસ નદી પાસેરેર મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ બધા પ્રયત્નો એમાં કરેલી દૃષ્ટિઓની ખાતર ધ્યાનમાં લેવા જેવા છતાં એમાં આપણાં પુરાણોની પરંપરાને બરોબર ધ્યાનમાં લીધેલી નથી

પૌરાણિક પરંપરામાં પાતાલ વર્ણના પટની નીચે છે એટલી માન્યતા જ માત્ર કાઢી નાખીએ તો પાતાલ માટે કાઈ પ્રકાર પડી શકે છે, અને એ માન્યતા માટેની ચર્ચા આગળ કરી ગયા એ માન્યતા વેદ સમયની અસુરો વગેરેની અને નીચ્ચ ભૂમિના અર્થની પરંપરા ઘસાઈ જઈને છેક કાંબી થઈ ગઈ તેથી ઉદ્ભવી છે તે પણ જોયું એટલે પુરાણો તરફથી બીજા ટેકા ક્યા મળે છે તે જોઈએ

પાતાલ નામલોક અને પૌરાણિક ભૂગોળ

પાતાલનો પર્વાય એમ 'બ્વિસદ્ધ્ય'—અસુરોની ભૂમિ છે તેમ 'નાગલોક' પણ છે પૌરાણિક ભૂગોળમાં જ્યુ દ્વીપસ્ય બારતવર્ણના નવદ્વીપો કહેવાય છે ૨૩ એનું સંવિસ્તર વર્ણન આગળ આસ પ્રકરણમાં કરી ગયા આ દ્વીપોમાં દક્ષિણે તામ્રપર્ણ અથવા સિંહલદ્વીપ મૂકવા પછી નેત્રને ગભસ્તિમત અને પશ્ચિમે નામદ્વીપ

મોજ્ય મહામોગ કાલોદયાપિ જાયતે ॥ અહીં પાતાલનું મુખ, શીતોષ્ણની સમાવના, રત્ન કર્તા રમ્ય વગેરે નોંધવા જેવું છે ૨૨ બ્વિસદ્ધ્ય શબ્દ પાતાલનો પર્વાય છે તેથી ભવા પાસેના બ્વિ ટાપુને પાતાલ ગણવા માટે આધાર નથી આગળ ચર્ચાથી તે મુજબ દક્ષિણમાં અસુરો વગેરે પાછળથી—વૈદિક સમયના અત્ત ભાગમાં ગમેલા છે શ્રી નંદલાલ દે પાતાના પ્રાચીન ભૌગોલિક મપમાં અને ઈન્ડીઅન હીસ્ટોરીકલ ક્વાર્ટરલીય પાતાલ માટે લાંબી ચર્ચા કરે છે દૂલ્બેચિ Te-lie કહેવાતા હતા તેનું સરકૃત 'તલ' થયું અતલ વિતલ આદિને ભતિએના નામ તરીકે આ પ્રમાણે બેસાડે છે A-telites (અતલ), Ab-telites (વિતલ જેનું બગાલી બીનલ કરીને બેસાડેલું જણાય છે), Neph-thalites (નિતલ), To-Charis (તપાતલ), તલાતલને બદલે ગભસ્તિમત લઈ એનો Jaxartes કહે છે, અને તલાતલને તક્ષિલુ રથાન કહે છે Hai-telites (મહાતલ), Ci-dantes or Su-tribes, (સુતલ), આ મુજબને Oxus નદી પાસે મૂકે છે આ લોકને કુરુલિ અને મુપાઈ ગરડો સાથે મેળવે છે રસાતલને પણ Jaxartes સાથે મેળવી રસા નદીનો પ્રદેશ કહે છે નામ શબ્દ પ્રાચીન દ્રૌણાનું નામ Hiung-Mun ને અપભ્રંશ કહે ॥ રોપને સોચીઆનાની Sses ભવિ, અને બાલુકિને Usurvis ભતિ કહી બીજા નાગભતિના નામ બેસાડે છે રસાતલને દાનવેનું પણ રથાન કહીને હિરણ્યપુર નગરને ત્યાં મૂકે છે અને કારપીઅન સમુદ્ર હિરણ્યકશીપુના નામ ઉપરથી થયાનું લખે છે ભાગવતની હાટગી નદીને શાકદ્વીપની હિરણ્યવતી નદી સાથે મેળવે ॥ પણ જાત્રમનું એ, આગ્રહુ, વાઈ, બહ્મી, ભરજ, જેની, ચર્મદ્વી, વ્યાર્દ, જ્વર નથી, પાતાલમપરને, જરખની, પૂર્વતરે ચોડરખને, પૂર્વે મૂકે છે આ બધું લખ્યા છતાં હિંદુ પરંપરા પાતાલને હિંદુસ્તાનમાં મૂકે છે એમ કન્ડલ કરે છે આ અનુમાનો બરોબર નથી તેની લાખી ચર્ચા અવધાને ॥ પાતાલનો સમુદ્ર સાચોના સહચોય સર્વમાન્ય છે એટલે શ્રી નંદલાલનાં અનુમાનો પરંપરાની છેક વિરુદ્ધ ॥ પાતાલનો ઉપવર્તનો ભાગ મુપાઈ ગરડોને લીધે ધરાના દક્ષિણ કિનારા મુખી બધા પરંતુ દરિયાકિનારાથી બહુ ઊંચા પાતાલને લઈ જવા માટે કાઈ આધાર નથી ૨૧ નંદલાલ સૂર્ય પશ્ચિમમાં નીચેાહોવરે માટે પશ્ચિમનો ભાગ એ ભૂમિનો ગર્ભ અને તે પાતાલ એમ અર્થ કરે છે

૨૩ દ્વદ્વીપ કરોદમાનુ તામ્રપર્ણો ગમસ્તિમાનુ નામદ્વીપ સૌમ્યો ગધર્વો વરણ કુમારદ્વીપધ્યાનવમ રાજશેખરદ્વીપ કાન્યમીમાસા ૫ ૬૨ વળી વિષ્ણુપુરાણ અને રક્ષપુરાણ કૈા ખ અ ૩૬ જુઓ

લખેલા છે. આમાં હંદ્રદ્વીપ, તામ્રપર્ણ અને ઉત્તરનાં ગાંધર્વ એટલા દ્વીપોના રથજનિર્ણય થઈ ગયેલા છે. ૨૪ એટલે પૌરાણિક ક્રમ આ દ્વીપોની બાબતમાં તો ખરો છે. એટલે ગમસ્તિમત અને નાગદ્વીપ ભારતવર્ષની નૈઋત્ય અને પશ્ચિમે છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. હવે પૌરાણિક ભૂગોળમાં દ્વીપોનો અર્થ માત્ર યાત્રુ જ થતો નથી પણ પ્રદેશના કે ભૂમિવિભાજના સામાન્ય અર્થમાં પણ દ્વીપ શબ્દ વાપરેલો છે. કોઈ રથને તો એ જ દ્વીપોને માટે ખંડ શબ્દ વાપરેલો છે. ૨૫ હવે પુરાણોમાં પાતાલની દાઈ મયાદા નિશ્ચિત કરેલી નથી, પરંતુ એનું વર્ણન અધર જેવું જ (Vague) છે. પાતાલના સાત ભાગ પાડેલા છે તેનો પણ નિશ્ચિત મયાદાનો અર્થ કરવાનો નથી. પ્રાચીન હિંદુઓને સાતનો આંકડો પસંદ હોવાથી સપ્તસિંધુ, સપ્તસારસ્વત, સપ્તગોદાવરી જેટલા સપ્તપાતાલ સમજવાનાં છે. ૨૬ કાણ્યામાંથી ભૂમિના પડમાં પેસતા સાપ ઉપરથી પાતાલને ભૂમિની એંદર માનનારા પૌરાણિકને નાગો ઉપરાંત અસુરો વગેરે પાતાલમાં હોવાની પરંપરાથી ઇંચવણ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ નિકાલ ન જડવાથી તે દરેકનાં રથાન માટે પાતાલના જ સાત ભાગ પાડ્યા અને દરેકને ભુદાં રથાન આપ્યાં. પરંતુ સાત પાતાલમાં એક નામ અભારતમત છે તે જોયું. આ ગમસ્તિમત ભારતવર્ષના નૈઋત્યે આવેલા એક દેશ-દ્વીપ તરીકે જ ગણેલું છે. એ ઉપરાંત પાતાલનો પર્થાય 'નાગલોક' એ પુરાણોનો નામદ્વીપ જ છે. લોક અને દ્વીપનો અર્થ અહીં દેશ-ભૂમિ વિભાગ એટલો જ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે. એટલે ભારતવર્ષની નૈઋત્યે અને પશ્ચિમે આવેલા આ બે ખંડો સમાવેશ પાતાલમાં થાય છે એમ માનવું પડે. નાગલોક અથવા દ્વીપની જેટલે ગમસ્તિમત પણ નૈઋત્યે આવેલા દ્વીપ અગર ખંડ વિરોધ છે તે સાથે એ સપ્તપાતાલોમાંનું એક પાતાલ પણ ગણાય છે તે જોયું. આ બે નામ ભારતવર્ષના નૈઋત્ય અને પશ્ચિમની ભૂગોળમાં રહી ગયાં છે; અને સપ્તપાતાલની પૌરાણિક કલ્પનામાં રહી ગયાં છે, તે બહુ જ સૂચક છે. અને હિંદના દક્ષિણ પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલને ભાગ કહેવા માટે પૂરતાં છે. પાતાલને ભૂમિના પડ નીચે ધારવાની કલ્પના કરતાં કરતાં પણ આટલી ઐતિહાસિક ખારી રહી મઈ જાય છે. હવે આ બે દ્વીપો કયા તે પ્રાચીન ભૂગોળના લેખકોએ હજી સુધી ચોક્કસ કરેલું નથી. શ્રી સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર શાસ્ત્રીએ બીજા દ્વીપોના રથજનિર્ણય કર્યા છે તે મુજબ આ બંનેને કચ્છ અને કાઠિયાવાડ, અને મુંબાઈના કિનારા પાસેના બેટો માને છે. ૨૭ વળી પુરાણો વિવર અથવા કાણ્યામાં થયેને પાતાલમાં જવાનું દ્વાર કહે છે તે સાથે પાણીમાં થયેને પણ પાતાલમાં જવાય છે ૨૮ એમ કહે

૨૪ સુરેન્દ્રનાથ મજુમદાર શાસ્ત્રીનું લખેલું કર્નિપદામની પ્રાચીન ભૂગોળમાં પરિશિષ્ટ પૃ. ૭૪૬-૪૭.

૨૫ ૨૬. ડી. ડી. બી. આ. ૩૬. સ્લો. ૧૧૨ થી ૧૧૬. પારિવારસ્વચૈવાર્વાક રાંડ કૌસારિકં સ્વતમ્ ॥ સહસ્રમેકમેકં ચ સર્વલંગમ્યમૂનિ ચ ॥ દ્વીપ એટલે બે બાબુ પાણી તે. આ બાબુવાયો બેટ નહિ. દ્વીપકલ્પ અને દેશભાગ દ્વીપ કહી શકાય. ૨૬ આ બધામાં સાતના આંકડાને ખાસ સાત એટલે અર્થ નથી. સપ્તસારસ્વત કેવળ કલ્પિત જ હોય છે. સપ્તગોદાવરીનો પનો કાગાડો યુદ્ધ છે. સપ્તસિંધુ ઉપરથી સપ્ત લગાડવાની પ્રણલિકા થઈ હતી. સપ્તકેશ પણ કહેવાય છે. સપ્તપાતાલની જેટલામાં સપ્તલોક પણ કહેવા છે.

૨૭ Appendix ૧ to Cunningham's Ancient Geog. of India By Surendranath Majumdar P.P. 553-54.

૨૮ ૨૬. ડી. ડી. બી. આ. ૬૩. વર્ષિક વિવરમાં થયેને નાગલોકમાં રત્નમય સિંચ પાસે ભય છે. નાગરખંડ આ. ૮માં એને વસ્તિક કહે છે. અને Indian Serpent Lore P. ૩૦માં વર્ષિકને પાતાલનું દ્વાર કહેલું છે. અખરડોપ નાગલોકોડચ કુહરં કુપિરં વિવરં ચિલમ્ ॥ છિદ્રં નિર્ઘર્યનં રોકં રૂઢં અગ્રં વપાગ્રુપિઃ ॥ એમ નાગલોક એટલે પાતાલનો પર્થાય-કંદોને પછી કાણ્યાના પર્થાય ગણવે છે. મેદિનીટાન પાતાલ નાગલોકે સ્થાત્ વિવરે વડવાનલે ॥ એમ કહે છે. પાતાલને ગિય સ્વર્ગ

છે. વિવર અથવા કાણાંનું તે પરંપરા હ્રસ્ત થયા પછી પાછળથી જ ચોક્કસ રચણ દેખાય છે, પરંતુ પાણી મારફતે પાતાલ જ્વાળાની પરંપરા સાચી જણાય છે. વેદકાલના નીચ્ચ દેશ અથવા અધોભુવનમાં સિંધુ અને સરસ્વતી દ્વારા વહાણોમાં જ જવાઈ. સિંધુના મુખ પાસે આવેલું પાતાલનગર પ્રાચીન ભારતનું એક અગત્યનું બંદર હતું. એના ઉલ્લેખો ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી પહેલાંના મળે છે. ૨૬ એટલે પાતાલનું ખરું નામ કાપકારો કહે છે તેમ અધોભુવન-નીચ્ચ પ્રદેશ હોવા છતાં એ પ્રદેશના કેન્દ્રરૂપ પાતાલ બંદર હોવાથી પાતાલને નામે એ બધો પ્રદેશ ઓળખાવા લાગ્યો એમ જણાય છે. સિંધુનાં મુખને આખો પ્રદેશ (Gulf) પણ પાતાલ કહેવાતો હતો. આ બધી પરંપરાઓ ધ્યાનમાં લેતાં અને પાતાલના સાત ભાગ એટલે અનિશ્ચિત મર્યાદા કલ્પેલી છે તે ધ્યાનમાં લેતાં સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ મૂળ પ્રથમ પાતાલમાં-અધોભુવનમાં ગણાતા હશે અને સર્વથી નૂના પુરાણોએ જ્યારે પ્રાચીન પરંપરાઓ ભેગી કરી નોંધી ત્યારે આ પ્રદેશ ઈરાનના કિનારાથી હિંદના આખા પશ્ચિમ કિનારાને પાતાલમાં ગણ્યો હશે એમ સમજાય છે. ૩૦ વેદિક સમયમાં અધ્યાનિસ્તાન, બલુચિસ્તાન અને ઈરાનનો કેટલોક ભાગ પણ એક જ સમાન સંસ્કૃતિનો હતો. એટલે સિંધુના મુખની પશ્ચિમે-અધ્યાનિસ્તાન-બલુચિસ્તાન-ઈરાનનો ફક્ત કિનારો પણ નીચ્ચ પ્રદેશ ગણાવાથી અનિશ્ચિત (Vague) રીતે પાતાલમાં ગણાઈ ગયો હશે. આ ઉપરાંત પાતાલની મર્યાદા અનિશ્ચિત હોવાથી અરબી સમુદ્રના નાસ પાયેલા યપુચો અને લક્ષદ્વીપ માલદીવ પણ પાતાલના સામાન્ય નામમાં સમાવેશ થઈ શકે. ૩૧ સસના આંદોલનો અર્થ મર્યાદાનું અનિશ્ચિતપણું એટલે જ કરવાનો છે.

પાતાલ હાટકેશ્વર અને ગુજરાતનો કિનારો

હવે પાતાલના રમજનિહંધ મોટી બીજી અગત્યની બાબત તે હાટકેશ્વર. હાટકેશ્વરનું સ્થાન પાતાલમાં એમ પુરાણો કહે છે. રક્તપુરાણમાં તે નાગરખંડ નામનો આખો મોટો ખંડ હાટકેશ્વરસ્થેત્રના મહિમાનો આપેલો છે. નાગરખંડનું આખું યે વર્ણન હાટકેશ્વરસ્થેત્રને આનંદ દેશરૂપ સાથે જોડે છે. એટલે પાતાલ ભૂમિના ગર્ભમાં નહિ પણ પૃથ્વીના પટ પર છે એમ માનીએ તે હાટકેશ્વરસ્થેત્રના યોગને લીધે આનંદ દેશ કે એનો કોઈ ભાગ પાતાલમાં ગણાતો હશે એમ સમજાય. નાગરખંડ અને બીજા પુરાણોમાં જ્યાં-

એટલે કાણાં અથવા ગુફાના સ્વર્ગ કહે છે. ભાગવત એને પૃથ્વીની ગુફાસ્થ રત્નો કહે છે. આ પ્રમાણે બિલ અને વિવરનો પર્યાય શ્રેષ્ઠ એટલે હોતર છે તે પણ સ્પષ્ટ છે. સાગરમંત્રી નદીનું નામ શ્વેતવતી છે અને એના વાંધાવાળા પ્રદેશનું નામ શ્વેત છે અને રક્ષાના ક્ષત્રપના લેખમાં એલે એ શ્વેત દેશ ઇત્યાદિ લખ્યું છે. આ શ્વેત દેશને વિવર પાતાલ આદિ સાથે સંબંધ હશે ? આગળની ચર્ચા ઉપરથી લાંબાનર સમજાશે. એકે નહીં કાંઈ કહેવાય તેવું નથી.

૨૬ આ ઉલ્લેખો આગળ મોટા ૧૮માં લેવા. એલેક્ઝાન્ડરનું આખું નૌકાસેન્ય પાતાલ બંદરના વિગત ક્રમમાં સમાઈ ગયું હતું. (Meerindie's Ptolemy P. 147) વેપાર અને નૌકાસેન્ય બન્નેની દૃષ્ટિએ એની ઉપયોગિતા એ સમયે હતી. એ સમયે એરિયન (Arrian) કહે છે કે પાતાલ એ લાગતમાં મોટામાં મોટું શહેર હતું

૩૦ પાતાલ સિંધુના મુખપ્રદેશમાં એટલે એની આસપાસનો બધો કિનારો પાતાલ કહેવાય એના સાત ભાગ મળે તેમ કહ્યું જણાય છે. અમુરોની ભૂમિ તરફ જલ આ બધો ઈરાન મુખીનો કિનારો ખાતાલ કહી શકાય વધારે અમુરોના લેખમાં ચર્ચાઈ

૩૧ ઉપર જણાવેલા મજુદાર સાસીના નિર્ણયમાં ગલ્લિમતમાં લક્ષદ્વીપ મ લગી અને એ છે. આ દ્વીપ પ્રાચીન કાળમાં એડામેટી ભૂમિ હોવાનો સંભવ છે. અરબી સમુદ્રમાં ગુજરાત કાઠીઆવાડ કચ્છના કિનારા પાસે પ્રાચીન કાળમાં બેરો હતો તે નાસ પામ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે

૩૨ રક્ત નાગર. અ. ૧૯૬, ૪૭૫ વગેરે કાણાં અધ્યાયોમાં છે.

જ્યાં હાટકેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે ત્યાંના પાતાલ ભૂમિની અંદર છે અને વિવરમાં કે વહનીમાં થઇને એમાં જવાનો રસ્તો છે એમ કહેવાનું પુણ્યકાર ચૂકતા નથી. ૩૩ તેમ છતાં પણ ખરી વાત તેમનાથી ઠાંકી શકાતી નથી. નાગરખંડના પહેલા જ અધ્યાયમાં લિંગપૂલની ઉત્પત્તિ કહેતાં જણાવે સ્થાપેલું હાટકેશ્વરનું લિંગ આનંદ દેરાના તાપસોના અરણ્યમાં પ્રથમ પડ્યું અને પાતાલમાં ગયું એમ વર્ણન છે. ૩૪ તે પછી એકા અધ્યાયમાં ત્રિશંકુને ચાંદાલનથી મુક્ત કરવા આજુ પવેત ઉપર ગએલા વિશ્વામિત્રને માર્કટેય મુનિએ આજુથી નૈઋત્ય દિશામાં આવેલા હાટકેશ્વરસ્થેનમાં જવા કહ્યું અને ત્યાં દેવમાર્ગે પાતાલમાં જઈ પાતાલ-ગંગામાં સ્નાન કરી હાટકેશ્વરદર્શનથી તેનો ઉદ્ધાર થયો. ૩૫ આ વર્ણનમાં હાટકેશ્વરસ્થેન આજુથી નૈઋત્યે રપદ કહેવા છતાં દેવમાર્ગે કહીને પૌરાણિક રૂપ આપવા ચલ થયો છે. ૩૬ આઠમો અધ્યાયમાં તો હાટકેશ્વર-દર્શનથી યજ્ઞયાગાદિ કર્યા વગર સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થતાં દેવાને ચિંતા થઈ તેથી હાટકેશ્વરનીર્ગને ઉપદેશ કરવા ધાર્મ્ય એમ કહી 'ધરાતલે'ને ખદલે રપદ રીતે 'ધરાપૃષ્ઠે'ઉપ ચાલે નાપર્યો છે. આથી રપદ થાય છે કે આજુની નૈઋત્યે હાટકેશ્વરસ્થેન એટલે પાતાલ હલ્લું. વળી જણાવે સિદ્ધિચિત્રના કુદરતી આકારે મુગધું સિંચ કહ્યું અને તે પ્રથમ સિંચ હલ્લું. એનો ઉપદેશ કરવા દેવાએ પ્રયત્ન કર્યો. આ બધાનો અર્થ મહા પ્રાચીન કાળમાં લિંગપૂલની શરૂઆતમાં વેદિક જાણણો સાથે લિંગપૂલ શેઠોનો-પુણ્યપતોનો વિમલ અને વૈદિકોએ હાટકેશ્વરસ્થેનનો નાશ કરવો, એટલો જ થાય છે. આવો નાશ એ સ્થેનને બે વખત થયેલો જણાય છે. ૩૮ લિંગપૂલ અને પાશુપત સંપ્રદાયનો આજ પ્રચાર મૂળચતના કિનારા સાથે છે એ તો બહુતી વાત છે. એટલે હાટકેશ્વરસ્થેન આનંદ દેશ અને પાતાલના એક ભાગનું તારાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩૩ વક્ર. નાગર. અ. ૮-૨૧ અને સ્તો. ૧૨૦-૨૧.

૩૪ લિંગપૂલની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ કાણેજીમાં આ એક કાણ છે, અને તે આનંદ દેશમાં જન્મ્યું છે. ખંભાતના સ્કંભાર્ચનાથ અને લિંગપૂલની ઉત્પત્તિને સંબંધ છે અને નર્મદાતટ અને કાયાવૌહલ્યમાં પાશુપત મંત્રો પ્રથમ સંચાર થયાનું પણ આગળ જોયું છે. એટલે પ્રથમ લિંગપૂલમાં હાટકેશ્વરનું લિંગ થયું એ ચૂચ છે. જણાવે ॥ તતો હાટકમાદાય તદ્વાકાપિપાતામહઃ ॥ દૃત્વાલિંગં સ્વયં તત્ર સ્થાપયામાહ હર્ષિતઃ ॥ ૬૩ ॥ મયાશાયં ત્યદં લિંગં હાટકેન વિનિર્મિતમ્ ॥ શ્યાતિં વાસ્યતિ સર્વં પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૬૫ ॥ આમ તદાકાર ચાલે તો લિંગપૂલનો લિંગપૂલ સાથેનો સંબંધ પણ જ્ઞાન કરે છે. નાગરખંડમાં બંનેકે જગ્યાએ હાટકેશ્વરસ્થેન આનંદ દેશમાં અને હાટકેશ્વર પાતાલમાં એમ બન્ની આખી વાતને પૌરાણિક વેશ પહેરાવી વિવરમાં પેસવાની વાતો કરે છે. પરંતુ એ વિરોધમાં હાટકેશ્વર અને તેમનું સ્થેન આનંદમાં જ છે એ દેખાડ આખ્યા વગર રહેતું નથી.

૩૫ એ જ અ. ૪થો. ઉત્સારણ્યતાલેષ્ટ્રં હાટકેશ્વર સંશ્લિતમ્ ॥ અસ્તિ નૈઋત્યદિગ્ભાગે વેયો ચાનર્તસંશ્લેષ ॥ ૫૨ ॥ તત્રાયં સ્થાપિતં લિંગં હાટકેન મુરોત્તમઃ ॥ ચત્તસંકીર્ત્યતે લોકે પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ ૫૩ ॥ આ સ્તોત્રો પૌરાણિક રૂપ મળવા છતાં આનંદ દેશ એ પાતાલ એમ જાણે છે. હાટકનું લિંગ એ આલસિંગ હલ્લું. અર્ધવેરના સ્કંભનો મૂળ લિંગપૂલ સાથેનો સંબંધ જોતાં સ્કંભને હિરણ્યવેનસ કહેલ છે અને વેનસનો અર્ધ રપદ રીતે સિંચ કરેલો છે તે જોતાં આ આલસિંગ હાટકેશ્વરને અને સ્કંભને સંબંધ હશે ?

૩૬ એ જ અધ્યાય ૮. સ્તો. ૫૫ થી ૫૬.

૩૭ એ જ અધ્યાય ૮. સ્તો. ૧૮. તીર્થમેતલ્લરાપૃષ્ઠે હાટકેશ્વર સંશ્લિતમ્ ॥

૩૮ એ જ અધ્યાય ૮. ઉન્ને જલહત્યાના પાપથી મુક્ત થવા પ્રથમ પૂરેલું નિવાર પાણી હીપડીને ત્યાં જમીક થયો હતો. નાગ તે માર્ગે આવના, ત્યાંથી પગાવમાં પેસીને હાટકેશ્વરદર્શનથી પાપમુક્ત થયો. અને તીર્થનો આવો મહિમા જોઈ એને કરી પાણીથી પૂરવા કહ્યું.

અસહ્ય હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કયાં ?

અહીં એક વાત રમણ દરવી ભદ્રજી. હાટકેશ્વર નાગરોના ઈષ્ટદેવ છે અને એમનું મૂળ સ્થાન વડનગર હાટકેશ્વરક્ષેત્ર ગણાય છે. નાગરોશ્વરિ માટે અનેક અનુમાનો થયાં છે, અને એ બધાં ધ્યાનમાં લેતાં અને હમણાં શ્રીદેવદત્ત ભાંડારકરે નાનરો માટે નવી વાતો ભહેર કરી છે તે તો આ અતિ વિવાદસ્પદ વિષયમાં આ સ્થળે ઠીકરું થોડું નથી. તે સાથે નાગરખંડમાં હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરને ઉદ્દેશીને વર્ણવેલું હોવા છતાં એના ઉલ્લેખોમાં એવા વિરોધો મળે છે કે અસહ્ય હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વડનગરમાં નહિ એમ રમણ સમજાય છે. એ બધી ચર્ચા વિસ્તારના બચથી અહીં છોડી દઈશું. વડનગરને હાટકેશ્વરક્ષેત્ર માનનારા શ્રીમાનરાકરભાઈએ પણ હાટકેશ્વર મૂળ પાતાલમાંથી આવ્યા અને વડનગરમાં પછી સ્થાપન થયા એમ તો કબૂલ કરે છે ૪૦ એટલે મૂળ પાતાલના હાટકેશ્વર તે વડનગરવાળા નહિ એ આપણા મતને હાનિ થતી નથી. વડનગર પ્રાચીન સહેર હોવા છતાં એ મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહોતું અને પાલળથી થયું એ રહસ્યપુરાણના તમામ વર્ણન ઉપરથી રમણ થાય છે એક ખાસ રમણ વાત તો એ છે કે આપણી નૈઋત્યે તે કચ્છ ને કાઠીઆવાડ આવે વડનગર નહિ વડનગર ફક્ત એ વળી કાઠીઆવાડ દત્તિદાસના એક ઉલ્લેખથી પલળમાં ચદ્રભાગા નદી પાસે પાતાલ છે એમ પણ મનાવવા યત્ન થયેલો છે ૪૧ પરંતુ એમાં ચદ્રભાગાને રસ્તે પાતાલમાં જવાનો માત્ર ઉલ્લેખ છે એટલે ચદ્રભાગાને રસ્તે સિંધુમાં થઈને પાતાલનગર-સિંધુમુખ આગળ આવતું એટલો જ અર્થ છે. પલળમાં પાતાલ નહિ.

પાતાલ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અને મૂળસ્થાનના કિનારાના સંબંધની પરસ્પરજી વિગતો:

નાગરખંડમાં સોમનાથના એક ઉલ્લેખમાં સોમનાથ પણ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં હોવાનું લખે છે ૪૨ એ ઉપરાંત

૩૬ Ind Ant. March April 1932 એમ પહેલાના વિચાર બદલી બજાવના કાયસ્થને નાગર માની, નાગર કોઈ વિશિષ્ટ ભતિ માની હાટકેશ્વર હિમાચલ ખર સાથે જોડે છે હાટકેશ્વરનો ખુસરો કરતા નથી. ભાંડારકરે હાટકેશ્વરેશ્વરો તો હાટકેશ્વરને કેમ વિચાર્યા.

૪૦ માનરાકર પીતાંબરાસ કૃત નાગરોશ્વરિ લેખ ૬૬૧ પુ સ્પષ્ટિત્ય પરિવર્તને રિપોર્ટ પુ ૧૧૪ એએશી લખે છે કે હાટકેશ્વર પાતાલમાં મૂળ નાગરોશ્વરિના રૂપ પણ નાગરોશ્વરિ પછીથી લીધા અને આમજ લખે છે કે પાતાલના સુવર્ણ ક્ષિંગ-હાટકેશ્વરને ચમકારપુર-એ એમના મત પ્રમાણે વડનગર છે—આ ચિત્રમાં નામના પ્રાણને સ્થાપન કર્યું આ બધી બાબતમાં રા માન રાકરજાઈની વિવાદાસ્પદ બીજી વાતો સાથે અહીં સંબંધથી રૂપ વડનગર મૂળ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ પણ પાલળની રૂપ સ્થાપન થયેલું એ વાત બરોબર છે સાલભ્યા પ્રમાણે રા માનરાકરભાઈએ આ લેખ પછી હમણા પોતાના વિચાર બદલાયા છે અને વડનગર આનંદપુર તે મૂળસ્થાન નહિ પણ કાઠીઆવાડમાં બીજું છે તે એવી મતવચનો લેખ મુજબના 'શુભરાત્રી' પત્રમાં લખ્યો છે એથી પણ વડનગર અસહ્ય હાટકેશ્વરક્ષેત્ર નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને કાઠીઆવાડ બાજુ એ ક્ષેત્રને ખોળવામાં તદ્દન નહિ તો કાઠી ખરો રસ્તો જોડે છે એમ સમજાય છે.

૪૧ એ જ પુ ૧૧૬

૪૨ ૨૬ પુ નાગર અ ૬૩ આ સોમનાથસ્થિતિ હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં કહી છે અને ૨૬ ૪૬માં પ્રભાસમાં લખ્યું છે બજાવત કુમારિકાક્ષેત્ર અને સોમનાથનું પ્રભાસક્ષેત્ર એ બન્ને કોઈ વખતે આનંદ અગર હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં ગયાનું હશે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર વિસ્તૃત હોવું જોઈએ અને એ બધા કાણ પાસે પાસે હોવા જોઈએ આનંદની એક વખતની રાજધાની દારકા કહેલી છે એ જોતા આનંદની હવે મૂળ દારકા અને પ્રભાસ સુધી ખાલી હોવી જોઈએ આ પ્રદેશના નામે અને હવે કાગે કાગે રૂપ છે વડનગર જેટલે છે હાટકેશ્વરક્ષેત્ર મૂકવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી પૌરાણિક દ્રષ્ટિએ એ ભાગ મર્ત્યલોક (મોરારા) અને અર્ધદેવી વધારે પાસે ગણાય એ વિભાગ આનંદથી જુદા છે

રંદેપુરાણ કીમારિકાખંડમાં જાણાએ મહીસાગરસંગમ ઉપર પહેલું હાટકેશ્વરનું સુવર્ણ લિંગ સ્થાપ્યું એમ લખે છે. ૪૩ એ જ ખંડમાં આગળ બર્બરક તપનંગ થવાથી દૈત્યની પાછળ વિવરને રસ્તે પાતાલમાં પેઠા ત્યાં ૨૯૧-સુવર્ણગચ લિંગ લેયું. ત્યાંથી ચાર રસ્તા જતા હતાઃ એક દક્ષિણેના શૂર્પારક-સોપારા તરફ, બીજો પૂર્વેના શ્રીપર્વત તરફ, ત્રીજો પશ્ચિમના પ્રભાસ તરફ અને ચોથો ગુપ્તધ્રેન અથવા ખંભાત તરફ. આ વર્ણન પાતાલ અને હાટકેશ્વરને ગૂજરાત કાઠીઆવાડના કિનારા સાથે જોડે છે. ૪૪ નાગરખંડમાં અન્તપાલ શાળ ઉપર પ્રસન્ન થએલા હાટકેશ્વર એને પોતાની સાથે પાતાલમાં લઈ ગયા. ત્યાં એણે અન્તપાલેશ્વરી અથવા પરમેશ્વરી દેવીનું સ્થાપન કર્યું. આ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં કહેવાય છે. આજે ગૂજરાતની એક ક્ષાત્રિની એ કુલદેવી છે. એટલે પરમેશ્વરીના પીઠવાણું ગૂજરાતનું રચળ પાતાલનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે. ૪૫ અગસ્ત્યાશ્રમ પુરાણો ધણી જગ્યાએ મૂકે છે. ૪૬ એમાં રંદેપુરાણીર્ગત પ્રભાસખંડ અગસ્ત્ય સમુદ્ર પી ગયા એ બતાવ પ્રભાસ આગળ લાવે છે. ખરી રીતે મહાભારત અને દરેક પુરાણોના અગસ્ત્યના ઉલ્લેખો ભેદાં દક્ષિણમાં જતા પહેલાં અગસ્ત્યાશ્રમનો સંબંધ સરસ્વતીના નીચલા તટ ઉપર કોઈ જગ્યાએ હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે નાગર, પ્રભાસ, મહાભારતાદિ ઉલ્લેખોથી સરસ્વતી મારફતે અગસ્ત્યનું સમુદ્રયાન સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રભાસખંડમાં લખે છે કે પ્રસન્ન થએલા દેવો પાસે અગસ્ત્યે માંગ્યું કે દોષો આ પ્રભાસધ્રેનમાં હાટકેશ્વરના પાતાલલિંગનું હમેશાં પૂજન કરે. ૪૭ આગળ રંદેપુરાણ કીમારિકાખંડના હાટકેશ્વર ખંભાત પાસે જ છે એ ઉલ્લેખ અને આ પ્રભાસ ધ્રેનવાળો ઉલ્લેખ, સરસ્વતીનો પ્રવાહ ગૂજરાત કાઠીઆવાડની વચ્ચે ઘઈ ખંભાતના ખંભાત રૂપે પ્રભાસની લગભગ પાસે સમુદ્રને મળતો એ અર્થ કરી

૪૩ રંદે. પુ. કી. ખં. અ. ૪૮. શ્લો. ૨૦-૨૧. વ્રહ્માગ્ર સ્થાપયિતા તુ હૃદયેષ્વર સંક્ષિતમ્ ॥ મહીનગર કે લિંગ પાતાલાલ્લુ મનોહરમ્ ॥ અહીં પણ ત્રેતાયુગમાં દૈત્ય રાક્ષસો સોમનાથ નવા ખાદે અવિલા બે જાહાણોને ગુપ્તધ્રેન મહી-સાગર તીર્થમાં સોમનાથ ઉત્તળ થયા એમ કહી અહીં હાટકેશ્વર જાણાએ સ્થાપેલા એમ કહે છે.

૪૪ રંદે. પુ. કી. ખં. અ. ૬૩. શ્લો. ૫૬ થી ૬૩. અહીં બર્બરિક જે દૈત્યની પાછળ પાતાલમાં ભરે છે તેને અહિંસા ધર્મવાળો નેન કે પૈદ કહ્યો છે. એટલે ઈશ્વ ની શરૂઆતના સેકાઓમાં ચોથો અને બેઠો વધા નેનથી લકાઇ અન્ત કરે છે. બર્બરિક પગથી દૈત્યને હરાવે છે ત્યારે વલ્લુકિ જગેરે નાગો તેને આશ્વાસન આપી કહે છે કે આ દૈત્ય અજને પાનાલથી પણ નીચે કાઢ્યા. આ ઉલ્લેખ ચોથો ગૂજરાતના કિનારાની પણ દક્ષિણે ગયા હશે એમ બતાવે છે.

૪૫ પરમેશ્વરીનું પીઠ પાતાલમાં છે તે ખાદે ભુજો ન. કે. મહેતા કૃત 'શાકલ સંપ્રદાય'માં આપેલી પીઠોની યાદી. પરમેશ્વરી દેવી, સાળથી લેકોના કશ્વપ ગોવના ઘુલા નામના કુળની કુળદેવી છે.

૪૬ રંદે. પુ. પ્રભાસખંડ પ્રભાસધ્રેનમાં અગસ્ત્યાશ્રમ કહે છે. નાગરખંડ હાટકેશ્વરધ્રેનમાં કહે છે (અ. ૩૩). મહાભારત વનપર્વ (નિશ્કંપસાગર)માં અ. ૮૦માં ગુપ્તધ્રેનમાં અગસ્ત્યાશ્રમ છે. અ. ૮૫માં ઝણગમાં કહે છે. અ. ૮૬માં પાંકળ રણમાં હાલ જ લિંગ કહે છે. એ જ અધ્યાયમાં આગળ વૈદ્ય પર્વત પાસે અગસ્ત્ય અને એમના સિન્ધોનો આશ્રમ કહે છે. વૈદ્ય પર્વત વિધ્યાના પશ્ચિમ ઉડે ગૂજરાતને લગતો છે એ મહાભારત આગળ કહે છે કારણ તે પછી ઘુરા સૌરાષ્ટ્ર લખે છે. વૈદ્ય પર્વત કે નેમથી ખંભાતમાં પ્રસિદ્ધ એવા અજીકના અચુક ભાવના પથ્થર નીકળે છે અને એને લીધે ગૂજરાતના એ આગો ભાગ વૈદ્ય રણ કહેવાતો તે છે. આમ અગસ્ત્યાશ્રમની ખોંચતાણ છે પરંતુ અગસ્ત્ય સરસ્વતીના તટ સાથે બધું સંબંધ ધરાવે છે. સિંધુતીર્થમાં અગસ્ત્ય સોપાનુદાને પરચ્યા. એ સિંધુસાગરનું તીર્થ કે સિંધુનો અર્થ સમુદ્ર લાગે તો સરસ્વતી સાગરસંગમ એમ થાય છે. આ તીર્થને મહત્ત્વથી કહ્યું છે. વનપર્વ. અ. ૧૩૨-૬.

૪૭ રંદે. પુ. પ્રભાસખંડ. અ. ૭૫. ગૂજરાતને કિનારેથી અગસ્ત્ય દક્ષિણમાં ગયા એ કથા કાવિક રણમાં પણ છે. રા. પૂંચ-રવામી આશંકર લખે છે કે અગસ્ત્ય કારકાથી જાહોઓના ૧૮ કુટુંબો દક્ષિણમાં લાન્વા.

છે તે ધ્યાનમાં લેતાં, હાટકેશ્વરેત્ર સરસ્વતી-સમુદ્રસમગ્રની આસપાસ કોઈ રથએ હોવાનું ૨૫૪ થાય છે, અને દેવોએ બે વખત એનો નાશ કર્યાનું આગળ જોયું એમ એ સ્ત્રેત્રના મૂળ મ્થાનનો નાશ થયો અને સરસ્વતીના મુખની ખરી પરંપરા બૃહાદ્ પ્રભાસને ઓડાવડ મુકાઈ, તે સાથે હાટકેશ્વરેત્ર પશુ-પુરાણકારોએ અનેક જગ્યાએ મૂક્યું એમ સમજવે છે ૪૮ અંગેતેમ પશુ આ ઉલ્લેખો હાટકેશ્વરેત્રને વડનગર પાસે નહિ પણ ગૂજરાતના કિનારા પાસે હવે એટલું તો બતાવે છે. એનો એક બીજો આડકતરો પુરાવો મળે છે પુરાણપરો પાતાલ ભૂમિ ઉપર છે છતાં એને એની અદર નાખે છે તેમ વડવામુખ પશુ સમુદ્રમાં ઘણે છેટે મૂકે છે પરંતુ પરપરાને ખરા રૂપમાં જોનાર ખગોળવેત્તા વરાહમિહિર વડવામુખને ભારતની નૈઋત્યનો દેગ વિશેષ કહે છે ૪૯ સરસ્વતી વડવાનલને લઇને આવી અને સમુદ્રમાં નાખ્યો એમ કથા છે, અને તે જગ્યાએ વડવામુખ એ વાત વરાહમિહિરના વડવામુખ સાથે બરાબર બધ બેસે છે હવે વડવાનલનો પર્યાય ઔર્વાનલ છે અને ઔર્વાનલ સાથે પશુ સરસ્વતીની એ ભતની જ કથા છે ૫૦ આ ઔર્વાનલનો પર્યાય પાતાલ છે કોઈ કાંઈ તો વડવાનલનો જ પર્યાય પાતાલ આપે છે ૫૧ એ રીતે પશુ વડવામુખ એ પાતાલ એમ કહે છે એટલે હાટકેશ્વરેત્ર, આનર્ત દેશ, વડવામુખ એ બધા યોગથી પાતાલ અથવા એનો ભાગ ગૂજરાત કહીઆવાડ-કચ્છનો કિનારો કહી શકાય વિશેષમાં પાતાલવાસી નાગનાં નવ કુલ મધ્યમરો અણાવે છે તેમ વિધના પશુ નવ પ્રકાર ગણાવે છે આમાં ટેલકર્તા નામ સમભત્તાં નથી પરંતુ એમાં બે ભતના વિપનાં નામ પ્રદેશને લગતા છે એક સૌરાષ્ટ્રિક અને બીજું દારદ સૌરાષ્ટ્રિક એટલે સૌરાષ્ટ્ર અને દારદ એ દક્ષિણ જનુચિસ્તાનનો ભાગ છે નાગની પેઠે વિષ પશુ પાતાલના અણવાનો રિવાજ છે એવે આ નામો પશુ જનુચિસ્તાનથી ગૂજરાતનો કિનારો નિર્દેશ કરે છે ૫૨ વધારામાં મિદ્ધ નાગાજીને રસસિદ્ધિને માટે પાતાલમાં વાસ કરેલો અને વામુકિ નાગે માળા આપેલી એવી કથા છે જોન કથા પ્રમાણે નાગાજીનું પાદચિસાચાર્યનો સમઘડિન અને રસસિદ્ધિ માટે એમની પાસે રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે એટલે શત્રુજય-પાવિતાણી પાસે એ રહેલો હોવો જોઈએ રતમન-પાર્થનાથની મ્થામાં નાગાજીનું રતમનપુર-રીઠી નહીને કિનારે રસનું રતમન કરે છે એમ લખેલું છે એટલે રસસિદ્ધિ માટે નાગાજીનું પાતાલમાં આવ્યો તે ગૂજરાતને કિનારે આવ્યો એમ કહી શકાય ૫૩ સાત પાતાલોમાં હાટકેશ્વરેત્રનું માત્ર એક ચિતલ પાતાલ કહેલું છે ૫૪ એટલે ગૂજરાતનો કિનારો અગર

૪૮ એક વડનગર પાસે, બીજી શુકસેત્ર ખખાતમાં, ત્રીજું પ્રભાસેત્રમાં, ચતુર્થ એ સેત્રને દક્ષિણ પશુ લઈ બધ છે મૂળ હાટકેશ્વરેત્ર જોઈ કિનારાના લાગભા હશે એમ રજૂ થવા છતાં તદ્દન ચોક્કસ રથમનિર્ણય થઈ શકતો નથી ખખાતના અખાતના મૂળ પાસે ગોપનાથ કે એવી જગ્યાના કિનારા પાસે મૂળ એ સેત્ર હોય કે અખાતના કિનારા ઉપર પણ હોય

૪૯ વરાહમિહિર જૈનસંહિતા આ ૧૪ નક્ષત્ર કૂર્મ વિભાગ

૫૦ વડવાનલ અને ઔર્વાનલ સરસ્વતીને લગતી કથા માટે જુઓ ૨૬ પુ પ્રભાસેત્રમાં

૫૧ અખાતના નાગનાં નવ કુલ, ઔર્વાનલેડિય પાતાલમાં જોઈને વડવાનલ સાથે લખાય છે એકીસદ્ધિમાં કહે છે કે પાતાલ નાગલવેસ્થાદ્વિવરે વડવાનલે ॥ આપ પાતાલ નાગલોક વિવર વડવાનલ બધા પર્યાય ॥

૫૨ અમરેત્ર પાતાલવર્ગ દારદને માટે ટીકાય લખે છે કે દારદો વિષમેદે સ્યાત પારદે દિગુલે પુમાન ॥ એટલે પારદ અગર હિંદુય દેશ-દક્ષિણ જનુચિસ્તાનનો કિનારો અપ્રત થાય છે

૫૩ આ કથા આગળ 'અલિધાન' પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ પ્રભાવક ચરિત્ર અલચદેવ પ્રબધ, અને તીર્થંકરમાં એ વિશે ઉપીકત મળે ॥ અને બીજા જોન લખાણોમાં પણ મળે છે

૫૪ જુઓ ભાગવતનો ઉપરોક્ત ઉલ્લેખ અને પૌરાણિક કથામયમાં હાટકેશ્વર શબ્દ આ ઉપરથી સમભરો કે પાતાલના મોટા અને અનિશ્ચિત (Vague) વિસ્તારમાં હાટકેશ્વરેત્ર અથવા ગૂજરાતનો કિનારો એ એક માત્ર ભાગ ॥

એનો એક ભાગ સાતમાંથી એક પાતાલ ગણાવું હતાં એમ સમજાય છે. આ ઉપરથી સાતે પાતાલ સાથે લેતાં ઇશનના કિનારાથી હિંદના પશ્ચિમ કિનારાના અસુક હાગ સુધી પાતાલની અનિશ્ચિત મર્યાદા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. વૈદિક સમયનું અધોભૂવન અથવા નીચ્ચ દેશ તો સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ, એટલે સિંધથી ચૂલસાતના કિનારાનો પ્રદેશ એમ જ સિદ્ધ થાય. પાછળથી પુરાણોએ મર્યાદા અનિશ્ચિત વધાવી. આર્યો (દેવો) અને અસુરોના યુદ્ધમાં અસુરો નદીઓ-સિંધુ-સરસ્વતી-દ્વારા ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં નાઠા અને આર્યો વડાભુવનમાં અસુરો એટલા કુરાલ ન હોવાથી પાછળ ન જઈ શક્યા. ૫૫ એટલે સિંધુ સરસ્વતી નદીનાં-મુખોના પ્રદેશને અધઃ, નીચ્ચ, અંધકારમય પ્રદેશ ગણી એને અસુરોના વાસ તરીકે અને અસુર ભતિના એક ભાગ નાગલોકના વાસ તરીકે ગણ્યો. સિંધુમુખના પાતાલનગર ઉપરથી પુરાણોએ એને પાતાલ નામ આપ્યું.

પાતાલ, નાગલોક અને સમુદ્ર

હવે પાતાલનો નાગભૂતિ સાથે અને તે બંનેનો સમુદ્ર સાથે જે સંબંધ તે જોઈએ. પાતાલ અને નાગલોકનું તાદાત્મ્ય આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. એ બંનેનો સમુદ્ર સાથેનો જોગ પાતાલને પંજળમાં કે તારેરીમાં કે એવી બીજી કોઈ જગ્યાએ ન મૂકવા માટે પૂરતો છે. નાગલોક એટલે નાગદ્વીપ. એના પૌરાણિક રચનાનિર્ણય ભારતવર્ષની નૈઋત્યે થયો છે. ખીબ એક ઉલ્લેખમાં નાગદ્વીપ ને લંકાની ઉત્તર પશ્ચિમે-વાચન્ય ખૂણામાં-મૂકેલો છે એ પણ એ વાતને ટેકો આપે છે. ૫૬ મહાભારતમાં સમુદ્રને નાગનાં આલય કહેલો છે. મહાવંશમાં સમુદ્રના શાન વચ્ચેને અને સાગરને બંનેને નાગરાજ કહ્યા છે, અને એમનો સંબંધ નાગદ્વીપ સાથે થોતો છે. ૫૭ બીજો પશ્ચિમનો સ્વામી આપણા વચ્ચેની પેઠે વિરૂપાક્ષ નામના નાગને મારે છે. ૫૮ નાગદ્વીપ અને સમુદ્રમાં નાગો, અસુરો અને ગંધર્વો રહે છે એમ બીજા પર્વમાં છે. હિંદુ અને બીજા પર્વમાં (traditions) નાગને મુખ્યત્વે સમુદ્ર, તળાવ, સરોવર, નદી, ઝરા, વગેરે જળની જગ્યાઓનો અધિકારતા ગણે છે. ૫૯ આ બધું નાગભૂતિનો ખાસ કરીને સમુદ્ર અને નીચાન સાથેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે. અસુરભૂતિના પૈરા ભાગ રૂપે આ નાગભૂતિના હાથમાં વૈદિક સમયમાં, આર્યો-અસુરોની લડાઈઓ વખતે, અસુરશત્રુ વડાભુવન અને નીકાસિન્ય હતાં. ૬૦ નાગભૂતિનું ભેર વૈદિક સમયમાં કારમીરથી ચૂલસાતના કિનારા

૫૫ Asura in India: By A. Banerji Shastri P. 54. "Of set purpose the Aryan in Yajur. veda ignores the Asura. Except as refugees in outer darkness. The nether regions under the sea, thought those who could not follow them across the water."

૫૬ Vogel: Indian Serpent Lore: P. 119.

૫૭ મહા. વ્યાહિ. અ. ૨૧-૬ અને અ. ૨૪-૪. બૌદ્ધ ખંડમાં પણ એ પ્રમાણે છે. મુખ્ય Vogel: Indian Serpent Lore. P. 32. ૨૬. યુ. કે. ડી. ખં. અ. ૧૧માં તરક સાથે દેવો લડવા આન્યા એમાં જોડો વચ્ચે વાગ ઉપર બેસીને આન્યા એમ લખ્યું છે. (અં. ૧૧). એ મુદ્ધ પુરાણ પ્રમાણે ખંભત આગળ થયું તે બેનું.

૫૮ એ જ પૃ. ૩૨. સમુદ્ર અને નાગ તથા વચ્ચેના આ સંબંધ સ્પષ્ટ છે.

૫૯ Vogel: Indian Serpent Lore. P. 3. "Their power over the element of water, Nagas are essentially water spirits." પર્વતવાસી નાગ એ નાગલોકમાંથી એક ખાસ પેટાભૂતિ છે. વૃત્ર-અહિ પર્વતવાસી હોવાનો દેવને ઉલ્લેખ છે તે ઉપરથી પર્વત નાગોના નિવાસ એમ થયું હશે. અને નવ-પર્વત ઉપરથી પણ થયું જણાય છે. ૫૯ નાગો મોટે ભાગે સમુદ્ર-જળ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે.

૬૦ Asura in India: P.P. 92-93. નાગો અસુરોના એક ભાગ હતા. શ્રી બેનરજી શાસ્ત્રીએ મહા આધારો આપી આ ચર્ચા કરી છે. કટલીક ગુંચવણ પણ લેણી કરી છે. પરંતુ મુખ્ય વાત બરોબર છે.

મુધી હતુ એ મુર-નાગોની દાર થતી ગઈ તેમતેમ તેઓ ઉત્તરના આર્યમત્તાના મુલ્યે છાકી એમની પોતાની સત્તાનાં અને વળને રખે જ જઈ શકાય તેવા રથો-પાતાવ-ગ્રજસતથી શિવના ગિનારાઓએ આવીને વચ્ચા અને આર્યો અનેક સદીઓ પછી જેમ દક્ષિણમાં વધતા ગયા તેમતેમ ના-અમુરો દક્ષિણ દિશામાં ગાગ્રા ચાલ્યા ગયા દક્ષિણ દિશામાં નાગભવિની સત્તા વખતે એમની એક શાખા બળવાન નદાપાવટી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતી ૬૧ એટલે નાગોની વગેરી સત્તા વખતે કારમીર મુધી તેમનો વાસ છતા, અને પરતી વખતે છેક દક્ષિણમાં ગયા છતા, વૈદિક સમયમાં અને દક્ષિણમાં જતા પહેલા તેમના મુખ્ય શાખા સિધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશ-ગ્રજસતથી સિધના કિનારા મુધીના પ્રદેશ-ઉપર હતા એટલે નાગો-અમુરા ગ્રજસત કાઠીઆવાડ કચ્છના પ્રદેશમાં એક સમયે-કાવની હિંદુ વર્ણમાં ન યોગબી શકાય તેવી રીતે તેમનુ મિશ્રણ થઈ જતા પહેલા-રહેતા હતા એમ માનવામાં આવે નથી એમનુ રહેઠાણ તે બધુ પાતાવ

ગ્રજસતમાં નાગપૂલ

પૌરાણિક પરંપરા—જેમ દરેક દેશમાં બન્યું છે તેમ—બદનાઈ ગઈ ત્યારે અમુરો બધાં પ્રાણીઓ થઈ ગયા અને નાગો પેટે ચાલનાર સાથ થઈ ગયા ત્યારે એમની પૂલ થવા લાગી આ નાગપૂલ ૮૧ દક્ષિણમાં મહેસૂર-મવળાર બાજુ ધણી છે ૬૨ પરંતુ ગ્રજસત કાઠીઆવાડમાં તેો નામદેવના જુદા મંદિરો છે પલ્લવ અને કારમીરમાં નાગપૂલ છે એમ કહેવાય છે પરંતુ જુદા મંદિરો છે કે નહિ તે બહુવામાં નથી ઉત્તર ગ્રજસતમાં યરાદ પારો ધીમા ગામમાં ધરજિંધર સેવનુ મોટું મંદિર છે ત્યાં હિંદુસ્તાનમાંથી લોખ બાધા મૂકવા આવે છે ૬૩ કાઠીઆવાડમાં ચરમાથીઆજ નાગનુ મોટું મંદિર ચોકડી ગામ પાસે છે ગુના અથવા ગોમાં નામથી નાગપૂલ ઉત્તર પશ્ચિમ દિશામાં ધણી છે પરંતુ ગુજરાતમાં કાસવા ગામમાં ગોગાનુ મંદિર છે સર્પપૂલ ઉપર મોટો અથ લખનાર ૮૦ ચૌજેલ લખે છે કે ગોમાં અથવા ગુમાં પલ્લવ બાજુનો કોઈ પૂલનો વીર હશે પરંતુ લોકકથા એનો વાનુકિ નામ સાથે સબંધ જોડે છે વળી ૮૧ ચૌજેલ ગોમાં ક્યારે થઈ ગયા તે બાબતમાં બેવડું લોકમાન્યતાઓ આપે છે તેમાં એક વ્યા એને પરંપરાજના વખતમાં ચોઢાણુ ભાંગિને હતો એમ કહે છે બીજામાં મદમૂદ ગીરનીના સમયમાં મૂકે છે ત્રીજામાં ચૌગજેલના સમયમાં મૂકે છે બધા એને વાનુકિ સાથે જોડે છે ૬૪ જો એ દેવત પામેતો વીર હોય

૧૧ Racial Synthesis in Hindu Culture-S V Viswanath (Trubner-London) નાગવેગિનુ વર્ણન PP 77 81 દક્ષિણમાં મદેરામાડ ૧ (ચાલકેકથ) કિનારા ઉપર નાગભવિનુ એક વખત જહુ જોર હતુ તામીલમાં નાગની પેા ભવિતિના નામે આવેલા છે તેમાં યોગબધાર નામની બનવવાઈ વગિઆતરીઆની છે આ કથના લેખક શ્રી વિશ્વનાથ નાગોને દક્ષિણના વતની મૂળથી ગણ્યા છે પરંતુ એ જામ છે નાગો દક્ષિણમાં પાછળથી પ્રસરેલા છે દક્ષિણના ખરા જાની જાસ અગર દરમુરો છે અમુરોના લેખમાં એવી ચર્ચા કરી છે શીલપટ્ટીનામ નામ ૧ તામીલ કથમાં ઉત્તરના નાગોની એક ભવિતિ ઉત્તમ વણકભવિ કહેલી છે એ ૧૪મી નાગવેક ચારગો ચૌજેલ કથો છે અને તે વર્ણ મદમૂદભવિનુ છે કવિપત નાગ અને કવિપત પાતાનુ નથી એ લોક સમુદાયમાં નારા પામશે એમ લખ્યું છે પણ નાગને પર્વતવાસી પણ કથો છે જે પાછળના નાગોનુ વર્ણ સમજ શકાય

૧૨ Vogel Indian Serpent Lore P 272 મલબારમાં દરેક હિંદુના જાગમાં એક ખૂણમાં એક જાડો વચા દ છે તેને નાગ તરીકે પૂજે છે તામીલ દેશમાં નાગપૂલ જહુ છે પશ્ચિમ ધામ ૧ એક ગિવામાં ઉંચા સિખર ઉપર નાગમંદિર છે તેનું નામ મુકમલ્ય છે પરંતુ નામ પુનર્ગિરિ છે

તેા તે વાસુકિ સર્પ કુલનો હોય એમ સમજાય છે. વળી દરેક કયા એને વાગડનો મૂળ વતની કહે છે, એટલે કચ્છ-ગુજરાત-કાઠીઆવાડમાં એનું વતન કરે છે. ૧૫ કાઠીઆવાડમાં વાસુકિ નામ વાસંગણ નામથી પૂજાય છે. કચ્છ-કાઠીઆવાડ-હત્તર ગુજરાતમાં નાગપૂજ અને નાગનાં સ્થાનો ઘણાં છે. દક્ષિણ હિંદમાં નાગપટ્ટણ કે નાગરકોઈલ એવાં સ્થાનો છે પરંતુ તે હત્તરમાંથી નાગલોક ત્યાં ગયા પાળીનાં છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડ વગેરે પ્રદેશમાં એવાં નામ નામ ઘરાવતાં ઘણાં સ્થળો છે. ૧૬ કથાસરિત્સાગરમાં વાસુકિનું મોટું તીર્થ હાટ દેશમાં છે અને ત્યાં ઘણા લોક વસાય છે. તીર્થ પાસે મોટું સરોવર છે એમ લખ્યું છે. ગુજરાત કાઠીઆવાડમાં આહીર-રખારી-કાઠી વગેરે મૂળ નાગજાતિના ગણાય છે. ૧૮ આહીર જાતિ ગુજરાતમાં એક વખત લડાયક જાતિ હોવાનું જણાય છે. ૧૯ રખારીઓ મૂળ આ જાતિઓમાં પૂજારી હોય એમ સમજાય છે. આજે પણ ગોગના પૂજારીઓ રખારીઓ છે. દાહોદ પાસેથી જડેલા એક લેખમાં સોલંકી સમયમાં ગુજરાતના એક મુદ્દાને ગોગનારાયણનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ૭૦ એટલે અગીઆ-રખી-ખારખી સહીમાં જુદું મંદિર બંધાય એટલે નાગપૂજનો મહિમા હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે, અને ડૉ. વૉલેલ ધારે છે તે કરતાં ગુજરાતમાં એ પૂજા જૂની હોવી જોઈએ અને ગોગ નામ પણ જાનું હોવું જોઈએ એમ સમજાય છે. ગોગના વાગડના સંબંધ અને ગુજરાતમાં પ્રાચીન સમયથી પૂજા થતી તેથી ગોગ-વાસુકિ કુલના નાગોનું પણ કોઈપર ગુજરાતમાં ઘણું મહત્ત્વ હોવાનું જણાય છે. નાગાશ્વન-ને વાસુકિ નામે માળા આપી એ જૈનકથા આગળ જોઈ ગયા તે પણ અહીં ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. એટલે નાગલોકમાં પણ ભોગવતી નગરીના રવામી વાસુકિ કુલના સર્પજાતોનું જોર આ ભાગમાં એક

૧૫ એ જ પૃ. ૨૧૪. યુગા, ગોગ અથવા ગોગા બાપંજના નામથી હત્તર ગુજરાતમાં ચરપૂજા બહુ થાય છે; અને રખારીમાં યુગાને 'વાયરી' આવે છે; અને સર્પદંશ એ લોક કહેવારે છે. કાલવાના એમનું મંદિર મોટું જણાય છે. તવાડની વાત એ જ ડૉ. વૉલેલે યુગા અથવા ગોગ હપર લંબાણથી લખ્યા છતાં અને ગોગ વાગડનો વતની કહ્યા છતાં ગુજરાતમાં એની પૂજા સંબંધી એક અક્ષરે લખ્યા નથી જ્યારે પંજાબ આદિમાં બહુ પૂજાય છે એમ લખ્યું છે. પંજાબમાં યુગાને સુલકમાનો પણ યુગાપીરને નામે માને છે. યુગાને વાયરી રખારીઓને આવે છે, અને એ લોકોને આહીર સાથેના સંબંધ પણ સ્પષ્ટ છે.

૧૬ Vogel: Indian Serpent Lore P. 268. Mr. Watsonને Places of Snake Worship in Kathiawar એ લેખને ઉલ્લેખ કરે છે. યાત્રામાં નાગમંદિર છે, ત્યાં વાસુકિની મૂર્તિ તથા માથાની છે. તલસાહામાં પ્રતિક વાગડું મંદિર છે, ચૂડામાં ચોલકીરામના દેવાનિક ચરમાશીઆનું મંદિર છે; નાગપૂજન (નાગપૂજન) નાગસીરા જેવું નામ નાગપૂજન છે તે પણ નાગને સંબંધ સ્પષ્ટ કરે છે. જૂનું જુનુંગચુર-કચ્છ નામ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. નાગપૂજન 'પૂજ' પૂજન શબ્દ ઉપરથી મોટું કરે. એ મોટું બંદર હતું એમ મિરાતે અલકમદી કહે છે. એને 'ખારા' કહેવાય છે તે ઉપરથી એ સાચું લાગે છે. મેવાડમાં નાગદા ગામ છે તે પૂર્વે એટું નગર હતું. નાગદા એ નાગહુલું અપરજા ૧૫ છે. નામની કથાના બીજા ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે.

૧૭ Vogel: Indian Serpent Lore: 202. લાટમાં આ કથા કહ્યું તે પછી લાગતો નથી.

૧૮ Bom. Gaz.: Gujarat Population: Hindus P. 264. આહીર શબ્દ P. ૪૫૦માં લખે છે કે નાગોને રખપૂજા ગણ્યા છે. વળી કાઠી અને ખાખરીઓને આહીરના સંબંધી કહે છે. ૩૯ ગ્રેડીઅર P. 557માં કાઠી, ખાખરીઓ, આહીર અને મેર વચ્ચે ભેદ નથી. જેઠવા તે ગામ એમનું જ્યેષ્ઠ મોટું કુટુંબ છે. આજને અકળવીમાં કાઠીને આહીર કહ્યા છે આહીર ને આહીર એક છે.

૧૯ લાલનગર પ્રાચીન લેખસંગ્રહ-૧. નવાનગર સુલગ્રામ આગળ શ્વેતિંદ્ર ક્ષત્રિયા સેનાપતિ આહીર બાહકનો લેખ.

૭૦ આ લેખ ડૉ. ઇ. ડ. મુવને જડેલા તેમજે શુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાવેલો એમ ચાલ છે. આ લખતી વખતે શુદ્ધિપ્રકાશ ન મળી શકવાથી ચોક્કસ અંકનો આધાર નથી આપી શકતા.

વાર સાડ દસે એમ જણાય છે આ બધા વિચાર સાથે કળ્પતા અને ઉપરની તમામ લોકકથાઓ અને પૌરાણિક કથાઓની ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં ચૂજવ્યત કાઠીઆવાડ કન્ઝના પ્રદેશો-ખાસ કરીને કિનારા, નાગો અને અસુરોનાં વતન એક વખત હતાં અને પૌરાણિક પાતાલના બામ ગમન્તિગત અને ના નીચ એ બને દિંદિના આ પિનારા સાથે ધણે નિકટનો સબધ હતો તે ખબર વ્યક્ત થાય છે

ભોગવતી

આ નાગોની પાતાલમાં આવેલી નગરી-વાસુકિની ચન્દ્રધાની તે ભોગવતી નારદે કહેલા ભોગવતીના વર્ણનમાં અને અમરાવતી જેવી કહેવાય છે ૭૧ સ્વર્ગ કરતા ત્યાં વધારે મુખ હવે નદામારતમાં પોતાની કન્યા માટે વર શોધવા જતા ઉદ્દના સારથી માતની સાથે નારદ પાતાલમાં ગયા તેનું વર્ણન છે પૃથ્વી ઉપર ભીતરી વરુણ જ્વરાળ પહેલો આવ્યો પછી નામલોકમાં આવ્યા ૭૨ આને અર્થ કત્તર દિંદિમાં સિંધુને માર્ગે પાતાલમાં આવતાં પાતાલનગર અથવા સિંધુમુખ આગળથી સમુદ્ર સર થયો તે વરુણલોક સિંધુ મુખ આગળ વરુણ અથવા સવિત્રરાજ ૭૩ તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે ત્યાંથી પાતાલની મર્યાદા શરૂ થઈ એમ સમજવાનું આગળ જતા સાતમાથી એક પાતાલમાં આવેલી ભોગવતી નગરીમાં એ બંને આવ્યા એટલે સિંધુના મુખથી સમુદ્ર મારફતે કાઠીઆવાડ ચૂજવ્યતને કિનારે આવ્યું તેનું એ સૂચન છે ભોગવતીને કહેવાક ફક્તિભા પર્વત ઉપર ગયે છે ૭૪ કહેવાક પ્રવાસ પાસે પહે છે ૭૫ પરંતુ એ માન્યતા પરંપરાથી અવળી છે પાતાલ અને ભોગવતીને સમુદ્રની સાથે જ સબધ છે અહીં એક બીજી વાત વિચારવા જેવી છે ભોગવતી નામ સરસ્વતી નદીનું છે ૭૬ અને એને નામલોકની એક નદી કહેવી છે ૭૭ હાલકેશ્વર વર્ણનમાં

૭૧ Vogel Indian Serpent Lore P 83

૭૨ એ જ પૃ ૮૨ અહીં નાગલોકમાં માગધી અને નારક રૂપાં એમ લખતાં કહે છે ત્યાં વરુણના રાજની સત્તા માટે છે એમ લખ્યું છે એ રીતે વરુણનું રાજ્ય એટલે સમુદ્રનો સગર નાગલોક અથવા પાતાલ સાથે જોડે છે ત્યાંથી જૈત્યાના કિરણ પુરમાં યદુમુખે મરડોના દેશમાં ગયા એમ લખે છે મુખે મરડો સ્વખતે કૂર હોવાથી કાચીચ જ રહે છે બ્રાહ્મણ વર્ણકલા નથી એમ કહે છે આ વર્ણન આ નાગો, મરુદ, અમુરી-જૈત્યા વગેરે પ્રાણીઓ હાલ માનીએ છીએ તેવા નહિ પણ મનુષ્ય ભવિના હતા એમ જતાવે છે આ જગુ વરુણના રાજ્યમાં-પાતાલમાં છે

૭૩ ભુએ નાલાલ દે કૂત Dictionary of ancient Indian Geography પાના ૨૭.

૭૪ ૨૧ ભા ૪૦ કૃષ્ણશ્વામી આપગર એમના South Indian Culture' અને એણે દિંદિને આપિલોકોનો એ પ્રથમ જવાનું શ્રી ભોજનગર તે ટોંકેશીનું Argyre અને એ ઉચ્ચપુર અને એનું Alternative ભોગવતીપુરમ્ હોય કે એ ઉપરથી શ્રી ભોજનપુરમ્ થયું હોય વગેરે દલીલો કરે છે તે નિસધાર છે એ દલીલો લાગે બ્રાહ્મણોમાં ખૂંધા માર્ગ મહાવ રામ મુપારગ આવે છે તે પ્રસિદ્ધ સોપારને જલદે મુ-પાર સારો કિનારો અર્થ લઈ લવા-મુખનામાં ખૂંડે છે તેના જેવું નિરાધાર છે એમના ઉપરોક્ત પ્રથમ પૃ ૩૭૩-૫ ભુએ Vogel Indian Serpent Lore P 201 ૨ રામાયણ ઉલ્લિખા કાઠેને આધારે લખે છે આ પર્વત ઉપરથી ભોગવતી નગરી અન્ય પુરાણોની સમુદ્રની નગરોથી ભુદો અને નાગલોકના રાજામાં ગયા પછી બેસાડેલી છે

૭૫ મહાભારત વનપર્વ (નિર્ણયસાગર) અ ૮૩ શ્લો ૭૭ અને ૮૬ ભોગવતી વાસુકિનું નીર્ધ અને પ્રલપતિની વેદી એમ લખે છે આ માન્યતાને સમુદ્રમાં ભોગવતી છે એ માન્યતા સાથે વિરોધ છે અને વાસુકિનીય સરસ્વતીની દે નાગધન્વરમાં છે એમ મહાભારતનો પોતાનો (રામયણ) વિરોધ છે એટલે પ્રવાસ પાસે ભોગવતી મૂળેને મહાભારતે પોતાનો જ વિરોધ કરી સરસ્વતી ન થયે પછી ઘણે વખતે એ વાત ઉમેરી લાગે છે

૭૬ ભુએ શ્રી રાસરી કૃષ્ણાલિક કથામય અને Vogel Indian Serpent Lore 201 ૨

૭૭ પૌરાણિક કથામય, ભોગવતી શબ્દ નાગલોકની નદી ઉપરોક્ત સ્વપુત્રીનો નોતે એમ પણ એને કહે છે અને સ્વપુત્રીના

વિતરણ પાતાલમાં ભોગવતી નદીને તીરે હાટકેશ્વર આવેલા છે એમ લખેલું છે. ૭૮ હાટકેશ્વર મૂળ નાગ-લોકોના દેવ છે એમ પણ પુરાણ કહે છે. ૭૯ પાતાલ, હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર, પ્રભાસસ્ત્રેત્ર ગુપ્તસ્ત્રેત્ર-ખંભાત, નાગલોક અથવા નાગલોપ અને આનર્ત દેશ એ બધું એક જ અથવા એક બીજાનાં અત્યંત સાહસ્યમાં છે એ આગળ જોયું. અસહ્ય હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર ને નાશ પામ્યું છે એમ પુરાણો લખે છે તે સરસ્વતીના મુખપ્રદેશની લગભગમાં ગૂંચવેલ કાઠીઆવાડના કિનારાના સાંનિધ્યમાં હોયું જોઈએ એ પણ આગળ જોયું. તેા એ બધાના સાહસ્યવાળી નાગલોકના દેશની રાજધાની પણ એ જ પ્રદેશમાં હોય એમ માનવાને વાંધો નથી. ને નામની નદી હોય તે નામનું શહેર તેને કિનારે હોય એવા ઘણા હોય છે. ૮૦ ભોગવતી વાસુકિની નગરી અને નાગલોકની રાજધાની. ભોગવતી નામલોકની નદી. ભોગવતી એ સરસ્વતીનું-ખાસ કરીને તેના નીચલા પ્રવાહનું નામ, અને એનો નીચલો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં યદને ડોતો એ થઈ આગળ કરી. કાઠીઆવાડમાંથી નળ અને ખંભાતના રણને મળતી ભોગવા નદી ભોગવતી નામનું અવરોધ હોઈ રાકે, એ ભોગવાને ગિલગંગા એટલે પાતાલગંગા પણ કહે છે. ૮૧ વળી મહાભારત એક જગ્યાએ ભોગવતી વાસુકિની નગરી પ્રયાગ પાસે મૂકે છે. એ સમુદ્રથી ૬૨ હોવાને લીધે પીરાણિક પરંપરાથી ગણી છે. પણ એ જ મહાભારત બીજી જગ્યાએ નાગધન્યન ને સરસ્વતીને તીરે છે તેને વાસુકિની નગરી કહે છે. નાગધન્યનનો પત્તો ન લાગવાથી જોઈએ એ તીર્થ કુસ્ત્રેત્રમાં સરસ્વતીતીરે હશે એમ નિરાધાર વાત કરે છે. નાગધન્યન કોઈ પણ જગ્યાએ હોય તો તે ખંભાતના અખાતને કિનારે હોવાનો સંભવ છે તે સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં જોયું. આ બધું એમ જતાવે છે કે ખંભાતના અખાતની લગભગમાં ભોગવતી નગરી હોવી જોઈએ. ૨૬. પુ.માં રતેભતીર્વમાં નારહીયસર (હાલનું ખંભાતનું નારેસર) ઉપર નાગલોકોએ પહેલાં (પુરા) તપ કરેલું-હદુના સાપનો ઇટકાનો કવચ ખાટ-અને ત્યાં નાગેશ્વરલિંગ તળાવના ઉત્તર તટે રથાષ્ટ્રેલું એમ લખ્યું છે. એ ખંભાતના રથળેના નામ સાથે સંબંધ જતાવે છે. ખંભાતનું એક પ્રાચીન નામ ભોગવતી છે એ આ વાતને ટૂંકો આપે છે; જોકે એ નામ કેટલા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યું આવે છે તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ખંભાત એટલું પ્રાચીન છે કે ભોગવતી નામ ઉપર લખી તે નાગલોક અને પાતાલની અર્થાને આધારે ખંભાતનું જ અગર એની આસપાસના કોઈ પ્રાચીન નગરનું હોવાનો ખાસ સંભવ છે. અસહ્ય હાટકેશ્વરસ્ત્રેત્ર ગુપ્ત થયું છે અને ખંભાતની ભૂમિને ગુપ્તસ્ત્રેત્ર કહે છે. ખંભાત નામનો

જ્ઞાન જોયમાં બીજો એક સરસ્વતી છે એટલે ભોગવતી તે સરસ્વતી અલ્પ.

૭૮ એ જ હાટકેશ્વર રાજા લુભો.

૭૯ ૨૬. પુ. કૈ. ખં. અ. ૩૬. સ્તો. ૭ થી ૬: પાતાલે સતમે ચાસ્તિ લિંગં ધી હાટકેશ્વરમ્ ॥ મદ્રાગા સ્થાપિતં પાર્થ સદ્ગુણ યોજનોદિતમ્ ॥ હાટકેશ્વર હુ લિંગસ્ય પ્રાસાદો યોજનામુત: ॥ સર્વે રત્નમયો દિવ્યો નાનાર્ધર્થે વિભૂષિત: ॥ તથાપ્યન્તિ તલિંગં મામાનામેન્દ્રસ્તમા: ॥ અ. ૬૩માં બર્તરિક પાતાલમાં ભવ છે ત્યાં પલ્લવતમય વિગનું નાગલોક સેવન કરે છે એમ લખ્યું છે.

૮૦ પહેલાં આ રિવાજ ડોતો. ૨૬૬ પુરાણમાં ખંભાતનું નામ ચહીવગર આપેયું છે. હાલિયામાં કવિતીપતન છે વગેરે. વારાણસી, શુક્તિમની એ પણ નદી ઉપરથી નગરીના ઘણા છે. (Geo. Dic. of An Ind.)

૮૧ બિહારમાં માટે નુઓ કાઠીઆવાડ સર્વેસંક્રેલ. પુ. ૨૬૮. સરસ્વતીના પ્રવાહના લેખમાં સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહની અને તે ઉપરનાં તીર્થોની પરંપરાના ક્ષેત્રી રીતે ટૂંકકા થઈ ગયા છે તે ચર્ચા કરી છે. પાટલુ સિદ્ધપુર પાસેના સરસ્વતી અને શાખરમની વગેરે એ પ્રવાહના ટૂંકકા ઉપસંન છે અને નદીઓએ તીર્થો પણ વહેંચી લીધાં છે, તેમ એ પ્રવાહને ૨૨૦ બીજી બાજુ ભોગવા નદીએ ભોગવતી નામ ભગવી રાખ્યું છે. ભોગવા નદી નજ અને ખંભાતના રણને હાથ મેળે છે.

રક્તભીર્ય સાથે સબધ અને રક્ત એ હાટકેશ્વરી પેઠે આદિ વિગ-સુવર્ણનું લિંગ એ બધુ પણ સૂચક છે ૮૨ અને એ બાંધાનું સાંનિધ્ય પણ સૂચક છે. વૈદિક કાવની પરપરા જાંખી ધ્યાનમાં લઈ મધ્ય દેશમાં બેસી બ્રૂગોળ લખનાર પુરાણપરને સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખપ્રદેશો અને તેની આસપાસના મુવકો, સપ્તપાતાલ અને એની નગરી ભોગવતી, વગેરે સમુદ્રના ગર્ભમાં લાગે એ શક્ય છે તે સમયે સમુદ્ર જેવી મોટી નદીઓ મારફતે જ ઉત્તરમાંથી દક્ષિણમાં જવાણ એ જોઈ ગયા

પાતાલ અને પશ્ચિ

પશ્ચિ જાતિના લોકને પુરાણોએ પાછળથી દૈત્ય એટલે યાતુધાન વર્ગના ગણ્યા છે. વેદમાં એ લોક એક વેપારી વર્ગ જેવા સામાન્ય માણસો છે તે સ્પષ્ટ છે વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ ન કરનારા અને શ્રાદ્ધોત્સવે ન સતોષનારા અને સખતાઈથી બ્યાજ લેનારા હોવાથી દૈત્ય વર્ગમાં ગણાઈ નિહાયા. આ પશ્ચિઓ એ ઇનિશિયન જાતિના વેપારી, એ જેમાંથી પશ્ચિજ અને હાવનો વાણીઆ શબ્દ આવેલો ॥ તે, એમ વિદ્વાનો માને છે આ ઇનિશિયનોનું વતન કયુ તે બહુ વાદ્યસ્ત વિષય હોઈ અહીં અર્થાત રચાન નથી પરંતુ વતન તરીકે નહિ તેા વસવાટ તરીકે પણ સિંધુ અને સરસ્વતીના તટ પ્રદેશો ઉપર એ લોક રહેતા અને આયોના

૮૨ આગળ નિગૂળ અને રક્તભીર્યના પરિશિષ્ટમાં આ બાગત કેટલીક ચર્ચા કરી છે નાગરખડ હાટકેશ્વરને બ્રહ્માએ તક્ષા-કારમાં પૂજેલું પ્રથમ સુવર્ણલિંગ કહે છે આનર્તના અશ્વયમા શકરનું લિંગ પડી ગયાની જે કથા છે તે અપૂરત પ્રભાસખંડમાં પ્રભાસજેનમાં પદ્મપાસમાં આદ્ય પ્રભાસતીર્થનું વર્ણન કરતાં આપેલી છે, અને નાગરખંડની પેઠે જ લખ્યું છે કે આ લિંગના પૂજનથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાના ભયથી ઇન્દ્રે પ્રભાસમાં આવી વિગને વળથી આચ્છાદિત કર્યું એટલે નાગર અને પ્રભાસ બન્ને ખંડની કથા પ્રમાણે બ્રહ્માએ સ્થાપેનું આદિલિંગ (એટલે હાટકેશ્વર-પ્રભાસખંડમાં એ નામ રપટ નથી લખ્યું) નાશ પામ્યું છે, એ તેા રપટ છે ખલાતમાં શાવિક-સૈવતીય નાશ પામી ગયું થવાનું કારણ બહુ મોટા માહાત્મ્યથી મર્ત આન્યો તેથી ગુપ્ત થયું એમ લખ્યું છે આદ્ય વગેરે પત્ય પ્રભાસ જેકે હાલ પ્રભાસની પાસે બતાવવામાં આવે ॥ પરંતુ આદ્ય શબ્દ જ પછીનું પ્રભાસ હોવાનું બ્યક્ત કરે ॥ પાંચ પરાઓની આ બધી ગુપ્તવસ્તુ સરસ્વતીનું મુખ જે અદર (Vague) થીતે પ્રભાસ પાસે મૂક્યું છે તેની લગભગમાં કોઈ મોટું આન રૈનીર્થ નાશ પામી ગયું થવાનું સૂચવે છે અને એ કારણથી એની પર પરાઓ ભુડીભુડી જમ્યાએ વહેંચાઈ ગઈ આમજ માલતા પ્રભાસખંડમાં લગે છે કે ॥ દૈત્યને મારવા કુમારિકા દેવી પાતાલમાં નાઈ તેનું તીર્થ પ્રભાસજેનમાં ॥ અને બહુદેવજ નાગનું સ્વરૂપ લઈ પ્રભાસ પાસે આવેલા પાતાલના વિવરમાં ગયા એમ પણ લખ્યું છે કુમારિકાજેન ખલાતના સ્થળમાં છે તે તેા ભણીતું ॥ અને તેા પણ પાતાલનું વિવર હોવાનું કૌમારિકાખંડમાં લખ્યું છે નાગરખંડમાં ઉદ્દિગ્ધ રાક્ષસી લાખી કથા આપી છે અને તે હાટકેશ્વરજેનમાં આવી રહ્યા અને ભવશ્વર પાસે આવ્યા એમ લખ્યું છે એ કથા તે જ વિગતથી કૌમારિકાખંડમાં આપી છે અને ઉદ્દિગ્ધનેશ્વર અહીંસાગર ઉપર છે એમ લખ્યું છે ભવશ્વર પણ રક્તભીર્યમાં પાશુપત દીક્ષા લઈ રહેવાનું લખ્યું છે આ ગુપ્તવસ્તુ પણ હાટકેશ્વરજેન, પ્રભાસજેન અને રક્તભીર્યની પર પરાઓ મૂળ એક પર પરામાં નીકળી ॥ અને એ બધુ એક જ અવવા એકમાંથી કોઈ કાગે લિલ મળેનું એમ સૂચવે છે હાટકેશ્વરજેનમાં ઉદ્દિગ્ધ ને લાગ લગવે છે તેવા કે તેથી વધારે રક્તભીર્યમાં જન્મે છે મહી નદીનું નામ ઉદ્દિગ્ધતનયા અને ખલાતમાં ઉદ્દિગ્ધનેશ્વર એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે એ કથા બન્ને ખંડમાં સરખી હોવાથી હાટકેશ્વરજેન રક્તભીર્યના પરમ સંનિધ્યમાં આવે એનું સૂચન છે ભોગવનમાં વિતલ પાતાલના હાટકેશ્વર પાર્વતી સાથે જોડું બની રહેલા છે અને એમાંથી હાટકી નદી નીકળે છે આદિ વર્ણન, રક્ત એ હિરણ્યવેતસ અને સંનિધ્યની મધ્ય રહેણું, ગુણ પ્રભવતિ વગેરેને બધાએસણુ લાગે ॥ અન્નેમાં મૂતની નદીમાં રહેતું હિરણ્યવેતસ ભોગવની હાટકી નદી અને હાટકેશ્વરને મળતું કહી શકાય સિવ અને તેમના લિંગના સંબધ ખીલ બધા કરતા જળ સાથે વધારે લાગે છે શિવલિંગને તેા જળ વધુ પ્રિય છે આ બધાના સાથે વિચાર કરતા શિવના મહાભારતમાં કહેવા નામોમાં આ નામો વિચારવા જેવા છે સુવર્ણરેત્સુ, સચ્ચદ્ર, વડવાસુખ, હર્ષવિગ્ન, મેદૂન, તર ગવિદ્, વિઞ્ઞિલ,

સંસર્ગમાં આવેલા હતા એ વેદ ઉપરથી રૂપક થાય છે. ભાગવત પુરાણમાં એમને પાતાલના વાસી કહ્યા છે; અને અસુરાર્હિ ભતિઓ પણ ત્યાં રહે છે એમ કહ્યું છે. ૮૩ ઉપરની તમામ ચર્ચા અને પાતલ વાસની અસુરોની ચર્ચા ધ્યાનમાં લેતાં પણ પાતાલ દિંદિમો પશ્ચિમ કિનારો એમ કહે છે. એ પાતાલ સાત છે. એમાંનાં મુખ્ય નગરોમાંનું એક નગર ભોગવતી, તે જ નામની નદીને તીરે ચિત્તલ પાતાલના હાટકેશ્વર સાથે બંધ છે. સવાથી, નામલોકના અને સરસ્વતીના સાહચર્યથી, ખંભાતના અખાતને કિનારે હોય એમાં બહુ સંકલ રહેતી નથી. હાલ કોઈ બીજા નગરનું બીજું નામ ભોગવતી જણાયામાં નથી. દંતકથા ખરી હોય તો ખંભાતની પ્રાચીનતાને વિચાર કરતાં ખંભાતનું નામ ભોગવતી તે આ પ્રાચીન ભોગવતી હોઈ શકે.

ભોગવતીપુર અને પાતાલને જૂનારાન-કાઠીઆવાડ-કંચના કિનારા સાથે સંબંધ છે એ આગલી ચર્ચામાં જોયું. અહીં એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. પૌરાણિક ભૂગોળ હાલ જે રૂપમાં લખેલી મળે

મહાસિંગ, શ્યામ, મહાર્ણવનિપાનવિદ્, મહાસિન, નીરજ, અધિકૃત્વંચ. આ નામોના અર્થ સમજાય તેવા છે. અધિકૃત્વંચ નામ તો બહુ સૂચક છે. એ નામ અગિયાર કદમાં પણ મળે છે, એમના અધિ શબ્દ મૂળ છે. અન્વેષમાં વિશેષેવાના સૂત્રોમાં અધિકૃત્વંચ નામ વારંવાર આવે છે (અનૈકપાદની સાધે) અને ત્યાં એના સંબંધ સમુદ્ર-જળ સાથે છે એના અર્થ Dragon (અધિ) of the deep એવો કહેલો છે. સિંગપૂલ પહોળા પ્રાચીન છે એ તો સિદ્ધ થયેલી વાત છે. સિંગ અને સિવનું પર્વતો સાથે જોડાયેલ પાછળથી થયેલું છે. (સંક. પુ. કેસરખંડ અ. ૩૧-પર્વતસિંગ.) બાકી મૂળ તો સિવને, શૂનો અને સિંગના સંબંધ જળ સાથે છે. એટલે રક્ષતીર્થ, હાટકેશ્વર, નામલોક, વડવામુખ, સરસ્વતીનું મુખ વગેરેનું અત્યંત સાંખ્ય જાણીય છે. અહીં એટલું પણ ઉમેરવાની જરૂર છે કે કૌમારિકાખંડમાં વર્તણતીર્થમાં રહેલ તારકાસુરને હરાવ્યો. નાગરખંડમાં એ વાત કૌંકમાં કહીને એ બનાવ હાટકેશ્વરજોગમાં બની જાય એવો દેખાવ (અ. ૭૦)માં કર્યો છે. અને અ. ૭૧ માં એ દૈત્ય પડ્યો તેથી ભૂકંપ થયો અને ચમત્કારપુર (હાટકેશ્વરજોગમાં આવેલું)નાં ઘર પડી ગયાં. આખરે બ્રાહ્મણે ઉપર પ્રસન્ન થયેલા રહેલ એ નગરનું નામ રક્ષપુર રાખવા કહ્યું. આગળ અ. ૨૬૪ માં રહેલ તારકાસુરને હરાવવા તૈયારી કરી તારકવતી નગરીમાં સંજ થગાડયો. (મહો. ૮) એમ જાણું છે. તો નાગરખંડનું રક્ષપુર કયું? હાટકેશ્વરી એ ખંભાત એ તો આગળ સિદ્ધ કરેલું છે. તો હાટકેશ્વરજોગનું સાંખ્ય ક્યાં? બીજું વિગતપૂર્ણમાં બ્રહ્મા નિષ્કુ સિવના મહાસિંગ-(રક્ષ)એના પાદ પામી શકાયો નથી તેની સ્તુતિ કરતાં એક સ્તોત્રાર્થ આ પ્રમાણે કહે છે: હેમસિંગની સ્તુતિ બોલી પણ ઈચ્છાત્વર્થ સિંગ બોલી પણ કહે છે કે “સારસ્વતાય મેમાય મેમમાહુનતેનમઃ ॥ નમો ભયવતે કુલ્લં નામ્યનાં પતયે નમઃ ॥ આમ સિવસિંગ સ્તુતિમાં હેમસિંગ, સારસ્વતી અને નાગોનાપતિ એ બધું ખાસ સચક છે. અને હેમસિંગ તે રક્ષલ તેમજ હાટકેશ્વર તે રૂપક સમજાય છે. તેને માટે અહીં વાપરેલા સારસ્વતી શબ્દ અને ઉપર લખેલા તે વડવામુખ શબ્દ જલ નેપથ્ય એવે છે. વડવામુખ શબ્દનું નામ અને સરસ્વતીનામુખ પાસે તેનું ભૌગોલિક સ્થળ તે પણ આગળ જોયું. એ રક્ષલ હાટકેશ્વર, ખંભાતના અખાત કહે સરસ્વતીનું મુખ અને વડવામુખ એ બધાનું અત્યંત સાહચર્ય કે સાંખ્ય વ્યક્ત કરે છે. (સિંગ. પુ. અ. ૧૮ મહો. ૨૪) આગળ અપ્રમાય ૧૧ માં મંદાકિની નદી જ્યાં સિવ સગલ વાસ કરી રહેલા છે તેનાં વિશેષણો આપેલાં છે. સિવને સોમ કહ્યા ॥ તે સોમનાથ ગણવા કે નહિ તે રૂપક નથી કહેલું. મંદાકિનીનાં કનકનંદા અને નંદા એવાં નામ આપ્યાં છે. અને ત્યાં હજાર બ્રાહ્મણનું વન છે એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન અને મંદાકિની તથા નંદા નામ સરસ્વતીનાં છે. (સરસ્વતીના પ્રવાહને લેખનુઓ) એને પશ્ચિમ તીરે કાંઈક દક્ષિણમાં કદપુરી છે એમ કહે છે. ત્યાં જગંબા સાથે સંકર હમેશાં કીધા કરી રહેલા છે. આ પ્રમત્તે સંકરનાં તીર્થો દરેક કોપમાં પર્વત, વન, નદી અને જર્ણવ સંબંધિત આવેલાં ॥ એમ કહ્યું છે. આ વર્ણન હાટકેશ્વર સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહ ઉપર મળે ત્યાં હશે તેને લણ પડે છે, જર્ણવ સંધિ શબ્દ ખાસ મુશ્કેલ છે. ટીકાકારે જર્ણવ સંધિને સમુદ્ર અને નદીનો સંગમ કહે છે. આમ જર્ણવ સંધિ ઉપર ખંભાતની જગ્યાએ સૈવતીર્થ હતું તે, અગર સોમનાથ, અગર હાલ મચેલા હાટકેશ્વર જ આથી શકે. આ અને સમીક્ષર સિવાય બીજું સૈવતીર્થ જર્ણવ સંધિ ઉપર નથી.

છે તેમાં સાગરસંવૃતખંડ-કુમારિકાખંડ એ ભારત વર્ષના નવ ખંડોમાંના મુખ્ય અને વર્ણાશ્રમ ધર્મના લોકથી વસાએલો છે. એટલે હાલનો ભરતખંડ એમ નિદાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે. ખંભાતના પ્રદેશનું નામ કુમારિકાપ્લેટ એમ એક પુરાણ કહે છે. એ સ્થળ ભરતખંડની મધ્યમાં નથી પણ પશ્ચિમને ખૂણે છે. છતાં ખંડનું નામ નાને રૂપે એણે ધારણ કરી ભરતખંડમાં મુખ્ય હોય એમ દેખાવ કર્યો છે. એ જ ભારત-વર્ષના નવ ખંડોમાંના ખીલ બે ખંડ ગણાવવામાં આવેલા છે એની પશ્ચિમ અને નૈર્ઋત્યમાં આવેલા છે તે નામ સપ્તપાતાલના બે ભાગ તરીકે પણ પુરાણોએ ગણેલા છે; અને એની દિશા ઉપરથી કુમારિકા-ક્ષેત્રની નજીકમાં એ દ્વીપો આવે છે. તે કાઈ સંકા કરે કે ભારતવર્ષીય ભરતખંડના મુખ્ય ભાગ એવું કુમારિકાક્ષેત્ર તે તેની સીમાની પાર આવેલા અન્ય દ્વીપોમાં શી રીતે ગણાય અને પાતાલમાં પણ શી રીતે ગણાય. એમ ગણીએ તો પુરાણોના પોતે લખેલી ભૂગોળ સાથે વિરોધ આવે.

સમયના મોઢા અને લાંબા વિસ્તાર ઉપર છટી ફેલાએલી પરંપરાઓને ભેગી કરી ગોઠવનાર પુરાણ-કારનો આ બાબતમાં દોષ કાઢવો ઠીક નથી. જે દ્વીપોને ભારતવર્ષના અન્ય દ્વીપો ગણી મુખ્ય ભરતખંડથી જુદા પાડીએ છીએ તેમાંના કેટલાક આજે ભરતખંડના પોતાના જ ભાગ બની ગયા છે. દ્વીપ એટલે પણ બે બાજુએ પાણી-આર બાજુએ નહિ એ આગળ જોયું છે. ગાંધાર અને બ્રહ્મદેશ આદિ દ્વીપોમાં જ જુદે નામે ગણાતા તે જુદેજુદે સમયે ભરતખંડથી જુદા પડી ગયા અને ભારતવર્ષની પોતાની પૌરાણિક મર્યાદા દુર મધ્ય દેશમાં બેસી પૌરાણિક ભૂગોળ લખનાર આ બધી મર્યાદાઓમાં અને આંખી યથેચ્છી પરંપરાઓને ગોઠવવામાં સ્થલન કરે તે સ્વાભાવિક છે. કુમારિકાપ્લેટ ભરતખંડ-કુમારિકા ખંડની મધ્યમાં નથી, પશ્ચિમ ખૂણે છે છતાં તેને ખંડનું નામ આપી અગત્ય બતાવી છે તે સિદ્ધ કરે છે કે એ અગત્ય ખંડની મધ્યસ્થતાની નથી પણ વર્ષની મધ્યસ્થતાની અને એક વખતે ખંડના અને વર્ષના મુખ્ય વેપારના કેન્દ્ર તરીકેની છે. જેમ પાછળથી જનરાત અને હિંદને ખંભાતને નામે ઓળખતા તેમ. એટલે એ વાત તો લાક્ષણિક જ ગણવાની. પરંતુ ગણાવવામાં આવેલા અને નાપદ્વીપ ભારતવર્ષના જ દ્વીપો છે અને પાતાલના પણ ભાગ છે તે બાબતની અને તેમના સ્થળની ચર્ચા આગળ કરી તે જોતાં ભરતખંડની પશ્ચિમ છેડે આવેલું ખંભાત-કુમારિકાપ્લેટ આ દ્વીપોની તફાવત પાસે કરે. વચ્ચે થઈ વહેતી સરસ્વતી નદી જ ભારતવર્ષના બે દ્વીપોને જુદા પાડતી હોય એમ ગાંધાર બ્રહ્મદેશ વગેરે ઉપરથી આપણા પશ્ચિમ કિનારાના પ્રદેશને માટે કહી શકાય. એટલે પાતાલ કલ્પનામય થઈ ગયું અને તેના ભાગ દ્વીપો તરીકે વહેંચાઈ ગયા તે લાંબા સમયના ગાળામાં મર્યાદાની ચાક્રસતા પાછળથી ભૂગોળ લખનાર ભળવી શકે નહિ. પુરાણોમાં એક ખીલ સાથે જ આવા વિરોધો આવે છે અને અનેક દેશોની મર્યાદાઓનાં ઠેકાણાં રહેલાં નથી. આપણા લાઠ દેશની મર્યાદા જ કેટલી વિશાળ થઈ કેટલી સંકોચાઈ છે તે ઉપરથી આ વાત સમજાય. એટલે ખંભા-તક્ષેત્રનું નામ કુમારિકાપ્લેટ હોવા છતાં પણ તે છેડા ઉપર હોવાથી યજ્ઞ પ્રાચીન સમયમાં તેની મર્યાદા અત્યંત સાનિધ્યના દ્વીપોમાં ગણાય અને દૂર રહી પાછળથી ભૂગોળ લખનાર ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું લખે તેમાં નવાઈ નથી. ભારતની ભૂગોળમાં આવા નાના ગોટાળા અને પાછળથી કલ્પનામય થઈ ભૂમિના પરમાં ગએલું આખું ચે પાતાલ આ વાતને ટેકો આપે છે.

ઉપસંહાર

આ લેખમાં ઘણી બાબતોની ચર્ચા થઈ છે. એ બધી ચર્ચા અને નીચેની ટિપ્પણીઓમાં કરેલી ચર્ચા અને ખાસ કરીને ટિપ્પણ ૮૨ માં કરેલી આનિલિંગ સંકલ્પ, હાડકેચર, પ્રભાસપ્લેટ, શુભક્ષેત્ર ઉદ્ગ-ચુમ્બની વાત વગેરેની ચર્ચા, અને આગળનાં સંકલ્પ અને વિગ્રહપૂલ, અમુરો, અને સરસ્વતીના પ્રવાહ એ તમામ પરિશિષ્ટોમાં કરેલી ચર્ચાઓ એ બધું ધ્યાનમાં લેતાં જે જે ફિલિત થાય છે તે દ્વંકમાં સ્પષ્ટ રીતે

કરી નોંધવાની જરૂર છે તે આ પ્રમાણે:—

(૧) વેદકાલનું અધોભૂતન અગર નીચ્ય હેરા તે સિંધુ અને સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશો. (૨) એ પ્રદેશો અસુર ભતિના હાથમાં હતા અને અસુરો આર્યોની સાથે લડનારી એક ભતિ વિશેષ હતી. (૩) નાગલોકો આ અસુરોના એક ભાગ-પેટા ભતિ હતી અને જલપ્રવાહ તથા વહાણવદ્ એમના હાથમાં હતા. (૪) તેથી નદીમુખો તેમને તાબે હોઈ ત્યાં તેમનાં આસવાણું હતું. (૫) આ મુખ્ય વેદિક નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણ-ઉપરથી નીચે વહેવાથી પણ નીચેનો ભાગ અધોભૂતન અગર નીચ્ય હેરા કહેવાતો અને અસુરોના વાસને લીધે આર્યોને અખચ્ચ અને નિંદ્ય હતો. (૬) એ સ્થળ ઉપર ઈ.સ. પૂર્વે પાતાલ નામનું નગર હતું તેની કેન્દ્રસ્થ ઉપચોગિતાને લીધે આ નીચ્ય હેરાનું પાતાલ નામ પડ્યું અને અસુરો અત્યંત નિંદ્ય થઈ આર્યસત્ત્વ ધયા પછી આર્યોના રંગથી રંગાએલા પૌરાણિકોએ પાતાલને ભમિના પટમાં ધકેલી કાઢ્યું, અને અસુરો ભવંકર પ્રાણીવિશેષ બની ગયા. (૭) અયર્વેદને રક્તદેવ આદિ લિંગ અને પૌરાણિક સિંગોદ્ભવભૂતિ-રિય-કહી શકાય. (૮) અયર્વેદની આર્યેતરતા અને લિંગપૂલની મૂળ આર્યેતરતા અને પશ્ચિમ એશિયાના કિનારાથી હિંદના કિનારા સુધીની તેની વ્યાપકતાથી લિંગપૂલ અસુરોની હોય એમ ગણી શકાય, અને રક્ત લિંગરૂપે સ્તંભરૂપે અગર યંત્રરૂપે એક વખત પશ્ચિમ હિંદમાં પૂલતો હતો એમ ગણી શકાય. (૯) હાટકેશ્વર મૂળ નાગલોકના દેવ, પુરાણો પ્રમાણે જ્યોત્ષ્ણાએ પૂજેલું આદિલિંગ અને સુવર્ણનું લિંગ, અને નાગલોકો અસુરોની પેટા ભતિ, એ નાગભતિ રક્ત અને હાટકેશ્વરનો કોઈ સંબંધ બદલ કરે છે. નોંધ તરમાં આપેલાં શિવનાં નામ ખાસ વિચારવા જેવાં છે. (૧૦) રક્તને ગુહ્યપ્રભવતિ હિરણ્યમય કહ્યો છે. હાટકેશ્વર પ્રથમ જ્યાંએ 'તદાકાર' સુવર્ણમાં બનાવી પૂજ્યું (Realistic Linga) એ પણ સૂચક છે. (૧૧) મોહેન-જો-દરોમાંથી નિમુખ સિંચ અને 'તદાકાર' લિંગની ભૂતિઓ આ વાતની પ્રાચીનતા અને ભૌગોલિક વ્યાપકતા બતાવે છે. અને પાણીપત ભત્તે પૂજાતના કિનારા સાથે સંબંધ એતાં સિંગ-પૂલના આદ્ય પ્રચારમાં આ કિનશયે જે ભાગ ભજવેલા તે સિદ્ધ કરી તેની પ્રાચીનતા મનાય છે તેથી વધારે છે એમ પણ વ્યક્ત કરે છે. (૧૨) સરસ્વતીનો પ્રવાહ ખંભાતના અખાતમાં થઈ પ્રમાસના સાનિધ્યમાં સમુદ્રને મળતો ત્યાં વડવામુખ નામનો દેરા હતો; આ સરસ્વતીના નીચલા પ્રવાહનું નામ ભોગવતી હતું, તે ચિતલ પાતાલની નદી ગણાતી અને હાટકેશ્વરનું ત્યાં સાનિધ્ય હતું. (૧૩) આ બધા ઉપરથી હાટકેશ્વર જે ચિતલ પાતાલમાં ગણાતા અને અત્યંત દેરામાં પણ ગણાતા તે સરસ્વતીના મુખ પ્રદેશ પાસે હોવા જોઈએ, રક્ત સાથેના મળતાપણાથી ખંભાતના સ્થળની લગભગ પાણી હોઈ શકે; એ એક કરતાં વધારે નાર હ્રસ્વ ધયા-એટલે એ પૂલનો વેદિકોએ નારા કર્યો-અને રક્તકેત્ર પણ ગ્રંથસ્ત્ર થયું. (૧૪) આમ ધવાથી પાછળના પૌરાણિકોએ આખી પરંપરાના હુકમ કરી દરેક ક્ષેત્રે જુદાં કર્યા. આ હુકમ થયેથી પરંપરાઓ મૂળ એક મોટી ધીના વ્યક્ત કરતી હોય તો રક્તભીષે સોમનાથ અને હાટકેશ્વર સ્ત્રેત્ર એ બંધાને એક કરતું કોઈ મોટું સૈવર્તીય પૂજાતને કિનારે સરસ્વતીના મુખના પ્રદેશમાં હોયું જોઈએ. (૧૫) પાછળ અસુરોના પરિશિષ્ટમાં દેવી રક્ત વિશેની ચર્ચા ધ્યાનમાં લઈ રક્તનો ખંભાતના સ્થળ સાથેનો સંબંધ ખાસ નોંધવા જેવો છે. નાગરખંડના રક્તપુર અને તામ્રવતીના ઉલ્લેખો પણ નોંધવા જેવા છે. રક્ત માહેશ્વર ધમેનિ ઉપદેશ કર્યો એમ પુરાણ પોતે કહે છે. અહીં એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે રક્તની મોટા દેવ તરીકે પૂજા દક્ષિણ હિંદમાં છે. એ દેશમાં પેરીય પુરાણ (મોટું પુરાણ) નામનાં તામ્રીય ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે બૌદ્ધ અને જૈન મતાનું જોર હિંદમાં બહુ હતું તે દક્ષિણ હિંદમાં રક્તે તોડ્યું અને ઉત્તર હિંદમાં કુમારિલ બદે તોડ્યું. રક્ત દેવ તરીકે પૂજા થતાં આદ્યો અતિદાસિકતા રહી ગઈ છે. એ પાછળ કરેલાં અનુમાનને ટેકો આપે છે. રક્તની ઐતિહાસિકતા

परिशिष्ट ए

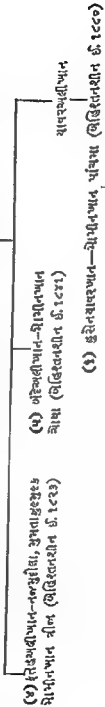
जंभातना राजवंशनी वंशावली

(१) भिरने नर नरमुहोवा सोभीनपान = वससंध अदीअविगम साधे—अदीअविगमते भिरने अमदुवहुसेन पहेवा (विहिरतनशीन मया ई. स. १७४३आ) | देहवायी सोभीनपान, सुनरातमा दीवान (१७१३-२८)तां पुत्री

(२) मुर्दीअरपान—उरीन भद्रमहपान सोभीनपान बीन (विहिरतनशीन १७८३)

(३) जेभे दस दीषिका ते भद्रभद्र इदीपान (जियां भद्र)

ते ई. १७४३-४८मां जंभातना सुभाजेदुव अजेदीन नरगपान (विहिरतनशीन १७८५)मा पुत्र—वससंध जेभनी पानुभ (तेभजे तथा तेभनां पनी सुअर्न पानुजे—सोभीनपान चीअर्नां जहेने—हुउरी सोध अरेका.) (सोभीनपाननी पुत्री)साधे

ઠરે તો પણ તેનો સમય ઠરાવવો બહુ મુશ્કેલ છે પણ તે બહુ પ્રાચીન છે એટલું તો ખરૂં શેવમતોનો આદ્ય પ્રચાર ગુજરાતના કિનારા ઉપર થયો એ વાતને આ હકીકતનો પણ ટેકો મળી શકે અને ખભાતના અખાતના સાનિધ્યમાં ઘણા પ્રાચીન કાળમાં કોઈ ચોટું શેવતીર્થ હવે અને હાલના રવરૂપમાં નહિ તો કોઈ જુદા રવરૂપમાં સિવ અને સિંગપૂજન વેદકાળ જેટલી જ ભૂતી હતી અને વેદિકો તથા પાછળથી જોન, બૌદ્ધો તે વળી પાછા વેદિકો એમ બધાના એ લોક સાથે જવટા થતા એ બહુ બ્રહ્મ થાય છે

આ પ્રમાણે મુદ્દા આગલી ચર્ચામાંથી નીકળે છે. અને પૌરાણિક પરંપરાઓના આધારે કરેલાં આ અનુમાનોને જો ખરાં હોય અગર ખરો રહેતો બતાવનારાં હોય તો એ ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે ગુજરાતનો કિનારો ઘણા પ્રાચીન સમયથી વસનીવાળો અને મુખરેવા ઉદ્યોગી અને વેપારી વર્ગના વસવાટવાળો હોવો જોઈએ. ખભાતનું રથળ અસલથી સમૃદ્ધ, કેન્દ્રરૂપ, અને ધાર્મિક રથાનરૂપ હોવું જોઈએ અને આદ્ય સિંગપૂજના રથાનરૂપ પણ હોવું જોઈએ હિંદના આ પશ્ચિમ કિનારા પાસે બીજા જગ પણ હોવા જોઈએ અને એ પ્રદેશની ભૂગોળ જાણ છે તેથી કાંઈક જુદી પણ હોવી જોઈએ આ અનુમાનો હિંદના કોઈ પણ રથળ કરતાં આ પશ્ચિમ કિનારો વધારે ભૂતી સંસ્કૃતિવાળો અને પાછળથી બ્રમણ્યુગમાં એ સંસ્કૃતિને ચારે તરફ વહેંચનારો હોવો જોઈએ અને ખભાત અગર એ બધો જ નામે જો શહેર હોય તેણે એક વખત આ બધી બાબતોમાં ઘણું ઉપયોગી ભાગ લઈવેલો હોવો જોઈએ

ખંભાતના રાજવંશની વંશાવળી

(૧) ચિત્રનંદ બંદર નજરુદોલા મોમીનખાન = લક્ષ્મણ અલીઅલિયમ સાથે—અલીઅલિયમ તે ગિરનં અબ્દુલકુસેન પટેલ (બિહારતરશીન થયા ઈ. સ. ૧૭૪૩માં) રહેવાથી મોમીનખાન, મુલરાતમ દીવાન (૧૭૨૩-૨૮)નાં પુત્રી

(૨) મુનીઅરખાન—મુશરીન મહમદખાન મોમીનખાન બીબ (બિહારતરશીન ૧૭૮૩)

(૩) એમણે રત્ન લીધેલા તે મહમદ કુલીખાન (મિયાં ચત્રુ)

તે ઈ. ૧૭૪૩-૪૮માં ખંભાતના મુલ્કા રહેલ અલેદીન નજમખાન (બિહારતરશીન ૧૭૮૬)ના પુત્ર—લક્ષ્મણ એમની ખાતુમ (તેમણે વધા તેમનાં પાત્રી પુત્રનં ખાતુમે—મોમીનખાન બીબનાં બહેને—કુતુબી મોદા કરેલા.) (મોમીનખાનની પુત્રી)સાથે

(૪) રતેલઅલીખાન—નજરુદોલા, મુમતાઝુલકુસુક મોમીનખાન ત્રીબ (બિહારતરશીન ઈ. ૧૮૨૩)

(૫) બંદેઅલીખાન—મોમીનખાન મોધા (બિહારતરશીન ઈ. ૧૮૪૧)

યાવરઅલીખાન

(૬) કુસેનયાવરખાન—મોમીનખાન પાંચમા (બિહારતરશીન ઈ. ૧૮૮૦)

(૭) બંદેઅલીખાન સાહેબ—મોમીનખાન નજમખાન મુશરીન મુહમદખાન રતેલઅલીખાન બાકરઅલીખાન બંદેઅલીખાન અલીયાવરખાન (બિહારતરશીન ઈ. ૧૯૧૫)=લક્ષ્મણ થયા સિંકરનર્વા બેગમ સાહેબા સાથે. (પહેલું લક્ષ્મણ અલીઅરખાનનાં પુત્રી સાથે થયેલું.)

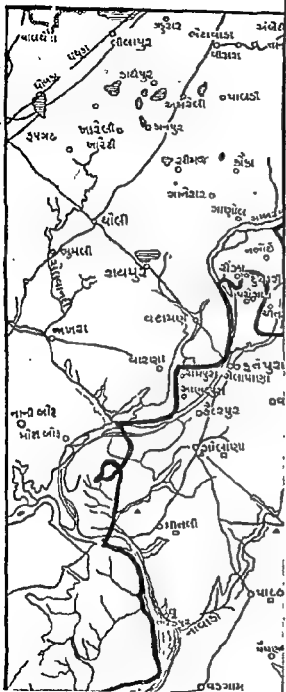
(૮) તેડ નામદાર નજરુદોલા, મુમતાઝુલકુસુક, મોમીનખાન બદાદુર, હિવારઅલ્ય કુસેનયાવર ખાન સાહેબ બદાદુર, મોમીનખાન સાવમા—હાલતા નયાબ સાહેબ; તખ્તનશીન ઈ. સ. ૧૯૩૦.

પરિશિષ્ટ છે

ખંભાત રાજ્યનાં ગામોની યાદી

૧ તારાપુર	૩૦ કળમસર	૫૬ ખાકસર
૨ નગરા	૩૧ ખડોધી	૬૦ ભદ્રાબાદ
૩ મેલ	૩૨ ધુવારધુ	૬૧ ખાદરા
૪ ભથાપુર	૩૩ હરિપુરા	૬૨ રહેલ
૫ નવાગામ વાંચ	૩૪ કાંધરેલી	૬૩ વદલી
૬ મોતીપુરા	૩૫ હલેલી	૬૪ મીતલી
૭ ગોધુલપુરા	૩૬ નરેલી	૬૫ ગોલાણા હેદરપુરા સાથે
૮ રંમપુર	૩૭ રાહપુર	૬૬ આણંદપુર
૯ જલુજ	૩૮ ફાંગળી	૬૭ ગલિયાણા
૧૦ ધુધેજ	૩૯ રાકરપુર	૬૮ ફતેહપુરા
૧૧ આગલીઆરા	૪૦ મહેનપુર	૬૯ રામપુરા
૧૨ માલપુર	૪૧ હલેજ	૭૦ વાધા તલાવ
૧૩ આદરજ	૪૨ દહેડા	૭૧ ઈસનપુર
૧૪ ટોલ	૪૩ પાલડી	૭૨ વરસડા
૧૫ મહીયારી	૪૪ ગોખડા	૭૩ કન્સારા
૧૬ ઈસરવાડા	૪૫ માલાચોની	૭૪ પચીગામ
૧૭ હલવાડા	૪૬ ભાટતવાવડી	૭૫ ખડા
૧૮ ભલસા	૪૭ ભીમતળાવ	૭૬ મોટા કલોદરા
૧૯ મોખા	૪૮ જીની આખોલ	૭૭ ભદ્રરંગજ
૨૦ હરિયાણુ	૪૯ નવી આખોલ	૭૮ નધાનપુર
૨૧ સાયમા	૫૦ નવાગામ બહારા	૭૯ મહેમદાવાદ
૨૨ કાળી તળાવડી	૫૧ તામસા	૮૦ વરતાણા
૨૩ છતરડી	૫૨ હસનપુરા	૮૧ કાનાવાડા
૨૪ કંસારી	૫૩ ગુડેલ	૮૨ રસાલપુર
૨૫ નાના કળોદરા	૫૪ વરજેજ	૮૩ ઈદરવરજા
૨૬ પોપટવાવ	૫૫ વડગામ	૮૪ દલોલી
૨૭ વટોલા	૫૬ તરકપુર	૮૫ વાકતળાજ
૨૮ હિલ	૫૭ પાંદડ	૮૬ ચાંગડા
૨૯ વાસણા	૫૮ સેહોલી	૮૭ દંદરજેજ

આ ગામોમાં તારાપુર, નગરા, જલુજ, સાયમા, હલેલ, કળમસર, રાકરપુર, વડગામ, ગોલાણા, વરસડા વગેરે ઘોડાં ગામ એક હલ્લરની હપર અને પાંચ હલ્લરની અંદરની વસ્તીનાં ગણાય છે. તારાપુર સાડુ ગામ છે. ત્યાં દેવેનો ટેકરો બતાવવામાં આવે છે તે તારકાસુરનું સ્થાન મનાય છે. તારકાસુર હપરથી તારાપુર નામ પડ્યાનું કહેવાય છે. નગરા એ જૂનું ખંભાત છે. નગરક મહાસ્થાન એનું જૂનું નામ છે.

परिशिष्ट ओ

अ संस्कृत लेखे।

(१)

स्तंभनपुरस्थलेखाः ।

ओं अहं ॥ संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरवाणप्रतिशरीर-
अल्पखानविजयराज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननमोनमोगणिसुविहितचूडा-
णिप्रभुश्रीजिनेश्वरसुरिपद्मालङ्कारप्रभुश्रीजिनप्रयोधसुरिशिष्यचूडामीणसुगप्रधानप्रभुश्रीजिनच-
सुरिसुगुरुपदेशेन उकेशवर्शीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्श्व-
यविधिचैत्यकारितश्रीसम्पत्तिशिवप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-
तसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिगुणरत्नाकरस्य गुरु-
स्तरपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशृंगजयोज्ज्वलमहातीर्थयात्रासमुपाजितपुण्यप्राग्भारेण
नीपत्तनसंस्थापितकोदण्डिकालङ्कारश्रीज्ञान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीआवकपौषधशालाकारा-
णोपचितपद्मरयशःसंभारेण भ्रातृसाहजुदेव साहबोलिय साहजेहड साहल्यपति साहगुण-
धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसल्यण साहरत्नसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-
जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिवत्सलेन साहजेसलसुआवकेण कोदण्डिकास्थापनपूर्वं श्री-
आवकपौषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविलासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः
कारितआचन्द्रार्कं यावत्तन्दात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूर्यात् श्रमणसंघस्य । श्रीः ।

आ लेख अंभातना संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरवाणप्रतिशरीर-
अल्पखानविजयराज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननमोनमोगणिसुविहितचूडा-
णिप्रभुश्रीजिनेश्वरसुरिपद्मालङ्कारप्रभुश्रीजिनप्रयोधसुरिशिष्यचूडामीणसुगप्रधानप्रभुश्रीजिनच-
सुरिसुगुरुपदेशेन उकेशवर्शीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्श्व-
यविधिचैत्यकारितश्रीसम्पत्तिशिवप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-
तसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिगुणरत्नाकरस्य गुरु-
स्तरपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशृंगजयोज्ज्वलमहातीर्थयात्रासमुपाजितपुण्यप्राग्भारेण
नीपत्तनसंस्थापितकोदण्डिकालङ्कारश्रीज्ञान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीआवकपौषधशालाकारा-
णोपचितपद्मरयशःसंभारेण भ्रातृसाहजुदेव साहबोलिय साहजेहड साहल्यपति साहगुण-
धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसल्यण साहरत्नसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-
जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिवत्सलेन साहजेसलसुआवकेण कोदण्डिकास्थापनपूर्वं श्री-
आवकपौषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविलासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः
कारितआचन्द्रार्कं यावत्तन्दात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूर्यात् श्रमणसंघस्य । श्रीः ।

परिशिष्ट ओ

अ संस्कृत लेखे।

(१)^१

स्तंमनपुरस्थलेखाः ।

ओं अहं ॥ संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरत्राणप्रतिशरीर-
अल्पखानविजयराज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननभोनभोमणिसुविहितचूडा-
णिप्रभुश्रीजिनेश्वरसूरिपट्टालङ्कारप्रभुश्रीजिनप्रचोचसूरिशिष्यचूडामीणयुगप्रधानप्रभुश्रीजिनच-
सूरिसुगुल्फदेशेन उकेशवंशीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्थ-
यविधिचैत्यकारितश्रीसम्भेतिशिवरप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-
नेतसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिसुणरत्नाकरस्य गुह-
स्तपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशृंगजयोज्जयंतमहातीर्थयात्रासमुपार्जितपुण्यप्राग्भारेण
श्रीपत्तनसंस्थापितकोदण्डिकालङ्कारश्रीशान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीश्रावकपौषधशालाकारा-
णोपचितपद्मरयशःसंभारेण भ्रातृसाहसहजदेव साहवोलिय साहजेहड साहलपपति साहगुण-
धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसलषण साहरलसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-
जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिकत्सलेन साहजेसलसुश्रावकेण कोदण्डिकास्थापनपूर्व श्री-
श्रावकपौषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविठासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः
कारितआचन्द्रार्क यावन्नन्दतात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूर्यात् भ्रमणसंघस्य । श्रीः ।

अथा लेख भंभातना संवत् १३६६ वर्षे प्रतापाक्रांतभूतलश्रीअलावदीन सुरत्राणप्रतिशरीर-
अल्पखानविजयराज्ये श्रीस्तम्भतीर्थे श्रीसुधर्मास्वामिसंताननभोनभोमणिसुविहितचूडा-
णिप्रभुश्रीजिनेश्वरसूरिपट्टालङ्कारप्रभुश्रीजिनप्रचोचसूरिशिष्यचूडामीणयुगप्रधानप्रभुश्रीजिनच-
सूरिसुगुल्फदेशेन उकेशवंशीयसाहजिनदेव साहसहदेवकुलमण्डनस्य श्रीजेसलमेरौ श्रीपार्थ-
यविधिचैत्यकारितश्रीसम्भेतिशिवरप्रासादस्य साहकेसवस्य पुत्ररत्नेन श्रीस्तम्भतीर्थे निर्मा-
नेतसकलस्वपक्षपरपक्षचमत्कारिनानाविधमार्गलोकदारिद्र्यमुद्रापहारिसुणरत्नाकरस्य गुह-
स्तपुरप्रवेशकमहोत्सवेन संपादितश्रीशृंगजयोज्जयंतमहातीर्थयात्रासमुपार्जितपुण्यप्राग्भारेण
श्रीपत्तनसंस्थापितकोदण्डिकालङ्कारश्रीशान्तिनाथविधिचैत्यालय श्रीश्रावकपौषधशालाकारा-
णोपचितपद्मरयशःसंभारेण भ्रातृसाहसहजदेव साहवोलिय साहजेहड साहलपपति साहगुण-
धर पुत्ररत्न साह जयसिंह साहजगधर साहसलषण साहरलसिंह प्रमुखपरिवारसारेण श्री-
जिनशासनप्रभावकेण सकलसाधर्मिकत्सलेन साहजेसलसुश्रावकेण कोदण्डिकास्थापनपूर्व श्री-
श्रावकपौषधशालासहितः सकलविधिलक्ष्मीविठासालयः श्रीअजितस्वामिदेवविधिचैत्यालयः
कारितआचन्द्रार्क यावन्नन्दतात् ॥ शुभमस्तु । श्रीभूर्यात् भ्रमणसंघस्य । श्रीः ।

(૨)^૨

॥ દં ૦ ॥ અર્હ ॥

શ્રેયાંસિ પ્રતનોતુ વઃ પ્રતિદિનં શ્રીનામિજન્મા જિનો
યસ્યાંકસ્યલસીમ્નિ કેશપટલી મિન્નેદ્રનીલપ્રભા ।

સોત્કંઠં પરિરંભસંધ્રમજુપઃ સામ્રાજ્યલક્ષ્મ્યા • • • • •
• • • • • વિટં(*)કંકણકિણ્નોષીવ સંમાચ્યતે ॥ ૧ ॥

સેવ્યાત્પાર્શ્વવિભુર્નતૌ ફણિપતેઃ સતાસ્ય વૃહામણિ—
સંક્રાન્તઃ કિલ યોઽષ્ટમૃતિરજનિ સ્પષ્ટાષ્ટકર્મચ્છિદે ।

યદ્વક્તં દશદિગ્જનપ્રજમભિયાતું તથા(*)સેવિતું
યં યસાદનલાવિશત્તુરભ્રુદેકાદશાંગોઽપિ સઃ ॥ ૨ ॥

ત્ર્યૈલોક્યાલયસસનિર્ભયમયપ્રધ્વંસલીલાજય—
સ્તમ્ભા દુસ્તરસસદુર્ગતિપુરદ્વારાવરોધાર્ગલાઃ ।

પ્રીતિપ્રોક્ષિતસ(*)સતત્ત્વવિટપિપ્રોદ્ધતરત્નાકુરુઃ
શીર્ષે સતમુજ્જ્વલ્લુપ્તવફગાઃ પાર્શ્વપ્રભોઃ પાન્તુ વઃ ॥ ૩ ॥

લોકાલોકલસદ્વિચારવિદુરા વિસાષ્ટનિઃશ્રેયસ—
દ્વારઃ સારગુણાલયશ્ચિભુવનસ્તુત્યાદિપ્રપદ્મરુહઃ ।

શ(*)શ્વદ્વિશ્વજનીનધર્મવિમલો વિસ્તીર્ણકલ્યાણમા
આવ્યોઽજ્યોઽપિ મુદં જનસ્યદ્વદત્તાં શ્રીતીર્થેશ્વરઃ સદા ॥ ૪ ॥

દૈત્યારિનિયતાવતારનિરતસ્તત્રાપિ કાલં મિતં
ત્રાતાકેન્દુ મવાન્વવાય(*)પુરુષાસ્તેઽપિ ત્રુટસૌરુષાઃ ।

૨ લેખ અડિ ૭ે અભ્યાસમાં કુશુનાથના અંકિરમાથી એ અગ્રી આવેલો ૩૧*૪૧૬* ઇમના પાના ૫૫૨ ઉપર એ ૭
આગ્રી હશે ત્યારે આ લેખ આગ્રી અને ઉપરોક્તી હોવા જોઈએ.

कः कर्ता दितिस्तनुसुदनमिति ध्यातुर्विधातुः पुरा
सन्व्याम्मथुलुकाद्धटो भवदर्सि दैत्यैः समं कम्पयन् ॥ ५ ॥

चौलुव्यादमुतः समुद्ररसनोद्धारैकवौरेयता—
दुद्ध(*)पीदुदभृद्वदंचदभयशौलुवयनामान्वयः ।
जातास्तत्र न के जगत्त्रयजयप्रारम्भनिर्दम्भदो—
स्तम्भस्तम्भितविश्वविक्रमचमत्कारोज्जिता भृभुजः ॥ ६ ॥

तेषामुद्दामधान्नामसमतममहःसंपदां सम्प्रदायै—
वीरश्रीदर्पणानां दिवसपतिरिव द्योतकोऽभूत् ।
राजाणोराजनामा रणरुधिरनदीशोणमणोधिमरणो
भारैर्द्विद्वैषैणसांद्रांजननयनभवैः श्यामतामानययः(*)॥७॥

यस्यासिः समराम्बरे बुधरवद्वारा प्रपातै रितु—
स्त्रीगण्डस्तनभित्तिचित्ररचनाः स्मर्तव्यमात्राः सृजन् ।
तेने कामपि तां प्रतापतडितं यस्याद्युतिद्योतते
अपि स्याणुललाटलोचनदिनस्वाम्यौर्ज्वल्लिच्छ(*)लाव॥८॥

अङ्गचङ्गीमतरङ्गितरङ्गा रङ्गदुल्यणांगुणप्रगुणश्रीः
राजनीतिरिव यस्य नेरेन्दोर्वल्लभाञ्जनि सलक्षणदेवी ॥ ९ ॥

तस्मिन्निन्दुकलोपदंशकसुधा कल्पद्रुदत्तासव—
स्वादेभ्यो द्युतधूजनाधरर(*)सं सम्बुध्यमानेऽधिकम् ।
तत्पुत्रो लवणान्ध्रतीरविलसद्भारप्रणादो जय—
भासादो लवणप्रसादनृपतिः पृथ्व्याः प्रपेदे पतिः ॥ १० ॥

रणप्रणुत्तारिभनःप्रसादः सधर्म्मकर्मासशिवप्रसादः(*) ।
दानप्रदानक्षतविप्रसादः कस्यानभस्यो लवणप्रसादः ॥ ११ ॥

खेदी चेदीश्वरोभृदुरुभयतरलः कुन्तलः कामरूपः

कामं निष्कामरूपः कलहकलहयच्छेदशीर्षो दशार्णः ।

काम्योजस्य(*) ट्यदोजः स्थितिरतिसरलः केरलः सरसेन—

स्वामी निःशरसेनः प्रसरति परितो यत्र दिगुजैत्रयात्रे ॥ १२ ॥

रम्यसर्वविषयाद्भुतलक्ष्मीकाननाशिखरिजातिमनोन्या(ज्ञा) ।

प्रेयसी मदनदेवीरमन्दं त(*)स्यसंमदमदत्त महीव ॥ १३ ॥

किं नो स्वप्रतयाथ निर्जरतया मृत्युंजयत्वेन वा

नित्यं दैत्यजयोद्यमेन नयतः प्राणप्रियाकेलयः ।

इत्यतिं घुसदा रणैर्दनुजनुर्निर्दारणैर्दार्णै—

लुम्पत्यत्र(*)सुतोऽस्य वीरधवलो भारं वभार क्षितेः ॥ १४ ॥

श्रीदेव्या नव्यनीलोत्पलदलपटली कल्पिता केलिशय्या

स्फूर्जद्वाहृष्मवहोर्निखिलरिपुवनप्रोषिणो धूमपंक्तिः ।

वीरत्वे दृष्टिदोषोच्छ्र(*)यविलयकृते कञ्जलस्यांकलेपा(खा)

पाणौ कृष्टारिलक्ष्म्याः श्लयतरकवरी यस्य रेजेऽसियष्टिः ॥ १५ ॥

भृपरयास्य प्रतापं भुवनमभिमविष्यन्तमत्यन्ततापं

जाने ज्ञानेन मत्वा पृथुदवधुभिषा पूर्वमेव प्रतेने । (*)

वह्निर्वेश्माग्रमाले शशिकरशिशिरस्वर्धुनीसन्निधाने

बाद्धावौर्वो निवासं पुनरिह मिहिरो मञ्जनोन्मञ्जनानि ॥ १६ ॥

गौरीभूतभृजङ्गमरुचिरा रुचिपीतकालकूटघटाः ।

अकलङ्कितविधृत्यविधुर्यत्की(*)र्त्तिर्जयति शिवमूर्तिः ॥ १७ ॥

बहुविग्रहसङ्गरचितमहसा धनपरमहेलया श्रितया ।

जयलक्ष्म्येव सदेव्या वयजलदेव्या दिदेव नरदेवः ॥ १८ ॥

तस्मिन् शम्भुसभासदां विदधति प्रौढप्रभावप्रभा

प्राग्भारैः परमेश्च(*) दर्शनपरानन्दस्पृशां विस्मयम् ।

तज्जन्मा जगतीपतिविजयते विश्वत्रयीविश्रुतः

श्रीमान् विश्वलदेव इत्यरिचलस्वान्तेषु शक्त्यं क्षिपन् ॥ १९ ॥

यं युद्धसज्जमिव चापधरं निरीक्ष्य स्वप्ने विपक्षनृपतिः प्रति

(३)^३

(1) तो जातं विघ्नविघ्नसदैवतं ॥ १ ॥ शठ-
दलकमठेन ग्रावसङ्घातमुक्तं प्रसमकुलिसवहे:

(2) श्रियं वः ॥ २ ॥ औदा-
सिन्येन येनेह विजितारातिवाहिनी । पार्श्वनाथजिनं नौमि कौमारं भारसंस्तुतम् ॥ ३ ॥

(3) दिनोदयं स चक्रे गुरु-
गगनाभ्युदितः सहस्रकीर्तिः ॥ ४ ॥ संवत् ११६५ वर्षे ज्येष्ठ वदि ७ सोमे सजय(ति)

(4) पाति जगन्ति ॥ ५ ॥ दिव्ये गुर्जरमण्डले-
ऽतिविपुले वंशोऽतिदीप्तघुतिशैलुक्थो विदितः परैस्कलितः श्वेतातपत्रोज्ज्वलः ॥ क्ष्मा

३ आ। ऐ। अ. ३ अने अंशावभां विनायकपात्रवैवाचना अदितभांषी भग्ना आवेडो छ. ३२"४१६" ८५३ ३२ ७.

- (5) पागतोनिजमुजोपाज्यां च राज्यश्रियम् ॥ ६ ॥ श्रीमान्-
लूगिगदेव एव विजयिशम्भुप्रसादोदितस्तस्माद्विरसैकवीरधवलः पुत्रः प्रजापालकः
- (6) जयी येनाधीशमुदस्य कन्दमिव तं कीर्तितः पुनः रोषितः ॥ ७ ॥
रिपुमल्लप्रमर्दी यः प्रतापमल्ल ईडितः ॥ तत्सुनुरज्जुनो राजा राज्येऽजन्यज्जुनो परः
॥ ८ ॥ ऊ
- (7) क्ति विजयी परेषां । तन्नन्दनोऽनिन्दितकीर्तिरस्ति ज्येष्ठोऽपि
रामः किमु कामदेवः ॥ ९ ॥ उभौ धुरं धारयतः प्रजानां पितुः पदस्यास्य च
धुर्यकल्पौ । कल्पद्रुमौ
- (8) णौभुवि रामकृष्णौ ॥ १० ॥ श्रीस्तम्भतीर्थं तिलकं पुराणां
स्तम्भं जयश्रीमहितं महद्भिः । आस्ते पुरं प्रौढिममोढवंशे सुभूषिते भूषतिवर्णनीये
॥ ११ ॥ निदर्शनं साधुसुसत्यसन्धौ वं
- (9) कीर्तिरामः । खलाख्यया यो विदितो महर्द्धिर्दृष्टिं गतो धर्मधनी
विनीतः ॥ १२ ॥ रूपलक्षणसौभाग्यधर्मदाननिदर्शनं जाता या प्रौढनारीषु सातोऽस्य
चादडा ॥ १३ ॥ सं
- (10) देशात्साध्वी ह्यकार्षीजिनपार्श्वचैत्यं यन्मण्डलं नागपतेः फणाग्ररत्नं
तु किं पुण्यमूर्तमस्याः ॥ १४ ॥ अविकलगुणलक्ष्मीर्विकलः सुनुराजः समभवदिह पुण्यः
शीलसत्या स
- (11) लमुदयस्थं ह्येतयोरेन चक्रे रविरिव भुवनं यो मानितः सर्व-
लोकैः ॥ १५ ॥ सवितृचैत्यस्य पुरः सुमण्डपं योज्कारयत्प्रज्यसुधर्ममण्डनं । स्वसा च
तस्याजनि रत्नसञ्चिका सुरलक्ष्या धनसिंहशेहिनी

- (12) ॥ १६ ॥ भीमडजाल्हणकाकलवयजलखीमडगुणिमाघाः । तयोर्बभ्रुस्तनया निजवंशो-
द्धरणधौरेयाः ॥ १७ ॥ पितृव्यकसुतैः सार्द्धं यशोवीरो यशोधनः । पाठ्यन्नस्ति पुण्यात्मा
शैवं धर्म्मं जिनस्य च
- (13) ॥ १८ ॥ आस्वडपुत्रौ . . . सुमदनपालाभिधौ धन्यौ वृत्तानन्दितलोकौ प्रीत्या राम-
लक्ष्मणसदृक्षौ (शौ) ॥ १९ ॥ जाया जाल्हणदेवीति स्वजनकैरवकौमुदी । तस्य पुत्रौ
तया प्रसुतौ शन्दार्थाविव भारतीदेव्या ॥ २० ॥ पे(खे) तलः क्षितिपति-
- (14) गुणिगण्यो योऽञ्जलकलियुगं सुविवेकात् सिंहशाववदभीर्विजयादिसिंहविश्रुत इलेन्दुरयं
किं ॥ २१ ॥ दिवं गते आतरि तस्य सूनौ लालाभिधे धर्म्मधुरीणमुख्ये श्रेयोर्धमस्यैव
जिनेन्द्रचैत्ये येनेह जी-
- (15) पौद्धरणं कृतं तु ॥ २२ ॥ जयताद्विजयसिंहः कलिकुम्भैकविदारणैककृतयत्नः । निज-
कुलगण्डनमानुगुणी दीनोद्धरणकल्पतरुः ॥ २३ ॥ सद्वृत्तविमलकीर्तिस्तस्यासीद्गुणवंशभूः
पुण्यपटोदयश्चाभूत् पठम् . . .
- (16) पदीधिति ॥ २४ ॥ अन्नपमा नाम सुवृत्ततोऽपि श्रियादिदेवीत्युभये तु जाये । पुरोग-
घन्धोरमवक्ष्य तस्य कान्ता वरा सहवी धर्म्मशीला ॥ २५ ॥ देवसिंहः सुतोऽयस्य
मेखन्माहिमास्पदं दीपवद् द्योतितं येन कुलं चार्थायमा
- (17) ॥ २६ ॥ गुरुपट्टे धुवैर्वर्ण्यो यशःकीर्तियशोनिधिः । तद्वधोधादहंतः पूजां यः करोति
त्रिकालजां ॥ २७ ॥ हुङ्कारवंशजमहर्धमणीयमानः श्रीसाङ्गणः प्रमुणपुण्यकृतावतारः ।
तारेशसन्निभयशोजिनशा-
- (18) सनाहो निःशेषकल्मषविनाशनमव्यवर्णः ॥ २८ ॥ सिंहपुरवंशजन्मा जयताख्यो विजित
एनसःपक्षः । शुभधर्म्ममार्गचारी जिनभूमौ ननु च कल्पतरुः ॥ २९ ॥ प्रल्हादनो महा-
भव्यो जिनपूजापरायणः । पात्रदानामृतनैव क्षालितं वसुधात-

- (19) लम् ॥ ३० ॥ अपरं च अत्राजामन्मालवदेशतोऽग्रीसपादलक्षादय चित्रकूटात् । आ-
भानुजेनैव समं हि साधुर्यः शाम्भदेवो विदितोऽय जैनः ॥ ३१ ॥ धान्धुर्वधः साधुकल्हः
प्रबुद्धो धन्यो धरित्र्यां धरणीधरोऽपि । श्रीसङ्घम्
- (20) मुनिमानसाधुर्हास्तथा राहृ इष्टदर्शि ॥ ३२ ॥ साधुर्गजपतिर्मान्यो भूपवेश्मसु सर्वदा ।
राजकार्यविधौ दक्षो जिनश्रीस्कन्धधारकः ॥ ३३ ॥ नखेपेण धर्मोऽयं धामा नामा
स्वयं भुवि । सुतोत्तमो विनीतोऽस्य जिनचिन्तामणिप्रभुः
- (21) ॥ ३४ ॥ नाम्ना नभोपतिरिहाधिपमाननीयः साधुः सुभक्तः सुहृदः प्रसिद्धः । नोडेकितः
साधुमदात्कदापि यो दानशौण्डः सुमसौ (शौ)ण्डनामा ॥ ३५ ॥ धेहडोऽपि सुधर्मस्यः
साधुः सोमश्च सौम्यधीः । दानमण्डनसौभाग्य .
- (22) कः सतां मतः ॥ ३६ ॥ अजयदेव इह प्रकटो जने तदनु खेतहरिः कुशलो जयी ।
अनुजपूनहरिर्हरिचक्रमः सुजननाम इहापि परिश्रुतः ॥ ३७ ॥ सल्लक्षणो बापण नाम-
धेयो देदो विदां श्रेयतरश्च साधुः । सना.....
- (23) पुरेन्द्रो जिनपूजनोद्यतो रत्नोऽपि रत्नत्रयभावनारतः ॥ ३८ ॥ छाजुः सुधीः पण्डित-
मानमर्दनः साधुः सदादानरतश्च जैनः । एते जिनाभ्यर्चनपात्रभक्ताः श्रीपार्श्वनाथस्य
विलोक्य पूजा ॥ ३९ ॥ सम्भूय सर्वैर्विधिवत्सु-
- (24) भव्यपूजाविधानाय विवेकदक्षैः । श्रीधर्मवृद्धः प्रभवाय शश्वत्कीर्तिस्थितिः सुस्थितकं
महद्भिः ॥ ४० ॥ वस्त्रखण्डतथा कुष्ठमुस्मांसीसटंकणा । चर्मरङ्गाद्यसद्द्रव्यमालत्या
वृषभं प्रति ॥ ४१ ॥ एको द्रम्मस्तथा
- (25) मालतीलघुवस्तुतः । गुडकम्बलतैलाद्यतङ्गुडादिवृषं प्रति ॥ ४२ ॥ श्रीपार्श्वनाथचैत्येऽस्मिन्
द्रमार्द्धं स्थितके कृतं । मव्यलोकस्य कामानां चिन्तामणिफलप्रदे ॥ ४३ ॥ संवत्
१३५२ वर्षे श्रीविक्रमसमतीतवर्षेषु

- (26) त्रिशता समं द्विपञ्चाशद्विनैरेवं कालेऽस्मिन् रोपितं ध्रुवं ॥ ४४ ॥ यावत्तिष्ठन्ति सर्वज्ञाः
शाश्वतप्रतिमामयाः । तावन्नन्वादिमे भव्याः स्थितकं चात्रमङ्गलम् ॥ ४५ ॥ श्रीमान्
सारङ्गदेवः पुरवरमहितः स्तम्बतीर्थं सुतीर्थं नं—
- (27) घाचैल्यं जिनानामनघगुरुकुलं श्रावका दानधन्याः । नानातेजाधनाद्याः सुकृतपथपुपो
मोपनामाहरान्हेदो राजादिदेवो जिनभवनविधौ मुख्यतां ये गतास्ते ॥ ४६ ॥
भावाढ्यो भावभूपस्व—
- (28) जनपरिवृतो भोजदेवोऽपि दाता जैने धर्मेऽनुरक्ताः श्रुतिगुणसहिताः सात्त्विकलौ
वदान्यौ । अन्ये केऽपि सन्तः स्थितकमिह सदा पालयन्त्यत्र वृद्धिं पुष्पान्तस्तेषु पार्श्वौ
विदधतु विपुलां
- (29) ती तामहाश्रीः ४७ ॥ छ ॥ ६४ ॥ प्रशस्तिरियं लिखिता ठ० सोमेन उत्कीर्णां स्रग्
पाल्हाकेन ॥

(४)*

॥ ओं ॥

श्रेयः सन्ततिधाम कामितमनः कामदुर्माभोधरः

पार्श्वः प्रीतिपयोजिनीदिनमणिश्चिन्तामणिः पातु वः ।

ज्योतिःपङ्क्तिरिवाग्निनीप्रणयिनं पद्मोत्करोल्लासिनं

सम्पत्तिर्न जहाति यच्चरणयोः सेवां सृजन्तं जनम् ॥ १ ॥

का। लेखयिताभयपा० र्वनाथना भदिरना हरो जेय धारणाभां भावि छे. म्मा भदिर धालु गिनाभयुधनु भदिर लेखुं नोदमे. ३युं
जे नकी मछ शङ्कुं नथी. म्मा लेखभां भोसावना अतिहवेपानी वल्लभपत्री अने कापीना वतनी पनीय वष्टम्मा अने राखन्ना
नामना म्माभरना वषवभां धर्भ म्मेसा बाधमेना छेलेण छे, वधु बिग्री भारे लेखना जय लेवे। लेखने छेडाने गय लाय
पीय छे। २५२३ लेखने छेडने छे। लेख कोम छी लिखियथयनु भावयुं छे.

श्रीसिद्धार्थनरेक्षवंशसरसीजन्माब्जिनीवल्लभः

पायाद्वः परमप्रभावभवनं श्रीवर्द्धमानः प्रभुः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहतिप्रकृतिवाग् यद्दीर्जगत्यावनी

स्वर्वापीव महाव्रतिप्रणयभूरासीद् रसोल्लासिनी ॥ २ ॥

आसीद्वासववृन्दवन्दितपदद्वन्द्वः पदं सम्पदां

तत्पट्टांशुधिचन्द्रमा गणधरः श्रीमान् सुधर्माभिधः ।

यर्यौदार्ययुता ग्रहष्टसुमना अद्यापि विद्यावनी

धत्ते सन्ततिरुन्नतिं भगवतो वीरप्रभोगौरिव ॥ ३ ॥

वभुवुः क्रमतस्तत्र श्रीजगच्चन्द्रसरयः ।

यैस्तपाचिरुदं लेभे बाणसिद्धयर्कवत्सरे (१२८५) ॥ ४ ॥

क्रमेणास्मिन् गणे हेमविमलाः सूरयोऽभवन् ।

तत्पट्टे सूरयोऽभवन्नानन्दविमलाभिधाः ॥ ५ ॥

साध्याचारविधिपथः शिथिलतः सम्यक्श्रियां धाम ये-

रुद्धे स्तनसिद्धिसायकसुधारोचिर्मिते (१५८२) वत्सरे ।

जीमूतैरिव यैर्जगत्पुनरिदं तापं हरद्भिर्भृशं

सश्रीकं विदधे गवां शुचितमैः स्तोमैरसोल्लासिभिः ॥ ६ ॥

पद्माश्रयैरलमलं क्रियते स्म तेषां

प्रीणन्भनांसि जगतां कमलोदयेन ।

पट्टः प्रवाह इव निर्जरनिर्ज्वरिण्याः

शुद्धात्मभिविजयदानमुनीशहंसैः ॥ ७ ॥

तत्पट्टप्रवर्धतपयोजिनीप्राणवल्लभप्रतिमाः ।

श्रीहीरविजयमृगप्रभवः श्रीधाम शोभन्ते ॥ ८ ॥

ये श्रीफलेपुरं प्राप्ताः श्रीअकञ्चरशाहिना ।

आहूता वत्सरे नन्दानलर्तुशशभृन्मिने (१६३९) ॥ ९ ॥

निजाशेषेषु देशेषु शाहिना तेन घोषितः ।

पाण्मासिको यदुक्त्योच्चैरमारिपटहः पट्टः ॥ १० ॥

स श्रीशाहिः स्वकीयेषु मण्डलेष्वस्त्रिलेष्वपि ।

मृतस्त्वं जीजिआख्यं च करं यद्वचनैर्जहौ ॥ ११ ॥

दुस्त्यजं तत्करं हित्वा तीर्थं शत्रुञ्जयाभिधम् ।

जैनसाद्यद्विरा चके क्ष्माशकेणामुना पुनः ॥ १२ ॥

ऋषीथीमेघजीमुख्या लुम्पाका मतमात्मनः ।

हित्वा यगरणद्वन्द्वं भेजुर्मृङ्गा इवाम्बुजम् ॥ १३ ॥

तत्पट्टमन्धिमिवरम्यतमं सृजन्तः

स्तोमैर्गवां सकलसन्तमसं हरन्तः ।

कामोलसत्कुवलयप्रणया जयन्ति

स्फूर्जत्कला विजयसेनमुनीन्द्रचन्द्राः ॥ १४ ॥

यत्प्रतापस्य माहात्म्यं वर्ण्यते किमितः परम् ।

अस्यम्राश्चगिरे येन जीवन्तोऽपि हि वादिनः ॥ १५ ॥

सुन्दरादरमाहृतैः श्रीअकञ्चरमृभुजा ।

द्राग् यैरलंघ्यन्तं लामपुरं पञ्चमिवालिभिः ॥ १६ ॥

श्रीअकञ्चरभूपस्य सगासीमंतिनीहृदि ।

यत्कीर्तिर्भौक्तिकीभूता वादिवृन्दजयाब्धिजा ॥ १७ ॥

श्रीहीरविजयाह्वानसूरीणां शाहिना पुरा ।
अमारिमुख्यं यदत्तं यत्सात्तत्सकलं कृतं ॥१८॥

अर्हन्तं परमेश्वरत्वकलितं संस्थाप्य विश्वोत्तमं
साक्षात् शाहिअकन्वरस्य सदसि स्तोमैर्गवामुद्यतैः ।
यैः समीलितलोचना विदधिरे प्रत्यक्षशूरैः श्रिया
वादोन्मादभृतोद्विजातिपतयो भट्टा निशाटा इव ॥ १९ ॥

सैरभी सौरभेयी च सौरभेयश्च सैरभः ।
न हन्तव्या न च ग्राह्या वन्दिनः केऽपि कर्हिचित् ॥ २० ॥

येषामेष विशेषोक्तिविलासः शाहिनाऽमुना ।
ग्रीष्मतप्तभुवे वाब्दपयःप्रूरः प्रतिश्रुतः ॥ २१ ॥

युग्मम् ।

जित्वा विप्रान् पुरः शाहेः कैलास इव मूर्तिमान् ।
यैरुदीच्यां यज्ञःस्तम्भः स्वो निचल्ने सुधोज्ज्वलः ॥ २२ ॥

इतश्च—

उच्चैरुच्छलिताभिस्त्वर्मिततिभिर्वारांनिधे बन्धुरे
श्रीगन्धारपुरे पुरन्दरपुरप्रख्ये श्रिया सुन्दरे ।
श्रीश्रीमालिकृत्ले शशाङ्कविमले पुण्यात्मनामग्रणी—
रासीदाह्णसी परीक्षकमणिर्नित्यास्पदं सम्पदाम् ॥ २३ ॥

आसीदेह्णसीति तस्य तनुजो जज्ञे धनस्तत्सुत—
स्तस्योदारमनाः सनायुहलसी संज्ञोऽभवन्नन्दनः ।

तस्याभूत्समराभिधश्च तनयस्तस्यापि पुत्रोर्जुन-

स्तस्यासीत्तनयो नयोजितमतिर्भामाभिधानः सुधी ॥ २४ ॥

लाङ्गूरित्यजनिष्ट तस्य गृहिणी पदेव पद्मापते-

रिभ्योऽभूत्तनयोऽनयोश्च जसिआसंन्धः सुपर्वप्रियः ।

पौलोमीसुरराजयोरिव जयः पित्रोर्मनःप्रीतिकृद्

विष्णोः सिन्धुसुतेव तस्य जसमादेवीति भार्याऽभवत् ॥ २५ ॥

सद्धर्मं सृजतोस्तयोः प्रतिदिनं पुत्रावभूतामुभा-

वस्त्येको वजिआभिषः सद्धर्मोऽन्यो राजिआहः सुधीः ।

पित्रोः प्रेमपरायणौ सुमनसां वृन्देषु वृन्दारकौ

शर्वाणीस्मरवैरिणोरिव महासेनैकदन्ताविमौ ॥ २६ ॥

आघस्य विमलादेवी देवीव शुभगाकृतिः ।

परस्य कमलादेवी कमलेव मनोहरा ॥ २७ ॥

इत्यभूतामुभे भार्य्ये द्वयोर्बान्धवयोस्तयोः

व्यायसो मेघजीत्यासीत्सनुः कामो हरेरिव ॥ २८ ॥

शुग्मम् ।

सुस्तिग्धौ मधुमन्मघाविव मियो दत्ताविव प्रोलस-

द्रूपो ख्यातिमृतौ धनाधिपसतीनायाविव प्रत्यहम् ।

अन्येद्युर्वृहदिव्यसग्यसुमगं श्रीस्तम्भतीर्थं पुरं

प्राप्तौ पुण्यपरम्पराप्रणयिनौ तौ द्वावपि भ्रातरौ ॥ २९ ॥

तत्र तौ धर्मकर्मणि कुर्वाणौ स्वभुजाजिताम् ।

श्रीयं फलवतीं कृत्वा प्रसिद्धिं प्रापतुः पराम् ॥ ३० ॥

काचिह्रदिक्ष्पतिरकन्धरसार्ज्वमौमः

स्वामी पुनः परतकालनृपः पयोधेः

कामं तयोरपि पुरः प्रथिताविमौस्त—

स्तत्तद्दिशोरसदृशोरनयोः प्रसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तेषां च हीरविजयन्नतिसिन्धुराणां

तेषां पुनर्विजयसेनमुनीश्वराणाम् ।

वाग्निर्मुधाकृतसुधाभिरिमौ सहोदरौ

द्राग् द्वावपि प्रमुदितौ लुक्लते वभुवतुः ॥ ३२ ॥

श्रीपार्श्वनाथस्य च वर्द्धमान

प्रभोः प्रतिष्ठां जगतामभीष्टाम् ।

घनैर्धनैः कारयतः स्म यन्धू तौ

वार्द्धिपाथोन्धिकलामितेऽन्दे १६४४ ॥ ३३ ॥

श्रीविजयसेनसरिर्निर्मर्ममे निर्म्ममेश्वरः ।

इमां प्रतिष्ठां श्रीसङ्घकैरवाकरकौमुदीम् ॥ ३४ ॥

चिन्तामणेरिवात्यर्थं चिन्तितार्थविधायिनः ।

नामास्य पार्श्वनाथस्य श्रीचिन्तामणिरित्यभूत् ॥ ३५ ॥

अङ्गुलैरेकचत्वारिंशता चिन्तामणेः प्रभोः ।

संमिता शोभते श्रुतिरेषा शेषाहितेविता ॥ ३६ ॥

सदैव विध्यापयितुं प्रचण्ड—

मयप्रदीपानिव सप्तसर्पान् ।

योऽवस्थितः सप्त फणान् दधानो

विभाति चिन्तामणिपार्श्वनाथः ॥ ३७ ॥

लोकेषु सप्तस्वपि सुप्रकाशं
किं दीप्रदीपा युगपद्विधातुम् ।
रेजुः फणाः सप्त यदीयमूर्ध्नि
मणित्विपा ध्वस्ततमःसमूहाः ॥ ३८ ॥

सहोदराभ्यां सुकृतादराभ्या—
माभ्यामिदं दत्तबहुप्रमोदम् ।
व्यधायि चिन्तामणिपार्श्वचैत्य—
मपत्यमुर्व्विधरभित्समायाः ॥ ३९ ॥

निकामं कामितं कामं दत्ते कल्पलत्नेव यत् ।
चैत्यं कामदनामैतत् सुचिरं श्रियमश्नुताम् ॥ ४० ॥

उत्तम्भा द्वादश स्तम्भा भान्ति यत्रार्हतो गृहे ।
प्रभूपास्त्यै किमऽभ्येयुः स्तम्भरूपभृतोऽश्वः ॥ ४१ ॥

यत्र प्रदत्तदृक्चैत्ये चैत्ये द्वाराणि भान्ति यद् ।
पण्णां प्राणभृतां रक्षार्थिनां मार्गा इवागतेः ॥ ४२ ॥

शोभन्ते देवकुटिकाः सप्त चैत्येऽत्र शोभनाः ।
सप्तर्षीणां प्रभुपास्त्यै सद्विमाना इवेयुषाम् ॥ ४३ ॥

द्वौ द्वारपालौ यत्रौचैः शोभेते जिनवेश्मनि ।
सौधमर्मेशानयोः पार्श्वसेवार्यं किमितौ पती ॥ ४४ ॥

पञ्चविंशतिस्तङ्गा भान्ति मङ्गलमूर्तयः ।
प्रभुपार्श्वे स्थिताः पञ्चव्रतानां भावाना इव ॥ ४५ ॥

भृशं भूमिगृहं माति यत्र चैत्ये महत्तरम् ।
किं चैत्यश्रीदिदृक्षार्यमितं भवनमासुरम् ॥ ४६ ॥

यत्र भूमिगृहे माति सौपानी पञ्चविंशतिः ।
मार्गालिरिव दुरितक्रियातिक्रान्तिहेतवे ॥ ४७ ॥

संसुखो माति सौपानोत्तारद्वारिद्विपाननः ।
अन्तःप्रविशतां विघ्नविघ्वंसाय किमीयवान् ॥ ४८ ॥

यद्भाति दशहस्तोच्चं चतुरस्रं महीगृहम् ।
दशदिक्कम्पदां स्वैरोपवेशायैव मण्डपः ॥ ४९ ॥

पङ्चविंशतिर्विबुधवृन्दवितीर्णहर्षा
राजन्ति देवकुलिका इह भूमिधाम्नि ।
आद्यद्वितीयदिवनाथरवीन्दुदेव्यः ।
श्रीवाग्युताः प्रमुनमस्कृतये किमेताः ॥ ५० ॥

द्वाराणि सुप्रपञ्चानि पञ्च भान्तीह भूगृहे ।
जिघत्सवोऽहोहरिणान् धर्मसिंहमुखा इव ॥ ५१ ॥

द्वौ द्वास्थौ द्वारदेशस्थौ राजतौ भूमिधामनि ।
भृतिमन्तौ चमरेन्द्रधरणेन्द्राविव स्थितौ ॥ ५२ ॥

चत्वारश्चमरधरा राजन्ते यत्र भूगृहे ।
प्रमुपार्श्वं समायाता धर्मास्त्यागादयः किमु ॥ ५३ ॥

भाति भूमिगृहे मूलगर्भागारेऽस्तिमुन्दरे ।
शूर्तिरादिप्रभोः सप्तत्रिंशदंगुलसंमिता ॥ ५४ ॥

श्रीवीरस्य त्रयस्त्रिंशदङ्गुला मूर्तिरुत्तमा ।
श्रीशान्तेश्वरसप्तविंशत्यङ्गुला माति भृगुहे ॥ ५५ ॥

यत्रोद्धता धराधाम्नि शोभन्ते दश दन्तिनः ।
युगपज्जिनसेवायै दिशामीशा इवाययुः ॥ ५६ ॥

यत्र भूमिगृहे भान्ति स्पष्टमष्ट मृगारयः ।
भक्तिभाजानष्टकर्मगजान् हन्तुमिवोत्सुकाः ॥ ५७ ॥

श्रीस्तम्भतीर्थपूर्वमिभामिनीमालभूपणम् ।
चैत्यं चिन्तामणोर्विन्द्य विस्मयः कस्य नामवत् ॥ ५८ ॥

एतौ नितान्तमतनु तनुतः प्रकाशं
यावत् स्वयं सुमनसां पथि पुण्यदन्तौ ।
श्रीस्तम्भतीर्थधरणीरमणीललामं
तावच्चिरं जयति चैत्यमिदं मनोज्ञम् ॥ ५९ ॥

श्रीलामविजयपण्डिततिलकैः समशोधि बुद्धिधनधुर्यैः ।
लिखिता च कीर्तिविजयाभिधेन गुरुवान्धवेन मुदा ॥ ६० ॥

वर्णिनीव गुणाकीर्णा सदलङ्कृतिवृत्तिभाग् ।
एषा प्रशस्तिरुत्कीर्णा श्रीधरेण सुश्रित्पिना ॥ ६१ ॥

श्रीकमलविजयकोविदशिगुना विदुषेन हेमविजयेन ।
रचिता प्रशस्तिरेषा कनीव सदलङ्कृतिर्जयति ॥ ६२ ॥

इति श्रीपरीक्षक प्रधान प० वज्रिणा प० राजिआनामसहोदरनिर्मापितश्रीचिन्ता-
मणिपार्श्वजिनपुद्गवप्रासादप्रशस्तिः सम्पूर्णा । भद्रं भूयात् ॥

ओं नमः । श्रीमद्विक्रमातीत संवत् १६४४ वर्षे प्रवर्तमानशाके १५०९ गंवारीय-
 ५० जसिआ तद्वार्या चाई जसमादे सम्प्रति श्रीस्तम्भतीर्थवास्तव्य तत्पुत्र ५० वजिआ ५०
 राजिआभ्यां वृद्धप्रातृभार्याविमलादे लघुप्रातृभार्याकमलादे वृद्धप्रातृपुत्रमेघजी तद्वार्या-
 मयगलदेप्रमुखनिजपरिवारयुताभ्यां श्रीचिन्तामणिपार्श्वनाथ श्रीमहावीर प्रतिष्ठा कारिता ।
 श्रीचिन्तामणिपार्श्वचैत्यं च कारितं । कृता च प्रतिष्ठा सकलमण्डलाखण्डलशाहिश्रीअकचर-
 सन्मानितश्रीहीरविजयसूरीशपट्टालङ्कारहारसदृशैः शाहिश्रीअकचरपर्यादि प्राप्तवर्णवादैः श्री-
 विजयसेनसूरिभिः ॥

(५)

वडवान्नी वावने। लेण

(१)

श्री श्री श्री श्री श्री श्रीपातशाहश्रीमहम्मदशाहनसीरदीनविजयराज्ये ।
 श्रीमान् वीरः श्रीमहम्मदशाहो
 जम्बूद्वीपक्षोणिपालैरुपास्यः ।
 येन त्राता दक्षिणाशानृपश्रीः
 सोऽयं जीयाच्छ्वदानन्दसिन्धुः ॥ १ ॥

श्रीपादशाहमहम्मदनराधिपेन्द्रः श्रीमन्नहम्मदनृवीरसुतोऽतिधीरः ।
 शूरावधिर्विजयते जित्तमालवेशः संग्रामभूमिषु धनुर्धृतिमात्रयत्नात् ॥ २ ॥

स जयति जगतः कर्ता जातो यन्नागिपङ्कजादब्रह्मा ।
 सृजति प्रजाः समस्ता गुनिसुरनरदैत्यभेदतः सततम् ॥ ३ ॥
 मरीचिरिति तस्य सुतः सुनुस्तस्येह कश्यपो जयति ।
 सकलसुरासुरमानवजनकस्तपसां स राशिरिव मृतः ॥ ४ ॥

तस्मात् स कश्यपमुनेर्जगदेकचक्षुराविर्बभूव भगवानदितौ सुपत्न्याम् ।

तेजोनिर्विर्ग्रहपतिस्तमसां निहन्ता चण्डांशुभानुमिहिराभिषया प्रसिद्धः ॥ ५ ॥

तेन प्रसादातिशयेन वंशः प्रस्थापितः श्रीमिहिरेण भूमौ ।

तद्वंशजाः स्यातिमगुस्त्रिलोक्यां ते मैहिरा इत्यतिपुण्यवन्तः ॥ ६ ॥

वंशे तस्मिन्नजनि रजनीकान्तविद्योतमानो

वित्तेशादप्यधिकविभवो वैजस्याख्यः प्रसिद्धः ।

आसीदस्याप्यय सुतनयः सोहृदः सर्वमान्यो

नान्यो यस्य व्रजति तुलनां सद्गुणैः कोऽपि लोके ॥ ७ ॥

चत्वारोऽमुष्य पुत्राः समजनिपत ते वानराबा वदान्याः

द्वैतीयोकोऽय रामस्तदनु च विजयी श्रीमुकुन्दो महौजाः ।

सन्मार्गैकानुयायी विविधगुणनिधिः श्रीमुरारिश्चतुर्थो

माता रूढीति नाम्ना समभवदुचिता काशिपुण्यैकवासा ॥ ८ ॥

मुकुन्द इति नामा योऽजनिष्ठास्य सुनन्दनः ।

पत्नी तस्याऽभवद्राज्यं नाम्नी श्रीघनदाम्बिका ॥ ९ ॥

पुत्रस्तस्याऽय धन्यः सकलगुणनिधिः श्रीधनानामधेयो

भामादेवीति भार्या समभवदपरा पूरितामाऽस्ति यस्य ।

वार्पां चन्द्राश्मनद्धां सरसि बहुवक्त्रेऽर्च्यैर्द्विष्णुतृप्त्यै

शश्वत्सचित्तहंसो जगति विजयते श्रीमति स्तम्भतीर्थे ॥ १० ॥

वार्पाकृतडागसत्रविविधप्रसादविप्रस्थिति—

क्ष्माधान्योदकविप्रर्ष्वहुविधाऽऽरामादिदानानि च

धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत—

स्तुतिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ११ ॥

भ्राताऽस्य जगतीमान्यः सार्द्धाहो गुणाकरः ।

पुत्रपौत्रैर्युतो धन्यः कामं जीयाञ्छतं समाः ॥ १२ ॥

धनदसुतो धलराजो लीलादेव्यास्तु जीवनं जयतात ।

यं दधती निजगर्भे शोमननामा रमासमा जगति ॥ १३ ॥

नसारो विजयन्तां गुणनिधयः श्रीनृसिंहदासाद्याः ।

अवरः सुखदासाहो जनिष्यमाणाः परे पुत्राः ॥ १४ ॥

श्रीमन्नृपविक्रमार्कसमयातीतसंवत् १५३९ वर्षे भाद्रपदसुदि ८ गुरौ मेहरश्रीनुकुन्द-
सुतमेहरश्रीधनाकेन सकललोकहितार्थं इयं वापी कारिता, श्रीरस्तु । प्रशस्तिकारकवाचकेभ्यः
॥ श्रीः ॥ तथा स्रत्रधारराजासुतवना स्रत्रधारदेवदाससुतपेता, एताभ्यां रचिता ।

यावचेन्द्रशशाङ्को यावन्मेरुर्महागिरिः स्थायी ।

अचला यावद्भुषा तावन्नन्दन्वियं वापी ॥ १५ ॥

(२)

॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दत्तेऽश्वगजश्रेणिसम्पत्तिं श्रीगजाननः ।

सन्तुष्टः सिद्धिकामान् वः करोतु करुणानिधिः ॥ १ ॥

लक्ष्मीजानिपदाम्भोजं नत्वाऽमीष्टार्थसिद्धिदम् ।

प्रशस्तिरचनां कुर्वे वाप्याः श्रीधनदस्य च ॥ २ ॥

जगन्मङ्गलरूपेह नागवल्लीति विश्रुता ।

तदाराधनतो वर्णस्ताम्बूलीति प्रथामगात् ॥ ३ ॥

तत्र प्रादुर्भवदंशे सोहडाविजलात्मजः ।

मुक्ता मुक्तिपुरी येन काशिका कारिका धनैः ॥ ४ ॥

प्रासादाः शिवशक्तिचण्डमहसां लक्ष्मीपतेनैकवा
नागास्यस्य च वेदवेदशशभृतसंख्यान्विता रक्षिताः ।
तीर्थे स्तम्भपुराभिधेञ्च सततं श्रीसोहृदेनोचकै-
स्तत्पुण्यं किल वेद चेत् स भगवान् सर्वज्ञमूर्तिः शिवः ॥ ५ ॥

अथाञ्जनि सुतस्तस्य मुकुन्द इति नामतः ।
श्रीमुकुन्दपदाम्भोजजातपट्चरणस्थितिः ॥ ६ ॥

अस्ति तस्यात्मजः पुण्यकृतामग्रेसरो महान् ।
विख्यातः श्रीधनानामा वदान्योऽवनिमण्डनम् ॥ ७ ॥

यो मासानृतुसम्मितान् हरिपुरीमध्यास्य चक्राङ्कितं ।
कृत्वा स्वीयकलेवरं द्विजगणैर्युक्तश्च सद्यन्धुभिः ।
लोकान् दुर्गृहपाशतः कतिपयान् दत्त्वा धनं भूरिशो ।
धन्योऽमोचयदन्नदः सुधनदो जीयाद्यावारिधिः ॥ ८ ॥

पापीकृतडागसत्रविविधप्रासादविप्रस्थिति-
क्षमाधान्योदकविप्रपूर्वद्विविधाऽऽरामादिदानानि च ।
धन्यस्य द्विजवल्लभस्य सुतरां सुश्रद्धया कुर्वत-
स्तृप्तिं याति मनो न यस्य स धनो जीयात् सतां सम्मतः ॥ ९ ॥

योज्यजलश्रहोमेन नीलं च उदवाहयत् ।
तुलापुस्त्यदानाद्यैर्भूर्यो हरिमपूजत् ॥ १० ॥

प्रचन्ववलितां वासश्रेणीं ब्रह्मपुरीं नवाम् ।
अन्नपूर्णं द्विजेभ्योऽदात् यः स जीयाद्धनामिव ॥ ११ ॥

दयापरिवृढेनेयं वापिका कारिता दृढा ।

पृष्ठा क्षीरोपमैर्नारैः स जीवतु शतं समाः ॥ १२ ॥

साधुस्वादुरसोपेतैः रदसीयैर्जलैर्विभुः ।

घनदस्य हृदम्भोजस्थायी प्रीणातु माधवः ॥ १३ ॥

गृहाग्निभूतेन्दुमिते वर्षे (१५३९) श्रीनृपविक्रमात् ।

नभस्ये सितपद्म्यामिन्दौ वापी सुनिर्मिता ॥ १४ ॥

दुर्भिक्षे दारुणे काले वर्षे साधारणाऽग्निधे ।

अनन्नामजलप्रायां वीक्ष्य सर्वा वसुन्धराम् ॥ १५ ॥

कामस्याङ्गनकामेन घनदेव महीयसा ।

कारिता जीवलोकस्य जीवनाय सुवापिका ॥ १६ ॥

घनदो घलराजेन युक्तः पुत्रेण धीमता ।

पौत्रैश्च भानृभिर्वश्यैः सहितो जयताञ्चिरम् ॥ १७ ॥

, श्रीरस्तु ॥ ५ ॥ द्विजांघ्रिपद्मपीयूषसेवनासुखोदयः ।

प्रशस्तिप्रकरोद्रम्यां हलास्यो नागरो द्विजः ॥ १८ ॥

यावद्दशदिशां पालाः यावत्क्षीराम्बुधिः स्थिरः ।

तावद्राजतु वापीयं श्रीमद्घनदकारिता ॥ १९ ॥

शुभमस्तु । श्रीतम्बोलीयज्ञातीयमिहिरश्रीमुकुन्दसुतमिहिरश्रीधनाकेन सकललोक-
जीवनाय इयं सुमत्तवारणजालगवाक्षप्रदेशशोभिता कारिता, सूत्रधारराजासुतवनाकेन सूत्र-
धारदेवदाससुतपैताकेन कृता । अस्तु कल्याणं प्रशस्तिवाचकश्रावकजनानाम् ॥ श्रीः ॥

(૬)

નગરામાં જ્યાદિત્યના મંદિરના લેખ

(૧)

શ્રી સંવત્ ૧૨૯૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૭ રવૌ શ્રીનારદમુનિવિનિવાસિત શ્રીનગરક-
મહાસ્થાને સંવત્ ૯૦ વર્ષીય અતિવર્ષાકાલવશાદતિપુરાણતયા ચ આકસ્મિક શ્રીજયાદિત્યદેવ-
મહાપ્રાસાદપતનવિનષ્ટાયાં શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તૌ પશ્ચાત્ શ્રીમત્પત્ન વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાદ્ ઠ૦ શ્રી-
ચંદપા(મા)ત્મજ ઠ૦ શ્રીચંડપ્રસાદાંગજ ઠ૦ શ્રીસોમતનુજ ઠ૦ આશરાજનંદનેન ઠ૦ કુમાર-
દેવીકુક્ષિસંભૂતેન મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલેન સ્વમાર્યામહં શ્રીસોમપુત્ર . . . મિદેવ શ્રીજયા-
દિત્યદેવપત્ન્યા શ્રીરાજલદેવ્યા મૂર્તિરિયં કારિતા શુભમસ્તુ ॥

(૨)

શ્રી સંવત્ ૧૨૯૨ વર્ષે આષાઢ સુદિ ૭ રવૌ શ્રીનારદમુનિવિનિવાસિત શ્રીનગરક-
મહાસ્થાને સંવત્ ૯૦ વર્ષીય અતિવર્ષાકાલવશાદતિપુરાણતયા ચ આકસ્મિક શ્રીજયાદિત્ય-
દેવમહાપ્રાસાદપતનવિનષ્ટાયાં શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તૌ પશ્ચાત્ શ્રીમત્પત્ન વાસ્તવ્ય પ્રાગ્વાદ્ ઠ૦ શ્રી-
ચંદપા(મા)ત્મજ ઠ૦ શ્રીચંડપ્રસાદાંગજ ઠ૦ સોમતનુજ ઠ૦ શ્રીઆશરાજનંદનેન ઠ૦ શ્રી-
કુમારદેવીકુક્ષિસંભૂતેન મહામાત્ય શ્રીવસ્તુપાલેન સ્વમાર્યાયાઃ ઠ૦ કાચકમત્યાઃ રાગકુક્ષિ-
મવા શ્રીલલિતાદેવી પૂજ્યાર્થમિતિ... દિત્યદેવ કીર્તિઃ શ્રીરત્નાદેવીમૂર્તિરિયં કારિતા શુભમસ્તુ ॥

(શ્રી લક્ષ્મીકર શાસ્ત્રીએ આપેલી નકલ ઉપરથી)

ખંભાતને સામે કિનારે આવેલા કાવીતીર્થના લેખમાં ખંભાતનું સ્તંભતીર્થ અને વ્રંચાવતી
શ્રેય એક જ શ્લોકમાં બે નામવાળા ઉલ્લેખ:—

શ્રીસ્તંભનાધીશ્વરજિનેશપાર્શ્વપ્રસાદસંપાદિતસર્વસૌખ્યમ્ ।

વ્રંચાવતીતિ પ્રતિ નામધેયં શ્રીસ્તંભતીર્થં નગરં પ્રસિદ્ધમ્ ॥

(આ લેખ અકબરના વખતનો છે.)

પ્રાચીન જૈન લેખગ્રંથદ્ કાવીતીર્થ લેખ.

વ ફારસી લેખો

(૧)

મહાદેવના ઉત્તરના ખારણા ઉપરનો લેખ

જે આ નાલેને માટે વક્ત કર્યું છે તેમાંથી આ છે જલો કે આ મુખારજ હુમ્મા મસ્જિદ અને તેની ઉમારત કુન જમાતને માટે તેના પોતાના ખાસમાંથી છે જે આ વાલે તેના ફત્વા અને બખ્શિશમાં આપ્યું એ માત્ર આ નાલે તથાવાને માટે છે વિદ્વાન અને આદિવ નુસતાન મહોમદશાહ ખીન તખલખ શાહ મુલતાનના રાજ્યના વખતમાં અહીં તથાવાની ફયાની આશા રાખનાર નળણા બદા હોવતશાહ મહોમદ આગરને અહીં તેની નેની મારફત આપાવ્યું આ ખીના થઈ તા ૧૮ મહોમ્મ સને ૭૨૧ હીજરી

(૨)

વજુ કરવાના હોજ ઉપરનો લેખ

મુસવમાન હોમની મશિશથી આ જુલુ હોજ સારી હત સહિત તાખી કગ્વામા આપ્યું બતાવવા માટે મને તારી મહી આ પાઠ કરવા માટે ધણે ચસમે (હોજ) છે

(૩)

જુમા મસ્જિદના ટાકા ઉપરનો લેખ

આ પા િના ગમના અને હોજમાં પાલી જલુ કરવાના કામમાંથી સને ૧૦૩૦ હીજરીમાં ફરસહ મળી સારા કામની પ્રેરણા કરનાર અહીંના સૌથી કમતરીન દરજ્જાને બદા અથી ખીન અબ જાબી બગદાદી

(૪)

જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી મોટી કબર ઉપરનો લેખ

મુખારક સહીદ, ખુદાએ ફયા રેના અને શુનાહ માફ કરેલા નબા બદા, મહાન ઉજ્જવતાળા, આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાતી પામેલા જકીલદીવા વહીન મરેક પીરજ નામે જોવાવવામાં આવતા, ઉમર હિન્ન મહમદ મજશી આ કબર છે અહીં તથાવા તેના ઉપર ફયા કરે, અને તેને માફી આપે, અને તેને સ્વર્ગમાં મુકામ આપે ઈશ્વર તેના ઉપર ફયા કરે તે ખુદવારે સને ૭૩૪ હીજરીના સન્ન મહીનાની ૧૫મી તારીખે શુજરી ગયે

(૫)

જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ તરફ આવેલી નાની કબરનો લેખ

ખુદાને માફ કરેલી અને શુનાહ માર કરેલી બાઈ સીઓને માટે અલિમાનનુ મારણ અને ન્યા-આને માટે મુગર, મહુમ ખાલ હુમેન ગેવાનીની લીકરી અને મરહુમ મલેક પીરજ ખીન નુ કહી જોવાવવામાં આવતા જકીલદીન ઉમર કાન્દની ધાળીઆળી ખીબી ફાતેમાની આ કબર છે તા ૨૦ સબાહ સને ૭૮૩ હીજરીમાં શુજરી ગઈ

(૬)

મંજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી નાની જૂની (પહેલી) કબર ઉપરનો લેખ

અહીં હયા કરેલા અને મુનાહ માફ કરેલા, અહીં હયાવાની હયાની આશા સખનારા, વેપારી-
ઓને માટે અભિમાનનું કારણ, સૌથી મહાન રોક, ખાલ જલાલુદીન ખીન મોહમદ ખીન અલી મધુ
મેલાનીની આ કબર છે. મુકબારની રાત્રે અને હરદ હીજરીના રમબન મહીનાની પાંચમી તારીકે તે
મુજરી ગયા.

(૭)

મંજિસ્ટ્રેટ કોર્ટની પૂર્વે આવેલી બીજી કબર ઉપરનો લેખ

અહીં હયા કરેલા ખાલ જલાલુદીન ખીન અલી મુઝતાન મેલાનીની આ કબર છે. મુકબારને
દિવસે અને હકક હીજરીના મહોરંગ મહીનાની બાવીસમી તારીકે તે મુજરી ગયા.

(૮)

ત્રણ હરવાળ ઉપરનો જૂનો લેખ

આકબરશાહના વખતમાં આ સારા પાયાવાળો મનોહર બનર પૂરેપૂરો તૈયાર થયો તે મનગમતું
છે; તેથી 'હસિતબરડ' અને 'દીખા' નામનાં લૂગડાંથી તેને શણગારવાની જરૂર નથી. ખીરહે (કવિનું નામ)
તેના પૂરા થવાની તારીક જખી કે 'હમારતો ખુરાકારક છે અને બત્તર ખૂબચરત છે.' અને હકક હીજરી.

(૯)

લાલખાગનો લેખ

ખીરડાં બાકરનો બાગ (વાડી) થયો સારો છે જે મનોહરલામાં ઈરમતી વાડી જેવો છે. આ
મુબારક વાડી બનાવવાનો વરસ વિચારતાં 'સ્વર્ગવાડી' થાય છે. અને ૧૧૦૭ હીજરી.

(૧૦)

ઈદગાહનો લેખ

આ લેખ બંદોબસ્ત વંચાતો નથી.

ક ખંભાત સંરથાનની બાદશાહી સનદો

(૧)

મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦મા
નજમનખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

॥ ૧ માહે શઆલે મુ રૈમ સને ૩૮ વૃદ્ધમે મુબારક
સને ૧૨૧૦ હીજરી મુતાબિક હરરી બેહેરત મહીનો

હુસા-૧૧૬૫-મુસન્દ બનાબ-આવમીઆન મઆબ ફરબન્દ
બાનન પૈવન્દ-સઆદતમન્દ-બરખુરસન્દ-કામમાર-મ સુરે બખરવાર-
વાનાનસબેઆવી તબાર-મુનદત્તમે મુરતાને મુલતનત-બાનીએ મબાનીએ
માદનત-સમન્દે દીલ્લે અબમલ-કુએ બાસિકે સઆદત મુરેએ તામી
યએ હરમત શમે નિવાએ મુગરત હિજબદેબીશએ દિનાવરી વદીલેરી મહ
સવારે બનાનમાહે શીગમરદી ૪ શીરી-ફરૈતુતાને બિનાફત-અખતરે મુર
ને સઆદત કામએ દીને મલીન-મુન્નિકે એહમામે શૈરફુલ મુરસરીન
મિમબાહે બાદ ફરૈ બહાનબાનો-મુઅન્નિસમે આસાસે શુરયાનો-
કુરો ફકમાને સાહેબ મિની-બાદગાહત્રાદએ આવમ ૧ આવમીઆન-
નરે હદમે બહાન વ બહાની બન-નર મરમે રાહતુવ કુલબ-રશીદક કદર
મુવન્દ મકાન-અવમુખતસ બ મયામને મનિકે મનનાન-મહબતે અબવારે
દીનાયતે દિનદે મુબહાન-પ્રતિનિધિ પાગરીકુવરના વફીયોના પત્રવ્યવહારથી

પાને આગરાના માનવાના દરબારના કમતરીન ખાને બદ બખિરા
સમની વાઢે નીચારી (સમાચાર મોધ)ના વખતમા લખામા પાને છે કે
દુનિયાના સપ્તમા લોકેએ માનેલા કુકમ કાઠવામા આવો પે નજમખાન
બહાદુર ૩૭૮૭ મુબાત અને પાચ હબર વૈચા મોડેસવારો તેમજ દિનેલખાના

પરિશિષ્ટ ઓ

ખિતાબ (પ્રતિષ્ઠા નામ)થી અને હંકાનિશાનની બખ્શિશાની પદવીથી લાગે પદવી લોગવનાર થાય. વાકેઆ તારીખ અગીઆર માહે શબ્દાલ અને ૩૮ની યાદીની સનદ મુજબ લખ્યું.

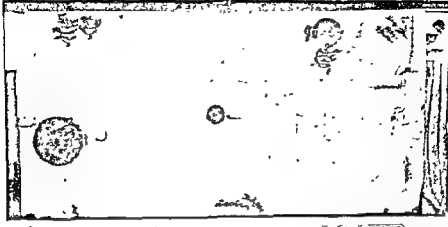
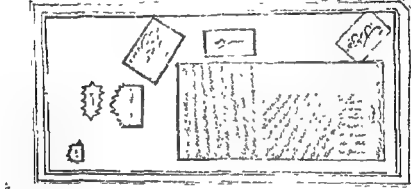
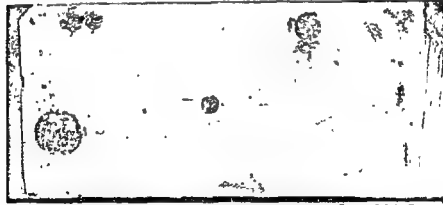
કુદરતી અલકાબ - ખુલ્લું જાનાળ - આલમીઆન મઆબ - ફરજાન્દ બબલ પેવન્દ - સઆદતમન્દ - બરખુરદાર - કામગાર - મન્સૂરે બખ્તવાર - વાલા નસબે આલી તબાર - ગુલદરતએ ખુરતાને મુલતનત - બાનીએ મળાનીએ માદલત - સમરએ દોહએ અબમત - ફરજએ બાસિરએ સઆદત - ગુરજએ નાસીયએ હરમત - રાફએ લીવાએ ખુસરત - હિઝબરે ખીસએ દિવાબરી વ દિલેરી - શહ સવારે ભૈલાનમાહે શીરમરદી વ શીરી - ફરજુત્તએ ખિવાઈત - અમતરે ખુરજે સઆદત - હામીએ દીને મતીન - મુરબિજએ એહકામે સૈયદુલ મુરસલીન - ગિસબાહે અબદ - ફરજે જહાનબાની - મુઅરિસરે આસાસે ગુરગાની - ફરજે ફરમાને સાહેબ કિરાની - બાદશાહશાદએ આલમ વ આલમીઆન - નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે ચરમે શહદુલ કુલુબ - રફીઝલ કદર ખુલ્લું મકાન - અલમુખતસ બ અંયામને મલિકે મનનાન - મહબને અનવારે છીનાયતે છજહે મુબકાન - આલીમહી સાહેબે આલમ બાદશાહઝાદા ખાટવી કુંવર મિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના વકીલોના દરકત (પત્રવ્યવહાર)ની સમજૂતી એકે વાકએ નીગારી (સમાચાર નોંધણી)માં દાખલ કરવામાં આવે.

નકસે અલે અનબર (પાદશાહના લેખની નકલ)
સાદ (મંબરીની સાદી)
નજમઆન બહાદુરના વકીલની અરજ બાસ
સાદી સાથે બેખાફિયામાં આવી કે બાદશાહી
મહેરબાની અને બખ્શિશથી આશા છે કે વકીલ
કરતાર નજમઆન લ હકમર મુદત અને પાંચ
હબર મુસબ સાથે અને દિલ્લેરખેના ખિતાબ
(પ્રતિષ્ઠાનામ) અને હંકાનિશાનની બખ્શિશથી
લેખી પદવીથી લેખી પદવી લોગવનાર થાય.
પાટલી કુંવર બાદશાહઝાદા સાહેબે આલમ
મીરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દરકતના ચોરાની
સમાજની કે સાદ (મંબરી) મુજબ અરજ
કરવામાં આવે.

રેસા અને નિશાન
છ હબર મુદત અને ખિતાબ
પાંચ હબર મંચગ સવારો
૫૦૦૦

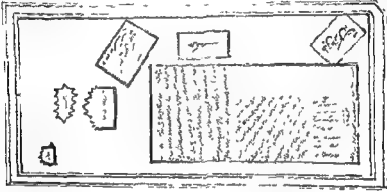
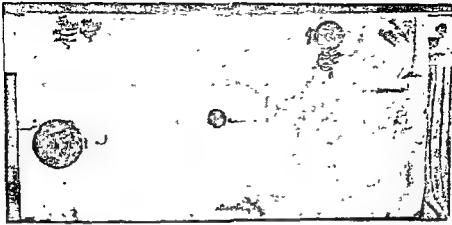
લખ્યું તારીખ મહીનો સદર અને મજદુર શુક્રરો વાગા

પદેલી રબીક્રમ
અ.ર.અ. સખાયામાં એ

બાદશાહી સનદો

રાાની બાદશાહી : (૧) બાગવત શહેનશાહ શાહ આવમે હીન્દી સને ૧૨૧૦માં નજમખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેના પાછળનો બામ (૨) એ બાદશાહી સનદશાહ શાહ આવમે થાપરજીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ તથા તેનો પાછળનો બામ

आदेशवादी सनदें

राष्ट्री वाच्यी : (१) शिवाजी महाराज शाह आपले लीवटी असे १७१०ची नवम्बरमास गवईदुरने आपेली सनद तथा तेनो पाछणने भाग (२) जे वर सादमां ये देनशाह
 शाह आपले यावदवलीमान गवईदुरने आपेली सनद तथा तेनो पाछणने भाग

(૨)

મોગલ શહેનશાહ શાહઆલમે હીજરી સને ૧૨૧૦માં
ચાવરઅલીખાન બહાદુરને આપેલી સનદ

કિતાબી

હુવલ અઝીઝ

આલીબદી શહેજ આલમ
બાદશાહઝાદએ વલીએહ
ગિરમ્ અકબરશાહ બહાદુર

ગુરવાર તા. ૧૬ માહે શબાલે મુકર્રમ સંને ૩૮ જુહુસે મુબારકે
મુબારકા મુબારકે સને ૧૨૧૦ હીજરી મુતાબિક ફરદી જેહેરત મહીને.

કુફરી અલકાબ - છુલ્લ-દ જનાબ - આલમીઆન મઆબ - ફરજ-દ
બલન પેવન્દ - સઆદતમન્દ - બરખુરદાર - ધામધાર - મનસુરે બખ્તવાર -
વાલા નસબે આલી તબાર - ગુલફરતએ છુરતાને સુલતનત - બાનીએ મળાનીએ
માહલત - સમરએ ક્રીહએ અજમત - કુર્ફએ બારિશએ સઆદત - ગુર્ફએ નાસી-
યએ હરમત - શક્રએ સિવાએ નુસરત - હિજબરેબીશએ હિલાવરી વ દીક્કરી - શહ
સવારે બેલાનમાહે રીશમરદી વ શીરી - ફરૈતુલાએ ખિલાફત - અખતરે છુર
એ સઆદત - હામીએ કીને મલીન - મુરબિએ એહકામે સેયદુલ મુરસલીન
- મિરબાહે અબદ - ફરમે જહાનબાની - મુઅરિસએ આશાએ મુરબાની -
કુર્ફએ ફરમાને શાહેબ કિશાની - બાદશાહઝાદએ આલમ વ આલમીઆન -
નૂરે હકકએ જહાન વ જહાનીઆન - નૂરે ચરમે સદતુલ કુબુબ - રફીઝલ ફદર
છુલ્લ મહાન - અલમુખતર અ મજામને મલિકે મનનાન - મહબતે અનવારે
ઈનાયતે દીવરે સુબહાન - પ્રતિનિધિ પાટવીફુવરના વખીડેના પત્રવ્યવહારથી.

અને આકારના માનવાસા હરબારના કમતરીન ખાને બદ બખ્તિશ-
શમની વાકે નીચારી (સમાચાર નોંધ)ના વખતમાં લખવામાં આવે છે કે
દુનિયાના સધળા લોકોએ માનેલા હુકમ ધરવામાં આવ્યો કે ચાવરઅલીખાન
બહાદુર પાંચ હબર મુદ્દાત અને ચાર હબર ચંચળ વોરેમવાદેની પદવીથી
અને હંકાનિશાનની બખ્તિશથી શ્રેયી પદવી મોગલનાર થાય. વાકેઅ તા.

અગ્નીઆર માહે સગ્ગાવ સને ૩૮ની યાદીની સનદ મુજબ લખ્યું

કુદરતી બાવકાળ-બુવન્દ જાનાળ-આલમીઆન મઆળ-ફરજન્દ
બાનન પૈવન્દ-સઆદતમદ-બરખુરદાર-કામગાર-મન્સુરે બખ્તયાર-
વાવા નસરે આલી તબાર-મુલદરતએ બુસ્તાને સુવતનત-બાનીએ
મખાનીએ માદવત-સમરએ દૌહએ અજમત-કુર્દએ બાસિરએ સઆદત-
શુર્દએ નાસિયએ હરમત-રાફએ વિવાએ નુસરત-હિઝબરે બીરાએ દિલાવરી
વ દિલેરી-રાહસવારે જૈલાનઆહે શીરમરદી વ શીરી-કુર્દતુતાએ ખિવાદત
-બખ્તરે બુરએ સઆદત-હામીએ દીને મતીન-મુગલિએ એહકામે સૈયદુલ
મુરસલીન-મિસબાહે અબદ-કુરૂએ જહાનબાની-મુઅરિસસે આસાસે
શુરગાની-કુરૂએ દુદમાને સાહેબ કિશની-બદશાહઅદએ આલમ વ આવ-
મીબાન-નૂરે હદકએ જહાન વ જહાનીઆન-નૂરે ચરમે રાહતુલ કુલુબ-
રશીદવ કહર બુવન્દ મહાન-બલમુખતસ બ મયામને મવિકે મનનાન-
મહબતે અનવારે ઈનાયતે ઇબદે સુબહાન-આલીબહી સાહેમે બાવમ
બાદશાહઝાફા પાઠવી કુવર ગિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના વઝીરોના દરેકત
(પત્રવ્યવહાર)ની સમજુતી અ કે વાકએ નીચારી (સમાચાર નોંધણી)માં
દાખલ કરવામાં આવે

નકલે ખતે અત્તર (પાદશાહના લેખની નકલ)

સાદ (મન્સુરીની સહી)

સાવરબલીખાન બહાદુરના વઝીરની ચારહ
બાસસહી સાથે બાકિસમાં આવી કે બાદશાહી
મહેરબાની અરે બાકિસમાં આસા હે કે વઝીર
કરનાર (સાવરબલીખાન) પાંચ હબર મુદાત
અને ચાર હબર વચ્ચે સવારેની પદવીથી બને
ડહાનિયાની બાકિસમાંથી કિસી પદવી જોડ-
વાનાર સાથે પાઠવી કુવર પાદશાહઝાદા સાહેબ
આલમ ગિરઝા અકબરશાહ બહાદુરના દરેકત-
ના ચોરાની સમજુતી કે સાદ (મન્સુરી), મુજબ
આમલ કરવામાં આવે.

નાશનુંક
પાંચ હબર મુદાત
ચાર હબર ચચક સારો
૪૦૦૦

વખું તારીખ મલીનો સદર સને મજકુરજુલુસે વાવા

સનદેની પૂઠે ચેરા'

વાટેઅ સાંચે મુકાબિલ કરે

પહેલી રખીકલ અવસ સને ૩૮ રયાદા (હમીકતની નોંધણી)માં લખવામાં આવ્યું. સાદ—
૭ લખવામાં આવી—

૭ રખીકલ અવસ સને ૩૮ રયાદાનામાં સાથે ફરીથી અરજ મુકાબિલ કરી.

ફેદરીરતમાં દાખલ છે.

સાહે આલમ
બાદશાહે ગાઝી
બહાદુરખાને બાદ
મીર બેહમદઅલી-
ખાન મુઅનન-
મુ દો લા

તા. ૧ રખીકલ અવસ સને ૩૮ રયાદામાં દાખલ કરી

રયાહે પહોંચતાં

દબરના રયાદા મુજબ છે. ૧૧ સન્નાત ૩૮

મુકાબિલ થઈ અને ફેદરીરતમાં છે.

સાહે
આલમ બાદ-
સાહે ગાઝી ફી-
દલીએ બખિશ-
રામ

મીમ

બાદશાહે ગાઝી
બિન હબરતે સાહે
આલમ મીરજા મહોમ્મદ
અકબરસાહે બહાદુર નૂરે દીદએ
સાહેબ કિરાની ખુલાસએ
બોલાહે ગુરખાની નૂરે
હદાકએ ખિલાફત કુર્દએ
બાસેરએ સુલતનત

એન

તા. ૨૨ બાવીસમી માર્ચે ૭૫૬ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

નકલ વાકએ કુલ્લીની આદિમાં પહોંચી.

વાવ

તા. ૨૨ બાવીસમી માર્ચે ૭૫૬ સને ૩૮ જુલુસે વાલા

વાકએ કુલ્લીની નોંધણીમાં દાખલ કરવામાં આવી.

વાવ

પરિશિષ્ટ ઔ

આધારભૂત ગ્રંથોની યાદી

સંસ્કૃત

દ્રાવિડ સહિતા—સાયણ ભાષ્યોપેતા.

અમરકોષ (નિર્ણયસાગર)

અથર્વવેદ સહિતા

મહાસ્વયજુર—કૌમારિયાલ્લંકાર (જ્યોતિષ પ્રેસ).

„ કેદારચંદ્ર „

„ નાગરચંદ્ર „

„ રેવાચંદ્ર „

„ પ્રભાસચંદ્ર „

પદ્મપુરાણ (અનંદાશ્રમ)

લિંગપુરાણ (જ્યોતિષ પ્રેસ)

ભાગવતપુરાણ

મહાભારત—આદિપર્વ (ભાદ્રાનંદ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ ઝાઝ્ઝિ અને નિર્ણયસાગર ઝાઝ્ઝિ)

„ સભાપર્વ „ „

„ ઉદ્યોગપર્વ „ „

„ વનપર્વ „ „

„ સભાપર્વ „ „

„ અનુશાસનપર્વ „ „

માતૃપંથગ્રાહણ

પ્રાચીન જૈન ટેક્સપ્રેસ (આચાર્ય જિનવિજયની)

શ્રીપ્રભાવચરિત (ચંદ્રપ્રેમસૂરિ)

તીર્થંકરપ (જૈન) (જિનપ્રેમસૂરિ)

પ્રવંધચિન્તામણિ (મિરતુજ્ઞ)

„ ચતુર્નિશ્ચિતિ

સુકૃતસંસ્કૃત (અરિસિંહ)

હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય (દેવવિમલ ગણિ)

કીર્તિશૌભી (સોમેશ્વરદેવ)

વાલ્મીકીમાસા (રાજશેખર)

(Birodri Oriental Series)

દમ્પતીરમરદર્શન નાટક (જગસિંહસૂરિ)

વસંતવિલાસ (વાલચેદ્રસૂરિ) (Baroda Oriental Series).
 વસ્તુપાલચરિત (જિનહર્ષગણિ).
 નામિનંદનોદ્વાર પ્રવંધ (કમ્બસૂરિ) (પંડિત કામવાનદાસ હરખચંદ સંપાદિત).
 મહત્સંહિતા (વરાહમિહિર).

ગુજરાતી

મિરાતે ચિંદરી (શુ. વ. સો.).
 આનંદકાવ્યમહોદધિ—મૌરિક પથીટ (શુનિ સંપત્તિવિજય).
 નાગરોત્પત્તિ નિર્ણય (૬ઠ્ઠી ગુજરાતી 'સાહિત્ય પરિષદ'નો રિપોર્ટ) બા. પી. મહેતા દ્વારા.
 પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (પ્રાકૃત) (Baroda Oriental Series).
 કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ.
 પૌરાણિક કથાકાવ્ય બા. ૧ થી ૫ (પ્રાચીન ગુજરાતી—શુ. વ. સો.).
 મિરાતે અહમદી વા. ૨ (હરતવિખિત ટી. બી. દે. મો. ઝવેરી).
 " " બા. ૧ અને ૨ નિઝામુદ્દીન ચિરતી સાહેબ.
 ભૂરતરવિજ્ઞાન બા. ૨ (પ્રાચીન ગુજરાતી—શુ. વ. સો.).
 પ્રાકૃત બ્રાહ્મણ (પંડિત બહેચરદાસભાઈ).
 રોવ ધર્મનો ઇતિહાસ (દુ. કે. સાસ્ત્રી).
 શાક્ય સંપ્રદાય (ડી. બી. ન. દે. મહેતા, બી. એ.).
 પ્રાચીન લેખસંગ્રહ (આવનગર).
 વસંત (માસિક) સં. ૧૯૬૬—૭૦નું વર્ષ.
 ખંભાતનો ઇતિહાસ.
 ખંભાત જીન ચૈત્ય પરિષાદી.

અંગ્રેજી

Imperial Gazetteer Vol. I.
 Bombay Gazetteer Vol. I Part I (History of Gujarat).
 " " Vol. VI (Cambay).
 " " Vol. IV (Ahmedabad).
 " " (Kaira).
 " " Vol. IX (Gujarat Population: Hindus).
 " " Kathiawar Gazetteer.
 " " Cutch.
 Baroda Gazetteer Vol. I.
 Mysore Gazetteer Vol. I.
 Vishnu Puran Vol. II by Wilson.
 Rig Veda Vol. I & II, tr. by Griffith.
 Original Sanskrit Texts : Vol. V by Muir.

- Early Travels in India by W. Foster.
 English Factories in India 1620-23.
 Al Barunis' India by Sachau (Trubners' Series).
 Portuguese Power in India by Whiteaway.
 Portuguese in India Vols. I & II by Danvers.
 Mandelslo's Travels in Western India by Commissariat.
 British Beginnings in Western India by Rawlinson.
 Oriental Memoirs: Vols. I & II by J. Forbes. (Richard Bentley 1834).
 Cities of Gurjarashtra by Briggs.
 Travels in Western India by Todd.
 Archeological Survey of Western India (Cambay).
 Indian Art Journal (1886).
 Periplus of the Ethririan Sea.
 Western India by A. Mackay.
 Akber Namah of Abul Fazl (English Translation).
 Ayne Akberi of " " Gladwin's Translation.
 Tuzuki Jahangiri: Vols. I & II Tr. by Rogers & Beveridge (Royal As. Soc. Lon.)
 Mirat-i-Sikandari by Sir Clive Bayley. (Bayley's Gujarat).
 Mantukhabut-Tavarikh of Al Badauni: Vol. I by W.H. Lowe (Bibliotheca Indica).
 Tabakat-i-Akberi of Nizamuddeen Ahmed (Beng. Royal Asiatic Society).
 Mirat-i-Ahmedi : Dr. Birds's Translation (Bird's Gujarat).
 Supplement to Mirat-i-Ahmadi by Navabali & Seden.
 Tarikh-i-Hafiz Abru (Elliot Vol. IV).
 Nuzhatul Mushak of Al Idrisi (Elliot Vol. I).
 Taziyatul Amsar Wa Tajryatul Asar of Abdullah Wassaf (Tarikhi Wassaf)—
 (Elliot Vol. III).
 Tarikh-i-Alai of Amir Khusru (Elliot Vol. III).
 Tarikh-i-Firozshahi of Ziaandeen Burni (Elliot Vol. III).
 Jamiul Hikayat of Muhammad Ufi (Elliot Vol. II).
 Kitabal Akalim of Al Istakhari (Elliot Vol. I).
 Ashkalul Bilad of Ibn Hankal (Elliot Vol. I).
 Mantukhabul Lubab of Khafikhan (Elliot Vol. VII).
 Eminent Musalmans by Natesan.
 Bombay Government Selections (Cambay).
 Article on Babylonians & Assyrians by H. Zimmern Enc. of Rel. & Ethics Vol. II.
 " on Phoenicians by Leurs Bayles Paton. " " Vol. IX.
 " on Semitic Symbolism " " Vol. XII.

- Article on Syrians or Armenians Enc of Religion & Ethics Vol XII
 , on Stones (General Indian : Semitic Greek—by Hartland Crooke, Barton & Gardener) Enc of Religion & Ethics Vol XI
 Article on Hinduism by W Crooke Enc of Rel & Ethics Vol VI
 , on Massebbah
 „ on Poles & Posts by G A Barton Enc of Religion & Ethics Vol X
 , on Phallism by E.S Hartland Vol IX
 on Shamanism by R W Frazer , , Vol XI
 on Arabs (Ancient) , , Vol I
 , on River Systems of the Punjab
 Ethical Conception of the Gathas by Chatterjee
 Administration Report of Cambay State 1931
 Records of the Government of Bombay (Bomb Govt. Record Office)